

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slægtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slægtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slægt.dk>

KAMPEN OM
OPHÆVELSEN AF LIVEGENSKABET
I SLESVIG OG HOLSTEN
1795 - 1805

*Denne afhandling er af det humanistiske fakultet ved
Aarhus Universitet antaget til offentlig at forsvares for
den filosofiske doktorgrad.*

Aarhus Universitet, den 30. november 1962.

*P e r N y k e r o g.
h. a. dec.*

JOHAN HVIDTFELDT

Kampen om
ophævelsen af livegenskabet
i Slesvig og Holsten

1795-1805

*Mit einer Zusammenfassung
in deutscher Sprache*

Skrifter, udgivet af
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
nr. 29 - 1963

*I kommission hos
Danske Boghandleres Kommissionsanstalt*

INDHOLD

	Side
<i>Forord</i>	
<i>Indledning</i>	1
LIVEGENSKABETS TILBLIVELSE OG UDVIKLING	
<i>Udviklingen i Europa</i>	5
Vesttyskland 5 — Den middelalderlige udvikling i de østelbiske områder 7 — Agrarkrisen 8 — Vornedskabet i Danmark 10 — Udviklingen i nyere tid 11 — Jurisdiktionsrettens betydning 13 — Påvirkning udefra 14 — Livegenskab og arveunderdanighed 16	
<i>Slesvig og Holsten</i>	17
Livegenskabets tilblivelse i Slesvig og Holsten 17 — Hvor var der livegenskab i Slesvig og Holsten? 18 — Livegenskabet på reformtiden 19	
DEN LITTERÆRE DISKUSSION OG BEGYNDENDE REFORMER	
<i>Europæisk diskussion og reformarbejde</i>	23
Naturretten 24 — Den kameralistiske lære 26 — Johann Heinrich Gottlob von Justi 27 — Fysiokratismen 29 — Fysiokratismen i Tyskland 31 — Engelsk landbrug 32 — Reformen i Preussen 34 — Joseph 2. 36	
<i>Reformer i det danske monarki</i>	40
Livegenskabets ophævelse på Schmöl, Hohenfeld og Övelgönne 40 — Hans Rantzaus virksomhed 42 — Stolbergs og Bernstorffs reformer 44 — Kongerigets betydning 46 — Salg og udstykning af de kgl. domæner 47 — Baggrunden for domænerens nedlæggelse 49	
<i>Litterær diskussion i Hertugdømmerne</i>	51
Oeders første skrifter 52 — Landsforvisning og senere forbindelse med Danmark 55 — Nyudgaven af Oeders skrifter 57 — Oeders forbindelse med Chr. D. Reventlow 59 — Diskussionen om Oeders første skrifter 61 — Johann Chr. Fabricius 62 — August Niemann 65 — Kamphøveners bog om domænenedlæggelser 67 — Den europæiske diskussion om storbrug og udparcellering 68 — Drøftelserne i Hertugdømmerne om udparcelleringen 71 — Jürgen Bladt om tidsforpagtningen 77 — Diskussionen i Provinzialberichte 80 — Otte griber ind i Rethwisch-sagen 83	
<i>Reformer på godserne i Slesvig og Holsten 1765—96</i>	85
Livegenskabets ophævelse i Slesvig 85 — Udviklingen i Holsten 88 — Livegenske tidsfæstere 89 — Nedlæggelse af bøndergårde 91 — Rethwisch-sagen 92	
<i>Økonomiske og politiske forudsætninger for livegenskabets ophævelse</i> . . .	94
Stigende priser og reformer 94 — Hoveriet står for fald 96 — Frygten for revolutionen 98 — Uroligheder og jakobinere 99	

KAMPENS FØRSTE FASE

<i>Lawätz' forslag den 16. januar 1795</i>	102
Kronprinsens stilling til livegenskabet 102 — A. P. Bernstorff og reformerne 103 — Ridderskabet og de ikke-recipeerede 105 — De ikke-recipeeredes møde den 16. jan. 1795 105 — Cai Reventlows henvendelse til A. P. Bernstorff 109 — Hvad skete der den 16. januar? 110 — Hvem tog initiativet til forslaget den 16. jan. 1795? 113 — Den Fortw. Deputations stilling til forslaget 117	
<i>Diskussionen mellem brødrene Reventlow, A. P. Bernstorff og Ernst Schimmelmann</i>	118
Regeringens ledende mænd 118 — Ernst Schimmelmanns henvendelse til Fritz Reventlow 120 — Cai Reventlows fortsatte diskussion med A. P. Bernstorff 122 — Fritz Reventlows svar til Ernst Schimmelmann 123 — Schimmelmanns ændrede indstilling til livegenskabet 126 — Fritz Reventlow og ønsket om livegenskabets ophævelse 127 — Brødrene Reventlows henvendelse til A. P. Bernstorff 130 — Forholdet mellem Fritz Reventlow og Baudissin 134 — Baudissin og J. P. Neergaard 135	
<i>Ridderskabets stilling til livegenskabets ophævelse</i>	140
Ridderskabets møde den 8. juli 1795 140 — A. P. Bernstorffs henvendelse til Cai Reventlow 21. juli 1795 144 — Grev Brockdorff på Kletkamp og hans stilling til livegenskabets ophævelse 147 — J. P. Neergaards indlæg mod Brockdorffs promemoria 151 — C. U. D. von Eggers 154 — Eggers' pjecé 156 — Cai Reventlow opgiver kampen 161	
<i>Kommissionen nedsættes</i>	163
Ridderskabets vedtagelse af 18. jan. 1796 163 — Samtidens viden om begivenhederne 166 — De ikke-recipeerede og Ridderskabet 168 — De ikke-recipeeredes repræsentanter i Kommissionen 169	
KOMMISSIONENS ARBEJDE	
<i>De første forhandlinger</i>	171
Det første møde 172 — Regeringens informationer om forhandlingerne i Kommissionen 174 — Chr. Rantzaus redegørelser til Kommissionens møde 3. juli 1796 174 — Bokelmanns indlæg 178 — von Qualens og Christian Friedrich von Brockdorffs indlæg 180	
<i>Christian Ditlev Reventlow og Ernst Schimmelmann</i>	183
Chr. Ditlev Reventlows rejse til Hertugdømmerne 1796 183 — Ernst Schimmelmanns henvendelse til Kronprinsen 185	
<i>Kommissionens møder fortsættes</i>	187
Jürgen Ahlefeldts indlæg i det tredje møde 187 — von Thienens erklæring 188 — Jægermester Warnstedts stilling til livegenskabets ophævelse 189 — J. P. Neergaards erklæring 193 — Chr. Rantzaus nye indlæg 194 — Kommissionens forhandlinger 12.—13. oktober 1796 195 — Kommissionens vedtagelser ang. cirkulæret 196 — Mødets resultat 200	
<i>Henvendelserne til godsejerne</i>	202
Cirkulæret 202 — Henvendelsen til fyrstebiskoppen i Eutin 203 — Reformarbejdet på hertug Peters godser 204 — Hertugen af Augustenborgs og Carl af Hessens stilling til livegenskabets ophævelse 207	
<i>Godsejernes stilling</i>	208
Grev Brockdorffs erklæring til Kommissionen 208 — Livegenskabet i Hertugdømmerne og godsejernes indberetninger 209 — von Cossels protest 213 — De reformvenlige godsejeres erklæringer 214 — Erklæringer, der indeholder kritik af forslaget om livegenskabets ophævelse 218 — Godsejernes stilling til militærspørgsmålet, privilegiekonfirmation m. m. 226 — Godsejernes almindelige stilling til reformerne 229	

	Side
<i>Den offentlige debat i 1796 og begyndelsen af 1797</i>	233
Den demokratiske Brockdorff og C. U. D. von Eggers 233 — Professor Hegewisch og pastor Tychsen 235 — Professor Schraders afhandling 237 — Diskussionen om Schraders artikel 241	
<i>Kommissionens sidste møde</i>	244
Baudissins og Rantzaus redegørelser for det indkomne materiale 244 — Mødets fortsættelse den 9. og 10. marts 1797 247 — Kommissionens endelige beslutning 250 — Henvendelse til kongen og til A. P. Bernstorff 255	
<i>Afgørelsen</i>	256
Overretternes betænkninger 256 — Behandlingen i Tyske Kancelli 260 — Den endelige afgørelse 264	
<i>Godsejeraktion og den afsluttende litterære diskussion</i>	267
Godsejernes aktion i 1798 267 — F. O. V. Lawätz' og Chr. Rantzaus pjecer 272	

MILITÆRORDNING OG STATSKREDIT

<i>Kommissionens drøftelser</i>	276
Militærspørgsmålet til behandling i Kommissionen 277 — Kommissionens arbejde 283	
<i>Ridderskabets stilling</i>	288
Udkastet til Deputationens svar 288 — Forhandlingerne på generalforsamlingen 291 — De ikke-recipientes stilling 293 — Fritz Reventlow om militærspørgsmålet 293	
<i>Administrationens behandling og drøftelser med Ridderskabet</i>	297
Arbejdet i Kancelliet 297 — Ridderskabets stilling til militærspørgsmålet 299 — Overrettens betænkning 301 — Bokelmanns redegørelse 302 — Den Fortw. Deputations stilling 302	
<i>Afgørelsen</i>	303
Den afsluttende behandling 303 — Ridderskabets uvilje overfor den nye militærlov 307	
<i>Reformer og statskredit</i>	311
Kreditkassens virksomhed 311 — Spørgsmålet om sikkerhed 313 — Udlån og lånepolitik 314 — Låneinstituttet for Hertugdømmerne 315	

FORORDNINGEN OM LIVEGENSKABETS OPHÆVELSE

<i>Arbejdet med den kommende forordning begynder</i>	317
Nye mænd kommer ind i Kancelliet 317 — Kancelliet rejser spørgsmålet om livegenskabets ophævelse 319	
<i>Ridderskabets stilling</i>	322
Schraders betænkning 322 — Blomes, Ahlefeldts og von Thienens erklæring 325 — Den Fortw. Deputations syn på ophævelsen 327	
<i>Overretternes første behandling af sagen</i>	331
Overrettens stilling 331 — De holstenske regeringsråders vota 332 — Glückstadt-regeringens betænkning 335 — Overretten om Den holstenske Regerings erklæring 340	
<i>Forordningen tager form</i>	341
De kancelli-deputeredes vota 341 — Kancelliets forestilling af 2. november 1804 347 — Kronprinsens stilling 350 — Det første udkast til forordningen 352	

<i>Nye overvejelser i overretterne</i>	353
Overrettens bemærkninger til udkastet 353 — Hessensteins aktion 354 — Overvejelserne i Glückstadt 355 — Den holstenske Regerings sidste erklæring 358	
<i>De afsluttende drøftelser i Kancelliet og indenfor regeringen</i>	360
Møstings votum 360 — Arbejdet fortsættes. Kronprinsens stilling 362 — Forestillingen af 19. december 1804 363 — Den endelige afgørelse 365	
<i>Forordningen om livegenskabets ophævelse</i>	367

URO OG NYE BESTEMMELSER

<i>Forordningens modtagelse</i>	378
Glæde i offentligheden 378 — Ridderskabets stilling 380 — Stemningen blandt de frigivne 381 —	
<i>Nye bestemmelser</i>	382
Glückstadt-regeringens mandat 382 — Kronprinsens vrede 384 — Patent om ubestemt hoveri 386	
<i>Overprokurøren</i>	387
Eggers' besøg i Holsten 387 — Overprokurørens forslag om en særlig kommission i Holsten 390	
<i>Hoveriforordningen</i>	392
Forarbejdet 392 — Hoveriforordningen 396 — Uroen klinger ud 399 — Fattiglov og tyendelov 401	

DET PRAKTISKE REFORMARBEJDE 1797—1805

<i>Gårdmændene</i>	403
Reformerne i Nordslesvig og Angel 403 — Udviklingen på Svans og i Dänischer Wohld 405 — Arveforpagtning i Holsten 407 — Tidsforpagtning 409 — Den principielle indstilling overfor tidsforpagtning 409 — Forskellen mellem det nordlige Slesvig og den øvrige del af Hertugdømmerne 412	
<i>Indersterne</i>	413
Arbejdskraft til hovedgårdene 413 — Indersterne 414 — Forskellen mellem gårdmændenes og indersternes vilkår 417 — Godsejeregoisme 419	

KAMPENS RESULTATER

Den ideologiske kamp 421 — Vurdering af A. P. Bernstorffs virke 421 — Hvad var der vundet? 425 — Bondestandens bevarelse i de østelske områder 426 — Opretholdelsen af gårdmandsstanden i Slesvig og Holsten 429 — Kronprinsen 430 — Kampen mellem kongemagt og Ridderskab 431	
<i>Forkortelser</i>	435
<i>Fortegnelse over arkivalier og håndskrifter</i>	436
<i>Tidsskrifter og årspublikationer m. m.</i>	440
<i>Litteratur m. m.</i>	442
<i>Noter</i>	449
<i>Tysk resumé</i>	496
<i>Sted- og personregister</i>	508
<i>Rettelser</i>	518

FORORD

Det er med en sær glæde, disse ord skrives. Det er nu 22 år siden, at jeg begyndte på en undersøgelse over den nordslesvigske befolknings nationale sammensætning i tiden 1700—1848. Vejene herfra og til livegenskabets ophævelse i Slesvig og Holsten kunne synes lange og snirklede, men der går sådanne veje. Mine undersøgelser over befolkningsproblemerne måtte også omfatte stavsbånd og livegenskab, fordi disse retslige forhold måtte formodes at have haft betydning herfor. Det viste sig, at den almindelige opfattelse af livegenskabet i hertugdømmet Slesvig ikke var rigtig, og derved opstod ønsket om at behandle dette spørgsmål for sig. Det blev imidlertid klart, at det ikke ville være muligt at indskrænke undersøgelsen til Slesvig, og at emnet var så omfattende, at det ikke kunne udtømmes i en enkelt bog, når det utrykte materiale skulle udnyttes på forsvarlig måde.

Nærværende undersøgelse har et bestemt afgrænset formål: at skildre kampen om livegenskabets ophævelse i tiden 1795—1805, den kamp, der blev ført indenfor godsejernes to korps, i den trykte litteratur, mellem Ridderskabets repræsentanter og regeringens mænd i København, gennem drøftelser i administration og for det højeste politiske forum, Statsrådet.

For helt at forstå problemerne er det dog anset for nødvendigt at give en oversigt over livegenskabets tilblivelse og udvikling, især i de østelske lande. Her er der og kan kun være tale om en skitse. Endnu mere påkrævet var det at skildre de reformer, der fandt sted indenfor Hertugdømmernes storlandbrug i årtierne før 1795. Der gives dog kun en ganske kort redegørelse for de ret sporadiske tilfælde af bøndernes frigivelse, som forekom i ældre tid, bl. a. også fordi dette spørgsmål formodentlig snart vil blive behandlet af en tysk historiker.

Da arbejdet for den almindelige ophævelse af livegenskabet begyndte, havde der indenfor monarkiets grænser i flere årtier været ført en literær debat om dette spørgsmål og om landbrugets struktur.

Der foretages en undersøgelse af den del af drøftelsen, som har relation til udviklingen i Hertugdømmerne. Gennem en kort oversigt over

de praktiske reformer, som var igang i nogle lande, og den europæiske diskussion om livegenskab og landbrugsstruktur forsøges det at give den europæiske baggrund for litterær debat og meningsdannelse i Slesvig og Holsten.

Da loven om livegenskabets ophævelse trådte i kraft 1. jan. 1805, var det ophørt på mange godser, i Slesvig næsten overalt. På andre havde man virkeliggjort en del af de reformer, som efter de flestes opfattelse måtte gå forud for livegenskabets afskaffelse. Dette omfattende praktiske reformarbejde kan følges fra gods til gods, og der vil da også blive givet en ganske kort oversigt herover, især for at få den tilstrækkelige baggrund for at bedømme den politiske kamp om ophævelsen og det administrative arbejde hermed. Forhåbentlig vil det senere blive muligt at foretage en detaljeret gennemgang af reformarbejdet på de enkelte godser — i hvert fald i Slesvig — og at give en sammenfattende redegørelse for de mange synspunkter og resultater. Måske kan tidligere planer om at behandle livegenskabets forudsætninger, tilblivelse, udvikling og karakter også engang blive til virkelighed.

Diskussionen om livegenskabets ophævelse og de problemer, der hører sammen dermed, optager en meget stor plads i denne bog. Nogle vil måske mene, at skildringen er for bredt anlagt, at for mange enkeltheder er taget med. Det må dog ikke glemmes, at der her er tale om et yderst indviklet problemkompleks, hvor synspunkter og opfattelser er legio. For helt at forstå, hvad der skete, er det nødvendigt at være fortrølig hermed. Hertil kommer, at den mere interne drøftelse, mellem rigets og Hertugdømmernes ledende mænd, mellem godsejerne indbyrdes og indenfor administrationen, hidtil har været så godt som ubekendt og næsten kun kan belyses gennem utrykt materiale, hvoraf det meste findes udenfor Danmarks grænser. En del opbevares endda rundt om på herregårdene i Sydslesvig og Holsten.

Når det har været muligt at gøre dette arbejde færdigt, skyldes det hjælp fra mange sider. Jeg bringer en hjertelig tak til *Dansk Kultursamfund* og *Den Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse*, der har støttet mine studier over befolkningsforholdene, til *Statens almindelige Videnskabsfond*, der gennem en række bevillinger har gjort det muligt for mig at foretage undersøgelserne over livegenskabet og gennemføre de mange rejser i forbindelse dermed. Desuden til *Undervisningsministeriet*, som ved at bevilge mig orlov har skabt de praktiske muligheder for at gøre arbejdet færdigt indenfor et rimeligt tidsrum. Endvidere bringes en hjertelig tak til personalet på bibliotekerne i Oldenburg, Hamburg og Kiel og til de mange kollegaer i Rigsarkivet, Landsarkivet i Åbenrå, Lands-

arkivet for Slesvig-Holsten, byarkiverne i Flensborg og Kiel og Statsarkiverne i Oldenburg og Hannover. En særlig tak for altid redbon hjælp skal rettes til Centralbiblioteket i Viborg, til Statsblioteket, Universitetsbiblioteket og Det kongelige Bibliotek samt til Statens Bibliotekstilsyn. Med taknemmelighed mindes jeg de mange godsejere rundt om, som med stor hjælpsomhed har stillet deres godsarkiver til min rådighed: Svenstrup, Brahe-Trolleborg, Buckhagen, Drült, Rundhof, Toestorf, Olpenis, Deutsch-Nienhof, Eckhof, Schierensee, Kletkamp, Breitenburg, Ascheberg, Jersbek og Panker samt ingeniør Schandendorf, Ahrensburg, der har stillet Ahrensburgarkivet til min disposition. Endvidere takker jeg Arvestorhertugen af Oldenburg, der har givet tilladelse til at benytte det oldenborgske arkiv i Statsarkivet i Oldenburg og på Güldenstein, samt Det slesvig-holstenske Ridderskab, der har åbnet adgang til Ridderskabets arkiv, som nu findes i Landsarkivet på Gottorp.

En særlig tak rettes til overbibliotekar Aage Bonde, Viborg, der har gennemlæst korrektoren, og til administrator, dr. jur. Georg Rona, der har oversat det tyske resumé.

Viborg, den 22. april 1963.

Johan Hvidtfeldt.

INDLEDNING

Den 19. december 1804 udstedtes en kongelig forordning, hvorefter alt livegenskab i hertugdømmerne Slesvig og Holsten skulle være ophævet fra 1. jan. 1805. Der var da gået lige ved 10 år, siden spørgsmålet om livegenskabet for alvor var blevet sat på dagsordenen. Allerede længe før havde det været til diskussion, ikke mindst i tidsskrifter og bøger, og i en del af det nordligste Slesvig var mange bønder blevet fri. Da den endelige kamp begyndte — i januar 1795 — blev det en kamp mellem mennesker om mennesker, ofte ført på det højeste politiske plan, men vel også i det enkelte menneske, mellem standsegoisme, bundethed af tradition, angst for fremtiden på den ene side og tidens ideer om menneskeværd og menneskefrihed på den anden. »Tidsånden«, et ord, der lyder som en slidt kliche, var i disse år en realitet som historisk faktor, intet menneske — selv det mest reaktionære — kunne gøre sig fri af dens favntag. Men også den enkeltes egoisme kunne virke for reformen, mange kunne se, at nye veje var nødvendige for at bringe landbruget frem, det vil for den enkelte sige, at tjene flere penge. Angsten for fremtiden, det nye, ukendte fik måske en del til at vige tilbage for reformtanken, men for mange stod det også klart, at det kunne være farligt bare at holde fast ved det bestående, den franske revolution havde vist, hvilke mægtige kræfter der boede i folket, hvad der kunne ske, hvis de fik frit løb, så hellere gå reformernes vej, give de undertrykte bedre vilkår at leve under, på den måde afværge det uvej, hvis mørke skyer også sås på Hertugdømmernes horisont, hvor en voldsom social uro skabte en angst i sindet, som man vel ikke havde kendt gennem mange slægtled. Enhver kunne se, at en ny tid var i frembrud, spørgsmålet måtte vel mest blive, hvor meget af fortiden der kunne reddes.

Hovedformålet med denne undersøgelse er at redegøre for den diskussion om livegenskabets ophævelse, som fandt sted, især i tiden 1795 — 1805, i offentligheden, mellem de ledende politikere, i den nedsatte godsejerkommission og indenfor administrationen. Men der gives også et rids af den økonomiske og idemæssige baggrund for reformdiskus-

sionen, og der gøres i korthed rede for de reformer, som fandt sted både før og ikke mindst efter 1795. Det er nødvendigt at kende denne udvikling for at kunne bedømme den politik, der blev ført, både i København, men også af godsejernes egne folk.

Kun lidt af det materiale, der her er fremdraget, har tidligere været kendt og udnyttet af forskningen, endnu mindre er publiceret. Begivenhederne i Slesvig og Holsten er imidlertid ikke et isoleret fænomen. Bondens frigørelse var i disse år til diskussion i store dele af Europa, stod på reformvenners og ledende politikeres program. Drøftelse og resultater er derfor ikke blot af værdi for dansk, sønderjysk og holstensk historie, men vel også for europæisk historie i almindelighed.

Livegenskabets ophævelse i Hertugdømmerne har flere gange været behandlet af historikere og andre. Allerede i 1798 udgav en af godsejerkommissionens folk, grev *Chr. Rantzau* til Ascheberg, en del dokumenter vedr. kommissionens arbejde, først og fremmest hans egne indlæg. »Actenstücke zur Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft in den Herzogthümern Schleswig und Holstein« blev et vigtigt kildeskrift til ophævelsens historie. Det samme gælder de to artikler, som en anden af hovedmændene i dette arbejde, overprokurør *C. U. D. von Eggers* skrev i »Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter 1805 og 1806«,¹ og hvori han gav en kortfattet oversigt over forhandlingernes historie i tiden 1795—1805. For de første års vedkommende kunne han der bygge på den redegørelse, som han selv havde givet i sin bog om statsminister A. P. Bernstorff fra 1800.

Den første samlede og mere indgående behandling af hele problemet blev givet i den betydelige tyske agrarhistoriker *Georg Hanssens* værk »Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein«, der udkom i 1861. Hans skildring af selve kampen om livegenskabets ophævelse udgør dog kun en lille del af værket og bringer ikke meget nyt. Siden da har spørgsmålet ikke været underkastet nogen større samlet undersøgelse, selvom det gang på gang har været behandlet i de almindelige skildringer af denne tids historie, først og fremmest i *Edvard Holm*: »Danmark-Norges Historie 1720—1814« bd. 6, II, 1909; *Axel Linvald*: »Kronprins Frederik og hans Regering 1797—1807«, 1923; *Otto Brandt*: »Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts«, 1925; af *Holger Hjelholt* i »Sønderjyllands Historie« III, 1940—42, og af *Chr. Degn* i »Geschichte Schleswig-Holsteins« VI, s. 242 ff.² De fleste af disse skil-

dringer indeholder forskellige nye bidrag til belysning af spørgsmålet, men det har selvfølgelig ikke været muligt for disse forskere at udnytte hele det yderst spredte kildemateriale eller til bunds at undersøge de mange problemer, ikke mindst politiske, i forbindelse med livegenskabets ophævelse.

Materialet til kampen om livegenskabets ophævelse findes især i de embedsarkiver, der stammer fra de myndigheder, som arbejdede med denne sag, Tyske Kancelli og de to »overdikasterier«, Overretten på Got-torp og Den holstenske landsregering i Glückstadt.³ De fleste af de ak-ter, der angår dette problem, er samlet i særlige pakker. Af væsentlig betydning er også Ridderskabets arkiv, først og fremmest protokollerne over generalforsamlingerne og Den Fortw. Deputations møder. Heri op-bevares også den nedsatte godsejerkommissions arkiv (Abt. 394/363), der indeholder protokol over forhandlingerne, de forskellige indlæg og de indhentede erklæringer fra godsejerne m. m. De ikke-reciperedes ar-kiv fra disse år findes ligeledes i Ridderskabets arkiv: protokollater vedr. forhandlingerne på møderne, de deputeredes korrespondance m. m.

Et særlig vigtigt kildemateriale er en samling af 30 aktstykker vedr. forhandlinger om livegenskabets ophævelse i tiden indtil 1797. De fin-des i *Ernst Schimmelmans* arkiv i Rigsarkivet.⁴ På omslaget er der en samtidig fortegnelse over akterne og over 19 breve med angivelse af brevskriverens navn og brevets dato. Disse breve findes nu ikke mere i omslaget, men enkelte af dem er bevaret i Schimmelmans privat-arkiv, nemlig tre breve fra Baudissin på Knoop,⁵ et fra grev F. L. Stol-berg i Eutin,⁶ og et fra Cai Reventlow på Altenhof.⁷ Brevene fra Baudissin og Reventlow er udgivet af Louis Bobé i hans udgave: »Ef-terladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds« VIII, s. 275—281 og 356—358 som breve til Ernst Schimmelman. Det er dog hævet over al tvivl, at brevene er til *A. P. Bernstorff*. Til Cai Reventlows brev fin-des der koncept i arkivet på Altenhof,⁸ og heraf fremgår det, at det er til Bernstorff, brevene fra Baudissin kan ikke være til Schimmel-mann, idet hans breve til denne er af en helt anden karakter, de tre breve om livegenskabet er på fransk, mens han sædvanligvis skrev tysk til svogeren, her er tiltaleformen *Deres Excellence*, ellers min kæreste ven.⁹ En nærmere undersøgelse af brevenes indhold viser også, at de må være til Bernstorff. Det samme gælder brevet fra F. L. Stolberg, idet denne til slut i brevet udtaler håbet om at »omfavne Dem på Bern-storff« til sommer.¹⁰ Bemærkelsesværdigt er det også, at brevlisten in-deholder to breve fra Schimmelman.

Det kan således fastslås, at de af brevene, som i dag er kendt, har

været til A. P. Bernstorff. Det vil derfor heller ikke være for dristigt at gå ud fra, at det samme gælder de andre breve, der er opført på brevlisterne, og at de aktstykker, som er registreret på det omslag, hvorpå listen findes, ligeledes har været sendt til denne statsmand, hvilket også bekræftes deraf, at der mellem akterne findes et enkelt notat, skrevet af Bernstorff. Iøvrigt viser det sig også, at der på flere punkter er en nøje sammenhæng mellem breve og aktstykker, et yderligere indicium for, at hele samlingen oprindeligt har været en del af Bernstorffs arkiv, hans håndakter om dette spørgsmål.¹¹

Da Bernstorff lukkede sine øjne, overtog Ernst Schimmelmänn dette materiale. Også han havde interesseret sig for dette problem, havde drøftet det indgående med sin svoger, Fritz Reventlow, og havde endda foretaget en henvendelse til Konprinsen om sagen. Også han havde modtaget afskrifter af akter vedr. livegenskabet, havde korresponderet med Kommissionens mænd, bl. a. Chr. Rantzau, herom.¹²

Foruden disse vigtige akter i de Schimmelmänn'ske arkiver findes der også her en del andre breve vedr. dette spørgsmål. Af andre vigtigere privatarkiver kan nævnes *Cai Reventlows* — det såkaldte Altenhof-arkiv — og grev *C. U. von Brockdorffs*, der findes på dennes gård Kletkamp i Holsten. Ikke mindst de Schimmelmänn'ske arkiver og Altenhof-arkivet¹³ er af betydeligt omfang, men det, der nu er tilbage, er dog kun stumper af, hvad der engang var. Det Schimmelmänn'ske arkiv led vel ikke mindst betydelige tab i 1884, da en stor del af arkivet blev kørt til papirmøllen. Vandalerens gerning betød et hårdt tab for den historiske forskning.¹⁴ A. P. Bernstorffs arkiv er godt bevaret fra hans yngre år, men fra den sidste del af hans liv mangler næsten alt.¹⁵

Materialet vedr. den faktiske ophævelse af livegenskabet i disse år er yderst spredt. Meget værdifuldt stof findes i godsarkiverne, hvoraf de fleste — især i Holsten — endnu opbevares på godserne, men meget fra denne tid er forlængst gået tabt.¹⁶ Af særlig vigtighed har iøvrigt de slesvigske og holstenske skattekommissioners materiale været.¹⁷ Stor interesse har også indberetningerne fra 1805 om familiesteder og indgåede kontrakter.¹⁸

Livegenskabets tilblivelse og udvikling

UDVIKLINGEN I EUROPA

Vesttyskland.

I løbet af middelalderen udviklede der sig i de germanske områder et socialt og økonomisk system, som man i almindelighed betegner som »grundherskab«, hvilket først og fremmest vil sige, at grundherren ikke dyrker den jord, der tilhører ham eller i hvert fald gør det i ret beskeden udstrækning. Den er overdraget til andre personer, som betaler afgifter for nydelsen af jorden, eventuelt også er forpligtet til at yde arbejde. Der er dog forskel mellem de enkelte egne af Vesteuropa. I det tidligere Gallien var det område, som godsheren selv dyrkede, sædvanligvis større end i den tyske del af det frankiske rige.

Allerede i den germanske tid var der tale om ufrie, om mennesker, der kunne ejes af andre, altså om et »leibherrschaft«. Dette personlige afhængighedsforhold er nødvendig for at forstå den udvikling af »grundherskabet«, som ikke mindst skete i løbet af det 7.—8. århundrede. Der fandt i høj grad en opdyrkning sted af de store udstrakte områder, der lå hen som ingenmandsjord. De verdslige og gejstlige stormænd havde et betydeligt antal ufrie, og det var især disse, som blev sat ind i opdyrkingen af den jomfruelige jord. De ufrie blev til bønder. Ad mange forskellige veje og af mange grunde kom de frie bønder under en eller anden herre. Der kunne være mange fordele herved, og den afgift, der skulle betales, var forholdsvis ringe. Bondebefolkningen bestod herefter af to hovedgrupper: de tidligere ufrie, som var blevet bønder, og de tidligere uafhængige bønder, der var indtrådt i et eller andet forhold til en herre. Desuden var der også folk, der helt havde bevaret deres uafhængighed og selvstændighed, samt ufrie, der gjorde tjeneste på selve hovedgården som tyende, familia domestica, eller arbejdede som husmænd, casati.

I Karolingertiden blev det i Tyskland mere almindeligt med godsdrift, det vil sige med et større område, dyrket af grundherren selv, »salland«. Et godssystem, bestående af herrens egen jord og med en række selvstændige bondebedrifter, som på en eller anden måde var knyttet dertil, betegnes som *villicatio*. Dette system var dog ikke kendt

over hele Tyskland, f. eks. ikke i Mellem- og Sydvesttyskland, og iøvrigt var villikationernes størrelse yderst varierende.

I løbet af århundrederne kom udviklingen i de forskellige dele af Tyskland til at forløbe ad vidt forskellige baner, forholdene bliver mere og mere differentierede. Særlig interesse har måske udviklingen i den vestlige del af Tyskland. Allerede i 1200-årene tog grundherrerne helt magten over de folk, som ikke havde jord, f. eks. yngre sønner. Disse *censuales* eller »hofleute« blev benyttet til arbejde og blev ofte holdt tilbage på herrens gård for der at stå til hans rent personlige disposition. Og om disse folk begyndte man i slutningen af 1200-årene at bruge udtrykket *livegne*. I et dokument fra 1289 tales om *propius de corpore*, i 1300-årene møder man den tyske form »eigen von dem libe«, senere »lîpeigen«, hvad der efterhånden helt fortrænger den gamle betegnelse *eigen*.¹⁹

Her er ikke tale om en rest af det gamle slaveri, men om en helt ny udvikling. Disse *livegne* var retsløse, og deres forhold blev efterhånden dårligere og dårligere. Højdepunktet blev nået i 1300- og 1400-årene, men så ændredes forholdene, og det personlige afhængighedsforhold blev til en rent økonomisk forpligtelse, den *livegne* skulle betale visse bestemte afgifter. Rester af dette *livegenskab*, som efterhånden var uden social og økonomisk betydning, holdt sig til Napoleons-tiden.

I *Nordvesttyskland* havde antallet af ufrige eller halvt frie bønder været særlig stort, fordi sakserne ved landets erobring ikke havde fordrevet de germanske stammer, der tidligere boede her, men havde undertrykt dem og gjort dem personligt afhængige. Her opstod store »grundherskaber«, og mange bønder, der oprindeligt var helt frie, blev tvunget ind i villikationsforholdet. Det blev dog efterhånden således, at de bønder, der hørte til den enkelte hovedgård, fik deres gårde i arvelig besiddelse mod at betale afgifter, eventuelt yde tjeneste. De var dog bundet til stavnen og kunne ikke forlade den uden herrens tilladelse. I visse tilfælde kunne en bondes arvinger også tvinges til at overtage gården. Vi møder her en række afgifter, der var karakteristiske for dette afhængighedsforhold: »Kopfzins« bestod mest i en høne en gang om året og var en slags anerkendelsesgebyr; endvidere en ægteskabsafgift, »bedemund«, der dog ikke har noget at gøre med den sagnomspundne *jus primae noctis*, men må opfattes som en afløsning af herrens oprindelige ret til efter sin egen vilje at give ufrige sammen i ægteskab. Desuden *mortuarium*, en afgift ved dødsfald, som må føres tilbage til, at den ufrige i gammel tid ikke kunne have egen formue.

Da han efterhånden fik ret hertil, blev herrens krav indskrænket til en enkelt ting af boet, ofte det bedste stykke kvæg eller den bedste klædning.

Efterhånden kom det gamle villikationssystem her i opløsning. I *Westfalen* blev bøndernes forbindelse med godset ophævet, deres forpligtelse bestod i afgift til herren, men der fandt dog ikke nogen personlig frigivelse sted, de var »eigenhörige«, og mange steder i *Westfalen* blev denne retstilstand bevaret ned igennem tiden. I *Ostfalen* eller *Nedersaksen* havde villikationssystemets ophævelse mange steder medført oprettelse af en slags storbondegårde. Ofte var det fire bøndergårde, der blev slået sammen. De øvrige bønder sank ned til at blive husmænd med jord, kossaten, som måtte søge arbejde på gårdene. Som regel var disse storbønder, »freie landsassen« som de kaldes i *Sachsen-spiegel*, såvelsom husmændene personlig frie. I det sydlige *Hannover* bevaredes dog en vis personlig afhængighed i form af et »halsherrschaft«. Iøvrigt blev der, allerede fra 1400-årene, gennemført en bondebekyttelse, således at afgifterne til herren ikke kunne forhøjes, i 1600-årene fastslog staten, at bøndergårde ikke kunne deles. Bønderne havde ikke ejendomsret til gårdene, men havde en sikret arvelig ret til disse.

Sammenfattende kan man sige, at den generelle udvikling mod vest er opløsning af villikationssystemet, hvor det da overhovedet havde eksisteret. Forbindelsen mellem herre og bønder løsnes, det almindelige blev et frit »grundherskab«, hvor der kun var tale om en fæsteafgift, mens den personlige afhængighed — omend med visse undtagelser — ikke spiller nogen rolle og er afløst med visse afgifter. Bøndergårdene går som regel de facto i arv, kan betragtes som en familiegård.²⁰

Den middelalderlige udvikling i de østelske områder.

Under folkevandringen var de slaviske stammer trængt frem mod øst og var nået helt til Elben og Saale. I 1100-årene begyndte en *tysk kolonisation* i de slaviske områder. En af grundene hertil var, at mulighederne for udvidelse af dyrkningsområderne i Tyskland var blevet vanskeligere eller umulig. Der var mange, riddere såvel som bønder, der ikke kunne få jord, men her mod øst var der rige muligheder for at få jordhungeren tilfredsstillet.²¹

Kolonisationen foregik på den måde, at man først sikrede sig et *militært støttepunkt*, »burgwarde«. Den ridder, der sad her, tvang folk af slavisk afstamning til at arbejde for sig på den jord, som han selv dyrkede, måske havde han også arbejdere med fra det vestlige Tysk-

land, som nu fik mindre steder mod forpligtelse til at arbejde. På denne måde opstod et herskabsområde, som blev den kerne, hvorefter de senere godssystemer udviklede sig. Snart fulgte tyske bønder efter, enten de nu kom helt af egen drift, eller man ligefrem havde fået dem overtalt til at drage mod øst. Hele kolonisationen blev som regel organiseret af *locatores*, der var mellemmand mellem ridderne og bønderne, som fik jord på yderst gunstige vilkår, mod ret små afgifter og lidt arbejde.²²

I Mecklenburg kan det ses, at nogle af de tyske bønder opdyrkede jomfruelig jord, f. eks. i de store skovområder mod nord. Andre steder boede de i landsbyer, hvor der også var slaviske bønder.²³ Visse steder var antallet af slaviske landsbyer yderst ringe, således som det også fremgår af et tienderegister fra Ratzeburg 1230,²⁴ andre steder var der en tættere slavisk bebyggelse,²⁵ og her syntes bøndernes stilling at have været gunstig.²⁶ Det samme gælder på Rügen.²⁷ I Forpommern smeltede den vendiske befolkning sammen med den tyske og opnåede den samme ret som de. Den slaviske ufrihed forsvandt overalt, hvor der var sket en nyordning efter tysk ret.²⁸

Mens der ikke er tvivl om, at de tyske bønder eller de slaviske bønder, der levede efter tysk ret, var frie og havde deres jord på gode vilkår, som regel i en slags arvefæste, synes det ikke helt klart, om den oprindelige befolkning — hvad enten der nu var tale om slaver, preussere eller andre — nogle steder har levet efter en anden ret og har haft ringere retslige og økonomiske vilkår. Mærkeligt er det, at man i fødselsbreve møder udtryk som »ikke af vendisk fødsel, ingens liv egen« (»eigen«) eller »ægte og ret født, tysk og ikke vendisk«.²⁹ Hele dette spørgsmål må være af betydning for forståelse af de senere forhold.³⁰

Agrarkrisen.

Der kan vel ikke være tvivl om, at den vigtigste årsag til livegenskab og stavnsbånd er godsherrens ønske om at sikre sig den nødvendige arbejdskraft, hvad enten det nu er for at kunne besætte de gårde, som han har ejendomsret over og får afgift af, eller det er for at skaffe arbejdere til dyrkning af hovedgårdsjorden, altså til den jord, som han selv dyrker eller lader dyrke, og hvis provenu helt tilfalder ham.

Lidt ind i 1300-årene blev Europa ramt af en voldsom *agrarkrise*. Der har igennem de sidste årtier været udført et stort arbejde for at finde frem til de dybest liggende årsager hertil, der er blevet peget på mange forhold, som må have været af betydning, men endnu kan spørgsmålet ikke siges at være løst.

Det mest frapperende udslag af krisen er vel nok, at så meget jord kom til at ligge øde hen. Gårde kunne ikke besættes, ja hele landsbyer forsvandt. En intensiv beskæftigelse med disse problemer har medført omfattende studier over denne »Verwüstung«, som er et så karakteristisk træk i den senmiddelalderlige historie.³¹ Årsagen til ødegårdene må jo dels være, at det ikke kunne betale sig at dyrke jorden, dels at man ikke kunne skaffe folk til at overtage gårdene, dyrke jorden, hvad enten det så skyldes en tilbagegang i befolkningstallet eller en »landflugt«, at folk fra landet drog til byerne, eller andre årsager.

For grundherren havde afgifterne fra bønderne været den væsentligste indtægt. Krisen ramte ham derfor meget stærkt. Af de øde gårde fik han intet eller kun lidet, også de besatte gårde ydede mindre end før, enten fordi bonden ikke kunne betale eller fordi grundherren, tvunget af manglen på mennesker, blev nødt til at nedsætte fæsteafgiften.³²

Når det ikke var muligt at få folk til at overtage gårdene og til at dyrke jorden, var der for grundherren kun een mulighed tilbage, selv at dyrke den, hvis den da ikke skulle ligge hen som »et vildnis«. Men manglen på arbejdskraft, der var så væsentligt et karaktertræk i udviklingen, gjorde vel som oftest en intensiv drift umulig, der kunne kun være tale om en yderst ekstensiv drift af den ødejord, som blev lagt *under hovedgården*, som i de østelbiske områder gennemgående ikke havde haft marker af større omfang, selvom de vel nok fra først af var større end mod vest.³³ I 1450 oplystes det om en by i Teltow, at kun de 18 af 52 gårde var besat, og det hedder: »De andre driver herren, og de er øde«.³⁴ Ofte blev jorden i det væsentlige benyttet til græsning af får.³⁵

Der er en række vidnesbyrd om, at bøndernes sociale og retslige stilling i de østelbiske lande i løbet af 1400-årene blev forringet, at de i højere grad blev afhængig af godsherren, at man prøvede at forhindre eller i hvert fald vanskeliggøre deres bortvandring, efterhånden ligefrem begyndte at *binde dem til stavnen*.³⁶ Det synes naturligt at sætte dette i forbindelse med agrarkrisen og de mange problemer, den havde skabt, således at udvidelsen af hovedgårdens jord og bøndernes forringede stilling i det væsentlige må føres tilbage til den almindelige krise, først og fremmest til manglen på folk og ødegårdsspørgsmålet.³⁷

På visse måder minder situationen fra sidste halvdel af 1300-årene til henved 1450, visse steder måske endda noget senere, om tiden ca. 1730, da dele af Europa på ny blev ramt af en almindelig *landbrugs-krise* med stærkt faldende priser.³⁸ De lave priser medførte, at der

ikke kunne skaffes arbejdskraft til landbruget, bl. a. fordi mange ville »sidde på egen hånd«, ikke ville tjene på gårde og godser, men arbejde for sig selv ved vævning eller håndværk. I Danmark medførte krisen, at det stavnsbånd, som faktisk havde eksisteret igennem en del årtier, blev strammet og formelt anerkendt gennem forordningen af 4. feb. 1733. I hertugdømmerne mærkes mange steder, at livegenskabet blev stærkere håndhævet end før.

Vornedskabet i Danmark.

I Danmark havde forholdene udviklet sig således, at bønderne på Sjælland og de omgivende øer fra slutningen af 1300-årene var blevet stærkt afhængige af deres godsherre, enten det var en adelig, eller det var kirken eller kronen. De var bundet til fødestavnen, og de var forpligtet til at overtage gård eller hus, når herren krævede det. Dette »vornedskab« er i hvert fald en almindelig institution i årene omkring 1400.³⁹ Selv om man vel ikke helt kan udelukke muligheden af, at der på en eller anden måde kan være en forbindelse mellem bøndernes ufrihed og den tidligere trældom, kan der dog næppe være tvivl om, at vornedskabet først og fremmest må ses på baggrund af den store agrarkrise, som ramte hele Europa i århundredet efter ca. 1340.

I løbet af 1400-årene blev de vornede bønderes stilling stærkt forringet. En mærkelig skildring af det sjællandske vornedskab, som det var på Sorø klosters gods, er givet af klostrets abbed omkring 1490. Alle bønderne havde i umindelige tider været klostrets vornede, og de havde ikke lov til at forlade området uden tilladelse. Gjorde de det, kunne de bringes tilbage med magt. Abbederne og klostrets konvent kunne sælge og bortgive indbyggerne, deres drenge og afkom. De kunne fælde dom over bønderne og straffe dem. Døde bønderne uden livsarvinger, havde klostret ret til at arve alt, hvad de efterlod sig.⁴⁰ At man efter eget forgodtbefindende solgte og afhændede bønder er ikke noget enestående. Flere eksempler fra begyndelsen af 1500-årene viser, at det ikke så sjældent fandt sted.⁴¹ Det var ikke uden grund, at Christian 2. i landlovens paragraf 85 bestemte: »Ville vi også, at slig ond, ukristelig sædvane, som her til Sjælland, Falster, Lolland og Møn været haver med stakkels bønder og kristne mennesker at sælge og bortgive lige som uskellige kreaturer, ej skal efter denne dag så ydermere ske«. Hvis bøndernes herskab gjorde dem »ulov og uret«, måtte de flytte fra godset og ind på et andet, »som bønder gør i Skåne, Fyn og Jylland«.⁴² Christian 2.s love blev brændt og erklæret døde og magtesløse, men Frederik 1. måtte dog den 3. aug. 1523 forbyde adelen

at dele de bønder til stavns, som efter landloven havde opsagt deres gårde og var flyttet bort.⁴³ Kort efter udfærdigedes et brev om, at bønderne ikke måtte sælges, og at man ville forhandle om vornedskabets ophævelse. Samtidig meddelte kongen det sjællandske råd, at hvis dette kunne finde en anden måde at berolige almuen på, skulle de meddele lensmændene, at brevet ikke skulle læses.⁴⁴

Det danske vornedskab blev bestående, og et senere forsøg under Christian 4. på at få det ophævet mislykkedes, ligeledes på grund af adelens modstand.⁴⁵ Vornedskabet forsvandt først i 1702, men da var der i hele landet indført et nyt faktisk stavnsbånd, som retsligt blev grundet på forordningerne om pas og om landmilitsen.

Udviklingen i nyere tid.

Allerede i slutningen af 1400-årene blev konjunkturerne bedre, *kornpriserne* var opadgående, og befolkningstallet begyndte at stige. Fra Østersø-områderne var det relativt let at føre landbrugsvarerne vestover, og de gunstige afsætningsforhold på de flanderske, engelske og vesttyske markeder gav mulighed for en stor fortjeneste. Allerede tidligere havde der fundet en betydelig eksport sted til disse områder. Agrarkrisen havde gjort den mindre, men nu tog den på ny fart.⁴⁶

Opdagelsen af Amerika medførte et stærkt fald i priserne på ædelmetal, hvilket blev ensbetydende med en stigning i priserne, der for alvor satte ind omkr. midten af 1500-årene.⁴⁷ Dyrkning af jorden blev en bedre forretning end før, det var naturligt for godsejerne at udnytte de *stigende konjunkturer*, at søge sin indtjening ved en mere intensiv udnyttelse af den jord, der lå til hovedgården, og som i så mange tilfælde var blevet forøget under landbrugskrisen. Der var så meget mere grund hertil som bøndernes naturalafgifter ofte var blevet afløst med penge, så godsherrens realindtægter faldt i takt med prisstigningen.⁴⁸ Efterhånden som hovedgårdsjorden blev fuldt udnyttet, begyndte man også at udvide dens område, i første omgang kunne det måske ske ved at lægge flere ødegårde herunder eller ved nyrødninger, efterhånden gik man over til at inddrage bestående *gårde*, at *nedlægge* dem, eventuelt at lade hele landsbyer forsvinde.

Den forpligtelse til arbejde, som i beskeden grad havde eksisteret fra gammel tid, blev nu udvidet. Det retslige grundlag herfor må især søges i den jurisdiktionsret, som godsejeren efterhånden havde erhvervet sig. *Hoveriet* blev fra at være en betydningsløs byrde, som ofte var blevet afløst med tjenestepenge, til en tyngende byrde, der hvilede hårdt og næsten utåleligt på bønderne. De var uden enhver politisk indflydelse,

de havde ingen praktisk mulighed for at sætte sig imod godsejerens krav, de måtte lyde hans bud. Kun ved at forlade godset kunne de unddrage sig forpligtelsen, skabe sig mulighed for en lykkeligere fremtid. Nogle rejste måske til områder, hvor forholdene var bedre, for de fleste stod byerne med deres frihed og deres mange muligheder som det forjættede land. Som modforholdsregel mod denne flugt fra godset holdt godsejerne på, at bønderne skulle blive på godset. De blev bundet til stavnen. Med rette har man peget på, at oprindelig var bonden bundet til gården, senere til hele godset.⁴⁹

På mange andre måder ordnede godsejerne efterhånden forholdene på godserne på en sådan måde, at bønderne og deres børn i et og alt blev afhængig af dem, måtte lyde dem, deres væsentligste opgave blev at sørge for dyrkningen af hovedgårdens jord. De skulle levere den nødvendige arbejdskraft hertil, mens deres penge- og naturalieafgifter blev af ringere betydning eller helt forsvandt. Godsdriften, »die Gutswirtschaft«, var blevet til. Udviklingen var begyndt i senmiddelalderen, tog fart i 1500-årene for at nå sit fulde flor i 1600-årene, ikke mindst under og efter 30-årskrigen med dens frygtelige ødelæggelser, der medførte et hidtil ukendt antal af ødegårde.

Der kan næppe være tvivl om, at de rent *økonomiske årsager* var de afgørende for den udvikling, som førte frem til livegenskabet.⁵⁰ De satte udviklingen i gang. Samtidig må det ikke glemmes, at der var mange vidt forskellige retslige, politiske og andre forudsætninger for, at de østelbiske godsherrer efterhånden kunne nå frem til en fuldstændig udnyttelse af bøndernes arbejdskraft, en vilkårlig hersken over al den jord, der lå under godset, og over de mennesker, der boede på den. Nogle forfattere har fremhævet det ene moment, nye undersøgelser har draget andre frem. Der har været en betydelig forskel fra sted til sted og ikke mindst fra tid til tid.⁵¹ Som fremhævet af Below var det af betydning, at *fyrsternes politiske magt* var så ringe, at de ikke kunne hindre, at godsherrerne fik større og større privilegier, mere og mere indflydelse, og at bøndernes stilling blev forringet.⁵² Selvom disse ikke havde nogen politisk betydning, måtte deres undertrykkelse dog synes uønsket, set fra fyrsternes side, og nedlæggelsen af bøndergårdene indebar et fiskalt problem af betydelig rækkevidde. Det var en stor, skæbnsvanger formindskelse af kongens magtområde og magtbeføjelse, at godsområderne efterhånden helt blev skilt ud fra de fyrstelige amter, blev helt selvstændige retslige og administrative enheder uden nogen forbindelse med den almindelige fyrstelige retspleje og administration, næsten blev en stat i staten.

Jurisdiktionsrettens Betydning.

Denne udvikling skyldtes ikke mindst godsherrernes udvidelse af deres jurisdiktion, et moment af meget stor betydning. Efterhånden fik de fuld *retsmyndighed* over de bønder, der hørte til deres gods, og ikke blot den lavere jurisdiktion, også den højere, gik over fra statsmagten til den private grundbesidder. Godsets bønder var kommet til at udgøre et birk, hvor godsherren helt og holdent var retsherre, og han havde dermed overtaget en del af statens myndighed, kunne bl. a. afkræve godsundersåtterne visse arbejdsydelser. I middelalderen blev der ikke skelnet særlig skarpt mellem statslige og private rettigheder, og jurisdiktionsretten gav godsherren den formelle ret til at afkræve sine bønder *ubegrænset arbejde*⁵³ og dertil at udøve politimyndighed over dem. De kom næsten helt i hans vold.⁵⁴

Forudsætningen for, at godsherren fik jurisdiktion, var først og fremmest den, at hans *godsområde lå samlet* omkring hovedgården. Alleerede fra kolonisationstiden har visse byer vel fuldt og helt tilhørt en enkelt herre, andre steder har der derimod været tale om strøgods, således at en landsby hørte under forskellige godser, på samme måde som tilfældet ofte var i Vesttyskland. I de følgende århundreder ændredes dette forhold. Ved en proces, som vel ikke kan følges i enkeltheder, blev den enkelte godsejers bøndergods mere og mere koncentreret, og efterhånden var det almindeligt, at hver landby kun havde een herre. Dermed var der skabt forudsætninger for overtagelsen af jurisdiktionen.

At dette ikke blot er deduktion, lærd spekulation ved et skrivebord, bekræftes gennem en nærmere analyse af forholdene i *Nord- og Mellemlesvig*, hvor livegenskabet ikke kom til at herske på alle godser. Her var det nemlig således, at kun, hvor fæstegodset var nogenlunde samlet, havde man kunnet håndhæve den jurisdiktionsret, som det slesvig-holstenske ridderskab havde fået ved privilegiet af 1524.⁵⁵ Lidt ind i 1500-årene var fyrstemagten i Slesvig og Holsten blevet så stærk, at det ved landretsordningerne af 1573 og 1636 stort set blev muligt at hindre yderligere oprettelse af adelige birker.⁵⁶ I den følgende tid, lige til livegenskabets ophævelse, var det en almindelig regel i Slesvig, at hvor godsejeren ikke havde jurisdiktion, der var der heller ikke livegenskab.

I *Danmark* havde Frederik 1.s håndfæstning bestemt, at »Kirkens prælater og ridderskab skal nyde, bruge og beholde sagesfald med deres egne tjenere, ligervis som adelen haver i hertugdømmet Slesvig«.⁵⁷ Selv om der fra gammel tid var visse birker, og der efterhånden —

vel især i sidste halvdel af 1600-årene — blev oprettet en del flere, var og blev det almindelige dog, at adelens bønder var tingpligtige under herredet.⁵⁸ Efterhånden fik den danske adel større og større myndighed over deres bønder, hoveriet blev betydeligt udvidet. Der er således en række lighedspunkter mellem udviklingen i Danmark og i de østelske lande, men man må dog ikke glemme, at forskellen er endnu mere iøjnefaldende. Bortset fra vornedskabsområderne var det først relativt sent, at bondestanden blev bundet til stavnen, og formelt kom stavnsbåndet aldrig til at omfatte kvinderne.⁵⁹ Livsfæstet var herskende fra 1523, bønderne var ikke som i livegenskabsområderne besiddere »indtil videre«. Der var ingen bestemmelse om, at godsejerne skulle give tilladelse til ægteskab og håndværkeruddannelse, og hoveriet nåede aldrig — blot tilnærmelsesvis — det samme omfang som f. eks. i det sydlige Slesvig og i Holsten.⁶⁰ Dette skyldtes vel ikke så meget forskellen i de to områders retslige konstitution, som det faktiske driftsøkonomiske forhold, at *hovedgårdsjorden i Kongeriget* aldrig fik det samme omfang i forhold til bondejorden som i landene langs Østersøens kyst.⁶¹ På mange måder indtog det danske godssystem en mellemstilling mellem de friere »grundherlige« forhold i Vesttyskland og det strenge livegenskab, som efterhånden blev udviklet i de østelske

Påvirkning udefra.

Endnu enkelte særlige momenter må nævnes. Siden Th. Knapps tid har det været almindeligt skarpt at skelne mellem det vesttyske og det østtyske livegenskab. Knapps både elegante og populære redegørelse, bygget på et indgående kendskab til problemerne, måtte gøre et stærkt indtryk,⁶² og de følgende årtiers undersøgelser har da også i høj grad vist, hvor berettiget Knapps påvisning af forskellen var. Et andet spørgsmål er dog, om man ikke i nogen grad har ladet sig binde af den Knapp'ske tankegang og resultatet af egne undersøgelser, så man næsten helt har lukket øjnene for de ligheder, der trods alt er mellem formerne for *livegenskab mod vest og øst*. Der kan vel ikke være tvivl om, at selve terminologien, «eigen» og »leibeigen«, er lånt fra vest, og mon man helt kan se bort fra, at de forhold, ikke mindst de retslige, som mod vest var forbundet med livegenskabet, kan have været en tilskyndelse og inspiration for godsherrerne mod øst til at overtage — man kunne næsten sige recipere — lignende retsopfattelser med hensyn til forholdet mellem godsherre og bønder. Vel er det vanskeligt at trænge til bunds i sådanne spørgsmål om åndelig påvirkning fra sted

til sted, når det drejer sig om en tid, hvor trykte skrifter var så fåtallige, som tilfældet er i den periode, der her er tale om. Først når de endnu manglende indgående analyser af udviklingen i de enkelte områder foreligger, først når de vanskelige kronologiske problemer er nogenlunde klaret — hvis de kan klares — er der mulighed for også at komme nærmere til bunds i dette problem.

Nogle af de lande, hvori livegenskabet kom til at herske, Holsten, Mecklenburg og Forpommern, havde Sjælland og de danske sydøer som nærmeste naboer. *Vornedskabet* medførte her, som vist, i løbet af 1400-årene, at bonden blev stærkt afhængig af godsherren, ja næsten blev retsløs. Der var næppe omved 1500 noget sted i denne del af den europæiske kulturverden, hvor herremænd herskede så egenmægtigt over bondestanden som på Sjælland og de sydlige øer. Og der var på mange måder en nær forbindelse mellem disse områder og egnene syd og vest for Østersøen, ikke mindst var det slesvig-holstenske ridderskab jo nær knyttet til Kongeriget. Man kan vel ikke helt se bort fra, at også det danske vornedskab kan have været en inspiration for det østelbiske ridderskab, da det i den senere del af middelalderen begyndte at udøve større magt over sine bønder og binde dem til stavnen.

Man har tidligere også hævdet, at receptionen af *romerretten* har været af væsentlig betydning for den retslige udformning af livegenskabet, idet man overførte romerrettens konception af slaver (*servi*) på bønderne og godsundersätterne, ligesom det romerretslige ejendomsbegreb var med til at fremme opfattelsen af, at bondejorden var godsherrens absolutte ejendom, som han kunne skalte og valte med efter forgodtbefindende, så han kunne afsætte bønder, nedlægge gårde. Også dette moment har vel haft sin betydning i den komplicerede proces, som førte frem til det fuldt udbyggede livegenskab, selvom de romerretsligt skolede juristers indflydelse måske nok er blevet overdrevet.⁶³

Mange spørgsmål i forbindelse med udviklingen af det østelbiske livegenskab er endnu uafklaret, først indgående lokalundersøgelser vil kunne bringe forskningen videre fremad.⁶⁴ Men alligevel synes der allerede nu at tegne sig et billede af udviklingen, der i sin første begyndelse går tilbage til den store landbrugskrise i 1300-årene. Senere tager den fart under prisstigningen fra omkring midten af 1500-årene for så at få ny kraft af den ulykke, der ramte så store dele af disse egne ved 30-årskrigenes ødelæggelser. Det østelbiske livegenskab har mange forudsætninger, mange årsager har været medvirkende til at udforme det, selvom det vigtigste vel nok har været de rent økonomiske, de skiftende konjunkturer.

Livegenskab og arveunderdanighed.

De fleste steder brugte man udtrykket livegenskab om bøndernes stærke afhængighedsforhold til godsejerne, andre steder betegnes det ved »arveunderdanighed«, f. eks. i Nedreschlesien og i Böhmen og Mähren, hvor betegnelsen bruges indtil Joseph 2.s tid.⁶⁵ Th. Knapp, der stærkt understregede den afgørende forskel mellem det vesttyske og østelbiske livegenskab, mente, at arveunderdanighed var det rette udtryk for det, der i Østtyskland blev kaldt livegenskab, fordi det ikke havde noget med det vesttyske afhængighedsforhold at gøre, og mange nyere tyske retshistorikere og agrarhistorikere foretrækker at bruge dette udtryk, eventuelt ordet »godsunderdanighed«. Lütge har formuleret det således: »Afhængigheden omfatter ikke uden videre personen, men besidderen af stedet, har altså ikke et personligt, men et reelt grundlag (derfor også reallivegenskab)«.⁶⁶

Det er uomtvisteligt, at det østtyske livegenskab er forskelligt fra det vesttyske, og at det ikke medfører fuldstændig ufrihed for den enkelte, således som ordet i sig selv synes at angive, og således som det i ældre tid havde gjort i Vesttyskland — i hvert fald visse steder. Den livegne var ikke slave eller træl i den romerretslige betydning. Han kunne eje formue og kunne — i hvert fald formelt — disponere over den. Grundlaget for livegenskabet, vel også den hårdeste forpligtelse, som fulgte med dette, var hoveriet. Det er rigtigt, at det er knyttet til stedet, ikke til personen. Men livegenskabet medførte også en ufrihed og bundethed, der i høj grad var personlig, den livegne havde ikke fri rådighed over sin person, han måtte kun tage ophold, hvor godsherren bestemte, han måtte ikke gifte sig, sende sine børn i lære, ja ofte kunne han — i hvert fald faktisk — sælges eller mageskiftes. Man kan ikke uden videre sige, at disse vidtgående indskrænkninger i den enkeltes handlefrihed ramte en mand eller kvinde, fordi de var født på et adeligt gods. Livegenskab gjaldt ikke alle på godset, frie og livegne boede imellem hinanden, og gyldigheden af reglen »Luft macht eigen« er omtvistelig — i hvert fald i Holsten og Slesvig. Mange livegne blev også flyttet fra fødestavnen — her tænkes ikke just på salg — uden at de af den grund blev mere frie.

Det kan være fristende for en historiker at bruge generaliserende udtryk som »reallivegenskab«, men de bør dog som regel undgås, da de tit giver et falsk indtryk af forholdene i al deres mangfoldighed. Og det synes uhistorisk ud fra en ren formel betragtning — hvis rigtighed endda kun er delvis — at forkaste ordet livegenskab, som var almindeligt igennem mindst et par århundreder, til fordel for et udtryk, der

som godsunderdanighed kun har været brugt nogle steder. I Slesvig og Holsten anvendes også begrebet underdanighed, men det var først på reformtiden og kun af dem, der skammede sig ved at have livegne.⁶⁷ Så må man vist sige, at det udtryk, som i dag er almindeligt i Østtyskland, »*det andet livegenskab*«, er mindre vildledende, mindre ukorrekt, selvom også det er forment i nyere tid, nemlig af Marx og Engels, nok især af den sidste.⁶⁸

SLESVIG OG HOLSTEN ⁶⁹

Livegenskabets tilblivelse i Slesvig og Holsten.

Hvornår livegenskabet i hertugdømmerne Slesvig og Holsten er opstået, lader sig ikke fastslå med sikkerhed.⁷⁰ Det er uden tvivl ældst i *Holsten*, hvor adelen havde fået gennemført en vidtgående frigørelse af deres godsområde fra de oprindelige folkelige ting, og patrimonial-jurisdiktionen var almindelig allerede omkr. 1450.⁷¹ Der kan næppe være tvivl om, at der i 1400-årene har fundet en forringelse af bøndernes stilling sted, og i 1480 klagede Ridderskabet da også over »*lansten*«, der var undveget til Lübeck.⁷² Af et brev fra hertug Frederik til Schack Sehested på *Hemmelmark* 1511 fremgår det, at godsejeren havde ladet fængsle og binde en af sine bønder, der ville fare fra Sehesteds gods til hertugens. Han havde sagt op til rette tid og var villig til at betale, hvad han skulle efter landloven, og hertugen slog fast, at han frit skulle kunne drage bort.⁷³ Det blev indskærpet, at bønderne frit kunne flytte, når de opsagde gården og betalte deres pligtige afgifter. Men alene at en sådan regel skulle bekræftes er et vidnesbyrd om, at bondens retsstilling også i Slesvig var usikker. Det er sandsynligt, at et vist afhængighedsforhold, herunder også et vist stavnsbånd, har været almindeligt i de holstenske godsområder, i hvert fald omkr. 1500, men foreløbig mangler mere indgående undersøgelser.

Ligesom vornedskabet i Kongeriget er det holstenske livegenskab ikke indført gennem en lov eller forordning, men er vokset frem lidt efter lidt, i det væsentlige betinget af de samme faktorer som i de øvrige østelbiske områder.

Kongens diplomatiske aktioner i første halvdel af 1500-årene vedr. tilbagelevering af undvegne bønder er vidnesbyrd om, at bønderne flygtede, og at adelen krævede dem udleveret.⁷⁴ Spørgsmålet om de adelige undersåtters *undvigen* blev også til stadighed behandlet på landdagene, hvor Ridderskabet krævede fyrsternes indgriben overfor de undvegne og især bad om, at man ikke ville tage imod dem i de kon-

gelige og hertugelige amter.⁷⁵ Det var dog først ved Haderslev recesen af 14. april 1614, at klagerne blev imødekommet, idet fyrsterne samtidig understregede, at adelen måtte opføre sig kristeligt og retmæssig overfor sine bønder og sine folk, så de ikke blev tvunget til undvigelse og flugt.⁷⁶ Men da var livegenskabet forlængst en kendsgerning i de to hertugdømmer.

Livegenskabets udvikling kan således ikke følges gennem fyrstelige forordninger og påbud. Der er tale om en retslig institution, som næsten helt og holdent bygger på *sædvaneret*. Her skal ikke — ej heller i korte træk — gives nogen oversigt over udviklingen og dens vidt forskellige forløb i de enkelte dele af de to hertugdømmers godsområder, der især fandtes imod øst. Det vil dog være naturligt at bringe en kort redegørelse for, hvor der fandtes livegenskab, samt give et rids af forholdene, som de var på den tid, da kampen om livegenskabets ophævelse blev udkæmpet. Det vil være af betydning for helt at forstå de behandlede problemer.

Hvor var der livegenskab i Slesvig og Holsten?

Livegenskabet fandtes stort set på *alle godser* i hertugdømmerne. Der var dog forskellige undtagelser. Det har således aldrig eksisteret på de såkaldte *marskegodser* i Holsten, ligesom der også på ganske enkelte andre godser i Holsten var frie undersåtter. I *Slesvig* fandtes det ikke på en del små godser, som regel de, der *ikke* havde egen *jurisdiktion*, idet deres undersåtter var tingpligtige under amt og herred. De lå især i Tønder amt og den vestlige del af Angel, altså i det første og andet angher godsdistrikt.⁷⁷ Også bønderne på de augustenburgske godser på Als var frie. Det store Lindeved gods, Store Vi sogn, Flensborg amt, havde undersåtter i 34 sogne, og heller ikke her var der livegenskab. Bønderne var frie fæstere, som, efter hvad det oplyses i 1781, selv ejede bygninger og beslag. De måtte dog ikke rejse bort fra godset uden tilladelse. Længe inden gården i 1794 blev solgt til kongen, var der gennemført vidtgående reformer, hvorved også mange bønder havde købt deres gårde. Efter at kongen havde erhvervet gården, blev undersåtterne i 1796 indlemmet i de amter, hvori de lå.⁷⁸ I *Nordslesvig* var der livegenskab i de augustenburgske og andre adelige områder på Sundeved og i Lundtofte herred, desuden på Gram og på Stoltelund i Tinglev sogn.

I de *slesvigske amter* var der ikke livegenskab, men der kendes en del eksempler på, at ivrige embedsmænd, både kongelige og gottorpske, i vanskelige tider har gjort forsøg på at indføre en eller anden form

for stavnsbånd. I de områder, der hørte under hertugerne af Nordborg og Sønderborg, har der næppe heller været livegenskab, selvom der fra 1600-årene kendes enkelte eksempler på, at hertugen af Sønderborg har reklameret undersåtter, der var undvejet med redskaber og kvæg, således i 1640 og 1662.⁷⁹ De *glücksborgske hertuger* har derimod gjort livegenskabet gældende på deres områder, både på Ærø og på fastlandet.⁸⁰ Allerede i 1632 krævede hertug Philip en mand fra Sundeved tilbage fra Flensborg,⁸¹ og i det følgende århundrede, ja så sent som i 1736, blev det gang på gang under trusel om den strengeste straf forbudt at forlade hertugens område.⁸² Senere gennemførtes en del reformer og parcelleringer, og livegenskabet eller stavnsbånd synes ikke at have været håndhævet i de sidste årtier, før kongen i 1779 overtog disse besiddelser, efter at den sidste hertug var død. Undersåtterne på det tidligere adelige gods Lindau i Angel, som hertugen havde købt i 1719, var dog livegne lige til godsets nedlæggelse i 1783.⁸³

I *Holsten* var forholdene i *amterne* ret forskellige. I de kongelige var der ikke livegenskab, det samme gjaldt i de fleste af de gottorpske,⁸⁴ men der har dog her været undtagelser, således i Cismar amt,⁸⁵ et tidligere kloster, der blev sækulariseret efter reformationen. Helt anderledes var forholdene derimod i det lille *plönske hertugdømme*, der omfattede amterne Plön, Ahrensböök, Traventhal, Reinfeld og Rethwisch. Her herskede livegenskabet overalt⁸⁶ undtagen i Traventhal amt.⁸⁷ Efter at den sidste hertug var død, kom det plönske hertugdømme i 1781 under kongen, og ved de omfattende reformer på krongodserne, som begyndte kort efter, forsvandt livegenskabet også herfra.⁸⁸

Livegenskabet på reformtiden.

Selvom godsejernes rettigheder overfor de livegne undersåtter formelt var de samme i Nordslesvig såvelsom i Wagrien, kunne der ofte være stor *forskel* i den praktiske udnyttelse af rettighederne fra egn til egn, fra gods til gods. Til syvende og sidst var det den enkelte godsejer eller forpagter, der afgjorde, hvor hårdt åget skulle hvile på hovbønderne, hvor strengt de efter sædvaneretten gældende bestemmelser skulle håndhæves. Der var blandt dem brutale, egennyttige og egensindige mænd — navnene på de mest berygtede var også kendt nok — og der var milde og forstående herrer, fyldt af en almenmenneskelig medfølelse med de ynkverdige og deres tunge lod.

I en redegørelse for arvefæstegodset på Søgård, skrevet efter 1830, blev det oplyst, at beboerne havde været livegne. Der henvistes herom

til L. A. G. Schraders »Handbuch der vaterländischen Rechte«, idet det samtidig blev udtalt, at den skildring af livegenskabet, som her var givet, udmærket passede på de forhold, der havde været herskende på Søgård.⁸⁹ Denne redegørelse findes i første bind af håndbogen, der udkom i 1784. *Schrader* var iøvrigt stærkt optaget af livegenskabsproblemet, og i 1797 skrev han i *Provinzialberichte* en større artikel herom. Den skulle være en orientering om problemerne i tilknytning til den standende diskussion om livegenskabets ophævelse.⁹⁰ *Schrader* var fra 1790 professor i Kiel, men var også justitiar på flere adelige godser.⁹¹ Han var uden tvivl den mand i hertugdømmerne, som havde det bedste kendskab til livegenskabets rent faktiske retsforhold i de sidste årtier af dets tilværelse, og det vil være naturligt at lægge hans redegørelse til grund for et kort rids af forholdene på reformtiden.

Schrader definerer livegenskabet som en »forbindelse, hvorved de ufrie undersætter på et adeligt gods i Holsten eller Slesvig for evigt er forpligtet til et vist, bestemt hoveri og er indlemmet i godset. Forpligtelsen gælder dem selv og deres efterkommere. Til gengæld får de af gods-ejeren den dem forundte benyttelse af et vist grundstykke, som tilhører godset, såvelsom beskyttelse og eventuelt underhold.«⁹² I de to skrifter — mest udførligt i artiklen i *Provinzialberichte* — giver han iøvrigt en ret detaljeret skildring af de livegnes forpligtelser og rettigheder. Den er selvfølgelig præget af hans subjektive syn på retsforholdet mellem godsejer og livegne. Han hørte ikke til reformvennerne, men selv om han i mangt og meget delte godsejernes opfattelse, var han dog på flere punkter yderst selvstændig i sin bedømmelse af problemerne, og hans skildringer dækker i det store og hele de faktiske forhold.

Efter *Schraders* opfattelse kunne en livegen ikke mod sin vilje overflyttes til et andet gods, og han kunne ikke tvinges til at arbejde som håndværker, selv om han var udlært som sådan. Derimod var han forpligtet til at tjene som tjenestekarl på godset, enten på selve hovedgården eller på en bondegård efter godsejerens bestemmelse. I praksis var det dog således, at bonden selv valgte og traf aftale med sine tjenestefolk. Disse fik selvfølgelig kost og logi og en nærmere fastsat løn, forskellig fra gods til gods og varierende efter den pågældendes stilling indenfor tjenestefolkenes nøje udformede rangfølge, fra fårehyrde til »Grossknecht«. Til lønnen i penge kom som regel forskellige emolumenter, lærred, sko m. m. samt naturalier.

Når en karl havde tjent længe nok, og der var karle i tilstrækkeligt tal til at overtage arbejdet på gårdene, rykkede han op i *inderstklassen*. En pige blev inderst, når hun fik godsejerens tilladelse til at gifte sig.

Denne fritagelse for tjenestepligten var dog for mændenes vedkommende ikke ubetinget. Skulle der blive mangel på karle, måtte de på ny arbejde som sådanne. Til gengæld for den bolig med kålhøve, som indersterne fik anvist af deres herre, var de forpligtet til at yde visse hovdage i høve eller på mark. Deres koner skulle gøre hoveri i 60—72 dage om foråret og om sommeren samt om vinteren spinde nogle pund hør eller blår. Når godsejeren ikke behøvede dette arbejde, blev de forskellige forpligtelser undertiden afløst af en inderstafgift, 8—9 mk. af et par, det halve af en enkelt person. På flere godser skulle indersterne også yde arbejdsdage i høsttiden, men til gengæld fik de så visse emolumenter, f. eks. fri græsning til en ko, måske også noget vinterfoder og hjælp med brændsel eller korn.

De livegne måtte ikke foretage sig noget, som kunne være til skade for den forpligtelse til arbejde, som de havde overfor godsejeren. Derfor måtte de *ikke* uden tilladelse *forlade godset*, og undvegne livegne fandt intetsteds beskyttelse. De måtte heller ikke drive forretning uden deres herres samtykke eller i det hele taget indgå nogen forpligtelse, som kunne være imod deres rettigheder. Derfor kunne de heller *ikke gifte sig uden tilladelse*, bl. a. fordi gifte kvinder ikke havde pligt til at tage tjeneste, og godsejeren skulle underholde ægteparret og deres børn, hvis de ikke selv kunne. Den livegne måtte af samme grund *ikke* uden tilladelse virke som *håndværker* og lignende, før den tid var gået, hvori han skulle være tjenestekarl. I det hele taget kunne han ikke påtage sig personlige forpligtelser, som var uforenelig med livegenskabet, f. eks. ikke lade sig hverve til militærtjeneste, og han var underkastet sin herres *tugtelsesret*, hvilket medførte, at man uden retslig procedure kunne anvende tvangsmidler overfor dem, der var ulydige under hovearbejdet.

Det var også godsejeren, der bestemte, hvem der skulle udtages til *soldat*, idet der skulle stilles een mand for hver fire plove. I virkeligheden skete udtagelsen næsten altid ved lodtrækning blandt karlene, idet de, der tjente på hovedgården, sædvanligvis var fritaget.

Godsejerens modforpligtelse bestod i, at han skulle *underholde* de livegne, som på grund af sygdom eller fattigdom ikke kunne klare sig selv. Han skulle sørge for gratis undervisning af børnene, og han alene skulle udrede udgifterne til justitsforvaltningen. Godsejeren var også forpligtet til at behandle sine livegne på en menneskelig måde.

Godsejerne havde fuld *ejendomsret til al bondejorden*, selvom bønderne havde fået overladt et stykke jord til dyrkning. Bygninger, heste og kvæg samt markredskaber var godsejerens ejendom, og bonden skulle

sørge for vedligeholdelsen af gården. Han havde ikke denne på kontrakt, men kun på ubestemt tid og kunne afsættes derfra, hvorefter han påny blev inderst eller karl. Afsættelsen kunne dog kun ske efter behørig opsigelse og godtgørelse for forbedringer på bygninger og inventar. Gårdmandens børn havde altså ingen arveret til faderens gård, men i reglen var det dog den ældste søn, der blev hans efterfølger. Til gengæld for gård og jord skulle bonden daglig yde *hovveri* på hovedgården med sine folk og en del af de heste og de redskaber, han havde fået overladt dertil. Derimod var han som regel ikke sely forpligtet til hovveri, og han betalte normalt ikke nogen pengeafgift, derimod visse naturalydelse, et lam, nogle gæs, høns, kapuner, hestehår osv. Det almindelige var, at godsejeren sørgede for *gårdenes konservation*, forskud med brød, sædekorn m. m. for at klare vanskeligheder for mennesker og dyr. Efter Schraders opfattelse var godsejeren dog ikke forpligtet hertil, han gjorde det nærmest af nødvendighed for at undgå, at gården gik ud af drift. Kom en bonde i for store vanskeligheder, satte godsherren en bedre mand på gården.

Den livegne kunne besidde ejendom og skalte og valte frit dermed, ligesom han var i stand til at indgå kontrakter. Han kunne blive fri ved frigivelse, enten mod betaling eller gratis. Desuden kunne han erhverve frihed gennem proskription, det vil sige, hvis han i et bestemt åremål havde opholdt sig i en by eller et kongeligt amt.

Den litterære diskussion og begyndende reformer

EUROPÆISK DISKUSSION OG REFORMARBEJDE

Det er almindeligt at kalde 1700-årene, specielt dennes senere halvdel, for rationalismens tid eller oplysningstiden. Slige generalisationer er uheldige, fordi de kun siger noget om en enkelt side af tidens ide- og tankeverden. I virkeligheden er der et væld af forskellige tanker fra mange lande, der ligesom forenes og er med til at præge den almindelige opfattelse hos de fleste af de mænd og kvinder, der tilhørte den oplyste almenhed. Tidsånden er i sidste del af århundredet en virkelighed, en historisk faktor, hvis betydning vel næppe kan kortlægges i enkeltheder, endnu mindre sammenfattes i nogle få formler, men ikke er mindre af den grund.

Det 18. århundredes Europa var en åndelig enhed i højere grad, end det havde været siden den almindelige katolske kirke og dens mænd havde formet menneskenes tanker og ideer. Aldrig siden er Europa blevet international som i dette forjættende århundrede. Enhver dannet mand eller kvinde i Danmark forstod selvfølgelig tysk. Det var naturligt i det nationalt blandede monarki. I Danmark såvelsom i Hertugdømmerne var fransk det sprog, man måtte bruge, når man skrev breve til folk, der var af højere stand, eller som man ikke var meget fortrolig med. Ja, selv mellem nære slægtninge blev fransk benyttet, ikke mindst når man skrev til damer. Mange havde også et vist kendskab til engelsk, kunne i hvert fald læse det. Det er ikke sjældent at finde citater på dette sprog i breve.

Vide kredse i det danske monarki havde således mulighed for gennem læsning at få direkte kendskab til den nyere litteratur — den æstetiske, filosofiske og nationaløkonomiske — i de vigtigere europæiske lande, de nye ideer indenfor filosofien og nationaløkonomien blev ofte kendt i løbet af kort tid.

Når det gælder den almindelige ideverden hos de alment dannede i Hertugdømmerne, må man dog ikke glemme, at de gennem opdragelse og uddannelse først og fremmest var knyttet til *tysk kultur*. Man kendte selvfølgelig de store franske filosoffer og skribenter, alle med lidt ud-syn og lidt lærdom havde læst Montesquieu og Rousseau. Hos nogle —

som f. eks. hos August Hennings — kunne der endda være en sand begejstring for *fransk ånd* og fransk radikalisme, men de fleste af de mænd, som på en eller anden måde arbejdede for reformer indenfor landbruget i Hertugdømmerne, havde fået deres uddannelse på tyske universiteter, de var bundet af den tankeverden, som de her var blevet ført ind i, de var først og fremmest præget af tysk filosofi og tyske nationaløkonomiske ideer.

Det er ikke her muligt at foretage en mere indgående analyse af de åndelige og idemæssige strømninger i 1700-årenes Europa, som har haft betydning for livegenskabets ophævelse i Slesvig og Holsten, kun nogle få hovedlinier kan skitseres.

Naturretten.

De mange pjecer, artikler og bøger, som beskæftigede sig med livegenskabets problemer, viser tydeligt, at uviljen mod dette først og fremmest byggede på en naturretslig opfattelse og på det krav om menneskets medfødte frihed, som var så væsentlig en del af naturretten. Denne har rødder tilbage til oldtidens Hellas, den danske teolog *Niels Hemmingsen* bidrog til dens lære med sit skrift »De lege naturae apodictica methodus concinnata«, udgivet 1562.¹ Naturrettens fornemste teoretiker blev hollænderen *Hugo Grotius*, som henviste til muligheden af at udforme et retssystem, der byggede på fornuftsmæssige aksiomer. På den måde blev det fornuften, der skulle afgøre, hvad der var ret og uret, så der blev tale om en ret ved siden af og over den positive ret, en ret, der var ubetinget, og som selv Gud ikke kunne ændre. Det blev *Samuel Pufendorf*, som i Tyskland kom til at udforme og bygge videre på Grotius' tanker. Han opstillede et almindeligt, altomfattende system for naturretten, der omfattede både statsret og naturret, og naturretten var hermed blevet til en selvstændig videnskab, der snart blev anset som grundlaget for retsvidenskaben,² og rundt om ved de tyske universiteter blev der oprettet selvstændige lærestole heri.³ Universitetet i Kiel havde fra sin oprettelse i 1665 en professor i naturret og folkeret, Samuel Rachel.⁴

Pufendorfs system blev senere ført videre og udbygget af forskellige tyske teoretikere, vigtigst var *Christian Thomasius* og *Christian Wolff*, og ikke mindst den sidstnævnte fik meget stor betydning. På universiteterne blev hans lære fortolket og doceret af begejstrede disciple, og studenterne blev indpodet mesterens tanker. Indenfor retsvidenskaben var det, ligesom al fremskridt skete indenfor naturretten, her var det høje og det ideelle at finde, det var som en befrielse fra ørkenvan-

dringen i den positive ret, selv om de enkelte læreres værker kunne være tunge og omstændelige. For statens tjenere og for statens herskere blev naturretligt synspunkter noget selvfølgeligt. Wolffs lære fik således betydning for Frederik den Store, og han dedicerede sit hovedværk til denne, som i sin tak udtalte, at filosofferne måtte være kongernes læremestre. Også kejser Joseph 2 var opfyldt af naturretens skønne lære, som han søgte at gøre til virkelighed i sin himmelstørmende reformpolitik.

Hos de vestlige filosoffer, ikke mindst hos de franske, spillede naturretligt synspunkter en stor og afgørende rolle. Men udviklingen her og i Tyskland kom til at følge vidt forskellige baner, mod vest førte den til den amerikanske uafhængighedserklæring fra 1776 og den franske nationalforsamlings erklæring om menneskerettighederne i 1789. I de tyske stater var der et mere eller mindre absolut enevælde. Denne tingenes faktiske tilstand kom til at præge de tyske naturretligt filosoffer. Pufendorf antager, at *herskeren er uansvarlig*, han er ikke bundet af de positive love; men samtidig fastslår han, at suverænen har *pligter overfor staten*, og disse pligter formuleres i sætningen: *salus populi suprema lex esto*. Den højeste magt er overdraget herskeren, for at han kan opfylde statens formål, det er hans pligt at fremme almenvellet, og han kan kun tvinge undersåtterne til det, som er til fordel for samfundet. Borgernes liv, frihed og formue er urørlige, kan ikke underkastes herskerens vilkårlighed, her er han bundet af lovene. Og sådanne tanker fandtes ikke blot hos universitetslærerne, også hos dem, der herskede på slottene. Frederik den Store omtalte flere gange monarken som statens første tjener, Joseph 2 blev et offer for sin ubøjeelige pligt-troskab.⁵ De tanker, som opfyldte de store monarker, var også en del af den unge danske kronprins' ideverden.

Naturretten udbyggede et fast og omfattende system for statsstyrets mål. Med skarphed vendte man sig mod det gamle *feudale system*, som var herskende mange steder i Tyskland, mod adelens politiske rettigheder og mod godssystemet med dets livegenskab, tjenestetvang og adelig juridisktion. Dette system var imod naturretens opfattelse af menneskene som lige, stred imod tidens lære om et almindeligt for alle fælles retssystem, som var i overensstemmelse med naturretten. Staten fik meget mere vidtgående opgaver end før, idet den skulle *fremme det almene vel* og sørge for undersåtternes *lykke*. Den skulle drage omsorg for, at antallet af borgere var tilstrækkeligt, og at alle kunne få arbejde og derigennem tjene det nødvendige til livets opretholdelse. Den måtte gribe regulerende ind overfor prisdannelsen, så undersåtterne und-

gik fattigdom og elendighed, den måtte sørge for, at det nødvendige brødkorn var tilstede, at fattigvæsnet blev bragt i orden.⁶

Den kameralistiske lære.

Allerede i 1600-årene var der i Tyskland opstået en finansvidenskab, en slags forløber for den kameralisme, som blev fuldt udviklet i Tyskland, Østrig og andre lande i løbet af 1700-årene.⁷ Den havde først og fremmest et praktisk formål, at give kommende embedsmænd en uddannelse i finansiel administration, og fik ikke mindst stor betydning, efterhånden som der blev oprettet lærestole heri rundt om ved universiteterne. Det var kong Friedrich Wilhelm af Preussen, der her viste vejen ved i 1727 at oprette et *professorat* i »økonomi-, politi- og kameralvidenskab«. Efter hans mening skulle man ved uddannelse af juristerne også »lægge vægt på politica, oeconomica og cameralia, som man virkelig kunne bruge i landet«. Allerede samme år oprettede kongen også et økonomisk professorat ved universitetet i Frankfurt a. d. Oder, og efterhånden kom der sådanne lærestole rundt om.⁸ I Kiel læste medicineren Kerstens over politividenskab, finansvidenskab m. m. fra ca. 1772, og i 1775 blev zoologen Johann Christian Fabricius udnævnt til professor i økonomi, kameralvidenskab og naturhistorie. Kameralisten August Niemann blev 1787 overordentlig professor i Kiel.⁹

Det fik afgørende betydning, at spørgsmålet om statens væsen og grænserne for statens kompetence, som indgående var blevet behandlet af de naturretslige filosoffer, nu fra disses værker trængte ind i kameralvidenskaben og kom til at bestemme dennes videre udformning og dens mål. Statens forhold til borgerne, dens fremme af disses vel blev en betydelig del af kameralismens lære, ikke mindst behandlet i det, der efterhånden blev en selvstændig del heraf, *politividenskaben*.¹⁰ I en plan for kameralistisk undervisning fra 1785 hedder det om politividenskaben: »den bestræber sig for, at der i staten træffes formålstjenlige foranstaltninger for at skabe sikkerhed, bekvemmelighed, god orden, velstand og fremgang for borgerne, kort sagt for at gøre staten i sin helhed såvelsom dens enkelte borgere lykkelige«. ¹¹ Der blev på denne måde afstukket et klart mål for statens — eller kongemagtens — virke, men det må ikke glemmes, at for regeringerne måtte der også ligge et praktisk politisk sigte i en politik, der f. eks. ophjalp bondestanden. På denne måde styrkede man sin stilling overfor adelen, man ønskede at forøge antallet af undersåtter, også for at gøre skatte- og forsvarsevne større.

Kameralismen var ikke nogen åndfuld lære, de tanker vi finder hos

de mange, der docerede den i skrift eller på højskolernes katedre, var vel ikke banebrydende som en Quesnays eller Adam Smiths. I mangt og meget bygger den på en ældre tids ideindhold, ikke mindst *merkantilismens*.¹² Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at den har haft en meget stor indflydelse i 1700-årene, ikke mindst for det reformarbejde, som brød sig vej i store dele af Tyskland og Østrig — og i det danske monarki — i sidste halvdel af århundredet. Før fysiokraterne i Frankrig skabte *interesse for landbruget*, havde kameralisterne taget agrarproblemerne op til undersøgelse og diskussion, ud fra deres almindelige forudsætninger, først og fremmest naturretten, måtte de stille krav om bondestandens frigørelse for feudaltilstandens tvang, måtte de kræve bøndernes personlige frihed, livegenskabets afskaffelse.

Også de *praktiske agrarreformer*, hvad enten det var hoveriets afskaffelse, udskiftning eller forbedrede driftsformer, interesserede kameralisterne stærkt og blev behandlet i de mange tidsskrifter af kameralistisk indhold eller tilsnit,¹³ ligesom også disse spørgsmål spillede en stor rolle i de forskellige selskaber, der blev til i disse år, ofte med tilknytning til kameralistiske kredse.¹⁴ Lidt efter århundredets midte blev der rundt om i de tysktalende lande taget fat på et praktisk reformarbejde. I *Hannover* virkede således kammerpræsident von Münchhausen for landbrugets fremme. Allerede fra 1756 søgte man at få gennemført en afløsning af hoveriet, og man lod udarbejde en oversigt over alt hoveri.¹⁵ Ikke længe efter blev spørgsmålet om udskiftningen også rejst.¹⁶

Johann Heinrich Gottlob von Justi.

Af de mange kameralistiske lærere og forfattere i disse år blev Johann Heinrich Gottlob von *Justi* uden tvivl den, der kom til at få den største betydning, ikke fordi han var en mand, der bragte nye selvstændige tanker til verden, hans synspunkter betød ikke på nogen måde et nybrud indenfor nationaløkonomiens teori eller filosofien. Men han evnede at udtrykke sig klart og tydeligt, kunne fremstille sine ideer i et fast system, som det var let at forstå og tilegne sig.¹⁷

Justis liv var ret eventyrligt, han var en mand med et uroligt sind, der ikke fandt ro eller rast noget sted. Han kom vidt om i Europa, overalt studerede han forholdene, hans skrifter var ikke så meget præget af den lærdes system med litteratur som af den erfarne mands egne oplevelser og iagttagelser.¹⁸ På sin færd kom han også i nogle år til *Danmark*, hvor han især beskæftigede sig med de jyske heders opdyrkning.¹⁹ Han har også skrevet en afhandlig om nytten af at for-

binde Østersøen og Vesterhavet ved en kanal gennem hertugdømmet Slesvig.²⁰

I en afhandling fra 1764 udtalte Justi: »Jeg må frimodig erkende, at jeg ikke ser ringeste håb eller nogen sandsynlighed for, at landbruget i Tyskland nogensinde kan nå til samme blomstring som i England. Livegenskabet, krigs- og godsægter, de fælles overdrev og græsgange, opdelingen af vor jord i elendige marker, der består af smalle og umådelig lange strimler, er hindringer, som ikke kan overvindes . . . Vi måtte omforme hele vort landbrug, den form ejendomsforholdene har idag, i visse henseender også selve statsforfatningen, i det mindste de rester, der findes i den fra den barbariske tid. Og hvem tør håbe på dette, tro, at der bare er en skygge af sandsynlighed derfor.«²¹ Her møder vi *beundringen for det engelske landbrug*, som findes hos så at sige alle, der i sidste halvdel af 1700-årene beskæftiger sig med agrarproblemer, hvad enten de er kameralister eller fysiokrater. Her er også hele *reformtidens program* ridset op i nogle få sætninger, og i sine skrifter vender Justi gang på gang tilbage til de problemer, der her er nævnt.

Som sine samtidige var Justi *populationist*, forøgelsen af befolkningen var for ham et væsentligt argument, når det gjaldt om at *forøge statens magt* og dens borgeres velstand — og efter hans opfattelse skete dette ikke mindst ved at få oprettet et »tilstrækkeligt stort antal steder, hvor folk kunne ernære sig og få deres underhold.«²² Han går derfor ind for en udvidelse af selve det dyrkede areal, men mest afgørende er det, at han som de fleste andre kameralister er tilhænger af de *mindre landbrug*. Han ønsker *udparcellering* af domænerne, men også de store godser bør udstykkes, og de, der dyrker jorden, bør også eje den. Staten kan fremme en sådan udvikling gennem sin skattepolitik, i stedet for at man lader hovedgårdsjorden være skattefri, burde man beskatte denne progressivt, desto større areal, desto større skat.²³ For ham indebar parcelleringen også den vigtige fordel, at den ville være ensbetydende med *afskaffelsen af hoveriet*. Det »ubestemte hoveri kan dårligt tåles af landsregeringen«, siger han, og man må bestemme, hvilken jord der hører til de enkelte godser, så disse ikke ved tilkøb eller udbygning stadig kan forøge hoveriet.²⁴ Også andre kameralister havde advaret mod faren ved nedlæggelse af bøndergårdene.²⁵

Justi er vel den betydeligste af kameralisterne, i hvert fald den af de økonomiske forfattere, hvis skrifter blev bedst kendt i vide kredse. Også i Danmark blev »vor store autor«, som Fr. Lütken kaldte ham,

læst og citeret som få, han øvede uden tvivl betydelig indflydelse, selvom hans synspunkter også blev mødt med betydelig kritik. Suhm sagde om hans bøger, at de »er fulde af munterhed, dristighed og sluddervorenhed«. ²⁶ Hans landbrugspolitiske synspunkter er repræsentative for kameralismens tanker og håb. De antydninger, som det her har været muligt at give, viser, at de reformproblemer, som i hvert fald fra 1760'erne var aktuelle i det danske monarki, samtidig eller før var sat på dagsordenen andetsteds. De løsninger, man efterhånden kæmpede sig frem til nord for Elben, bar præg af ideer og tanker, som var levende ude i den store verden, ikke blot i Tyskland, omend de blev formet ud fra de særlige forhold i de enkelte dele af det danske rige.

Fysiokratismen.

I 1758 udarbejdede den franske læge *François Quesnay* en »Tableau économique«, som først i 1760 blev kendt af offentligheden i en bearbejdet udgave i værket »Tableau économique avec ses explications«, udgivet af hans medarbejder og ven markis *Victor Mirabeau*, fader til revolutionstidens kendte politiker, selv en af de betydeligste præfysiokratiske skribenter, efter mødet med Quesnay en af de ledende blandt »les économistes«. ²⁷ Hovedtanken i den fysiokratiske lære var, at al rigdom stammede fra jorden, kun landbruget kunne frigøre naturens gaver. Det hedder hos Quesnay: »Blandt alle de midler, der findes til erhvervelse af formue, er der ikke nogen, der for mennesket er bedre, mere lønnende, behageligere og mere passende, ja mere værdigt for det frie menneske end landbruget. Der er heller ikke nogen måde at leve på, som er lykkeligere, ikke blot på grund af det nyttige i denne beskæftigelse, der skaber grundlaget for hele samfundets tilværelse, men også på grund af den indre tilfredsstillelse, den giver, thi dyrkelsen af jorden frembringer alt, som er nødvendigt for menneskenes liv og for dyrkelsen af Gud«. Dette synspunkt blev skarpt formuleret på følgende måde: »Landbruget er kilden til såvel al statens som dens enkelte borgeres rigdom«. ²⁸ Allerede kameralismen havde understreget landbrugets store betydning for samfundet, anset det for det vigtigste. Det afgørende nye i den fysiokratiske lære var derimod påstanden om, at al rigdom kom herfra. For den var industri og handel i virkeligheden uproduktive, de måtte passe sig selv, var ikke værdige til samfundets omsorg — parolen om »laissez faire et laissez passer« må nok ikke mindst forstås på denne baggrund.

Efter Quesnays opfattelse var det »la classe des propriétaires«, som

socialt var den vigtigste, mens de aktive landbrugere økonomisk var af størst betydning. Det afgørende var det produktionsmæssige overskud, »*le produit net*«, som kun landbruget kunne skabe, og jordens dyrkere og jordens ejere var derfor de eneste virkeligt produktive klasser indenfor samfundet, sidstnævnte fordi de havde ledelsen af arbejdet og sørgede for den nødvendige investering af kapital.²⁹

Jordbesiddernes stilling må også ses på baggrund af fysiokraternes almindelige filosofiske konception, der byggede på principper om naturløve og naturretten. Det engelske »*Liberty and Property*«³⁰ blev et slagord, som fængede på kontinentet, og som også passede ind i fysiokraternes ideverden. Ejendom var en væsentlig del af menneskets naturlige rettigheder, og for dem var friheden en følge af ejendomsretten, ikke omvendt som f. eks. hos Locke. Det var statens opgave at sikre ejendomsretten og friheden til at udøve den, kun derigennem kan det menneskelige arbejde frit udfolde sig og værdien af »*le produit net*« forøges. Retten til at erhverve ejendom er fælles for alle, men det betyder ikke, at alle skal erhverve lige meget. Ligheden stod ikke på fysiokraternes program.³¹

På denne tid var der kun enkelte steder i Frankrig, hvor der fandtes rester af *livegenskab*,³² og fysiokratismen ønskede, at disse skulle forsvinde: »Jorden kan kun gøres frugtbar, når den bearbejdes af frie mænd — livegenskab er mod naturens orden.«³³ Det er statens og jordbesiddernes opgave at virke for fremme af landbruget, fællesskabet skal ophæves, enhver må dyrke jorden på den måde, han anser for bedst, alle tyngende afgifter på den produktive klasse skal forsvinde.³⁴ Da det kun er landbruget, der kan skabe et »*produit net*«, skal *al skat* dog hvile på jorden (*impôt unique et directe*).³⁵ Prisdannelsen på landbrugets produkter må være fri, staten må ikke gribe ind af hensyn til de fattige.³⁶

Et spørgsmål, som spiller en afgørende rolle hos Quesnay og også hos senere fysiokrater, er de enkelte landbrugs størrelse. Her som på mange andre punkter var man påvirket af det engelske landbrugssystem og engelsk opfattelse.³⁷ I England blev en stor del af jorden dyrket af frie fæstere, store brug var ret almindelige. Quesnay går stærkt ind for »*la grande culture*«, det vil sige et større og ikke mindst kapitalstærkt landbrug i modsætning til de små brug, »*la meytage*«, hvor landmanden ikke kan producere noget overskud, men selv fortærer produktionen. »*La grande culture*« er efter hans opfattelse en billigere arbejdsform, og kun den kan skabe »*le produit net*«, som efter Quesnays lære er grundlaget for samfundets rigdom.³⁸ Fysiokraterne ønskede at

gøre landbruget til et foretagende, hvor der skulle investeres kapital, jordbesidderne med deres kapital skulle spille en afgørende rolle, og selv fæsterne eller forpagterne på de store brug skulle ikke slide på marken, de var arbejdsgivere, der skulle lede, men arbejderne skulle udføre selve arbejdet.³⁹ Der var da også en del folk indenfor og udenfor fysiokratismens rækker, der anså fysiokraterne for at være den franske feudalismes forsvarer,⁴⁰ selvom de nok ønskede at fjerne de gamle bånd, der kunne hindre den bedst mulige udnyttelse af jordens rigdomme.

Fysiokratismen i Tyskland.

Det var et betydeligt antal franske skribenter, som svor til de fysiokratiske ideer, og selv om der i den omfattende litteratur kan være divergerende synspunkter, når det gælder enkeltheder, var der dog tale om et bestemt filosofisk og nationaløkonomisk system. Det var bestemt af de faktiske sociale forhold i Frankrig under l'ancien régimes sidste årtier og var under stærk indflydelse af engelske økonomiske synspunkter.⁴¹ Quesnays og hans elevs tanker var i så afgørende modsætning til den kameralistiske opfattelse, at det a priori måtte synes tvivlsomt, om disse franske ideer kunne slå igennem i Tyskland. Vel var der mennesker, der blev betaget af den nye lære. En af dem var markgreve *Karl Friedrich af Baden-Durlach*, en fyrste, som virkelig var grebet af ønsket om at reformere landbruget. Under ledelse af *A. Schlettwein*, som var blevet stærkt optaget af de fysiokratiske ideer, søgte man der indenfor nogle områder at virkeliggøre dennes lære i praksis, men uden større held.⁴² Schlettwein virkede senere som professor i Giessen og udgav et fysiokratisk tidsskrift. Ved siden af ham blev den nye læres ivrigste tilhænger i Tyskland *Jacob Mauvillon*. Et af hans vigtigste værker var »Physiokratische Briefe an den Herrn Professor Dohm«, der kom i 1780.⁴³ Værket blev anmeldt i »Kielisches Litteratur-Journal«, velvilligt og med en del venlige bemærkninger, men dog også med skarp kritik, der konkluderer: »Således som det fysiokratiske system her bliver forelagt for os, er det efter vor mening alt i alt umuligt at godtage det.«⁴⁴

De tyske fysiokrater kunne også selv stå afvisende overfor visse af læremestrenes tanker, og iøvrigt kneb det hos de tyske disciple med kendskabet til den teoretiske udformning af læren, ikke mindst var deres primærviden om Quesnays system ikke særligt dybtgående. Men fysiokratismen var netop en helhed, et økonomisk system, hvis udformning ikke kunne forstås uden at kende mesterens almene ideer. Dette

har uden tvivl medvirket til fysiokratismens ringe gennemslagskraft i Tyskland. Hertil kommer, at det vanskeligt kunne indpasses i den almindelige akademiske undervisning og ikke var velegnet som universitetsdisciplin.⁴⁵

Iøvrigt må det ikke glemmes — og det er vel det afgørende — at fysiokraternes tanker på afgørende punkter var uforenelig med den tankeverden, hvori så at sige hele den tyske verden levede. Tyske akademikere og universitetslærere indenfor jura og statsvidenskab var gennemsyret af den tyske naturrets og af kameralismens filosofiske, statslige og praktiske livssyn, uanset at der kunne være en række ydre lighedspunkter og fælles mål, gik der ingen vej fra fysiokratismens mere liberalistiske ideer til kameralismens utilitaristiske lære, det var to forskellige verdener, som hver for sig skulle få betydning for kommende tiders økonomiske og politiske konception. Der var så uendelig meget i fysiokratismen, som den tyske kameralist måtte sige nej til, og man forstår den skarpe *afvisning af fysiokratismen*, som man gang på gang møder i den tyske nationaløkonomiske litteratur. Således udtalte Fr. Xaver Moshammer i 1782: »Til største held for vor videnskab har de franske fysiokraters patriotiske kimærer endnu ikke fundet indgang på vore tyske universiteter«. ⁴⁶ Heller ikke indenfor den danske reformlitteratur synes fysiokratismen at have spillet nogen større rolle.⁴⁷

Engelsk landbrug.

For næsten alle dem, der i sidste halvdel af 1700-årene beskæftigede sig med landbrugsproblemer, stod England som ideallandet. Med beundring fulgte man de *tekniske forbedringer*, der enten allerede var gennemført eller var i gang. Stor betydning fik dyrkningen af roer, af lucerne, kløver og andre græsser, man søgte at finde frem til rationelle former for sædskifte. Overalt blev ny jord taget under plov, og jorden blev drænet. Jethro Tull og andre søgte at lære landmændene, hvorledes man bedst kunne så, og han arbejdede på at opfinde maskiner, der kunne løse spørgsmålet. Svingploven havde været kendt længe, men blev nu stadig forbedret, og flere andre, arbejdsbesparende maskiner blev opfundet. Med iver søgte man at forbedre husdyrracerne.⁴⁸

Det vigtigste problem i arbejdet for praktiske reformer var dog udskiftningen. »The enclosure movement« i England var ikke noget nyt, tidligere havde formålet først og fremmest været at skaffe mere jord til græsgange for fårene. Man regner med, at i 1700 var halvdelen af Englands jord blevet udskiftet.⁴⁹ Omkr. 1750 begyndte udviklingen for alvor at tage fart. Her som på kontinentet var priserne på

landbrugsvarer i stærk stigen, de større indtægter gav bedre mulighed for at skaffe penge til reformer, og alle ønskede at udnytte disse højkonjunkturer så meget som muligt. Man forstod, at den nye landbrugsform vanskeligt kunne virkeliggøres, så længe man havde det middelalderlige landbrug med dets dyrkningsfællesskab og de store almindinger. Udskiftninger, gennemført ved parlamentslov, blev nu langt almindeligere end nogensinde før, og i løbet af nogle årtier blev en ikke ringe del af det engelske bondesamfund omformet. Nyere undersøgelser har vist, at selve gennemførelsen af reformen skete på retfærdig måde,⁵⁰ og at den næppe har haft den skæbnesvangre betydning for den engelske landbefolkning, som man tidligere har ment.⁵¹

Der var en stor forskel mellem landbrugssamfundets struktur i England og i Danmark eller i Hertugdømmerne. Godsbesidderne ejede en meget stor del af den engelske jord, men det var ikke almindeligt, at de selv havde landbrug, måske bortset fra en mindre avlsgård, der producerede til herregårdens eget forbrug.⁵² Desuden var der fra gammel tid et ikke ubetydeligt antal *selvejere* — »freeholders«. I 1688 blev deres tal anslået til 180.000, men i den følgende tid blev dette reduceret, idet mange godsejere købte selvejernes jord.⁵³ Ikke mindst gik antallet af selvejere ned i de byer, hvor udskiftningen skete på et tidligt tidspunkt, og hvor det var almindeligt, at selvejerne blev købt ud, før udskiftningen blev gennemført.⁵⁴ Lokale undersøgelser har dog vist, at antallet af mindre selvejere nærmest var i stigning i slutningen af 1700-årene, også i de byer, hvor udskiftning ved lov blev gennemført.⁵⁵

Den jord, som blev ejet af godsejerne, blev bortfæstet eller bortforpagtet. En del af disse ejendomme var meget store, og der var en udvikling hen imod større gårde. Det var da også den almindelige opfattelse, at storbruget rent driftsøkonomisk var at foretrække for de mindre brug.⁵⁶ *Forpagtning* kunne ske på mange forskellige måder, den kunne være »for lives«, på bestemt åremål — 7, 14 eller 21 år blev efterhånden ret almindelig — eller på ubestemt tid med ganske kort opsigelsesfrist. Der var dog både hos fæsterne og hos godsejerne en vis uvilje mod de lange forpagtninger, og ofte blev forpagtning »for lives« afløst af forpagtning på åremål.⁵⁷

For de mænd, som på kontinentet arbejdede for et bedre landbrug, for en fri og uafhængig bondestand, stod *England* som det *forjættede land*, det gjaldt såvel danske reformpolitikere som en von Justi eller en Oeder, franske fysiokrater og agronomer. Man var imponeret af de store tekniske fremskridt og mange — omend ikke alle — så hen til

det engelske landbrugs sociale struktur som et ideal. Her var der nok godsejere, men så at sige ingen hovedgårdsjord, fæstere og arbejdere var frie, og det tvungne hoveri var uden betydning. Forholdet mellem gårdmænd og herremænd hvilede på kontrakter og aftaler, indgået mellem frie mennesker.

Mange af dem, der arbejdede for landbrugsreformerne, søgte at gøre sig kendt med forholdene gennem besøg, og med iver fulgte man med i den engelske landbrugslitteratur. Den betydeligste af tidens skribenter var uden tvivl *Arthur Young*. Hans lette stil og store iagttagelsesevne gjorde hans talrige bøger og pjecer kendt ikke blot i England, men også på kontinentet, hans »*Annals of Agriculture*« udkom indtil 1809 med ialt 46 bind, og mere end en fjerdedel deraf stammede fra hans pen. Mere end nogen blev Young profeten, hvis budskab man lyttede til.⁵⁸

Reformer i Preussen.

Frederik den Store var en fremragende hærfører, en hensynsløs udenrigspolitikker og i sit indre styre en hersker af stort format. Under hans regime blev Preussen et land, der for mange af tidens statsmænd måtte stå som et forbillede.

Allerede kong Friedrich 1 havde i 1709 bestemt, at man i de områder af Preussen, som grænsede til Polen, skulle gøre forsøg på at ophæve livegenskabet på domænerne. Baggrunden var klager over, at bønderne løb bort.⁵⁹ Den 17. juni 1718 udstedte *Friedrich Wilhelm 1* en ordre til det tyske kammer i Königsberg, hvorefter *livegenskabet* skulle *afskaffes på domænerne*, og bønderne på disse skulle have deres jord som arv og eje. De skulle dog aflægge ed på, at de ikke ville forlade deres gårde. I den nærmere udformning af denne ordre, patentet af 10. juli 1719, siges det, at kongens beslutning er sket af »kristelig intention og landsfaderlig bevågenhed og nåde«.⁶⁰ Samme år udstedtes tilsvarende bestemmelser for Pommern, og heri understreges den frie mands større flid og iver, sikkerheden i fremtiden.⁶¹

Der kom vel ikke så forfærdelig meget ud af disse og andre reformbestræbelser, men der var vist en vej, og kongens søn, Frederik 2 eller Frederik den Eneste, som beundrere i samtiden gerne kaldte ham, fortsatte det arbejde, hans fader havde begyndt. Ved en kabinetsordre af 20. feb. 1777 påbød han, at *domænebønderne* i alle provinser skulle have deres *gårde* som *arv og eje*. Her var dog ikke tale om nogen ubegrænset ejendomsret, men kongen ville gennem bestemmelsen sikre, at en bondes børn fik gården efter ham, »for at undersåtterne derved kan

blive opmuntret og anvende større flid samt drive deres godser på en god og ordentlig måde«. ⁶² Først i slutningen af århundredet begyndte man for alvor at ophæve hoveriet på domænerne og gennemføre det fulde selveje for domænebønderne. Den almindelige indførelse af disses fulde ejendomsret kom dog først ved forordningen af 27. juli 1808. ⁶³

Der kan næppe være tvivl om, at bag disse reformer — eller reformforsøg — lå først og fremmest rent stategoistiske motiver. Det samme gælder Frederik den Stores *forbud mod adelens inddragelse af bondejord*, hvorved ikke mindst populationistiske synspunkter har gjort sig gældende. I en kabinetsordre af 12. aug. 1749 forbød han adel og andre at nedlægge bøndergårde og kådnersteder og at lægge jord fra disse til hovedgårdene eller måske endda oprette nye ladegårde deraf. Bestemmelsen blev indskærpet 1764, og det blev påbudt, at man skulle retablere alle steder, som var blevet øde og var inddraget siden krigens begyndelse i 1756. Der blev fastsat store bøder — indtil 1000 daler — for dem, der ikke opfyldte kongens vilje. Bestemmelserne blev gennemført med stor strengthed, og denne beskyttelse af bondestanden forblev gældende i den preussiske konges lande, indtil de store reformer efter Preussens sammenbrud totalt ændrede forholdene. ⁶⁴

Allerede i 1725 havde Friedrich Wilhelm ønsket at *ophæve livegenskabet* på de private godser i Preussen. Men embedsmændene fremførte så mange indvendinger, at den kongelige hensigt ikke blev gjort til virkelighed. ⁶⁵ I 1748 stillede præsidenten i det pommerske kammer i Stettin, von Schlabrendorff, forslag om ophævelse af livegenskabet i de private godsområder. Generaldirektoratet i Berlin henlagde sagen. Den 23. maj 1763 gav Frederik 2 imidlertid følgende ordre for den preussiske del af Pommern: »Absolut og uden den mindste ræsonneren skal al livegenskab øjeblikkelig og fuldt ud afskaffes i alle landsbyer, der hører under kongen, adelen eller købstæderne«. De, der er derimod, skulle med det gode, men eventuelt også med magt, bringes til at efterkomme kongens vilje. Kongen mødte imidlertid modstand hos såvel stænderne som hos sine egne embedsmænd. Resultatet af drøftelserne blev, at der i stedet udstedtes en *bondeordning* for Pommern, hvori det blev fastslået, at bønderne ikke kunne sælges og foræres bort, ikke måtte behandles som *res in commercio*, desuden at de havde ret til at erhverve privat ejendom. Men det blev bestemt, at de var »Guths-Eigenbehørige Unterthanen«, og *glebae adscripti*, og de skulle yde hoveri efter godsets behov og lokal sædvane. ⁶⁶ I det væsentlige var ordningen i overensstemmelse med en ældre af 1616. Der er grænser for selv en absolutistisk konges magt.

Ved en forordning 1773 for Østpreussen og de fra Polen erhvervede områder blev der indført en retsorden, svarende til den pommerske bondeordning. Bønderne var stadig glebae adscripti og måtte købe sig fri, hvis de ville drage bort, ligesom de var underkastet tjenestetvang. De adelige undersåtter havde her de fleste steder levet under et mere tyngende livegenskab end i de ældre dele af Preussen, og forordningen synes derfor at have været et fremskridt for dem.⁶⁷

Frederik 2 var nok en tronens filosof, en hersker, der var optaget af sin tids reformideer, men han ville ikke løbe storm mod det gamle, og han var ikke nogen adelsfjende. *Adelen* skulle være *statsens tjener*, som officerer i hans hær, som embedsmænd i administrationen. Denne grundindstilling måtte selvfølgelig præge kongens politik overfor de adelige godsejere, kongen var nødt til at træde varsomt, og det var i hans interesse at give dem mulighed for i deres godsadministration at virke frit.⁶⁸ Anderledes var det med hans yngre samtidige i det andet store monarki indenfor det tyske kulturområde.

Joseph 2.

I Østrig var der allerede under *Maria Theresia* blevet gennemført en række reformer, der skulle styrke statsenheden og forbedre monarkiets finansielle og militære stilling, muliggøre en bedre, mere centraliseret administration, uafhængig af landstænderne. Kejserinden følte sig nær knyttet til adelen, levede i den samme tankeverden, men hun stod dog heller ikke fremmed overfor naturretens humane ideer. Hun udtrykte det engang på følgende måde: »For nogle få stormænds og adelsmænds skyld tør jeg ikke risikere evig fordømmelse«. Hun gennemførte skattereformer, der også var rettet mod adelens skattefrihed, lod udarbejde en matrikel, ikke mindst for at fastslå, hvad der var hovedgårdsjord, hvad der var bondeland. Bondejord måtte ikke inddrages, og overtrædelse af denne bestemmelse blev straffet med bøder. Disse tidligere reformer var nok mere bestemt af fiskale end af bondevenlige hensyn. Derimod blev der i 1770'erne gennemført en række vigtige forordninger, der fastslog bøndernes og godsejernes gensidige forpligtelse og først og fremmest fikserede hoveriet, som her hed robot, hvorfor lovene kaldtes robotpatenter. Allerede i 1767 havde *Maria Theresia* i Ungarn udstedt et urbarium, der fastslog, hvad bønderne skulle yde i hoveri.⁶⁹

Kejserindens reformpolitik havde været forsigtig og nølende. Hendes søn *Joseph 2*, fra 1765 hendes medregent, var en anden natur, fremstormende, halstarrig, doktrinær, ubrydelig i sin vilje til at fremme

bøndernes vel, nedbryde det feudale system i sine lande. Da han i 1780 blev enehersker, var det som et vejr gik hen over de habsborgske lande, en stadig strøm af love og nye bestemmelser skulle omforme det gamle stivnede samfundssystem.

Joseph 2 havde fået en omhyggelig uddannelse, Karl Anton Martini, den kendte naturretslærer, skal have undervist ham, i hvert fald spillede *naturretten* en betydelig rolle i den unge fyrstes undervisning, og et uddrag af Pufendorfs »De officio hominis et civis« blev anvendt som grundlag. Studiet af naturret og folkeret interesserede da også Joseph meget.⁷⁰ Det er nok svært at sige, hvilke åndelige påvirkninger, der bestemte hans tanker og handlinger, hvor han hentede sin åndelige inspiration. Frederik 2 sagde om ham, at selvom han havde haft pedantiske lærere, havde han dog været fornuftig nok til »at læse Voltaire og sætte pris på hans fortjenester«. Men da Joseph engang kom forbi *Voltaires* hjem, undlod han en visit, for, som han sagde, han kendte ham for godt i forvejen. Da han var i Paris, besøgte han *Rousseau* — deres samtale var om musik.⁷¹ Man forstår, at de valgte dette neutrale emne, mellem forfatteren af »Contrat Social« og den østrigske enehersker var der vel ikke nogen mulighed for gensidig forståelse. De kom fra, levede i to verdener.⁷²

Da Joseph 2 var 24 år, sagde han: »Hvad økonomiske trosartikler angår, er jeg ateist«. Det var måske nok rigtigt. Han var selvstændig i sin målsætning, og han havde et ganske klart politisk og socialt program, *Josephinismen* skyldtes ikke en udviklings tilfældigheder. Der er dog ingen, selv ikke den mest selvstændige hersker, der kan gøre sig fri af sin opdragelse og sin egen tids filosofiske, politiske og økonomiske tanker. Spørgsmålet er mere, om Josephs tankeverden er bestemt af fransk åndelig radikalisme, af fysiokraternes liberale agrarteorier, eller om det er den tyske naturret, vævet sammen med kameralismen, der er det åndelige grundlag for hans reformpolitik.

Nu må det ikke glemmes, at der var mange ideer, der var fælles for mændene i den franske og tyske åndsverden, naturretten var, omend forskellig opfattet og fortolket, dog det fælles grundlag, alle rettede de deres kritik mod livegenskab og hoveri. Både fysiokrater og kameralister understregede, om end ud fra ganske forskellige forudsætninger, landbrugets og bøndernes primære betydning. Spørgsmålet om Josephs åndelige forudsætninger kan vel ikke besvares med et enten-eller. Et både-og er dog nok heller ikke det rette svar. Kender man de ideer, som var bestemmende for *kameralister* som Justi og den store østriger *Joseph von Sonnenfels*,⁷³ kan man ikke være i tvivl om, at her

er der en ideverden, som i tanke og indhold ligger så nær op ad kejserens, at der må være tale om påvirkning og inspiration.⁷⁴ Sonnenfels blev da også en af kejserens nærmeste rådgivere.⁷⁵

Josephs første og i sine virkninger også vigtigste reform var *ophævelsen af livegenskabet*⁷⁶ i Böhmen, Mähren og Schlesien ved patent af 1. nov. 1781, senere udvidet til også at gælde i Steiermark, Kärnthen og Krain.⁷⁷ I patentet hedder det, at ophævelsen ville have »den nyttigste indflydelse på forbedringen af landets kultur og foretagsomhed,⁷⁸ og at fornuft og menneskekærlighed talte for denne ændring«. Det blev heri fastslået, at enhver frit kunne gifte sig, kunne drage bort fra godsområdet, havde lov til at lære håndværk m. m., og at bønderne ikke var forpligtet til at yde hoveri ud over, hvad der var fastsat i robotpatenterne.⁷⁹

Allerede under Maria Theresia havde man arbejdet for, at bønderne skulle have deres jord i arveforpagtning. En særlig betydelig indsats var her blevet gjort af hofråd Franz Anton von Raab, og det såkaldte *Raab'ske system* var i Böhmen og Mähren blevet gennemført på de godsområder, der hørte under statens direkte administration eller lå under dens tilsyn. Livegenskabet blev ophævet, bondejorden overtaget i arvefæste og domænerne udstykket. Der skulle sluttes kontrakter med bønderne om den godtgørelse, som skulle erstatte de tidligere præstationer, og ved det af regeringen givne eksempel håbede man at få godsejerne til på deres godser at indføre systemet. 1778 udgav Raab på kejserindens ordre »Unterricht über die Verwandlung der k. k. böhmischen Domänen in Bauerngüter«.⁸⁰

Det blev senere overvejet at gøre *arvefæstet* tvungent på de private godser, men dette var dog, selv for en Joseph 2, en for revolutionær fremgangsmåde. Han gik andre veje, det blev forbudt at afsætte en bonde fra hans gård, med mindre han var stærkt forgældet, eller en alvorlig straf var nødvendig og da kun efter undersøgelse og godkendelse af myndighederne. Det blev fastslået, at gårdene ikke måtte deles, og at de skulle arves af den ældste søn. Kejseren søgte også på mange andre måder at sikre bøndernes besiddelse af deres jord, at beskytte dem mod overgreb fra godsejernes side.⁸¹

Efter at selve livegenskabet var forsvundet, blev det kejserens mål at få *hoveriet afskaffet*, bønderne gjort til selvejere, hovedgårdsjorderne udstykket. Hvor han kunne, fremmede han gennemførelsen af det Raab'ske system, prøvede at overbevise godsejerne om, at hoveriafløsning også ville være til deres fordel. I 1785 bestemte han, at der skulle udarbejdes en ny matrikel, som skulle danne grundlaget for en ny skat,

hvilende på al opdyrket jord.⁸² *Urbarialpatentet* af 10. feb. 1789 indførte den nye skat, der skulle ydes med 12 fl. 13¹/₃ kr. af hver 100 gyl- den af jordens bruttoudbytte. Men patentets afgørende betydning lå i, at det samtidig blev fastsat, at alle afgifter til godsejeren, herunder også hoveri, skulle afløses af en bestemt afgift, sat i forhold til bruttoind- tægten. Den skulle fastsættes i penge, men kunne efter frivillig over- enskomst ydes i naturalier eller arbejde. Inderster skulle fortsat præ- stere deres forpligtelser, men også disse kunne afløses med penge.⁸³

Joseph 2.s reformlovgivning — her er jo kun tale om den del heraf, som angik bønderne — havde vakt voldsom modvilje og uro, først og fremmest hos adelen. Få måneder efter udstedelsen af urbarialpatentet døde kejseren, hans broder og efterfølger *Leopold* blev på sin vej til Wien mødt med de voldsomste klager, først og fremmest mod det nye patent. Presset var så stærkt, at Leopold måtte give efter, patentet og en række andre bestemmelser, der skulle sikre bønderne, blev ophævet. Lang tid fremover var muligheden for afløsning af hoveriet forsvundet, adelen havde fået en del af sin magt tilbage. Men mange af Josephs re- former blev stående, først og fremmest hans ophævelse af livegen- skabet.⁸⁴

Kejser Joseph blev den første i Europa, som afskaffede livegenskab- et, den fysiokratiske *Karl Friedrich* i *Baden* blev i 1783 den næste. Men denne reform kan ikke på nogen måde sammenlignes med den østrigske. I *Baden* fandtes livegenskabet i den vesttyske form, i sin tyngde uendelig mindre end det østelbiske eller østrigske.⁸⁵ Som tredje land kunne vel nævnes *Danmark*, hvor der ikke var livegenskab, men dog forhold, der stærkt mindede herom. Mange af de problemer, man tumlede med i det danske monarki, både nord og syd for Kongeåen, var de samme som dem, *Maria Theresia* og *Joseph 2* stod overfor, ofte var det de samme løsninger, man nåede frem til eller søgte at nå frem til. Kendskabet til begivenhederne i Østrig har uden tvivl været bety- deligt i den dannede del af den europæiske overklasse, ikke mindst hos statsmænd og skribenter. Bøger, journaler og tidsskrifter fortalte herom. Det vil vel være svært at fastslå, om der har været nogen direkte på- virkning, der er vel snarere tale om en inspiration. Og glemmes må det ikke, at ligheden i problemstilling og i løsningerne ofte vil skyldes sam- tidigheden, ensartetheden i social, delvis også i politisk kultur. Mest af- gørende har det vel nok været, at statsmændene i de to riger, også mange af skribenterne, byggede på det samme åndelige grundlag, naturretten og kameralismens lære, filantropi og utilitarisme, men også hensynet til statens magt.

REFORMER I DET DANSKE MONARKI

I en redegørelse, som konferensråd *von Cossel på Jersbek* udarbejdede i 1797, og som året efter blev trykt i *Provinzialberichte*, oplyser han, at der i 1656 blev stillet forslag om ophævelsen af livegenskabet, men at det af Ridderskabet blev forkastet som uigennemførligt.⁸⁶ Denne oplysning gik over i en række forskellige værker, også Falck medtog den i sin håndbog, idet han dog mente, at 1636 var det rette år. I *Landdagsakterne* fra den tid nævnes intet om et sådant forslag eller forhandlinger derom.⁸⁷ Det udelukker selvfølgelig ikke, at spørgsmålet har været drøftet, men det sandsynligste er vel, at den gamle herre på Jersbek har gjort sig skyldig i en misforståelse.⁸⁸

Livegenskabets ophævelse på Schmöl, Hohenfeld og Övelgönne.

Den første kendte ophævelse af livegenskabet i Hertugdømmerne fandt sted på godserne Schmöl, Hohenfeld og Övelgönne. Deres ejer i de sidste årtier af 1600-årene var *Christoph Rantzau*, en mærkelig mand, der i 1650 under et ophold i Roma var blevet katolsk konvertit, og som hjemme på sit gods for frem med bål og brand mod hekse og troldkvinde. I 1686 skal han have ladet 18 kvinder brænde på Østersøens bred.⁸⁹ Den 19. juli 1688 udstedte han i Köln et *fribrev* for godsernes undersåtter. Det hed heri, »at han allerede i nogle år med stor medlidenhed havde overvejet den slette og sørgelige tilstand som var en følge af det evige livegenskab«. Dette var ikke begrundet i den hellige skrift. Af kærlighed og lydighed overfor Gud og af kærlighed til undersåtterne frigav han dem, deres børn og børnebørn, også de, der boede i Neustadt og Altona, til evig tid i henhold til en uigenkaldelig disposition og bestemmelse, skrevet med hans egen hånd for mange år siden. De kunne opsigte deres gårde og kåd med et eller to års varsel og drage, hvorhen de ville, med deres private ejendom. De måtte dog ikke andetsteds indgive sig i nyt livegenskab, men skulle til evig tid forblive frie mennesker. Undersåtterne var for fremtiden kun forpligtet til at gøre hoveri fire gange om ugen, dog med undtagelsen af så- og høsttid. Blev godserne solgt, skulle dette brev, ord for ord, medtages i købebrevet, som i modsat fald ville være uden retslydighed.

Stærkt klinger den religiøse tone igennem i brevets slutning: »Guds nåde og velsignelse er langt at foretrække for al verdslig gods og nytte. Salig er den, der erkender det og handler derefter. Måtte herren til alle tider velsigne dem, der gennem tiderne ville overholde denne forordning af sin yderste evne, ord for ord, og forbande dem, der overtræ-

der den og handler imod den med fuld viden og forsæt, med forbryderisk sind«. ⁹⁰

Den 9. jan. 1695 solgte Rantzau godserne til Johann Georg von Der-nath. I købebrevets paragraf 4 hed det, at køberen skulle vise under-såtterne faderlig kærlighed og ikke besvære dem med mere hoveri, end sædvanligt var. Iøvrigt skulle han forholde sig som bestemt i fribrevet, og i en erklæring, udstedt af sælgeren, hed det: bestemmelsen i fribrevet om at sige op og drage bort skulle forstås således, at den pågældende skulle skaffe en anden og kvalificeret, der i hans sted kunne overtage gården. Endvidere blev det fastslået, at den fritagelse for årlig afgifts-penge, som var fastsat i fribrevet, efter køberens anmodning faldt bort. Det samme gjaldt en bestemmelse om, at hver gårdmand skulle have een tønde, hver kådner en halv tønde rug om året. Vel var hoveriet 1688 blevet begrænset til fire dage om ugen, men denne bestemmelse var ikke trådt i kraft, fordi »undersåtterne selv havde begæret og bedt om, at det måtte forblive ved de sædvanlige daglige hovdage, og at de hellere ville forrette disse, end de ville arbejde flittigere fire dage i ugen«.

Ikke længe efter blev godset solgt til Ditlev Reventlow, provst i Preetz. Bøndernes forhold blev ringere og ringere, ikke mindst blev de tynget af et hårdt *hoveri*. Det blev påstået, at de hver dag måtte stille med 6 personer til hove, i høsttiden endda med 12 heste og 9 personer. De prøvede at opnå den frihed og de begunstigelser, frihedsbrevet havde lovet dem, og i 1739 kom det til *proces ved landretten* mellem under-såtterne på Schmöl og Hohenfeld og Ditlev Reventlows kreditorer. Sagen blev også behandlet af Kancelliet, og aktstykkerne hobede sig op. De kaster et skarpt lys hen over de mere almindelige synspunkter, der dengang prægede administrationens og retsvæsenets opfattelse af livegenskabet. Landrettens dom af 21. marts 1740 gik bønderne imod, idet den fastslog, at købebrevet af 1695 og dets bestemmelser skulle blive ved magt og være rettesnor for begge parter. Forsøg på at få Kancel-liet til at tage sagen op på ny blev afvist. ⁹¹

Imidlertid var godserne blevet solgt til *grevinde Taube*, den svenske kong Frederiks elskerinde. Et par år senere erhvervede hun også *Panker*, og fra nu af havde de tre godser og Panker fælles ejer, fra 1754 *Friedrich Wilhelm*, rigsfyrste af *Hessenstein*, søn af grevinde Taube og hendes kongelige elsker. Han spillede en ikke ringe rolle i svensk politik. I 1776 blev han generalguvernør i Pommern, hvor han op-hævede livegenskabet på de kongelige domæner og forbød nedlæggelse af bøndergårde. ⁹² Når han var hjemme på sine godser i Holsten, var han dog ikke nogen bondeven, bønderne levede under et hårdt tryk, og

1767 prøvede de på ny at blive fri for det livegenskab, de nu var underkastet. En sag herom sled sig hen mange år igennem for tilsidst at blive afgjort ved *Rigskammerretten i Wetzlar*. Dommen blev afsagt 1777 og gik ud på, at de skulle betale omkostningerne.⁹³ På godserne havde der været stærk uro, og Regeringen i Glückstadt gav tilladelse til at rekvirere militær.⁹⁴

Tiden var endnu ikke inde til bondens frigørelse. Men spørgsmålet var stillet til debat, og selv i det hårdeste godsejersind kunne der komme et glimt af forståelse for menneskets ret. Midt under processen gjorde von Hessenstein testamente — det var lige efter et svært anfald af feber — og heri bestemte han, at hvis han ingen livsarvinger havde, skulle godserne overgå til Carl af Hessen, der skulle frigive bønderne, dog på den betingelse, at de i ti år skulle dyrke jorden, og at de uden tilladelse ikke måtte gifte sig, før de var 20 år, pigerne dog atten. Han tilrådede at dele alt i små forpagtningssteder.⁹⁵

Hans Rantzaus virksomhed.

I 1735 begyndte den unge hertug *Friedrich Carl af Plön* på en reformpolitik, idet bønderne i landsbyerne Barkau og Havekost i Ahrensböök amt blev frigivet. De skulle betale købesum og årlig canon. I den følgende tid fortsatte man på lignende måde i andre byer.⁹⁶

Det næste forsøg⁹⁷ på at gennemføre en ændring i de bestående forhold for herigennem at hjælpe bønderne og forøge godsets indtægter fandt sted på godset *Ascheberg* i nærheden af Plön. Grev *Hans Rantzeau* begyndte her i 1739 en reform, som blev kendt viden om, også udenfor landets grænser,⁹⁸ idet han udarbejdede en redegørelse herfor. Denne blev først trykt i dansk oversættelse 1761 med titlen: »Om muligheden og nytten af herregårds-markernes omskiftelse til bøndermarker samt vornede rettighedens frivillige eftergivelse, hvor den endnu gælder, særdeles i det holstenske«.⁹⁹ I 1766 blev redegørelsen udgivet på tysk: »Antwort eines alten Patrioten auf die Anfrage eines jungen Patrioten, wie die Bauernstand und die Wirtschaft der adeligen Gütern in Holstein zu verbessern sey«.¹⁰⁰ Skriftet blev påny genoptrykt i 1775 under titlen: »Schreiben eines vornehmen holsteinischen Gutsherrn darinn die Abschaffung der Hofdienste auf seinem Gute . . . beschrieben werden«.¹⁰¹

Rantzeau udtalte, at grunden til reformen var den, at hovedgårdsmarken ikke blev så godt dyrket, som den burde. Hovfolkene var søvnige og træge, de var ligegyldige, havde ikke lyst til at bestille noget, troede ikke mere på, at deres forhold kunne forbedres, og »man spo-

rede en næsten dyrisk ligegyldighed overfor Gud og religionen«, næsten had overfor øvrighed, stupid ufølsomhed overfor egne omstændigheder, et moralsk forfald på alle områder. Det blev klart for Rantzau, at det var, fordi de kun arbejdede for andre, ikke til egen fordel.

Først lod Rantzau foretage en opmåling af hovedgårdsmarken og udarbejde en kalkule over, hvad godset kunne indbringe efter en nyindretning. Sammenlignet med det hidtidige provenu viste den, at en forandring ville være til fordel. Men omfattende ændringer var farlige, og man gik derfor langsomt frem. I 1739 udlagde man på den *fjerneste hovedgårdsjord* et familiested med 105 skp. agerjord og 10 læs hø. I løbet af 5 år viste det sig, at forhåbningerne fuldt ud blev indfriet, og man gik videre med at *oprette nye steder*, et eller to om året, indtil 1761 ialt 20. Det var en ubrydelig regel, at kun godsets folk fik disse overdraget. De var af et sådant omfang, at der kunne holdes 10 køer, og at de kunne passes uden tjenestefolk. Regnskabet fra tiden, siden forandringen begyndte, havde vist, at indtægterne steg år for år, og der var store fremskridt at notere hos bønderne, økonomisk og moralsk. Rantzau redegør derefter for udgifterne ved oprettelsen af de nye steder og nævner, at godsejeren derigennem fik rådighed over 13 heste fra hver bondegård, hvis forhold blev ændret. Før havde man måttet holde 16 heste, nu hoveriet var faldet bort, kunne man nøjes med 3. Det fremgår af redegørelsen, at Rantzaus mål var at gennemføre en fuldstændig parcellering af hovedgårdsjorden, men at dette ikke var nået endnu. Først når det sidste forpagtersted var bygget, og alle ladegårde, hollænderier og økonomibygninger var blevet overflødige, ville den fulde fordel vise sig.

Rantzaus reform var betinget af to hensyn, ønsket om at forbedre bøndernes stilling og at øge godsets indtægter. Den bestod først og fremmest i, at en stor del af hovedgårdsmarken blev udparcelleret, og at *hoveriet* i det væsentlige blev *ophævet*. De tidligere gårdmænd og de nye parcellister fik dog i almindelighed ikke arvefæste. Rantzau siger herom i sit skrift: »De begynder allerede at forvandle deres forpagtersteder til arveforpagtning og at give et ganske ræsonnabelt bud på slige arveforpagtningsbreve«. ¹⁰² Ophævelsen af livegenskabet nævnes ikke i Rantzaus redegørelse, og bønderne var da også stadig *bundet til stavn*, ¹⁰³ selvom inspektør Krüger i et brev fra 1767 vedr. forholdene talte om frihed og ejendom, der var de sande grundstøtterne for en god statsforfatning. Ejendom uden frihed var, mente han, en kimære, frihed uden ejendom ville udarte til tøjlesløshed. ¹⁰⁴

Hans Rantzau døde i 1769. Hans søn *Schack Rantzau* overtog går-

den og havde den til 1774. Det må have været i de år, da han var herre på Ascheberg, at August Hennings engang kom forbi. Han tænkte med »veneration på den ædle Rantzau, som havde erklæret sine bønder frie«. Ved et besøg hos en af bønderne fik han oplyst, at forholdene ikke helt var, som han havde troet. Da greven døde, havde han ikke nået at fuldende sit arbejde. Han havde gjort dem frie på betingelser, der ikke var nøje fastsat,¹⁰⁵ og hans efterfølger misbrugte den magt, han havde til at forhøje afgifterne, så den gamle greves arbejde var blevet fuldstændig ødelagt. Kun de, som med Hans Rantzau havde haft virkelige kontrakter, hvori alt var fastsat, kunne endnu nyde den tidligere tids lykke.¹⁰⁶ Schack Rantzau er ikke en mand, der har indlagt sig hæder i historiens annaler, moralsk fordærvet og upålidelig som han var. Heller ikke som godsejer lyser hans navn med glans.

Under den følgende ejer, Chr. Emil Rantzau til Rastorf, blev reformarbejde videreført, en del blev nu frigivet af livegenskabet og fik ejendom på huse og parceljord. Det var dog først under sønnen *Christian Rantzau*, at Hans Rantzaus værk i 1795 blev afsluttet. Jord og bygninger blev solgt til arveforpagtning, og livegenskabet blev helt ophævet.¹⁰⁷

Stolbergs og Bernstorffs reformer.

På godset Stedinghof eller *Bramstedt* havde der fra gammel tid boet både frie og livegne. På baronesse von Grotes tid — omkr. 1740 — var flere steder øde, hun solgte en del af dem til frie folk og i købebrevene blev fastslået, at »de er og skal forblive frie folk«. Den 8. maj 1751 købte amtmand *Chr. Günther Stolberg* godset, og flertallet af undersåtterne synes allerede da at have været frie. Han gennemførte nu en så at sige fuldstændig *ophævelse af livegenskabet* for dem, der ikke var frie, hoveriet blev næsten afskaffet, og besidderne fik deres steder i arv. De skulle betale en årlig canon, der ikke kunne forhøjes. Undersåtterne måtte dog betale for deres frigivelse, og der var nogle, som ikke var i stand hertil. Endnu i 1774, da *F. O. V. Lawätz* købte *Bramstedt*, var tre af disse livegne i live, og *Lawätz*, en forbitret modstander af livegenskabets slaveri, gav dem friheden.¹⁰⁸

Stolbergs reform var altså af et noget begrænset omfang, men den skulle komme til at få stor betydning for den kommende tids udvikling, også i Kongeriget. Stolberg blev i 1756 overhofmester hos enke-dronning Sophie Magdalene. Forholdene på hendes gods *Hørsholm* var dårlige, godset gav underskud, og bønderne var forarmet. Stolberg udarbejdede en reformplan, som blev godkendt i jan. 1759. Bønderne

skulle have arvefæste, hoveriet blev afskaffet, tienderne afløst, og hovedgårdsjorden skulle udparcelleres. I indstillingen, udarbejdet af Stolberg og amtmand Dauw, hed det, at »bønderne skulle have samme frihed, som de kgl. undersætter i de holstenske amter nyde«. ¹⁰⁰ Parcelkøberne blev befriet for al »vorned pligt og tvang«, men arvefæsternes »børn og efterkommere« måtte ikke forlade godset uden tilladelse. ¹¹⁰ Reformen blev gennemført i løbet af kort tid og blev til stor fordel for enkedronningen, vel også — i hvert fald i det lange løb — for bønderne, selvom deres forpligtelser var store. ¹¹¹

I det Stolbergske hus færdedes den unge adelsmand *A. P. Bernstorff*, brodersøn af landets ledende statsmand, *J. H. E. Bernstorff*. Hans fader var en dygtig godsejer, der behandlede sine bønder på en human måde. På sine rejser i de unge år studerede den unge greve landbrugsforhold og landbrugsproblemer rundt om i Europa, drøftede dem med kyndige mænd. Hos farbroderen lærte han folk at kende, som var optaget af ønsket om agrarreformer, både når det gjaldt rent praktiske driftstekniske områder, og når det drejede sig om bøndernes stilling i samfundet, her mødte han mænd som *G. C. Oeder*, *Jens Schielderup Sneedorff*, *Tyge Jesper Rothe* og *Reverdil*.

Da den ældre Bernstorff i 1764 havde erhvervet store marker og tre landbyer til sit *gods*, der bar samme navn som han, blev det den unge brodersøn, der fik ledelsen af det praktiske daglige arbejde med nyordningen sammen med landinspektør og godsforvalter *Torkel Baden*. Gårdmændene fik ejendom, hoveriet blev afløst, hovmarkerne blev bortforpagtet. Desuden gennemførte man udskiftning og udflytning. Som på Hørsholm blev også denne reform til stor gavn for godsets herre. ¹¹² Mærkeligt er det, at også på *Bernstorff fastholdt* man *stavnsbåndet*. Det blev i købekontrakterne påbudt »denne gårds og efterkommende ejeres børn bestandig at blive ved godset som tilforn, med mindre de af mig og efterkommende ejere af Bernstorff med lovlig pas erholde tilladelse på nogen tid at forlade samme«. ¹¹³ Bestemmelsen minder meget om den i Hørsholm-kontrakterne. Begge gik jo i virkeligheden videre, end gældende lov tillod. — Bondens børn — og det må jo betyde både piger og drenge — i alle aldre var bundet til stavnen.

I et brev om inskriptionen på den Bernstorff-mindestøtte, der blev rejst på Gentofte Bakke, udtalte *A. P. Bernstorff* i 1783, at det burde anføres, at hans onkel — det var jo denne, der skulle mindes — »har været den første i Danmark, som har gjort dette«. Og han tilføjer, at han er den eneste, som helt har udført dette. ¹¹⁴ Det kunne synes, som om Bernstorff har glemt det arbejde, der var udført af den mand, som i

1762 var blevet hans svigerfader. Dette er så meget mere underligt, som det er hævet over al tvivl, at denne reform på flere måder har været et *forbillede* for den Bernstorff'ske nyindretning. En sammenligning viser tydeligt, at koncipisten af kontrakterne fra 1767 må have kendt de ældre. Der er ikke blot lighed i enkelte bestemmelser, men også i den sproglige udformning, ja i et par tilfælde endda verbaloverensstemmelser.¹¹⁵

Kongerigets betydning.

Rundt om i Europa var spørgsmålet om landbruget sat på dagsordenen, nye tanker brød sig vej, greb menneskenes sind, blev gjort til virkelighed af fyrster og af statsmænd. Også i det danske monarki var landbrugets problemer til diskussion, og fra 1760'erne begyndte reformerne så småt at bane sig vej. I Kongeriget var det bøndernes retslige stilling, der blev det vigtigste og vanskeligste spørgsmål, i det væsentligste løst gennem militærforordningen af 1788, som indenfor en overskuelig årrække fjernede stavnsbåndet, og ved det lovkompleks, der sikrede fæsterne og ordnede — men ikke løste — hoverispørgsmålet. I Hertugdømmerne var der vel ikke mange udenfor Nord- og Mellemslesvig, der kunne læse så meget dansk, at de gennem danske bøger og tidsskrifter kunne holde sig orienteret om det, der skete i Kongeriget. På mange måder blev der dog sørget for gensidig underretning om udviklingen indenfor monarkiets grænser. Det var ikke helt tilfældigt, at Rantzaus redegørelse for reformerne på Ascheberg først blev trykt i et dansk tidsskrift, og i Kjøbenhavns lærde Efterretninger, Almeennyttige Samlinger til Hiertets Forbedring og Kundskabernes Udbredelse, Minerva, Oeconomisk Journal og andre steder¹¹⁶ blev der skrevet om forholdene i Slesvig og Holsten, tyske artikler, pjecer og bøger kom i dansk oversættelse. I Hertugdømmerne kunne man på tysk læse om reformerne på Bernstorff, om stavnsbåndsløsningen og de andre reformer eller om Lüttichau-fejden.¹¹⁷

Man må regne med, at mange godsejere, embedsmænd og skribenter i Hertugdømmerne har haft et vist kendskab til reformpolitikken nordfor Kongeåen. *Danmark* blev ved siden af Østrig et af de lande, der kom til at stå *forrest* i arbejdet for bøndernes frigørelse. De eksempler, der her var givet, både hvad angår de praktiske reformer og løsningen af de store principielle spørgsmål, fik uden tvivl deres betydning, da man syd for Kongeåen skulle til at give sig i lag med de uhyre problemer i forbindelse med ophævelsen af livegenskabet og ændringen af godsernes struktur.

Mest kendt af de tidligere reformer blev sikkert den *nye indretning på Bernstorff*, Torkel Badens beskrivelse og flere mindre litterære arbejder fortalte herom.¹¹⁸ Også udenfor Kongeriget stiftede man bekendtskab hermed, idet der blev berettet herom i Politisches Journal.¹¹⁹ Den havde vel ikke mindst betydning ved at vise, at reformer ikke blot var til gavn for bonden, men også for godsejeren. Hertil kom, at Bernstorff ikke var et fjernt, ukendt gods i en afkrog af riget, det lå lige uden for Hovedstaden, det blev gennem mange år residens for landets to førende politikere, et sted, hvor rigets mægtige mødtes til privat samvær eller store selskaber. Her kom også de ledende kredse fra det slesvig-holstenske ridderskab, A. P. Bernstorffs to svogre Stolberg, brødrene Reventlow på Emkendorf og Altenhof, Ernst Schimmelmans brødre og hans svoger på Knoop. Her var en slags anskuelsesundervisning i, at landbrugsreformer var mere end velmenende filosofers og nationaløkonomers ideelle krav, men også kunne give en mere realitetsbetonet gods-ejer anledning til nærmere overvejelse og prøvelse.

Salg og udstykning af de kgl. domæner.

Den truende udenrigspolitiske situation i 1762 havde medført betydelige rustninger, og staten var kommet i finansnød. Som flere gange før besluttede man at *sælge* ud af de aktiver, kronen havde i de kgl. *domæner*. Man havde allerede gjort forsøg på at sælge gods i Ods herred, men uden resultat.¹²⁰ Den 15. aug. 1763 resolverede kongen, at kgl. hovedgårde og jordegods i Kongeriget og Hertugdømmerne skulle afhændes på de betingelser, Rentekammeret fandt bedst. Den 7. febr. året efter godkendte kongen, at godset i Hertugdømmerne samt på Fyn skulle sælges til de højstbydende, i de øvrige danske provinser til bønderne selv.¹²¹ Det kom imidlertid til at gå helt anderledes. Rentekammeret blev »efter adskillige fra Sjælland indkaldte landmænds betænkning, og hvad ellers af andre erfares« bragt på andre tanker.¹²² Resultatet blev, at alt skulle gå til *auktion*, og hovedgårdene skulle opbydes sammen med det gods, som var nødvendigt for at få det hoveri, man behøvede til gårdens drift. Det øvrige bøndergods skulle sælges gård-, by- og sognevis. Bestemmelsen medførte, at der mange steder blev oprettet *nye hovedgårde* af det bortsolgte domænegods, og at tidligere kgl. fæstere blev godsbønder. Der var dog også en del bønder, der købte deres egne gårde, således i Koldinghus rytterdistrikt.¹²³

I *Hertugdømmerne* kom udviklingen til at følge helt andre baner. Man havde besluttet først at gøre forsøg med Risegård i Åbenrå amt og 7 ladegårde i Haderslev amt. Det viste sig imidlertid, at de købe-

summer, man kunne få, var for små, ikke mindst i betragtning af de stigende ejendomspriser og muligheden for at skaffe sig store indtægter af de medfølgende skove ved at forhugge dem. Budene blev ikke godkendt.¹²⁴

Nu skete der det, at forpagteren på Hjortholm, Nis Lorentzen, og pastor Brolund på Kegsnæs stillede et forslag til amtmænd Reuss om, at *Nygaard* og *Hjortholm* skulle *udparcelleres*, bl. a. på grund af den ødelæggende virkning, som hoveriet havde for undersåtterne, der ofte boede langt borte. Amtmanden anbefalede forslaget og mente, der kunne blive 8 anseelige og 40 mindre steder. Rentekammeret godkendte planen. Konditionerne indeholdt bl. a. bestemmelse om, at der ikke skulle gives nogen købesum, kun *canon*, og parcellerne skulle opbydes hver for sig »for at forøge antallet af de familier, som vil slå sig ned«. Der blev dog ikke fastsat nogen frist for bebyggelsen. Det viste sig ved auktionerne, der altså kun omfattede den årlige afgift, at denne langt ville overskride den hidtidige indtægt, og Kammeret indstillede derfor salget til kongens approbation, hvilket blev givet 15. nov. 1765. I forestillingen havde man understreget, at jorden ville blive bedre dyrket, og der ville komme større befolkning, hvori »ethvert lands rigdom især består«. Med nedlæggelsen af ladegårdene bortfaldt også undersåtternes hoveri, der blev afløst med penge.¹²⁵

Resultatet af denne økonomiske aktion faldt så godt ud, at man i den følgende tid gik videre ad denne vej. I maj 1768 blev Den *slesvigholstenske Landkommision* på Gottorp oprettet,¹²⁶ og det blev nu den, der overtog ledelsen af domænernes udparcellering og de omfattende ændringer i forbindelse dermed. Der skulle årlig opmåles og udstykkes en 3—4 ladegårde. Samtidig blev det fastslået, at *livegenskabet* skulle ophæves på de kgl. godser, hvor det endnu fandtes, ja det blev indskærpet, at det var det vigtigste, særlige mål for Kommissionens undersøgelser.¹²⁷ Samtidig blev der indført en ny fremgangsmåde ved salget. Den årlige *canon* skulle nu fastsættes på forhånd, men desuden skulle der betales en *købesum*, og det var denne, der var genstand for budene ved auktionen. Iøvrigt skulle jorderne nøje opmåles og boniteres.

Den første nedlæggelse efter de nye principper fandt sted på det store gods *Satrupholm* i Angel, hvor de tidligere hovbønder fik ejendom, mens hoveriet blev afløst.¹²⁸ Og i de følgende år gik det slag i slag. Særlig stor betydning fik det, at de mange *livegne på* de kgl. *amter* og *godser* nu blev *frie*. Som regel måtte de dog betale for friheden.¹²⁹ Til 1777 var ialt 315 familier blevet frie, men hertil kom en del flere i den følgende tid, på Lindau alene 70.¹³⁰

I 1784 var alle livegne på de kongelige godser frie,¹³¹ og dette år standsede man foreløbig udparcelleringen, dels fordi Landkommissionens arbejdskraft var beslaglagt af den store »sætning« i Haderslev amt og de glücksborgske distrikter, dels også fordi efterspørgslen efter parceller var blevet mindre. På den tid var der nedlagt 36 af de 65 domæner, der efter planen skulle opløses, og det var kun de ubetydeligste, der var tilbage.¹³² Kamphøveners oplyser, at der i 1787 var udstykket 1095 parceller, hvoraf 776 med byggepligt.¹³³ Efter nogle års forløb gik man på ny i gang med udparcellering og salg, selv om tempoet vel nok blev langsommere.¹³⁴

Baggrunden for domænernes nedlæggelse.

Der kan ikke være tvivl om, at man oprindeligt besluttede sig til at sælge domænerne, fordi riget fattedes penge. Når man i Hertugdømmerne gik over til en udstykning før salget og en vidtgående reformpolitik, var den umiddelbare årsag måske nok henvendelsen fra amtmand Reuss, men i det lange løb blev det afgørende selvfølgelig, at udstykningen viste sig at blive en *finansiel succes*. Et andet spørgsmål var så, om den også ville blive ved med at være det fremover. Kamphøveners var klar over dette problems store rækkevidde, også når det drejede sig om at få godsejerne til at følge kronens eksempel. Han mener, at der ved nedlæggelserne burde være taget hensyn hertil, og at afgifterne, både canon og hoveriafløsning, skulle have været fastsat i »naturprodukter«, der skulle omregnes til penge. Han foreslog da også, at man for fremtiden benyttede en sådan fremgangsmåde.¹³⁵ Spørgsmålet om værdifaste afgifter skulle snart komme til at spille en rolle ved overvejelserne om den praktiske udformning af de landbrugsformer i Slesvig og Holsten, som allerede var begyndt, da Kamphøveners bog udkom.

I Rentekammerets forestilling af 1765 om udparcelleringen af Nygård og Hjortholm var hensynet til *forøgelsen af befolkningen* blevet stærkt understreget, og Kamphøveners fremhævede også dette moment.¹³⁶ Man var her i overensstemmelse med den rådende nationaløkonomiske opfattelse, hvorefter landets peublering var genstand for alle politikeres største interesse og omhu. Den bondebeskyttelse, som vandt frem rundt om, først og fremmest forbudet mod nedlæggelsen af bøndergårde, må vel ses på samme baggrund, selvom andre synspunkter også har spillet ind. Det var i de samme år, at man gennem udenlandske kolonister søgte at få nye familier til landet, at få så meget jord dyrket op som muligt. Frederik den Store, Katharina 2 og andre arbejdede herpå,¹³⁷ den dan-

ske regering også. Man ønskede desuden at fremme kolonisationen med landets egne mennesker. I sit politiske testamente fra 1752 understregede Frederik den Store meget stærkt dette synspunkt, fremhævede, hvad man allerede havde nået.¹³⁸ Man begyndte også at rette opmærksomheden mod bønderne på domænerne, hvor regeringen jo havde frie hænder. Allerede i 1719 havde kong Friedrich Wilhelm 1 bestemt, at i Østpreussen skulle bøndergårdene på domænerne være arvelige, livegenskabet ophæves, og Frederik den Store fortsatte denne linie.¹³⁹ Da syvårskrigen's ødelæggelser havde hærget landet, satte han al kraft ind på at få de øde gåde besat¹⁴⁰

Tanken om en udparcellering var jo ikke ny. Hans Rantzau havde nok så forsigtigt begyndt i 1739, og hans værk og hans tanker må have været kendt i vide kredse, også i regeringen, gennem artikler i Økonomisk Magazin fra 1761 og de senere tyske udgaver. Iøvrigt var man også i *Nordangel* begyndt at udparcellere forskellige *mindre hovedgårde*. Nørgård var blevet udstykket på et meget tidligt tidspunkt.¹⁴¹ I 1749 havde hertugen af Glücksborg udparcelleret Svensby, i 1755 Nybøl.¹⁴² Südensee blev i 1756 delt i tre gårde, Unevad blev udparcelleret i 1758,¹⁴³ og i 1765 begyndte en udstykning af Ohrfeld.¹⁴⁴ Allerede året før havde man på Ladegård i Nordslesvig taget fat på udparcellering og bortsalg af gods.¹⁴⁵

Spørgsmålet om *store eller små landbrugsbedrifter* har været aktuelt på næsten enhver tid, er det nu, var det i 1765. Der var mange nationaløkonomiske skribenter, der interesserede sig for landbrugets stilling i samfundets økonomi, også før Quesnays tid. Justi ønskede en stærk udstykning af godserne¹⁴⁶ og skrev i 1761 en afhandling om domænernes forvandling til bøndergårde.¹⁴⁷ Han nævnte, at man i Østrig var begyndt at sælge domænerne, og i en senere artikel kunne han henvise til, at man fra 1763 også var begyndt derpå i Preussen, efter kongens direkte ønske.

I Danmark var spørgsmålet om udstykning ligeledes til debat. Året før Rantzaus artikel blev trykt i Økonomisk Magazin, havde *D. Heitmann* sammesteds behandlet spørgsmålet om hovedgårdsmarkers udlægelse til bøndergårde og havde søgt at bevise de store fordele derved, bl. a. under henvisning til engelske forhold.¹⁴⁸ Andre forfattere som O. D. Lütken og Hans de Hofman var modstandere af en udparcellering.¹⁴⁹

Statsøkonomisk teori, andres praktiske erfaring og de første gode resultater er således baggrunden for, at man i 1765 gik ind på amtmand Reuss' forslag og fortsatte efter de samme retningslinier i de følgende

mange år. Helt uden betydning har det vel ikke været, at de bønder, som hørte under domænerne, var interesseret i og bad om, at reformerne måtte blive gennemført. I 1768 kom der en anmodning fra Nordborg amt og Søbygård om, at de tre resterende ladegårde måtte blive nedlagt, hvilket økonomisk ville være til fordel for kongen, til gavn for undersåtterne. De »fattige arveundersåtter« under Søbygård udtalte, at ved en udstykning ville bonden blive fritaget for trældomsåget, og »mange arbejdsomme familier formerede, som kunne have nødtørftigt livsophold«. Her var især tænkt på yngre gårdmandssønner, som ofte måtte nøjes med et lille hus. Undersåtterne ønskede iøvrigt, at udparcelleringen måtte ske således, at der kun betaltes canon, ikke købesum. I 1769 bad bønderne under Hjortspring om udparcellering af denne gård, så de kunne slippe for hoveriet.¹⁵⁰

Da den danske regering i 1765 valgte at udparcellere domænerne i stedet for uden videre at sælge dem, betrødte den for alvor reformernes vej, viste på den måde, at man ville arbejde på samme linie som regenterne i de fremskridtsvenlige lande, som Frederik den Store eller Maria Theresia, ja at man på visse områder var forud for dem. I Holsten og Slesvig holdt man fast ved denne politik, også i den Guldbergske tid. *Udstykningen* af domænerne og ophævelsen af livegenskabet var i sig selv en reform af vidtrækkende betydning, og den måtte nødvendigvis også få *konsekvenser* for *godserne*. Mange af domænerne lå imod øst, kilet ind i de store godsområder. Her var et eksempel for godsherrerne til efterligning, det store spørgsmål, som optog mange sind, storbrug eller småbrug, blev her belyst gennem praktiske erfaringer, der talte deres stærke sprog til alle dem, der havde større godser. Ingen kunne være i tvivl om, at domænenes udparcellering for staten var en god finansoperation — i hvert fald på kort sigt.

LITTERÆR DISKUSSION I HERTUGDØMMERNE

I Kongeriget begyndte diskussionen om landboproblemerne, da der 1755 udgik officiel opfordring til at udarbejde afhandlinger angående de »sager, der kan være tjenlige til at opretholde landets flor«. Disse skulle indsendes til overhofmarskal *A. G. Moltke*, og en del af dem blev derefter trykt i Danmarks og Norges økonomiske Magazin, der begyndte at komme i 1757. I Hertugdømmerne varede det betydeligt længere, inden diskussionen kom i gang. Det første skrift, som for alvor tog livegenskab og parcellering op til drøtelse, var Hans Rantzaus, udgivet i dansk oversættelse i Økonomisk Magazin 1761 og som selvstændigt værk på tysk i 1766.¹⁵¹

Oeders første skrifter.

Et af de væsentligste indlæg i den kongerigske diskussion var botanikeren *Georg Christian Oeders* »Bedenken über die Frage: Wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlet verschaffet werden könne?« Oeder var født i Ansbach 1728. Som så mange af de mænd, der kom til at få indflydelse på spørgsmålet om ophævelsen af livegenskabet i Hertugdømmerne, studerede han i Göttingen, hvor hans kæreste lærer blev Albrecht Haller, videnskabsmand, tænker og digter.¹⁵² Efter doktoreksamen i 1749 slog han sig ned som medicinalpracticus i Slesvig. General Schmettau anbefalede ham til J. H. E. Bernstorff, som forhørte sig hos Haller.¹⁵³ 1751 kom han til København for at virke som botaniker, og som sådan indlagde han sig den største berømmelse. Hans hu stod dog ikke blot til læren om blomster, men også til finansvidenskab og andre kameralistiske forskningsgrene.

Hans pjece fra 1769 var oprindelig udarbejdet efter tilskyndelse af A. G. Moltke,¹⁵⁴ og Oeder havde forstået det således, at den skulle forelægges kongen. Dette skete ikke, vel nok fordi Moltke ikke var enig med Oeder i hans synsukter. Han tilbød derimod forfatteren 100 dukater i gave for hans umage, men Oeder sagde nej tak og udgav afhandlingen i en noget ændret skikkelse, dog anonymt.¹⁵⁵

Som botaniker havde Oeder rejst rundt om i monarkiet, 1756—61 havde han været i Norge, og gennem sit ægteskab med Charlotte Hede-vig Erius var han knyttet til Slesvig. Hans svoger ejede således godset Dyttebøl i Sydangel. Oeder understreger, at hans pjece ikke tager sigte på et enkelt land. Det giver den uden tvivl en betydelig styrke, og netop i kraft deraf, og fordi den var udgivet på tysk, fik den også stor betydning i Hertugdømmerne.¹⁵⁶

Oeder opstiller forskellige trin i landbrugsforfatningen. Det laveste er, at bønderne lever i trældom uden lovens beskyttelse, det højeste, at de ejer deres gård og ikke yder hoveri, har fuld borgerlig frihed, men betaler afgift til godsherren. Hoveriet er efter Oeders opfattelse spild af tid. Men de store hovedgårdsjorder kan ikke udelukkende drives ved hjælp af tyende, og en udparcellering af godserne er derfor nødvendig for at få hoveriet ophævet. Han understreger, at en sådan reform ikke kan gennemføres med eet, men kun over længere tid, og fyrsten skal foregå undersåtterne med et godt eksempel på domænerne. Han kan dog ikke tvinge nogen til at gennemføre en sådan reform.

Oeder ønsker ikke godssystemet som sådant ophævet, de frie bønder skal bevare deres forbindelse med godset. Det er hans opfattelse, at ud-

parcelleringen vil være af den største betydning for staten, den vil medføre et større antal af mennesker, og den vil være til fordel, ikke til skade for godsejeren. De, der ved auktionerne køber parcellerne, skal ikke betale købesum, men yde en bestemt canon, der skal erlægges i naturalier. Oeder har således klart erkendt inflationens store betydning for reformproblemet og nødvendigheden af at finde et middel til at modvirke den, så den ikke fik indflydelse på godsejernes lyst til udparcellering.

Frihed og ejendom er for ham »de største drivfjedre til flid«. Godsherren har ingen ret til bondens person eller til dennes efterslægt. De fyrster, som i deres stater har ophævet denne unaturlige prætension, har handlet som vise og billige herskere. Det eneste, godsejeren kan kræve af bonden, er arbejde. Det er dog fyrstens pligt at våge over, at bonden får sit udkomme, og han kan derfor påbyde, at hoveri bliver fastsat.

Oeder stiller således to bestemte krav: *friheden*, som fyrsten kan gennemtvinge, og *fastsat hoveri*. Han anerkender fuldtud godsejernes ejendomsret til såvel hovedgårdsjord og bondejord, de kan skalte og valte dermed, som de finder det bedst. Dog vender han sig skarpt imod nedlæggelsen af bøndergårde, som er fordærvelig. Udparcellering og bøndernes erhvervelse af ejendomsret kan ikke gennemtvinges, de må være frivillige og ske gradvis. »Eile mit Weile« er hans slagord. Fyrsten kan dog støtte reformen, f. eks. ved at dispensere fra godsejernes forpligtelse til at stå inde for deres undergivnes skatter, ved i en ti-årig periode at garantere for afgifterne til godsejerne og ved eventuelt at give disse lån til billige renter og mod lempelig afbetaling.

I 1771 udgav Oeder »Zusäze zu dem Bedenken«. Her havde han opgivet at tale om problemerne i deres almindelighed, men behandler specielt de kongerigske, i nogen udtrækning også de slesvigske og de holstenske. Skriftet er en slags kommentar til det første værk, det mangler derfor dettes klare opbygning og kan ikke, i hvert fald set fra et alment synspunkt, siges at have samme betydning som dette. Der er vel intet nyt i synspunkterne, men nogle af hans påstande bliver mere indgående behandlet, nærmere underbygget. På ny slår han fast, at han kræver frihed, men ikke ejendom. Og frihed er ikke tøjlesløshed, den borgerlige frihed er den samme, hvorledes regeringsformen end er. I hans »Bedenken« havde der ikke været nogen henvisning til den mere filosofiske baggrund for hans krav og ønsker, han havde afholdt sig fra at fremføre »de moralske grunde«, man havde nærmest indtryk af, at hans begrundelse skulle søges i hensynet til statens vel. Her vender

han sig med styrke mod det ubillige i at lægge undertrykte mennesker det til last, som er en følge af undertrykkelsen. »Bønderne er, i hvert fald i deres naturlige anlæg, mennesker som alle mennesker, med de samme evner, lidenskaber og følelser«.

Oeder kommer nærmere ind på forholdene i *Hertugdømmerne* og giver en meget klar og præcis skildring af forholdene på godserne. Vilkårene er ringere end i Kongeriget, det er derfor også vanskeligere at gøre fremskridt. Han mener, at mens hovedgårdsjorderne her udgør halvdelen af godsets jord, er det i Kongeriget kun en ottendedel, hvorfor godspriserne er meget højere end nordpå, jorden er mere værd for godsejeren, men ikke for staten.

Et enkelt afsnit berører forholdene i *England*. Hoveriet her er for længst afskaffet, og derfor er der heller ikke nogen storgårdsdrift, da en sådan ikke kan eksistere uden hoveri. Alle bønder er frie og står i et frit forpagtningsforhold til godsejeren. Og alligevel er der her et blomstrende landbrug, en anset og rig adel. Selvom Oeder beundrer de engelske forhold, er de ikke for ham idealet, de svarer nærmest til trin 6 af hans 8, og han understreger på ny, at det endelige mål må være frie bønder, uden hoveri og med ejendomsret til deres jord. Kun herved får menneskenes bestræbelser frit løb, der skabes flere muligheder for, at et større antal mennesker kan få deres udkomme. Oeder er populationist om en hals, og stærkt understreges ikke blot nødvendigheden af at udparcellere hovedgårdene, men der bør også tages jord fra de bøndergårde, der er for store, 4 td. htk., højest 6 er efter hans mening nok. Ny jord må tages under plov, flere boliger bygges.

Der er en egen kraft og styrke over Oeders skrifter, ikke mindst det første, de er skrevet af en mand, der kender forholdene, men også sit eget værd. Ydmyghed og beskedenhed var ikke den store botanikers første dyder. Kender man den tyske *kameralismes* almindelige ideer og synspunkter, er det klart, at her skal man søge Oeders åndelige forudsætninger. Der vil næppe være mange af hans »læresætninger«, som man ikke vil kunne finde i Justis og de andre kameralisters skrifter. Der er ikke noget mærkeligt heri, Oeder var tysk af fødsel og uddannelse, og det er derfor også naturligt, at hans ideverden måtte komme til at bygge på den særlige tyske nationaløkonomiske konception, som blev udformet af kameralisterne. Der er intet fysiokratiske i hans ideer — man tænke kun på hans ønske om småbrug i modsætning til Quesnays forkærlighed for la grande culture. Man må ikke lade sig vildlede af, at han som fysiokraterne — men ud fra en helt anden tankegang — understreger landbrugets store betydning. Det gjorde kameralisterne

også. Frihed og ejendom var et engelsk slogan, godtaget af såvel fykiokrater som kameralister.¹⁵⁷ Der er meget lidt polemik i Oeders to skrifter, på et punkt vender han sig dog klart imod visse national-økonomiske opfattelser. Det hedder: »Hvem der har set sig lidt om i den nyere økonomiske litteratur, især den franske, vil have fundet lejlighed til at bemærke, i hvor høj grad menneskene er tilbøjelige til at gå fra den ene opfattelse til den stik modsatte. De, der taler rosende om landbruget, forfalder virkelig i nogen grad til den deklamatoriske tone og mener ikke at have rost det så meget, det fortjener, hvis det ikke sker på bekostning af byerhvervet«. ¹⁵⁸ Et tydeligt udfald mod Quesnay og hans disciple.

Landsforvisning og senere forbindelse med Danmark.

Under Struensee-regimet kom Oeder til at spille en ret stor rolle som medlem af Generallandvæsenskommissionen, hvor han fik afgørende indflydelse på udformningen af hoveriforordningen af 20. febr. 1771. Kort efter dennes udstedelse gik han imidlertid over i Finanskollegiet, hvor han blev deputeret.¹⁵⁹ I det praktiske administrative arbejde havde han nær forbindelse med Struensee, men bekendtskabet gik aldrig ud over det rent faglige, blev ikke til fortrolighed. Alligevel ønskede de nye magthavere efter kuppet den 17. jan. 1772 at blive ham kvit. Han blev udnævnt til stiftamtmand i Trondhjem, men da han noget efter kom til Altona på vej hjem fra en rejse i Tyskland, læste han i en avis, at en anden havde fået denne stilling. Man ville have ham helt bort. Løsningen blev en udnævnelse til *landfoged i Oldenburg*. Enhver vidste, at Delmenhorst og Oldenburg snart ville gå ud af den danske konges besiddelse. Selvom stillingen var vel aflagt, var der dog reelt tale om en landsforvisning,¹⁶⁰ der må synes en urimelighed.

En medvirkende årsag til, at man ønskede at få Oeder bort fra landet, var nok hans stilling til landbosagen. Halem fortæller, at en af hans stærkeste modstandere, Sch(ack) R(athlou), ved hans afsked lige ud sagde til ham: »han havde været en skadelig mand for Danmark«. ¹⁶¹ Endnu så sent som i 1800 berørte August Hennings det samme spørgsmål. »Ofte tænker jeg tilbage til en Schack-Rathlous tid, hvor det blev sagt, at jeg ville være en anden Struensee — og mere udskreget kunne man ikke blive i hin tid — fordi jeg sammen med Oeder ønskede at skaffe bønderne frihed og ejendom«. ¹⁶² Oeder havde lært sig det danske sprog, han følte sig med uløselige bånd knyttet til sit nye fædreland, og i det fremmede glemte han aldrig sin kærlighed til, sin interesse for Danmark. Senere oplyste han, at han ville have fortsat med

sin protest imod fordrivelsen fra det danske monarki, »hvis ikke hr. statsminister grev *Bernstorff*, der også var min velynder, i lige så høj grad som hans for mig så uforglemmelige onkel var det, havde belært mig om, at netop han havde foranlediget denne forflyttelse, for at jeg skulle undgå ufortjente, bekendte genvordigheder, og havde forsikret mig, at jeg på det bedste ville blive anbefalet til min nye herre«. ¹⁶³

Også efter 1773 blev der ved med at være visse forbindelser mellem Oeder og A. P. Bernstorff. Da konferensråd *Fleischer* i et skrift havde angrebet Oeder, sørgede Statsministeren for, at Oeder blev underrettet herom, ¹⁶⁴ og gentagne gange gav han udtryk for, at der offentligt burde tages til gensvar herimod. Oeder udgav da i 1786 et skrift, »*Appell an das Dänische Publikum*«, ¹⁶⁵ hvori han på det skarpeste imødegik *Fleischer*s angreb. Han udtaler her, at hvis bønderne var fuldstændigt frie forpagtere, kunne de indgå kontrakter med gods-ejerne, men så længe dette ikke er tilfældet, må det være kongens ret og pligt at hjælpe bønderne, især med hensyn til hoveriets fastsættelse. Han nævner, at England er det land, som mest bør efterlignes. Danskerne kan ikke nægte, at landbrugets forfatning her er fortræffelig, og at godsejernes indtægter er større end i Danmark. Og dog har forholdene også i England været som i Danmark, nemlig indtil 1660, da hoveriet blev ophævet. I Danmark bør som i England ordene forpagter og bonde være udtryk, der de facto er ensbetydende. Stærkere end i de to foregående skrifter har Oeder her understreget beundringen for det engelske landbrug, *ejendom* som det endelige mål er ligesom *gledet i baggrunden*, frie kontrakter mellem frie forpagtere og godsejere synes at være blevet et mål, ikke bare en station på vejen fremover. Der er i virkeligheden en ikke ringe forskel mellem Oeders standpunkter i 1769 og i 1786, og den udvikling, han har gennemgået, er nok på sin vis tidstypisk.

Det var dog ikke blot til A. P. Bernstorff, der gik tråde fra den landsforviste i Oldenburg. Det vides således, at han, vist i 1788, sendte en redegørelse for landboproblemerne direkte til *Kronprinsen*, ¹⁶⁶ og om ved samme år oplyste han, at man »gentagne gange, ja jeg kunne næsten sige til lede, har forsikret mig om, at Hans Kongelige Højhed Kronprinsen sætter mig ualmindelig højt og har læst mine forskellige afhandlinger med deltagelse og varme«. ¹⁶⁷ Det er vel også hertil, der hentydes, når det i Oeders brev til Reventlow af 16. april 1788 hedder, at hans synspunkter »er blevet anerkendt på så vel højere steder som på allerhøjeste sted«. ¹⁶⁸

Nyudgaven af Oeders skrifter.

Nedsættelsen af den store landbokommission i 1786 måtte glæde en gammel kæmper som Oeder og var nok den vigtigste anledning til, at han udgav sine to skrifter i ny udgave. I forordet siger han, at de havde vakt »mærkelig og bekendt sensation«, og han mener at kunne sige, at han har været »en tidlig og varm forkynder af de sandheder, som først nu kommer på tale«. Nyudgaven indeholder forskellige bilag. I en artikel om *nationalmilitzen* i Danmark understreger han værdien af en national hær. Forpligtelsen må hvile på hele bondestanden, når alle har samme forpligtelse, hører den op med at føles som en byrde. Han fremhæver her forholdene i Norge, der for ham står som ideelle. I en anden artikel sammesteds og i en betænkning fra det følgende år kom han atter ind på dette spørgsmål og understreger, at udskrivning må ske efter antallet af mennesker, ikke efter hartkorn, og godsejerne bør ikke have nogen ret til at præsentere mandskabet på sessionen.¹⁶⁹

I en afhandling, der også er optaget som bilag til nyudgaven, behandler han *forholdet mellem godsejerne* i Danmark og deres bønder, og han opstiller her tre hovedsynspunkter: 1. Bonden er efter loven fri. 2. Godsherren har ejendomsret til bondejorden. 3. Staten har ret til at sørge for, at jorden, hvorpå dens egen velfærd beror, bliver benyttet og befolket på behørig måde, og at de mange indbyggere, som mest bidrager til jordens dyrkning og landets forsvar uden at have ejendom, kan føle glæde over livet. Under punkt 2 understreger han, at der er visse begrænsninger i ejendomsretten til bondejorden. Omfanget af hovedgårdsjorden må ikke udvides på bekostning af bondejorden, og de, der vil dyrke den, skal have den overladt enten som forpagtning eller, om godsejeren vil, til vedvarende besiddelse, »det sidste synes dog nu, efter den hidtidige tænke måde, at være usandsynligt, og man kan næppe vente en sådan fremgangsmåde«. Det vil dog vel snart være muligt, at en godsejer, som vil gennemføre en ændring med hensyn til sin hovedgårdsmark, vil afløse hoveriet med penge og forvandle denne og landgilden til en årlig canon, idet bønderne i stedet for fæste på livstid får arveforpagtning, hvad der fra regeringens synspunkt ikke skulle være noget at indvende imod. Men det må overlades til den enkelte at afgøre, om han vil gå denne vej eller bevare den bestående form. Hvad der ikke ligefrem er nødvendig for statens vel, skal man ikke påbyde gennem befalinger. Staten skal kun gennemtvinge, at bondejord ikke bliver hovedgårdsjord, og at hovbønder ikke bliver overbebyrdet med arbejdet, ikke andet. Thi ellers vil der blive tale om indgreb i ejendomsretten, som må være hellig for enhver regering.

Hoveriet skal fastsættes og forordningen af 1771 på ny sættes i kraft, evt. bør der udstedes en ny, hvis der kunne udtænkes »en bedre og en mere billig«. Men det skal fastslåes, at sådanne bestemmelser skal være interimistiske. Når bonden er fri og er i stand til selv at kontrahere med godsherren, skal det også overlades til de to parter selv at blive enige om hoveriet. Der skal i hvert amt udpeges *frihedskommissioner*, som skal give tilladelse til udstedelse af frihedspas og høre klager fra bønder, der mener at blive tyngt for stærkt. De skal ophæves, når forholdene har trukket sig i lave. Der skal desuden i hvert amt nedsættes en særlig domstol til at dømme i sager mellem godsejere og bønder. Deres opgave bliver mere forligsmæssig end egentlig judicial.¹⁷⁰

I nyudgaven af sine skrifter fortæller Oeder også om den udparcellering på det angelske gods Dyttebøl, som hans svoger konferensråd Ericius havde gennemført. Han gengiver et brev fra svogeren, hvori denne fortæller om enkeltheder i operationen og oplyser, at godset herefter vil give en fri indtægt på 3500 rdl. Oeder oplyser, at der senere har fundet yderligere parcellering sted, og at der ved udstykningen er indtjent 58000 rdl. Han mener, at der herved er ført bevis for, at det ved *parcellering* er muligt at give et gods en bedre forfatning, til fordel for staten, godsejeren og undersåtterne. Det samme fremgår af erfaringerne på de kgl. domæner. Oeder understreger desuden, at man også ved en udparcellering kan gå andre vegne. Har godsejeren penge nok, kan han selv opføre bygningerne og lade besidderne af parcellerne blive tidsforpagtere, så han får frie hænder i al fremtid. Det vil nok også på denne måde blive lettere at komme af med parcellerne.

Ved udstykningen, hvordan den nu end gennemføres, mister godsejeren intet, men staten opnår, at flere familier får deres udkomme, og at jorden, »på hvis benyttelse staten vel til syvende og sidst dog beror«, bliver udnyttet på en sådan måde, at der bliver et større totaludbytte. Landbruget på udparcelleret jord forholder sig til landbrug på store, samlede jordområder som »de landbrugsdrivende nationers civilisation til den civilisation, der findes hos flokke, der hengiver sig til hyrdeliv«. ¹⁷¹

Oeders senere afhandlinger mangler den kraft, styrke, klarhed, der fandtes i det første værk fra 1769. Det er også utvivlsomt, at han på et væsentligt synspunkt har ændret synspunkt. Ejendom var i 1769 et af hovedmålene. Det er nu, omend ikke opgivet, så dog skudt i baggrunden, og *frie forpagtere* med *tidsforpagtning* står for ham som den mere sandsynlige, i og for sig også tilfredsstillende løsning. Der har vel været mange grunde til denne ændrede målsætning, bl. a. praktiske erfaringer,

indhøstet siden 1769, en større afhængighed af sværmeriet for det engelske landbrug, men den afspejler vel også den noget ændrede indstilling i litteraturen, som gjorde sig gældende i disse år. Oeders betragtninger fra 1786 har dog også haft noget at sige sin samtid, de fører midt ind i en række brændende problemer, ikke blot de, der var højaktuelle i Kongeriget, stavnsbåndets ophævelse og sikring af bøndernes retsstilling, men også problemer som udstykning contra de store hovedgårdsjorder, nedlæggelse af bøndergårde, arveforpagtning eller ejendom contra tidsforpagtning. Og en ting viser nyudgaven til fulde, Oeder var ikke fysiokrat, i 1786 ligesålidt som i 1769.

Oeders forbindelse med Chr. D. Reventlow.

Oeder trådte i direkte forbindelse med *Chr. D. Reventlow*, idet denne sendte ham sin store betænkning af 11. febr. 1788 med anmodning om en udtalelse herom.¹⁷² Resultatet heraf blev *to afhandlinger*, hvoraf den største er dateret 14. april og bærer titlen »Eigene Gedanken zu weiterer Erläuterung meiner im Druck vorgelegten Vorschläge«. ¹⁷³ Han understreger her vigtigheden af, at Landbokommissionen også tager fat på hoverispørgsmålet, der jo nu engang var Oeders hjertesag. Det er også af interesse, at han stærkt understreger den betydning, som lån af den kgl. kasse kan få for det praktiske reformarbejde, f. eks. ved at give lån til ejendomme, der oprettes på hovedgårdsjorden, og han tilråder støtte i tilfælde af, at godsejeren kan give ejendom til parcelister eller til fæstebønder.

I sin anden betænkning udtaler Oeder, at der efter hans mening ikke bør udstedes en almindelig forordning om fastsættelse af hoveriet eller dettes afløsning, men dette bør bestemmes i hvert enkelt tilfælde ved udarbejdelse af »reglements nomine regis, gods for gods, bonde for bonde efter meddelelse, intimation, om, at sådanne individuelle bestemmelser skal foretages efter de og de grundsætninger«. De skal dog kun have gyldighed for de nuværende kontrahenter. Arbejdet vil naturligst kunne udføres af de af ham foreslåede frihedskommissioner, og de udarbejdede reglements skal godkendes af Landbokommissionen.¹⁷⁴

Gennem sin gode ven Johan Zoëga fik Oeder meddelelse om nogle bemærkninger, Reventlow havde gjort til hans betænkninger. Oeder havde taget for lidt hensyn til *husmændene*, det var ikke rigtigt, når han antog, at der i England ikke var store forpagtergåde, og det var forkert, at man med fordel ikke kunne drive en stor gård uden hoveri. Bemærkningerne om husmændene affærdigede Oeder ganske kort. Når de fik friheden, og hoveriet blev bestemt, kunne han ikke gøre mere,

thi »hvem der har frie hænder må hjælpe sig selv«. Man kan nok ikke beskyldte Oeder for at være socialpolitiker, og der kan ikke være tvivl om, at husmændenes problemer lå ganske udenfor hans interessesfære. Derimod indrømmede han, at det af de engelske skribenters klager over »engrossing of farms« fremgik, at der var sådanne store forpagtergårde. Man kan ikke hindre det, fordi der i England ikke er den barriere derimod, som findes i Danmark, forbudet mod at inddrage bøndernes marker.

Oeder nævner selv, at han har et ret godt kendskab til de *slesvigske gårde*. Han hævder, at på disse og på holstenske udføres den største del af arbejdet med eget tyende og egne heste. Dette er mere effektivt, og han tror derfor, at de godsejere, der tænker lidt dybere over problemerne, af sig selv vil finde det for tilrådeligt helt at afløse og ophæve hoveriet, dette vil snarere ske i Holsten end i Danmark. Er det gennemført, vil man inden længe tage det næste skridt, at give bønderne ejendom, så de i stedet for hovbønder bliver arveforpagtere, således som de fleste bønder er det i Oldenburg. Oeder ser gerne, at alt hoveri forsvinder, men frivilligt, ikke ved ordre.¹⁷⁵

Det er altid vanskeligt at opspore og kortlægge den betydning, som en enkelt forfatter har haft. Oeders forhold til de ledende statsmænd i 1790'erne, her tænkes først og fremmest på Kronprinsen, A. P. Bernstorff og Chr. D. Reventlow, viser dog, at der her er tale om en mand, hvis ord var blevet hørt, hvis tanker og ideer ikke var glemt, selvom han sad i sit eksil i Oldenburg. Oeders betydning ligger ikke blot i tiden umiddelbart efter hans første værkers fremkomst, men også i årene fremover. I Hertugdømmerne var der ikke nogen særlig stor litteraturrediskussion om landbrugsproblemer før i 1790'erne. Oeder havde førstehåndskendskab til forholdene her, han omtaler gang på gang problemerne i denne del af det danske monarki, og iøvrigt er hans diskussion og problemstilling — især i det første værk, men også senere — så almene, at hans bøger måtte få betydning ikke blot i Kongeriget, men også sydfor Kongeåen. Gang på gang refereres der til dem, og han berømmes i stærke ord, af en Niemann¹⁷⁶ såvel som af en J. Bladt. Selv en mand som F. L. Stolberg, hvis hele åndsform var så vidt forskellig fra Oeders, udtalte i 1793 over for Halem, at han i høj grad ærede Oeders »af nogle ganske miskendte, af få fuldt ud erkendte fortjenester . . . og hans mandige ånd, hans faste dom, hans rastløse virksomhed, hans retskaffenhed«. ¹⁷⁷

Diskussionen om Oeders første skrifter.

Oeders »Bedenken« og »Zusäze« gav anledning til udgivelse af forskellige skrifter. I Hertugdømmerne var der to mænd, som i denne anledning greb pennen. Den ene var *Jürgen Bladt*, en født flensborger, som fra 1760 havde været forvalter på *Loitmark*.¹⁷⁸ Hans »Betrachtungen über die erörterte Frage: wie dem Bauren-Stande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlet, verschaffet werden könne« udkom i 1769 på foranledning af den daværende ejer af *Loitmark*, vist von Dewitz.¹⁷⁹ Hans pjese er præget af den erfarne og besindige landmands overvejelser af det vanskelige spørgsmål. Han ser klart de store praktiske vanskeligheder. Bønderne mangler kapital, de vil ikke ved frigivelsen kunne betale for redskaber, besætning m. m., først efter nogle års forløb vil de kunne afdrage på købesummen. De bygninger, der skal rejses på parcellerne, må ligeledes opføres på godsejerens bekostning, og det ville derfor være af stor betydning for reformen, om der kunne ydes forskud af den kongelige kasse. Bladt er dog overbevist om, at en reform med overgang til arvefæste og med udparcellering på lang sigt vil kunne blive til fordel for godsejerne.

Bladt undersøger, hvorledes reformen i praksis vil kunne gennemføres på et ikke for stort gods — her er sikkert tænkt på *Loitmark* — og kommer til det resultat, at nettooverskudet ved en nyordning vil blive større end før. Han understreger på forskellig måde nødvendigheden af, at bønderne i de første år får særligt gunstige vilkår. Afdrag af købesum bør først begynde, når der er gået 10 år, og renten bør kun være 3—4 pct. Ligesom Oeder fremhæver han, at canon må fastsættes i naturalier. Til minde om frigivelsen bør bønderne desuden forpligtes til at levere gæs, kapuner, høns og æg til herskabets køkken. Desuden bør der præsteres indfæstning, 20 rdl. Indersterne skal forsynes med jord, så de kan ernære sig. De, der ingen jord får, kan overtage de nuværende kåd med kålhaver, men uden ret til græsning af køer. De skal præstere to dages arbejde om ugen i haven.

Bladt er yderst skeptisk overfor bøndernes stilling til reformen. Han tror, at kun to af ti vil modtage friheden. De vil få mindre jord end før og skal præstere en ret betydelig årlig canon. Han foretager beregninger over, hvilke indtægter og udgifter en gård på 35 td. udsæd vil have, og er ikke i tvivl om, at bonden vil kunne klare sig. Men man må gå langsomt frem, og det bedste vil være at overbevise de livegne gennem praktiske eksempler.

Der er ingen tvivl om, at Bladt var velvillig indstillet overfor spørgsmålet om livegenskabets ophævelse,¹⁸⁰ selvom han ønsker godsejernes

rettigheder og indtægter opretholdt fuldt ud. Hans betragtninger bygger ikke på økonomiske teorier eller filosofiske overvejelser, men på hans erfaringer som praktisk landmand. Han er dog på dette tidspunkt — i 1769 — helt indstillet på, at reformerne må ske ved gårdenes overgang til arvefæste og ved udparcellering af hovedgårdsjorden. I princippet er han her enig med Oeder og med kameralisterne.

Den anden mand, som tog ordet i anledning af Oeders og Bladts pjecer, var den kendte provst *Philip Ernst Lüders* i Glücksborg, som hellegede en stor del af sit liv til de praktiske reformer indenfor landbruget.¹⁸¹ I sit skrift er han skeptisk overfor Oeders tanker og Bladts betragtninger. Han er klar over, at arvefæste vil være en stor opmuntring for bønderne, men forudsætningen for reformerne må være, at godsjerne får sikkerhed for deres indtægter, og at bønderne kan overbevises om, at de både er i stand til at betale de nye afgifter og samtidig skaffe sig et ordentligt udkomme. Bønderne er imidlertid uvidende, fyldt med fordomme, egensidige. Det vil være vanskeligt at få dem til at drive landbrug på en anden måde end den, der nu er sædvanlig — det er en bitter mand, der taler — og kan man ikke få dem til at gennemføre praktiske reformer, vil de ikke kunne få de indtægter, som vil være nødvendige, og man vil ikke kunne gennemføre reformen på den måde, som Bladt havde skitseret.

Langt det meste af Lüders' pjece er optaget af redegørelser for de praktiske reformer, nye pløjningsmetoder o. s. v., som efter hans opfattelse må være en forudsætning for virkeliggørelsen af Oeders og Bladts tanker og forslag. Han afviser således ikke selve ideen i Oeders værker, men hans betænkeligheder, hans tvivl på bondens evne til at omstille sig til nye driftsmetoder, er så stor, at hans pjece i virkeligheden må anses for et indlæg mod Oeder.

Johann Chr. Fabricius.

Oeder og Bladt var enlige svaler, der ikke bragte nogen sommer til Slesvig og Holsten. Livegenskabets ophævelse her var endnu ikke sat på den litterære dagsorden. Nyudgaven i 1775 af Hans Rantzaus redegørelse for sine reformer på Ascheberg viser, at der er interesse for problemerne. Det var dog først i 1780'erne, at der på ny kom en drøftelse i gang i Hertugdømmerne. Zoologen Johan Christian Fabricius havde som ung stået Oeder nær.¹⁸² Efter først at have været professor i København beklædte han fra 1775 lærestolen i økonomi, naturhistorie og kameralvidenskab i Kiel. Allerede i 1773 udgav han en »Anfangs-Gründe der oeconomischen Wissenschaften«, hvori han angreb liv-

egenskabet.¹⁸³ 1781 udsendte han »Von der Volks-Vermehrung insonderheit in Dännemark«. Den tankegang, som her kom til orde, er i høj grad præget af den kameralistiske ideverden. Fabricius er populationist om en hals, og han angriber det eksisterende godssystem, i Kongeriget så vel som i Hertugdømmerne, fordi det hindrer en forøgelse af bondebefolkningen. Hvis der ikke i Danmark var forbud mod at nedlægge bøndergårde, så ville folkemanglen, således som tilfældet er »i det holstenske«, være følelig. Godsejerne gør, hvad de kan, for at have så få bøndergårde som muligt, den største og bedste del af jorden lægges ud til græsning, ikke fordi en sådan fremgangsmåde er mere fordelagtig, men fordi den kræver mindre dyrkning. I intet land i Europa, hvor der er frugtbar jord, findes der så få mennesker som i Slesvig og Holsten. Under livegenskabet er der ingen mulighed for en virkelig forøgelse af bondestanden.¹⁸⁴

I sin selvbiografi fortæller Fabricius, at bogen vakte stor opsigt og blev udsolgt på kort tid. Politidirektør *Georg Bruyn* i Slesvig¹⁸⁵ skrev et indlæg derimod, men Fabricius mente dog ikke, at han fortjente nogen imødegåelse.¹⁸⁶ Bruyn er konservativ i hele sin indstilling, hans pjece er ikke præget af nogen bestemt nationaløkonomisk opfattelse, men indeholder dels en skarp, næsten personlig kritik af Fabricius, dels et forsvar for godsejerstanden. Han fremhæver, at der er blevet oprettet mange nye familiesteder ved nedlæggelsen af domænerne, og mange har allerede fulgt det eksempel, der her er givet. Han nævner ligeledes Hans Rantzaus arbejde og hans skrift, og der er også mange godsejere, som heraf er blevet tilskyndet til reformer, og andre vil nedlægge deres godser i de kommende år. Vel er der enkelte godsbesiddere, som ikke behandler deres undersåtter på den rette faderlige måde, men blændet af fordom og begær ikke har anset — eller anser — deres bønder for mennesker. Det er dog kun de få, og derfor må man ikke som Fabricius angribe hele godsejerstanden. Det er forkert, når man beskylder dem for at lade jorden ligge udyrket hen. Godsejerne er interesseret i, at den nødvendige arbejdskraft er tilstede. Men det er deres opgave at sørge for, at der hverken er for få eller for mange mennesker, og Bruyn anser godsejernes samtykke til undersåtternes ægteskab for rimeligt, da det dog er dem, der skal sørge for boliger til de nygifte, ligesom de mænd og kvinder, der gifter sig, ikke mere tjener som tyende. Han hævder iøvrigt, at befolkningen på godserne er ligeså stor som i de frie områder, og i de senere år er der da også blevet bygget en del kåd.

Efter Bruyns opfattelse har Fabricius erklæret godsejerne krig og angrebet ikke blot disse, men også Ridderskabet, der er anset i indlandet

og i det fremmede. Adelen er af stor betydning for riget, det er dens mænd, som med personlig opofrelse virker som ministre ved fremmede hoffet, og med dem besættes statens første charger, de ledende stillinger i kollegierne og indenfor militæret. Havde Fabricius betænkt dette, ville han ikke have rettet de voldsomme anklager mod godsejerstanden. Bruyn vil ikke forsvare livegenskabet »i strengere forstand«, men det er betænkeligt at nedlægge alle godser, det vil være forbundet med store praktiske vanskeligheder og vil blive til skade for godsejerne. Der er også store fordele ved godserne, de producerer den væsentlige del af eksportvarerne, nedlægges de, og der oprettes nye familiesteder, vil det betyde en større konsumtion, og skaden kan let blive uoprettelig. Godserne er i virkeligheden landets kornmagasiner, og en ophævelse af livegenskabet vil i hvert fald kræve den største forsigtighed, både af hensyn til staten og til de livegne selv.¹⁸⁷

I 1786 udgav *Fabricius* første bind af sine »Policey-Schriften«, og heri optog han også skriftet om folkeforøgelsen. Der var dog foretaget visse ændringer og udvidelser. Han drøfter her nærmere spørgsmålet om livegenskabet og mener, at bøndernes frihed og ejendom også kan være til fordel for godsejerne. Han godkender Bruyns betragtninger om adelens betydning i statslivet, men under henvisning til engelske forhold hævder han, at der ikke heri er noget til hinder for bøndernes frihed. Livegenskabets ophævelse må dog gennemføres med forsigtighed, omhyggelighed og lidt efter lidt.

I en afhandling om landbruget, som er optaget i samme værk, berører han også livegenskabet, uden dog at bringe væsentlige nye momenter ind i diskussionen. Han understreger stærkt det uheldige i, at så mange godser er bortforpagtet, så de livegne er undergivet forpagtere og forvaltere. Forskellen mellem de frie bønder i de nordlige amter af Slesvig og de livegne i deres elendige hytter er slående. Den livegne bærer »trældommens og slaveriets uudslettelige mærke, og dette er der altid, omend i højere eller mindre grad, efter hvor hård godsbesidderne er. Jeg tør også hævde, at jeg næsten altid vil være i stand til at skelne en fri bonde fra den livegne, selv kun efter det ydre«.¹⁸⁸ Fabricius understreger iøvrigt meget stærkt, at livegenskabet også er til skade for adelen, indtægterne af godset bliver for ringe, udgifterne for store, og sjæleligt lider godsejeren under at være omgivet af en skare fattige, elendige og ulykkelige mennesker, at se deres ringe, halvt sammenfaldne hytter, som snavs og røg gør næsten ubeboelige.

Endnu samme år som første bind af *Polizey-Schriften* udkom, gik Fabricius på ny til angreb mod livegenskabet, denne gang var indlæg-

get iklædt ironiens hvasse spot. Optakten slår straks tonen an: »Nej! Jeg kan ikke tie længere. Alt for længe har det fritænkeriske råb om frihed og ejendom lydt i mit lidende øre«, og senere »Livegenskab! Trøst og sikkerhed for de laveste stænder! Også mit fædreland må takke dit blide åg for sine beboeres lykke, for den ro, som en lang og vedvarende fred kan give«. Livegenskabet er ikke blot til fordel for bønderne, også byernes folk føler dets velgørende virkning. Skibene ligger og rådner i havnene, men her er de sikre, og søfolkene undgår havets farer og ubehageligheder.¹⁸⁹

August Niemann.

I 1784 udgav en 23-årig privatdocent i Kiel en lille bog: »Von der Industrie, ihren Hindernissen und Beförderungsmitteln«. Forfatteren August Niemann var født i Altona og havde studeret i Göttingen hos Schlöser.¹⁹⁰ Med dette lille skrift begyndte et omfattende forfatterskab, der vel ikke var præget af originalitet, men havde et bredt emneområde, og på flere praktiske områder, f. eks. det forstlige, fik ikke ringe betydning. Niemann fulgte iøvrigt med i den udenlandske litteratur. Han var ikke blot fortrolig med tyske værker om nationaløkonomisk teori og landbrug, men kendte også de franske fysiokraters og de engelske skribenters værker og teorier. Der kan dog ikke være tvivl om, at han såvel som Fabricius hører til i den kameralistiske skole, og hans synspunkter i spørgsmålet om landbrugsreformer må først og fremmest ses på baggrund af den opfattelse, der var gældende hos de ledende tyske nationaløkonomer.

I 1786 udgav Niemann et lille skrift, hvori han slog til lyd for oprettelsen af et »provinsblad«, der skulle fremme den nationale dannelse og vindskibelighed, især ved større kendskab til Slesvig og Holsten.¹⁹¹ Allerede året efter stiftede man *Det slesvig-holstenske patriotiske selskab* med Niemann som sekretær. Han blev også udgiver af selskabets tidsskrift *Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte*, der begyndte at udkomme kort efter.

Niemann hørte uden tvivl til blandt de mere radikale indenfor sin egen tid. Når det i Det patriotiske selskabs statutter hedder: »Der gælder hos os ingen rang og ingen titel«,¹⁹² skyldes dette vel sekretærens indsats. Mærkeligt er det derfor heller ikke, at en mand som Fritz Reventlow stod helt afvisende overfor Niemann, som i 1787 var blevet professor i kameralisme. I et brev til Møsting fra 1805 udtaler han: Niemann er en behagelig selskabsmand, men hans viden når ikke længere end hans talent, en travl kompilator, men ikke særlig frugtbar og

heller ikke særlig heldig med sine ideer. Det beviser alle hans skrifter, det beviser hans omgang, det bevidner alle, der kender ham nærmere. »Desuden er han, så meget som man nu engang kan være det, grebet af og fanatisk gennemtrængt af ideerne om lighed og frihed og et vist nivelleringsystem«. ¹⁹³

Provinzialberichte udkom indtil 1798 med Niemann som redaktør og blev på en måde fra 1799 fortsat i Niemanns *Blätter für Polizei und Kultur*. I denne lange række af bind førte han en mangeårig og udholdende kamp mod livegenskabet. Det skete ikke gennem store principielle artikler — det overlod han til andre — men gennem selve valget af stof, gennem redaktionelle bemærkninger, forskellige orienteringer og anmeldelser. ¹⁹⁴ Provinzialberichte blev et udtømmeligt arsenal i reformvennernes kamp for godsbøndernes frigørelse i Slesvig og Holsten, og Niemann kom derved til at gøre en betydelig historisk indsats. ¹⁹⁵

I sin lille bog »Von der Industrie« var Niemann kommet ind på spørgsmålet om livegenskabet. Foretagsomhed forudsætter rigdom på mennesker, og tallet af mennesker øges, hvor der er sikkerhed for udkommet, hvor den naturlige frihed er mindst muligt indskrænket. »Trældom undertrykker al opfindsom virksomhed. Alle lande, hvori livegenskabet hersker, er vidner derom«. Man kan tvinge de livegne til arbejde, men ikke til virkelig at strenge sig an. »Med hver enkelt hoveripligtig trækker man en forholdsvis del fra den samlede sum af lykke, med hver frigiven bliver den forøget«.

Også godsejeren er direkte interesseret i, at der sker en ændring. Hans indtægter vil blive større, når godsundersåtterne bliver interesseret i at forbedre jorden. Erfaring er her mere overbevisende end ræsonneren. Han nævner de eksempler, som Bernstorff og Hans de Hofman har givet. Men den største del af godsejerne er imod ophævelsen af livegenskabet, ikke mindst fordi de frygter mangel på arbejdskraft, hvilket er uden grund. Bønderne selv har samme fryt, og en slesvigsk adelsmand skal for nogle år siden være blevet afholdt fra at frigive bønderne på grund af bøndernes indvendinger. Vel har de fleste af de livegne grund til at være tilfreds, jorden er god, som karle behandles de godt, hertil kommer bøndernes medfødte magelighed, og de ved, at godsherren i givet fald vil hjælpe dem. Men undersøger man grunden til deres tilfredshed, vil man ikke længere anvende denne som indvending mod ophævelsen. Og hvem kan fremsætte fornuftige ønsker, som ikke selv kender fordelene ved frihed og ejendom. Livsfæste vil efter Niemanns opfattelse ikke være tilstrækkeligt. Kun den sikre for-

visning om, at hans efterkommere kan få jorden efter ham, vil forandre egoismen til forståelse af det fælles vel.¹⁹⁶

Kamphøveners bog om domænenedlæggelser.

I 1787 kom Hieronimus Kamphøveners bekendte værk »Beschreibung der bereits vollführten Niederlegungen Königlicher Domainen-Güter in den Herzogthümern Schleswig und Holstein«. Det fik stor betydning ved at fortælle om, hvilken succes nedlæggelsen af domænerne havde været. I indledningen fremhæver Kamphøveners forskellen mellem de kgl. frie undersåtter i Slesvig, de livegne i visse dele af Holsten, og han vender sig skarpt mod livegenskabet. Ethvert menneske fødes frit, og den personlige frihed er menneskets højeste gode. Love, der tillader ufriheden, er imod naturen, og en ejendomsret, der udøves over dem, der er født af livegne, må anses for en uretfærdig anmasselse, som ikke kan gøres retsmæssig ved nogen borgerlig lov.¹⁹⁷

I slutbemærkningerne udtrykker han ønsket om, at de *private godsejere* må følge regeringens eksempel. Det er hans opfattelse, at staten kan kræve, at de lytter til naturens stemme og ikke længere forholder bønderne deres naturlige ret, frataget dem på uretmæssig vis, og statens forpligtelse til at stille dette krav er så meget desto større, når man, som værket her viser, kan udføre reformerne uden tab. De vil medføre større produktion, større befolkning og vil uden tvivl give samme fordele på godserne som på domænerne. Erfaringerne herfra viser også, at det ikke er rigtigt, når man påstår, at nettoproduktionen ved hovedgårdsdrift er større end ved småbrug. Man har hævdet, at bøndergårdenes smørproduktion vil være af ringere kvalitet end herregårdenes, men Holland synes at være et bevis på det modsatte. Ved staldfodring og bedre foder kan der udrettes meget, Angel og Løjt er eksempler på, at også bønder kan lave smør af god kvalitet. Og iøvrigt vil der ved det større antal familier kunne produceres andre varer af større værdi, hvorved handelen vil vinde. En væsentlig indvending er, at udviklingen kan medføre en nedgang i de fremtidige indtægters realværdi. Som så mange før ham foreslår Kamphøveners, at canon fikses i naturalier, der betales efter den gennemsnitlige markedspris.¹⁹⁸

Kravet om livegenskabets ophævelse var vel aldrig før formuleret så skarpt som her, den naturretslige begrundelse sjældent understreget så stærkt. Ud fra sit omfattende konkrete materiale kunne *Kamphøveners* argumentere med en styrke som vel ingen af sine forgængere. Og det gav ikke hans ord mindre vægt, at han selv var *knyttet* til det kongelige styre.¹⁹⁹ Oprindeligt var han kommet i dansk statstjeneste

ved en anbefaling fra Caspar von Saldern.²⁰⁰ Da hans bog udkom, var han kammersekretær og fuldmægtig i Rentekammeret. Det var således ikke nogen betydelig stilling, han indtog i den danske centraladministration, og det er nærliggende at tænke sig, at der bagved bogens fremkomst står en eller flere af de mænd, som netop på denne tid kastede hele deres arbejdskraft, deres vilje og deres viden ind i det danske reformarbejde, først og fremmest går tanken til Kammerets første deputerede Chr. D. Reventlow.

Den europæiske diskussion om storbrug og udparcellering.

Kamphøvenere var ikke blot en modstander af livegenskabet, men ønskede også en udstykning på de private godser. Hos kameralisterne, i Tyskland og i Østrig såvel som i Hertugdømmerne, herskede den samme opfattelse, man troede på de *mindre brugs velsignelse*, krævede dels *parcellering*, dels bevarelse af de mindre selvstændige landbrug. Godsejerne skulle ikke frit kunne skalte og valte med godsets jord.

Hele dette problemkompleks må ses ud fra to synspunkter, dels spørgsmålet om statens ret til at blande sig i godsejernes frie dispositionsret over deres jord, dels det mere driftstekniske, storbrug contra småbrug. De to problemer står i meget nær relation til hinanden, er ofte vævet sammen på en måde, der kan gøre det vanskeligt at skille dem ad.

Problemerne havde længe været til diskussion i den europæiske litteratur. Allerede Quesnay havde jo hævdet storbrugets fordele, og hele fysiokratismens indstilling overfor landbrugsproblemerne var liberalistisk. Langt større betydning fik *Adam Smith*, hans »An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations«, der blev udsendt i 1775, kom til at danne epoke i Europas idehistorie. Ud fra sin liberalistiske grundopfattelse krævede han, at staten skulle afholde sig fra indgriben i landbrugsproduktionen og i spørgsmålet om fordelingen af jorden. Han var iøvrigt modstander af fideikommiss'er og lignende, som hindrede udstykningen af storgodser, de mindre selvejere var for ham de mest »foretagsomme, mest indsigtfulde og lykkeligste forbedrere af landbruget«.²⁰¹ *Arthur Young* var derimod udfra rent økonomiske overvejelser tilhænger af forholdsvis store landbrug, på over 200, helst 300 acres, vel at mærke når det gjaldt forpagtere.²⁰² Han var derfor imod forbud, der hindrede sammenlægninger, og ønskede i det hele taget bevægelsesfrihed for jordbesidderne. Senere ændrede han synspunkt med hensyn til bedriftsstørrelse, og iøvrigt mente han ligesom *Adam Smith*, at selvejet var af stor værdi.²⁰³

I det danske monarki såvel som i næsten alle andre lande stod det *engelske landbrug* som et ideal. Kendskabet til forholdene her byggede ikke blot på litteraturen, der var også mange, som under ophold i England havde haft lejlighed til selv at gøre sig bekendt med forholdene, Hans Rantzau havde været gesandt i London, og Chr. D. Reventlow havde været i England på sin store studierejse. Man må dog gøre sig klart, at det billede, man havde dannet sig af tilstandene her, ikke altid var kongruent med de virkelige forhold. Omkring 1790 har opfattelsen af forholdet mellem selveje og forpagtning, store eller små brug, af spørgsmålet om beskyttelse af bondestanden eller fuldstændig frihed i forholdet til jordens dyrkere uden tvivl været påvirket af såvel de forestillinger, man havde erhvervet sig om de engelske forhold, som af de forskellige forfattere, især Arthur Young, i mindre grad vel af Adam Smith. Hans synspunkter kom næppe til at påvirke opfattelse og indstilling i en større kreds før noget senere, selvom hans teoretiske værk var kendt af fagfolk i Hertugdømmerne, f. eks. Niemann. De drog dog ikke de samme konklusioner heraf som professor Kraus i Königsberg og hans elever blandt de preussiske statsmænd.

I Tyskland var spørgsmålet om storbrug og småbrug — herunder parcellering — stadig til diskussion. *Christian August Wichmann* gik i 1795 ind for ophævelse af hoveriet ved udparcellering af hovedgårdsjorden.²⁰⁴ Året efter hævdede *Adam H. Hatzel* ud fra egne erfaringer, at vel var udbyttet af store gårde som regel ringe, men det behøvede ikke at skyldes gårdens størrelse, det var snarere godsejeren og hans forvalter, der ikke forstod at drive gården på rette måde. I 1803 rettede *F. T. Merkel* i Schlesien et skarpt angreb på dismembningen af de store godser, idet en sådan ville true adelens eksistens, hvilket ville få dybtgående politiske og kulturelle konsekvenser. Iøvrigt mente han ikke, der var egnede bønder til at overtage parcellerne, og der ville heller ikke være tilstrækkelig kapital hertil, ligesom godsernes kredit ville blive stærkt formindsket ved en udstykning. Han blev støttet af *grev Magni*, der ligesom Merkel så en trusel mod adelen i en sådan aktion. Flere andre sluttede sig til disse synspunkter, mens en del polemiserede imod Merkels opfattelse.²⁰⁵

Denne diskussion fører ind i en række af de praktiske problemer, som var forbundet med udparcelleringen, samtidig viser den, at synspunkterne nu var delt. Af de nævnte værker har *Wichmanns* særlig interesse, også fordi han udførligt omtaler forskellige reformer i Holsten samt på Bernstorff og Gudumlund. Hans værk er først og fremmest rettet mod hoveriet, det spørgsmål, der vel for de fleste godsejere i

Slesvig og Holsten på denne tid måtte stå som det mest væsentlige af alle. Godsejernes egen nytte ville, siger Wichmann, være en undskyldning for en opretholdelse af hoveriet, men dette er ligeså skadeligt for dem som for hovbønderne. De får i virkeligheden kun det halve udbytte af arbejdskraften, og især er virkningen ødelæggende, hvor der er tale om ubestemt hoveri. »For de landmænd, der selv kan tænke, er hoveriet af så ringe værdi, at de tværtimod for længst har erkendt, at den er et hæmmende bånd, som gør det umuligt for enhver foretagsom ånd at svinge sig til nogen betydelig forbedring af sin bedrift«. Afskaffelsen af hoveriet bør ske ved udparcellering, således at hovbønderne eller andre overtager jorden, i tidsforpagtning eller mod arveafgift. Wichmann mener, at det bedste ville være først at give jorden i tidsforpagtning på 9, 10 eller 12 år, selvfølgelig mod ophævelse af livegenskab og hoveri. Derefter kunne man på grundlag af de indhentede erfaringer gå over til arveforpagtning, men vel at mærke mod en afgift i naturalier, ikke i penge. Denne burde dog kunne afløses med penge efter en middelmarkedspris. Wichmann er stærkt påvirket af Young og af engelske forhold i det hele taget, og han advarer da også mod en opdeling af godserne i for små stykker, parcellen bør være på størrelse med en bondegård.²⁰⁶

Den store landbrugsforfatter *Albrecht Thaer* var under stærk påvirkning af Arthur Young. Han redegør omhyggeligt for de argumenter, der taler for småbrug eller for storbrug, og han ønsker at fjerne de bånd, der hindrer den frie omsætning og udnyttelse af jorden, selvom han er modstander af at nedlægge gårde.²⁰⁷

Spørgsmålet om stordrift contra småbrug var også til diskussion i *Kongeriget*, hvor det dog ikke spillede den samme rolle som f. eks. i Hertugdømmerne. Hovedgårdsjorden havde her ikke så stort et omfang som sydfor Slien, og spørgsmålet om at udvide selve hovedgårdsjorden var ikke særlig aktuelt på grund af forbudet mod nedlæggelser. Problemstillingen blev derfor en anden. I sin »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen«, der udkom i 1803, foretog professor *Begtrup* en indgående analyse af hele problemet. Han redegjorde for de argumenter, der talte for hovedgårdsdrift, og dem, der blev fremført til fordel for hovedgårdenes nedlæggelse. Han slutter med følgende bemærkning: »De fleste og vigtigste beviser for hovedgårdenes vigtighed og nødvendighed tages fra den nærværende uformuenhed i bondestanden, gives dem frihed og ejendom, vil deres produkter blive ligeså gode som hovedgårdenes«. ²⁰⁸ Nogen klar stilling tager *Begtrup* iøvrigt ikke. Han kender kun et eksempel på fuldstændig udparcellering

af hovedgårdsmarker, nemlig Antvorskov, men mener dog, at jorden på denne måde vil kunne give større indtægt end ved bortforpagtning, 4—6 rdl. pr. td. i stedet for 2—3 rdl.²⁰⁹ Samme år udgav stiftamtmand C. F. Hellfried en pjce om udstykningen,²¹⁰ som han var tilhænger af, og han kunne bygge på mange års praktisk embedserfaring i en egn, hvor der havde været et stort antal udstykninger.²¹¹

Der var dog også andre synspunkter. I sin rejsebeskrivelse havde en anden stiftamtmand, *Fr. Buchwald*, under omtalen af reformerne på Ascheberg hævdet, at som regel formindskes indtægterne ved udparcellering af hovedgårdsmarker.²¹² Også udgiveren af *Økonomiske Annaler*, *Christian Olufsen*, udtalte sig imod småbruget, jordudstyknin-gen var »et uhyre stort forsøg, hvis resultater supponeres efter visse antagne grundsætninger, men som i intet land har bestemte og på Danmark anvendelige erfaringer for sig, der uimodsigeligen beviser rigtigheden af den teori, på hvilken den er bygget og tilladt«. ²¹³ Jordudstyknin-gen gør det vanskeligere at skaffe arbejdskraft til landbruget, de små jordlodder forøger ikke nationens kapital, produkterne herfra er slette, og deres mængde er mindre end »fra een stor lod af de samtlige lodders størrelse«. Han foretrækker, at man i stedet for at oprette småbrug bygger huse med nogle få skp. jord, beregnet til tjenestefolk, der skal arbejde på hovedgårdene og vil få en lykkeligere tilværelse end parcel-listerne.²¹⁴

Drøftelserne i Hertugdømmerne om udparcelleringen.

Kamphøveners bog kom til at sætte gang i en omfattende diskussion, som ikke blot tog stilling til spørgsmålet om livegenskabets ophævelse, men også til udparcelleringen og de mange problemer, der var knyttet dertil. I 1790 udgav *Otto Benedict Janeke*, råd i det biskoppelige rentekammer i Eutin, en pjce,²¹⁵ hvori han underkastede Kamphøveners bog en kritisk vurdering. Han ville ikke dadle sagen — udparcelleringen — men ved en upartisk redegørelse bidrage til, at denne vigtige »forandring i landets økonomi og forfatning« gennemføres med forsigtighed og på en sådan måde, at man virkelig får den nytte deraf, som man venter. Spørgsmålet om livegenskabets ophævelse er ikke så ligetil, som mange mener. Livegenskabet sikrer nok godsejerne arbejdskraft, men giver ham også forpligtelser. De livegne har en række fordele, og de tænker ofte anderledes om deres egen tilstand end de, der beklager dem. Ikke mindst for dem, der ikke får jord, er det tvivlsomt, om friheden bliver nogen fordel. Livegenskabet er dog uforeneligt med menneskehedens rettigheder, men den revolution, som dets ophævelse

er, må ikke gå for hurtig, den må forberedes omhyggeligt og gennemføres således, at hverken godsejere, frigivne eller nye beboere lider derunder.

Janeke kan ikke godkende Kamphøveners oplysninger om forøgelsen af statens indtægter, og man kan i hvert fald ikke derfra slutte til forholdene på de private godser, hvor indtægterne nu engang er større. Han mener heller ikke, at antallet af familier er så stærkt forøget, som Kamphøveners havde hævdet, ligesom han heller ikke kan godkende dennes påstand om forøget produktion gennem udparcelleringen. En vanskelighed ved den fortsatte udstykning er at få parcellerne solgt til folk, der virkelig er i stand til at købe. Janeke mener, at Kamphøveners ved sin vurdering glemmer den stigende realværdi, der skyldes forbedringer af jorden og bedre driftsmåder.

På domænerne er den årlige canon yderst rimelig, og alligevel viser det sig, at mange har vanskeligt ved at klare sig, man hævder ligefrem, at første generation må gå til grunde. På de private godser vil canon være endnu højere, problemerne endnu større. Vanskeligheden ligger ikke mindst i, at køberne har for lidt kapital, deres gældsbyrde bliver for stor, og det mindste uheld er nok til at slå parcellisten ud.

Det var tydeligt, at Janeke var en mand, der talte ud fra et indgående kendskab til forholdene i Holsten, hans analyse af de forskellige spørgsmål bygger på konkrete oplysninger. Vel er han skeptiker overfor udparcelleringen, han fremhæver de fordele, som livegenskabet nu engang gav undersåtterne, selvom han dog erkender, at det er imod menneskeretten. Mange praktiske landmænd vil uden tvivl have læst hans pjece med interesse. For de publicister, der ikke kendte til tvivl i deres sind, når det gjaldt den personlige friheds evangelium, måtte slig tale være forargelig. Den lærde latiner, rektor *H. P. C. Esmarch* i Slesvig, gik da også til angreb mod den i en recension i det slesvigske *Monatliche Uebersicht der gesammten Litteratur*.²¹⁶ Han vender sig med stor skarphed imod ethvert forsvar af livegenskabet. Når fordelene herved er så store, forstår man ikke, at godsejerne ikke giver deres folk fri, ingen ville være så tåbelig at drage bort fra disse lykkelige bøoplads. Nej, alle godsejernes velgerninger er kun »magre ben, man kaster til lænkehunde«. Udparcelleringen vil betyde, at jorden bliver bedre dyrket, at havebruget vil gå frem, at der vil blive folk nok til at oprette fabrikker. Han kommer lidt nærmere ind på undervisningen og nævner her, at lærerne havde forbud mod at undervise børnene i læsning og regning,²¹⁷ en oplysning, der iøvrigt bekræftes af general-superintendent Adler, som i en visitatsberetning fra Borreby sogn i nær-

heden af Eckernförde fortæller, at »skrivning og regning drives sædvanligvis ikke, men godsejerne tillader det nu, mens det ellers var forbudt«. ²¹⁸

I et ganske kort, *anonymt indlæg* blev der rettet et voldsomt angreb på Esmarch: »Alt, hvad De, min hr. E... siger om livegenskab, om landadel, adel, skoler, præster og skolemestre, er lutter eventyr, som De enten har opfundet eller har ladet Dem fortælle af ganske ukyndige«. ²¹⁹ Esmarchs gensvar var bidsk og velskrevet. Det hedder bl. a.: »Jeg er for det første et menneske, som kender sin egen værdighed, altså også sine medbrødres værdighed. Træder man menneskeheds hellige ret under fødder, så skriger jeg højt om hjælp... for det tredje er jeg dansk af fødsel, ²²⁰ og jeg hører altså til hint ædle folk, som aldrig følte et fremmed slaveris åg«. Han ærer de ædle mænd, som har givet deres livegne fri, Carl af Hessen, »der køber godser for at gøre mennesker lykkelige, og for gennem sit ophøjede eksempel at lære mennesker, hvorledes de skal behandle mennesker«. Endvidere nævner han grev Holck, baronen på Gelting, etatsråd Bruyn, Hans Rantzau, konferensråd Ericius. Til de ædle godsejere henregner han også dem, der af vigtige årsager ikke har kunnet give deres bønder fri, men behandler dem som frie, Rumohr på Rundhof, Warnsted på Loitmark, Ahlefeldt på Damp.

Esmarchs indlæg er båret af hans tro på, at mennesket er født fri, at friheden er en af de væsentligste egenskaber ved menneskene, og at skaberen ikke har givet nogen ret til at fratage dem denne egenskab. I skarpe ord angriber han den adel, som sætter sig imod regeringens gavnlige hensigter, »den er farlig for kongen, fordærvelig for borgerne og dødelig for bonden, den skaber ikke andet end uorden, misfornøjelse, ophidselse og anarki«. At de fleste godsejere har lagt et betydeligt antal gårde under hovedgårdsjorden, ved han ikke blot fra Fabricius' bog om folkeforøgelsen, »med mine øjne har jeg set det på mange godser, med mine egne øren har jeg hørt det fra mange præster, når de har fortalt, at de får en stor del af deres indtægter fra godsejerne på grund af de nedlagte gårde«.

Undersåtterne »i Holsten« må nødvendigvis kaldes livegne. Skal man på dette punkt stemple som løgner, må modparten bevise, at godsundersåtterne ikke hele livet igennem må gå bag ploven der, hvor de er født, at de kan vælge det erhverv, der passer til deres anlæg, at de har frihed til at gifte sig, at de ikke kan jages fra deres boliger hen i små hytter, at deres rygge ikke kan slåes til blods uden forhør og ret, efter fogedernes forgodtbefindende, at de ikke kan sælges sammen med

godset, og at de ikke, når de har begået en eller anden forseelse, kan overlades til regimenterne på visse år mod penge. I denne forbindelse »spørger man ikke, hvorledes ædle godsbesiddere handler, men om, hvad slettænkende godsbesiddere frit kan gøre, og virkelig også gør til menneskehedens skændsel«. ²²¹

Esmarch er ikke en kameralist, der møder op med bestemte national-økonomiske ideer eller drøfter principielle eller praktiske problemer. Han er ikke aktiv landmand, hvis opfattelse var præget — og måtte være præget — af de mange praktiske spørgsmål, der meldte sig, når livegenskabets ophævelse — den nye indretning — skulde drøftes. Hans indlæg er præget af *troen på naturretten* med dens frihedskærlighed og filantropi. For ham er sagen lysende klar: menneskenes ret trædes under fødder, han må råbe på hjælp. For den næste stridsmand, der meldte sig på denne litterære arena, var problemerne noget mere indviklet. Det var *Jürgen Bladt* fra Loitmrak, der på ny tog del i diskussionen om frihed og ejendom. 22 år var gået, siden han i 1769 udsendte den pjece, der havde tilknytning til Oeders skrifter. Det kom til en hed diskussion mellem den erfarne og skrivekyndige forvalter og den lærde rektor.

Bladts indlæg er stærkt polemisk, han roser Janekes pjece, fremhæver, at man må føre bevis for rigtigheden af påstandene om, at produktionen forøges ved nedlæggelsen af godserne, og at marker og haver vil blive bedre dyrket, når der er flere mennesker. Bladt vil ikke forsvare den nuværende forfatning, det siger han udtrykkeligt, men han understreger stærkt de fordele, undersåtterne har af livegenskabet, og vil påvise, at forholdene ikke er så dårlige, som mange tænker sig. Med en vis ret bebrejder han Esmarch, at man ikke kan rette anklage mod en hel klasse mennesker, fordi nogle handler ilde. Esmarch fastslår heroverfor som det ledende princip, at loven må beskytte de livegne mod onde godsejere, og han konkluderer: I Holsten er der livegenskab, og livegenskab »strider imod naturens evige ret«. ²²²

Noget større sagligt udbytte kom der ikke ud af de lange og mange indlæg. Allerede i sit første indlæg havde Bladt udtalt, at diskussionen ikke havde kastet lys hen over det, der var hovedsagen: kan godserne nedlægges uden skade for godsejerne og til fordel for landet. ²²³ Mens drøftelserne stod på, havde de to herrer lært hinanden personligt at kende, og der synes at være opstået en vis gensidig respekt, ikke mindst var *Esmarch* nok blevet klar over, at det ikke var nogen helt almindelig forpagter, han stod overfor, og han fremhævede modpartens fortjenester. ²²⁴ I sit sidste indlæg siger han: »De, min ven, ville som menneske,

som kristen, som undersåt have handlet mere ædelt, mere gudsfrygtigt og mere lydigt, hvis De efter evne havde fremmet vor ophøjede kronprins' hensigter, hvis De i stedet for den lange apologi for livegenskabet havde anvendt Deres store viden indenfor landbrug og matematik til det almene bedste og havde foreslået udveje, der kunne gøre det muligt at foretage den fordeling af godserne, som hidtil ikke er sket på den måde, vi begge ønsker, og således at den ikke blev til stor skade for besidderne og deres efterkommere. Eller hvorledes livegenskabet ville kunne udryddes, uden at godserne nedlægges. De er den første, som efter Oeder har belyst det store spørgsmål: hvorledes kan man skaffe bondestanden frihed og ejendom, og nu skriver De imod frihed og ejendom. Hvorfor denne pludselige forandring«?«²²⁵

Det var en tilkastet stridshandske, og Bladt tog den op. Inden han på ny tog til orde, var der udkommet et andet skrift, hvori hans person også var blevet draget ind. Det var landinspektør *Fr. Wilhelm Ottes* bog »Bemerkungen über Angeln aus der Brieftasche zweener Freunde bey einer Fussreise im Sommer 1791«. ²²⁶ Otte var født på godset Krieseby i Svans 1763. Han stammede ned fra en kendt patricierslægt i Eckernförde og var i familie med en række af datidens ledende mænd indenfor administration og handel. Han gik i Slesvig domskole og studerede senere i Kiel og ved fremmede universiteter. 1791 blev han kgl. landinspektør. Grebet som han var af tidens demokratiske strømninger, blev han en ivrig tilhænger af den franske revolution. ²²⁷ Hans uddannelse, hans virksomhed og hans indstilling overfor tidens problemer gjorde ham næsten selvskreven til at spille en rolle i den standende diskussion om livegenskab og de dertil knyttede spørgsmål. Hans bog indeholder en del oplysninger om forholdene på de angelske godser, og han angriber heri livegenskabet og det dermed forbundne hoveri i stærke ord, ikke alene, fordi det berøver bonden den personlige frihed, men også fordi det ødelægger landbruget. I sin omtale af *Dyttebøl* nævner han, at der på dette gods ikke var nogen canon, men bønderne havde måttet betale en høj købesum, hvorfor mange fremmede overtog ejendommene. Det var en hård fremgangsmåde, og heroverfor fremhæver han, hvorledes baronen på *Gelting* havde valgt at betinge sig canon i stedet for købesum, så godsets undersåtter kunne beholde deres gårde. Godsejeren havde dog som andre i Angel haft en betydelig gevinst derved. ²²⁸

Otte omtaler den rolle, som eksemplet spiller her i Angel. På Rundhof var der megen uro hos de livegne, hvad dels skal skyldes den milde behandling, de hidtil har fået, dels at de sammenligner den ubehagelige

tilstand, de selv lever under, med deres frie naboers lykkelige forhold. Iøvrigt var undersåtterne her ret velhavende.

En sammenligning mellem befolkningstallet i Angel og Svans-Dänischer Wohld viser efter Ottos opfattelse, at der lever meget færre mennesker pr. kvadratmil i de rene livegenskabsområder, mens antallet af uægte fødte til gengæld er betydeligt større i disse. Dette er til skade for staten, og der ligger heri en opfordring til godsejerne om at forandre forholdene på deres godser.²²⁰ Han ønskede også som de ældre kameralister en deling af de større gårde, han foretrækker halvgården fremfor helgården. Han mener dog, at der i hvert sogn bør være nogle gårde af en sådan størrelse, at ikke hele bondens tid behøver at gå med landbruget, så han kan få stunder til at være sandemand, sognefoged m. m. Hertil kommer, at der også bør være ejendomme af en ikke helt ringe størrelse, for at man på denne måde kan få folk med større viden og en vis kapital til »at anvende deres indsigt og kræfter på det almennyttige landliv og indføre sådanne forbedringer i landbruget, som man med urette ville vente af den store hob af landmænd«. Det er ikke mindst takket være slige folk, at det engelske landbrug blomstrer, som det gør.²³⁰

I bogen retter Otte et skapt *angreb på* det landbrug, der blev drevet på *Loitmark*. For at gøre ret overfor B. — enhver vidste selvfølgelig, at dette betød Bladt — må man erindre den gamle sætning om, at i et landbrug, der drives med hoveri, som endog udføres af slaver, vil indførelsen af selv de mest nødvendige forbedringer være umulig eller i hvert fald ualmindelig vanskelig. Hvem der ikke vil indrømme dette, må forklare, hvorfor »en dannet godsejers landbrug i vore så højt priste egne er så meget mere mangelfuldt, så meget mere præget af slendrian end landbruget hos en ærlig bonde i Thüringen eller i Sachsen«.²³¹

Otte fortæller, at Bladt under hans besøg advarede mod at tro, at de livegnes forhold virkelig var så elendige, »som brugen af vore åbne øjne og vor sunde fornuft måske kunne få os til at tro«. Diskussionen viste dog, at Bladt selv indså livegenskabets skader, og han fortalte om sin pjece, som var kommet lige efter Oeders fortræffelige skrift. Han havde endog under den tidligere ejer udarbejdet et forslag om livegenskabets ophævelse på *Loitmark*, men det blev ikke udført, da bønderne gjorde vanskeligheder. Otte siger i denne forbindelse, at vi i stedet for at finde fejlen hos os selv af egoisme søger den i »foretagendets natur«, og der er ingen tvivl om, at dette har foranlediget Bladt til 20 år efter i sin bekendte antikritik mod Esmarch »endog at optræde som advokat for livegenskabet«.²³²

Jürgen Bladt om tidsforpagtningen.

Endnu en handske var kastet til forvalteren på Loitmark. Også denne tog han op. Svarene til Esmarch og Otte kom i en lille bog, »Briefe über die Niederlegung der adelichen Güter und über die neulich herausgekommene Bemerkkungen über Angeln«, udgivet i 1793.²³³ Bladt følte sig såret over, at man vil gøre ham til livegenskabets forsvarer, mens han for 20 år siden forsvarede frihed og ejendom. Det er i dag som dengang hans ønske at være et redskab i arbejdet for hoveriets ophævelse, når dette ikke bliver til skade for godsejerne og staten. Han *fremhæver Oeders værk*, hans upartiskhed, hans fædrelandskærlighed. »Måtte hans minde være evig uforglemmeligt hos os«. Der kan næppe være tvivl om, at Oeder — i hvert fald i de yngre år — ville have protesteret mod den måde, hvorpå hans skrifter her blev benyttet. Bladt er imod påstanden om, at monarken egenmægtigt kan ophæve livegenskabet, og mener, at Oeder havde en ganske anden opfattelse af dette spørgsmål.

Esmarch havde i sit sidste indlæg opfordret Bladt til at skildre, hvorledes bønderne kunne få *friheden*, uden at det blev til skade for godsejerne, og det er en redegørelse herfor, der er det væsentlige i hans bog. Man kan ikke tage de nedlagte domæner som eksempel til efterfølgelse, og man har ikke erfaringer fra nedlagte privatgodser, som tydeligt viser, at en sådan operation kan gennemføres uden skade for besidderne. Så længe ingen kan bevise fordelene, så længe kan man heller ikke fortænke nogen i, at han ikke ansvarsløst vil sætte sit og sines jordiske vel på spil. Hos nogle af dem, der har udstykket, kan man allerede mærke angeren over det forhastede skridt. Oeders »Eile mit Weile« kan ikke nok anbefales. Ændringer må ske efter nøjeste overvejelse, så man ikke i stedet for at gøre mennesker lykkelige gør dem mere ulykkelige. Men derfor skal man ikke fortvivle over sagen.

Det nævnes, at der både i Angel og i Dänischer Wohld har været *vanskelighed ved at sælge parcellerne*. Endnu sværere vil det blive, hvis man gennemførte sådanne operationer overalt i Hertugdømmerne. Det viser sig, at parcellerne bliver solgt med stor gevinst, hvilket vil sige, at godsejerne har fået for lidt, og sådanne erfaringer vil let kunne afskrække andre godsejere. Hensigten med propagandaen for udstykning er at skaffe undersåtterne frihed, ikke at vildlede gods- ejerne med hensyn til det, der er deres ejendom. De kan udmærket dyrke hovedgårdsjorden uden hoveri, og man bør efter Bladt opfat- telse herfra kun udskille den jord, som skal bruges til oprettelse af nye steder for indersterne, så disse kan få deres underhold.

Bladt ønsker i og for sig, at undersåtterne ikke blot skal have frihed, men også ejendom, men de hidtidige erfaringer opfordrer ikke hertil. Det vil dog være hårdt og uretfærdigt at fordrive bønderne fra deres jord, når de har opnået friheden. Han foreslår en opdeling af bondejorden i $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{8}$ gårde, idet man går ud fra Landkommissionens normalstørrelse, 120 heidscheffel til en hel gård. Fællesskabet skal ophæves, nogle gårde flyttes ud, der skal enten rejses nye bygninger, eller de gamle skal sættes i god stand. Gårdene skal gives i *tidsforpagtning* til de tidligere livegne på mindst 30 år. De skal overtage hele beslaget eller en del deraf, og det tilbageleveres ved forpagtningens udløb efter inventarium. Halvgårdene skal ikke yde hoveri, de mindre ejendomme derimod både betale penge og præstere noget hoveri.

En sådan fremgangsmåde vil være mere fordelagtig for begge parter. Bladt henviser her til England, hvor der er en mængde af den slags forpagtere, også af større ejendomme, og det er delvis herigennem, at dette land er kommet i flor. Den nye indretning vil medføre betydelige udgifter, men de vil ikke blive så store som ved udstykning, og gods ejere kan regne med, at efterkommerne kan få udbytte deraf. På hovedgårdsjorden kan godsejeren oprette et eller flere selvstændige brug — her tænkes vel på ladegårde — som han selv kan dyrke eller bortforpagte.

Man anbefaler udparcellering for derigennem at forøge befolkningen, men Bladt mener ikke, det er godtgjort, at et land kan prises lykkelig ved en forøget folkemængde, hvis ikke der samtidig bliver en større produktion af de varer, som hidtil har medført den hidtidige velstand, og han tror ikke, det vil ske ved en stærk udstykning.²³⁴ Hertil kommer, at hovedgårdene nu er en slags kornmagasiner.

Bladts svar til Otte var af mere polemisk og agrar teknisk karakter og kastede ikke væsentligt nyt lys over spørgsmålet om godsernes nedlæggelse.²³⁵ Heller ikke det gensvar, som Esmarch udgav, var af større betydning for det diskuterede emne.²³⁶ I indledningen udtalte han, at Bladts forslag fortjente »enhver menneskevens og patriots ros«, når det nu engang ikke var muligt at indføre arveforpagtning, selv ikke hvis afgifterne blev fastsat i korn. Rosen er nu nok ironisk ment, og Esmarch mener, at de fleste jorder vil blive givet til fremmede forpagtere, så størstedelen af de frigivne vil blive kådnere og inderster, som sulten vil tvinge til at arbejde. Han er betænkelig ved de forholdsvis små ejendomme. Hvorfor ikke beholde helgårdene? Den, der har $\frac{1}{8}$ gård, kan næppe leve af jorden, en mand, der halvt er bonde, halvt

håndværker, er som regel en stymper i begge håndteringer. Det er rigtigt, at der skal bruges megen arbejdskraft på godserne, men var det så ikke bedre at oprette flere kådner- og inderststeder? Den lange forpagtningsfrist finder hans bifald.

Diskussionen mellem Bladt og Esmarch er af stor værdi, fordi vi her møder to tydeligt aftegnede standpunkter, vi ser i virkeligheden den kommende front trukket op allerede her omkring 1791. Den lærde skolerektor er præget af naturretslige og filosofiske synspunkter, som så mange før ham kræver han frihed og ejendom. Bladt tænker som godsejer, han forsvarer denne klasse overfor Esmarchs antiaristokratiske angreb og vender sig mod rektorens generaliseringer. Der kan ikke være tvivl om, at Bladt i 1791 som i 1769 er modstander af livegenskabet, og det viser også hans udtalelser, da han nogle år senere udarbejdede forslag om ophævelse af livegenskabet på Loitmark. Men på et andet og afgørende punkt har han ændret indstilling. Selvom han i 1769 nok mødte Oeders værk med kritik, ønskede han dog dengang udparcellering og arvefæste. Nu har han klart opgivet dette program, det kan efter hans mening ikke gøres til virkelighed, uden at både godsejere og staten lider skade. Han er nået frem til den overbevisning, *at storgodset bør bevares* og at bønderne skal have langfristet tidsfæste. På den anden side er han imod, at frigivne bønder jages bort fra deres jord, altså også imod nedlæggelser.

Det vil være svært at sige, hvad grunden er til, at Bladt nu 22 år senere har ændret anskuelse. Den litterære diskussion har vist, at der på flere måder var ved at finde en strømkæntring sted, kameralismens krav om småbruget var stillet til diskussion, og den faktiske udvikling var ved at finde ind i et nyt leje. Bladt citerer flere gange *Arthur Young*, og der kan næppe være tvivl om, at engelske forhold og Youngs værker har påvirket hans ansuelser. Men hans fremstilling viser også, at den *økonomiske udvikling* med dens stadige prisstigninger har været bestemmende for ham, som den var for så mange andre. Hertil kommer, at han vel kan have kendt det nye system, som man netop ved denne tid er begyndt at anvende i Holsten. Iøvrigt lå det jo snublende nær at bortforpagte jord i tidsfæste, det var det almindelig forpagtningsystem, når det gjaldt ladegårde, hovedgårde eller andre, lidt større ejendomme.

Hvorom alting er: i sin pjece havde den konservative Bladt foreslået at ophæve livegenskabet på en måde, som vel var nærliggende, men ikke før havde været i almindelig brug. Den vej, han her pegede på, skulle i årene fremover blive den, langt de fleste kom til at van-

dre ad. Hvor stor betydning hans pjece har haft, kan vel aldrig fastslåes, men sikkert er det, at han som en af de første i Hertugdømmerne havde vist, hvorledes problemerne kunne løses, og han talte et sprog, som blev forstået af godsejerne, også af de besindige reformvenner. Esmarch var i samklang med de bedste tanker i sin egen tid, men hans argumenter kunne næppe overbevise godsejerne, vel heller ikke dem, der gerne så livegenskabet fjernet. Den, der sad med et stort gods, grundlaget for hans og efterslægtens vel, måtte nu engang tænke ad andre baner end en embedsmand, økonomisk virkelighed og filosofisk teori er ikke altid det samme.

Diskussionen i Provinzialberichte.

Som nævnt fik Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte den største betydning i diskussionen om og kampen mod livegenskabet. Allerede i det første bind tog man spørgsmålet op, idet man trykte et foredrag, som professor *Christiani* året før havde holdt i Det patriotiske selskab. Han mener, det vil være nyttigt også i Hertugdømmerne at drøfte dette problem, nu da det er rejst i Kongeriget. Det har to sider, en økonomisk og en retslig, og den sidste kan overvejes både i relation til de borgerlige love og naturretten. De første må i denne forbindelse selvfølgelig ikke tabes af syne, men det er i vore dage »en næsten almindelig anerkendt regel, at hvad der fastslåes i den borgerlige ret ikke må være i modstrid med bestemmelserne i naturlovene, denne rettens og ordenens evige og uforanderlige regel«. ²³⁷

Christiani analyserer problemerne, bl. a. på grundlag af Grotius og Wolff, Montesquieu og Rousseau, og konkluderer i, at livegenskabet i Hertugdømmerne er imod naturrettens love. Hertil kommer, at såvel kendere af økonomi- og kameralvidenskab, erfaringen og forskellige bemærkelsesværdige eksempler vidner om, at godsbesiddernes økonomiske fordel kræver en ophævelse af livegenskabet, gennemført med klog forsigtighed. ²³⁸

Niemann skulle nok sørge for, at eksemplerne på det praktiske reformarbejde blev kendt i videre kredse. Allerede i det første bind var der materiale til belysning heraf, nemlig artikler om, hvad der var sket på *Eckhof* ²³⁹ og *Nütschau*. Godsejeren på det sidstnævnte gods, Johann Matthias Schallburg, fremhævede i sin indledning, at livegenskabet var til stor skade for såvel besidder som de livegne, produktion og indtægter var forøget efter ophævelsen. ²⁴⁰ I det følgende hefter understregede *grev Holck på Eckhof*, at den største vanskelighed, han havde haft at overvinde, var de livegnes mistro til godsejeren, deres

vedhængen ved det tilvante. Bønderne havde fået arveforpagtning, og da Holck ønskede, at de hidtidige besiddere skulle have gårdene, havde han givet afkald på nogen købesum.²⁴¹

I de følgende år, ikke mindst efter at diskussionen mellem Esmarch og Bladt havde sat sindene i bevægelse, kom der i Provinzialberichte mange indlæg om de brændende spørgsmål: parcellering eller storbrug, tidsfæste eller arvefæste, nedlæggelse eller konservering af gårdene. I 1795 skrev professor *Ehlers* i Kiel en artikel om kornpolitik — et af de problemer, som i 1700-årenes sidste årtier spillede en betydelig rolle i den nationaløkonomiske debat. Han vendte sig her skarpt mod godsejerne og fremhævede, at disse som storproducenter af korn kan tvinge prisen i vejret, også gennem indbyrdes aftaler. De bør dog sørge for korn til en rimelig pris, og det er deres moralske pligt at drage omsorg for, at der på deres områder lever så mange mennesker som muligt, at der finder udparcellering sted, så hver familie ved flid og arbejde kan leve uden bekymringer.²⁴²

Ehlers blev imødegået af en anonym forfatter, der hævdede, at »staten ikke kan tillade sig det mindste skridt, som på nogen måde vil kunne anses for eller udlægges som indgreb i dens undersåtters ejendomsret«. ²⁴³ Han gik imod småbruget, især fordi konsumtionen af korn bliver større, overskudet mindre, samtidig med at ejernes indtægter går ned.²⁴⁴ Ehlers hævdede i sit svar det stik modsatte synspunkt, forsvarede de små brug. Det var til større gavn for staten, om der på et stykke jord levede 1000 mennesker i stedet for 200. I skarpe ord vender han sig imod sin modstander: »Er det da derfor, at ejendomsretten er hellig og ukrænkelig for os fornuftsvæsner, for at enhver uhindret kan kæmpe imod forsynets ophøjede mål, at lade så mange mennesker som muligt blive til og blive lykkelige på denne jord, på menneskefjendtlig måde at kunne bringe sin grove egoisme ethvert offer uden derfor at lide straf?« ²⁴⁵

Kandidat *Jochims* på Sakstorf tog også del i diskussionen. Hans afhandling var af mere agronomisk karakter, men han opstiller en række forudsætninger for virkelige forbedringer i landbruget: Frihed og ejendom er det første krav, og de store besiddelser må deles. Forstanden siger, at forbedringer er lettere at gennemføre på små end på store ejendomme, og på denne måde bliver flere beskæftiget. Tidsforpagtninger må afskaffes, de fremmer ikke bøndernes lyst til forbedringer, fordi de ikke selv vil kunne indhøste resultatet af deres arbejde. Endvidere kræver han handelsfrihed, bedre kendskab til agrar-teknik og mere agtelse for landmanden.²⁴⁶

Også *Janeke* tog på ny stilling til spørgsmålet. Han vender sig som før mod parcellering, fordi erfaringen har vist, at det er vanskeligt for parcellisterne at klare sig. Alligevel kan hoveri og livegenskab afskaffes, nemlig ved en afløsning af arbejdsforpligtelsen med penge og således, at godsejeren samtidig slipper for sine forpligtelser overfor de tidligere livegne. Det vil derimod være uheldigt at sælge jorden til bønderne. De vil næppe kunne klare sig på grund af manglende kapital, det midste uheld vil slå dem ud og de vil blive nødt til at sælge. Derfor er tidsforpagtningen den rigtige vej, og det må så afhænge af forskellige forhold, om bønderne straks skal frigives, eller om den første forpagtningsperiode skal være en prøvetid.²⁴⁷

Med stor varme havde *Otte* i 1794 rost reformerne på Maasleben, hvor der både var gennemført parcellering, ejendom og udflytning.²⁴⁸ Mærkeligt kan det derfor synes, at han to år senere i høj grad berømmer nyindretningen på Blumendorf, hvor livegenskabet var ophævet, og der var indført tidsfæste, dog på 15 år.²⁴⁹ I en anden artikel fra samme år siger han, at tidsforpagtning kan være anbefalelsesværdig som det første forsøg, det kommer an på varigheden, og korte frister er skadelige for begge parter. Hans praktiske erfaringer, indhentet på en rejse, har vist, at denne påstand er rigtig, Arthur Young og andre engelske forfattere er da også derimod. Iøvrigt håber *Otte*, at tidsforpagtning senere kan ændres til arveforpagtning, og afgifterne bør fikseres i korn. Han advarer på det skarpeste imod, at ejendommene, enten der nu er tale om tids- eller arveforpagtning, overlades til fremmede og således tages fra dem, der hidtil har dyrket jorden. Han begrunder dette udførligt, understreger undersåtternes rettigheder, statens forpligtelse til at beskytte bønderne.²⁵⁰

En anonym forfatter vendte sig imod tidsforpagtningen. Han fremhævede usikkerheden herved, når forpagtningstiden er udløbet, bliver det i virkeligheden bønderne, der gennem de større forpagtningsafgifter skal betale for de skete forbedringer. Han kan ikke forstå, »at man netop nu mere end nogensinde kan få det indfald at foretrække tidsforpagtning frem for arveforpagtning«. ²⁵¹

Diskussionen viste, at *forskellige opfattelser* og ideer mødes og brydes, liberalister krydser klinge med mænd, vokset op i naturretens og kameralismens tankeverden, her træffer vi populationister og mænd, der ikke mere tror på det ældre evangelium om den størst mulige befolkningsmængde, overbevisningen om tidsforpagtningens rigtighed styrkes af erfaringer fra England, hvorfra man også henter beviser på de lange forpagtningsfristers rigtighed, mænd, der bygger på praktisk

erfaring — tit vel også på deres konservative instinkt — vender sig imod filantropernes abstrakte lære om menneskenes ret. De første år af 1790'erne er en brydningstid, men også en opbruddets tid. Mange — ja vel næsten alle — akademikere troede endnu på det næsten klas-siske motto frihed og ejendom, som så længe havde været reformven-nernes bannermærke. Men de praktiske landmænd havde vendt de gamle signaler ryggen, frihedens velsignelse turde vel ingen nægte — i hvert fald ikke offentligt — men kravet om ejendom for bønderne kunne de ikke bøje sig for.

Otte griber ind i Rethwisch-sagen.

Ser man på de problemer, som nu var til diskussion, er der et nyt — og dog så gammelt — hvis konturer tegner sig klarere og klarere, godsejernes nedlæggelse af gårde eller landsbyer, deres ret til lidt efter lidt at ødelægge gårdmandsstanden, at gøre godsdistrikterne til et land, hvor der kun er herremænd, tjenestefolk og inderster. Det havde væ-ret berørt i den litterære diskussion, Oeder og senere forfattere havde taget afstand fra det. Det første store angreb mod nedlæggelserne kom fra *Otte* i 1795, og det var den kendte Rethwisch-sag,²⁵² som var den umiddelbare anledning. *Otte* udtalte, at godsejer *Amsincks* fremfærd overfor sine bønder var oprørende, skadelig for almenvellet, en forhå-nelse af staten og af hans egne samtidige. *Amsinck* var kold og følel-sesløs over for det eksempel, der var givet af menneskevenlige og ædel-sindede godsejere. Det »hører til en god borgers hellige pligter med kold uforfærdethed at sætte sandhedens stemme og den guddommelige fornuft op imod forberedelse til et hvilket som helst politisk onde«. *Amsinck* ville næppe have vovet det skridt, hvis ikke von Plessen på Wittmold for nogle år siden havde gjort det samme, uden at nogen of-fentligt påtalte det. *Otte* mener, at nedlæggelsen strider mod de posi-tive love, og omtaler en kongelig forordning, udstedt for flere år siden, hvorefter det er forbudt at nedlægge enkelte gårde eller forene dem med hovedgårdsjorden. Man behøver ikke at kende meget til husmæn-denes forhold for at være klar over, hvor sørgelige forhold de bønder går ind til, som bliver fordrevet fra deres gårde. Med styrke frem-hæver *Otte* også, hvor skadelig en sådan operation vil være for sta-ten, da befolkningen bliver forringet, forarmelsen større, og stræbsom-hed ødelægges.²⁵³

Otte havde vovet sig for langt ud. I et svar til ham udtalte *Amsinck*, at spørgsmålet er, om en godsbesidder i Holsten kan skalte og valte med en købt ejendom, som han vil. Ingen kan drage hans ret hertil i tvivl,

og var det kun det, sagen drejede sig om, kunne der slet ikke blive nogen diskussion om, hvordan Landrettens dom ville falde ud, thi denne dømmer efter love, rettigheder og sædvaner, som virkelig eksisterer.²⁵⁴ Ottes svar kom omgående, den af ham omtalte forordning med forbud mod nedlæggelser eksisterede ikke, det måtte han indrømme, og når sådanne i de senere år kun sjældent eller slet ikke er blevet foretaget, skyldes det hensynet til, at man ikke kan forøge hoveriet ud over en vis grænse. Selvom han har begået en fejl, måske ved forveksling med gældende love i Danmark, er det dog glædeligt for ham, at han herigennem har fået lejlighed til at gøre opmærksom på, at der er et hul i lovgivningen. Man kan vel ikke se bort fra muligheden af, at Otte har været ganske klar over, hvorledes forholdet var, men har indsat stykket om forordningen for herved at få lejlighed til at påvise, hvor urimelig de gældende retsforhold var.

Otte mener ikke, der bør være et almindeligt forbud mod nedlæggelser, det ville være en stor hindring for hoveriets ophævelse og en bedre indretning af godserne og kunne vel ikke forenes med et nødvendigt og rimeligt hensyn til ejendomsretten. Selvom godsejeren har ret til frit at disponere over jorden, så har han også en forpligtelse til at underholde dem, der mister gården, og den befrier han sig kun delvis for ved frigivelse. Her er ikke blot tale om et billighedens krav, men om en retslig forpligtelse. Det er nødvendigt at beskytte bønderne mod den opværende uretfærdighed og foragtelige havepsyge, som godsejerne viser ved at tage jorden fra dem og anbringe dem i tyendeklassen. De livegne hører under staten, som af dem kan vente en vigtig tilvækst i folkemængden og det nødvendige forsvar mod fjenden, og staten må da også være forpligtet til at forsvare sine uomtvistelige rettigheder. Den kan ikke tillade, at et stort antal familier ved de riges og de mægtiges selvtægt kommer til at lide nød. Den ikke blot kan, men skal påbyde, at der sørges for dem, der fordrives fra deres jord.²⁵⁵

Denne lille artikel er måske en af de væsentligste, mest betydningsfulde af de mange, som blev til i disse år. Ikke blot fremdrager Otte spørgsmål af den største rækkevidde, men i diskussionen af enkeltheder drager han en del af de problemer frem, som skulle blive yderst aktuelle under de senere drøftelser i forbindelse med livegenskabets ophævelse såvel indenfor administrationen som indenfor Ridderskabet.

Hermed var diskussionen ikke slut. Også *Janeke* tog ordet og angreb skarpt, at gårde blev nedlagt eller overladt til fremmede. Det var en hårdhed, som kun ville finde få forsvarere. Bliver bonden ved med at være livegen, må han arbejde som daglejer, bliver han fri, kan han

drage, hvorhen han vil, og tigge, hvor han får lov til det. Der er foretaget en del af disse nedlæggelser i de sidste 30 år, men da der aldrig er blevet klaget, er spørgsmålet ikke blevet afgjort ved retten.²⁵⁶

Senere tog en anonym forfatter spørgsmålet op på ny. Godsejeren på Rethwisch havde indlagt sig fortjeneste ved at have foranlediget en drøftelse af spørgsmålet om, hvorvidt en godsejer har retslig beføjelse til vilkårligt at tage gårdene fra sine bønder. Han må dog fremføre andre grunde, hvis han vil overbevise publikum om, at forandringerne er tilladelige og ikke er skadelige for godsundersåtterne som helhed og for publikum selv. Der er en slags stiltiende kontrakt mellem godsejer og livegne, begge parter må være forpligtet til at holde den, eller det må være indlysende, at den nye indretning er til gavn både for godsets folk og almenheden. Skal livegenskabets og hoveriets ophævelse blive til sand nytte, må folkemængden ikke derved formindskes, og fremtiden for såvel gårdmænd som inderster og tyende må lægges således til rette, at de kan vente en bedre skæbne, end de havde før.²⁵⁷

Der var ingen tvivl om stemningen i offentligheden. Kun een mand, godsejeren på Rethwisch, vovede offentligt at tage ordet til forsvar for nedlæggelserne.

REFORMERNE PÅ GODSERNE I SLESVIG OG HOLSTEN 1765—1796

Samtidig med at udparcelleringen af domænerne satte ind, begyndte man, som nævnt, også at *reformere* enkelte *private godser*. Ser man bort fra de mindre gårde, som slet ikke havde godsundersåtter, var der i 1765 seks godser uden livegenskab i 2. angler distrikt. I 1. angler distrikt var der ikke mindre end 16 godser, hvis bønder var frie.²⁵⁸ De lå næsten alle i det nordlige og vestlige Angel. I Svans var der kun et gods uden livegne, Louisenlund.

*Livegenskabets ophævelse i Slesvig.*²⁵⁹

I de første år efter 1765 forekom der dog kun ganske sporadiske reformer rundt om på godserne i Slesvig. 1768 blev en del af hovedgårdsjorden under Østergård i Angel parcelleret, ligesom bondejorden også synes at være blevet omdannet til parceller.²⁶⁰ I 1770 udparcellerede man en del af enklave-godset Schackenborgs hovedgårdsmark.²⁶¹ På det store gods *Gram* i den nordligste del af Nordslesvig — hvortil også Nybøl gods hørte — var forholdene på grund af den historiske ud-

vikling yderst forskellig. Nygrammerne eller de store fribønder havde oprindelig været amtsbønder og var næppe livegne.²⁶² Derimod er der ingen tvivl om, at Gammelgrammerne og Nybøls undersåtter har været betragtet som livegne. Efterhånden var der dog udstedt et stort antal frihedsbreve, så antallet af livegne var ret ringe.²⁶³ Disse fribønder kaldtes de små, mens de, der gjorde dagligt hoveri, blev benævnt som trælbønder.²⁶⁴

Selvom livegenskab formelt blev fastholdt på de to godser, har det dog næppe haft større betydning. I 1774 og 1775 blev der gennemført en nyordning, hvorefter hoveriet blev fastsat og indskrænket, landgildedydelserne blev afløst, bygninger og besætning blev købt af bønderne, hvis de ikke i forvejen ejede disse.²⁶⁵ Livegenskabet forsvandt hermed. Kontrakterne gjaldt dog kun på 6 år, og ophævelsen af livegenskabet var således tidsbestemt. Det mærkelige er da også, at der fra den følgende tid findes eksempler på, at der er blevet givet betaling for frihedspas,²⁶⁶ og i 1798 udtalte justitiaren i et brev til Haderslev by, at man ikke kunne tillade, at en godsundersåt fik borgerret i byen.²⁶⁷ Derimod fastslog Overretten i 1787, at en mand fra Gram, der var født i Bjolderup sogn, »ikke kan anses som livegen under godset Gram, og at det står ham frit for at forandre sin bopæl uden tilladelse fra godsherskabet«. ²⁶⁸ I 1803 udtalte Overretten i anledning af forhandlinger om en nyordning, at bønderne var blevet fritaget for livegenskabet »i begyndelsen på 6 år, senere for bestandig«. ²⁶⁹

Hertugen af Augustenborg var langt den største godsejer i Slesvig. Mens hans bønder på Als ikke var underkastet livegenskabet, var dette tilfældet med undersåtterne på fastlandet, hvoraf de fleste jo tidligere havde hørt under det store Ahlefeldt'ske gods kompleks, der blev slået i stykker ved den store konkurs i 1725. Efterhånden var enkelte ejendomme dog gået over til arvefæste, hvorved beboerne blev fritaget for livegenskabet.²⁷⁰ I 1780'erne og 1790'erne kom der gang i uddelingen af arvefæstebreve. Arvefæsterne blev frie og kunne frit drage bort, når de sørgede for, at gården fik en dygtig og antagelig besidder, og de militære forpligtelser blev opfyldt.²⁷¹ Den samme linie blev fortsat, efter at *Frederik Christian* d. y. i 1789 havde overtaget godserne, og gang på gang udtalte Hertugen, at det var hans hensigt at gennemføre reformerne på de forskellige godser, hvor det endnu ikke var sket, især på Fiskebæk og Kiding.²⁷²

Godsinspektør *H. Hinrichsen* var en varm tilhænger af reformerne, og i en stor promemorie fra maj 1798 talte han i stærke ord om de grundsætninger, ejendom, frihed og lighed, som i århundredets slutning

»var steget frem på menneskehedens horisont« og havde gjort det nødvendigt at give undersåtterne fri. Han understregede, at efter nedlægningen af domænerne og de forandringer, der var sket rundt om på egnens godser, måtte alle de gråstenske undersåtter også have frihed og ejendom.²⁷³

Hinrichsens kraftige ord hjalp ikke. Hertugen var kommet på andre tanker. Hans afgørelse lød: »På grund af indtrufne omstændigheder kan deres ansøgning ikke efterkommes«.²⁷⁴ Hinrichsen gik modigt og dristigt imod, bl. a. med begrundelsen »quia promissa sunt servanda«.²⁷⁵ Men Frederik Christian lyttede først og fremmest til sin nye økonomiske rådgiver, kammerherre *Buchwald på Fresenburg*. Det kom i de følgende år til stærke sammenstød og processer mellem Hertugen og bønderne. Ingen ville bøje sig, og først langt ned i 1800-årene blev spørgsmålet om hoveriet løst.²⁷⁶ Den velunderrettede August Hennings kunne i 1802 give følgende, nok ganske rammende, karakteristik af Hertugen som godsejer i årene efter 1797: »Hertugen er en ivrig herremand, som man her kalder det, og som sådan er han imod alt, hvad der i de senere tider er sket til bondestandens opkomst og oplysning, og uforsonlig, fordi hans forfædre ved deres liberale tænkemåde har forringet hans indkomst med 100.000 rigsdaler«.²⁷⁷

Selvom ophævelsen af livegenskabet i Slesvig så småt var begyndt i 1770'erne, var det dog først i det følgende årti, at den for alvor tog fart. Indtil 1. jan. 1797 var reformen gennemført på følgende antal herregårde:²⁷⁸

<i>Ophævelse af livegenskab på slesvigske godser.</i>		
	—1790	1791—96
2. angler distrikt	8	2
1. angler distrikt	5	2
Svans	2	1
Dänischer Wohld	3	4
Ialt	18	9

Tallene viser, at det først og fremmest er i de to angler distrikter, at reformerne bliver gennemført. Ses der bort fra de augustenburgske godser samt de to usikre godser Grøngrøft og Gårde, var der den 1. jan. 1797 kun livegenskab på følgende godser nord for Slien:

Andet angler distrikt: Ballegård, Fresenhagen og Skovbølgård.

Første angler distrikt: Buckhagen, Rundhof, Roest,

Alle disse godser fulgte iøvrigt efter i de følgende år, og fra 1801 kan man regne med, at så at sige alle godsundersåtter i de to distrikter var frie folk.

En undersøgelse af de reformer, der blev gennemført før 1. jan. 1797, viser et karakteristisk og mærkværdigt fællestræk. På 25 af de 27 gårde fik gårdmændene enten *selveje* eller *arveforpagtning*. I 1. anglerdistrikt var selveje så at sige eneherkende, i 2. distrikt blev begge former anvendt. Det samme gælder på Svans. Derimod var arvefæste det almindeligste i Dänischer Wohld. Iøvrigt var terminologien så usikker, at der i hvert fald ikke kan bygges på almindelige udtalelser. Kun en analyse af kontrakterne kan afgøre, om den ene eller den anden form er anvendt.

De eneste undtagelser fra reglen om arvefæste eller ejendom var *Altenhof* og *Vindeby*. Efter hvad Cai Reventlow senere oplyste, blev hoveri og dermed også livegenskab på Altenhof allerede ophævet i 1796.²⁷⁹ Gårdmændene fik *tidsfæste* på 9 år, idet man ikke mente at kunne give dem ejendom, da godset var fideikommiss. Nyindretningen blev dog først helt gennemført i de følgende år.²⁸⁰

På *Vindeby* udstedte Claus Otto Christoph von Qualen i 1795 en højtidelig frihedsakt. Gårdmændene fik *tidsfæste* på 8 år. I 1803 gav Chr. Stolberg de fleste af gårdmændene arvefæste.²⁸¹

Udviklingen i Holsten.

Helt anderledes kom udviklingen til at forløbe i Holsten. Der findes her to sideløbende, men forskellige reformmåder. Den linie, der var blevet begyndt med livegenskabets ophævelse på Bramstedt og reformerne på Ascheberg, blev fortsat flere steder og var jo stort set identisk med den fremgangsmåde, som indtil 1797 almindeligvis blev anvendt i Slesvig: udparcellering, arvefæste eller ejendom og ophævelse af livegenskabet. I 1781 gjorde *Johann Matthias Schalburg* på Nütschau sine gårdmænd i Sühlen frie. I 1785 forsamlede han undersåtterne fra Vinzier og hovedgårdsmarken i herrehusets dile og forklarede dem personligt deres nye stilling som frie arvefæstere, »hvilken særlig godhed de alle modtog med tak og derfor takkede hr. Schalburg«. En del af hovedgårdsmarken blev udparcelleret.²⁸²

Schalburg stod Ernst Schimmelman ret nær, og i 1787 henvendte han sig til greven. Denne havde fornylig på Ahrensburg forsikret ham om, at hvis han havde lejlighed til at købe et gods, hvor han kunne gennemføre de samme forbedringer som på Nütschau, skulle han få et lån af Kreditkassen. Nu havde han fået tilbudt et gods ved Østersøen,

hvor der var mange undersåtter. Det kunne forbedres med 50 pct. ved ophævelsen af livegenskabet og udparcellering. Han ønskede nu at låne 25—30.000 rdl.²⁸³ Brevet viser, hvor interesseret de toneangivende kredse i København var i reformerne, og på hvilken måde man mente at kunne støtte dem.

På dette tidspunkt var reformen allerede planlagt på *Abrensburg*, som ejedes af Ernst Schimmelmans broder *Friedrich Joseph Schimmelmänn*. 1788 fandt de første frigelser sted her, og i 1797 eller 1798 kunne der udstedes frihedsbreve til samtlige gårdmænd.²⁸⁴ En stor del af hovedgårdsjorden blev udparcelleret, og bønderne fik arveforpagtning.²⁸⁵ Også på *Wandsbeck*, der ejedes af en anden broder, *Christian Schimmelmänn*, var en tilsvarende reform gennemført adskillige år før 1797.²⁸⁶

På et par andre holstenske godser skete der lignende forandringer i disse år. 1782 blev *Muggesfelde*, der ejedes af Caspar Herman von Moltke, udparcelleret, og undersåtterne fik arvefæste og blev fritaget for livegenskabet.²⁸⁷ En af de »demokratiske« godsejere i Holsten på revolutionstiden var grev *Nikolaus von Luckner* på *Blumendorf*, som i 1795 ophævede livegenskab og hoveri på *Blumendorf*. Der fandt dog ingen udparcellering sted, og bønderne fik kun tidsfæste, på 15 år. Den årlige forpagtningsafgift blev bestemt af kornpriserne, men da disse stadig steg, gik ejeren efter 7—8 års forløb med til faste afgifter.²⁸⁸

Mens alle de andre reformer er karakteriseret af udparcellering og arvefæste, er forholdene anderledes på *Blumendorf*, idet bønderne her kun fik tidsfæste, omend på ret lang tid. Dette gods indtager i virkeligheden en mellemstilling mellem de »nedlagte« godser, hvor reformerne gennemførtes i deres fulde omfang og nogenlunde på samme måde som i Slesvig, og de holstenske godser, hvor hoveriet blev afskaffet, mens der sædvanligvis ikke fandt parcellering sted, bønderne blev tidsfæstere, og livegenskabet — selvfølgelig i mildnet form — blev bevaret. I denne forbindelse bør også nævnes den mærkelige von *Cossel* på *Jersbek* og *Stegen*, der gennemførte ophævelse af hoveri, delvis arvefæste, en vidtgående udparcellering, men ikke ophævelsen af livegenskabet.²⁸⁹

Livegne tidsfæstere.

Da den kendte landbrugsreformator *Albrecht Thaer* i 1798 var på studierejse i Holsten, var han også på godserne *Rixdorf*, *Tramm* og *Tresdorf*, som grev *Westphalen* havde købt i 1790, temmelig dyrt. Dennes inspektør *Rixner* blev snart klar over, at hoveriet i Holsten

»var den dårligste og tillige den mest kostbare måde at drive godserne på, og at den var lige skadelig for godsejeren og for bønderne«. Han foreslog og fik godkendt en ophævelse af hoveriet, og bønderne fik allerede i 1791 tidsfæste på 10 år, men livegenskabet blev ikke ophævet.²⁹⁰ Thaer fortæller: »Da denne sag dengang endnu var ny i Holsten, så vakte den stor opsigt, og de fleste indfødte landmænd mente ikke, at godser af et sådant omfang kunne drives på behørig vis uden hoveri«. Men den nye indretning blev en succes, og alle var enige om at godkende de fordele, som godsejere og bønder havde deraf.²⁹¹

Det afgørende nye ved reformen på Rixdorf er, at hoveriet blev ophævet, uden at godset blev »nedlagt« eller udparcelleret, man bevarede godsets struktur, *livegenskabet opretholdtes*, og bønderne blev kun *tidsfæstere*, ikke arveforpagtere. I de nærmest følgende år var der adskillige, der fulgte forbilledet fra Rixdorf, hvad enten man nu var blevet tilskyndet af dette eksempel, eller det var, fordi man var overbevist om, at hoveri var en forældet dyrkningsmåde, var uhensigtsmæssig, uøkonomisk og menneskelig uværdigt. Indtil 1. jan. 1797 var hoveriet ophævet og tidsfæste indført på yderligere flg. godser: Slesvig: Knoop og Noer. Holsten: Depenau, Emkendorf, Farve, Futterkamp, Hagen, Hohenfelde (landsbyen Matzwitz), Lehmkuhlen, Neuhaus, Putlos, Rantzau, Tesdorf,²⁹² Tralau, Waterneversdorf.²⁹³ På andre godser var man begyndt med enkelte gårde, således på Schrevenborn, Wahlsdorf og Oevelgönne,²⁹⁴ eller man var godt i gang med forberedelserne som f. eks. på Bossee, Bothkamp, Quarnbeck, Weissenhaus.²⁹⁵ På Borstel, der tilhørte A. P. Bernstorff, var forholdene gode for undersåtterne.²⁹⁶ Majdag 1796 kom en landsby fri af hoveriet, og det var Statsministerens hensigt helt at ophæve livegenskabet. Han nåede det ikke inden sin død, men sønnen Joach. Fr. Bernstorff indførte tidsforpagtning i 1797.²⁹⁷

Da året 1797 gik ind, var der således en betydelig reformvirksomhed i gang i begge hertugdømmerne. Den var begyndt for over tre årtier siden, men var i de sidste år blevet intensiveret. Det mest afgørende var dog, at den også var blevet differentieret. Den ældre nedlæggelse af godserne med udparcellering, arvefæste og ophævelse af livegenskabet havde hidtil så at sige været enerådende, både i Slesvig, hvor reformvirksomheden var langt stærkest, men også i Holsten. Fra ca. 1791 begynder man desuden at gå helt nye veje, ophævelse af hoveri, indførelse af tidsfæste og bevarelse af livegenskabet. Enkelte steder gav man bønderne friheden og tog samtidig jorden fra dem.

Nedlæggelse af bøndergårde.

Toldforvalter *Hensler i Lütjenburg* boede midt i det mest udprægede godsområde, og de store reformer, som allerede var godt i gang, gjorde på flere måder toldproblemet aktuelt. I en redegørelse herfor oplyste toldforvalteren, at nogle oprettede nye ladegårde, andre parcellerede og gav bønderne deres gårde til ejendom, nogle gjorde gårdmændene til tidsforpagtere, men ingen fik over 60 tdr. udsæd, og den jord, der ikke blev brugt hertil, blev lagt under hovedgårdsjorden. Endelig var der dem, som »kaster bønderne ud af gårdene og gør dem til inderster og tager markerne fra gårdmændene og opretter ladegårde deraf«. Besidderne vinder ved alle de forskellige former for nyindretning, »men mest ved den, som er til størst skade for staten, den, hvorved man fratager bønderne deres gårde og gør dem til ladegårde«. ²⁹⁸

Det var sådan set ikke noget nyt at *udvide hovedgårdsjorden* på bekostning af bondejorden. Siden middelalderen var landsbyer og gårde blevet nedlagt, dog således at omfanget af disse aktioner som regel var bestemt af de almindelige konjunkturer, krig og dyrtid havde fremmet nedlæggelsen. Og nu oplevede man på ny en højkonjunktur. Ikke så underligt, at problemet atter var aktuelt. Den godsejer, som fuldt ud ville udnytte de høje priser, kunne finde frem til en sådan løsning uden at studere litteraturen om stordrift contra småbrug, liberalisme contra beskyttelse af bondestanden. Mange så således på det, at jo mere jord, de havde under plov, jo større mulighed var der for fuldt ud at udnytte de gode tider. I *Fridrich Buchwalds* rejsebeskrivelse fra Nordtyskland og Holsten, der udkom i 1784, hed det under omtalen af Fresenburg gods: »Ejeren har som i hele Holsten ligeså fuldkommen ejendomsret over de jorder, som han eller hans forfædre har bortfæstet, som over sine hovedgårdsmarker, han kan lægge bønder ned og sætte bønder op, og kort gøre sig sit så nyttigt, som han bedst ved og kan, hvilket som bekendt er forbudt i de af Hans Majestæts lande, hvor der tales dansk, og uden tvivl ikke er en af de ringeste politiske årsager til agerdyrkningens slettere tilstand i Danmark end i Holsten«. ²⁹⁹

Den opfattelse, som Buchwald havde givet udtryk for, at godsejerne i Hertugdømmerne havde den fulde *dispositionsret over bondejorden*, var almindelig blandt Hertugdømmernes godsejere og deltes også af Ridderskabet. Det kom frem i en bemærkning, som Den Fortw. Deputation afgav den 4. juli 1797: »Bøndermarkerne er i lige så høj grad godsherrens ejendom som hovedgårdsmarkerne, og det er overladt til hans forgodtbefindende, hvad han vil henlægge til hovedgårdsmar-

ken eller til bøndermarkerne, eller hvorledes han vil bytte om på disse«. ³⁰⁰ Et andet spørgsmål var så bøndernes stilling og den offentlige mening.

I begyndelsen af året 1796 købte *Simon Roloff Spethmann* ladegården *Sophienhof*, som var blevet oprettet af byen Raisdorf under Rethwisch. Allerede 1792 havde han erhvervet de såkaldte Bardinergårde under Löhrsdorf og oprettede deraf ladegården Amalienhof. Nu skete der imidlertid det, at myndighederne hævdede, at hovedgårdens toldfrihed ikke gjaldt for ladegårde, oprettet af bondejord. Den 10. dec. 1796 henvendte han sig til kongen om sagen. I indledningen er der mange smukke ord om oplysningens fremskridt og livegenskabets ophævelse, men det allerhøjeste ønske om bøndernes personlige frihed og ophævelse af hoveriet kan ikke opfyldes, hvis ikke de ladegårde, der anlægges på bondemarkerne, får toldfrihed. Han beder om, at han må få en sådan for sine to gårde og anfører som støtte herfor, at en række *ladegårde*, der ligeledes er anlagt på *bondejord*, har haft den uden modsigelse. Han nævner følgende tilfælde: Godset Wittmold nedlagde i 1783 alle bøndergårde, som derefter blev dyrket under hovedjorden. I 1790 blev der oprettet en mejeribolig på GUSDORFS marker. På Petersdorf forsvandt landsbyen af samme navn 1789, og to år senere blev der på dens jord oprettet en ladegård Johanneshof. 1793 nedlagde Wulff på Satjewitz landbyen Görtz, og i stedet kom der en ladegård af samme navn. Også på godset Depenau var der blevet etableret ladegårde på bondejord, idet landsbyen Süssau under Siggen var blevet nedlagt og jorden anvendt til en ladegård. Endelig nævner Spethmann Rethwisch, hvor Amsinck foretog flere nye indretninger. ³⁰¹

Rethwisch-sagen.

Rethwisch-sagen var på en måde allerede begyndt i 1794. Den nye ejer, justitsråd *Amsinck*, var utilfreds med bøndernes hoveri. Han tilbød dem tidsforpagtning, men på betingelser, de ikke kunne antage, og han besluttede at *nedlægge* gårdene og bruge jorden til en ladegård. Godsherren gik frem med stor hårdhed, og bønderne søgte derfor hjælp hos Regeringen i Glückstadt. En kommission blev nedsat, og resultatet blev, at de tidligere gårdmænd blev tidsforpagtere, men kun med 20 td. jord, mens de før havde haft tre eller fire gange så meget. Striden har principiel interesse, idet den viser, at ingen ville benægte Amsincks ret til jorden. Dette blev fastslået i Regeringens dekret af 30. marts 1795, hvori det dog samtidig blev pålagt ham at gå frem på en sådan måde, »at supplikanternes (d. v. s. bøndernes) tilstand ikke for-

værres, men at de får erstatning«. ³⁰² Heller ikke bønderne bestred Amsincks ret til at nedlægge gårdene. Der var dog tale om et overgreb, udført under frihedens skalkeskjul. »Oh ulyksalige frihed« hed det, »som har sådanne følger, de følger, som vi nu må lide under.« ³⁰³

Sagen gav anledning til en udførlig betænkning af kansleren *von Eyben*, skrevet 28. april 1795. Han fastslog, at der ikke i de positive love fandtes bestemmelser om nedlæggelse af gårde og landsbyer, og den livegne undersåt var afhængig af sin godsherres vilje. Spørgsmålet var, om han også var afhængig af hans *vilkårlighed*. Hvis det var tilfældet, »så nærmer disse folk sig jo ganske det romerske slaveri, og enhver fasthed i de gensidige rettigheder og alle forpligtelser hører op med at eksistere«. Der må være rettigheder og forpligtelser på begge sider. Han anser iøvrigt tidsforpagtningen for at være »den mest gavnlige indretning, som man kan tænke sig«, også fordi den i al evighed befrier bonden for at blive plaget, ja måske mishandlet af en ond eller egnennyttig godsherre.

Eyben kan fuldt ud tiltræde de tanker, der ligger til grund for dekretet af 30. marts, anerkendelse af godsejerens formelle ret og krav om, at bondens stilling ikke må forringes. Han understreger, at det her drejer sig om nogle og fyrre personers ve og vel, og ligesom gods-ejeren er de kongens undersåtter. Iøvrigt fastslår Eyben, at når der som her er rejst indsigelse mod en nyindretning, kan en sådan ikke komme i stand uden landsherrens indvilligelse. Enten hører sagen for de kompetente domstole, eller den må forelægges kongen. Det foreliggende tilfælde må snarere afgøres efter billighed, menneskelig følelse og på en sådan måde, at samvittigheden bliver beroliget, end efter den strengeste ret, som bygger på den hårde romerret og den ikke meget mildere tyske ret. ³⁰⁴

Eyben hørte ikke til den nye tids publicister, der rettede så voldsomme angreb mod livegenskabet, han harcellerede endda over dem. Han anerkender også godsejerens formelle ret til at nedlægge byerne, men samtidig hævder han, at en nedlæggelse ikke må blive til skade for bønderne, og ved afgørelserne i spørgsmål af en så intrikat juridisk karakter må der tages hensyn til statens interesser og til almindelig menneskelighed. Rethwisch-bøndernes kamp var ikke forgæves, de fik selv bedre vilkår, og man havde tvunget myndighederne til at tage det principielle spørgsmål op til overvejelse og afgørelse. Vigtigere endnu var det vel, at sagen gennem Ottes indgriben blev kendt i offentligheden og gav anledning til en teoretisk drøftelse, som utvivlsomt har været af betydning for de kommende års udvikling. ³⁰⁵

ØKONOMISKE OG POLITISKE FORUDSÆTNINGER FOR LIVEGENSKABETS OPHÆVELSE

Stigende priser og reformer.

Skal man forstå den udvikling, som allerede var begyndt i 1795, og som snart skulle komme i skred for alvor, er det ikke tilstrækkeligt at kende den ideologiske baggrund, i Europa eller i Hertugdømmerne. Man må gøre sig klart, at her som andetsteds var de almindelige økonomiske konjunkturer en primær faktor af den største betydning. Landbrugs-krisen før og efter 1400 og i årene omkring 1730 havde haft betydning for udviklingen af livegenskabet og for dets strengere gennemførelse. Man ville derigennem sikre landbruget arbejdskraft. Den højkonjunktur, der for alvor satte ind efter midten af 1500-årene havde fået samme virkning, man ønskede at udvide produktionen af landbrugsvarer på sine egne jorder, og det blev bønderne, der skulle levere arbejdskraften. For at hindre dem i at unddrage sig denne ved at løbe bort blev de bundet til stavnen.

Nu stod man i en udvikling, der på sin vis kunne minde om 1500-årenes. Omkring 1750 begyndte en *stigning i de europæiske kornpriser*. I 1780'erne var der flere steder et mindre tilbageslag, men i 1790'erne steg priserne i et hurtigere tempo. I samtiden var det den almindelige opfattelse, at udviklingen dels skyldtes en forøgelse i pengeomsætningen på grund af forøget produktion af ædelmetaller og stigende udstedelse af papirpenge, dels at befolkningen voksede.³⁰⁰

I *Slesvig og Holsten* var udviklingen stort set den samme. Der kunne her som andetsteds være betydelig forskel fra år til år og fra sted til sted, men tendensen var ganske klar.³⁰⁷ Sætter man den gennemsnitlige kornpris i Slesvig og Holsten 1731—40 til 100 var indekstallet i 1761—1770 på 134, i det følgende årti 181, i 1780'erne holdt det sig på 183 for så i 1790'erne at stige til 198.³⁰⁸ Den store prisstigning i 1790'erne satte først rigtig ind i 1794.³⁰⁹ I dette årti kom der også en betydelig forhøjelse af priserne på smør og oksekød.³¹⁰

For godsejerne og for amtsbønderne eller gårdmændene på de godser, hvor livegenskabet var ophævet eller hoveriet afskaffet, betød prisstigningerne en *forøgelse af indtægterne*. Disse kunne bruges til luksusformål som f. eks. bygning af nye hovedgårde. Det er ikke tilfældigt, at så mange af de slesvigske og ikke mindst de holstenske »herrehuse« er fra disse år. Eller man kunne foretage store rejser til udlandet, købe kunst eller værdifuldt inventar — Fritz Reventlows erhvervelser på hans store Italienstur er vel det mest lysende eksempel.³¹¹

Den forøgede indtægt kunne dog også anvendes til investering i bedriften, til landbrugstekniske forbedringer af forskellig slags. I sidste halvdel af 1700-årene gik der over Europa en bølge af begejstring for at forbedre landbrugets drift. *Agrar-societeter* blev til overalt — det danske landhusholdningsselskab, Philip Ernst Lüders' Dänische Acker-Akademie³¹² for kun at nævne nogle — det ene *agrartidsskrift* efter det andet så lyset. England gik i spidsen, Arthur Young blev tidens apostel, de franske agronomer fulgte efter, og tyske tidsskrifter propagerede for de *bedre driftsmetoder*. Regeringerne støttede bestræbelserne, godsejere og bønder tog fat på arbejdet. Udskiftning, udflytning, anvendelse af mergel, kløver, rodfrugter og mange andre praktiske reformer banede sig efterhånden vej. Mens udskiftningen i Nordslesvig og Angel var i fuld gang inden udskiftningsloven af 1766,³¹³ er den på godserne længere mod syd, først og fremmest i Holsten, kun sporadisk blevet gennemført før den store reformtid i 1790'erne.³¹⁴

Der kan ikke være tvivl om, at hele denne mægtige europæiske reformbevægelse kun kan forstås på baggrund af den *højkonjunktur*, landbruget oplevede. Vel blev den især — men ikke udelukkende — ført frem af mænd, som var teoretikere eller handlede af ideelle grunde. Men den ville næppe have været mulig uden prisstigningen. De øgede indtægter og de gode muligheder for at optage lån gav mulighed for den nødvendige investering, men samtidig betød de høje priser på landbrugsprodukter, at godsejerne mere end nogensinde blev interesseret i at udnytte deres jord så intensivt som muligt eller forøge omfanget af de marker, de selv dyrkede, gennem rydninger, frugtbargørelse af hede, udtørring af moser m. m., ved nedlæggelse af landsbyer eller gårde.³¹⁵ Samtidig med stigningen i priserne på korn og andre landbrugsprodukter gik *priserne på jord* naturligvis stærkt i vejret, mange godser kom i handelen, og ofte var de nye besiddere mænd, for hvem det gjaldt om så hurtigt som muligt at tjene penge, og som i deres indstilling måske nok var mere moderne, men også mere hensynsløse end de gamle godsherrer, der var bundet af mange slægtleds patriarkalske indstilling overfor deres undergivne.³¹⁶

Omkring midten af 1790'erne var en *ny tid* således ved også at bryde frem i den sydlige del af Hertugdømmerne, hvor reformerne på godserne knap nok var begyndt. Selv de mere forsigtige og konservative forstod, at man måtte gå nye veje. De ændringer, der siden 1760'erne var blevet gennemført i store dele af Slesvig, i Holsten kun sporadisk, havde ikke bare betydet praktiske reformer, men havde også medført

en fuldstændig forandring i godssystemets struktur. De mange udparcelleringer eller totale nedlæggelser af godserne havde været i overensstemmelse med den nationaløkonomiske teori, som den fandtes udformet hos kameralisterne, det var den samme ide, som havde været den bærende i det Raab'ske system i Østrig. Den dybeste bevæggrund hos staten eller den enkelte godsejer var dog nok først og fremmest rent praktiske overvejelser, beregninger hvorefter reformen ville give overskud, være en god finansoperation.³¹⁷ For staten kom hertil populationistiske og skattemæssige hensyn.³¹⁸ I 1778 udtalte Overretten, at siden prisstigningen havde sat ind omkr. 1740, var man begyndt »at berige sig på lovlig måde ved udstykning«. Andre havde været nødt hertil for på denne måde at få erstatning for en alt for høj indkøbspris eller frigøre sig for gæld. Men det måtte ikke glemmes, at mange familier herved havde skabt sig en eksistens, og staten burde derfor ikke sætte ind imod udparcelleringer, men beskytte dem.³¹⁹

Selvom kolde, nøgterne beregninger over egen fordel var det afgørende, udelukker det dog ikke, at teoretikernes opfattelse af, hvad der var rigtigt eller ikke rigtigt — økonomisk, ikke etisk — også har haft sin betydning. Ligesom man i disse tider kan tale om en filosofisk eller moralsk tidsånd, kan man — omend med større forsigtighed — regne med en »økonomisk tidsånd«, en à la modisk opfattelse, om man vil. Kalkuler i forbindelse med eventuelle reformer kunne jo nu engang ikke være matematisk eksakte, kunne ubevidst påvirkes af aprioriske økonomiske opfattelser og af den mere subjektive bedømmelse af, hvorledes den fremtidige økonomiske udvikling ville komme til at forløbe. De godsejere, som i 1760'erne og i de følgende år parcellerede deres godser, gjorde det uden tvivl i overbevisningen om, at de gik den vej, der for dem — også på lang sigt — ville være den økonomisk mest fordelagtige. Den måde, man i årene lige før 1797 havde reformeret på i Holsten, viser, at troen på parcelleringens velsignelse var ved at blive rokket, at en ny opfattelse var ved at bane sig vej. Drøftelserne i udlandet, Janekes og Bladts skrifter pegede i samme retning, selv om det vil være vanskeligt at afgøre, i hvilken udstrækning de har haft nogen meningsdannende betydning.

Hoveriet står for fald.

Der kan ikke være tvivl om, at hos de godsejere i Holsten og Sydslesvig, som havde en lille smule fremsyn og fremdrift, som ikke helt var sunket hen i tankeløs rutine, gjorde den opfattelse sig mere og mere gældende, at *hoveriet* i dets nuværende form var en *uheldig driftsform*,

der gjorde det umuligt for godsejeren fuldt ud at udnytte konjunkturene og at få det bedste ud af hans ejendom, ikke blot af hovedgårdsmarker og ladegårde, men også af bondejorden.

For dem, der skulle præstere hoveri, for bonden og hans tyende, var hoveri og livegenskab omtrent det samme. Vel betød livegenskabet en tvang på mange forskellige måder, det var dog ikke mindst de unge, der led herunder, men hoveriet ødelagde muligheden for en fornuftig drift af gårdene. For tjenestefolk og andre, der måtte møde på herregården, betød hoveriet trælsomt slid, dagligt at være underkastet forvalteres og fogders kommando. Hoveriet var der dag ud og dag ind, hele året rundt.

Godsejeren så måske nok lidt anderledes på sagen, livegenskabet var for ham ikke blot en ret til arbejdsydelse fra bøndergårdene, det betød også, at han altid kunne være sikker på at have tilstrækkelig arbejdskraft, en *ophævelse af livegenskabet* var en innovation, hvis følger det var umuligt at overse. Afskaffelsen af hoveriet ville dog i nogen grad ændre problemstillingen. Hertil kom, at godsejerne var børn af deres tid, mange af dem var mennesker med et ikke ringe åndeligt udsyn, de var ikke, kunne ikke være upåvirket af naturrettens krav om det enkelte menneskes ret. Der var i hvert fald ikke mange, som offentligt ville vove at tale imod det almindelige ønske om personlig frihed for menneskene, og der var dem, der mente, at kunne livegenskabets ophævelse forenes med reformer, som kunne sikre dem et større provenu af deres jord, var spørgsmålet vel værd at overveje. Men det ville tage tid at gennemføre de ændringer i godsernes struktur, som måtte være en nødvendig forudsætning herfor.

Det stod enhver klart, at der var *forskellige veje* at gå. Man kunne — som man havde gjort længere mod nord — parcellere hovedgårdsjorden eller en betydelig del deraf og gøre bønder og parcellister til arveforpagtere, eventuelt selvejere. Teoretisk var der desuden den mulighed, som også Wichmann havde været inde på, at forbinde udparcellering med tidsfæste, hvilket sådan set ville være i overensstemmelse med de engelske forhold, en tanke, som i og for sig heller ikke lå Oeder fjernt, i hvert fald ikke i hans senere skrifter. Men denne fremgangsmåde var ikke populær i Slesvig eller Holsten.

Den anden mulighed, som flere og flere for alvor blev interesseret i, først og fremmest i Holsten, var en bevarelse af hovedgårdsdriften, måske endda en udvidelse af den, samtidig med at bønderne blev gjort til tidsforpagtere, der kun skulle præstere et bestemt og yderst begrænset hoveri. Det vil sige, at man måtte drive jorden med tjenestefolk og

daglejere, hvilket ville medføre oprettelse af nye inderststeder. Mens udparcellering og arvefæste efter den gængse retsopfattelse medførte ophævelse af livegenskab, gjaldt dette ikke ved tidsforpagtning. Selvom man sluttede kontrakter med bønderne, behøvede en sådan ikke at indeholde nogen bestemmelse om, at disse skulle være personligt frie.

Enhver med sund fornuft kunne se, at de uhyre store hovedgårdsmarker, som fandtes på de større gårde, var en urationel driftsform, bl. a. fordi der gik altfor megen tid tabt ved at komme til og fra arbejdet. En opdeling af hovedgårdsjorden i selvstændige driftsenheder var derfor nødvendig. Det vil sige, at der måtte oprettes *nye ladegårde* med egne avlsbygninger. Samtidig måtte der gennemføres en række praktiske reformer, ikke mindst udskiftning, eventuelt udflytning og ændring i gårdenes tilliggende.

Endelig var der den mulighed, at man fuldt ud kunne udnytte ejendomsretten til bondejorden, nedlægge bøndergårdene, gøre alle bønder til inderster og selv drive al den jord, man ejede.

Det var slet ikke så helt let at være godsejer her ved midten af 1790'erne. En ny tid bankede på med sine krav, naturretten havde gennemsyret tanker og indstilling, selv den mest egoistiske godsejer kunne ikke uden videre feje dens moralske bud til side. Kravet om en ændring i det gamle samfundssystem meldte sig med styrke, og livegenskabets ophævelse var hovedmålet for publicisternes propaganda. Samtidig forstod man, at ville man virkelig udnytte den næsten eventyrlige højkonjunktur, der nåede et foreløbigt højdepunkt netop her i 1794 og 1795, var det nødvendigt at gå nye veje i driften af godset. Der var også dem, der var nødt til det, ikke mindst de, der havde købt deres ejendom til priser, som for mange syntes at ligge på den anden side af al sund fornuft.

Frygten for revolutionen.

Men der var også andet, der kunne give anledning til uro og eftertanke. Begivenhederne i *Frankrig* havde vist, hvad der kunne ske, når uro blandt masserne blev til oprør og revolution, dyrtid og sult kunne være farlige for den politiske ro, og havde bønder og arbejdere fået magten, kunne ingen vide sig sikre. Årene fra 1789 havde givet stof til eftertanke, og hvad ville der hænde, hvis Frankrigs hære fortsatte marchen frem gennem Europa, hvad ville der blive af adel og godsejerrettigheder, hvis også Holsten og Slesvig skulle blive erobret af de sejrriige revolutionstropper.

Frygten for massernes rejsning var en virkelighed i disse år, en vir-

kelighed, som man gang på gang vender tilbage til i diskussionen om livegenskabet. *Wichmann* havde benyttet dette tema i sin bog. Historien viser, sagde han, hvad tilsidesættelse af retfærdighedens »ubrydelige love« kunne føre til, »det er kun dårer, der ikke lytter til dens stemme«. ³²⁰ Ved en betragtning af vor egen tid kan intet tænkende menneske undgå at fyldes af frygten for fremtiden. Man må skabe forhold, så menneskene på landet kan blive tilfreds. Det kan gøres, men mange proprietærer vil det ikke, hårdnakket holder de fast ved det gamle, nærer et indædt had til alt det nye. Som et afskrækkende eksempel nævner han Lüttichau-aktionen, en lille hob af jyske gods-ejeres »grove rænker mod og skændige bagvaskelse af en velmenende regering og dennes redelige embedsmænd«. ³²¹ Skulle det komme til opstand hos de bønder, der er trykket af hoveriet, så vil ikke blot »de hårdhjertede bondetyranter«, men også de godsejere, der vil det rigtige, komme til at svæve i den største fare. ³²²

I nabolandet mod øst, *Mecklenburg*, lød lignende toner. Hermann Friedrich Becker skrev i 1793: »Den franske revolution vækker megen opmærksomhed, den får undersåtten til at erkende, at han er træl . . . begærlig læsen af aviser, at blive drukket til med ordene frihed og lighed og meget andet vidner kun alt for meget om, at de livegne får forståelse af, at deres fødsel giver dem den samme berettigelse som os til at være frie«. Dårlig behandling kan let »slå den gnist, der tænder en løbeild, som det vil være svært igen at få slukket«. ³²³ 1794 hed det i en redaktionel bemærkning i *Neue Monatschrift*: »Måtte Gud, at op-hævelsen af det mecklenborgske livegenskab snart måtte komme og hurtigere ved godsejerne selv end ved undersåtterne selv«. ³²⁴

I en udførlig omtale af *Wichmanns* bog i *Provinzialberichte*, vel skrevet af *Niemann* selv, gengav man de steder i værket, hvor dette tema blev behandlet. Og det hed næsten truende, »hvad der på den ene side kan tjene regeringer og godsejere til advarsel, på den anden side være en opfordring«. ³²⁵ Godsejerne skulle snart få slig tale at høre på ny.

Uroligheder og jacobinere.

I og for sig behøvede man slet ikke publicisternes advarende ord. Man havde problemet helt inde på livet. Allerede i 1790 havde der været forskellige *uroligheder*, på Tønder-egnen og i Åbenrå, i 1794 var det galt mange steder, særlig kendt blev indersternes tumulter i *Kaltenkirchen*. Højdepunktet nåedes i 1795 med voldsomme optøjer i *Flensborg*, hvortil der måtte trækkes betydelige militærstyrker. ³²⁶ De store

prisstigninger i disse år var den umiddelbare årsag til, at inderster og håndværkssvende gik ud i disse demonstrationer, men det var nok ikke helt galt, når amtmanden i Åbenrå allerede i 1790 kunne kommentere begivenhederne med følgende ord: »Sådan var nu den folkeånd, den franske revolution udbredte«. ³²⁷

Det var ikke bare i underklassen, man mærkede revolutionens ånd. Også i borgerskabet var der mænd og kvinder, som var blevet grebet af dens ideer, rundt om opstod der mere eller mindre hemmelige *jakobinerklubber*, som blev fulgt med den største interesse af politi og regering. Allerede i begyndelsen af 1793 var der en jakobinerklub i Haderslev og i Altona. ³²⁸ I 1798 berørte Fritz Reventlow spørgsmålet om fransk aktivitet i et brev til broderen. Anledningen var bl. a. Lafayettes ophold i Holsten. Forskellige og meget tilforladelige efterretninger gør det troligt, at man virkelig har til hensigt »også at vække revolutionsånden i Norden«. Han mener dog ikke, at Lafayette vil lade sig bruge hertil, der er ikke mindste grund til at tro, at han har eller søger forbindelser her i landet. »Er der noget om revolutionære selskaber, som man siger, så måtte dette snarere gælde Altona og Marsken, selvom hr. gehejmeråd Stemann ikke vil vide noget deraf at sige«. ³²⁹ Jakobinerklubben i Altona synes at have haft en central stilling, og materiale fra 1800 kaster et mærkeligt skapt lys hen over den politiske aktivitet, der blev drevet her. Særlig ejendommelig er oplysningen om, at borger la Tour efter sin ankomst til Paris havde givet Førstekonsulen meddelelse om sin mission og havde udtalt sin tilfredshed med klubben i Altona, der var sammensat af sande republikanere, »urokkelige i deres principper«. Førstekonsulen havde udtrykt sin glæde herover, han vidste godt, at klubben var »godt sammensat«, og Dietrich havde givet ham gode nyheder. Iøvrigt havde Førstekonsulen sagt, at man måtte have tålmodighed.

Der synes at have været en ret snæver forbindelse mellem klubberne i Norden, herunder også i Hertugdømmerne. Der nævnes bl. a. klubber i Haderslev, Flensborg, Tønder og Kiel. Materialet viser, at man nærede den største frygt for politiet, og nogle medlemmer blev ekskluderet, fordi de havde været for åbenmundet. Grev Bernstorff, vel udenrigsminister Chr. G. Bernstorff, var en fjende af jakobinismen og ville bruge alle midler for at standse propagandaens fremskridt. Regeringens spioner var i den største aktivitet for at opdage alt. ³³⁰

Det var ikke blot i byerne, at jakobinerånden kunne findes. Også ude på adelens gårde kunne man træffe dem. Bedst kendt blev vel *Nikolaus von Luckner på Blumendorf*, hvis fader i 1794 endte sine

dage på guillotinen. Både han og hans frue var begejstrede tilhængere af revolutionen, og begge talte med virkelig harme om adel og medfødte rettigheder. Den demokratiske ånd hindrede dog ikke domestikkerne i at tiltale husets herre og frue med Deres Nåde.³³¹

Nikolaus Luckner var nok stort set en undtagelse. Der var blandt *godsejerne* en hel del, der forstod tidens krav, som indså, at reformer var nødvendige. Men de var *besindige* mænd, der ikke ville fare frem i revolutionær ånd, ikke ville ændre i den samfundsorden, de selv var en del af. De fleste af godsejerne var dog uden tvivl konservative, frygtsomme overfor, hvad det nye måtte bringe. Og næsten alle de, der hørte til Ridderskabet, ønskede de gamle privilegier opretholdt i deres fulde udstrækning. Den gamle grev Brockdorff på Ketkamp var en af de ivrigste talsmænd herfor, *Fritz Reventlow* var den betydeligste, en fremragende taler, en strålende skribent. Hans hjem var midtpunktet for en stor kreds af højtbegavede mænd og kvinder, der hadede man ikke blot revolutionen, men også dens ånd, som havde ført til begivenhederne i 1789. Her levede man i en stærk og pietetisk kristentro, en overbevisning om Ridderskabets ret og mission, dets pligt til også at dæmme op mod den danske statsmagts forsøg på at centralisere og ensrette monarkiet.³³² I 1798 gav Fritz Reventlow et skarpt udtryk for denne opfattelse i et brev til broderen Cai: »At hertugerne af Holsten er blevet konger af Danmark, giver dem ingen grund til at løsrive provinsen fra det tyske rige og behandle denne efter danske love, sædvaner og opfattelser«. ³³³

Kampens første fase

LAWÄTZ' FORSLAG DEN 16. JANUAR 1795

Kronprinsens stilling til livegenskabet.

Siden 1784 var det kronprins Frederik, som udøvede den kongelige magt i det danske monarki. Det var hans iver og interesse, som havde fremmet reformerne i Danmark, hans autoritet, der havde sikret reformarbejdets heldige gennemførelse. 1805 gav Chr. U. D. von Eggers, A. P. Bernstorffs nære medarbejder, i Det skandinaviske Litteraturselskabs skrifter en redegørelse for forhandlingerne om livegenskabets ophævelse indtil 1797. Han fortæller heri: »Des mere skulle vi frydes ved, at Kronprinsen med lige så megen fasthed som eftertænksomhed har drevet igennem, hvad endnu ikke er sket i noget land, hvor germanske sæder hersker. Han er den første, som afskaffede livegenskabet fuldkomment og hævdede alle dets væsentlige bestemmelser. Og dette har han gjort eene, så vidt den med føje kan tilskrives en gerning, som ene er dens sjæl og drivfjeder. Han selv fattede med ædel varme den store tanke at se alle sine undersåtter personlig frie: Han forfulgte den med urokkelig fasthed. »Jeg glædes hjertelig«, sagde han, da forordningen for Hertugdømmerne af 19. december 1804 blev underskrevet, »at jeg nu endelig ser fuldført et ønske, der næsten i tyve år har været mig magtpåliggende«. Hvad jeg her fortæller, siger jeg af egen kundskab«. ¹ Sin viden om Kronprinsens udtalelse har Eggers sikkert fra et privatbrev, som denne skrev til kancellipræsident Møsting to dage, før den endelige forordning om livegenskabet blev underskrevet, og hvori det hed: »Jeg har med stor fornøjelse læst forestillingen og forordningen om den fuldstændige ophævelse af livegenskabet, der altid har været mig forhadet. Jeg føler mig meget lykkelig over, at en yndlingstanke, jeg har haft i mere end 20 år, nu endelig bliver til virkelighed«. ²

Iøvrigt var Kronprinsens indstilling ikke nogen hemmelighed, og reformvennerne indenfor regeringen skulle nok sørge for, at den blev kendt i de kredse, der kunne få betydning for afgørelsen. Ernst Schimmelmanns frue, *Charlotte, f. Schubart*, skrev den 29. maj 1795 til sin veninde, Louise Stolberg, gift med amtmand Chr. Stolberg i Tremsbützel og søster til Chr. D. Reventlow. Hun glædede sig over, at Louises broder ville komme til Holsten, også for at han lidt kunne *forskrække*

disse *adelsmænd*, som forsvarer livegenskabet. Det ville være udmærket, hvis hun på de rette steder kunne sige et ord, så man kunne føle, at det var regeringens bestemte hensigt også at beskæftige sig med de holstenske bønder. Man så imidlertid gerne, at godsejerne kom den i forkøbet. Det ville være nødvendigt at sørge for, at alt dette bliver bekendt, »også Kronprinsens faste vilje på dette punkt«. ³

Der var dog nogle, der så lidt anderledes på *Kronprinsens iver* i denne sag. *Cai Lorenz Brockdorff*, der fra 1795 var deputeret i Tyske Kancelli, fortæller i et brev af 2. juli 1796 til sin onkel, Christian Ulrich Brockdorff på Kletkamp, at efter hans opfattelse ønskede Kronprinsen »vel især, at den store opsig, som det udskregne navn livegenskab vækker, må ophøre. Han selv har vel ikke så meget imod at beholde det, men danskerne, og især proprietærene, som har mistet en stor del af deres rettigheder, hvoraf mange i virkeligheden kun var erhvervet abusive, ser skævt til Hertugdømmernes forfatning«. ⁴ I slutningen af året 1795 skriver Brockdorffs broder på *Schireensee* i et brev, at Kronprinsen ikke gør meget ved udenrigspolitikken. Derfor skal der ske noget indadtil. »Det synes, at man er desto mere travlt optaget af forholdene i landet, og hertil regner jeg afskaffelsen af livegenskabet, man skal gøre det første skridt i Hertugdømmerne«. ⁵

Selv om de to brødre bedømte Kronprinsens motiver lidt anderledes end f. eks. Eggers, var man i hvert fald i alle kredse fuldstændig klar over, at den unge prins ønskede livegenskabet ophævet, at han anså dette for et af sine politiske mål. Eggers siger, at ved »denne vigtige sag rådførte prinsen sig fornemmelig med statsministeren, grev Bernstorff«. ⁶

A. P. Bernstorff og reformerne.

A. P. Bernstorff var præsident i Tyske Kancelli og regeringens førende mand. Størst indflydelse efter ham havde vel nok finansministeren Ernst Schimmelmann, hans nære ven. Til kredsen hørte også Rentekammerets chef Chr. Ditlev Reventlow, den mand, der havde spillet så stor en rolle ved den lykkelige gennemførelse af de danske reformlove, manden med den brændende tro på bonden. Han blev dog først medlem af Gehejmestatsrådet i 1797. ⁷ Foreløbig var det heller ikke indenfor kongens råd eller i kollegiernes mødeværelser, at arbejdet skulle gøres.

I 1800 udgav C. U. D. von Eggers et værk om Danmarks så nyligt afdøde store statsmand: »Denkvürdigkeiten aus dem Leben des Königlich Dänischer Staatsministers Andreas Petrus Grafen von Bernstorff«. Han fortalte her, at den »for de slesvig-holstenske godsbesiddere så be-

rømmelige« beslutning om at ophæve livegenskabet var A. P. Bernstorffs værk, fordi han indledte den »og forberedte den gennem sin anseelse i en sådan grad, at resultatet ikke mere kunne være tvivlsomt, da han døde«. Allerede da stavnsbåndet blev ophævet i Kongeriget, havde Bernstorff haft *planer om* en tilsvarende *ophævelse* af det slesvig-holstenske livegenskab, men den nye indretning af møntvæsnet gjorde det betænkeligt at sætte de store summer i omløb, som ville være nødvendige hertil. Iøvrigt ville Bernstorff kun gå forsigtigt og gradvis til værks. Han kendte alle de fordomme, som ville være hindrende for frigivelsen, også de begrundede indvendinger, som kunne frenføres på grundlag af godsernes økonomiske forfatning, og han anså det for nødvendigt at overlade noget til tiden. Det var hans håb, at »godsbesidderne frivilligt ville tilbyde det, som man ikke gerne ville befale, men som man dog til slut ville have været nødt til at befale«.

Om den virksomhed, som A. P. Bernstorff udfoldede for at nå sit mål, at se Hertugdømmernes bønder frie, fortæller Eggers endvidere, at han på sine korte *rejser til Holsten*, ikke mindst når han opholdt sig på sit gods *Borstel* i nærheden af Oldesloe, ikke forsømte nogen lejlighed til »at bringe dette sit hjertes yndlingsønske nærmere opfyldelsen«. Han besad i så høj grad evnen til at overbevise, han havde overtalelsens gave, og hans forestillinger gjorde et dybt indtryk. Hertil kom så den vægt, som hans personlige anseelse gav ham. Var der her og der egensindige fordomme, som modstod alle disse bevæggrunde, så måtte de vige for den overbevisning, at Kronprinsen så inderligt ønskede, at bønderne skulle blive frie.⁸ I sin beretning fra 1805 udtrykte Eggers det lidt anderledes: det lykkedes ham »at overtale flere om den nødvendighed ikke at modsætte sig«.⁹ Det kan kun betyde, at Bernstorff — således som senere Charlotte Schimmelmänn — har gjort det klart, at ophævelsen af livegenskabet var en politisk nødvendighed. Hvis godsejerne ikke selv tog beslutning herom, ville den komme som et påbud fra oven.

De senere begivenheder viser dog, at indenfor Ridderskabets kreds var uviljen mod de Bernstorff'ske reformplaner stor. Man var da heller ikke villig til at tage sagen op til nærmere overvejelse, da et af korpsets medlemmer, Hugo von Buchwald, fremsatte et forslag herom. Det kendes kun fra en udtalelse, som han selv kom med i 1797, og hvori han fortalte, at da man i Danmark ophævede livegenskabet, »anså jeg det for min pligt to år efter hinanden at fremsætte et lignende ønske med hensyn til Holsten og at bringe denne vigtige sag i forslag«.¹⁰

Hugo von Buchwald til Fresenburg blev af samtiden anset for sær-

lig kyndig i praktisk landbrug. I et brev til fyrstebiskoppen af Eutin, hertug Peter, udtalte han selv i 1799: »Jeg er så lykkelig at besidde nogle af mine landsmænds tillid i det økonomiske fag«. ¹¹ Fra 1798 var han rådgiver for hertugen af Augustenborg, ¹² og i 1800 var der tale om, at han skulle overtage administrationen af Ahrensburg. ¹³ Han synes at have haft ret nær forbindelse med Kronprinsen. I 1803 fortæller han, at han skal til Gråsten, »hvor jeg frimodigt vil sige en hel del til Kronprinsen om den nye skat«. ¹⁴ Indenfor Ridderskabet var han dog ikke lige vel anset af alle. Fr. Baudissin på Knoop anså ham for dygtig, når det gjaldt at bringe orden på et gods, men brød sig i andre henseender ikke om ham. Selv mente han i Ridderskabet »uden væsentlig succes at have ført en oppositionstale«, ¹⁵ og i skattesagen kom han i opposition til Fritz Reventlow og hans kreds. ¹⁶

Ridderskabet og de ikke-reciperede.

I ældre tid hørte hele den slesvig-holstenske landadel til *Ridderskabet*, men siden begyndelsen af 1600-årene var det blevet til en lukket korporation, og det var Ridderskabet selv, som på sine møder afgjorde, om andre mænd af adel skulle optages — *reciperes* — i Ridderskabet. ¹⁷ Allerede fra gammel tid var der en vis spænding mellem de *reciperede* og de *ikke-reciperede godsejere*. I sin historiske beretning fra 1714 udtalte C. H. Amthor, at man plejede at afkræve non-recepti bidrag til fællesudgifterne, og det kunne ikke altid ske uden misundelse og disput, og de, der var udelukket fra møderne, ville ikke gerne respektere de afgørelser, som blev truffet der. ¹⁸ I 1778 blev der ved et kgl. regulativ gennemført en *nyordning*, hvorefter Ridderskabet skulle vælge tre deputerede, de *ikke-reciperede* tre, og disse seks skulle mødes i hvert fald een gang om året, især for at drøfte regnskaberne og ligning af de fælles udgifter m. m. ¹⁹ I regulativet tales der ikke om, at de *ikke-reciperede* kan afholde møder på samme måde som Ridderskabet, men det synes dog at have været en forudsætning fra regeringens side.

Modsætningerne mellem de to parter blev dog ved at bestå. Den kom vel ikke til voldsomt udbrud i 1790'erne, men lå som en ulmende glød, der let kunne flamme op. I de skrivelser, der blev udvekslet mellem de to korps, mærker man ofte en indestængt lidenskab, der nu og da kunne give sig stærkt udtryk, når man i mere private breve eller interne redegørelser kunne tale friere. De *ikke-reciperede* anså det for urigtigt, at der ikke fandt fælles drøftelser sted mellem dem og Ridderskabet, når der var tale om spørgsmål, som angik godserne i Slesvig og Holsten. De havde dog her de samme interesser, nød de samme

rettigheder. De fællesmøder, der fandt sted, angik ikke disse problemer, og Ridderskabet holdt på, at Den Fortw. Deputation — hvori kun medlemmer af Ridderskabet havde sæde — alene havde ret til fra regeringen at modtage love og forordninger vedr. godserne og til at drøfte spørgsmål i forbindelse med disse.

F. O. V. Lawätz til Bramstedt havde i 1792 et sammenstød med grev *Brockdorff* på *Kletkamp*, hvem han i stærke ord bebrejdede, at man udelukkede de ikke-reciperede ved alle vigtige rådslagninger. Til en ven skrev Lawätz: »Han måtte høre meget fra mig, som ikke behagede ham, men han fortjener, at man siger sandheder til ham og lader ham føle, at vi i det mindste er lige så gode, som han er. . . . Jeg foreslog ham, at hvis de ville gøre fælles sag med os, så kunne man gøre en begyndelse ved ikke at afholde noget konvent, hvortil ikke alle godsejere var indbudt, og så måtte også Den Fortw. Deputation bestå af såvel adelige som ikke-adelige«. ²⁰

Denne latente modsætning har uden tvivl været af stor betydning for de dramatiske begivenheder, der blev udspillet i tiden fra januar 1795, og indtil forordningen om livegenskabets ophævelse blev udstedt i december 1804.

De ikke-reciperedes møde 16. januar 1795.

Til Kieler-omslaget i begyndelsen af januar kom der altid mange mennesker. Ikke mindst var det Hertugdømmernes godsejere, der mødtes her. Der var mange pengeforretninger, som skulle ordnes, møder, der skulle holdes, drøftelser med venner og fæller kunne man få fra hånden, og tit traf man sammen i et festligt lag. Omkring den 10. januar 1795 begyndte folk fra alle verdenshjørner at strømme til universitetsbyen, først arriverede de mange, der skulle underholde publikum som f. eks. Capioni og Cilardi fra Italien med voksfigurer, kunstberider Meyer fra Hannover. Også de professionelle pengehandlere, tit jøder fra Hamburg, var tidligt på færde. I de følgende dage kom der folk fra herregårdene rundt om, måske endnu lidt tunge efter julehøjtidens mange festligheder og solide mad. Snart blev de mange »huse« fyldt. ²¹

På de ikke-reciperedes generalforsamling den 16. april 1794 var det blevet vedtaget, at det årlige møde skulle holdes i Kiel dagen før Antoni. ²² Nu samledes på denne fastsatte dag, den 16. jan. 1795, de godsejere, der ikke hørte til Ridderskabet. De mødte var F. O. V. Lawätz til Bramstedt, J. P. Neergaard til Eckhof og Bülck, N. Glüver til Stubbe, C. L. Kuhlmann til Schrevenborn, O. J. D. Wulf til Satjewitz, C. A. Martens til Birkenmoor, L. M. Scheel til Tesdorf, C. C. G. Hede-

rich til Büsdorf, J. A. Baur til Petersdorf, G. H. Hagemann til Osterade. Lawätz havde fuldmagt fra fire fraværende godsejere, Bauer fra een. Det var altså kun 10 godsejere, der havde givet møde. Efter hvad det senere blev oplyst, skyldtes det, at mange havde forladt Kiel inden den 16. januar.

De *tre deputerede*, der blev udpeget i henhold til regulativet fra 1778, havde, som naturligt var, en særlig stor indflydelse på mødets forhandlinger. De bestemte, hvad der her skulle behandles, og skulle der korresponderes og forhandles imellem møderne, udførte de det fornødne. På dette tidspunkt var de deputerede F. O. V. Lawätz fra Bramstedt, justitsråd G. H. Hagemann til Osterrade og Cluvensieck samt Bruyn til Schinkel. De to førstnævnte var blevet valgt i 1794 efter licentiat Bokelmann, der havde solgt sit gods Muggesfelde, og gehejmelegationsråd Leisching, der var afgået ved døden. På mødet i 1794 havde Bruyn imidlertid meddelt, at han ønskede at fratræde på grund af optagethed.

Den betydeligste af de tre deputerede var uden tvivl *Ferdinand Otto Volrath Lawätz*, født i Rendsborg 13. maj 1751 som søn af proviantkommisær Heinr. Franz Lawätz. Hans moder var en født Otte af en kendt købmandsslægt fra Eckernförde. Hans broder Chr. Otto Lawätz var fra 1781 deputeret i Økonomi- og Kommercekollegiet, en anden, Johann Daniel Lawätz, var en kendt købmand i Altona, fra 1778 direktør for Girobanken.²³

F. O. V. Lawätz købte i 1774, kun 23 år gammel, godset Bramstedt, hvor han ophævede de sidste rester af livegenskabet. Han gjorde sig bekendt som forfatter i *Provinzialberichte*, bl. a. om livegenskabet på Bramstedt og om indersterne i Kaltenkirchen,²⁴ og der er ingen tvivl om, at han havde ret vidtforgreneede forbindelser, også i København, bl. a. kaldte professor C. U. D. von Eggers ham sin ven.²⁵ Han var ikke blot en skarp modstander af Ridderskabets mænd, men mente også, at de adelige fandt sig i alt »for ikke at fortørne de herrer, der sidder ved statens ror«. ²⁶ I 1796 blev han på grund af kaution nødt til at sælge Bramstedt, og han slog sig da ned i Pløn. Ved kgl. resolution af 13. sep. 1823 blev han postmester i Burg, hvor han døde.²⁷

Det første spørgsmål, der kom til drøftelse på de ikke-reciperedes møde, var valg af en *ny deputeret* i stedet for Bruyn. Valget faldt på regimentskvartermester *Chr. Saxesen* til Ø. Desuden vedtog man, at der hvert år skulle afgå een af de tre deputerede, denne kunne dog foreslås på ny, men sammen med to andre, hvorefter afgørelsen blev truffet ved balloting. De deputerede fremsatte dernæst forslag om,

at de skulle have *tre hjælpere*, »Beystände«, med hvem de i vigtigere sager kunne pleje samråd og drøfte problemerne. Disse skulle dog ikke have stemmeret. Forslaget blev vedtaget, og man udpegede hertil *J. P. Neergaard*, hofjunker *Schreiber von Cronstern* til Nehnten og licentiat *Bokelmann*, der fra 1. maj overtog det store gods Perdoel.²⁸ Det følgende år blev det bestemt, at hjælperne skulle blive siddende, så længe de ønskede.²⁹

Når forslaget om de tre hjælpere blev fremsat, skyldtes det uden tvivl det ret spændte forhold til Ridderskabet, vel også en fornemmelse af, at der snart kunne komme til at stå vigtige sager på dagsordenen, hvorfor det var af betydning at have et udvalg, hvori der sad kyndige og energiske mænd, kort sagt at skabe en organisation, der i givet fald kunne få samme betydning som Ridderskabets Fortwährende Deputation, der var blevet oprettet i 1775. Det var Lawätz, der var den ledende indenfor de deputerede, han var deres pennefører, og det var også ham, der førte protokollen over mødet. Det er uden tvivl også ham, der har fremsat dette forslag. Når man ved, hvad der senere skete på mødet, forstår man måske bedre dette initiativ.

Man gik dernæst over til at drøfte *forholdet til Ridderskabet*. Det blev vedtaget, at de deputerede skulle træde i korrespondance med dette korps og bede om, at den årlige fælles sammenkomst efter regulativet skulle finde sted på St. Hans markedet, og at det af syndicus førte regnskab måtte blive tilsendt de deputerede i god tid inden mødet.

Tilsyneladende var drøftelserne ved at være forbi. Men *Lawätz* havde endnu een ting på hjertet. I det af ham skrevne referat hedder det: »Af Lawätz blev det foreslået, om man ikke skulle stille det forslag til Ridderskabet, at de trådte sammen med os og rådslog, om og på hvilken måde livegenskabet kunne ophæves på den mest fordelagtige måde på alle godser inden et bestemt tidsrum, der i givet fald nærmere skulle fastsættes. Da sagen var så vigtig, så erklærede de tilstedeværende, at denne sag foreløbig skulle udsættes og overvejes indtil videre.«³⁰

Om forslagens *forhistorie* fortalte Lawätz nogle år senere, at der kun var nogle få i forsamlingen, som vidste, at det ville blive fremsat, og at det ikke ville have været muligt at gøre flere bekendt dermed. Han oplyste, at forslag og beslutning blev taget til protokols, »og på denne måde blev der banet vej for denne så vigtige sag. For at det påbegyndte værk ikke skulle forblive ufuldendt, men stadig måtte blive fortsat, besluttede forsamlingen endvidere at meddele Ridder-

skabet en afskrift af den protokol, der var optaget vedr. denne sag, hvilket da også straks skete, selvom det ellers ikke er almindeligt at communicere protokoller«. ³¹

Denne fremsendelse af protokollatet skete allerede samme dag, som mødet var blevet afholdt, idet Lawätz og Hagemann sendte et brev til Den Fortw. Deputation. Det oplystes heri, at Saxesen var blevet valgt til deputeret, og man meddelte, hvad der var blevet vedtaget ang. møde med Ridderskabets deputerede, regnskab m. m. Brevet slutter: »For også at give de herrer deputerede af Ridderskabet et tydeligt bevis på vor højagtelse, så undlader vi ikke herved at vedlægge en afskrift af den protokol, der er optaget på vort møde«. ³² Ridderskabet svarede i et brev af 29. jan., som blev sendt til Hagemann, ikke til Lawätz. Man udtalte, at et fællesmøde i forbindelse med St. Hansmarkedet uden tvivl ville føre til det ønskede mål. Iøvrigt hed det: »Med fornøjelse har vi fra de gode herrer godsejere, der ikke tilhører det slesvig-holstenske ridderskabs korps, modtaget den venligst givne meddelelse om valg af de herrer deputerede«. ³³ Tilsyneladende var forholdet mellem de to korps det hjerteligst mulige.

Officielle aktstykker giver dog ikke altid den historiske sandhed, beretter ikke altid om de menneskelige lidenskaber, der så tit kan præge menneskers sind og tanker.

Cai Reventlows henvendelse til A. P. Bernstorff.

I et brev, som Cai Reventlow skrev til A. P. Bernstorff den 27. jan. 1795, lige efter at han var kommet tilbage fra broderen på Emkendorf, fortæller han om begivenhederne den 16. januar: »Et øjeblik har det forekommet mig, at et forslag, indrykket i de ikke-reciperedes såkaldte protokol, om at træde sammen ang. midlerne til at ophæve livegenskabet, har vakt større sensation, end det fortjener. Jeg tror også, at denne sensation igen er taget af i Kiel, og fra Ridderskabets side kan forslaget ikke engang blive besvaret. Thi for det første er denne forsamling af de ikke-reciperede, hvis protokol er blevet sendt til os, helt udenfor, ja ligefrem imod bestemmelserne i Kancelliets regulativ. Vi må altså anse den for non-avenu. Iøvrigt består denne forsamling af et dusin af dem, som snart kommer sammen der, snart her, og således vil give sig udseende af at være et corps af de ikke-reciperede. Men for det andet er det hele et ganske enkelt henkastet forslag af hr. Lawätz til Bramstedt, den ivrigste og mest uartige af Ridderskabets modstandere, hvem det har behaget på egen hånd (für sich) at lade det indrykke i den såkaldte forsamlings såkaldte protokol, uden at det på mindste måde

er tiltrådt af en eneste af de øvrige besiddere, som ellers helt ledes af ham. Det kan altså ikke engang anses som et forslag fra alle ikke-reciperede, ja ikke engang fra en del af disse, men man har åbenbart kun villet skaffe sig anseelse derigennem hos publikum«. Cai Reventlow nævnte, at der ikke engang var livegne på Bramstedt. Iøvrigt var ophævelsen af livegenskabet på mange af det egentlige ridderskabs godser blevet forbedret ved ophævelsen af hoveriet og stadig mere og mere forberedt. Men noget sådant var ikke sket på eet eneste af de ikke-reciperedes godser. Og det er både politisk og moralsk bedre at gå denne vej end bare at ophæve livegenskabet.³⁴

Cai Reventlow kan vel næppe have været uden viden om A. P. Bernstorffs almindelige indstilling overfor det slesvig-holstenske livegenskab. Formålet med den udførlige redegørelse har været at gøre det klart overfor statsministeren, at det, der var sket i Kiel den 16. jan., var en enkelt mands uansvarlige handling, at hans forslag var blevet afvist af forsamlingen, der iøvrigt fra et officielt synspunkt måtte betragtes som ikke-eksisterende, og at Ridderskabet på det skarpeste tog afstand herfra. Skrivelsen er et instrument i en politisk kamp — den kamp, der forestod, men som Reventlow ønskede at afværge.

Hvad skete der den 16. januar?

Reventlows og Lawätz' skildring af begivenhederne den 16. jan. dækker ikke hinanden. Reventlow antyder, at forslaget kom fra Lawätz alene, mens Lawätz selv siger, at han havde drøftet det med nogle få i forsamlingen. Reventlow påstår, at Lawätz på egen hånd lod forslaget føre til protokols, hvilket måske kan være rigtigt, men er uvæsentligt i sammenligning med, at forsamlingen, som hævdede af Lawätz, vedtog at sende protokollatet vedr. denne sag til Ridderskabet. Reventlow kan jo kun have sin viden på anden hånd, han har et bestemt sigte med sin påstand, at reducere det så ubehagelige forslag til at være en enkelt mands eget påhit. Lawätz' fremstilling af begivenhederne er rigtig på de ikke få punkter, hvor den kan kontrolleres,³⁵ han ved i hvert fald, hvad der virkelig skete, og der synes ikke for ham at have været så tvingende grunde til at fremsætte sin påstand som for Reventlow til at lancere sin. Der kan næppe være tvivl om, at Lawätz' redegørelse på de nævnte punkter er sandheden nærmere end Reventlows.

Der foreligger to udtalelser om de *drøftelser*, som gik *forud for selve den vedtagelse*, der kendes fra referatet af mødet. Lawätz siger i sin redegørelse fra 1799, at »næsten alle var besjælet af den samme iver for at forbedre de ulykkelige livegnes ulykkelige skæbne«,³⁶ mens Re-

ventlow hævder, at forslaget ikke blev støttet af en eneste. De to betingelser strider i og for sig ikke imod hinanden, thi de handler om to forskellige sider af drøftelserne. Lawätz' angår udtalelserne fra de mødte godsejere i almindelighed, Reventlows det konkrete forslag.

Der har sikkert hin dag lydt smukke ord om de livegnes tunge skæbne og om det ønskelige i at forbedre deres kår, men ønsker gør det ikke, de senere begivenheder viste, at også Ridderskabet havde fagre ord, når det gjaldt denne sag. Men der krævedes handling, klare vedtagelser, reformer indenfor bestemte tidsfrister. Selvom der var tale om et lukket møde, måtte enhver være klar over, at sagen ville blive kendt over det ganske land, alle vidste, hvordan stemningen var rundt om, at man i næsten alle kredse udenfor godsejernes håbede på, at bøndernes lænker måtte blive brudt. Hvem ønskede så overfor offentligheden at komme til at stå som den, der forsvarede det forhadte livegenskab? Hvem vovede som senere en von Cossel til Jersbek at tale Roma midt imod?

Protokollen viser tydeligt, *hvad resultatet af forhandlingerne* blev: godsejerne vedtog at sagen skulle udsættes og overvejes, Lawätz' forslag blev ikke forkastet — det understreger han selv i sin senere redegørelse —³⁷ men afgørelsen blev udsat — på ubestemt tid. På en måde er denne afgørelse forståelig, ja rimelig. Det *var* en vigtig sag, som ikke kunne afgøres en, to, tre. Og forholdet til Ridderskabet kunne også nok give anledning til nærmere overvejelse, et var, at man sikkert hellere end gerne ville drille de adelsstolte herrer i korpset, noget andet var ligefrem at udfordre dem, og en vedtagelse af forslaget ville have været en udfordring. Uanset hvad de enkelte mente om selve sagen, livegenskabets ophævelse, ville en almindelig vedtagelse — såvel som en forkastelse — ikke været opportun.

Har Reventlow da ret i sin påstand om, at Lawätz ikke fandt støtte hos nogen? Dette er nok rigtigt, hvis der kun er tale om det konkrete forslag, men næppe, hvis han derved har tænkt på, at ingen i forsamlingen ønskede livegenskabet ophævet. Af de mødte var i hvert fald een, *G. H. Hagemann til Osterrade, ikke nogen varm tilhænger af livegenskabets ophævelse*. Da H. F. Baudissin senere indberettede valget af Hagemann til medlem af kommissionen vedr. ophævelsen, siger han om denne, at han var meget lidet velegnet til dette arbejde.³⁸ Iøvrigt fremgår det af en erklæring, han afgav i 1797, at han nærmest var en modstander af den almindelige ophævelse af livegenskabet. Han ville ikke underkaste sig flertallets afgørelser, hans godsers særlige forhold og de lokale omstændigheder gjorde det ikke muligt for ham på denne

måde at give afkald på sin nuværende frihed. Hagemanns svoger *L. M. Scheel til Tesdorf* var heller ikke nogen begejstret reformven. I sin erklæring fra 1797 udtalte han, at sagen måtte overvejes nærmere, så følgerne ikke blev til skade for godsejerne, ophævelsen kunne ikke ske uden betingelser og uden lovforskrifter for de folk, der boede på godserne. De unge måtte forpligtes til i nogle år at tjene på godserne for en fastsat løn, ellers ville de forlade gods og rige, landet ville af-folkes, og de gamle ville blive tilbage på godserne. Den erklæring, som *Martens til Birkenmoor* afgav i 1797, betød nok tilslutning, men til-syneladende uden større begejstring. Han talte om de store og kost-bare forberedelser, som det vil kræve at gå over til at dyrke hoved-gårdsmarkerne ved tjenestefolk og daglejere, og nævnte iøvrigt, at på Birkenmoor måtte en stor del af markarbejdet udføres af ukonfirme-rede børn. Endnu en af de godsejere, der var tilstede den 16. januar, afgav erklæring i 1797, *Hederich til Büsdorf*. Han tiltrådte forslaget om ophævelse og erklærede at ville underkaste sig det forslag, der fik stemmeflertal, men det fremgår ikke af hans udtalelse, om han er gået mere eller mindre nødtvungent med, eller om hans tilslutning skyldes et virkeligt ønske om reformer.³⁹ I 1798 rettede en del godsejere, især ikke-recipienter, en henvendelse til regeringen om en kgl. bekendt-gørelse, der kunne skaffe ro blandt de livegne. Underskriverne hørte uden tvivl til den kreds af godsbesiddere, som ikke var særlig begejstret for en almindelig ophævelse af livegenskabet. Fire af dem var med på mødet den 16. jan. 1795: Clüver på Stubbe, Hederich på Büsdorf, Scheel på Tesdorf samt Hagemann.⁴⁰

Der var dog endnu en af de tilstedeværende godsejere, hvis indstil-ling er kendt, *Jens Peter Neergaard til Eckhof*, gift med en datter af Fr. Baudissin til Knoop, Ernst Schimmelmans søsterdatter. Der gik ikke mange uger efter begivenhederne, inden han kom frem i forreste række i arbejdet for livegenskabets ophævelse. Da det på mødet den 16. jan. blev besluttet at udpege tre hjælpere for de deputerede blev Neergaard den ene af disse. Det er sandsynligt, at det også er de depu-terede — og det vil uden tvivl sige Lawätz — der selv har stillet forslag om, hvem hjælperne skulle være. Neergaards anskuelser faldt i alt væ-sentligt sammen med Lawätz', ja han var givet en mere dynamisk ka-rakter end denne, en mand af næsten utrolig vitalitet og en ærgerrighed af et betydeligt format. Han var uden tvivl en af dem, Lawätz har rådført sig med før mødet, ja, man kunne næsten fristes til at gætte på, at det var Neergaard, som stod bag Lawätz. Det er dog slet ikke en nødvendig løsning, Lawätz var, som Reventlow fortalte, en ivrig mod-

stander af Ridderskabet, han var en ærlig deltager i kampen mod livegenskabet, en god »Slavefjende« for at anvende det pseudonym, han senere brugte i en pjece mod livegenskabet. På *Schrevenborn* havde en del af bønderne i 1786 og flg. år fået arveforpagtning,⁴¹ så det er muligt, at også dette gods' ejer, agent *Christoph Ludwig Kuhlmann*, har været tilhænger af livegenskabets ophævelse.

Resultatet af undersøgelsen må blive, at selvom i hvert fald en enkelt af de mænd, der var med til det historiske møde den 16. jan., delte Lawätz' principielle synspunkter med hensyn til livegenskabets ophævelse, så var der i hvert fald tre mænd — og formentlig flere — der ikke kan betegnes som reformvenner, og som må antages at have været imod uden videre at ophæve livegenskabet. Der må således blandt mødets deltagere have været en ikke ringe modstand mod denne reform, og alligevel besluttede de mødte godsejere at sende Ridderskabet en afskrift af det protokollat, der indeholdt referat af forslag og beslutning. Lawätz siger selv, at formålet var, at »det påbegyndte værk ikke skulle forblive ufuldendt, men stadig måtte blive fortsat«.⁴² Hvilke tanker de enkelte deltagere i mødet har gjort sig, kan ingen sige, men enhver af de tilstedeværende måtte i hvert fald være klar over, at den valgte fremgangsmåde tjente et bestemt formål. Man kan ikke undgå at undre sig over denne beslutning. Er det, fordi, som Reventlow siger, at de lod sig lede af Lawätz, der uden tvivl — som hans skrifter lader ane — var en mand, der forstod at tale med overbevisningens kraft? Eller har Lawätz haft argumenter at fremføre, som har overbevist dem om, at det var rigtigt, ja måske nødvendigt at gå denne vej?

Hvem tog initiativet til forslaget den 16. jan. 1795?

Det mest afgørende spørgsmål bliver, om Lawätz den 16. jan. handlede efter egen indskydelse, om han var under indflydelse af sine fæller blandt de ikke-reciperede, om han har haft *kontakt med statsmænd* i København — eller med andre! Vi ved, at Lawätz har kendt Schimmelmänn, thi allerede i 1788 skrev han et brev til greven, hvori han omtalte dennes så »bekendte nådige følelser« overfor ham, hans ene broder var en af Schimmelmännns nære medarbejdere og en anden, Johann Daniel Lawätz, havde som bankmand selvfølgelig også forbindelse med Finansministeren. Desuden er der mulighed for kontakt gennem Neergaard og Baudissin. C. U. D. v. Eggers var hans ven og A. P. Bernstorffs nære medarbejder i sagen om livegenskabets ophævelse. Iøvrigt var Lawätz omtrent nærmeste nabo til Bernstorffs gods Borstel. Der var kun en halv snes km mellem de to godser. Mærkeligt er det

også, at F. O. V. Lawätz' sønnesøn Carl Wilh. Lawätz, født i Pløn og vokset op i den by, hvor hans bedstefader boede i mange år, har fortalt, at Kronprinsen ofte kom på Bramstedt.⁴³

Lawätz forstod at udtrykke sig på skrift, han brændte af iver for at fremme livegenskabets ophævelse, og han nærede en stærk mistillid til de adelige godsejere, det vidnesbyrd gav Cai Reventlow ham, det fremgår af hans korrespondance med von Cossel på Jersbek,⁴⁴ og det lyser ud af den bog om livegenskabet, som han udsendte i 1797.⁴⁵ Lawätz var en kendt mand, de ikke-reciperede var vant til at lytte til hans ord, og som deputeret havde han afgørende indflydelse på forhandlingerne. Som protokolfører kunne han, som begivenhederne viste, få lejlighed til at forme den nærmeste fremtid. Bedre mand til at føre denne sag frem i de ikke-reciperedes kreds kunne man ikke ønske sig i København — hvis man har ønsket det.

Kan det da tænkes, at begivenhederne den 16. jan. enten har været aftalt spil mellem Lawätz og statsmændene i København, eller at disse i hvert fald på en eller anden måde har tilskyndet eller inspireret ham hertil? Nogen konkret oplysning herom findes ikke, og har der været en sådan kontakt, må den have været en hemmelighed, de implicerede vågede over. *A. P. Bernstorffs* mål var at få Ridderskabet — og her må ordet Ridderskabet understreges — til at tage spørgsmålet om livegenskabets ophævelse op til drøftelse og gennemføre en vedtagelse herom, men det var hans politik at fare med lempe, ikke at tvinge en sag igennem, hvor det ikke var nødvendigt. Vi ved fra Cai Reventlows brev, at Ridderskabet var alt andet end begejstret, da de fik protokollatet om de ikke-reciperedes behandling af sagen. Og således som stemningen var indenfor Ridderskabet, således som forholdet var mellem de reciperede og de ikke-reciperede, måtte man på forhånd vente, at de adelige herrer ville reagere således. Bernstorff var en erfaren politiker, klog på mennesker. Ville hans politiske jugement ikke sige ham, at en aktion mod livegenskabet, begyndt af de ikke-reciperede, let kunne få de genstridige til at stivne i deres modstand, de vankelmødige til at blive modstandere? Der kan ikke være tvivl om, at det var Bernstorff, der fra først af var den ledende i de bestræbelser, der her blev udfoldet, livegenskabets ophævelse var hans — man kan næsten sige personlige — ønske, der hvor kampen blev ført om denne sag, vajede *hans* banner. Men alligevel kan man ikke rigtig få sig selv til at tro på, at A. P. Bernstorff direkte er ophavsmand til forslaget af jan. 1795.

Når alt kommer til alt, kunne man vel bedre forestille sig *Schim-melmann* som bagmand for Lawätz et consortes. Gennem slægtskabs-

bånd var han nær knyttet til flere af Ridderskabets ledende mænd, men dog — i modsætning til Bernstorff — stærkt kritisk indstillet overfor det højadelige korps og dets politik. I et brev til Fritz Reventlow af 28. feb. 1795, udtaler han, at han ved, der er fremsat »ubestemte forslag« om livegenskabets ophævelse. »Jeg er ikke nøje underrettet om deres virkning, men den måde, det er sket på, og hvorpå sagen er blevet indledt, gør, at jeg kun venter mig lidt deraf«. ⁴⁶ En sådan udtalelse tyder ikke på nogen forbindelse mellem Schimmelmänn og Lawätz, selvom man selvfølgelig ikke kan se bort fra, at der kan være tale om camouflage. I begyndelsen var Schimmelmänn jo indstillet på samarbejde med Fritz Reventlow. Det synes dog mindre sandsynligt, at han på egen hånd skulle tage et selvstændigt initiativ i en sådan sag, der hørte under vennens ressort.

Og så er der endelig *Kronprinsen*. Ligesom Schimmelmänn var han ingen stor beundrer af Ridderskabet. I mange år havde han ønsket, at livegenskabet skulle forsvinde. Har han — som traditionen fortæller — været gæst på Bramstedt, er det nærliggende, at man har talt om dette spørgsmål. Men at landets ansvarsbevidste hersker skulle have aftalt en direkte aktion med Lawätz synes dog lidet sandsynligt. Glemmes må det heller ikke, at Lawätz selv stod kritisk overfor regeringen i København, således som det fremgik af hans udtalelser til von Cossel i 1793.

Ud fra en politisk og psykologisk vurdering synes der således at være meget, der taler imod, at Lawätz den 16. jan. har handlet efter aftale med København. Dog er der nogle udtalelser af denne, som synes dunkle og måske kan fortolkes som vidnesbyrd om, at der under en eller anden form har været kontakt mellem Lawätz og kredsen af de ledende statsmænd. Den ene er en bemærkning i et brev til landsyndicus Cirsovius af 27. jan. 1795. Han var, sagde han, bange for, at hans forslag af 16. januar havde mishaget Ridderskabet, »og det ville af meget vigtige årsager gøre mig ondt«. Den anden findes i hans redegørelse fra 1799. Han fortæller, at det var ham, der havde fremsat forslaget »på grund af en særlig foranledning, som jeg ikke her anser det for nødvendigt at nævne«. ⁴⁷ Hvordan man end drejer og vender disse to udtalelser, dunkle er de, og man kan ikke gøre sig fri af den tanke, at Lawätz dækker over noget, egentlig ville han gerne tale frit, men han kan ikke. Også en enkelt sætning i hans bog fra 1797 »Gemälde der Sclaverey und Leibeigenschaft . . .« kan måske fortolkes på samme måde. Han siger ligeud, at alle, i Danmark som i hele Europa, er klar over, at ophævelsen var regeringens og den fremtidige mo-

narks ønske, og »at alt, hvad der i denne sag kunne ske for en ulykkelig masse mennesker, kom fra oven af (von Oben herab)«. ⁴⁸ Hele tiden er det, som om Lawätz ved mere, end han vil — eller kan — fortælle. Er det en hemmelig viden om *baggrunden for begivenhederne* den 16. jan., han kredser om, er det, fordi han ved, at alt skete 'fra oven af, ikke blot den 8. juli 1795 og den 18. jan. 1796, men også den 16. jan. 1795?

Da Lawätz i 1799 fortalte om den beslutning, som de ikke-riciperede tog på deres møde, kom han også ind på sine og sine medvideres forventninger forud for mødet. Da næsten ingen var forberedt på, hvad der ville ske, »så ventede jeg og de, der med mig havde kendskab til sagen, heller ikke på nogen måde et afgørende, bekræftende svar, men vi er glade ved, at vi så vort ønske opfyldt«. ⁴⁹ Man kan synes, det var en mærkelig form for glæde. Det stillede forslag var vel ikke blevet forkastet, men forsamlingen havde besluttet at udsætte sagen på ubestemt tid. Tilsyneladende havde Lawätz og hans tilhængere lidt nederlag, og dog var de glade, deres ønsker var opfyldt. Man ønskede altså slet ikke nogen vedtagelse, man ønskede tilsyneladende kun eet, at få fastslået — overfor Ridderskabet, vel også overfor publikum — at sagen havde været drøftet af de ikke-riciperede. Mon det herefter vil være for dristigt at fortolke Lawätz' udtalelser således, at alt gik som planlagt, at forslagsstilleren eller vel snarere hans medvidere under diskussionen fik formuleret vedtagelsen, som de ønskede den, fik præciseret, at andet kunne man ikke vedtage, enten man nu har talt om Ridderskabet, om publikum eller om højere ønsker. Er det rigtigt, har Cai Reventlow jo ret, ingen støttede Lawätz, men samtidig jugerer han fuldstændig forkert. Eller aner der ham dog alligevel noget om, at Lawätz måske havde helt andre mål.

Er denne fortolkning af Lawätz' udtalelser rigtig, har man lov til at opstille den hypotese, at alt, hvad der skete den 16. jan., forslaget og beslutningen om at sende protokollen til Ridderskabet, skete efter en i forvejen nøje fastlagt plan. Hvis så er, melder spørgsmålet sig på ny, om der alligevel ikke under en eller anden form har været tale om foregående kontakt mellem de implicerede og København, om de ledende statsmænd alligevel ikke er gået ad andre baner, end skitseret i det foregående, at man i virkeligheden ønskede aktion i denne sag, at man nu alligevel anså tiden for at være inde. Det ville ikke have været vanskeligt at få en af Ridderskabets mænd til at stille forslag herom i forsamlingen. Blev det en Baudissin, en Carl Schimmelman eller en Chr. Rantzau, der fremkom med det, ville enhver straks for-

stå, hvem der stod bagved. Har man alligevel ment, at den valgte fremgangsmåde ikke blot ville tilsløre det virkelige forhold, men også ville tvinge Ridderskabet til at behandle spørgsmålet, at det ville lette et forslags vedtagelse, når der var skabt røre om sagen, når publikum var blevet underrettet, dels gennem beretninger fra mødet, dels gennem den notits, som senere blev indrykket i *Provinzialberichte*.⁵⁰ I hvert fald — det er en kendsgerning — da mødet havde fundet sted, varede det ikke længe, inden både Bernstorff og Schimmelmann tog sagen op, øvede deres pression på de to Reventlow'er og derigennem på Ridderskabet. De må have anset den skabte situation for egnet til politisk udnyttelse. Derfor kan man trods alt nok ikke udelukke muligheden af, at de selv på en eller anden måde havde skabt denne situation eller i hvert fald havde billiget, at den blev skabt. I så fald vil man kunne forklare Lawätz' mærkelige talen i gåder, vel også bedre forstå begivenhederne den 16. januar.

Den Fortwährende Deputations stilling til forslaget.

Reventlows brev af 27. jan. er et tydeligt vidnesbyrd om Ridderskabets reaktion. Fra dets side kan »forslaget ikke engang blive besvaret«. Om *Den Fortw. Deputations øjeblikkelige reaktion* foreligger to oplysninger. Den ene findes i en promemoria, uden underskrift og uden dato, men som håndskriften viser, skrevet af licentiat *Bokelmann*. Den er foranlediget af den store skattestrid — må derfor være fra omkring 1803 — og er først og fremmest et angreb på Ridderskabet og Den fortw. Deputation, som efter hans mening ikke på rette måde repræsenterede de ikke-reciperede. Af begivenhederne i jan. 1795 giver han følgende skildring: »Ved ophævelsen af livegenskabet manglede det heller ikke meget i, at de ikke-reciperede var blevet lige så slemt — om ikke værre — medtaget. Det var notorisk disse, som gav stødet til ophævelsen og kommuniserede Den Fortw. Deputation denne beslutning gennem sine deputerede. Dette vakte imidlertid en sådan sensation og misbehag hos disse, at det ikke var langt fra, at man havde givet de ikke-reciperede deres anmodning tilbage, hvis ikke nogle veltænkende mænd havde forpurret det. Dette hindrede imidlertid ikke, at den ville være blevet lagt ad acta uden noget svar og sikkert ville være blevet overgivet til glem-selen, når ikke et vink fra højere sted havde tilrådet at overveje det.« Senere hedder det: »Derimod har Ridderskabet velbehageligt tilegnet sig enæren for livegenskabets ophævelse og uden protest ladet sig lovprise i alle tidsskrifter, hvilket de ikke-reciperede heller ikke har haft

noget imod at forbigå i tavshed, da det gode mål, der var deres hensigt, blev opnået«. ⁵¹

Den 27. jan. 1795 sendte Lavätz som nævnt et brev til *landsyndicus Cirsovius*, der var Ridderskabets sekretær og protokolfører, mens Den Fortw. Deputation havde sin egen sekretær. Heri udtalte han: »Hvorledes har Ridderskabet da modtaget den venlighed, vi viste dem ved at meddele det vor protokol? Jeg tror næsten, at det ikke har betragtet det fra det synspunkt, som vi havde håbet og ønsket, thi vi har, såvidt mig bekendt, endnu ikke fået noget svar fra dem. Især tror jeg, at det af mig stillede forslag om livegenskabet har mishaget dem, og det ville af meget vigtige årsager gøre mig ondt.« ⁵²

På Lawätz' brev af 27. jan. er der — med en ukendt hånd — skrevet: »Ret betænkt skulle vi hellere have sendt protokollen tilbage, men det var i de vigtige urolige tider, da Deres Velb. spurgte mig. Imidlertid har den, såvidt mig bekendt, ikke vakt ubehagelige følelser, heller ikke kunnet vække sådanne med hensyn til det sidste punkt, fordi de herrer jo selv har ladet det være in suspensio, og man vel utvivlsomt er enig om, at menneskehedens store sag, således som den nu drives frem lidt efter lidt, bedst og sikrest vil lykkes, uden at man efter vore landsmænds eksempel taler meget derom«. Iøvrigt siges det, at svaret allerede i nogen tid har ligget hos von Qualen og nu sandsynligvis er afgivet til Hagemann ⁵³ — denne var nok i højere grad persona grata hos Ridderskabet end Lawätz. Oplysningerne i dette citat bekræfter uden tvivl Bokelmanns påstand om, at der var mænd indenfor Ridderskabet, som havde tanker om at returnere protokollen. Man valgte dog at svare på de andre punkter, men at forbigå det sidste i tavshed. Sagen skulle, som Bokelmann siger, lægges ad acta i stilhed. Den skulle have været overgivet til glemselen, »hvis ikke et vink fra højere sted havde tilrådet at overveje det«.

DISKUSSIONEN MELLEM BRØDRENE REVENTLOW, A. P. BERNSTORFF OG ERNST SCHIMMELMANN

Regeringens ledende mænd.

Bortset fra Cai Reventlows brev ved man ikke, hvilke informationer om begivenhederne, der er tilgået regeringen i København, men det er givet, at man hurtigt har været klar over, hvad der var sket. Og man havde besluttet at udnytte den situation, der var skabt ved Lawätz' forslag den 16. jan.

Af de ledende mænd indenfor regeringen var A. P. Bernstorff den,

hvis ord havde størst vægt i Hertugdømmerne. Gennem mange år havde han været leder af Tyske Kancelli, den højeste administrative myndighed for denne del af monarkiet, og der var i alle dele af befolkningen respekt for ham, tillid til ham. Ernst Schimmelmänn var også agtet og respekteret, hans lysende personlighed var kendt i mange kredse, og hans fader havde selv været en af Hertugdømmernes store godsejere. Chr. Ditlev Reventlow var måske mindre kendt end de to andre, men som chef for Rentekammeret og som den, der havde været ledende i det danske reformarbejde, var han også en mand, hvis ord havde vægt.

Alle tre mænd var gennem slægtsskabsbånd stærkt knyttet til Hertugdømmerne. A. P. Bernstorff, der som herre på Borstel selv var hollandsk godsejer, var først gift med Henriette Frederikke von Stolberg, og efter hendes død ægtede han søsteren Auguste Louise. Hans ægtefællers brødre var Chr. Stolberg, amtmand i Tremsbüttel, og F. L. Stolberg, regeringspræsident i Eutin.⁵⁴ De to brødre var i 1789 blevet reputeret i Ridderskabet »af særlig højagtelse og taknemmelighed« overfor Statsministeren.⁵⁵ Bernstorffs datter Emilie blev i 1794 gift med Carl Emil Rantzau til Rasdorf, en broder til Chr. Ditlev Carl Rantzau til Ascheberg, der skulle komme til at gøre et stort arbejde for livegenskabets ophævelse. En broderdatter havde ægtet Cai Reventlow til Altenhof. Hun døde dog allerede 1787. Senere, i 1797, giftede Cai Reventlow sig med A. P. Bernstorffs datter.⁵⁶

Ernst Schimmelmänn var vel nok den, der havde de fleste slægtsskabsforbindelser i Hertugdømmerne. To af hans søstre var gift henede, den ene med Henr. Frederik Baudissin til Knoop, den anden med Fritz Reventlow til Emkendorf, hans to brødre, Fr. Joseph og Christian, ejede godserne Ahrensburg og Wandsbeck i Holsten og var medlemmer af Ridderskabet.⁵⁷ Af hans svoger, H. F. Baudissins døtre blev den ene, Elisabeth, i 1794 gift med J. P. Neergaard til Eckhof, mens en anden, Sophie, samme år ægtede Henrik Reventlow til Kaltenhof, broder til Fritz og Cai Reventlow.⁵⁸ Iøvrigt havde Schimmelmänn i første ægteskab været gift med Emilie, datter af rigsgreve Ditlev Carl Rantzau af linien Ahrensburg. Hun døde allerede i 1780, men Schimmelmännns svigerfader levede indtil 1803.⁵⁹

Chr. Ditlev Reventlows broder var besidder af grevskabet Reventlow, og hans søster var gift med Chr. Stolberg.⁶⁰ Bekendtskab og venskab, men først og fremmest slægtskab bandt således de tre statsmænd til en del af de ledende personer blandt godsejerne sydfor Kongeåen, ikke mindst til dem, der tilhørte Ridderskabet.

Hvem var det så, som indenfor regeringen i København har besluttet

at udnytte den lejlighed, der var blevet skabt ved Lawätz' aktion? De drøftelser, der har været — må have været — kender vi intet til, de har været ført i kollegiernes kontorer eller statsmændenes saloner. Kun ved at følge begivenhedernes udvikling i de følgende måneder, kun ved at lære de forskellige synspunkter hos de ledende at kende synes der at være mulighed for også at kaste lys henover de drøftelser, der har været.

Ernst Schimmelmans henvendelse til Fritz Reventlow.

Den 28. feb. 1795 foretog Ernst Schimmelman en henvendelse til sin svoger Fritz Reventlow angående spørgsmålet om livegenskabets ophævelse i Hertugdømmerne. Han kender, siger han, ikke svogerens meninger om denne sag, men vil redegøre for sine egne ideer, og kan disse blive til virkelighed, » så er det gennem Dem, hvis de stemmer overens med Deres opfattelse«. Schimmelman mener, at der nu må ske noget i denne sag, noget almindeligt efter bestemte grundsætninger. Det er farligt kun at blive drevet frem af den offentlige meningsmagt og omstændighederne. Regeringen vil måske nok kunne handle, men når man ikke skal krænke nogens ejendom og rettigheder, vil det kun kunne ske efter vidtløftige undersøgelser og forberedelser. Langt mere virksomt ville det være, om en del af adelen og godsejerne kunne tage »en fri og ædel beslutning«⁶¹ om, at de ville beskytte deres undersåtters tabte rettigheder og fremme disses vel. Når de handler således i fællesskab, kan de dog ikke forlange nogen opofrelse, som overskrider »mådeholdets grænse«. Den enkelte har ret til selv at gå ud over denne, men kan ikke forlange, at andre skal gøre det.

Der er to mål, som skal nåes, og om muligt forenes, på den ene side den *borgerlige frihed og velstand for bondestanden*, på den anden side, at godsejernes rimelige interesser bliver skånet. »Ser man på sagen fra dette synspunkt, kan de forskrifter og indretninger, som skal bringe dette til veje, ikke kun anses for en aritmetisk opgave, hvorved enhver blot beregner den største fordel i rede penge«. Man må også tage hensyn til det moralske i handlingen, til den ro og den fredeliggørelse, som skal skabes derved. Det er altså ikke nok at ophæve livegenskabet, men dette må ske på en sådan måde, at bondestanden ikke blot får friheden, men også midler til at nyde denne.

Det er ganske evident, at Schimmelman ikke blot ønsker, at bønderne skal være frie, men også, at der gennemføres praktiske reformer. Han var ikke en skribent, der var begavet med evnen til klart at udtrykke sin mening, og her har han vel tilmed ikke ønsket at tale alt-

for tydeligt. Hans udtalelser i brevet til Reventlow må dog utvivlsomt fortolkes således, at han er tilhænger af arvefæste som den almindelige besiddelsesform. Han vender sig imod den sædvanlige parcellering, hvor »man sætter alt til licitation, som man selv og som andre besidder«. Herom kan der ikke være tale. Man kan heller ikke som grundlag for reformen lægge »en ængstelig kalkule, som strækker sig over århundreder, og hvorefter man beregner de indtægter gennem utænelige tider, som man risikerer at måtte opgive«. Og så tilføjer han: »Den, der ikke vil dele med andre, ej heller det, som skal erhverves ved en andens møje og anstrengelse, han kunne vel, før end han troede det, blive fravristet alt«.

Schimmelmann nævner, at livegenskabets ophævelse med tiden må føre *hoveriets afskaffelse* med sig, og når de nødvendige foreløbige foranstaltninger er sket, så må man vente, at det vil blive til fordel for begge parter. Selv om det måske ikke er muligt at forene gods-ejernes interesser og en tænke måde, der går ud på at vise retfærdighed og velvilje overfor de livegne bønder, så må man ikke opgive noget af det, man mener er rigtigt, og give alt til pris for fremtidige tilfældigheder og tvang.

En eventuel *plan* må omfatte helheden, den må være liberal og tillige tage hensyn til den bestående forfatning og de eksisterende forhold. Man vil måske kunne forlange, at regeringen hjælper med *kredit*, at den gør det lettere at låne penge og ikke tager afgift heraf, at den *militære udskrivning* ophører for de godsers vedkommende, hvor livegenskabet ophæves efter en vis plan.

Schimmelmann kommer derefter ind på forskellen mellem landbrugsforholdene i Danmark og i de adelige godsområder i Hertugdømmerne og fortsætter: »Jeg kender ganske vist ikke de lokale og personlige forhold, men efter almindelig erfaring skulle man ikke tro, at en almindelig korpsmæssig beslutning i en sådan sag kunne lykkes, men hvis det var muligt, at der herom kunne indgås en overenskomst mellem forskellige af de mest ansete propritærer, som alle ville gå frem efter de samme grundsætninger, og hvis beslutning fik kongens sanktion, så at der i så henseende kom til at foreligge en lovmæssig garanti for, at de overholdt deres indgæede forpligtelser, så forekommer det mig, at det ville være den bedste og den korteste vej. Når derpå de eventuelt nødvendige betingelser underhånden blev approberet, og de, som først have sluttet sig sammen, formelt indbød alle de øvrige til at gøre fælles sag med dem, så ville de fleste formodentlig snart tage del deri, af hvilke grunde det nu end måtte være«.

De, som mener det alvorligt med planen, må have uhyklede, ædle motiver, og de må støtte sig til disse i selve sammenslutningen såvel som i deres bekendtgørelse, hvis den skal få den virkning, man håber på. »Hvis der nogensinde har været en tid, der opfordrer til sådanne forholdsregler, så er det den nuværende. Hvis ikke storsind bevæger dertil, så skulle klogskab gøre det, det er umuligt i lang tid at forsvare det, som både folket og regeringen er imod, thi man kan ikke skjule for sig selv, at livegenskabet og opretholdelse af et sådant system betyder en fare for de provinser, hvori det findes, når sejrige hære proklamerer helt forskellige principper næsten lige ved deres grænser«. Man har ikke tid til at vente længe, man må på måneder udføre det, som man ellers ville have brugt år til at fuldbyrde.

Schimmelmänn slutter brevet med at sige, at han skriver uden at have drøftet sagen med nogen, det er kun hans egne tanker. »Jeg skriver til Dem som til en mand, hvis ædle tænke måde, hvis indsigt og dygtighed jeg kender, jeg kan ikke afgøre, om jeg herfra ser på det hele fra et forkert synspunkt, om det måske er umuligt at nå til en overenskomst, kun ved jeg, at overfor Dem er ingen overtalelse nødvendig, når det gælder at udføre det gode, som kan udføres.«⁶²

Selvom Schimmelmännns tankegang og hans formuleringer kan være uklare, og selvom han er yderst ubestemt, når det gælder udtalelser om de *praktiske mål* udover selve frigivelsen, så er der ingen tvivl om hans mål og den vej, han ønsker, man skal gå. Han håber, at nogle af godsejerne vil tage beslutning om livegenskabets ophævelse og derefter trække andre med sig, men han tror ikke, at det vil være muligt at få gennemført en vedtagelse af Ridderskabet herom. Friheden alene er ikke nok, og praktiske reformer — hoveriets ophævelse, vel også helst arvefæste — må følge efter. Der må handles hurtigt, og tiden er en sådan, at godsejerne kan komme til at angre det, hvis de ikke handler nu. Frygten for en revolution manes frem, og samtidig minder han om, at de sejrige revolutionshære ikke står så langt fra landets grænser. Schimmelmänn stiller dog ikke blot krav, han tilsiger også statens støtte på forskellige praktiske områder. Han nævner udtrykkeligt, at han ikke har drøftet sagen med andre. Om denne udtalelse skal tages helt alvorligt får stå hen, men det er i hvert fald klart, at hans øjeblikkelige mål i denne sag var forskelligt fra A. P. Bernstorffs.

Cai Reventlows fortsatte diskussion med A. P. Bernstorff.

Bernstorffs svar på Cai Reventlows brev af 27. jan. 1795 må formodes at være gået tabt. Men af Reventlows gensvar af 26. marts synes det at

fremgå, at Bernstorff ikke har fremsat et konkret udformet forslag til en løsning af spørgsmålet, men mere har beskæftiget sig med Lawätz og hans aktion. I sit brev siger Reventlow, at Bernstorffs udtalelse har beroliget ham. Han kan ikke lide, at man foregiver at ville det gode, når man utvivlsomt drives frem af lidenskaber, der er alt andet end gode. Reventlow er overbevist om, at Lawätz sigter mod fjerne mål, men tror ikke på disses ædelhed. Han udtaler dog, at det ville være ønskeligt, om der efterhånden kunne træffes en ordning, så man ikke mere skulle bruge en benævnelse, der er blevet så forhadet. Men måden, det gøres på, må være således, at det bemærkes så lidt som muligt, at der bliver mindst mulig offentlig diskussion og vækkes mindst mulig opsigt.⁶³

Fritz Reventlows svar til Ernst Schimmelmänn.

Noget før dette brev blev skrevet, havde brødrene Reventlow drøftet spørgsmålet og var blevet enige om de synspunkter, de ville gøre gældende overfor Schimmelmänn. Cai havde lovet at meddele broderen, hvis han senere skulle komme i tanker om nye momenter i sagen.⁶⁴ Brødrene var nok klar over, at Bernstorffs og Schimmelmännns synspunkter ikke var kongruente, og at Schimmelmännns uden tvivl lå deres egne nærmest. Set fra et politisk synspunkt måtte det være ønskeligt at gøre et forsøg på at blive enig med Schimmelmänn. Noget særligt klarsyn var ikke nødvendigt for at forstå, at ret længe kunne man næppe sætte sig imod tanken om under en eller anden form at ophæve livegenskabet. Der kunne ikke være tvivl om, at dette var et fælles mål for de ledende statsmænd. Det afgørende var, hvorledes ophævelsen skulle ske. Schimmelmännns løse skitse kunne måske bruges som et forhandlingsgrundlag. Det brev, som Fritz Reventlow den 20. marts sendte til Ernst Schimmelmänn som svar på dennes henvendelse, må ses under dette synspunkt. Samtidig må det huskes, at det giver udtryk for de »ideer«, brødrene var blevet enige om, altså ikke i et og alt er Fritz' rent personlige opfattelse.

Brevet begynder med at sige: »Jeg er ikke blot enig med Dem i sagen selv, men også i meningene derom, og på mere end eet sted er Deres brev som skrevet ud af min sjæl. En aftale om det mål, man stræber imod, at ophæve livegenskabet i Holsten og at sikre de frigivnes skæbne, kan kun udvirkes gennem en overenskomst mellem flere enkelte godsbesiddere og disses eksempel, men ikke gennem en beslutning i Riderskabets forsamling. Dels ville det være for svært, ja næsten umuligt at forene alle meninger og lidenskaber om eet punkt, dels er de

forskellige godsers forfatning så uens, at en almindelig beslutning slet ikke vil kunne lade sig anvende på mange af dem uden til ruin for undersåtterne såvelsom for godsherrerne«. Hos de ledende og hos dem, der skal være et eksempel, er det ikke nok kun at foretage en beregning af fordelene ved den nye indretning. Men langt de fleste af godsejerne er dog nødt til at foretage sådanne beregninger forud for og samtidig med reformerne, fordi de på grund af deres vanskelige forhold — stor familie, gæld, bøndernes tilstand og den høje pris på godserne — kun i en mulig forbedring kan finde håb og udveje for fremtiden.

Skal der gennemføres almindelige reformer, og dette skal ske hurtigt og virksomt, så er begunstigelser ikke blot ønskelige, men i virkeligheden uomgængelig nødvendige, hvis ikke målet skal blive forfejlet, og det skal vælde frem med talløse og yderst velbegrundede klager. Derefter fortsætter Reventlow: »Det er rigtigt, at en revolution meget snart ville udjævne alle disse vanskeligheder, og hvem ved, hvor nær den er for os. Men en sådan ville dog ikke blive en velgerning, sikkert heller ikke for dem, hvis interesse synes at udvirke den, og som det nu er hensigten virkelig at hjælpe«.

De grundsætninger, som Schimmelmänn har fastlagt, forekommer Reventlow at være lige så rigtige, retfærdige og billige, som nødvendigheden af en snarlig forandring i forholdet mellem godsherre og bonde i Holsten dag for dag trænger sig mere og mere på, bliver mere og mere indlysende. Og det er hans tro, at dette endog står klart for de fleste godsejere, og derfor kommer det kun an på til en vis grad at lette sagen for dem eller gøre det muligt for dem at gennemføre reformerne. »Hvad De foreslår desangående, kære Ernst, forekommer mig at være yderst formålstjenligt og vil mange steder være fuldtud tilstrækkeligt, men man må fra regeringens side afgive en alvorlig og tilforladelig erklæring herom, hvis man skal skabe og sikre sig tillid. Det må i det hele være hævet over al tvivl, at regeringen vil understøtte sagen, ivrigt og fuldtud, at den vil tage hensyn til de lokale behov, og at den vil gå frem i oprigtighed med de oprigtige«.

En af de største vanskeligheder er efter Reventlows opfattelse de mange *fideikommis'er*, og det ville betyde en stor lettelse, hvis man gennem en almindelig forordning kunne ophæve alle jordejendomes fideikommissariske kvalitet. Han går derefter over til at give en sammenfatning af de punkter, hvor regeringen efter Schimmelmänn's opfattelse kunne virke med og hjælpe, når godsejerne frivilligt besluttede sig til at ophæve bøndernes tjenesteforhold og samtidig sikre dem en passende skæbne, ejendom hvor det var muligt, ellers forpagtning på

billige vilkår. Det første er *befrielse* for at *stille soldater* til landmilitseren, idet disse som i Danmark skal stilles efter antallet af mennesker, og således at godserne ikke som nu på ubillig måde skulle levere et større antal. Regeringen bør efter behørig undersøgelse og tilstrækkelig sikkerhed give *forskud mod billig rente* og amortisation i de tilfælde, hvor udflytning og omlægning af bøndergårdene er nødvendig, eller der behøves nye kostbare landmålinger, inddelinger eller indhegninger. Og endnu et punkt føjer han til: Godsejerne må have lov til at lægge en del af de *egl. kontributioner* over på de »udlagte bonde-landerier«, svarende til forholdet mellem disse og de tilbageblevne hovedgårdsjorder. Dette ville ganske vist være imod hovedgårdsjordernes nominelle privilegium på fuldstændig skattefrihed, men ville dog være en virkelig fordel, som enhver gerne ville gribe. Der ville også være en vis retfærdighed i en sådan fremgangsmåde, og den ville afvælte det odieuse ved et privilegium, som kun eksisterer af navn, fordi godserne kontribuerer altfor meget, når hovedgårdsjorden skal anses for fri. Kongen kunne sikres i sine indtægter ved skatternes prioritet forud for al anden gæld.

Det er ikke helt klart, hvad Reventlow mener med udtrykket »udlagte bonde-landerier«, men efter hele sin sammenhæng synes det dog kun at kunne forstås som jord, der gennem parcellering af hovedgårdsjorden var udskilt fra denne. Kontributionen hvilede kun på bondejorden, altså ikke på hovedgårdsjorden. I den nordlige del af Slesvig blev kontributionen fordelt på de enkelte besiddere af bondejorden, men godsejeren var overfor kongen ansvarlig for dens betaling, og i den sydlige del af Slesvig og i Holsten var det almindeligt, at det var godsejeren, der selv betalte denne skat. Reventlows forslag ville altså betyde, at en del af kontributionen kunne væltes over på parcelisterne, således at bondejordens samlede kontribution blev mindre, det vil sige, at godsejeren ikke skulle betale så meget. Forslagets fordel er indlysende, og Reventlow har sikkert ret i, at det ville betyde en tilskyndelse til reformer, nemlig til udparcellering.

Reventlow fortsætter med at sige, at hvis disse forudsætninger bliver opfyldt, så tror han, at man har lov til at stille store forhåbninger til de fleste godsejeres gode vilje. Man må dog, når det drejer sig om en *plan*, der skal antages frivilligt, give god tid til at udforske og forberede sindene, og han kan næppe love noget afgørende skridt før i begyndelsen af næste år. Men tiden ville ikke være spildt, når man brugte den til at træffe nøje og bestemte aftaler om planen. For sin del vil han gå frem med absolut uhyklet lyst og kærlighed til sagen og vil

være ligeså glad som smigret ved at være behjælpelig med en plan, som omfatter det hele på netop den måde, hvorpå han søger at virke i det stille i sin egen snævre kreds. Han kan ikke helt give udtryk for, hvor taknemmelig og rørt han er over Schimmelmans tillid. »Der er visse følelser, hvorfor intet ord er helligt nok. Men De — De forstår mig«. ⁶⁵

Brevet fra Fritz Reventlow må som sagt ses på baggrund af brødrenes ønske og håb om, at Schimmelman og de kunne mødes om en fælles plan for de reformer, som nu var sat på dagsordenen. Han slår straks fast, at der ikke kan være tale om nogen almindelig vedtagelse af Ridderskabet om livegenskabets ophævelse, men understreger samtidig, at reformarbejdet efter hans opfattelse er nødvendigt, og at han gerne vil gøre, hvad han kan, for at støtte det. Vigtigst er det vel, at han er indforstået med, at der lægges en fælles plan for det. Den skulle nøje overvejes og gennemdrøftes, og en forudsætning måtte være, at regeringen udtrykkeligt anerkender sine forpligtelser. Der er vel ikke — bortset fra et par punkter — noget væsentligt nyt i hans brev, men man skulle dog synes, at det, set fra Schimmelmans synspunkt, måtte betyde en udstrakt hånd, vidt forskelligt fra de uvillige udtryk i Cai Reventlows breve til A. P. Bernstorff.

Schimmelmans ændrede indstilling til livegenskabet.

Schimmelman sendte et kort foreløbigt svar til Fritz Reventlow den 24 marts, og det hed heri: »Det er næppe nødvendigt at sige Dem, i hvor høj grad jeg er enig med Dem i alle Deres ideer, kunne vi dog handle netop ligeså enstemmigt, som vi tænker«. ⁶⁶

Enigheden i synspunkter skulle dog ikke vare længe. Den 1. april skrev Fritz Reventlow til sin broder på Altenhof: »Hvad du skriver til mig om Ernst Schimmelmans indforståelse med Bernstorff med hensyn til forslaget om afskaffelsen af livegenskabet er heller slet ikke for mig usandsynligt. Men stol fuldt ud på, at jeg ikke vil tage eet eneste skridt, uden at spørgsmålene først er blevet helt belyst, og der er givet uigenkaldelige, bestemte forsikringer«. ⁶⁷ Bernstorff ønskede en almindelig ophævelse af livegenskabet, vedtaget af Ridderskabet, og det var netop, hvad brødrene Reventlow ville undgå.

Schimmelmans ændrede indstilling var utvivlsomt en skuffelse for Fritz Reventlow, som måtte være klar over, at nu kunne det blive vanskeligt at gennemføre den politik, der for Reventlow'erne, og da ikke mindst for Fritz, stod som den eneste politisk forsvarlige, vel også den rigtige overfor bønderne. Han havde tænkt på at tage til *Køben-*

havn i anledning af en anden sag, nu fik dette spørgsmål ham til at beslutte sig, den 13. april rejste han fra Slesvig — iøvrigt sammen med Baudissin på Knoop⁶⁸ — og først den 11. maj var han atter tilbage på Emkendorf.⁶⁹

Allerede den 4. april havde Schimmelmänn udtrykt sin glæde over snart at se Fritz Reventlow hos sig, »det forstår sig af sig selv, at vi har plads i vort hus«. Han vil ikke skrive ang. »vor store plan om livegenskabets ophævelse«, da de nu kan drøfte den mundtligt, og det er heller ikke hans tanke at tale med nogen derom før Reventlows ankomst. Han havde dog sagt nogle ord til *Kronprinsen*. »Er der vanskeligheder at overvinde i København, så vil de ikke stamme fra ham«. Og så tilføjer han: »Hvis Kronprinsens retfærdige ønske kunne blive hans alvorlige og retfærdige vilje, så ville han sandelig være uimodståelig«.⁷⁰

I København drøftede Fritz Reventlow spørgsmålet om livegenskabets ophævelse både med Schimmelmänn og A. P. Bernstorff, som gav ham tilladelse til skriftligt at redegøre for sine ideer vedr. denne sag.⁷¹ Vi kender iøvrigt intet til disse samtaler, men givet er det, at der intet kom ud deraf. Schimmelmänn og A. P. Bernstorff var nu enige om den politik, der skulle føres, og kun tre uger efter at Reventlow var kommet tilbage, var det, at Schimmelmännns frue skrev til C. D. Reventlows søster, Louise Stolberg, om disse adelsmænd, der forsvarer livegenskabet, og som hendes broder skal indjage skræk. Vel havde Schimmelmänn andre informationskilder end Fritz Reventlow — der var jo også en anden svoger end denne — men det er dog, som om man i hendes brev kan ane genklang af bevægede diskussioner i København. Det blev dog ikke til noget med den rejse, som Chr. Ditlev Reventlow havde planlagt til Hertugdømmerne i sommeren 1795, den store brand kom i vejen, den travle minister fik nye opgaver væltet over på sig, og rejsen blev udsat til næste år. Men hans søster havde ret i, at det var regeringens hensigt også at beskæftige sig med de hollandske bønder.

Fritz Reventlow og ønsket om livegenskabets ophævelse.

Fritz Reventlow kan ikke være i tvivl om, hvor det nu bar hen. Og bitter var han. I et brev til broderen på Altenhof siger han den 6. juni, at Bernstorff står fast på »at ville ophæve livegenskabet og alle godsherrernes personlige rettigheder over bønderne uden at skaffe disse ejendom«. Han fortsætter: »Det forekommer mig, at vi gerne kan lade det ske, når bare vi ikke bliver yderligere indblandet i denne forholds-

regel, taget af landsherren. Medvirken fra såvel Ridderskabet en corps som fra dettes medlemmer forekommer mig at være en sand uting«. ⁷² Fritz Reventlow har ikke ændret sin principielle politiske opfattelse, men han er klar over, at der ikke er nogen mulighed for at føre den igennem. Hans politik bliver den rent negative: vi — Ridderskabet og de enkelte indenfor dets kreds — vil ikke være med, lad regeringen så gøre, hvad den vil.

I et brev til Schimmelmänn, der må være skrevet ganske kort tid efter og er svar på et brev fra denne, giver han udtryk for den samme indstilling, der er *ingen mulighed for en forståelse* mellem Ernst og ham, nu er broerne brændt af, han vil ikke være med, regeringen må gå den vej, den synes rigtig. Brevet er af afgørende betydning for at forstå *Fritz Reventlows indstilling*, for at kunne bedømme hans mål-sætning i denne sag, men også for at kunne fælde en retfærdig dom over reformtidens politik, Bernstorffs såvelsom Reventlow'ernes.

Han forstår nu, at Schimmelmänn helt er gået over til Bernstorffs mening med hensyn til de holstenske bønders frigivelse. »De undgår ganske vist de vanskeligheder, som vil være forbundet med at forene dette formål og Deres første hensigt, hvorefter De også ville sørge for en vis sikring af de fremtidige vilkår for dem, der skal frigives«. Men det er ikke sådan, at man altid lettere og hurtigere kan skære en knude over end løse den. Han kan ikke komme bort fra sin opfattelse, hvorefter bønderne i Holsten ikke er tjent med blot at blive *frigivet*, at det på en måde kun vil være godsherrerne, der vinder derved. Man kan i så fald ikke under nogen retslig form hindre godsejerne i at foretage en indretning af deres landeri på en måde, som vil være den mest ufordelagtige for bønderne, og som nogle allerede har forsøgt. Dette vil uundgåeligt ske, og vel at mærke vil det først blive gjort af de ikke-reciperede og uadelige godsejere. Man vil ikke vinde noget ved at udsætte tidspunktet for selve frigivelsen i Holsten, men dette vil let medføre en forvirring i udøvelsen af de rettigheder og forpligtelser, der bliver bevaret, indtil tidspunktet indtræffer. Der vil også let kunne opstå uro blandt landbefolkningen eller i bondestanden, og det er umuligt at overse følgerne heraf. Adelens og de ikke-reciperedes frivillige og enstemmige medvirkning er dels unødvendig, dels vil det være umuligt at få den. Det, at frigivelsen sker i almindelighed, er det eneste, som kan mildne dens skadelighed, men en sådan er ikke tænkelig uden ved en lov, givet af landsherren, enten han nu er berettiget dertil, eller han ikke er det. Det forekommer Reventlow, at man kan sige, hvad man vil, sagen er yderst tvivlsom, men den vil finde mindst modsigelse,

hvis man fra landsherrens side anser den for afgjort. Det nuværende øjeblik, den almindelige stemning, manges tydeligt tilkendegivne ønsker eller krav, andres hemmelige bekymringer, og de allerflestes begrundede overbevisning om, at den nuværende forfatning må ophæves før eller senere, enten det sker på retmæssig måde og frivilligt eller med magt, alt dette gør, at der ikke er nogen grund til at tvivle på, at ingen vil vove selv den mindste indsigelse imod en forordning om personernes frihed, når der ikke sker indgreb i ejendomsretten til jorden.

Hvorfor skal man så have et forslag til Ridderskabets forsamling herom? Han kan slet ikke indse, til hvad gavn det skal være, men det kan i hvert fald blive skadeligt at ville fralukke godsejerne en enstemighed herom, som næsten vil være umulig at opnå. Her er tale om folk med mange forskellige synspunkter, til dels dårligt organiseret, folk, hvis situation er vidt forskellig, bundet af familieforhold, af udførte eller projekterede indretninger på deres godser, af planer, der har lignende formål, men ikke stemmer helt overens dermed, ja der er mange flere ydre og indre hindringer. Men opnås denne enighed ikke, så vil det had, som derigennem bliver vakt mod adelen og mod godsejerne, kun blive så meget desto mere forfærdeligt.

Han slutter med at sige, at hvad ham selv angår, så er det hans alvorlige mening, at det vil være meget vanskeligt at blive virksom i en sag, hvori man må tale eller handle mod sin overbevisning om det nyttige deri. Iøvrigt kan han slet ikke tænke derpå — selvom han havde den bedste vilje dertil — på grund af sit helbred og den korte tid, han forbliver i landet — den store udenlandsrejse, som Reventlow tog ud på ikke så længe efter, har således allerede nu været planlagt. Hans ældre broder *Cajus* er helt og holdent *imod sagen*, og vil under de nuværende omstændigheder i hvert fald højst forholde sig passiv. Han slutter brevet: »Kære Ernst! De vil altså kunne se, at jeg slet ikke vil kunne blive Dem til hjælp i denne sag, men skulle den få et gunstigt udfald, vil det glæde mig ærligt og oprigtigt, hvor meget det end nu vil være imod min forventning. Hvis De taler med grev Bernstorff herom, så må De godt sige ham min mening. Jeg anser det for unyttigt selv at skrive til ham derom, da De nu begge er enig, og sagen således er afgjort«. ⁷³

I sit første brev, fra marts, havde Fritz talt med forsigtighed, da håbede han endnu på, at der var mulighed for en forståelse med Ernst Schimmelmänn, at de kunne vandre sammen mod det mål, der vel egentlig var fælles for dem begge, livegenskabets forsvinden. I juni er Fritz klar over, at nu er Schimmelmänn helt gået over på Bernstorffs

»parti«, at den store statsmands autoritet og bekendte overtalelsesevne har fået ham til at arbejde for det samme mål som denne: Ridderkabets almindelige vedtagelse af livegenskabets ophævelse indenfor et bestemt tidsrum. Han er klar over, at det spil, han var rede til at spille sammen med Schimmelmänn, nu er væltet over ende og spille sammen med A. P. Bernstorff vil han ikke, ikke af uvilje mod denne, vel heller ikke af uvilje mod sagen i sig selv, men fordi han er overbevist om, at Bernstorff går den forkerte vej, en vej, der ikke vil føre til det mål, som er hans, når vi skal dømme efter de synspunkter, han gang på gang giver udtryk for: bondens virkelige frigørelse, ikke blot for livegenskabet, men også for hoveri, for den fuldstændige afhængighed af godsherren. Hans brev til broderen af 6. juni, et brev, der ikke skal tjene et bestemt politisk mål, og hvor han derfor uden tvivl er helt ærlig, tyder på, at bonden efter hans opfattelse bør have ejendom, og marts-brevet til Schimmelmänn kan kun forstås således, at han ønsker at fremme udparcelleringen af hovedgårdsjorden.

Nu i sit sidste brev taler han — synes det — åbent og ærligt til svogeren. Han siger lige ud, at han vil ikke være med mere, men han gør mere end det. Hans brev viser, at han virkelig har tænkt hele problemet igennem, han ser lysende klart hele den almene baggrund for reformbevægelsen, også i dette brev aner man angsten for revolution, presset fra almenhedens opinion. Han fremhæver den fare for bondestanden, som den Bernstorff'ske politik vil kunne indebære, hvordan den vil kunne udnyttes af hensynsløse godsejere, som han mener især vil kunne findes indenfor de ikke-reciperedes kreds.

Var Fritz Reventlow en fremskuende og vidtskuende politiker, der med næsten intuitiv forståelse anede en kommende udvikling, eller var han blot en af disse »adelige, som forsvarer livegenskabet«? Historikeren skal vel ikke fælde dom, det må historien gøre. Når vi kender tilstrækkeligt til det, der skete i årene til og med 1805, så kender vi måske også dommen over Fritz Reventlow — og over A. P. Bernstorff.

Brødrene Reventlows henvendelse til A. P. Bernstorff.

I sit sidste brev til Schimmelmänn havde Reventlow udtalt, at det nu ikke var til nogen nytte, at han skrev til Bernstorff. Den 26. juni havde han dog forandret mening. Han og broderen var sammen på Altenhof. Endnu engang blev hele spørgsmålet drøftet igennem, et brev, som Bernstorff havde skrevet i april, blev taget frem og diskuteret, og man enedes om endnu engang at henvende sig til statsministeren. Først greb Cai Reventlow pennen, dernæst Fritz. Cai begynder med at resumere

indholdet af Bernstorffs brev. Denne havde ønsket, at Ridderskabet skulle blive enig om at opgive de i sig selv hårde og ubillige, men nu dobbelt forhadte rettigheder, som udøves over gudsernes undersåtter i kraft af, at de er livegne, og hvorved der kan nægtes dem tilladelse til ægteskab, de kan holdes borte fra at lære et håndværk, og de kan bindes til den stav, hvorpå de er født.

Cai Reventlow havde regnet med personligt at kunne drøfte problemerne med Bernstorff, men dette håb er glippet, og nu synes han, det er hans pligt at fremføre en del af den tvivl, der er opstået hos ham ang. denne måde at ophæve livegenskabet på. En stor anstødssten for ham er det, at denne sag, der mindre end nogen anden egner sig til offentlig diskussion, på denne måde vil komme til almindelig drøftelse, der er yderst ubehagelig i sig selv, også i sine følger. I den vil berettigede og uberettigede deltagere melde sig. På den ene side vil det forhadte blive malet i de grelleste farver — på den anden side vil man ikke vove at sige den hele fulde sandhed. Cai Reventlow vender her tilbage til et ledemotiv, der allerede findes i hans brev til A. P. Bernstorff af 26. marts, frygten for den offentlige diskussion. Det er, ligesom han helt overser eller negligerer den drøftelse, der var i fuld gang i den slesvig-holstenske offentlighed, ikke mindst i Provinzialberichte. Mon han også havde glemt, hvad der skete i Kiel den 16. jan.? Det stod i hvert fald ikke i hans magt at hindre en offentlig drøftelse af det forslag, der allerede var blevet fremsat.

Videre hedder det i brevet, at når han på ny gennemlæser Bernstorffs brev, så synes udtrykkene i dette ikke nødvendigvis at medføre en overenskomst, foreslået og vedtaget i selve Ridderskabets forsamling. Hvis blot enkelte personer blev enige om at ville ophæve livegenskabet og lidt efter lidt søgte at udvide deres antal så meget som muligt, så vil hans tvivl falde bort, hvilket må betyde, at en sådan fremgangsmåde ville han ikke have noget at indvende imod. Men han mener, at det kun vil være et ringe antal, man på denne måde kan få til at enes om det endelige mål, og for bonden vil der ikke ske så meget, som han ønsker, der skal ske, når man ophæver livegenskabet på denne måde ved kun at opgive de nævnte rettigheder.

På flere godser er der ved ophævelse af hoveriet allerede sket meget mere for bønderne. Der kan ganske vist mange steder være større eller mindre lokale vanskeligheder derved, og derfor kan en sådan fremgangsmåde næppe påbydes, uden at der sker uretfærdighed. Den vil imidlertid kunne fremmes meget, hvis regeringen vil opmuntre den ved at yde små ofre, som ikke vil komme til at stå den i meget, og som kun

tilsyneladende vil være ofre. En sådan vej forekommer ham at føre frem til det, man vil nå og vel at mærke *alt* det, man vil nå, med større sikkerhed, omend langsommere — thi heller ikke her må man gå for hurtigt frem. Han kender ikke så meget til andre mænds mening, men tror dog, at det under visse forudsætninger måske vil være lettere at nå frem til en bestemt aftale mellem flere personer om at arbejde herfor end til en aftale om at opgive rettigheder, der nok i og for sig er forhadte, men er så sammenvævet med de nuværende indretninger. Han mener også, at bonden ved en ophævelse, der ikke knyttes sammen med andre reformer, ofte vil tabe mere end vinde.

Derefter går Cai Reventlow over til nærmere at drøfte de punkter, som er nævnt i Bernstorffs brev. Mest udførligt behandler han *tilladelsen til at indgå ægteskab*. For ham at se hænger den sammen med forpligtelsen til at sørge for bolig, kålgård og kogræsning til de nygifte. Ophører retten til at hindre ægteskab, må denne forpligtelse også falde bort, og så vil godsherren ikke have anden interesse deri end stolthed og de naturlige — men derfor ikke mindre umoralske — følelser af at kunne herske. Iøvrigt findes en sådan tilladelse til ægteskab også i de kgl. amter, i hvert fald i den tidligere hertugelige del af Holsten. Denne udtalelse er rigtig nok, og efter livegenskabets ophævelse rejste pastor Suhr i Pløn spørgsmålet om, hvorvidt der stadig skulle skaffes tilladelse fra øvrigheden til indgåelse af ægteskab. Der blev foretaget en undersøgelse, som viste, at en sådan ordning også fandtes på steder, hvor der aldrig havde været livegenskab, f. eks. i Pinneberg. Der var i virkeligheden kun tale om sportler, der gik til amtmanden, ikke om en reel tilladelse, der kunne indskrænke den personlige frihed. Det bestemtes derfor, at disse afgifter fortsat skulle betales, indtil en anden ordning blev truffet.⁷⁴

Tilladelsen til at *lære et håndværk* er efter Cai Reventlows opfattelse ikke af særlig betydning for godsejerne, men han tror på den anden side heller ikke, at der vil være meget vundet for landmanden ved at ophæve den. Selve stavnsbåndet er knyttet til *militærvæsenet*. Uden dette ændres, kan godsejerne ikke — selv med deres bedste vilje — egenmægtigt ophæve bøndernes forpligtelse til at blive på godserne, og der vil sikkert være flere, som vil anse det for en fordel at opgive denne ret mod så at få en nyordning af militærvæsenet.⁷⁵

Da *Fritz Reventlow* havde læst broderens brev, greb han selv penen for at skrve til A. P. Bernstorff. Først siger han, at det i virkeligheden indeholder næsten alt det, som han havde kunnet eller villet sige om dette spørgsmål. Han vil dog gerne gøre en bemærkning med

hensyn til en ide, der, som det synes, er antaget af hans svoger Schimmelmänn, nemlig at det kan være godt straks at offentliggøre hensigten med at give frihed til bønderne, men i endnu nogle år at udsætte det øjeblik, da den skal indtræde. En sådan plan, der er i overensstemmelse med fremgangsmåden i Danmark, forekommer ham at være yderst farlig. Man tager slet ikke i betragtning, at forholdene er forskellige her og der, og man må i så fald frygte en vis uro.

I Danmark blev der forud for eller samtidig med frigivelsen gennemført en ordning, der var yderst gunstig for bønderne, både med hensyn til besiddelse og brugen af jorden, så de i det væsentlige fik deres ønsker opfyldt, og fik det, de trængte til. Men her lader dette sig ikke gøre, er heller ikke lovet dem, men man gør dem på forhånd fremmed overfor deres herrer uden at give dem midler til at hjælpe sig selv, man erklærer den situation og de love, som de er underkastet, for uretfærdige i sig selv uden at forandre dem. Vil det ikke være sådan, at man på denne måde ophæver et naturligt bånd mellem godsejer og jordens dyrkere, uden at man på nogen måde erstatter det med noget andet, vil man ikke gøre bønderne trodsige og urolige, vil man ikke gøre udøvelsen af retten usikker, ja endda farlig i tiden indtil livegenskabets ophævelse, når den skal ske efter love, som lovgiveren selv har erklæret for uretfærdige? Han slutter med at sige, at dette forekommer ham at være så indlysende, at han vover at tro, at Hans Excellence vil kunne se det på samme måde, selvom det vil være en anden sag, hvis bøndernes frigivelse blev udsat i nogen tid ved en eller anden ordning mellem regeringen og godsejerne uden dog at gøre disse delagtige deri.⁷⁶

Selvom de to breve er blevet skrevet efter indgående drøftelser mellem de to brødre, hvor man vel til en vis grad har prøvet at stemme synspunkter, selvom Fritz Reventlow fastslår, at broderens udtalelser dækker hans opfattelse, så er der dog en *forskel mellem de to breve*. Cais er negativt, ingen offentlighed om sagen, ingen vedtagelse i Ridderskabet, men kun indenfor en snævrere kreds, men kun få vil formodentlig være med, alt må ske langsomt. Ja, i virkeligheden er han vel modstander af livegenskabets ophævelse, forsvarer godsejernes rettigheder. Han anser de praktiske reformer, især afskaffelsen af hoveviet, for det væsentlige. Hele tiden kommer man til at tænke på broderens tidligere udtalelse om ham: Cai er imod. Trods tilslutningen til broderen, trods den stærke advarsel mod principiel ophævelse straks, en advarsel, der også findes i det lidt tidligere brev til Schimmelmänn, så er Fritz dog rede til at prøve, om man kan finde frem til en ordning mellem godsejerne og regeringen. Det kan kun betyde, at han er

villig til at forhandle om hele spørgsmålet, døren smækkes ikke i. I brevet nogle uger før havde han sagt klart og tydeligt, at for ham at se var sagen afgjort, og der var ikke nogen grund til at skrive til Bernstorff. Nu skriver begge brødrene til excellencen, nu rækker Fritz, der er den mest positivt indstillede af brødrene, hånden ud til forhandling.

Forholdet mellem Fritz Reventlow og Baudissin.

Hvorfor? Kan der være sket noget i den sidste tid, som har fået Fritz Reventlow til at *ændre politik*, som får ham til endnu engang at prøve en forhandling med København, ikke med svogeren, men med Bernstorff selv, den mand, der måtte stå som hovedmodstanderen i denne sag, og hvis politik det var at få livegenskabet ophævet, og vel at mærke at få Ridderskabet selv til at tage en almindelig beslutning herom? Kan det tænkes, at Bernstorff var ved at komme dette mål så nær, at Fritz nu gør et sidste forsøg på at hindre dets virkeliggørelse? Han havde ikke noget mod reformer, ønskede dem vel endda. Og ville regeringen udstede et almindeligt påbud i kraft af sin »landsherlige« magt, nå ja, så var den ulykke vel ikke større, end den kunne bæres. Men *een* ting ville Fritz Reventlow forhindre, at Ridderskabet skulle vedtage en beslutning om ophævelsen. Var der da fare herfor? Var der nogen sådan fare, så var den aktuel nu. Den 8. juli skulle Ridderskabet holde møde i Kiel. Indkaldelsen hertil var blevet udsendt i maj.⁷⁷

Allerede i sit marts-brev til Schimmelmänn var Fritz Reventlow kommet med nogle skarpe udtalelser om *grev Baudissin* på Knoop: »Baudissin er os i vejen og Gud ved hvorfor. Han kan ikke selv vide det, for han har forsmået at lære folk at kende. Såsnart jeg igen kan bevæge mig, vil jeg gøre endnu et forsøg hos ham. Men hvis han hårdnakket bliver ved at sige nej — skal vi så give efter overfor ham? Eller hvordan vil det være bedst at indlede?«⁷⁸ Udtalelsen har intet med spørgsmålet om livegenskabet at gøre, men har forbindelse med en vigtig sag, »den store plan«, som flere gange nævnes i breve fra denne tid.⁷⁹ Den var af stor betydning for den Schimmelmänn'ske familie og skulle afgøres under Fritz Reventlows og Baudissins ophold i København. Brevet viser imidlertid, at forholdet mellem de to svogre på Knoop og Emkendorf på denne tid ikke var det hjerteligste. Chr. Schimmelmänn gav 10. april 1795 i et brev til broderen udtryk for bekymring. Før eller senere, mente han, vil det komme til en fuldstændig adskillelse, »når man på en vis måde står fjernet fra hinanden og bedømmer hinanden hårdt, så kan man tilsidst ikke engang bevare skindet, uven-

tet og pludselig vil det komme til udbrud«. Han mente dog, at det denne gang ville gå fredeligt til.⁸⁰ Det gjorde det ikke, planen blev vedtaget, men mod Baudissins stemme.

Fritz Reventlow var dybt bedrøvet og »sehr angegriffen«.⁸¹ I sit brev til Schimmelmänn fra begyndelsen af juni vender han tilbage til forholdet mellem ham og Baudissin. Han begynder med at tale om *Neergaard*, og megen ære levnes ikke denne. Han »kender intet til vore sager, tilhører ikke adelen, har hverken anseelse eller venner, er efter min mening en mand, der er fuldstændig inkompetent til at dømme eller give råd. Baudissin, som egentlig kun udgør eet med ham, er et ikke mindre nul, og ønsket om at være virksom — og det tvivler jeg ikke om, han har — giver nu engang ikke kræfter og evner dertil«.⁸² Udtalelsen kan ikke bare have relation til den tidligere uenighed mellem Fritz Reventlow og Baudissin. Efter den sammenhæng, den står i, må den have forbindelse med spørgsmålet om livegenskabets ophævelse. Den næsten tilintetgørende dom over de to mænd — den ene var hans svoger, den anden dennes svigersøn — kan næsten kun forstås, hvis de i dette spørgsmål har haft andre meninger end Reventlow, og det vil vel igen sige, har været af samme opfattelse som A. P. Bernstorff. Han advarer svogeren i København mod dem som medhjælpere i denne sag. De er begge nulliteter, uden indflydelse, uden venner.

Baudissin og J. P. Neergaard.

Hvem var da disse to mænd? Den 41-årige Grev *Heinrich Friedrich Baudissin* på Knoop havde været deputeret i Tyske Kancelli fra 1776 under Bernstorff og var fra 1784 dansk gesandt i Berlin. I 1787 forlod han dog denne post og vendte tilbage til Hertugdømmerne, hvor han levede som privatmand.⁸³ Han var rig på gods, og hans hustru *Caroline*, Ernst Schimmelmännns søster, skænkede ham en tilsvarende rigdom på børn.⁸⁴ Hun »var skøn som en fedronning, stor, herligt skabt og åndrig. Hendes skønhed og grandiose elegance blændede mig«, fortæller Frederikke Bruun.⁸⁵ Hun stod broderen meget nær, var vidt forskellig fra den svagelige og følsomme søster på Emkendorf.

På sit gods Knoop gennemførte Baudissin allerede i 1793 vigtige reformer.⁸⁶ Da Chr. Ditlev Reventlow i 1796 besøgte Knoop, kunne han i sin dagbog fortælle, hvorledes greven havde bygget inderststeder og gårde, og alt var inddelt i nydelige små marker. Grevinden havde en slags mønsterbondegård, hvor hun foretog mange forskellige økonomiske forsøg. Her var smukke turnips og roer, og Reventlow tvivlede ikke om, at hun derigennem ville erhverve megen nyttig viden om land-

brug til bedste for sine bønder.⁸⁷ Også den kendte tyske landbrugsforfatter Albrecht Thaer var stærkt optaget af forholdene på Knoop, som han besøgte på en rejse i 1798. Landbruget drives her af grev og grevinde Baudissin på en virksom, oplyst og liberal måde. Han fortæller om de praktiske reformer og oplyser, at der var bygget 20 kådner- eller inderststeder. Godsherskabet har imidlertid ikke blot sørget for folkene og givet dem frie, men tager sig også af den indre forbedring hos disse mennesker, »der står dem så nær«. Grevindens eneste formål med det lille mønsterbrug var belæring, hendes eneste motiv »lyst til landbrug som en menneskehedens sag«.⁸⁸ At dette ikke var helt forkert fremgår af et brev, som Caroline Baudissin i 1794 skrev til sin broder i København. Hun havde været på rejse i Tyskland og havde håbet at lære meget, som kunne være til nytte for hendes bønder. Hun blev dog skuffet, mødte kun elendighed, og hvad landbrug angik, stod man langt tilbage. Det var sørgeligt at se et skønt ideal forsvinde, »desto mere vil jeg arbejde for mine bønders lykke, så de ikke skal forbande min aske«.⁸⁹

Og hendes tanker var gået til broderen. Han ville »gøre Danmark lykkelig, og jeg tror så sandelig, at nationen nu vil rejse sig«.

Caroline Baudissin havde ligesom sin søster på Emkendorf stor interesse for bøndernes skoleundervisning. Den gav sig det praktiske udtryk, at hun skrev en læsebog til brug for godsets bønder, »Die Dorfgesellschaft«,⁹⁰ og den landbrugsinteresserede lærer Rixen, der ville oprette en slags landbrugsskole, blev knyttet til godset.⁹¹

Baudissin var en mand, der var anset som en human og dygtig gods-ejer. Men hans ægerrighed gik uden tvivl videre. Efterhånden som tiden gik, sluttede han sig politisk nærmere og nærmere til sin svoger og til regeringen i København.

Jens Peter Neergaard var født på herregården Svenstrup i Borup sogn, Københavns amt, den 7. dec. 1764. Allerede 1783 var han blevet hofjunker, og året efter tog han juridisk eksamen.⁹² Som ganske ung var han blevet knyttet til den noget ældre Baudissin gennem et nært venskab. I et brev fra 1789 til denne mindes Neergaard de charman-te spadsereture, hvor de har talt sammen ud af et åbent hjerte om alle problemer, samtaler der for ham var ligeså behagelige som belærende. Af et andet brev fra samme år fremgår det, at han havde tænkt på at erhverve Bülck. Det lod sig ikke gøre, og sagen ville da også være ham ligegyldig, hvis han ikke derved delvis mistede håbet om at erhverve et gods i grevens nærhed.⁹³

Allerede året efter gik Neergaards håb imidlertid i opfyldelse, da

han købte Eckhof af den så lystige, men også letsindige grev Conrad Holck, kong Christian 7.s ven, Struensees fjende, som i 1789 var blevet udnævnt til amtmand i Holsten. Eckhof lå endnu nærmere ved Knoop end Bülck. Når Neergaard, kun 26 år gammel, kunne købe gods i Slesvig, skyldtes det den betydelige rigdom, familien havde erhvervet sig. Hans fader, landsdommer Jens Bruun Neergaard til Svenstrup, havde været en ukuelig bondeven, som var kommet i litterær polemik med J. H. Wessel, der skrev sin kåde gravskrift:

Herunder hviler krigsråd Neergaard den store, store, store.
Kun Himlen ved, hvad godt han gjorde, gjorde, gjorde.

Landsdommeren døde allerede i 1788, og hans enke, den handlekraftige og forretningskloge Anne Marie Neergaard, overtog administrationen af det store gods. Hun havde en »sjælden oplyst forstand«, og hun blev hjulpet af sin fader, den rige brygger Møller i København, en mærkelig mand, vel bevandret i Seneca og Holberg, støt, selvsikker, lysende af humor og af lune og samtidig klog på denne verdens problemer.⁹⁴

Det var en rig arv, den unge Jens Peter Neergaard havde fået hjemmefra, en arv, der ikke blot bestod i klingende mønt, men også i administrativ dygtighed. I hjemmet havde han mulighed for at stifte bekendtskab med den store danske litteratur om landbrugsreformer,⁹⁵ og den unge mand måtte vel også føle de smukke ord på hans faders grav: »sine bønders trofaste tolk« som en forpligtelse.⁹⁶ Uden tvivl havde han også arvet en hel del selvfølelse, der ikke var blevet mindre, efter at landsdommeren og hans broder i 1780 var blevet nobileret. Johan Georg Rist, som fra 1797 havde været privatsekretær hos grev Schimmelmänn i nogle år, har givet et mærkeligt, intenst oplevet billede af J. P. Neergaard, et af de bedste hoveder, kalder han ham, i besiddelse af usædvanlige evner til at foretage beregninger og med en evne til at overtale, som overgik alt, hvad Rist havde oplevet. Han kendte ham allerede fra København, hvor han fra tid til anden plejede at dukke op i det Schimmelmänn'ske hjem som en flygtig planet, svanger med planer, forslag og nye beregninger. Hans ankomst betød altid en ny sejr over »finansernes sejhed og grevens mistro«.

Denne usædvanlige mand kunne ikke udtrykke sig ordentligt på skrift, og hvad regelret bog- og regnskabsførelse var, vidste han ikke. Alle data og resultatet af hans indviklede forvaltning havde han på nogle stykker papir i lommen, men han havde den fordel, at han straks

havde alle oplysninger ved hånden, gemt i sit fortræffeligt organiserede hoved.⁹⁷ Neergaards moder skrev engang: »Underligt nok, alle mine børn skal være som Jerusalems skomager, altid undervejs«. ⁹⁸ Det gjaldt også om Jens Peter, vel mere end om nogen af de andre. Rist fortæller, at han måske aldrig var mere end otte dage på et sted, han lå ustandselig på farten mellem de mange godser, han erhvervede sig. En sen familietradition fortæller, at hans rejsevogn var indrettet med en slags hængeskøjle, så han kunne sove i den.⁹⁹

Allerede som ganske ung havde Neergaard været glad for grev Baudissins børn, ikke mindst den lille Fritz stod hans hjerte nær, men snart skulle et andet af børnene helt erobre hans hjerte. Den 19. maj 1794 blev han gift med den knap 17-årige søster Elisabeth Caroline Henriette.¹⁰⁰ Ungdomsvennen var blevet hans svigerfader.

Der kan ikke være tvivl om, at Jens Peter Neergaard ikke blot drømte om at erhverve gods og godser, men også om at skabe sig politisk magt og indflydelse. Og svigerfaderen havde — synes det — den samme drøm. Kunne de udrette noget sammen? Et lille træk vidner om de Neergaard'ske ambitioner. Da de ikke-riciperede godsejere i 1795 gav frivillige bidrag til kongen, svarende til Ridderskabets don gratuit, tegnede Neergaard sig for 2000 rigsdaler, langt mere end nogen anden.¹⁰¹ Det kan have været for at manifestere en rigdom, som dog ikke helt svarede hertil, men bagved har vel også ligget tanken om på denne måde at vise en hengivenhed for konge og regering, som måske kunne blive benyttet og påskønnet i det rette øjeblik.

Var dette øjeblik ved at være inde? At Neergaard var ved at få betydning indenfor sin egen kreds, de ikke-riciperede, viser valget af ham til hjælper for de deputerede den 16. jan. 1795. Den mægtige finansminister var hans kones onkel, hans svigerfader var en af Hertugdømmernes store godsejere, en betydelig mand indenfor Ridderskabet, hvor der ikke ligefrem var trængsel af store personligheder. For *Baudissin* må det have stået klart, at der var to måder, hvorpå han *politisk* kunne komme til at *gøre sig gældende*. Det kunne ske gennem en stærk tilknytning til Ridderskabet, og det vil igen sige til dettes førende mænd, den gamle grev Christian Ulrik Brockdorff på Kletkamp, hans egen svoger Fritz Reventlow på Emkendorf og dennes broder Cai. Den anden vej at gå var forbindelsen med regeringen i København, hans svoger Ernst Schimmelmann og hans gamle chef A. P. Bernstorff. Noget politisk skarpsyn behøvede man ikke for at være klar over, at der var en latent modsætning mellem Ridderskabet og regeringen, en modsætning, der godt kunne blive til et flammende bål, ikke mindst når den

store Bernstorff en dag var borte — og måske nærmede den dag sig. Excellencens helbred kunne tit give anledning til bekymring. Endnu kunne man vel kun ane de linier, der snart skulle skille Ridderskabet. Men enhver kunne se, at uanset personlige forbindelser med mændene i København, var Fritz Reventlow Ridderskabets mand, vel allerede dets reelle leder, selv om den gamle Brockdorff udadtil endnu stod som førstemanden.

Forholdet til svogeren på Emkendorf var som sagt alt andet end hjerteligt. Også af den grund lå det nær for Baudissin at søge nøje kontakt med København. Allerede i 1794 havde han holdt Schimmelmänn orienteret om forhandlingerne vedrørende gaven til kongen.¹⁰² Nu var det landbrugsreformer, der stod på dagsordenen. Den unge svigersøn var på Sjælland vokset op i et hjem, hvor man tænkte på og arbejdede for bøndernes vel. Det gods, han havde købt i Slesvig, var kort før blevet befriet for livegenskabets åg, intet var naturligere, end at han selv følte trang til at fortsætte slægtens traditioner. Grev Baudissins egen frue, livsvarm og livsnær, var fyldt af sindets higen efter at hjælpe bonden og fast i troen på broderen som den store hjælper.

Politiske overvejelser, tilskyndelser fra den energiske Neergaard, venen gennem mange år, nu en af familiens kredse, vel også fra husets frue, må have fået greven til at tage sin beslutning om at *arbejde for livegenskabets ophævelse*, således som A. P. Bernstorff og Ernst Schimmelmänn ønskede det. Bernstorff havde håbet at få brødrene Reventlow — eller i hvert fald Fritz Reventlow — til i Ridderskabet at gå ind herfor, han var klar over, at så ville slaget være halvt vundet. Men brevvekslingen og den personlige kontakt under Fritz' besøg i København havde vist, at denne vej ikke var farbar, også han ønskede en reform, men om vejen til målet var der en dyb, principiel uenighed.

Da Fritz Reventlow i begyndelsen af juni skrev til svogeren i København, har han vel nok vidst, at den anden svoger på Knoop havde andre synspunkter end han i spørgsmålet om livegenskabets ophævelse — derfor de bidske udfald mod ham og hans svigersøn, som han synes at have anset for manden, der stod bag grev Baudissin. Men han har vel endnu ikke helt forstået, at de to mænd var villige til at spille det spil, han ikke ville være med i. Imidlertid nærmede den dag sig, da Ridderskabet skulle mødes. I ugerne mellem det første og det andet juni-brev kan Fritz Reventlow være blevet klar over, at svogeren nu formodentlig ville gøre det, som han ikke selv ville, stille forslag i Ridderskabet om livegenskabets almindelige ophævelse indenfor en bestemt tidsfrist. Det var stik imod Fritz' politiske mål, som først og fremmest gik ud på

at holde Ridderskabet som sådan udenfor dette spørgsmål. Er det grunden til, at han og broderen påny drøfter problemet igennem og begge skriver til A. P. Bernstorff, at Fritz rækker hånden ud til nye forhandlinger?

RIDDESKABETS STILLING TIL LIVEGENSKABETS OPHÆVELSE

Ridderskabets møde den 8. juli 1795.

På dagsordenen for Ridderskabets møde den 8. juli 1795 stod *reception*, et spørgsmål, der optog sindene, og hvor alle mænd af Ridderskabet, også de, der ikke var godsejere, kunne give møde. For grev Brockdorff på Kletkamp var det magtpåliggende, at der her blev stemt rigtigt. Den 18. maj skrev han til sin 95-årige slægtning kammerherre Brockdorff og bad denne give ham fuldmagt til at stemme, for at der ikke skulle opstå stemmemangel. Han vil i hvert fald kun benytte sig af denne til Ridderskabets vel og bedste.¹⁰³ Da mødedagen kom, havde Brockdorff fået et meget stort antal fuldmagter, også fra Cai Reventlow, der ikke var til stede. Det kunne se lidt mærkeligt ud, at greven på Kletkamp således sikrede sig stemmer, men disse fuldmagter har, så vidt det kan ses, kun været til brug ved afstemningen om receptionen. Ellers ville Fritz Reventlow, som ikke var tilstede, næppe have givet fuldmagt til svogeren på Knoop eller Schimmelmänn til den gamle grev Brockdorff.¹⁰⁴

Og så kom dagen, da Ridderskabet under St. Hansmarkedet skulle mødes. Grev Baudissin tog ordet og stillede, støttet af sin broder Carl Baudissin til Rantzau, *forslag* om, at livegenskabet skulle ophæves. Det fremgår af et senere brev fra Cai Reventlow til A. P. Bernstorff.¹⁰⁵ I »Protocoll der Ritterschaftlichen Versammlung« er der intet refereret af disse drøftelser.¹⁰⁶ Såvel Baudissin som Neergaard skrev to dage efter mødet til A. P. Bernstorff, men deres breve er desværre tabt.¹⁰⁷ Der foreligger dog *tre beretninger om begivenhederne*. Den ene er skrevet af landsyndicus Cirsovius og dateret Borstel den 11. aug. 1795,¹⁰⁸ den anden af Den Fortw. Deputations skretær, professor F. C. Jensen, og indsendt til Provinzialberichte for 1795,¹⁰⁹ den tredje findes i en oversigt over begivenhederne jan. 1795—marts 1797 og synes skrevet af grev Chr. Rantzau,¹¹⁰ der iøvrigt ikke selv havde været med til mødet. De to første er omend ikke officielle, så dog officøse. Og dog er de to referater vidt forskellige. *Cirsovius*, der var med på mødet, fortæller, at der blev fremsat »et forslag, om man ikke skulle af-

fatte en almindelig conclusum, gående ud på, at livegenskabet skulle afskaffes i hertugdømmerne Slesvig og Holsten inden et bestemt tidspunkt, f. eks. 1800, idet det blev erklæret, at en sådan beslutning ville være hoffet velbehageligt. Dette forslag, der forblev ufuldstændigt, blev forvandlet til et almindeligt rundspørge. De tilstedeværende 25 erklærede sig enstemmigt og med varme for sagen selv, men mente, som naturligt er, at en beslutning ikke kunne binde nogen, idet de enkeltes situation og omstændigheder endnu ikke tillod — og da allermindst indenfor et bestemt tidspunkt — at opløse dette bånd. Den opfattelse vandt bifald, at når man lidt efter lidt ville fortsætte med ophævelsen af hoveriet, således som man allerede var begyndt med hurtige skridt og med det bedste udfald, så ville livegenskabet snart ophøre af sig selv. Derfor blev der i den anledning intet ført til protokols«.

F. C. Jensen begynder med at fastslå, at i løbet af en del år har enkelte af Ridderskabets medlemmer skænket deres livegne undersåtter friheden. »På en overordentlig stærkt besøgt forsamling den 8. juli har man nu truffet den almindelige overenskomst, at denne menneskehedens kostbare ret skal genoprettes på alle de adelige godser, hvis ejere tilhører det ridderskabelige korps. Ifølge sagens natur har man anset det for fuldstændig upassende at fastsætte en tidsfrist, indenfor hvilken denne sag skal afsluttes, eller træffe bestemmelse om en almindelig måde og form, hvorpå den skal gennemføres, fordi den livegne, således som hans omstændigheder er nu, ville blive det ulykkeligste menneske, hvis han bare fik sin frihed tilbage, hvorimod en særlig indretning, der passer til de lokale forhold, ikke vil blive til skade for godsejeren og kan blive til stor fordel for godsundersåtten«. Den *trede beretning* er ganske kort, nævner kun forslaget om ophævelse, og at alle med varme erklærede sig herfor, »men mente at en sådan conclusum ikke kunne binde alle, og at sagen altså måtte blive i sin vante gænge«.

Den sidstnævnte beretning er jo dels af mindre kildemæssig betydning, dels indeholder den intet andet end, hvad der findes i Cirsovius' referat. De to første er derimod vidt forskellige. For at forstå hvorfor, er det nødvendigt at se, under hvilke forhold de er blevet til. Cirsovius' er skrevet på Borstel, og den findes i den samling af dokumenter vedr. livegenskabet, som oprindeligt var en del af A. P. Bernstorffs arkiv og senere gik over til Ernst Schimmelmänn. Den er derfor formodentlig udarbejdet til efterretning for Bernstorff, måske efter anmodning fra denne eller fra en af hans medarbejdere.

Fremkosten af F. C. Jensens beretning skyldes, at der i 4. hefte af

Provinzialberichte for 1795 under overskriften »Indsendt til indrykning« findes et *referat* af forhandlingerne på de ikke-reciperedes møde den 16. januar. Det holder sig nøje til protokollen over mødet, bortset fra, at det oplyses, at beslutningen om udsættelse blev vedtaget ved stemmeflertal. Den lille notits slutter med at oplyse, at protokollen senere er blevet kommunikeret Ridderskabet.¹¹¹ Notitsen må være indsendt af en mand, der har haft adgang til den førte protokol, og det vil sige enten af Lawätz eller en af dem, der har stået ham nær, i så fald vil man nærmest tænke på Neergaard eller Bokelmann. Mest sandsynligt er det dog, at det er Lawätz, der er indsenderen. Han var medarbejder ved Provinzialberichte, hvortil han i juni havde indsendt sin artikel om indersterne i Kaltenkirchen, en artikel, der er optaget noget tidligere i samme hefte, og som, efter hvad udgiveren oplyser, straks blev sendt i trykken.¹¹² Den kom iøvrigt til at spille en vis rolle i reformdiskussionen, idet modstanderne mod livegenskabets ophævelse fremhævede Kaltenkirchen-sagen som eksempel på, hvor dårligt indersterne kunne have det i amterne, hvor livegenskabet ikke fandtes. Det er ikke muligt at fastslå, hvornår den lille notits om begivenhederne den 16. januar er blevet indsendt, men formodentlig er det vel også sket i juni. Dette hefte af Provinzialberichte må være udsendt så tidligt, at det har foreligget den 8. juli. Det er omtalt i Alton. Mercurius den 13. juli.

I sin redegørelse fra 1799 nævner Lawätz selv, at notitsen blev sendt til Provinzialberichte for at underrette publikum om det skridt, man havde taget.¹¹³ Lawätz eller den, der har foretaget indsendelsen, havde uden tvivl et ganske bestemt politisk sigte: ved at meddele offentligheden, at de ikke-reciperede havde drøftet spørgsmålet om livegenskabets ophævelse, og at protokollen over mødet var blevet tilstillet Ridderskabet, ville man øve pression på dette, gøre det vanskeligere for det at negligere de ikke-reciperedes aktion, eller hvis et forslag om ophævelse blev fremsat, at støtte dette gennem den givne meddelelse. Lawätz udtrykker det således, at han efter at have nævnt begivenhederne den 8. juli siger: »Man var nu kommet så vidt dermed, at et tilbageskridt ikke mere var mulig, og sagen måtte nu have sin gang, tilmed da publikum var underrettet om alt og begyndte at blive opmærksom på, hvorledes godsbesidderne videre forholdt sig. Det som hidtil var sket, betød dog ganske vist ikke meget«. ¹¹⁴

F. C. Jensens redegørelse findes i det følgende hefte af Provinzialberichte. I overskriften refereres direkte til den omtalte notits, og selvom det vel ikke er nødvendigt, at overskriften er skrevet af Jensen,

men også kan stamme fra udgiveren, professor Niemanns hånd, kan der dog ingen tvivl være om, at hans beretning er foranlediget af notitsen og kun kan forstås i sammenhæng med denne.

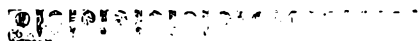
Cirsovius' referat har haft til formål at give oplysning om, hvad der faktisk skete, Jensens skal fastslå, at det ikke blot var de ikke-riciperede, som arbejdede med dette problem, men at også Ridder-skabet havde taget det op og havde truffet en almindelig overens-komst om, »at denne menneskehedens kostbare ret skal genoprettes på alle de adelige godser, hvis ejere tilhører det ridderskabelige korps«. Dette indleder referatet, først bagefter kommer så redegørelsen for, hvorledes man i praksis ville bære sig ad.

Set på denne baggrund er der ingen tvivl om, at Cirsovius' referat giver det mest pålidelige indtryk af, hvad der skete. Jensen udelader helt — og det forstår man godt — Baudissins forslag om en almindelig ophævelse. Hos Cirsovius bliver forslaget til et almindeligt »rund-spørge« (Umfrage), og alle 25 tilstedeværende udtaler sig varmt om sagen selv, men der er ikke tale om nogen beslutning, kun om almindelige udtalelser, som ikke kan binde nogen. Efter Jensens referat sker der en almindelig vedtagelse om ophævelsen, selvom betydningen af denne stærkt formindskes ved tilføjelsen om, at den ikke kan ske indenfor et bestemt tidspunkt, og at man ikke generelt kan fastsætte måden, hvorpå den kan gennemføres. Noget andet er, at det blev referatet i Provinzialberichte, der blev kendt af offentligheden — og eftertiden. Det blev derfor en almindelig opfattelse, også indenfor Ridder-skabets egen kreds, at der i virkeligheden havde fundet en formel vedtagelse sted om livegenskabets ophævelse.

Det er nu muligt nogenlunde at *rekonstruere* forløbet af *forhand-lingerne* på Ridderskabets generalforsamling den 8. juli 1795. Grev Baudissin til Knoop, støttet af sin broder på Rantzau, fremsatte forslag om, at livegenskabet skulle ophæves inden et bestemt tidspunkt, f. eks. 1800. Begrundelsen synes bl. a. at have været, at en sådan ønskedes af Kronprinsen. Forslaget kom ikke til nogen almindelig behandling, men den ene efter den anden af de tilstedeværende 25 rejste sig og erklærede sig med varme for sagen selv, gav altså udtryk for det ønskelige i, at bønderne måtte blive frie. En af dem, der havde ordet, var greven på Kletkamp, vel den mand, hvis ord der blev lyttet til med størst opmærksomhed. Han meddelte, at han havde besluttet sig til i løbet af ret kort tid at ophæve livegenskabet på sine godser, og han opmuntrede alle til at følge sit eksempel.¹¹⁵ Men samtidig blev det af talerne — eller i hvert fald de fleste af dem — understreget, at man

ikke kunne tage nogen almindelig beslutning, som kunne binde alle godsejerne. Forholdene rundt om var for forskellige til indenfor et bestemt tidsrum og på ensartet måde at løse dette bånd, men der synes at have været stærk stemning for, at man skulle arbejde for at få ophævet hoveriet, og på den måde ville livegenskabet ophøre af sig selv.

Mødet var et afgjort *nederlag for grev Baudissin* og dermed for *reformpartiet* i København, først og fremmest for A. P. Bernstorff og Schimmelmänn. Det var Reventlow'ernes og Brockdorffs synspunkter, der havde sejret, Ridderskabet kunne ikke tage nogen almindelig beslutning om ophævelsen, dels fordi det ville være vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at gennemføre en almindelig ophævelse, dels fordi man ikke kunne binde de enkelte godsejere ved en sådan vedtagelse. Vejen fremad mod det mål, som også mange af Ridderskabets mænd — med større eller mindre begejstring — anså for det rigtige, bøndernes frihed, måtte gå gennem praktiske reformer.

A. P. Bernstorffs henvendelse til Cai Reventlow 21. juli 1795.

Bernstorff var selvfølgelig straks klar over, at det, der var sket den 8. juli, var temmelig betydningsløst, i realiteten var et nederlag for den politik, han ønskede ført. Han gav dog ikke op. Diskussionen med Ridderskabets medlemmer blev fortsat. Fritz Reventlow ville snart rejse på sin grand tour — i september er han i hvert fald på vej sydefter. Og han blev så længe borte, at han ikke kunne få nogen indflydelse på, hvad der nu skulle ske. Så måtte der hamres på *Cai Reventlow*. Den 21. juli skrev Bernstorff til herren på Altenhof, det eneste brev fra ham om livegenskabets ophævelse, som er bevaret. Han begynder med at sige, at det er svært for ham at få tid til at samle alle sine tanker om det vigtige emne, hvad han kan sige, kan kun blive brudstykker. Den stemning til gunst for bønderne, som er kommet til udtryk i Kiel, er yderst prisværdig, men ret langt er man ikke kommet. Intet er virkelig klargjort, bestemte grundsætninger har man ikke stillet op, intet er der blevet besluttet. Hos mange er det endnu, som om der mangler den begejstring for det bedre, som alene kan fjerne frygten for at yde ofre, og det er dog deri, de personlige beslutningers moralske værdi ligger. Ingen behøver at rødme over, at han hidtil har betragtet bondestandens lænker med ligegyldighed, for det er en bebrejdelse, som mere eller mindre rammer os alle. Der må først opstå en gæring, før man kan blive opmærksom på, at der er noget forkert, denne fører igen til undersøgelse, og en sådan må være indgående, ellers vil man kunne

blive bebrejdet for kun at have den lyst til forandring, som brændemærker ethvert første eller det enkelte forsøg.

Bønderne i Hertugdømmerne har ikke ejendom, når man ser bort fra allodium, næsten ingen personlig frihed, meget tungt hoveri. Der er altså ikke noget, der driver dem frem mod æren, de har sjældent lejlighed til velstand og slet ingen fremtidsudsigter for sig og sine. Bernstorff går ud fra, at *godsejerne* virkelig *ejer det hele* og har en lovmæssig erhvervet ret til at kræve *hoveri* efter sædvane. Heri er der heller ikke noget, som er imod den naturlige ret, det grundes på kontrakter eller quasi-kontrakter. Noget andet er det, når der udøves en tvang, hvorved den *personlige frihed* bliver undertrykt. Noget sådant grunder sig ikke på *naturens ret*, ikke på kontrakter, ikke på nogen oprindelig lovgivning, det er kun den, der er bundet, som det går ud over, og han får intet til gengæld for tabet af den personlige frihed. Men friheden kan bestå, selvom bonden yder hoveri og ikke har ejendom, her er ikke tale om correlata og de kan skilles fra hinanden, sådan som tilfældet ofte er i Tyskland. »Så vidt jeg kan se«, siger Bernstorff, »er det smukt at forbedre bøndernes tilstand, men en pligt at gøre dem fri«. Han mener ikke, at godsejeren, den fornuftige godsejer, vil tabe derved, da det vel kun er sjældent, han udøver tvangen, ej heller behøver man at frygte for dårlige følger deraf. *Regeringen* skulle kun blande sig heri, forsåvidt som den måtte *sanktionere godsejernes frie beslutning* og gøre den uigenkaldelig. Æren for at ville gøre det og for at gøre det måtte helt og udelt tilkomme godsejerne eller Ridderskabet, idet han dog ikke nu vil berøre spørgsmålet om, hvorvidt der skal opnåes enighed indenfor dette.

Derefter kommer spørgsmålet om *forbedring* af bøndernes stilling, om de skulle have ejendomsret til deres gård, på hvilke betingelser hoveriet kan afløses med pengeydelse, om de skal overtage betalingen af skat. Herfor kan der næppe gives almindelige regler, endnu mindre udøves tvang, hvorved ejendomsretten kan krænkes. De lokale forskelle er for store, og regeringen kan opmuntre, understøtte, belønne. Her vil det være rimeligt at henvende sig til denne, som man også vil kunne regne med vil være rimelig.

»Det er og bliver mit ønske«, hedder det videre, »at man i almindelighed vil blive enig om således først at fastslå, at bønderne skal være frie, og dertil at nedsætte et udvalg på 3—4 personer og at tilforordne dem et par fuldstændigt upartiske mænd som f. eks. professorerne Schrader og Niemann i Kiel, at lade foranstalte en undersøgelse og udarbejde et projekt og senere at vedtage dette eller modi-

ficere det og så forelægge det til kongelig godkendelse. Herpå kunne man vælge den samme fremgangsmåde med hensyn til de andre spørgsmål, måske med andre personer, og så fortsætte dermed lidt efter lidt, indtil man er nået frem til det endelige mål. Her har De mine foreløbige, ganske vist yderst ufuldkomne tanker, som i hvert fald er meget velment«. Han slutter med en bøn om at sende et uddrag af brevet til Baudissin på Knoop, da han ikke formår at gentage sig selv, og Baudissin også har skrevet til Bernstorff, »og han for mig at se er fuldkommen enig med Dem«. ¹¹⁶

Den sidste udtalelse forekommer mildest talt overraskende. Vi ved med sikkerhed, at det var Baudissin, som i forsamlingen stillede det forslag, der indeholdt Bernstorffs ønsker, og som var direkte imod Cai Reventlows opfattelse. Vel kan Baudissin i sit brev af 10. juli have fremført forskellige betæneligheder, men som forholdene lå, må Bernstorff dog have været klar over, at Baudissin var *hans* mand. Han synes her at tale mod bedre vidende, vel sagtens fordi han ikke, nu han på ny prøver at få Reventlow med sig, er interesseret i at uddybe modsætningerne mellem ham og Baudissin, men snarere i at glatte disse ud. Eller kan han på denne måde ønske at tilsløre et samarbejde mellem Baudissin og ham selv?

I Bernstorffs brev møder vi iøvrigt klart formuleret de tanker, som synes at have været hans fra første dag, og som er genspejlet i de foregående måneders brevveksling mellem de ledende mænd: *En almindelig ophævelse* af livegenskabet og så senere de praktiske reformer, gennemført gradvis og afpasset efter de lokale forhold. Ophævelsen må vedtages af godsejerne eller af Ridderskabet, men om dette skal træffe beslutning herom som korporation på et almindeligt møde lader han på en måde stå hen. Her er det, som om han ikke vil presse for hårdt på. Det kunne der vel også være grund til efter det, der var sket den 8. juli, men Cai Reventlows brev af 27. juni lader dog ane, at Bernstorff allerede tidligere har ladet dette spørgsmål stå åbent. Det afgørende nye i Bernstorffs brev er forslaget om nedsættelse af en mindre *kommission*, hvori også upartiske professorer skulle have sæde. En sådan tanke lå jo nær, efter at den store landbokommission i Danmark på så fortræffelig måde havde udført arbejdet med forberedelsen af landboreformerne i Danmark. Han synes at have været af den opfattelse, at man først i princippet skal træffe beslutningen om bøndernes frihed og derefter nedsætte udvalget. Men det må dog have stået ham klart, at der også var mulighed for — som man havde gjort det i Danmark — at gå den anden vej, først at nedsætte udvalget. På denne

måde kunne man i hvert fald i første omgang komme uden om det prekære spørgsmål, om Ridderskabet som sådant skulle vedtage den almindelige ophævelse. Fritz Reventlows udtalelse i brevet af 26. juni kunne måske også fortolkes således, at der kunne være mulighed for en sådan løsning. På den anden side betød nedsættelsen af en kommission, at spørgsmålet om bøndernes frigivelse blev udsat i nogen tid, og Bernstorff ønskede jo netop, at der skulle handles nu. Han var imidlertid så meget politiker, at det primære for ham var at finde en vej til at nå det mål, han havde sat sig, selvom den måske nok snoede sig lidt mere, end han havde tænkt sig.

En kommission, nedsat efter de retningslinier, Bernstorff havde skitseret, ville formodentlig få et reformvenligt flertal. Baudissin kunne man vel ikke godt komme uden om. De ikke-reciperede måtte formentlig også repræsenteres deri. Deres ledende mænd var Lawätz, Bokelmann og Neergaard, alle reformvenlige. Professor Niemann havde som udgiver af *Provinzialberichte* tydeligt vist, at han ikke var nogen ven af livegenskabet, og tidsskriftet var blevet et af de farligste våben i kampen mod bøndernes ufrihed. Professor *Schrader* hørte også til dem, der i princippet ønskede livegenskabet ophævet. I sin bog »Über die schleswig-holsteinische Leibeigenschaft und deren Aufhebung«, der kom i 1797, fastslog han, at selvom der var betydelige vanskeligheder forbundet med ophævelsen, så kunne der dog ikke findes holdbare grunde, der taler til gunst for livegenskabet og dets bevarelse. På den anden side mente han dog, at godsejerne burde have fuldstændig dispositionsret over bondejorden, og hans bog gav derfor anledning til, at flere af reformvennerne vendte sig skarpt imod den. Alt velovervejet må det have forekommet Bernstorff, at kunne man få den lille kommission, som han ønskede, så ville en hel del være nået.

Tanken om en kommission er som sagt ny. Det vil sige, at denne mulighed ikke tidligere synes at have været direkte nævnt i diskussionen mellem Reventlow'erne og de københavnske statsmænd. Men helt ny er den måske dog ikke, for da Lavätz fremsatte sit forslag den 16. jan., hed det jo, at Ridderskabet og de ikke-reciperede skulle træde sammen for at drøfte problemet. I praksis må det vel have betydet, at han ønskede nedsættelse af et fællesudvalg.

*Grev Brockdorff på Kletkamp og hans stilling
til livegenskabets ophævelse.*

Eggers oplyser, at Bernstorff flere gange havde fortalt ham, at han i tiden mellem de to ridderskabsmøder »brugte alle de midler, der stod

til hans rådighed, for at indvirke på sindene«. I breve til de »mest betydelige medlemmer af Ridderskabet« redegjorde statsministeren for sine idcer.¹¹⁷ Denne udtalelse skal dog næppe forstås således, at det er et større antal af adelens mænd, han har henvendt sig til, og der er i hvert fald intet vidnesbyrd om, at han har været i forbindelse med andre end Cai Reventlow og *grev Brockdorff* på Kletkamp. Greven skrev til Bernstorff den 21. august. Brevet selv kendes ikke, derimod en betænkning, som Brockdorff havde udarbejdet, og som bærer samme dato og vel er blevet sendt til Bernstorff sammen med brevet.¹¹⁸ Lawätz fortæller lidt senere, at i efteråret 1795 blev en afhandling, forfattet af en anset godsejer, bragt i cirkulation i håndskrift.¹¹⁹ Det er uden tvivl Brockdorffs redegørelse. Den har fået en ikke ringe betydning for den senere diskussion, også i litteraturen, og da Brockdorff nogle måneder senere blev formand for det nedsatte udvalg vedrørende livegenskabets ophævelse, har hans synspunkter en ganske særlig interesse.

Brockdorff vil *ikke* rigtig *anerkende livegenskabet*, det er kun et sådant af navn, siger han. Han understreger de *fordele*, som livegenskabet giver bønderne, og ofte koster bøndernes konservation godsjerne dyrt, ikke mindst i Wagrien. Ophæves livegenskabet, bortfalder godsejernes forpligtelser, og de livegne må selv betale læge, medicin, skolepenge, begravelsespladser, de må deltage i udgifterne til retsvæsen og fattigvæsen. Om ophævelsen vil kunne blive en virkelig velgering for bønderne, og om de vil modtage den godvilligt, vil kun tiden kunne vise.

Det er efter hans opfattelse nødvendigt, at en sådan fuldstændig forandring af landbruget vil kræve mange forskellige *forberedelser*: opmåling og udskiftning af bondemarkerne, forbedring og udvidelse af gårdenes bygninger, bygning af kåd, så man kan få de nødvendige arbejdere og daglejere, anlæggelse af nye ladegårde på de fjerneste hovedgårdsmarker, anskaffelse af de nødvendige heste, vogne m. m. Der vil hertil kræves mange penge og gå flere år, men når dette er gennemført, vil enhver godsejer uden tvivl med glæde give bønderne deres frihed.

Hindrende for en almindelig frigivelse på een gang og på samme tid står pengemanglen, fideikommis'ernes særlige vanskelighed ved at skaffe penge, indgåede forpagtningskontrakter, hvor forpagterne får hoveri fra bønderne, men ikke har forpligtelse overfor disse. Den største vanskelighed er dog nok pligten til at stille soldater, idet de unge karle vil søge bort. Spørgsmålet om forpagtningerne vil dog ikke være af særlig stor betydning, pengemanglen vil kunne afhjælpes ved lån fra Kredit-

kassen, og soldaterproblemet kunne løses ved et løfte fra kongen om ikke at stille krav til godsejerne, hvis de mangler tjenestedygtigt mandskab.

For enhver, der kender godsernes forfatning, er det indlysende, at det vil være til stor skade for disses ejere, hvis der gennemføres en almindelig frigivelse, inden de nævnte forberedelser er afsluttet. Og alle kan ikke gå lige hurtigt frem, nogle er i fuld gang med at ophæve hoveriet, andre er allerede færdig. Selv har han arbejdet derpå i 6 år og regner med at være færdig i løbet af en 2—3 år. Mange er dog meget længere tilbage, flere er slet ikke begyndt. Han mener ikke, at man bør vente med at frigive bønderne, til alle kan være med, så bliver sagen trukket for meget i langdrag, og bønderne, denne »den laveste, lidet oplyste klasse af mennesker«, vil blive grebet af en almindelig svindelånd og vil kunne misbruge den opnåede frihed, som de endnu ikke har noget egentligt begreb om. Det ville være bedre, om man på de enkelte godser, efterhånden som forberedelserne var afsluttet, frigav undersåtterne »med den nødvendige solemnitet, dog uden eclat eller ostentation«. Det ville være den bedste måde at fremme sagen på, og herved kunne man undgå de eventuelle uroligheder, som kan følge med en almindelig frigivelse.

Det tilkommer ikke ham, siger Brockdorff, at afgøre, om denne vigtige forandring vil have nyttig eller skadelig indflydelse på statens interesser, han vil dog nævne, at Frederik den Store for nogle år siden ville ophæve livegenskabet i Pommern og andre lande, hvor det er endnu hårdere end i Holsten, men opgav det igen, da han fik betænkeligheder, især med hensyn til det unge mandskabs bortvandring. Endelig fremhæver han endnu engang tidens *svindelånd*, et udtryk, der hyppigt forekommer i disse år, når den nye tid og dens ideer skal stå for skud. Svindelånden er for Brockdorff først og fremmest, at alle og enhver er utilfredse med den stand, han er født til, og søger at trække den højere stand nedad ved at håne den. Og denne ånd er ved at trænge ind i den såre nyttige bondestand, så flere og flere forlader den for at blive håndværkere — de fleste fuskere — og det bliver svært for landmanden at få tjenestefolk.

Brockdorff var en af de mænd, man så op til indenfor Ridderskabet, og A. P. Bernstorff havde — i hvert fald tidligere — sat ham højt. Hans meninger er ikke en tilfældig godsejers, her taler Ridderskabets førende mand, om ikke dets betydeligste politiske kraft — det er så utvivlsomt Fritz Reventlow. Hans synspunkter falder i meget sammen med Reventlow'ernes, når det gælder at afvise Bernstorffs ønsker eller

fremhæve de mange praktiske vanskeligheder ved reformerne. Hele hans argumentation sker ud fra den forudsætning, at frigivelsen af de livegne måtte ske i takt med de praktiske reformer, men disse er for ham ophævelse af hoveri, udskiftning, bygning af nye kådnersteder. Mens Fritz Reventlow vel nok mente, at man skulle gå videre, og at ejendom måtte være målet — derpå tyder hans brev til broderen af 6. juni 1795 — er det et problem, der slet ikke melder sig for Brockdorff. Han er aristokrat, det lyser ud af hans betænkning, men uden tvivl også en patriark, der gerne ser, at hans bønder får menne-skeværdige kår at leve under.¹²⁰ Nogetsomhelst forsøg på at finde andre veje er der ikke hos ham, kun stejl afvisning. At han så samtidig som en anden Jeronimus — og som utallige Jeronimusser før ham, vel også efter — beklager sig over tiden, ikke mindst de dyre tjenestefolk, må vel ikke mindst tilskrives hans alder, selv ventede han kun at leve nogle få år endnu.¹²¹

Kort efter at grev Brockdorff skrev sit indlæg, greb en anden af de store godsejere, fyrst *Hessenstein* til Panker m. fl. godser, pennen. Han var nært knyttet til greven på Kletkamp, der var hans rådgiver i mangt og meget vedr. godsdrift og landbrug.¹²² Var der en lejlighed til at kæmpe for godsejerstandens rettigheder mod den nye tids frihedsideer, lod fyrsten den nødigt gå fra sig. Et underskrevet, men udateret eksemplar af hans betænkning ligger blandt de Bernstorff'ske papirer,¹²³ en afskrift med datoen 1. sep. 1795 og Hessensteins signatur findes i hans betænkning af 1. marts 1797.¹²⁴

Hessenstein mente at kunne føre bevis for, at de 260 inderster med ejendomsråd, der fandtes på hans godser, var bedre stillet end de frie inderster i Kaltenkirchen. Forskellen »er uendelig«, og det sker da også, i hvert fald på hans egn, at frie folk bliver livegne. Livegenskabet er helt og holdent til fordel for de livegne, til skade for godsejerne, og de fleste af disse er derfor også, når de har nogen formue — og således som grev Brockdorff vil have indberettet det — i gang med at træffe andre indretninger, tidsforpagtning, parcellering m. m., for at kunne afskaffe dette livegenskab, som dog er uomgængelig nødvendig ved godsernes nuværende økonomi. At *fastsætte* en bestemt *termin* for livegenskabets ophævelse er »phisikalisch« *umulig*, og der ville blive den største forvirring, hvis øvrigheden skulle komme på den tanke at udstede regulativer herom. Bønderne ville forvandle denne frihed til udskejelser, og mange ville slet ikke tage imod friheden, godsejerne ville blive fuldstændig ruineret og ville blive »tvunget til vedr. denne sag at stille krav om opretholdelse af deres privilegier og de rigslove,

som fuldt ud beskytter deres ejendom,¹²⁵ men dette kan ikke ventes under den vise og retfærdige regering, som vi har den lykke at leve under«. Af de anførte grunde er der da heller ikke foretaget ændringer i de preussisk-pommerske civilindretninger, selvom dette var blevet foreslået.

Når de nye indretninger er kommet i stand, må godsejerne efter hans opfattelse udbede sig, at der ikke indrettes lægder på godserne, men at rekrutteringen sker som hidtil, og at der indføres et nyt tjenestereglement. Efter de nugældende love straffer man tjenestefolk ved at gøre fradrag i deres løn, og det er lige så u hensigtsmæssig, som hvis man ville straffe en soldat, der af modvilje gør dårlig ekcersits, ved at korte af i hans løn i stedet for at give ham prygl. I Sverige, hvor bønderne endda har en betydelig stilling på rigsdagen, kan tjenestefolk straffes med piskan.

Fyrst Hessensteins indlæg bringer jo ikke på nogen måde nye momenter ind i sagen, men har interesse ved at vise, hvorledes indstillingen var hos den del af godsejerne, som allerstøjlest stod på deres ret — eller deres formentede ret — som med den største forbitrelse vendte sig mod den nye tid og dens ideer.

J. P. Neergaards indlæg mod Brockdorffs promemoria.

Lawätz fortæller, at »den ansete godsejers« indlæg snart blev efterfulgt af en imødegåelse, skrevet af en anden anset godsejer.¹²⁶ En sådan imødegåelse findes i de Bernstorff'ske papirer vedr. livegenskabet.¹²⁷ Det er uden tvivl den, Lawätz omtaler. Den er uden dato og underskrift, men er skrevet med samme hånd som et større indlæg, *Jens Peter Neergaard* skrev på Eckhof det følgende år.¹²⁸ Det kan vel tænkes, at Neergaard til Statsministeren har sendt en afskrift af en betænkning, ført i pennen af en anden. Men en række indre kriterier tyder dog afgjort i retning af, at det virkelig er den unge sjællandske hofjunker, der har påtaget sig at imødegå Ridderskabets ærværdige primas, at blive reformpartiets pennefører, den mand, om hvem Rist senere sagde, at han skriftligt slet ikke kunne udtrykke sig ordentligt.¹²⁹ Da Neergaard nogle år senere udgav en lille pjece om militærvæsenet, skrev Fritz Reventlow til broderen Cai: »Måske har advokat Schmidt hjulpet ham dermed«. ¹³⁰ Det er rigtigt, at Neergaard ikke var nogen pennens helt, og alligevel udarbejdede han i de følgende år flere betænkninger om denne sag. Det kan naturligvis tænkes, at han har haft hjælp til den skriftlige udformning, f. eks. af Lawätz, hvis bog »Gemælde der Slavery und Leibeigenschaft« fra 1798 er en imødegåelse

punkt for punkt af Brockdorffs indlæg. Selvom synspunkterne stort set er de samme, synes der dog ikke litterært at være nogen overensstemmelse, der kan lede tanken hen på et samarbejde.

Neergaard begynder med at sige nogle venlige ord om den gamle herre på Kletkamp. Man vil misunde de livegne på hans gods, hvis de med sikkerhed kunne håbe, at greven opnåede en patriarkalsk alder. Derefter følger punkt for punkt en gennemgang af betænkningen. Når greven udtaler, at de gensidige forpligtelser mellem godsherren og hans undersætter ikke er lovmæssig bestemt, siger han: »Jeg ved ikke, om noget tænkende menneske har dannet sig noget mere forfærdeligt billede af livegenskabet«. I stærke farver skildres *tjenestetvangen*, hvorefter tjenestefolk kan forpligtes til at tage tjeneste, hvor godsejeren ønsker det. Ikke mindst er denne forpligtelse trykkende på de små godser, og man forstår, at en karl under sådanne forhold tvinges til at forlade slægt, ja kone og børn for evigt. Når det ikke sker tiere, end tilfældet er, skyldes det, at bonden elsker sin hjemstavn. Og så er der endda slet ikke tale om hårdheden hos godsejerne, deres forvaltere, fogder og utallige andre, af hvem man ikke altid kan vente det gode, da de ofte ikke har andre midler til at hævde sig, end at de ustraffet kan plage deres medmennesker.

I skarpe ord angriber han, at godsejeren skal give *tilladelse til ægteskab*, og nævner de tragiske menneskelige følger, dette forhold ofte kan have. Tjenestetvangen medfører, at de livegne tjener betydeligt mindre end de frie, $\frac{2}{3}$ eller $\frac{1}{2}$, og maden er så ringe tilmålt, at de ikke kan spise sig mæt. Der er tænksomme livegne, som indser, hvor nyttigt det er for deres børn at *lære at skrive og regne*, men der er adskillige godsejere, som ikke har villet gå med hertil, fordi de har anset det for en unyttig sag, der kun kunne gøre bønderne urolige.

Som det fremgår af grevens redegørelse, er godsejernes forpligtelser ikke lovmæssigt fastslået, og den livegne, der intet får, kan kun i den alleryderste nød henvende sig til regeringen, og han ved ikke, hvornår han har ret til at besvære sig. Ang. de enkelte forhold, som Brockdorff havde nævnt, siger han bl. a., at for en elendig bolig, tilladelse til at samle lidt træ i skoven, undertiden for noget korn, som er faldet af ved indkørslen i laden, og noget vinterfoder til en ko må indersten året igennem yde to dages ugentlig hoveri og i hø- og kornhøsten give møde hver dag. Fordelene med hensyn til fri skole er ikke særligt store, thi gårdmændene har næsten alene måttet sørge for skolemesterens underhold. Alle de velgerninger, greven har nævnt, er dels ringe, bliver dels dyrt betalt af bønderne. Ingen menneskeven vil ønske, at man for disse fordeles skyld beholder livegenskabet.

Til påstanden om, at livegenskabets ophævelse medfører en fuldstændig *ændring i godsernes økonomiske organisation*, siger han, at man kan fortsætte med hoveri, selv om der intet livegenskab er. Det beviser flere eksempler. Noget andet er, at Neergaard mener — og ønsker — at hoveriet forsvinder samtidig med livegenskabet. Ej heller er opmåling og udskiftning nødvendig, også frie bønder kan have fællesskab, men disse reformer er uomgængelige, hvis man vil have større udbytte af sine godser. Og når greven vil have bygget nye bygninger til gårdmændene, viser det jo kun, hvor dårlige forholdene er, så længe menneskene er livegne. Bliver det nødvendigt med større bygninger, og indfører bonden en bedre driftsform, stiger godsejerens indtægter også. Bygning af nye kåd er ikke nødvendig for at ophæve livegenskabet, men for at kunne afskaffe hoveriet. Anskaffelse af vogne og heste vil næppe medføre væsentlige udgifter, da de vil kunne fås fra bøndergårde, og 5 år skulle være mere end nok til at afskaffe hoveriet i Hertugdømmerne. Hvad hindrer da godsejerne i at enes om at ophæve livegenskabet, spørger han. I modsætning til Brockdorff er han ikke i tvivl om, at livegenskabets ophør vil være en velgerning. En livegen har intet fædreland, ingen interesse for det almene vel, regenten kender han næppe af navn, og skal han med tålmod bære sin skæbne, må han anse sig selv for at være en anden slags skabning end sin herre, og af sådanne borgere kan staten ikke vente sig meget godt. Det er ham ligegyldigt, hvem der regerer, da han ikke kan vinde eller tabe ved en forandring af regeringen, sjældent vil man hos disse mennesker møde nogen aktivitet, nogen eftertanke.

Det nævnes, at på de gårde, hvor hoveriet er afskaffet, har man i hvert fald lagt så meget jord til hvert hus, at der kan græsse en ko derpå, måske to, når dyrkningen er bragt i orden, og desuden kan indersten derpå dyrke korn til familiens underhold. Der kan ikke være tvivl om, at denne indretning vil blive almindelig, da godsejerne vil se deres fordel deri og på denne måde er mest sikker på at få gode daglejere til enhver tid.

Det vil efter hans opfattelse ikke kræve større pengemidler at afskaffe hoveriet, sådanne bliver først nødvendige, når der er tale om reformer, som skal forøge indtægten af godserne. Problemerne med forpagterne er næppe store, og efter 4 års forløb vil der ikke være mange godser, der bliver bortforpagtet med hoveri. Ang. militærvæsenet udtaler han, at det måske ville være ønskeligt, at ingen kan forlade det distrikt, hvori han er født, før han har udtjent som soldat.

Neergaard anser det for nødvendigt, at der fastsættes et tidsrum,

efter hvis udløb ingen mere må behandles som livegen. Menneskemanglen på godserne skyldes snarere livegenskabet end »svindelånden«, det er forbudt mod ægteskab, den dårlige behandling, flugten fra hjemstavnen, følelsen af at være lænket til en lille plet, der er årsagerne hertil.

Neergaards indlæg er skrevet af en mand, der har et godt kendskab til forholdene, de skadelige følger af livegenskabet, ja misbrug, han nævner, er ikke kimærer i en agitators hjerne, i næsten alle tilfælde kan der fremdrages konkrete eksempler, der viser rigtigheden heraf, og overalt mærker man, at ordene er skrevet af en mand, som føler varmt med bønderne, som harmes over uret. Traditionen fra det fjerne Svenstrup er ikke gået tabt. Redegørelsen er polemisk, den har eet bestemt formål, at vise, hvor sagligt forkert de Brockdorff'ske indvendinger imod livegenskabets ophævelse er. Der er derfor politisk set heller intet nyt i indlægget, og A. P. Bernstorffs nye forslag om en kommission nævnes hverken af ham eller af Brockdorff.

C. U. D. von Eggers.

Cai Reventlow havde for enhver pris ønsket at undgå en offentlig diskussion om livegenskabets ophævelse. Bernstorff var af en anden opfattelse. Han ønskede at få sine synspunkter kendt i en videre kreds og mente, at sagen egnede sig til en »så vidt mulig nøjagtig undersøgelse, der kunne forelægges den del af publikum, som man egentlig kan anse for det læsende«.¹³¹ I den unge holstener *Christian Ulrich Detlev von Eggers* fandt A. P. Bernstorff en mand, der både kunne og ville løse den opgave, som greven stillede ham. Han var vokset op i Glückstadt, hvor hans fader Heinrich Fr. von Eggers var vicekansler ved Regeringen. Den unge Eggers besøgte gymnasiet i Altona, studerede i Kiel, Leipzig, Halle og Göttingen, og allerede i 1785, kun 27 år gammel, blev han *professor* ved Universitetet i København. Han havde før den tid været knyttet til centraladministrationen som fuldmægtig i Kommercekollegiet. I 1790 blev han medlem af dettes direktion, og på mange måder blev hans store evner, hans enorme arbejdskraft taget i brug af regeringen, og allerede i 1789 opgav han sin lærervirksomhed ved Universitetet. Foruden af dette mere praktiske arbejde var Eggers fra ganske ung optaget af litterær virksomhed, hans flid grænsede næsten til det utrolige, til tider arbejdede han foruden 10 timer om dagen tre af ugens nætter. Hans produktion er næsten ufattelig stor, spænder over vidt forskellige emner, selvom jura, statsret og kameralvidenskab udgør den centrale del deraf.¹³²

Eggers havde tidligt beskæftiget sig med *livegenskabet*, i en række artikler i Deutsches gemeinnütziges Magazin: »Briefe an Frau B. ueber die Aufhebung der Leibeigenschaft und Frohndienste«. ¹³³ På grundlag af, hvad historien fortæller, hvad naturretten byder og de nyere filosoffer — ikke mindst Rousseau — havde lært, kommer han heri til den konklusion, at godsejerne kan gøre livegenskabet gældende overfor den bosiddende bonde, men ikke overfor børnene, og han har ikke nogen ret til at nægte de livegne tilladelse til ægteskab eller at indskrænke deres fulde myndighed over deres børn, og han kan ikke tvinge de unge til at overtage nogen gård. Hvis Eggers var en fyrstes rådgiver, ville han sige til denne, at det var hans pligt at tilbagegive undersåtterne »menneskeheden ret«, som man så længe havde unddraget dem. Og en fyrste er berettiget til at fratage godsejerne rettigheder, som de har tilrevet sig, intet kan holde ham tilbage, »når fornuftens stemme kalder ham, når den evige naturret byder ham det«. Men ændringen bør forberedes, der må foretages en undersøgelse af den foreliggende lovgivning, der må gives belæring om nytten af den nye forordnings hensigt og nødvendighed. Det er vel ikke mindst godsejeren, der behøver belæring, det kan ske ved fyrsten og hans rådgiveres udtalelser, ved cirkulærer, skrevet med varme og værdighed. Derefter skulle livegenskabet være ophævet for alle, der ikke var bosiddende eller havde givet sig i tjeneste på bestemt tid efter at være fyldt 16 år. Efter at loven var trådt i kraft, skulle alle børn fødes frie. Særlig klart eller heldigt udformet er Eggers' forslag ikke. ¹³⁴

I 1791 erhvervede Eggers doktorgraden på en afhandling: »De jure imperantis libertatem personalem perfectam restituendi rusticis glebae adscriptis«, som oprindeligt var beregnet til Københavns universitet, men blev indsendt til Göttingen. ¹³⁵ Gennem disputatsen og hans andre litterære arbejder med dette emne fik han et navn i Europa som en af de kyndige i livegenskabets problemer, en af foregangsmændene i kampen mod den ufrihed, som af så mange følte nedværdigende for mennesker og for menneskeheden. Det var ikke tilfældigt, at da Johann Georg Krünitz udsendte det bind af sit mægtige værk *Oekonomisch-technologische Encyclopaedie*, der indeholder en omfattende artikel om livegenskabet, blev det foran prydet med et billede af Chr. Ulrich Detlev von Eggers, tegnet af Thorvaldsen. ¹³⁶ Bernstorff kendte han igennem mange år, siden maj 1784, og denne interesserede sig for hans litterære virksomhed, gennemlæste endda artikler til det af Eggers redigerede *Deutsches Magazin* i manuskript. Eggers fortæller selv, at han allerede i foråret 1795 blev vidne til de første skridt, statsministeren

foretog for at få livegenskabet i Slesvig og Holsten ophævet, og han kunne uafbrudt følge trådene i denne vigtige forhandling.¹³⁷

C. U. D. von Eggers var således både veludrustet og velforbereget til den opgave, som Bernstorff nu overdrog ham efter den 8. juli. Resultatet af samarbejdet mellem de to mænd blev Eggers' lille pjeces: »Schreiben eines Holsteinischen Edelmanns an seinen Bruder über die Aufhebung der Leibeigenschaft in Holstein«. Den udkom sidst på året 1795.¹³⁸

Eggers' pjeces.

I indledningen berører Eggers et tema, som allerede Fritz Reventlow tidligere havde været inde på, *faren for en revolution*, som i mange sind uden tvivl har siddet som en nagende angst for fremtiden. Han skildrer bøndernes gærende utilfredshed, og faren for en rejsning er i virkeligheden afhængig af regeringens kraft, dens klogskab, svigter den, ja så er det ude med godsejerne. En forandring er derfor nødvendig, og er det så ikke bedre at gennemføre forholdsreglerne, mens uvejret er langt borte? Og hvem andre skal gøre det end godsejerne selv? Gør kongen det, bliver der ulyst og fjendtlighed på begge sider. Han glæder sig over, at hans »kære landsmænd vil give det øvrige Tyskland, som befinder sig i den samme situation, et eksempel«. Han er klar over, at der vil være mange vanskeligheder, men de vil ikke være uovervindelige, thi forandringer, som befales os af fornuften, er altid mulige. Efter hans mening er godsejernes og bøndernes interesser ikke i strid med hinanden, men næsten alle, der har behandlet dette spørgsmål, har taget fejl på dette punkt, og derved er hele problemstillingen blevet forkert. Man har troet, at livegenskabets ophævelse uadskilleligt var forbundet med erhvervelsen af ejendom til jorden og afskaffelse af hoveriet, og derfor har man, når man talte om bøndernes personlige frihed, også altid tænkt på en krænkelse af godsejernes ejendomsret. Dette er forkert, ja skadeligt.

Eggers undersøger derefter nærmere selve livegenskabet. Bønderne er, siger han, ikke godsejernes ejendom som gård og kvæg. Men fratager man dem retten til at bo, hvor de vil, bliver de som kvæget. Livegenskabet skyldes ikke nogen besiddelsesret, det er opstået i kraft af et temporært behov, blevet fortsat som en fejltagelse. Efter en længere redegørelse, byggende på historiske, retslige og naturretslige undersøgelser og overvejelser, fastslår han, at *godsejerne ikke har nogen ejendomsret over bønderne*, de kan derfor heller ikke modsætte sig bøndernes personlige frihed og livegenskabets ophævelse. Når dette har kunnet blive

ved at bestå, skyldes det regeringens overbærenhed, og det står i dennes magt at ophæve det, fjerne denne fejltagelse.

Helt anderledes forholder det sig efter den almindelige rets grundsætninger med hensyn til godsherrens *ejendomsret over* de livegnes *gårde* og huse og deres personlige ydelser. Uanset hvordan de i sin tid måtte være erhvervet, må besiddelsen heraf være hellig, her er der ikke tale om nogen fejltagelse, der støder an mod statens grundsætninger. Hvad der er mit, må jeg benytte, så længe jeg ikke sårer andres ret, og ingen kan tvinge mig til at være menneskeven. Man siger, at af hensyn til almenvellet må staten tage sig af den største klasse indenfor undersåtterne. Men det er svært at bestemme, hvad almenvellet er, mens ejendomsrettens hellighed er klar og indlysende. Det ubegrænsede hoveri er dog et onde, det er som åger, skadelig for landbruget, men Eggers er overbevist om, at alt vil ordne sig, når bønderne har genvundet friheden. Hans konklusion bliver, at staten ikke — imod godsherrens vilje — kan give bønderne de steder, som godsejerne er retmæssige ejere af, til ejendom mod en bestemt afgift. Det står heller ikke i dens magt at fastsætte omfanget af hoveri og andre ydelser, da der ikke er bestemte love, som fastslår en indskrænkning i godsherrernes ejendomsret, gående ud på, at stederne ikke må nedlægges, men skal beboes og dyrkes af bønder.

De holstenske retslærde antager dog i almindelighed, at de holstenske livegne i tvivlsomme tilfælde kun er forpligtet til bestemt, ikke til ubestemt *hoveri*, og landretterne afsiger kendelse efter denne grundsætning. På den anden side kan man ikke bestride godsejernes fuldstændige *frie dispositionsret* over deres undersåtters gårde, de kan forflytte og afsætte bønderne, gøre alt, hvad der passer dem, uden at aflægge regnskab for nogen. Undersåtterne har ikke yderligere krav, når de får det nødtørftige til livets underhold, men hvordan og hvorledes er helt overladt til godsejernes forgodtbefindende. Man kan altså ikke kræve noget af godsejerne, men hvis man giver bønderne ejendom eller i det mindste arveforpagtning mod bestemte naturalydelser, som eventuelt kan konverteres i penge i forhold til enhver tids pris, eller udparcellerer hovedgårdsmarkerne, som nu gør hoveriet nødvendigt, vil befolkningen stige, jorden blive bedre, markerne blive dyrket af flittigere, mere velhavende, bedre mennesker, og godsherrerne vil få større, sikrere indtægter.

Eggers er reformven. Men den pjece, der var blevet til under hans pen, havde et bestemt, øjeblikkeligt mål, som fremstillingen må indordnes under. På ny understreges det: ejendom og hoveriets afskaffelse kan

ikke gennemtvinges. Hertil kræves mange forberedelser, og disse reformer kan først ske efterhånden. Derfor må de to ting holdes adskilt, det ene afhænger af godsejernes forgodtbefindende, det andet er hans pligt, livegenskabet er i klar modstrid med stats sammenslutningens første grundsætninger, dets ophævelse er nødvendig, reformerne ikke. Vi venter tillidsfuldt på, at godsherrerne vil lytte til rettens, fornuftens og menneskelighedens stemme, vi forlanger, at de ophæver bøndernes forpligtelse til at blive på den gård, de nu tilhører, så snart de er blevet enig med regeringen om, hvordan det kan ske uden at medføre nogen forstyrrelse af de nu engang bosiddende familiers stilling.

Henimod slutningen af sin pjece vender Eggers tilbage til det tema, der før lød som et præludium, *tidens mægtige angst*, revolutionens tunge skyer, der prægede liv og tanker i de år, da den franske socialrevolutionære omvæltning gav en livets og tilværelsens usikkerhed, ukendt gennem sekler. Det var, som ingen mere kendte fremtiden. Lærer ikke vor tids erfaring, siger Eggers, at mængdernes rasen ingen grænser kender, når den engang er brudt løs? Længe kan uvilje gemmes i den livegnes bryst, måske kun give sig udslag i voldsomheder mod dem, han betragter som værktøj for sin plage. Men pludselig kan den komme til udbrud. »Ryst så, I godsejere, hvis det engang skulle ske hos de livegne. Måske lykkes det jer med hjælp af den væbnede magt at dæmpe en, to eller tre opstande. Men dyrt vil I komme til at betale jeres ro, hvis I ikke lytter til advarslen . . . Den døende stemme fra en moder, der trykker sit barn til brystet, vil engang i jeres soveværelse forbande det egensind, som afholdt jer fra at aflede uvejret, mens tid endnu var«.

På ny understreger han, at det er i godsejernes egen interesse at ophæve livegenskabet. Evigt kan det ikke bestå, og man vil ikke kunne overse følgerne af en ophævelse, der udgår fra bønderne. Tager gods-ejerne selv det første skridt, har de meget mere magt over den kommende ordening af forholdene. Der er ingen tvivl om, at *landsherren kan gennemføre forandringen* imod deres vilje. Men så kan de ikke vente nogen særlig gunst af ham, ingen lydighed eller hengivenhed hos de bønder, der bliver fri. En sådan ændring kan gennemføres ved lov, og landsherren kan gøre det i Slesvig i kraft af sin suverænitet, i Holsten som tysk fyrste. Og hvad skulle afholde ham herfra, hvis gods-ejerne ikke selv vil gøre det? For bøndernes personlige frihed er der en tydelig retslig begrundelse, derfor taler menneskelighedens stemme, statens vel.

Det forekommer ham uforståeligt, at godsejerne i så lang tid ikke har kunnet tage deres beslutning. Alt taler derfor. Iøvrigt kunne han

tænke sig at foreslå udpeget en *deputation*. Denne skulle foretage en undersøgelse af, hvorledes de livegne kunne fritages for deres forpligtelse overfor godset på en sådan måde og med sådanne tidsbestemmelser, at der ikke kom nogen standsning eller pludselig forandring i de engang bestående forhold og indretninger. Til medlemmer heraf skulle udpeges forstandige, indsigtsfulde og erfarne mænd, som gjaldt for at være rolige og upartiske. Den kunne finde udveje, som var gavnlige for begge parter. Og lige fra først af måtte man stræbe efter en almindelig ordening. Enhver godsejer kan ganske vist selv frigive sine livegne, men han kan ikke uden den lovgivende magts medvirken bestemme de forandringer, som derved bliver nødvendige med hensyn til andre forhold og indretninger i staten. Sådanne bestemmelser må være almindelige, og regeringen ville ikke nå sit endelige mål, hvis den indlod sig med de enkelte. Her er ikke tale om lokale forskelligheder, som gør afvigende forholdsregler nødvendige, thi ophævelsen af livegenskabet kræver kun sådanne forbedringer, som tager sigte på indretninger, der er fælles for hele landet.

Kommissionen skulle ikke udstrække sin virksomhed videre, thi forbedringernes andet hovedformål, hovbøndernes *ejendom* til jorden, afhænger af godsejernes gode vilje, og hertil kræves flere forberedelser. *Hoveriet* kan ikke uden videre ophæves, der må opmålinger og udskiftninger til. Til reformerne behøver man *lån*, men her vil man kunne regne med hjælp fra regeringen. Kreditkassen skal også fremme de holstenske bønders frihed. Regeringen er altså villig til, som i Danmark, at give lån til disse formål på gunstige tilbagebetalingsvilkår. Men for at disse lån kan gives, må der foretages nærmere undersøgelser og udarbejdes planer sammen med særlige kommissarier, desuden overslag over udgifterne og regulativer ang. hoveriet. Der må også føres forhandlinger med bønderne. På den måde kunne reformerne gennemføres i løbet af en 10—15 år, uden at regeringen tillod sig noget indgreb i ejendomsretten. Men først må livegenskabet ophæves, thi uden bøndernes personlige frihed vil en nyordning ikke blive holdbar. Derfor skal der også lyde en stærkttonende tak til dem, som med menneskekærlig iver har bragt denne menneskehedens vigtige sag frem.

Kender man *Bernstorffs brev* af 21. juli 1795, kan man ikke være i tvivl om, at det ikke mindst er hans ideer og tanker, vi møder i Eggers' bog, de er ikklædt veltalenhedens klædebon, vævet af den erfarne litterat, men overalt mærker man den store statsmand som inspiratoren, det er hans stræben og hans mål, der har præget bogen. Har man Eggers' udtalelser om samarbejdet med Bernstorff in mente, tør

man formode, at Bernstorff selv har læst manuskriptet igennem, før det gik til trykkeriet. Ideerne er de samme, selvom toneføringen kan være vidt forskellig. Bernstorff prøver at overbevise i rolige, men bestemte ord. Selvom Eggers ikke bruger hadske og voldsomme udtryk, er han dog — skal også være det — propagandisten, der ud af sit rige kendskab til retsdeer hamrer hovedteserne ind i *publikum*, og publikum er først og fremmest de *adelige godsejere*. Det er jo dem, der skal læse pjecen, overbevises af den, handle derefter. Med stærk kraft udnyttes — man kan næsten sige som et hovedtema i bogen — den franske revolution som den truende baggrund for skildringen af de rædsler, der nu eller senere kan blive virkelighed, også i Slesvig og Holsten. I de nærmest foregående år havde urolighederne i Hertugdømmerne været så alvorlige, så vedvarende, at disse stærke ord har måttet føre ind på tanker, der både var præget af uhygge, men også af nutid og virkelighed.

Ligesom Bernstorff — og før ham Oeder — understreger Eggers stærkt, at livegenskabets ophævelse og overgang til ejendom er to forskellige problemer. Han gør det vel nok stærkere, fordi han ved om-talen heraf først og fremmest vil berolige godsejerne, han fastslår, at deres ejendom er ukrænkelig, reformer her må være helt frivillige. Men man har en fornemmelse af, at Eggers ligesom overdriver lidt, måske bruger ord, der ikke helt dækker hans inderste mening. Der kan ikke være tvivl om, at også Eggers ønskede de praktiske reformer gennemført, det er, ligesom der derved er kommet en indre spænding i hans fremstilling. I stærke ord fastslår han, at den hellige ejendomsret giver godsejerne magt til at skalte og valte med bøndernes jord, næsten som de vil, også til at fordre så meget hoveri, de lyster. Dog er det godkendt af domstolene, at hoveriet ikke er ubegrænset. *Niemann anmeldte* pjecen i Provinzialberichte og udtalte mange anerkendende ord om dens ideer og tanker. Det meste af anmeldelsen er refererende, men netop på dette punkt sætter han ind, så længe bønderne ikke er frie, må det være statens pligt at være en slags værge til beskyttelse af de umyndige.¹³⁹

Det spørgsmål, som måske var det mest aktuelle næstefter selve livegenskabets ophævelse, *nedlæggelsen af bøndergårde*, går Eggers udenom, selvom man kan fortolke hans ord således, at han godkender godsejerens formelle ret til at inddrage bøndernes jord, når bare han sørger for deres underhold. Her som på andre steder er Eggers' pjece ikke blot et indlæg i det aktuelle spørgsmål, det, der nu var sat på dagsordenen. Det er vel også et varsel om de diskussioner, der skulle komme,

ikke mindst når man skulle forlade de teoretiske drøftelser, ikke mere kunne nøjes med løse rammeskitser, men skulle udforme de enkelte konkrete bestemmelser i den endelige lov. Det er en af skæbnens tilskikkelser, at det netop skulle blive Eggers, der som overprokurør kom til at koncipere denne lov. Det kunne ingen dengang ane — vel heller ikke forfatteren selv. Og så skulle det endda komme til at gå således, at lovens koncipist og dens første tilskynder, Eggers og Lawätz, få måneder efter dens udstedelse, skulle mødes på et holstensk gods, hvor bønderne samledes truende udenfor herrehuset. Skæbnens veje kan være lunefulde.

Eggers oplyser selv andetsteds, at bogen udkom i foråret 1795.¹⁴⁰ Det er oplagt, at der her er tale om en fejlhuskning, thi efter hele dens indhold at dømme og efter hans egne udtalelser må den være skrevet efter 8. juli. Den annonceres i *Altonaischer Mercurius* den 21. dec. 1795, anden gang den 11. jan. 1796. Den har altså foreligget inden *Kieleromslaget*, da Ridderskabet på ny skulle mødes, men kun kort tid før. Ingen kunne vel vide, hvem der var forfatter til den anonyme bog, men de medlemmer af Ridderskabet, der har læst pjecen, må have været klar over, at det ikke var en tilfældig mand, der gav udtryk for sine synspunkter, men at forfatteren talte med en helt anden autoritet end de mange andre, der drog i felttog mod livegenskabet. Nogen mester i fortolkningens kunst behøvedes ikke for at forstå, at det var *regeringens synspunkter*, der her blev publiceret. De mænd, som havde været i direkte kontakt med Bernstorff, måtte selvfølgelig være klar over, at pjecens synspunkter var en genspejling af dennes opfattelse. Den alvorlige tale, der her blev ført om regeringens vilje til at føre reformen igennem, hvis godsejerne ikke ville, må have fået en Cai Reventlow, en Chr. Ulrich Brockdorff til endnu engang at tænke spørgsmålet igennem, overveje, om ikke rigtigheden af deres synspunkter, så af deres politik. Fritz Reventlow havde nok tidligere sagt, at hvis regeringen selv ville ophæve livegenskabet, så for hans skyld gerne, men han var jo langt borte, og der er intet, som tyder på, at broderen og Brockdorff eller andre har haft samme opfattelse, og Eggers havde jo også — lidt truende, men tydeligt nok — sagt, det ville være uklogt af dem.

Cai Reventlow opgiver kampen.

I Bernstorffs samling af breve vedr. livegenskabet har der foruden Brockdorffs brev af 21. august kun været ialt fem breve fra denne tid, to fra Schimmelman, et fra Rehbenitz, der var inspektør på Bor-

stel, et fra Neergaard, dateret 31. december, og et fra *Cai Reventlow* af 9. september. Kun det sidste er bevaret. Det er *svar på Bernstorffs brev* af 21. juli. Han siger, at da han ikke selv var til stede på mødet den 8. juli, kender han ikke nærmere til diskussionerne og de propositioner, som Baudissins forslag har givet anledning til, og han ved heller ikke nøjagtigt, hvem der var tilstede, så han kan ikke dømme om deres iver for sagen.

Reventlow fastslår, at han ikke kan handle på anden måde end efter sin egen overbevisning, og derfor kan han ikke medvirke i en sag, der stadig er hans opfattelse imod. Han har ikke den rette iver til at ville lade sine og Bernstorffs meninger kæmpe imod hinanden, og han føler, at forskellen i deres stilling nødvendigvis må medføre, at Bernstorff opfatter sagen anderledes. Bernstorff ser og må se den i en sammenhæng, som hos denne kan medføre absolut afgørende betragtninger, mens en jævn landmand som han ikke vil kunne afveje for og imod. Han taler derefter om de *reformer*, han selv har gennemført *på sine godser*, og til hvilke han ikke mener at behøve regeringens samtykke, idet han har tilstrækkelig bemyndigelse dertil efter de eksisterende love, selvom han samtidig vil være glad ved at kunne handle efter regeringens principper og hensigter. Han har givet bønderne alle de rettigheder, som han hidindtil måtte have haft over deres personer, og de har fået deres fuldstændige frihed. Hvis det ikke var således, at de almindelige love i tilstrækkelig grad sikrede den nye ordening, så ville den offentlige mening i den tid, hvori vi lever, dog gøre det umuligt at ændre den.

Der kan dog i forbindelse med den overenskomst, han har truffet med bønderne, være andre ønsker til gunst for dem, hvorom han må henvende sig til regeringen. Et af dem vil være spørgsmålet om *fritagelse for militærtjeneste* mod betaling. De grunde, som har medført, at regeringen har givet grænseamterne denne ret, taler efter hans opfattelse for at give den til bønderne under Glasau, der ligger så nær Lübeck og næsten er en enklave i det eutinske område. Han håber, at Bernstorff vil kunne støtte en sådan anmodning.¹⁴¹

Reventlow indlader sig således slet ikke i nogen diskussion med Bernstorff, og han indrømmer, at denne må se anderledes på sagen end han. Brevet giver indtryk af, at han har opgivet kampen, selvom han stadig er uenig med Statsministeren. Selv har han gennemført reformerne, og han er mere optaget af at fortælle herom og om at udbede sig særlige lettelser for sine bønder end at diskutere med greven. Var Reventlow ved at komme til den opfattelse, at det ikke var en holdbar stilling, som han, broderen og Brockdorff, ja næsten hele Ridderskabet havde indtaget?

KOMMISSIONEN NEDSÆTTES

Ridderskabets vedtagelse af 18. januar 1796.

Den 11. jan. 1796 mødtes *Den Fortw. Deputation* til møde i Kiel. Tilstede var provst Ahlefeldt-Dehn i Slesvig, Warnstedt på Loitmark, Blome på Salzau og Cai Reventlow. Desuden deltog geheimekonferensråd Brockdorff på Kletkamp efter særlig indbydelse. Heri var der ikke noget mærkeligt, idet det var almindeligt, at man indbød folk udenfor Deputationen til at være med, ikke mindst en af de provster, som ikke var medlem. Under punkt 5 i mødereferatet hedder det: »Man vedtog på Ridderskabets generalforsamling at foreslå en kommission, som nærmere skulle undersøge sagen ang. livegenskabets ophævelse samt at proponere følgende som medlemmer: Hans Excellence, hr. geheimekonferensråd og »Verbitter« grev von Brockdorff, kammerherrerne grev von Holstein, grev von Baudissin på Knoop og Warnstedt på Loitmark, hr. grev von Rantzau på Ascheberg, kammerherrene von Ahlefeldt på Damp og von Blome på Hagen, hr. konferensråd von Qualen på Borghorst og Hans Excellence hr. geheimekonferensråd von Thienen. Hr. professor Schrader og deputationssekretæren skulle tages med som jurister«. ¹⁴² Det er jo ganske klart, at baggrunden for denne vedtagelse er Bernstorffs forslag, således som det er udformet i brevet til Cai Reventlow, muligvis også til andre.

Man kan vel se bort fra muligheden af, at den gamle greve på Kletkamp har taget et initiativ af denne art. I betragtning af Cai Reventlows afvisende stilling i denne sag, er det ikke sandsynligt, at han er forslagsstilleren. Provst Ahlefeldt-Dehn var i sit svar på Kommissionens cirkulære så lidet venlig indstillet over spørgsmålet, at man ikke kan tænke sig, at det er hans ide. ¹⁴³ Fr. Blome til Salzau udtalte i sin betænkning af 27. dec. 1796, at ophævelsen af det personlige livegenskab længe havde været genstand for hans længselsfulde ønske, ¹⁴⁴ og hvis der har været stillet et konkret forslag i Deputationen, må det formodentlig enten være kommet fra ham eller fra *Warnstedt*, der senere kom til at spille en ikke helt ringe rolle i denne sag og trådte i direkte forbindelse med A. P. Bernstorff herom. Iøvrigt er det et spørgsmål, om der ligefrem har været tale om noget forslag, et sådant nævnes ikke i forhandlingsprotokollen, og det er derfor måske mest sandsynligt, at tanken snarest er dukket op under en almindelig drøftelse af situationen, således som den var efter Bernstorffs henvendelse og Eggers' pjece. Ingen af de tilstedeværende kan ligefrem henregnes til de reformvenlige, flertallet af dem var uden tvivl modstandere af

en almindelig ophævelse, og når man alligevel tog dette opsigtsvækkende skridt, må det være, fordi man anså det for en *politisk nødvendighed*.

Ridderskabets *generalforsamling* blev afholdt den 18. jan. 1796. 25 medlemmer havde givet møde. I forhandlingsprotokollen hedder det: »Forslaget om at bringe befrielse for livegenskabet på de adelige godser til nærmere udførelse og endelig afgørelse blev overvejet«. Da den vigtige sag fordrede omfattende forberedelser, besluttede man at udpege flere medlemmer af korpset hertil, nemlig Brockdorff på Kletkamp, Holstein, Baudissin på Knoop, Warnstedt på Loitmark, Ahlefeldt på Damp, von Thienen, Qualen på Borghorst, Brockdorff på Schierensee, Blome på Hagen og Rantzau på Ascheberg. Alle disse havde været nævnt på Den Fortw. Deputations møde med undtagelse af baron Brockdorff på Schierensee, den gamle greves nevø. De tilstedeværende — Holstein, von Thienen og Brockdorff på Schierensee manglede — erklærede sig villige til såvel personligt som skriftligt at bidrage til drøftelserne. *Kommissionen* skulle afholde konferencer og sessioner og meddele forsamlingen resultatet heraf. Den kunne desuden drage retslærde med ind i arbejdet. Iøvrigt hed det: »Spørgsmålet om, hvorvidt andre godsejere, der ikke hører til Ridderskabets korpset, skal indbydes til at deltage i denne komité, blev almindelig tiltrådt«. I den meddelelse, der skulle sendes til de *ikke-recipienter*, skulle det tilkendegives disse, at man havde udpeget mænd, som var kyndige i dette spørgsmål, og som var direkte interesseret deri, fordi de selv havde livegne, og at man ventede, at disse også kun udpegede sådanne mænd hertil.¹⁴⁵

En kort *meddelelse til offentligheden* blev givet i Provinzialberichte. Det hed heri, at det nedsatte udvalg skulle overveje de hindringer, som stillede sig i vejen for livegenskabets ophævelse og de midler, som kunne fremme denne. Meddelelsen er usigneret. Til slut hedder det: »Denne vigtige sag, som de beskæftiger sig med, kræver hver menneske- og fædrelandsvens deltagelse, og med længsel imødeser man, at så gavnlige rådslagninger krones med held. Hvem vil ikke føle sig berettiget til at have de mest glædelige forventninger?«¹⁴⁶ Disse ord skyldes uden tvivl udgiveren, professor Niemann.

Vedtægelsen den 11. og 18. januar betød, at *Ridderskabet* nu havde *kapitulert* overfor Bernstorffs ønsker, således som de var blevet formuleret i hans brev til Cai Reventlow af 21. juli og senere i Eggerts' pjece. Der er jo næppe nogen af de tilstedeværende, som har været i tvivl om, hvad Bernstorff ønskede, og de har vel forstået, at Kron-

prinsen havde de samme ønsker. I flere af de indlæg, som senere blev forelagt af Kommissionens medlemmer, blev der givet stærkt udtryk for, at beslutningerne var sket under *pres fra regeringen*. I en memoria, som Brockdorff skrev lige inden Kommissionens første møde, udtalte han, at frigivelsen efter de sagkyndiges — og det vil også sige efter hans egen — mening ikke kunne være til nytte, men stemningen er derfor hos publikum, i hvert fald det lærde publikum, og regeringen ønsker vore undersåtters personlige frigivelse.¹⁴⁷ I 1800 taler han ligefrem om, at det blev gjort Ridderskabet forståeligt, at regeringen ønskede de livegnes frigivelse, og man var indstillet på »at bidrage til samtlige undersåtters velfærd i overensstemmelse med de landsfaderlige hensigter«.

Også i et indlæg af Warnstedt gives der udtryk for, at hvis Kommissionen ikke fremkommer med et forslag, vil ophævelsen alligevel blive gennemført. »Vor landsregering ønsker«, hedder det, »indtrængende at se det personlige livegenskab ophævet«. Men før regeringen beslutter at skride til en almindelig ophævelse af livegenskabet, hvortil den nu engang mener at være foranlediget, ser den gerne, at denne sag, som kan få så vigtige og mangeartede følger, må blive forberedt på en sådan måde, at man kan undgå alle voldsomme rystelser, og at ingen del af statens borgere derved bliver krænket i sin ejendomsret eller hindret i at udnytte denne på den bedste, mest nyttige måde.¹⁴⁸ Det er, som man hører Bernstorffs eller Eggerts' stemmer klinge gennem disse ord.

Ahlefeldt til Damp taler ligeledes om »den af landets regering så højt ønskede ophævelse af livegenskabet«.¹⁴⁹ Reformvennen Chr. Rantzau til Ascheberg mente, at de godsejere, som ønskede ophævelsen, skulle henvende sig til regeringen, og et af hans argumenter var, at hvis man tøvede i længere tid, så må man vente, at regeringen træder til, ligesom man må frygte uro fra bøndernes side, hvilket i hvert fald ville berøve godsejerne fortjenesten af frivillig at have givet afkald og ville kunne have mange skadelige følger for dem ved sagens afgørelse.¹⁵⁰

F. O. V. Lawätz, der havde begyndt kampen den 16. jan. 1795, var heller ikke i tvivl om, at godsejerne havde handlet under pres. Kun ugerne havde de fleste af dem afgivet erklæringen om at ville ophæve livegenskabet, og de ville aldrig have gjort det, hvis ikke folkets røst havde lydt så højt og tydeligt til gunst for friheden, og hvis ikke »Danmarks fremtidige hersker i handling havde vist, at han hadede livegenskabet og ville have det ophævet. Dette er ikke nogen falsk beskyldning, ingen bebrejdelse, der er ubegrundet eller opdigtet for at

formindske den fortjeneste, godsejerne har indlagt sig, men det er en sandhed, som kan bevises, og som mange heller ikke vil vove at benægte uden bevis«. ¹⁵¹

Disse udtalelser viser tydeligt, at når Den Fortw. Deputation den 11. marte at måtte fremsætte dette forslag, og når Ridderskabet den 18. januar vedtog det, handlede man under pres, og at der indenfor Kommissionen var et indtryk af, at arbejdet foregik under det samme pres. Man var fuldstændig klar over, at det var regeringens hensigt at få livegenskabet ophævet, man forstod, at hvis Ridderskabet og de øvrige godsejere ikke selv gennemførte denne sag, ville regeringen gøre det, og så ville man ikke have større mulighed for at øve indflydelse på enkeltheder i bestemmelserne. De herrer, som deltog i møderne den 11. og 18. jan., havde forstået, at som den politiske situation lå, havde man ikke andet at gøre end at gå med — frivilligt og dog tvungent. Hvem turde tage ansvaret for at sætte Ridderskabet ud af spillet? Nogen mulighed for en effektiv modstand var der ikke. Appel til riget var ikke muligt, thi en sådan reform hørte, som Eggers, specialisten i statsret, havde vist, under kongens lovgivningsmyndighed. Hertil kom så endvidere *stemningen i publikum*. Den tid var fjern, da man kunne lade hånt om, hvad plebs mente, og i tidsskrifter og pjecer hamrede publicisterne løs på det forhadte livegenskab, så stik imod tidsånden og dens tro på menneskers naturlige ret. Og endnu en mulighed var *uroligheder* fra bøndernes side — Eggers havde gennemspillet dette tema med næsten lidenskabelig voldsomhed, Rantzau slog også på de strenge, Fritz Reventlow forstod dens truende virkelighed. Kort sagt, der var kun een mulighed, som Bernstorff havde vist, nedsættelse af en kommission, og så fik man se, hvordan det gik. Derved vandt man tid, og noget absolut bindende tilsagn var ikke givet.

Samtidens viden om begivenhederne.

Den 30. jan. 1796, altså knap 14 dage efter Ridderskabets generalforsamling, kunne H. C. Meinig, den oldenborgske gesandt i København, i en indberetning til grev Holmer fortælle, at nu skulle de livegne bønder i Hertugdømmerne få del i »frihedens velgerning og ejendomsret«, og denne forandring, »der i så mange henseender vil være til gavn for det almene bedste, skal gennemføres på samme måde som i Danmark. De første skridt fra regeringens side i så henseende skal også allerede være taget, og man skal hidtil være såre tilfreds med det holstenske ridderskabs optræden. Derimod finder man det yderst be-

synderligt, at foruden prinsen af Hessenstein er det kun de uadelige besiddere på de holstenske godser, som har gjort vanskeligheder overfor denne heldbringende indretning«. ¹⁵² Det er vel ikke muligt med sikkerhed at sige, hvorfra Meinig har sine informationer, men det er nærliggende, at de stammer fra Bernstorff selv. Hvis det er rigtigt, lægger man i hvert fald mærke til, at der er tale om, at bønderne også skal have ejendomsret, og at reformen skal gennemføres på samme måde som i Danmark. Mærkelig er også udtalelsen om, at de uadelige godsejere har gjort vanskeligheder. Det var jo netop de ikke-reciperede, der havde rejst sagen. På den anden side er der ingen tvivl om, at der netop blandt disse fandtes afgjorte modstandere af livegenskabets ophævelse. ¹⁵³

Allerede forhandlingerne den 8. juli 1795 havde vakt opsigt rundt omkring, skabt store forhåbninger. Særlig mærkelig i denne forbindelse er digteren Voss' sang om de livegne. Som rektor i Eutin boede han i et område, hvor langt de fleste af bønderne levede under åget. Voss selv var en ivrig og begejstret forkæmper for friheden. Hans digt findes i *Musenalmanach* for 1796, der udsendtes allerede i 1795. Korets gentagne sang lyder:

Doch ach! wir sind leibeigen!
 Nur leichter ward das Joch!
 Die Herrschaft, fromm und gut,
 wie kann sie's sehn und schweigen?
 Wir sind ja Menschen doch!

Udgiveren af *Provinzialberichte* optrykte digtet med en kort indledning. I en anmærkning i *Musenalmanach* hed det, at netop nu kom der efterretning om, at den slesvig-holstenske adel efter kongens anmodning enstemmigt havde besluttet at ophæve livegenskabet i nær fremtid, omend lidt efter lidt. Niemann var selvfølgelig klar over, at dette ikke var rigtigt og vedføjede en berigtigelse, skrevet af hans universitetskollega F. C. Jensen, hvori det hed, at der ikke lå nogen anmodning fra kongen til grund for beslutningen af 8. juli. ¹⁵⁴

Man var også nogenlunde klar over, hvis æren var, og hvad der var sket. I et digt til *Kronprinsen* fra det store skyttegilde i Kiel hed det i august 1796: »Vi ærer dig«.

Weil Du das schwere Joch der Frohne
 im Norden und im Süden brichst. ¹⁵⁵

Kort efter kunne Otte fortælle, at Bernstorffs »gentagne bestræbelser«, efter hvad rygten fortalte, endnu ikke var blevet kronet med held.¹⁵⁶

De ikke-reciperede og Ridderskabet.

I Deputationens forslag havde der ikke været tale om, at de ikke-reciperede godsejere skulle være repræsenteret i Kommissionen. Det er sikkert ikke nogen forglemmelse. Deputationen anså sig selv for den eneste repræsentation for godsejerne, havde aldrig villet anerkende de ikke-reciperedes krav om at deltage i de drøftelser, som angik gods-ejernes fællesproblemer. I løbet af efteråret 1795 var det iøvrigt kommet til en meget *skarp meningsudveksling* mellem Den Fortw. Deputation og de ikke-reciperedes deputerede, der forlangte at få afskrift af regnskabet og af den protokol, der blev optaget over et fællesmøde den 8. juli, ligesom de også rykkede for den lovede erklæring om de forslag, som de havde fremsat på mødet. Allerede den 28. august havde man præciseret sine krav, og da man stadig intet hørte, sendte Lawätz og Saxesen den 6. nov. et nyt brev, hvori det bl. a. hed, at hvis de givne løfter ikke blev opfyldt, kunne det let give anledning til et skridt, som kunne ødelægge det gode forhold og komme til at betyde, at de varmtføjte udtalelser, der på begge sider var fremsat om samarbejde til gavn for de adelige godsers ve og vel, let kunne blive uden betydning. Da svaret fra Ridderskabets tre repræsentanter i fællesudvalget endelig kom, var det skarpt og afvisende, de ikke-reciperede kunne ikke stille krav på den måde, de havde gjort.¹⁵⁷

Den 15. jan. 1796, altså imellem Den Fortw. Deputations møde og Ridderskabets generalforsamling, holdt de *ikke-reciperede* deres *års-møde*. I modsætning til, hvad tilfældet var for et år siden, var det talrigt besøgt. Man drøftede dels indre anliggender, dels forholdet til Ridderskabet. Stemningen overfor dette var bestemt, men ikke op-hidset. Spørgsmålet om livegenskabets ophævelse omtales ikke i møde-referatet og har altså ikke været til officiel drøftelse. Den politik, som Lawätz havde ført i det forløbne år, blev på en måde godkendt af forsamlingen, idet han blev genvalgt til deputeret. Det blev vedtaget, at de særlige hjælpere skulle fungere, så længe de ville.¹⁵⁸

Forslaget på Ridderskabets generalforsamling den 18. januar om, at repræsentanter for de ikke-reciperede skulle optages i udvalget vedr. livegenskabets ophævelse, var blevet »almindelig tiltrådt«. Der har dog næppe blandt medlemmerne været nogen begejstring for dette forslag, der var en vidtgående indrømmelse til de ikke-reciperede. Når

man alligevel gik med hertil, var det vel, fordi man indså, at når man havde vedtaget at nedsætte en kommission, der skulle behandle et spørgsmål, som var af afgørende betydning for så mange godser, så ville det være urimeligt, at en betydelig del af godsejerne ikke var repræsenteret i Kommissionen. Det ville og måtte føre til et voldsomt opgør med de ikke-reciperede, og det ville forringe betydningen af det arbejde, som Kommissionen skulle udføre. Iøvrigt var nedsættelsen af Kommissionen i sig selv en stor indrømmelse, ikke blot i selve spørgsmålet om livegenskabets ophævelse, men også, hvad angik den principielle opfattelse, hvorefter Deputationen var de adelige godsers eneste repræsentation. Dette problem kom senere til at få en vis betydning.

Det oplyses ikke, hvem der har fremsat forslaget om, at de ikke-reciperede skulle repræsenteres. Naturligst vil det være at tænke på Baudissin. Når man, som han uden tvivl har gjort det, betragtede sagen fra regeringens synspunkt, ville en sådan fremgangsmåde være ønskelig, fordi man, som stillingen i øjeblikket var, måtte regne med, at de ikke-reciperede ville udpege mænd, som var stemt for livegenskabets ophævelse, som var energiske, dygtige og målbevidste, mænd som Bokelmann og Neergaard. Og den sidstnævnte var hans ven, hans svigersøn.

De ikke-reciperedes repræsentanter i kommissionen.

Den 22. januar gav Ridderskabets tre repræsentanter i fællesudvalget de ikke-reciperedes deputerede meddelelse om vedtagelsen den 18. januar, idet man bad de ikke-reciperede udpege nogle medlemmer til Kommissionen — antallet er ikke nævnt. De håbede, at man — ligesom Ridderskabet — ville vælge mænd, der var kyndige i sagen, og som havde direkte interesse deri gennem deres livegne undersåtter. Ved at udelukke de godsejere, som ikke selv havde livegne på deres godser, undgik man, at Lawätz, der absolut ikke var persona grata i ridderskabskredse, blev medlem af Kommissionen. Samtidig meddeltes det, at det første møde i Kommissionen skulle holdes den 18. februar.¹⁵⁹

De deputerede mente, at man ikke kunne nå at lade sagen cirkulere. Efter samråd med de tre hjælpere indbød man i stedet en del godsejere, som var i Kiel i anledning af fastemarked, til et møde om sagen den 16. februar. Der var kun 10 ikke-reciperede godsejere til stede, en del med fuldmagt fra forskellige fraværende. Blandt de mødte var Bokelmann, Neergaard og Lawätz. Man vedtog, at der skulle vælges fire medlemmer til den nedsatte kommission, idet det samtidig blev fremhævet, at denne — i hvert fald foreløbig — ikke kunne tage nogen

beslutning, der kunne være til skade for alle godsejere eller for den enkelte. Den skulle kun undersøge fordele, hindringer eller skadelige virkninger ved en ophævelse af livegenskabet. Det blev bestemt, at de deputerede skulle stille forslag om, hvem der skulle være medlemmer. De udpegede derefter *Neergaard*, *Bokelmann*, der fra 1. maj havde overtaget *Perdoel*, hofjunker *Schreiber von Cronstern* til *Nehnten* og justitsråd *Georg Hinrich Hagemann* til *Osterrade*, og disse blev valgt.¹⁶⁰

Kommissionens arbejde

DE FØRSTE FORHANDLINGER

Den 18. feb. 1796 mødtes Kommissionen til sit første møde i *grev Brockdorffs* hus i Kiel. Tre dage i forvejen havde greven udarbejdet en promemoria, der vel har været tænkt som et grundlag for hans indlæg eller måske snarest som et indledningsforedrag på mødet. Der synes hverken af Ridderskabet eller af Kommissionen selv at være taget nogen formel bestemmelse om, hvem der skulle være dens *formand*, men den gamle greve, den eneste prælat i forsamlingen, var i kraft af sin alder, sin stilling og sin store anseelse selvskreven til at lede møderne. Det ville vel have været naturligt, om det var blevet landsyndicus Cirsovius, der var blevet Kommissionens *sekretær*. Han var imidlertid ikke særlig højt estimeret, og det blev Den Fortw. Deputations sekretær, *professor F. C. Jensen*, der kom til at fungere som sådan, uden at nogen formel vedtagelse derom ses at have fundet sted. Schrader blev ikke medlem af Kommissionen.

I sin *promemoria* redegør Brockdorff først for de væsentligste *indskrænkninger* i den *personlige frihed*, som medføres af det livegenskab, han egentlig ikke ville anerkende: Intet ægteskab uden tilladelse, pligten til at tage tjeneste mod bestemt løn og til at blive på godset samt forbud mod at lære et håndværk uden samtykke fra godsherren. Alle disse indskrænkninger er efter hans opfattelse af ringe betydning. Derimod fremhæver han — som tidligere — *fordelene* ved livegenskabet og præciserer endnu engang, at efter hans mening vil en ophævelse ikke være til gavn for de livegne. Nu er ophævelsen imidlertid en politisk nødvendighed, men han vil dog undersøge dens skadelige følger for godsejerne. Tjenestefolkelønningerne vil stige, og det vil let kunne blive 20 rdl. pr. gård. Det vil i sidste instans gå ud over godsejerne, men enhver vil dog gerne bringe dette offer for at efterkomme regeringens ønske. Men ophævelsen må ikke medføre, at kollegierne og de lavere embedsmænd *indskrænker de privilegier*, som de adelige godser har, fritagelse for at bruge stempelpapir og for at søge om dispensation ved ægteskab i tredje led, toldfrihed m. m. Denne indvending vil kunne

fjernes, hvis regeringen afgiver en forsikring om, at livegenskabets ophævelse ikke ville medføre nogen ændring i privilegierne. Sluttelig berører Brockdorff militærspørgsmålet og giver udtryk for håbet om, at man ikke vil kræve tjenestedygtige soldater, hvis sådanne ikke er tilstede på godset, eller at man vil nøjes med folk, der ikke har de nødvendige mål.

Mest interessant er måske hans udtalelser om, hvorledes man rent praktisk kan gribe den forestående opgave an. Resultatet af overvejelserne må, siger han, medføre et *cirkulære* til godsejerne, og så opstår spørgsmålet, hvorledes man skal forholde sig med hensyn til dem, der er fraværende. Og hvad skal man gøre, hvis nogle af godsejerne ikke kan tiltræde forslaget, eller hvis undersåtterne på et gods — eller nogle af dem — ikke vil modtage friheden!¹

Det første møde.

Ved mødet den 18. februar var alle Kommissionens medlemmer tilstede med undtagelse af von Thienen, Ahlefeldt på Damp og Warnstedt samt Cronstern, der alle havde sendt afbud. Af forhandlingerne foreligger der to referater, det officielle og en redegørelse, som Baudissin dagen efter sendte til A. P. Bernstorff.

Det officielle referat er ganske kort. Det oplyser, at man blev enig om ved det næste møde, den 3. juli, skriftligt at forelægge *grundene for og imod livegenskabets ophævelse*. Grev Rantzau og Bokelmann påtog sig at redegøre for de argumenter, der talte for, mens von Qualen og baron Chr. Friedrich von Brockdorff lovede at fremføre de betænkeligheder, som kunne være hindrende for dette gavnlige formål.²

Baudissins redegørelse til A. P. Bernstorff begynder med en undskyldning for, at han ikke har svaret på Statsministerens brev. Det skyldes, at han hele tiden havde håbet at kunne give meddelelse om afgørende skridt fra Ridderskabets side for at nå frem til det mål, man længtes så stærkt efter. Sagen har ulykkeligvis trukket længere ud, end den burde. Efter at Ridderskabet havde truffet sin beslutning, har Kommissionen nu holdt sit første møde. Baudissin har der foreslået, at man skulle indbyde alle godsejerne til at indsende bemærkninger, både om spørgsmålet i sig selv, men også om de lokale og særlige omstændigheder for på den måde at få det nødvendige materiale til den rapport, som Kommissionen skal afgive til sine kommittender. Men man foretrak at lade fire herrer udarbejde betænknings for og imod. De andre medlemmer skal være dommere, og deres afgørelse skal derefter cirkulere i de forskellige distrikter, for at enhver godsejer kan fremsætte sine egne ideer.

Denne fremgangsmåde vil blive langsommelig, og de mænd, som har påtaget sig at forsvare en sag, der er så upopulær i offentligheden, vil komme til at stå i et lidet flatterende lys. Heldigvis er det ikke mange godsejere, som er imod livegenskabets ophævelse, og vi — altså reformvennerne — har allerede opnået, at sagen er blevet taget op til overvejelse, og det vil ikke mere være muligt at lade den falde. Det er nødvendigt, at den føres igennem til fordel for den klasse, hvis rettigheder så længe er blevet miskendt.

Der er dog uden tvivl nogle punkter, hvor man vil komme til at bede om hjælp fra regeringen. Han tænker her ikke på økonomisk støtte fra Kreditkassen, han tror heller ikke, at der vil være bønder, der er så forblindet, at de vil sige nej til den velgerning, der tilbydes dem, så godsejerne skulle blive nødt til at bede regeringen om hjælp for at få dem til at tage imod den. Det vil derimod være ubehageligt, hvis Krigskommissariatet vil blande sig i ordningen med lægdsruller, eller man vil forlange, at de godser, som efter reformen ikke kan stille det tilstrækkelige antal soldater, skal levere disse under alle omstændigheder. Måske kan man frygte, at militæret, som ofte er tilbøjelig til at udvide sine rettigheder, vil anse sig for berettiget til at indrullere vore undersåtter, hvilket hidtil ikke har været tilladt. Der er nogle godsejere, som frygter for, at Finanskollegiet eller Generaltoldkammeret vil udnytte de planlagte forandringer til fordel for den kongelige kasse, men Baudissin er ikke bange herfor. Til slut siger han, at hvis Bernstorff giver ham besked derom, vil han gerne holde greven underrettet om, hvordan arbejdet i Kommissionen skrider frem, og han vil være lykkelig ved på denne måde at kunne give Bernstorff et tegn, hvor ringe det end er, på sin ubrydelige hengivenhed.³

Baudissins redegørelse for forhandlingerne viser tydeligt, at de problemer, der er nævnt i Brockdorffs promemoria, eller i hvert fald en væsentlig del deraf, har været til *diskussion* i det første møde. Der kan vel ikke være tvivl om, at greven på Kletkamp har indledt drøftelsen, trukket linierne op på samme måde som i sin promemoria. Baudissin og Brockdorff er enige, når det gælder militærspørgsmålet, men Baudissin kan ikke dele den gamle herres frygt for, at de almindelige privilegier kan blive beskåret, eller at bønderne eventuelt nægter at tage imod frigivelsen. Begge er de af den opfattelse, at man må henvende sig til hver enkelt godsejer. Baudissin mener, at man straks skal anmode om at få udtalelser om spørgsmålet i almindelighed og om de lokale problemer, mens Brockdorff først tænker sig en sådan henvendelse på et senere tidspunkt. Der er ingen tvivl om, at Baudissin —

af hensyn til regeringens ønsker — er tilhænger af en hurtig procedure i modsætning til Brockdorff, der i virkeligheden er modstander af reformen og står skeptisk overfor muligheden af at finde frem til en løsning.⁴

Regeringens informationer om forhandlingerne i Kommissionen.

Brockdorff lagde ikke skjul på sine synspunkter, og han holdt Bernstorff underrettet om, hvad der var sket. Den 23. jan. skrev han til Statsministeren om begivenhederne den 18. jan., og den 19. febr. gik der på ny bud til Bernstorff. Ved den lejlighed må hans promemoria af 15. feb. være sendt til København.⁵ Brockdorff og fyrst von Hessenstein var ikke milde i deres dom om Statsministeren. Greven havde lyst »til at sige ham et ord om de lærde demokraters fordømte Aufklärung«, men det ville ikke hjælpe, »da han nu engang har taget et standpunkt«.⁶

Senere blev det først og fremmest Baudissin — og på et senere tidspunkt også Warnstedt — som sørgede for regeringens information. Iøvrigt indeholder de *Bernstorff'ske papirer* vedr. dette spørgsmål afskrifter — ofte i flere eksemplarer — af de vigtigste aktstykker angående hele sagen samt en lille optegnelse af Statsministeren selv — uden betydning for dette spørgsmål. De fleste af disse aktstykker kan henføres til bestemte skrivere, og da det er muligt at sige, hvem disse har arbejdet for, kan man med et vis sandsynlighed fastslå, hvem der har været i kontakt med Bernstorff i denne sag.⁷ To af afskrifterne er udfærdiget af en mand, der har været skriver for grev Rantzau, som iøvrigt også har sendt kopier til Schimmelmänn.⁸ To må stamme fra Neergaard og tre fra grev Brockdorff. To afskrifter er skrevet af den samme mand, som har udfærdiget Kommissionens indstilling til Tyske Kancelli samt ledsageskrivelsen til Bernstorff. Af Kommissionens mødereferater ved vi, at det sidste møde blev holdt på Knoop, hvor de endelige skrivelser blev udfærdiget og underskrevet,⁹ så det er muligt, at de nævnte afskrifter er lavet af Baudissins håndskriver. En stor del af de øvrige afskrifter er ført i hånden af to skrivere, hvoraf den ene synes at have arbejdet for Warnstedt, som to gange, i juli og i oktober, har skrevet til Bernstorff om dette spørgsmål, mens den anden formentlig har været knyttet til Ridderskabet.¹⁰

Chr. Rantzaus redegørelser til Kommissionens møde 3. juli 1796.

Den 3. juli mødtes Kommissionen igen i Kiel. Baron Brockdorff og von Qualen havde udarbejdet et fælles indlæg, og Rantzau mødte frem

med ikke mindre end to betænkninger. Disse samt Bokelmanns redogørelse blev læst op.

Grev *Christian Rantzau* var Kommissionens yngste medlem, født i oktober 1772, altså kun godt 23 år gammel, da valget faldt på ham til dette betydningsfulde hverv. Helt tilfældigt var det dog ikke. Navnet Rantzau var på en mærkelig måde forbundet med spørgsmålet om landbrugsreformer i Holsten. Johann Georg Rist anså Rantzau for at være en af sine bedste venner og siger om ham, at han var kantet, tilbageholdende, pedantisk, tør og prosaisk, men at ingen af datidens unge kunne måle sig med ham i viden, skarpsind og arbejdsomhed, og han havde viljen til det gode. Det, der måske er mest karakteristisk for den unge Rantzau, er hans brændende ærgærrighed, den eneste svaghed han havde efter Rists mening,¹¹ en svaghed, som August Hennings erkendte hos greven, som han iøvrigt — trods en ret kritisk indstilling — tillægger flid, virksomhedstrang og god forstand, en af fremtidens mænd mente han i 1802.¹²

Når Rantzau i 1796 blev valgt ind i Kommissionen, var det vel især på grund af sit praktiske reformarbejde, hvortil kom, at han gennem sine studier i Kiel og Göttingen og på senere rejser havde erhvervet en betydelig juridisk og statsretslig viden. Rantzau gik op i dette arbejde med stor iver, han var med ved hvert eneste møde og skrev en række betænkninger, ligesom han fik betydelig indflydelse på hele arbejdet. Der kan ikke være tvivl om, at hans indsats og iver skyldtes en ærlig overbevisning om, at livegenskabets ophævelse var den rigtige vej fremover. I det hele taget var han på denne tid opfyldt af en mærkelig *reformtrang*. Bemærkelsesværdig er således et forslag fra 1797 om at slå Ridderskabet og non recepti sammen til et korps.¹³ Bagved hans reformiver lå vel også troen på, at der herigennem var mulighed for at få opfyldt ønsket om en *karriere* indenfor centraladministrationen. Da Chr. D. Reventlow i 1796 besøgte greven på Ascheberg, noterede han i sin dagbog, at det i høj grad måtte ønskes, at Rantzau kunne blive anvendt i kongens tjeneste,¹⁴ en notits der vel nok genspejler udtalelser, som greven har fremsat over for sin højtstående gæst.

Allerede tidligt havde Rantzau været i forbindelse med *Ernst Schimmelmann*, og i et brev fra juli 1794 udtrykte han håbet om, at greven ville have ham i tankerne, hvis der viste sig en lejlighed til at »placere mig«. ¹⁵ Ikke længe efter Chr. D. Reventlows besøg, den 16. december 1796, skrev Rantzau til Ernst Schimmelmann. Han fortæller om Kommissionens forhandlinger. Nu er denne sag, i hvert fald hvad angår hans medvirken, afsluttet, og hans ønske om at træde i kongens tjene-

ste er så meget desto mere levende. Indtrængende beder han Schimmelmann erindre ham ved given lejlighed, og han nævner grevens venlige udtalelser, da han i maj var i København.¹⁶ Nogle måneder senere udtrykte Bernstorffs frue i et brev til sin broder håbet om, at Rantzau kunne blive »placeret«. Kronprinsen selv ønskede det og var meget gunstig stemt for ham.¹⁷ Der gik kun kort tid, før Rantzaus håb gik i opfyldelse. Den 19. maj 1797 blev han deputeret i Generallandøkonomi- og Kommercekollegiet.¹⁸

Det første af de to *indlæg*, som Rantzau fremlagde i mødet den 3. juli, er dateret den 30. marts.¹⁹ Han giver heri en redegørelse for livegenskabet, nævner bl. a., at loven forbyder godsejerne at fratage de livegne deres retmæssige ejendom, ligesom han ikke må lade dem arbejde på søndage og helligdage, og han skal sørge for, at de bliver undervist i kristendom. Livegenskabet kan ikke bygge på noget kontraktforhold, fordi det vil være imod den naturlige og positive ret at udstrække en sådan til kontrahenternes efterkommere. Det er derfor helt begrundet i den stærkeres ret. Ligeså meget livegenskabet er imod retten, ligeså skadeligt er det for staten. Den livegne bliver til en maskine, hans virkekreds bestemmes ikke af vilje og evne, men af hans herres vilkårlighed, og han kender hverken en borgers eller husfaders pligter og rettigheder. Udviklingen af hans evner og hans sædelige dannelse er ligeledes helt afhængig af godsherrens vilje. Han bliver anset som en del af godsets tilbehør, sælges og forpagtes med det.

Livegenskabet hindrer befolkningsforøgelse og flid, fremmer dovenskab, gør menneskene ulykkelige, skaber retsusikkerhed. Vel er det en af overretterne fastslået grundsætning, at hoveriet skal være bestemt, men dette kan omgås på mange måder. Livegenskabet er også skadeligt for godsejerne, tvangsarbejde er det dyreste af alt, og en anden fremgangsmåde vil være nyttigere for staten, mere fordelagtig for godsejerne.

Redegørelsen blev *forelagt A. P. Bernstorff*, som sagde til Rantzau — formodentlig da han var i København i maj måned — at den var meget god som den første introduktion i sagen, men at denne ikke var udtømmende behandlet, og dens vigtighed krævede en mere udførlig redegørelse.²⁰

Rantzaus *næste indlæg* er således foranlediget af A. P. Bernstorff, og dets indhold er vel også påvirket af drøftelserne med denne. Iøvrigt havde han også diskuteret spørgsmålet med grev Chr. Ulr. Brockdorffs nevø, Cai Lorenz Brockdorff, som 15. maj 1795 var blevet deputeret i Tyske Kancelli.²¹ I et brev til onklen siger Brockdorff, at han

måske nok har en vis andel i Rantzaus indlæg, for han havde sagt til denne, at så længe han ikke havde bevist, at ophævelsen ville gavne godsejerne, så længe var intet bevist.²²

I sit nye indlæg behandler Rantzau først og fremmest de *konkrete problemer*. Man møder her en genspejling af den Bernstorff'ske opfattelse, men der kan heller ikke være tvivl om, at Rantzau har kendt Eggers' pjece. Den bliver vel ikke ligefrem citeret, men nu og da er det, som om man mærker hans problemstilling, hans synspunkter, selvom den unge greve ikke har Eggers' veltalenhed, hans kraftige, overbevisende argumentation. Rantzau begynder med en del mere historiske betragtninger, nævner bl. a., at livegenskabet er forsvundet fra størstedelen af Europa, undtagen fra kystegnene i det nordlige Tyskland. Stemningen i vor tidsalder kræver dette skridt, klogskaben råder os til at fremskynde det. Regeringen har udryddet trældommen i Danmark, givet hele Europa et eksempel ved at afskaffe slaveriet. Kongen har på den højtideligste måde erklæret, at da statens velstand og magt især må bygge på den talrige klasse af landboere, deres arbejde, deres mod, deres fædrelandskærlighed, så ser han sig forpligtet til at anvende den magt, der er betroet ham, til at beskytte bøndernes rettigheder, igen at skaffe dem friheden og at fremelske og opmuntre de dyder, der er forbundet dermed. Mon han da vil vente længe med at gøre de samme grundsætninger gældende i Hertugdømmerne og gennemføre en lovgivning, der bygger derpå?

Han er ikke i tvivl om, at kongen har ret til at gennemføre ophævelsen, og at begge parter — også godsejerne — vil have fordel af reformen. Han berører også spørgsmålet om en eventuel *nedlæggelse af bøndergårdene*. Kun få godsejere vil, siger han, skille bøndernes interesse fra deres egen og gøre denne store folkeklasse til husmænd ved at inddrage al jord. Han anerkender altså godsejernes formelle ret til at nedlægge bøndergårdene, men fordømmer en sådan fremgangsmåde af moralske grunde.

Efter hans opfattelse er der *tre måder*, hvorpå reformen kan gennemføres: man kan ophæve livegenskabet, men bevare hoveriet, man kan afskaffe begge dele, og endelig kan man samtidig med befrielsen sælge gårdene til bønderne. Den første fremgangsmåde afviser han ikke ganske, der kan være lokale forhold, der taler derfor, men selv da vil ophævelsen af livegenskabet betyde en fordel for begge parter. Gårdforpagteren vil få flittigere tjenestefolk, hoveriet vil gennem en fri kontrakt blive nøje fastsat, og bonden vil blive sikret mod vilkårlig undertrykkelse. Ved også at afløse hoveriet vil man spare tid og kræfter,

udgifter til opsyn og få arbejdet bedre udført, påstande, der bekræftes af erfaringen. Den mest fuldkomne ordning er imidlertid at give bønderne ejendom eller arveforpagtning, hvilket efter hans mening også vil være af stor betydning for godsejerne, der får sikre indtægter og slipper for alle forpligtelser. Den årlige afgift vil kunne betales i penge, men således at den kommer til at svare til en gennemsnitspris på naturalydelse. Herved undgår man en forringelse af afgifternes realværdi.

Rantzau drøfter derefter forskellige særlige problemer. Han mener ikke, at livegenskabets ophævelse behøver at medføre nogen ændring af *militærvæsenet*. De unge vil næppe undvige, når de virkelig har noget at miste. Toldfriheden kan ikke overføres på selvejere, men det ville være ønskeligt, om de kunne slippe for told på byggematerialer og landbrugsekspert. De fleste steder vil ophævelse af livegenskabet og afskaffelse af *hoveri* vel følges ad. Men den sidste reform koster mange penge — oprettelse af ladegårde, udskiftning og udflytning — så det vil være af væsentlig betydning at få *lån fra Kreditkassen*. I denne forbindelse understreger han den betydning, Kassen i Danmark har haft for overgang til selveje. Han afviser den danske fremgangsmåde, frigivelse efter aldersklasser, men det vil måske af hensyn til hoveriets afskaffelse være nyttigt at udsætte selve ophævelsen af livegenskabet i nogle år.

Henimod slutningen hedder det: »Da ophævelsen af livegenskabet angår godsernes indre indretning og altså også den enkeltes rettigheder og forhold, så er det indlysende, at stemmeflertal ikke kan afgøre sagen«. ²³ Selvom alle måtte være enige om ophævelsen, vil man dog behøve hjælp fra kongen. Det forekommer ham at være mest formålstjenligt og ligetil, om de, der udtaler sig til fordel for bondestandens frihed, henvender sig til kongen angående en lov herom, idet man samtidig beder majestæten håndhæve udførelsen og forelægger ham godsejernes ønsker vedr. denne sag.

Bokelmanns indlæg.

Georg Ludvig *Bokelmann*, licentiat fra Göttingen, havde i 1795 købt Perdoel. Den velhavende licentiat lod landbygmesteren C. F. Hansen opføre en ny hovedbygning, og han kom hurtigt til som før at blive en af de ledende skikkelser indenfor kredsen af godsejere, der ikke hørte til Ridderskabet. ²⁴ Den ellers såre kritiske Aug. Hennings kalder ham »en af vore mest ansete godsejere og bedste landmænd«. ²⁵ Allerede inden han havde overtaget Perdoel, blev han valgt til hjælper for de

deputerede og i jan. 1797 til Lawätz' efterfølger, idet denne havde måttet sælge Bramstedt.²⁶ Han var ligesom Lawätz en skarp modstander af Ridderskabet, og det var, som nævnt, ham, der under behandlingen af den store skattesag sendte regeringen en skarp promemoria, hvori han krævede, at de ikke-reciperede skulle deltage i forhandlinger om godsejernes problemer.²⁷ Han var, som Fritz Reventlow sagde om ham i 1798, en »erklæret fjende af de nuværende indretninger«.²⁸

I sin redegørelse til mødet den 3. juli 1796 fastslår han, at et arveligt *livegenskab* ikke blot strider *imod ret og moral*, men også imod statens interesser. Set fra et rent retssynspunkt bør livegenskabet ophæves. Derved vil bonden blive mere flittig og virksom, den nuværende ordning med bestemt hoveri medfører et stort tidsspilde, og arbejderne bliver dovne. Den frie mand føler derimod, at desto mere han yder, desto mere tjener han til sig og sine, og større velstand betyder også bedre opdragelse af børnene. I hviletimerne og på vejen fra og til hoveriet nedbrydes de unges moral, og en ændring vil derfor også fremme sædeligheden. Det er en påstand, der bevises af hans egne erfaringer, idet livegenskabet på hans tidligere gods, Muggesfelde, var blevet ophævet, kort før han overtog det, og menneskene der var nu blevet flittige og velstående. Han forudsætter, at livegenskabets ophævelse vil blive ledsaget af *hoveriets afskaffelse*, og i så fald vil fordelene blive store, større produktion, bedre kultur, betydelige afgifter til godsejeren for det forsvundne hoveri. Erfaringen viser, at man vil kunne udrette det samme arbejde — og endda få det bedre udført — med en trediedel heste og halvt så mange mennesker som før. Hvor en gård før skulle have 13—14 heste og kun kunne holde 7—8 køer, kan man nu nøjes med 4—5 heste, men have 18—20 køer.

Reformen er dog ikke en sag, der kan gennemføres på et øjeblik. Den må nøje overvejes, og der kan være lokale forhold, som kan medføre større forberedelse, gøre opmåling, udskiftning, ny bebyggelse på jorden nødvendig. Går man for hurtigt frem, kunne der også tænkes at opstå en »eksplosion« og svindelånd, fremkaldt af letsindige eller ildesindede mennesker. Man må derfor først klare en række problemer, nemlig: 1. En ny indretning af militærvæsenet, 2. en ny fattigordning, 3. antallet af håndværkere på landet må ikke blive yderligere indskrænket, 4. alle bliver forpligtet til at modtage friheden, 5. gennemførelse af en ny forordning om tjenestefolk, og 6. snarlig afgørelse af spørgsmålet om, hvornår livegenskabet kan ophæves, så undersåtterne kan forberedes til dette skridt.

Bokelmanns indlæg viser, at han ønsker en ophævelse af livegen-

skabet, både af principielle og praktiske grunde. Men samtidig er han tilhænger af, at den personlige frigivelse sker samtidig med hoveriets ophævelse. Derfor kan reformen kun gennemføres efter en *nøje forberedelse*, der medfører, at en række særlige problemer bliver løst. Han står således langt fra det Bernstorff'ske-Eggers'ske standpunkt og viser i virkeligheden forståelse for de mere konservative synspunkter, ikke så meget det Brockdorff'ske — denne er i hjertet imod reformen — snarere deler han Fritz Reventlows opfattelse. Selvom Bokelmann kunne være skarp, når det gjaldt den principielle strid med Ridder-skabet, så var han dog ikke en rabiater frihedens forkæmper. Som jurist var han principielt modstander af livegenskabet, som erfaren godsejer troede han på reformernes gavn — for godsejer og bonde — men alt måtte vel overvejes og forberedes.

von Qualens og Christian Friedrich von Brockdorffs indlæg.

De to mænd, der som en slags advocati diaboli havde fået overdraget at forsvare livegenskabet, havde — som også Rantzau fremhævede — ikke noget behageligt hverv. *Josias von Qualen* til Borghorst var den ældste, født 1742. Han havde studeret i Utrecht og Leipzig, var 1767 blevet storfyrstelig landråd og var i 1796 den næstældste landråd i Hertugdømmerne.²⁹ *Chr. Friedrich von Brockdorff* til Schierensee var betydeligt yngre end von Qualen, født i 1762. Han var brodersøn til greven på Kletkamp og broder til Cai Lorenz, deputeret i Tyske Kancelli. Han var medlem af den holstenske landret, fra marts 1796 desuden amtmand i Cismar amt,³⁰ et embede han vist havde søgt efter opfordring fra A. P. Bernstorff og Chr. D. Reventlow.³¹ Da Rentekammerets præsident i 1796 besøgte Cismar, noterede han i sin dagbog, at han håbede, Brockdorff »ville blive en af vore få gode amtmænd«.³²

Von Qualen og Brockdorff begyndte med at udtrykke glæde over, at det slesvig-holstenske livegenskab er helt forskelligt fra det romerske slaveri, og at man heller ikke anvender de strenge retsregler, som kendes fra tysk ret. Livegenskabet er kun en indskrænkning af den personlige frihed og dette er ikke forkert, fordi enhver borgerlig sammenslutning betyder indskrænkning af naturtilstandens frihed. De finder det også naturligt og i overensstemmelse med den borgerlige forfatning, at disse indskrænkninger i friheden overføres til descendensen. Godsejerens eneste fordel af livegenskabet er den, at hans jord ikke behøver at ligge uopdyrket hen, fordi han mangier arbejdskraft, eller lønnen er for høj. Landbrug har stor lighed med fabrikker, her som der kommer alt an på den billige arbejdskraft. Selvom ophævelsen

ville være til gavn for staten og derfor også ønskelig for landets regering, ville der dog ikke være nogen grund til, at godsejerne straks gennemførte denne krævende ændring, med mindre de fik godtgørelse fra staten, således som tilfældet altid er, når der er tale om ofre, som staten kræver af hensyn til almenvellet.

De er dog også overbevist om, at det, uanset de fremførte indvendinger, vil være tilrådeligt at foretage en ændring med hensyn til de såkaldte livegne, og at dette kan ske uden skade for godsejerne, når en nyordning ikke gennemføres for hurtigt. Men når man nu har til hensigt at ophæve det personlige livegenskab på een gang, så må de med hensyn til de formelle problemer bemærke, at en beslutning, som tages af *Kommissionen*, ikke kan *forpligte* den enkelte godsejer, hvad enten den har relation til de to beslutninger på Ridderskabets generalforsamlinger eller ikke. Denne sag hører så afgjort til dem, hvor retsreglen: *quod omnes tangit, ab omnibus approbandum est* gælder. Det vil være vanskeligt at tage nogen hurtig beslutning, mange godsejere er udenlands, og de langvarige forpagtninger vil hindre ophævelsen. Også det særlige spørgsmål om fideikommis'erne må klares.

De indrømmer, at der ikke er egentlige hindringer for den velstående godsejer, som vil gennemføre reformen på sine godser, men anderledes er det for den, som hverken har den nødvendige kapital eller kredit, måske heller ikke har lyst til at gennemføre reformen. Vel er hoveri og livegenskab ikke uløseligt forbundet — det viser forholdene på cancelligodserne — men skal hoveriet ydes af frie folk, vil det blive ringere, og skal godsejeren selv holde arbejdere og heste, bliver hans husholdning stor, størstedelen af produktionen vil blive forbrugt på godset, og ofte vil det være umuligt at skaffe de nødvendige arbejdere.

De kommer også ind på et spørgsmål, som spiller en vis rolle i drøftelserne: Hvad skal godsejeren gøre, hvis folkene ikke vil modtage friheden? Eller måske kun nogle af dem? Og selv om de tager imod friheden, så bliver godsejeren dog ikke derved fritaget for at yde dem understøttelse i tilfælde af forarmelse, han mister sine rettigheder, beholder sine forpligtelser. Og hvad skal han gøre, hvis alle de unge, der skal bruges til militærtjenesten, udvandrer?

Hvordan nu end reformen gennemføres, ved udparcellering, anlægelse af små ladegårde eller ved at holde flere personer på hovedgården til at udføre arbejdet, så fordres *vidtløftige forberedelser* og pengekrævende indretninger. Selvom de er overbevist om, at livegenskabets ophævelse vil være en velgerning og vil være til nytte, så er de dog, efter at have overvejet alle de nærmere omstændigheder og forhold,

kommet til den opfattelse, at *sagen* ikke kan gennemføres en *corps*, men må *foretages af den enkelte*. Forholdene på godserne er så forskellige, at man ikke kan følge de samme grundsætninger og metoder, nogle steder behøver man flere forberedelser end andre steder. I Slesvig har man allerede igennem mange år selv gennemført sådanne reformer, og i Holsten er det også sket i nyere tid, og mange godsejere er i begreb hermed, da interessen for disse stadig vil blive større og større. Man kan derfor med absolut sikkerhed vente, at det personlige livegenskab i løbet af få år vil ophøre af sig selv, uden at det vækker nogen opsigt, uden at det koster noget, og uden at landets forfatning på nogen måde bliver rystet.

Man kan regne med, at landets regering ikke vil lade den personlige frigivelse blive til skade for de adelige godser og deres undersåtter, men at disse vil kunne glæde sig ved den uindskrænkede opretholdelse af alle immuniteter og *privilegier*. De tror dog, at hvis regeringen sikrer disse ved et almindeligt patent og fritager godserne for at stille soldater, så vil dette i høj grad fremme den almindelige ophævelse af livegenskabet.

Man kan ikke sige, at de to godsejeres indlæg indeholder noget væsentligt nyt eller er et stærkt og vægtigt indlæg mod regeringens reformønsker. Hele tiden er det, som om den tidligere diskussion, dels mellem regeringen og brødrene Reventlow, dels i grev Brockdorffs indlæg, klinger igennem. Man har ligesom en fornemmelse af, at de ikke altid er helt overbevist om deres argumenters rigtighed eller styrke, og at de i hvert fald anser *sagen* for afgjort, fordi regeringen ønsker livegenskabet afskaffet. De interessanteste momenter i indlægget er dels understregningen af, at Kommissionens afgørelse ikke kan forpligte den enkelte godsejer, og at *sagen* ikke kan gennemføres en *corps*, dels ønsket om at få privilegierne bekræftet i et særligt patent.

Efter at de forskellige indlæg var blevet oplæst på mødet, vedtog man, at de skulle meddeles samtlige medlemmer af Kommissionen, for at disse kunne afgive en skriftlig udtalelse derom til det næste møde, der skulle holdes i forbindelse med det kommende Michaelismarked. Endvidere hedder det i protokollen: »På grundlag af sådanne udtalelser skal der laves udkast til en forestilling til landsherren, og dette skal gennem et cirkulære meddeles samtlige godsejere, således at de kan udtale sig om, hvorvidt de i overensstemmelse med indholdet af denne forestilling er villige til at ophæve livegenskabet på deres godser«.

CHRISTIAN DITLEV REVENTLOW
OG ERNST SCHIMMELMANN

Chr. Ditlev Reventlows rejse til Hertugdømmerne 1796.

Den rejse til Hertugdømmerne, som Chr. Ditlev Reventlow havde måttet aflyse i 1795, blev til virkelighed næste år. Den begyndte den 25. juni, da greven rejste fra Hummeltoft, og den endte på Lolland den 12. okt. Det var ikke nogen fornøjelsesrejse, Reventlow var på. Som Rentekammerets præsident skulle han først og fremmest inspicere skovene, kongens bygninger, fængsler, arkiver m. m. og føre drøftelser med embedsmændene rundt om. Undervejs aflagde han flere besøg på herregårdene, og ofte tilbragte han aftenerne hos landets godsejere. Nu og da drøftede han også livegenskabet med sine værter eller andre, han traf på.

På vejen hjem, da han tog fra Heiligenhafen til Fehmarnsund, kom han gennem et område, der tilhørte konferensråd *Wulf Heinrich von Thienen* til Sierhagen, et af Kommissionens medlemmer. Han så her smukke udflyttede forpagtersteder, opført af grundmur, men tilføjer, at man klagede over von Thienens hårdhed mod sine bønder, som han lidt efter lidt »nedlægger« og gør til kådnere. Reventlow siger: »Man hævder i Holsten, at han skal være den hårdeste godsejer. Den ødelæggende gerrighed! Den synes at gribe os stærkest, når vi er ved livets slutning, og når den synes mest at være en tåbelighed!«³³

Andre steder glæder Reventlow sig over reformarbejde, som er i gang: På *Knoop* var både greven og grevinden som nævnt ivrige for bøndernes vel,³⁴ på *Lammershagen*, der tilhørte grev *Baudissin* på *Rantzau*, ville man til at udparcellere og give indersterne jord,³⁵ på *Glasau* hos *Cai Reventlow* havde man planlagt meget godt, »når det bare snart ville blive udført.«³⁶ Også på *Ascheberg*³⁷ og på *Blumendorf* hos grev og grevinde von *Luckner* var der meget at glæde sig over.³⁸ Han nævner ikke, at han har talt om livegenskabet med *Cai Reventlow*, derimod blev problemet drøftet, da han den 11. sep. var hos *baron Brockdorff* på *Schierensee*, hvor også dennes medforfatter von *Qualen* var til stede. Selvom mødet i *Kiel* den 3. juli havde fundet sted efter Reventlows afrejse, havde han dog kendskab til indholdet af de to herrers betænkning. Da han fremførte en del indvendinger imod denne, syntes baronen at finde disse begrundet og at opgive næsten alle de betæneligheder, som var anført i hans skrift.

Reventlow håbede, at denne samtale og den senere drøftelse med onklen på *Kletkamp* måtte have den gode virkning, som de herrers svar

gav grundet håb om. Han mener, at nogle i denne sag går for langt til den ene side, nogle til den anden side, få har viden og upartiskhed nok, endnu færre tilstrækkelig iver til virkelig at tage fat på sagen.³⁹ Man aner, at Reventlow ikke er tilhænger af en altfor hurtig gennemført reformpolitik, men forstår også, at den unge baron ikke har været for hårdnakket i sit forsvar af livegenskabet. Dels kunne han vel have personlige grunde til ikke at virke udfordrende på Rentekammerets præsident, der var hans chef, dels hørte han næppe til de mest hårdnakkede forsvarere af livegenskabet, således som hans og von Qualens indlæg også antyder. De senere begivenheder viser da også, at han var interesseret i at nå et resultat.

Da Reventlow den 8. okt. — fire dage før det afgørende møde i Kommissionen — var på *Kletkamp*, havde han en indgående drøftelse med den gamle greve. Han blev overbevist om, at man ikke i denne ville finde nogen hårdnakket modstander af livegenskabets ophævelse, når man blot forstod at rette sig lidt efter hinanden for med held og på venskabelig måde at gennemføre en god sag. Det er ikke mærkeligt, at det kan være svært for så gammel en mand at tage en fast beslutning, og at man må hjælpe ham til at overvinde mange betænkeligheder. Man må overbevise ham om, at sagen ikke kan hindres, at kongen har ret til at ophæve livegenskabet, og at han er nødt til at gøre dette uden godsejernes medvirken, hvis de ikke selv bringer sagen frem. Både deres egen interesse og deres ære kræver dog, at de foreslår forandringen. Det var jo ikke på nogen måde nye tanker for den gamle greve, som selv havde givet udtryk for, at man handlede under et stærkt pres fra regeringen. Skulle der have været tvivl, måtte den nu forsvinde.

I sin dagbog fortæller Reventlow også, at han havde søgt at berøve både greven og baron Brockdorff den forestilling, at adelen havde ret til at ophæve eller bevare livegenskabet. Han hævdede, at *kun kongen kunne give loven*, men adelen kunne foranledige en sådan, og visse af dens mænd kunne på grundlag af indgående kendskab til landet udarbejde en plan for, hvordan man på den bedste måde kunne nå målet. Greven syntes at være af den opfattelse, at man i København havde til hensigt at ophæve livegenskabet uden nogen forberedelse. Reventlow holdt på, at man straks måtte gå i gang, at man måtte gøre en *indretning*, der var omtrent *som den danske*, så at livegenskabet forsvandt af sig selv lidt efter lidt, år for år. Enhver anden plan, hvorved et stort antal indbyggere af alle aldre overgik fra at være livegne til at blive frie mennesker, ville efter hans opfattelse være uvovet, og de år, som man eventuelt ville udbede sig til betænkningstid,

syntes ham kun at være tab af tid. Han fortæller derefter, at greven forbereder sine egne bønders frigivelse, hvert år oprettes små steder, så hoveriet kan afløses, bøndergårdene gives i forpagtning, og der opføres smukke bygninger. Greven forekom Reventlow at være tilfreds med konferencen og skænkede ham til minde om mødet et eksemplar af Kongeloven, som Rostgaard efter kongens befaling havde sendt en af Reventlows forfædre.⁴⁰

Dagbogsoptegnelserne har stor interesse, dels fordi de viser, at *de to Brockdorffer* har været *ude for en pression* fra Reventlow — vel nok venlig i formen, men dog yderst bestemt — dels fordi de er et vidnesbyrd om, at han havde *sin egen opfattelse* om den vej, man skulle gå. Han var enig med Bernstorff i, at livegenskabets ophævelse skulle fastslåes så hurtigt som muligt, og at regeringen måtte føre sagen igennem, uanset om godsejerne ville tage initiativet dertil eller ikke. Men Reventlow mente, at man skulle frigive bønderne gradvis, efter årgange, mens Bernstorff ønskede en fuldstændig ophævelse med det samme. Ligesom Schimmelmans havde haft sine egne meninger om spørgsmålet, havde Reventlow det stadig, endnu så sent som i okt. 1796. Hans tanker har iøvrigt nok været kendt i lidt videre kredse, thi i sin betænkning fra lige før 3. juli afviser Chr. Rantzau netop en sådan mulighed. Det er tænkeligt, at det er de Reventlow'ske ideer, han her refererer til, og som han uden tvivl har lært at kende, da han besøgte København i maj, hvad enten så Reventlow selv har gjort ham bekendt dermed, eller han har hørt om dem hos Schimmelmans eller hos A. P. Bernstorff. Det kan vel endda tænkes, at denne afvisning er inspireret af Bernstorff.

Ernst Schimmelmans henvendelse til Kronprinsen.

Omkring ved denne tid, i hvert fald før Kommissionens Michaelismøde, skrev Schimmelmans et brev til Kronprinsen om livegenskabets ophævelse. Det er noget ordrigt, udmærker sig ikke ved en Bernstorffsk klarhed eller en dyb indtrængen i de foreliggende problemer. Det har dog betydelig interesse, fordi det viser, at Schimmelmans indtog en *fronderende stilling overfor Ridderskabet*. Han taler yderst frit overfor den unge prins, der var landets faktiske hersker. Han ved, at sagen ligger Kronprinsen på sinde, som menneske og som fyrste. Adelen har måttet opgive håbet om fortsat at kunne holde bønderne nede i deres nuværende tilstand, og det kan for dens mænd kun komme an på så længe som muligt at beholde den arbitrære magt, som de nu udøver på godserne. Den forestilling, som vil komme fra Ridderskabet om sagen, kan aldrig antages på betingelser, thi kunne de opstille bare een

eneste sådan, så kunne de foreskrive alle de betingelser, der måtte passe dem, og de rettigheder, som de vandt derved, ville blive mistet af en svag klasse af undersåtter. Det, der i virkeligheden kun kan bestå, så længe landets fyrste ikke tilbagekalder de bestemmelser, han selv har givet, ville få udseende af at være en kontrakts privilegium. I denne sag som ellers, når kongen optræder som lovgiver, er det dennes klogskab og retfærdighed, der er det afgørende, og Ridderskabets forestillinger kan kun give oplysninger, ikke opstille regler.

Sagens indledende fase, hvor godsejerne ville overveje, om livegenskabet skulle ophæves eller ikke, var uden betydning, thi en beslutning om, at det skulle bevares, ville have været uden gyldighed. En vedtagelse om ophævelse kan dog aldrig blive nogen virkelig autentisk erklæring om, at bonden igen skal have rettigheder som borger i den stat, han lever i, og som han forsvarer med sit blod, og selvom nogle ansete godsejere nu — af overbevisning eller af andre grunde — er indstillet på at ændre forfatningen på deres godser, så kan dette dog ikke standse lovgiveren, selvom man må håbe, at stadig flere vil følge deres eksempel.

På adelens sidste møde er der stillet forslag om, at man skulle henvende sig til kongen angående livegenskabets ophævelse. Dette skal nu drøftes på et møde til Michaelis — her må være tale om udvalgets møde den 12. oktober — og så vil man indhente de enkelte godsejeres betænkninger, hvorefter man skal affatte den endelige henvendelse til kongen, hvis man da kan blive enig derom, og denne foreløbige opfattelse ikke ændres. Schimmelmänn nævner derefter, at de fleste af dem, der har erklæret sig for ophævelse af livegenskabet, mener, at det først kan ske efter en vis frist. Den fremgangsmåde, som er blevet anvendt i Danmark med et lykkeligt resultat — gradvis ophævelse efter alder — forekommer ikke godsejerne at passe til deres forfatning. Det er vel Rantzaus opfattelse, han har gengivet, thi til slut nævner han, at han vedlægger dennes indlæg.⁴¹

Brevet viser, at Schimmelmänn overfor Kronprinsen først og fremmest ønskede at slå fast, at *regeringen* havde absolut magt og forpligtelse til at *gennemføre ophævelsen*. Hvorledes det sker er af stor vigtighed og kræver nøje overvejelse fra lovgiverens side, thi mange andre forhold, militærudskrivning, fattigvæsen m. m., er nøje forbundet dermed. I dette er der vel intet nyt. Det mærkelige i brevet er den *wilje overfor Ridderskabet*, det er præget af, den stærke understregning af, at man ikke i den endelige forordning kan give Ridderskabet særlige rettigheder. Han vender sig her uden tvivl mod de Brockdorff'ske syns-

punkter, således som de var kommet til orde i den gamle greves indlæg og i det Brockdorff-Qualen'ske memorandum.

Når Schimmelmänn griber pennen på dette lidt mærkelige tidspunkt, hvor sagen netop synes at være i den bedste gænge, må det skyldes en frygt for, at Ridderskabet gennem livegenskabets ophævelse skulle få gennemført en *privilegiebekræftelse*, som kunne blive skæbnesvanger for fremtiden, måske ikke mindst for en finansminister. Man behøvede ikke at være skarpsynet politiker for at forstå, at spørgsmålet om de adelige godsers skattepligt let kunne blive aktuelt konfliktstof. Og Schimmelmänn kendte også den unge Kronprins' synspunkter, hans uvilje mod det tyske ridderskab og dets særrettigheder, på en måde genspejler skrivelsen de følelser, der beherskede den mand, han skrev til.⁴² Schimmelmännns brev har netop sin betydning ved at hejse signaler, der varslede om den kamp, der stundede til, også når det angik den sag, der nu var på dagsordenen. Var han måske også bange for, at Bernstorff skulle være for eftergivende overfor Ridderskabet?

KOMMISSIONENS MØDER FORTSÆTTES

Jürgen Ablefeldts indlæg i det tredje møde.

Den 12. okt. mødtes udvalget påny. Man begyndte med at oplæse en række skriftlige indlæg, som Kommissionens medlemmer havde udarbejdet i henhold til vedtagelsen på det sidste møde. Kammerherre *Jürgen Ablefeldt* til Maasleben, Damp m. fl. godser var landråd og amtmand over Hütten amt⁴³ — en fornuftig og god mand, sagde C. D. Reventlow om ham i 1796.⁴⁴ Han udtalte, at han med stort held havde gennemført ændringer på sine godser, og erfaringerne derfra havde overbevist ham om, at sådanne operationer kunne ske uden skade for godsejerne. Sagen måtte dog ordnes efter de lokale forhold, man kunne ikke gå for hurtigt frem og måtte regne med et tidsrum af 10 år her til. Han har ikke noget særligt at erindre mod de af Rantzau nævnte tre muligheder. Selv har han på det ene gods gennemført ejendom mod købesum, på det andet arvefæste. Han tror dog, at det vil være at foretrække, om man begynder med tidsforpagtning i 5—6 år på rimelige vilkår, så bønderne kan vænne sig til den nye indretning, og de svage kan samle kræfter. Han understreger betydningen af en udflytning, på Maasleben har han givet 100 rdl. afslag i købesum til de selvejere, som flyttede ud. Iøvrigt har han overladt til bønderne selv at ordne de forskellige forhold. Dog har han betinget sig 8—10 dages hoveri af bønder og kådnere, men arbejdet udføres nu meget bedre end før.

Ahlefeldt tror ikke, at et ønske om ophævelse af forpligtelsen til at *stille soldater* har nogen chance for at blive *opfyldt*, og mener, man hellere må komme med forslag, som har mulighed for at blive imødekommet. Der vil iøvrigt næppe blive tale om undvigelser, når reformerne er gennemført. På de godser, der ligger i nærheden af grænsen, er forholdene dog særligt vanskelige. Vil man komme med en indstilling om militærspørgsmålet, bør man bede om, at hvis godserne ikke har mandskab af tilstrækkelig størrelse, skal de kunne stille mindre folk eller betale i stedet.

I den meddelelse, som man til sin tid eventuelt vil indsende om resultatet af overvejelserne, bør man til fremme af den af regeringen ønskede operation udbede sig følgende *fordele*: Nyordning af militær-væsnet efter de nævnte retningslinier, ophævelse af indførselstold på byggematerialer og af udførselstold på korn- og fedevares for de kommende arve- og tidsforpagtere, lån fra Kreditkassen, nyordning af fattigvæsnet, større frihed for håndværkere på landet, bestemmelse om, at undersåtterne ikke kan undslå sig for at modtage friheden på den af godsejeren bestemte måde, samt en ny forordning om tjenestefolk.

For at man snarest kan arbejde for ophævelsen af livegenskabet, mener han, at når Kommissionen har vedtaget de to præliminærsætninger: at ophævelsen ikke er skadelig, men nyttig, og at denne operation vil kunne gennemføres i løbet af 10 år, skal den gennem de distriktsdeputerede *bekendtgøre dette for godsejerne* og meddele dem de tre foreslåede metoder. Samtidig skal man bede dem udtale sig om, hvorvidt de vil vælge en af disse eller en anden fremgangsmåde, hvor lang tid de mener, ændringen vil tage, og hvilke hindringer der efter deres opfattelse eventuelt måtte stå i vejen herfor.

Kammerherre Ahlefeldt havde ikke vist større interesse for Kommissionens virksomhed, han deltog ikke i mødet den 12. oktober og havde heller ikke vist sig ved de foregående drøftelser. Hans betænkning viser dog, at han er tilhænger af livegenskabets ophævelse og er velvillig overfor det almindelige reformarbejde.

Von Thienens erklæring.

Det samme kan ikke siges om *von Thienen* på Sierhagen, den mand, som et par dage før havde fået Chr. Ditlev Reventlow til at nedskrive sit hjertesuk over gamle menneskers gerrighed, det eneste af Kommissionens medlemmer, der ikke gav møde under forhandlingerne om livegenskabets ophævelse. Han kan *ikke indse nytten* af en ændring og frygter skadelige følger deraf for staten, liden fordel for undersåtterne.

Lovløs frihed bringer tøjlesløshed, som medfører ulykke og fordærv. Hvis man ændrer den nuværende ordning, er han bange for, at vort lille land vil komme til at lide af mangel på mennesker.

Skal sagen gennemføres, kræves der i hvert fald stor forsigtighed, man må have tid til at gennemføre det nødvendige byggeri, anskaffe redskaber og trækdyr, så derfor må man have en frist på ca. 10 år. Det vil blive umuligt for godsejerne at stille soldater, hvis de unge kan rejse, hvorhen de vil, og han foreslår derfor, at man beder regeringen påbyde, at de ikke må forlade godset, før de har udtjent, ligesom de unge piger bør forblive på stavnen, til de er 25 år eller gifter sig på et kongeligt område. Der vil være mange vanskeligheder for gennemførelsen af reformen, den vil koste mange penge, volde megen skade. Men, siger han, hvilket rettænkende menneske vil ikke gerne yde et offer for at gøre sine medmennesker lykkelige? Men bare vi ikke forfejer det ædle mål og i stedet for at ville udrette det gode kommer til at volde ondt.

Jægermester Warnstedts stilling til livegenskabets ophævelse.

Jægermester F. C. Warnstedt på Løjtmark — engang den unge Christian 7.s yndling — var en yderst kyndig forstmand. Reventlow havde været sammen med ham i juli og aug. 1796, da han var på sin inspektionsrejse. Han mente, at Warnstedt var den af jægermestrene, der havde mest forstand på forstvæsen, selvom han ikke havde en von Kroghs aktivitet.⁴⁵ Under det lange samvær har de to herrer sikkert ikke bare diskuteret forstvæsen, men uden tvivl også livegenskab, et spørgsmål, der virkeligt interesserede jægermesteren. Hans forvalter, *Jürgen Bladt*, havde jo med stor kraft deltaget i den litterære drøftelse herom nogle år før, og i feb. 1796 udarbejdede han efter Warnstedts anmodning en redegørelse for, hvorledes man kunne ophæve livegenskabet på *Loitmark*. Hvis man tog fat nu, kunne man være færdig til år 1800.⁴⁶ Bladt udtalte sig uden forbehold for afskaffelsen af livegenskabet, men var imod indførelse af ejendom. Til gengæld understregede han, at forpagtningsafgifterne ikke burde sættes for højt, også af hensyn til godsejeren selv, og bønderne burde ikke forpligtes til hoveri i høsttiden.⁴⁷

De ledende mænd i København blev informeret om begivenhedernes gang på forskellig måde. Warnstedt var en af dem, der sørgede for at holde dem underrettet, første gang i et brev til A. P. Bernstorff af 13. juli. Formålet hermed var dog nok først og fremmest at skaffe sig klarhed over, hvorledes den store statsmand så på problemerne. Der

er, siger han, utvivlsomt brugbart materiale og tanker i de af Rantzau, Brockdorff og Bokelmann afgivne betænkninger, men også mange uvæsentlige betragtninger og oplysninger. Det er efter hans opfattelse ikke grunde og meninger af denne art, som det kommer an på. »Vor vise og retfærdige regering ønsker at se livegenskabet ophævet. Begrebet livegenskab er i vor tidsalder og i den nuværende situation ikke mere passende«. Regeringen har besluttet at skride til en almindelig ophævelse af det personlige livegenskab og ønsker at se denne vigtige sag således forberedt og indledt, at man kan undgå al »voldsom rystelse«, og at ingen af statens borgere krænkes eller forulempes med hensyn til sin ejendom eller fulde brug deraf. Hvordan man skal nå dette dobbelte formål, må vel være det eneste, som Kommissionen skal rådslå og stille forslag om for dernæst at udbede sig regeringens tilslutning til at indsende disse til nærmere prøvelse. Efter hans opfattelse må Kommissionen ønske at få tilslutning hertil fra alle godsejere, på hvis godser der endnu er livegenskab. Deres bestræbelser ville da også indebære den fordel, at forberedelsen og udførelsen af reformen på selve godserne ville blive almindelig og mere ensartet end på de steder, hvor reformen hidtil har fundet sted. Derved kunne der også skabes et bedre forhold mellem godsejere og frigivne.

Disse betragtninger og sagens vigtighed har medført, at der ikke denne gang, altså på mødet den 3. juli, kunne ske noget afgørende i Kommissionen. Efter at alle medlemmerne har læst de forskellige betænkninger, skulle det på næste møde være muligt at udarbejde et udkast til en forestilling. Når den har cirkuleret mellem godsejerne, kan man på Ridderskabets generalforsamling i januar vente at nå til et bedre resultat, end det nu ville have været tilfældet.⁴⁸

Ugerne gik, og Warnstedt hørte ikke noget fra Bernstorff. Det var ham magtpåliggende at få klarhed over, hvilke tanker man i København havde om situationen og om sagens gang. Den 30. aug. 1796 skrev han derfor til *Cai Lorenz Brockdorff*, idet han sendte denne en kopi af brevet til Bernstorff og udbad sig den deputeredes dom eller i hvert fald hans private mening om sagen. Han vil gerne skaffe sig information inden det næste møde og forberede sig til dette. Iøvrigt hedder det i brevet: »Hans Excellence Kammerpræsidenten (såvel som Hans Kongelige Højhed Kronprinsen) var af den opfattelse, at Deres Højvelbårenheds hr. onkel på Kletkamp var en stærk modstander af livegenskabets ophævelse«. Han håber, at Reventlow på Kletkamp selv vil få lejlighed til at få en rigtig opfattelse af den gamle greves »egentlige og sande indstilling«. ⁴⁰ Det er vel sandsynligt, at Warnstedt selv

har truffet *Kronprinsen* under dennes ophold i Hertugdømmerne, så han på første hånd har kunnet danne sig et indtryk af, hvorledes denne bedømte den indstilling, som Kommissionens formand havde overfor spørgsmålet om livegenskabets ophævelse. Kronprinsen havde iøvrigt opholdt sig i Hertugdømmerne i længere tid,⁵⁰ og der kan vel ikke være tvivl om, at han på forskellig måde har haft lejlighed til at gøre det klart, hvad hans synspunkt i denne sag var, hvis nogen skulle være i tvivl.

I sin *betænkning* til udvalget begynder *Warnstedt* med at sige, at de mange forslag, der findes i de enkelte indlæg, kunne blive til praktisk nytte for de godsejere, der endnu ikke har gennemført reformen. Man kunne lave et passende uddrag deraf og sende det til godsejerne. Iøvrigt tilkommer det disse at skalte og valte med deres gods, som de vil, og Kommissionen kan egentlig ikke være berettiget til at gøre forslag derom på højere sted. Landets regering nærer et stærkt ønske om at få livegenskabet ophævet, og dette passer heller ikke til forholdene og til tiden. Det følgende afsnit i hans betænkning indeholder i det væsentligste de samme synspunkter, som han tidligere havde meddelt A. P. Bernstorff.

Kommissionens stilling er i virkeligheden ret vanskelig, og *Warnstedt* foreslår, at der udarbejdes en *promemoria*, som skal *cirkulere* på alle de godser, hvor der endnu er livegenskab. Indledningen bør indeholde motiver og almindelige betragtninger. Iøvrigt skulle Kommissionen udtale, at den anså det for rigtigst på alle godsejeres vegne at indsende en forestilling om, at samtlige godsejere ønskede det personlige livegenskab ophævet, men at det ville være tilrådeligt, at denne ændring først blev afsluttet i løbet af 8, 10 eller 12 år. For at fremme den vigtige, men ofte vanskelige operation, vil man foreslå, at følgende *ønsker* forelægges for regeringen:

1. Godsejerne skal ikke være ansvarlige for *rekrutteringen af soldater*, deres eneste forpligtelse skal bestå i, at de sender den pågældende militære myndighed — udskrivningssessionen — en fortegnelse over de frie undersåtter, hvorefter denne ligesom i amterne og andetsteds sørger for, at de inddeles i læg. Godsejerne skal derefter kun drage omsorg for, at de pågældende får besked om at forestille sig for sessionen og virkelig giver møde.

2. Kommissionen skal foreslå regeringen, at der gives bønderne *frihed for told* af indførte byggematerialer og af udførte landbrugsvarer.

Flere ønsker skulle der ikke fremføres på højere sted. Afslag er ubehagelige, og overflødige anmodninger gør kun behandlingen af sagen

vanskeligere. Han går derfor også imod Bokelmanns forslag med hensyn til fattigvæsen, håndværkere, tyendeforordning og en bestemmelse om, at de livegne ikke kan unddrage sig frigivelsen. Til grev Rantzaus bemærker han, at Kreditkassen er stiftet for alle danske stater, og der er allerede eksempler på, at godsejere i Slesvig og Holsten har fået lån derfra. Han polemiserer også mod slutningen af Rantzaus indlæg, de enkelte godsejere skal ikke henvende sig til regeringen, ej heller Kommissionen selv, når den ikke har enstemmig tilslutning. Med von Qualen og Brockdorffs forslag mener han ikke, man vil nå langt, og ophævelse af forpligtelsen til at stille soldater tror han ikke på, ligesom man heller ikke kan vente nogen fornyet tilsikring af privilegier, og ved at fremsætte et sådant ønske kunne man lægge en tvivl for dagen om disse gamle løfters og indretningers sikkerhed.

Hvis man vil udsende et sådant cirkulære til godsejerne, bør der i dette sættes en *tidsfrist for besvarelse*, og man skal spørge, om de ønsker livegenskabet ophævet, om tidsfristen, og om de er indforstået med, at der sker henvendelse på allerhøjeste sted efter de nævnte retningslinier. Hertil ønskede han tilføjet: »Kommissionen må betragte en manglende udtalelse om det ene eller det andet punkt som ensbetydende med stiltiende tilslutning«.

Warnstedt mener ikke, at der med den foreslåede tidsfrist for ophævelsen er noget særligt problem med hensyn til fideikomiserne, også fordi man, som sagen nu engang ligger, med sikkerhed tør antage, at hvis Kommissionen ikke gennemfører en formel indledning af sagen og stiller forslag på allerhøjeste sted, så vil det personlige livegenskab alligevel blive ophævet inden for den nævnte frist.

Warnstedts indlæg har betydelig interesse, ikke mindst fordi flere af hans forslag blev godkendt af Kommissionen. Det er måske et spørgsmål, om Warnstedt har været nogen varmtfølelse reformven. Han havde året før en sag med en af sine livegne, en pige, der var kommet galt af sted og skulle giftes. Warnstedt forlangte 50 rdl. for et fribrev — det var det almindelige — senere gik han med til 30. Da pigen gik til regeringen, afviste han ret bryskt hendes ansøgning. Overretten kunne ikke rigtigt lide hans fremgangsmåde og udtalte overfor Kancelliet, at da et menneskes frihed begunstiges af den almindelige retslige opfattelse, og de livegnes hårde skæbne fortjener at blive mildnet, ville man foreslå, at det blev henstillet til Warnstedt at give hende gratis fribrev, hvilket ville behage Hans Majestæt.⁵¹

Man kan da heller ikke sige, at Warnstedts indlæg er båret af nogen varm følelse for de livegne. Det er mere en *nøgtern* og *klarttænkende*

politiker, der taler. Han var fuldt ud fortrolig med regeringens synspunkter, det lange sammenvær med hans høje chef i Rentekammeret et par måneder før havde jo uden tvivl givet gode muligheder for informationer. Han var som alle andre klar over, at der overhovedet ikke var nogen mulighed for at komme uden om reformen, regeringens beslutning herom var ikke til at ændre. Kommissionens stilling var egentlig ikke særlig behagelig. Dens opgave kunne i hvert fald ikke være at drøfte praktiske reformer, den måtte koncentrere sig om dette ene, at få denne sag igennem, og den måtte — så vidt det overhovedet var muligt — sikre sig enstemmig tilslutning fra godsejerne. Ved at fastslå, at intet svar på det cirkulære, der skulle udsendes, var ensbetydende med tilslutning, kom man en del nærmere til målet om enstemmig tilslutning.

Warnstedt var klar over, at regeringen ikke ønskede spørgsmålet om livegenskabets ophævelse koblet sammen med nogen form for bekræftelse af privilegier — Schimmelmans brev er jo et tydeligt vidnesbyrd om hans synspunkter i denne sag — og at man heller ikke skulle medtage andre ønsker i henvendelsen til kongen, bortset fra spørgsmålet om en vis toldfrihed og en nyordning af soldaterudskrivningen. At en sådan var nødvendig, var alle klar over — i København såvelsom i Hertugdømmerne — men også her er Warnstedt ganske nøgtern. En afskaffelse af udskrivningen ligger uden for det muliges grænse.

J. P. Neergaards erklæring.

Også Neergaard var blandt dem, der havde fulgt Kommissionens opfordring til at udtale sig om de fremsatte betænkninger. Han regnede med at have afskaffet livegenskabet på sine godser inden udgangen af året, og arbejdet dermed havde ikke givet ham anledning til at ønske livegenskabet bevaret eller bede regeringen om hjælp hertil. Ligesom Warnstedt mente han, at intet svar fra godsejerne måtte være ensbetydende med tilslutning. Skulle der imod hans forventning være nogle godsejere, som udtalte sig imod afskaffelsen, må man forelægge hele sagen for kongen, som så må afgøre, om de fremsatte indvendinger er tilstrækkelige til at forhindre den almindelige ophævelse, der har så stor betydning for statens ro, dens ve og vel. Han afviser, at hensynet til forpagtninger og fideikommis'er kan få nogen reel betydning for spørgsmålet, han tror, at det rigtige vil være at ophæve hovedriet, og erfaringerne viser, at en afløsning ikke bliver til skade for godsejerne. Man skal ikke tvinge de livegne til at modtage friheden, men betragter godsejerne det som en last, at nogle eventuelt forbliver

i livegenskabet, så må de jo glæde sig over udsigten til, at dette forsvinder. Med hensyn til *militærvæsenet* foreslår han, at der fastsættes straf for dem, der unddrager sig forpligtelsen. De, der ikke er tilfreds med dette forslag, kan jo bede kongen pålægge enhver, der er opført i rullerne, forpligtelse til ikke at forlade det godsområde, hvor han er født, før han enten er 28—30 år gammel, har udtjent eller er uskikket til kongelig tjeneste.

Neergaard tror ikke, at man skal røre ved spørgsmålet om håndværkere på landet. Det kunne let medføre, at byerne i højere grad end nu gjorde deres rettigheder gældende. Som *frist for ophævelsen* mener han, at 4—5 år er tilstrækkelig, venter man længere, frygter han for, at både kongen og medborgerne vil misbillige en sådan udsættelse.

Chr. Rantzaus nye indlæg.

Den ivrige og stærkt skrivende grev Rantzau kunne selvfølgelig ikke lade den nye lejlighed til litterær udfoldelse gå fra sig. Hans indlæg begynder med en lang udredning om militærvæsenet, hvori han understreger, at der er noget urimeligt i, at soldaterne udskrives efter plov-tal, ikke efter befolkning. Benyttede man denne fremgangsmåde, og havde man større distrikter, ville man undgå mange vanskeligheder, og godsejerne ville blive befriet for sit ansvar.

Ligesom Neergaard mener han ikke, at man skal forpligte den enkelte livegne, der har nået en vis alder, til at modtage friheden. Han understreger påny Kreditkassens betydning, giver udtryk for det ønskelige i en lav rente, f. eks. 3 pct. med 2 pct. årlige afdrag. Han frem-sætter ret udførlige bemærkninger om fattigvæsenet og lavstvangen, som han er imod, men disse problemer har dog ikke nogen direkte forbindelse med livegenskabets ophævelse.

Ved fastsættelse af en tidsfrist for ophævelsen kan man kun tage økonomiske hensyn. I Danmark var forholdet et andet, idet stavnsbåndet især havde forbindelse med militærvæsenet. I Hertugdømmerne bør *frigivelsen ske på een gang*. Da man på mange steder må løse spørgsmålet om hoveriets afskaffelse samtidigt, vil en vis *frist* være nødvendig, men fire år vil efter Rantzaus opfattelse være tilstrækkeligt. Der er to måder, hvorpå ophævelsen kan gennemføres. Den ene er nævnt af Qualen og Brockdorff og går ud på at overlade dette til hver enkelt. Den anden har han allerede tidligere selv anført: de, der ønsker ophævelsen, skal *henvende sig til kongen* angående en lov derom. Grunden hertil er: 1. Ridderskabet har enstemmigt udtalt sig for ophævelsen, 2. Ved nedsættelsen af Kommissionen har samtlige

godsejere gjort sagen til et fælles anliggende, 3. Kun når flere virker sammen, kan man håbe på at fjerne de vanskeligheder, som er uovervindelige for den enkelte, 4. Hvis man venter længere, må man regne med, at regeringen selv tager sagen i sin hånd, og man må frygte for uroligheder blandt bønderne. Herved vil godsejerne blive berøvet for tjenesten af frivillig at have givet afkald på livegenskabet.

Rantzau foreslår derfor, at Kommissionen ufortøvet udarbejder et bønsskrift til kongen og lader dette, ledsaget af en beretning, der indeholder rationes decidendi, cirkulere blandt godsejerne til underskrift, hvorefter det sendes til København.

Kommissionens forhandlinger 12.—13. oktober 1796.

Allerede i sin promemoria af 15. feb. havde grev Brockdorff nævnt, at der måtte udsendes et cirkulære til godsejerne. Baudissin havde ønsket, at man straks foretog en henvendelse til godsbesidderne, men iøvrigt var der næppe større principiel uenighed om, at sagen måtte forelægges disse, og det var da også på mødet den 3. juli blevet besluttet, at man skulle henvende sig til dem. Her havde det dog været tanken, at man skulle lave udkast til en henvendelse til kongen, og så skulle godsejerne udtale sig om, hvorvidt de i henhold hertil var villige til at ophæve livegenskabet.

Et andet spørgsmål var, om *Kommissionens* afgørelse kunne være *bindende* for den enkelte. von Qualen og Brockdorff havde i deres indlæg stærkt understreget, at dette ikke kunne være tilfældet. Rantzau havde principielt samme indstilling, Baudissin også,⁵² og de ikke-reciperede havde jo udtrykkelig fastslået, at Kommissionens opgave kun var at undersøge problemerne, ikke at træffe nogen bindende afgørelse. Bokelmann eller Neergaard hævder da heller ikke i deres indlæg, at Kommissionen uden videre kan henvende sig til regeringen, hvis den ikke har enstemmig tilslutning. Er der modstand mod sagen, må den forelægges for kongen, så han kan afgøre, hvorvidt indvendingerne er tilstrækkelige til at hindre gennemførelsen. Warnstedt understregede, at Kommissionen som sådan må stille forslag til kongen, og at det er vigtigt, at den får enstemmig tilslutning fra godsejerne.

Det var ikke nogen let opgave, man stod overfor den 12. oktober, efter at man havde hørt de lange indlæg blive læst op. Tilstede ved dette vigtige møde, som først blev afsluttet den følgende dag, den 13. oktober, var kun 8 af Kommissionens 14 medlemmer, nemlig grev Brockdorff, hans nevø, von Qualen, Warnstedt, Rantzau, Baudissin, Cronstern og Neergaard.

Bokelmann deltog i mødet den 13., da Cronstern til gengæld var fraværende. Den 56-årige⁵³ *Cronstern* var en ret flittig deltager i møderne, men da der ikke foreligger noget indlæg fra hans hånd, og han heller ikke har besvaret det udsendte cirkulære, er det vanskeligt at sige noget bestemt om hans stilling. Det er dog mest sandsynligt, at han var velvillig indstillet overfor tanken om reformer. Aug. Hennings, der ikke var nogen ynder af konservative godsejere, havde sin gang på Nehmten og synes at have sat pris på husets vidtberejste herre.⁵⁴ Christian Ditlev Reventlow berømmer ham som en af de bedste landmænd i Holsten.⁵⁵ Han var ikke med i aktionen 1798, og når han i 1796 giver Bokelmann fuldmagt til at repræsentere sig på de ikke-reciperedes møde den 16. feb.,⁵⁶ kunne det tyde på, at han stod denne nær. I et brev til licentiaten kalder han engang denne for »min kæreste ven«.⁵⁷ Nehmten er da også opført på en liste over de godser, hvis besiddere har udtalt sig for livegenskabets ophævelse.⁵⁸

Man tør herefter regne med, at fem af de otte tilstedeværende har været stemt for reformen, og at kun tre var modstandere, de to Brockdorff'er og vel også von Qualen. Nogen særlig kampånd var der dog ikke i dette parti. Deres indlæg viser klart, at de bestemt regnede med, at regeringen ville have sagen igennem, og da intet tyder på, at man var indstillet på at tage en politisk kamp med regeringen på dette spørgsmål, vil det i virkeligheden sige, at de anså det for en *politisk nødvendighed* at gennemføre reformen. Kort i forvejen havde de to Brockdorff'er — vel også von Qualen — været ude for Chr. Ditlev Reventlows forsøg på omvendelse. Deres hjerter havde han vel ikke vundet, men han følte dog, at deres modstand ikke ville være hård. Og havde de nogensinde været i tvivl om regeringens hensigter, kunne de nu i hvert fald ikke mere være det. Selve sagen syntes afgjort, striden måtte stå om biomstændighederne, som f. eks. om man skulle fremføre særlige ønsker om privilegiebekræftelse eller ikke, hvornår livegenskabet skulle ophæves og hvordan.

Kommissionens vedtagelser ang. cirkulæret.

Om forhandlingerne foreligger forskellige beretninger: det officielle referat i mødeprotokollen, Baudissins indberetning til Bernstorff,⁵⁹ Warnstedts randbemærkninger til sit indlæg⁶⁰ og nogle få bemærkninger i et brev fra Rantzau til Schimmelfmann af 26. dec. 1796.⁶¹

Den første dag tog man beslutning om hovedlinierne i det *cirkulære*, der skulle udsendes. Det skulle indeholde følgende:

1. Først skulle man nævne resultatet af Kommissionens overvejelser,

nemlig at det anser ophævelsen af det personlige livegenskab for nødvendig og derfor ønsker, at alle besiddere af godser, hvor der endnu er livegenskab, skal spørges, om de tiltræder Kommissionens ønsker og er villige til at ophæve det personlige livegenskab. I F. C. Jensens første udkast til protokollen havde der stået, at Kommissionen anså ophævelsen for nyttig, men dette blev rettet til nødvendig, et udtryk, der vel også bedre dækkede den almindelige opfattelse.

2. Men hensyn til *tidspunktet for livegenskabets ophævelse* skulle der i cirkulæret anføres følgende forslag:

a. At alle godsundersætter fra 36 år og derover straks bliver frie, de øvrige efterhånden som de når denne alder. Alle gifte kvinder og de piger, som havde lejlighed til at gifte sig i kongens lande, skulle ligeledes være frie. Desuden alle børn under 7 år. Efter 12 års forløb skulle friheden være gennemført for alles vedkommende.

Det er jo indlysende, at *forbilledet* for den her skitserede ordning skal søges i den danske *stavnsløstingsforordning* af 20. juni 1788, hvor efter alle over 36 og under 14 år blev frie, og de andre opnåede friheden, efterhånden som de ikke mere var forpligtet til krigstjeneste. Fra 1. januar 1800 skulle alle være frie.⁶² Det var Chr. Ditlev Reventlow, der i den store landbokommission havde formuleret dette forslag,⁶³ i den slesvig-holstenske kommission blev det, efter hvad Baudissin senere meddelte A. P. Bernstorff, fremsat af *grev Brockdorff*,⁶⁴ men forslaget's åndelige fader er også i dette tilfælde *Chr. Ditlev Reventlow*, som fire dage i forvejen havde fortalt den gamle greve, at netop således burde dette spørgsmål løses. Men selvfølgelig må Brockdorff selv have ment, at der var en vis fornuft i en sådan fremgangsmåde, der i hvert fald ville gøre overgangen mindre vanskelig. I sit brev til Bernstorff fremhævede Baudissin, der vel nærmest var tilhænger af en ophævelse i løbet af 8 år, at selvom Brockdorffs forslag ville betyde fire års forlængelse af undertrykkelsen, så har det dog den fordel, at undersætterne på den måde forberedes til frigivelsen, og at godsejerne undgår at komme til at mangle arbejdskraft i de første år. Spørgsmålet havde, som nævnt, været fremme før, idet Rantzau i sit andet indlæg havde afvist en sådan fremgangsmåde.

b. Den næste mulighed, godsejerne skulle tage stilling til, var ophævelsen af livegenskabet på alle godser i løbet af 8 år. Efter Baudissins mening ville dette forslag formodentlig få de fleste stemmer.

c. Den tredje mulighed: Alle ikke-konfirmerede børn skal straks være personligt frie, og deres opdragelse skal helt overlades til deres fædre eller formyndere. Iøvrigt skal ophævelsen af livegenskabet gen-

nemføres på alle adelige godser inden 8 år. Dette forslag — det mest imødekommende overfor Bernstorffs ønsker — var, efter hvad Baudisins oplyser, fremsat af den unge Brockdorff.

3. Man skal spørge godsejerne, om det vil være rigtigt, da der er tale om forskellige forslag, at det ved *stemmeflertal* bliver afgjort, hvilket af disse der skal optages i forestillingen til kongen.

4. Det meddeles, at Kommissionen, for at denne beslutning om livegenskabets ophævelse kan blive almindelig udført — hvilket vel vil sige efter ensartede retningslinier — anser det for mest formålstjenligt at indsende en *forestilling* på allerhøjeste sted.

Der var ikke udelt glæde i forsamlingen over det resultat, man foreløbig var nået til. Overfor Bernstorff gav Warnstedt i sine marginalnoter udtryk for, at cirkulæret til godsejerne var helt anderledes, end han ville anse for passende. Der kan heller ikke være tvivl om, at i hvert fald Rantzau og Neergaard måtte anse den 8-årige tidsfrist for at være for lang. Andre ville vel nok have foretrukket 10 år. De 8 år er således på en måde et kompromis, men blev vel valgt, fordi denne tidsperiode passede til rotationen og forpagtningernes varighed.

Ved mødet den følgende dag blev der truffet en lang række *supplerende beslutninger*. Først blev det fastslået, at det selvfølgelig skulle stå enhver godsejer frit for at ophæve livegenskabet på et tidligere tidspunkt, og at det helt var overladt til ham selv at afgøre, hvilke indretninger han ville gennemføre til dette formål, og hvilke han fandt mest formålstjenlige. Den sidste udtalelse var i virkeligheden af vidtrækkende betydning, men således som opfattelsen var hos Kommissionens medlemmer ang. godsejernes frie dispositionsret, har den dog næppe givet anledning til større diskussion.

Iøvrigt blev man enig om, at man i forestillingen til kongen skulle anbefale, at anmodninger fra fideikommisbesiddere og formyndere for umyndige godsejere om ophævelse blev efterkommet. Oprindelig har der i referatet stået »om understøttelse ved lån fra Kreditkassen ... til at indføre indretningen på godserne«, men dette er igen blevet udstreget. Dette kan skyldes en mere principiel uvilje mod at blande spørgsmålet om lån fra Kreditkassen ind i diskussionen om fideikommis'erne, mere sandsynligt er det dog, at man ved ændringerne tilsigtede at give beslutningen en sådan formulering, at der kun blev tale om at give de pågældende en almindelig bemyndigelse til at gennemføre reformen, en opfattelse, der også bekræftes af den henvendelse til kongen, som blev resultatet af Kommissionens arbejde.

Det blev endvidere vedtaget, at man skulle søge udvirket, at godserne

i nærheden af grænsen kunne få lov til, ligesom i amterne, at købe sig fri for at *stille soldater*, eventuelt at de godser, som på grund af undvigelse ikke var i stand til at stille en mand af rette størrelse, i det mindste måtte møde med en mindre. Dette krav var jo på et tidligt tidspunkt kommet ind i diskussionen. Det findes allerede i Brockdorffs promemoria af 21. aug. 1795 og har næppe vakt større modstand. Warnstedt havde været inde på muligheden af en sådan løsning, men i sine marginalnoter bemærkede han, at han igen havde opgivet sit forslag, fordi han alligevel måtte mene, at forholdene vil blive mere sikre og rolige, når godsejerne selv sørger for, at der stilles soldater, eller drager omsorg derfor gennem landmilitær-sessionen. Baudissin udtalte overfor Bernstorff, at Kommissionen anså de foreslåede bestemmelser for meget vigtige, og hvis de ikke blev opfyldt, ville man risikere en mængde vanskeligheder, som stavnsbåndet sikrede imod.

I forbindelse med militærvæsnet vedtog man iøvrigt at fremsætte endnu et ønske, nemlig at godsøvrigheden skulle have lov til af enhver frigiven, der udvandrede, at få en *edelig forpligtelse til på ny at indfinde sig*, så ofte det blev krævet af hensyn til militærvæsnet. Hvis han ikke mødte, skulle han straffes efter § 67 i militærforordningen af 1776. Dette forslag synes at måtte føres tilbage til Neergaard, der i sin betænkning om Brockdorffs promemoria var inde på tanken om, at de unge ikke måtte forlade det distrikt, hvori de var født, før de havde udtjent — her var han helt på linie med den yderst frihedsfjendtlige von Thienen — og i sit sidste indlæg havde han udtalt, at der skulle fastsættes straf for dem, der unddrog sig deres militære forpligtelser.

Det næste punkt, man ville have optaget i forestillingen, var en bøn om, at livegenskabets ophævelse ikke skulle medføre noget afbræk i de rettigheder, som godsejerne og undersåtterne havde i henhold til *privilegierne*. Det var et krav, som ikke mindst grev Brockdorff havde lagt stor vægt på. For ham var det uden tvivl et kardinalpunkt, og det var da også blevet taget op af hans nevø og von Qualen. I sin Indberetning til Bernstorff siger Baudissin herom, at man ikke har villet indlade sig på nogen opregning af frygt for, at det skulle se ud, som om man ville stille betingelser eller skaffe sig fordele, hvad ikke har været meningen. Warnstedt var derimod ikke tilhænger af dette punkt og udtalte, at man i hvert tilfælde kunne have føjet til, at denne begunstiggelse kun skulle vare i de 8 år, der ville gå, til nyordningen var afsluttet. Beslutningen fik imidlertid den formulering, som blev nedfældet i protokollatet, fordi man derved troede at kunne opnå mere, nemlig at gårdene bevarede den toldfrihed, som de havde haft fra gammel

tid på samme måde som det øvrige gods. Warnstedt mener, at hans forslag var mere åbent, og han er bange for, at man vil forfejle sit mål, især da det vil se ud, som om man har villet favne for vidt.

Som sidste punkt optog man det af Warnstedt og Rantzau stillede forslag om, at hvis der inden en vis frist *ikke* kom svar fra de godsejere, til hvem der var sket henvendelse, skulle dette af Kommissionen opfattes som *tilslutning* »til de i denne promemoria indeholdte punkter«. Formuleringen er ikke helt klar, da der jo i eet tilfælde er tale om forskellige alternativer. I den efterskrift til selve cirkulæret, som F. C. Jensen tilføjede i henhold til særlig fuldmagt, blev det da også ændret til, at de, der ikke svarede inden fristens udløb, af Kommissionen ville blive anset for at have udtalt sig på samme måde som flertallet. Endvidere besluttede man, at der skulle sendes en særlig skrivelse til fyrstebiskoppen af Eutin og til hertugen af Augustenborg, hvori man meddelte dem indholdet af Kommissionens beslutning og anmodede om en udtalelse.

Mødets resultat.

Den formulering af cirkulæret, som man var blevet enige om i det to dages møde, var vel nok i nogen grad præget af at være et kompromis, de tre forskellige forslag om, hvordan livegenskabets ophævelse skulle gennemføres, blev sendt ud til godsejernes afgørelse, og det var et ikke ubetydeligt antal spørgsmål, som blev stillet disse. Det må dog ikke glemmes, at selvom man nok kan dele Kommissionens medlemmer i to grupper, de reformvenlige og de, der er modstandere af livegenskabets ophævelse, så er der — som det med al ønskelig evidens fremgår af de forskellige indlæg — *ikke* tale om *partier* med bestemte programmer. De reformvenlige var i flertal ved dette møde, men der var hos dem betydelig forskel i opfattelserne. Eet var de enige om: livegenskabets ophævelse, men når det drejede sig om det næste spørgsmål, hvor hurtigt denne skulle foregå, var meningerne delt.

Der kan ikke være tvivl om, at Bernstorffs ønske var, at ophævelsen skulle ske med det samme, det var for ham uden tvivl et væsentligt punkt og vel en af grundene til den stærke fremhævelse af, at de praktiske reformer og tilbagegivelse af den personlige frihed ikke behøvede at følges ad. Den store diskussion mellem de to Reventlow'er og Bernstorff-Schimmelmänn havde jo i høj grad drejet sig om dette spørgsmål. Schimmelmänn havde oprindeligt ment, at reformer og frigivelse hørte nøje sammen, men var blevet overbevist af Bernstorff. Der har dog næppe været een eneste af de mænd, der i Kommissionen helt gik

ind for en almindelig ophævelse af livegenskabet, som delte det Bernstorff'ske synspunkt. Indlæggene viser tydeligt, at efter alles opfattelse måtte selve ophævelsen forenes med praktiske reformer. Man kunne være uenig om, hvor lang tid der krævedes hertil, Warnstedt og Bokelmann ønskede temmelig lang tid, Rantzau og Neergaard kortere, 4—5 år.

Baudissin havde fra først af stået som repræsentanten for de Bernstorff'ske synspunkter, men selv han har dog næppe været modstander af at koble reform og frigivelse sammen. Da han gav Bernstorff indberetning om sagen, udtalte han: »Jeg smigrer mig med, at Deres Excellence vil finde, at vi har udført det, som var vor opgave, idet vi ikke har haft nogen magt til at afgøre spørgsmålet og ikke har haft bemyndigelse til at gøre andet end at afgive beretning til vore kommittender om fordelene og vanskelighederne i forbindelse med afskaffelsen af livegenskabet«. Det var ingen let opgave, fordi man delvis var utilfreds med, at et lille antal mennesker skulle træffe afgørelse om godsejernes kæreste rettigheder.

Nogen kritik af Kommissionens resultater kom der således ikke til orde hos Baudissin. Også Rantzau synes i det store og hele at have været tilfreds med mødets udfald. I sin beretning til Schimmelmann siger han, at »selvom resultatet ikke helt svarer til mine ønsker, så er det dog lykkedes mig at fjerne mange tilsyneladende vanskeligheder, opstillet af andre, og få disse udelukket fra vore beretninger og forslag«. ⁶⁵ Derimod var den gamle Brockdorff alt andet end tilfreds. Greven afgav — som også andre af Kommissionens medlemmer — svar på cirkulæret og redegjorde heri for en hel del betænkeligheder og ønsker. ⁶⁶

Bernstorffs politik havde sejret på det væsentlige punkt. Gennem sit forslag om nedsættelse af en kommission havde han banet vej for et forslag om en almindelig ophævelse, kommende ikke fra Ridderskabet, men fra samtlige godsejere. For der kan ikke være tvivl om, at således som selve spørgsmålet om det principielle problem, ophævelsen, var formuleret i cirkulæret, kunne man regne med meget stor — måske enstemmig — godkendelse, og bestemmelsen om, at manglende svar betød tilslutning, måtte også betyde, at muligheden for godkendelse af Kommissionens forslag om ophævelse blev yderligere øget. På det punkt stod reformpartiet klart som sejrherre, og nogen større diskussion herom har der vel næppe været, for de, der som den gamle Brockdorff i hjertet var modstandere af reformen, var helt og fuldt overbevist om, at reformen var en politisk nødvendighed. Det viste

sagens forhistorie, det havde Chr. D. Reventlow indprentet de tvivlende i dagene og ugerne før mødet. At lade regeringen på egen hånd gennemføre ophævelsen vovede man ikke, her var en forskel i Brockdorffs og den fraværende Fritz Reventlows opfattelse.

Men når det gjaldt *Bernstorffs andet programpunkt*, øjeblikkelig ophævelse, uafhængigt af praktiske reformer, så var det ligeså klart, at her havde han lidt *nederlag*, og at der ikke i Kommissionen, uanset de enkeltes synspunkter, var nogen mulighed for at gennemføre et sådant forslag. Chr. D. Reventlows dagbogsoptegnelser viser tydeligt, at heller ikke han har været stemt for en øjeblikkelig ophævelse, og i sit brev til Kronprinsen havde Schimmelmänn understreget, at en del forskellige forhold var nær forbundet med livegenskabets ophævelse. Det måtte være klart for Statsministeren, at som forholdene nu lå, ville der — uanset udfaldet af henvendelsen til godsejerne — ikke være nogen mulighed for en ophævelse af livegenskabet med øjeblikkelig virkning. Der var ingen stemning herfor i Kommissionen, hverken hos dennes mere konservative medlemmer eller hos de reformvenlige. Chr. D. Reventlow ønskede det heller ikke, og Schimmelmänn var vel heller ikke nogen begejstret tilhænger af en sådan fremgangsmåde. I øjeblikket var der intet andet at gøre end vente og se.

HENVENDELSERNE TIL GODSEJERNE

Cirkulæret.

Udkastet til selve cirkulæret blev udarbejdet af F. C. Jensen i forbindelse med mødet. Baudissin siger om det, at det ikke var »un morceau d'éloquence«, Rantzau og Cronstern ville da også gå det igennem, før det blev ekspederet. Man kunne håbe, at nogle udtryk, der var mindre velegnet til at udtrykke Kommissionens hensigt, derved kunne blive erstattet med andre.⁶⁷ F. C. Jensens koncept indeholder dog ikke rettelser med nogen anden hånd, og de to herrer har næppe haft lejlighed til at korrigere det. I hvert fald siger Rantzau senere, at stilen kan kritiseres, bl. a. mangler helt rationes decidendi, men han fik først cirkulæret, da det var underskrevet af de fleste af hans kollegaer.⁶⁸

På mødet havde man besluttet at sætte *tidsfristen* for godsejernes svar til årets slutning eller de første dage af det kommende omslag. Imidlertid blev professor Jensen syg,⁶⁹ og først den 22. nov. kunne de cirkulærer, der skulle sendes ud til de distriktsdeputerede, tilstilles Kommissionens medlemmer til underskrift. Cirkulærerne er dog dateret 14. nov. 1796.⁷⁰ von Qualen foreslog, at man bemyndigede F. C. Jensen til

i en efterskrift at give meddelelse om forlængelse af fristen til mandag i fastelavnsmarkedet. Dette blev tiltrådt, men først den 14. december kunne Bokelmann sende de underskrevne cirkulærer med ekspresbud fra Perdoel til professoren i Kiel. Under cirkulærerne fandtes kun 12 underskrifter, to manglede, nemlig grev Holsteins og von Thienens.⁷¹ *Holstein* havde kun deltaget i det første af møderne og var afgået ved døden den 27. juli 1796.⁷² *von Thienen* havde nægtet at underskrive cirkulæret,⁷³ hvilket man på en måde godt forstår, når man kender hans indstilling. Det var dog næppe det principielle spørgsmål, der havde foranlediget ham dertil, thi i den erklæring, han fremkom med som svar på cirkulæret, hed det, at han tiltrådte Kommissionens ønske om ophævelse og ville forpligte sig til at frigive alle sine undersåtter i løbet af 8 år. Derimod udtalte han, at han ikke kunne underkaste sig flertalsafgørelse med hensyn til, hvilken af de i cirkulæret nævnte fremgangsmåder der skulle vælges. Iøvrigt mente han, at man, inden der blev foretaget videre i sagen, på allerhøjeste sted skulle anmode om, at der blev gennemført en ændring med hensyn til militærvæsenet. Man ville komme i stor forlegenhed, hvis — hvad man måtte forudse — de unge absenterede sig, og der alligevel skulle skaffes folk.

Henvendelsen til fyrstebiskoppen i Eutin.

På mødet den 13. okt. havde man vedtaget, at der skulle sendes et særligt brev til fyrstebiskoppen af Eutin og til hertugen af Augustenborg. I dette hed det, at Kommissionen anså det for sin pligt at give de to herrer beretning om resultatet af sine overvejelser samt benytte lejligheden til i denne vigtige sag, der vil medføre betydelige forandringer i de adelige godsers forfatning, at kunne få støtte gennem hertugernes indsigt og menneskekærlige indstilling. Derefter redegjorde man for indholdet af cirkulæret til godsejerne og udtalte, at det var Kommissionens inderligste ønske at få de to herrers udtalelse og beretning herom.

Denne henvendelse til *biskoppen af Eutin* var iøvrigt ikke den første i denne sag. Allerede tidligere, i marts 1796, havde grev Brockdorff skrevet til grev *Frederik L. Holmer*, der var fyrst Peters førsteminister,⁷⁴ idet han havde bedt om, at biskoppen ville udtale sig om sine hensigter angående livegenskabets ophævelse. I den anledning skrev Stolberg den 29. marts 1796 til A. P. Bernstorff: »Jeg tror ikke, jeg tager fejl, når jeg kan takke Dem herfor«.

Brockdorffs brev var ikke affattet, som Stolberg kunne ønske sig det. Greven ville hellere forsvare end angribe livegenskabet og havde

ikke fremstillet sagen i det gunstigste lys, idet han talte om de mindst mulige skader for godsejerne, som om der kunne ske nogen skade ved ophævelsen. Holmer og han havde alligevel glædet sig over brevet. Biskoppen, altså hertug Peter, ønskede dog et undvigende svar, idet han hverken havde lyst til at deltage i adelens forholdsregler — af misforstået ærgerrighedsfølelse adskilte han sig altid fra adelen — og han ville heller ikke allerede nu udtale sig om denne vigtige sag. Iøvrigt havde Stolberg fornylig skrevet en indtrængende memoire til biskoppen herom. Det var dog ikke dennes hensigt at lade bønderne forblive under livegenskabets åg. Men han var alt for optimistisk, når han troede, at han kunne gennemføre en nyordning på det tidspunkt, der passede ham. Han synes ikke at have bemærket, at visse indretninger kommer af sig selv, når den almindelige mening fremmer dem eller kræver dem, hvis man da ikke i rette tid følger strømmen. Stolberg vil uden betænkelighed overtage ansvaret for sagen, hvis fyrst Peter nu skulle beslutte sig til at ophæve livegenskabet på sine godser. De vanskeligheder, der måske hos nogle kan gøre det betænkeligt at drive sagen for hurtigt frem, eksisterer ikke for ham. Han har den nødvendige kapital til at gennemføre de nye indretninger, og bønderne har god jord. Han overlader til Bernstorff at afgøre, om man ikke ved lejlighed gennem en tilkendegivelse fra højere sted skulle lægge ham sagen på sinde.⁷⁵

Der var således ikke kommet noget ud af Brockdorffs underhåndshenvendelse. I sit *svare til Kommissionen* udtalte hertug Peter, at hans holstenske fideikommissgodsers karakter og forfatning, der hvilede på traktater, som bekendt var forskellig fra de adelige godsers, hvilket selvfølgelig måtte have indflydelse på, hvordan man skal nå dette vigtige mål, og i flere henseender vil andre indretninger være nødvendige. En almindelig overensstemmelse med de grundsætninger, der måtte blive vedtaget for de adelige godser, vil derfor være umulig. Det glæder ham dog at kunne forsikre Kommissionens herrer om, at de resultater af deres overvejelser, som er blevet ham meddelt, i det store og hele stemmer overens med de indretninger til livegenskabets fuldstændige ophævelse og hoveriets afskaffelse, som på hans godser dels er gennemført, dels er blevet besluttet.

Reformarbejdet på hertug Peters godser.

Det var ikke tomme ord, når hertug Peter fortalte, at reformarbejdet var i gang på hans godser, og *Stolbergs* iver for sagen var også ægte nok. Greven, Bernstorffs svoger, var i 1791 blevet regeringspræsident

og chef for fyrstebiskoppens kancelli og rentekammer.⁷⁶ Digtergreven havde som ung mand været frihedens henrevne og begejstrede forkæmper, men som årene gik, var det ligesom ungdommens idealer blev fjernere og fjernere, mere og mere gled han bort fra sine åndsfrænder, han såvel som broderen blev stærkt knyttet til Emkendorf og den kreds, der samledes der.⁷⁷ Fritz Reventlow kunne i 1798 i et brev til broderen udbryde: »Det er dog en sjælden lykke at have sådanne venner som Stolbergerne«. ⁷⁸

Den nærmeste frænde havde været *Job. H. Voss*, der var blevet rektor i Eutin. Denne blev sine ungdomsidealer tro, følte, at Stolberg havde svigtet. Allerede 1791 skrev han i et brev til Halem: »Hvilke tider oplever vi, ven! Hvilke udsigter i den nære fremtid! Også Stolberg vil besinde sig og komme sig af sin tunge bedøvelse . . . noget gør vel også hans tyskhed, der ikke kan tilgive franskmændene deres frække værk. Hvorledes kunne han ellers gå så vidt, at han endda forsvarer adelen?«⁷⁹ August Hennings, så vidt forskellig fra Stolberg som nogen, var næsten som besat af sin foragt for den frafaldne.⁸⁰

Stolbergs brev til Bernstorff viser, at han gerne så livegenskabet ophævet på de oldenburgske godser. Han var jo søn af reformatoren på Hørsholm, og endnu i et brev fra 1796 mindedes han sin fader, »der som den første i Holsten og som den første i Danmark brød livegenskabets åg«. ⁸¹

Allerede 1791 havde inspektør Binge rejst spørgsmålet om reformer ved at foreslå *hoveriet ophævet*. I 1794 gav Hertugen ordre til, at problemet skulle undersøges og overvejes, en betænkning blev afgivet den 2. dec. Der var heri tale om hoveriafløsning på 10 år, men ikke om frigivelse af livegenskabet,⁸² og det bestemmes da også i en instruks fra marts 1795 for overinspektøren på de nyere fideikommissgodser, at hvis der kunne undværes livegne på godserne, så måtte disse kun leje sig ud i nærheden og kun til markarbejde og andet arbejde, som var almindeligt for dem. Man skulle på alle måder undgå, at de livegne unddrager sig det gods, hvortil de hører, ved undvigelse eller på anden måde, og sker det, skal man søge at få fat på de bortløbne.⁸³

Overvejelserne blev imidlertid fortsat i den følgende tid, og der blev formuleret bestemte spørgsmål, som embedsmændene skulle tage stilling til. Et af disse var, om bønderne skulle have *ejendom* eller ikke. Stolberg udtalte i 1796, at dette punkt i løbet af kort tid »uden tvivl vil blive nærmere belyst af den nylig udnævnte kommission, der beskæftiger sig med hele det store spørgsmål om ophævelsen af livegenskabet og de dertil hørende problemer, og det vil blive afgjort af regeringen«.

Stolberg kan ikke indse, hvorfor man ikke kan give gårdmændene ejendom til deres steder mod årlige præstanda, nemlig fastsat hoveri og levering af naturalier. Vil man have tidsforpagtning, er det bedre at benytte den engelske fremgangsmåde, hvor stederne overtages som forpagtning i mere end en generation. Den frie, der arbejder for sig selv og sine efterkommere, vil drive sin jord med større glæde. Bønderne er, mener han, modne til friheden, og han beder om, at den ringeste klasse ikke skal tvinges til at gøre tjeneste som pige eller karl, hverken på herregårdene eller bøndergårdene og allermindst på hollænderierne. Befolkningen bliver stadig mindre »ved stærkt misbrug af en ordning, som i sig selv, set med menneskehedens og moralens øjne, allerede er en nullitet«. De fleste godsejere i Hertugdømmerne er kommet bort fra denne »tvangside« og mener, at man vil kunne få karle og piger nok uden tvang, og de befinder sig vel ved nyordningen.⁸⁴

Overinspektør Ruder understregede i sin betænkning, at der, hvor man havde afskaffet hoveriet, ønskede man ikke de gamle tilstande tilbage. Af dem, der havde arbejdet med disse nyordninger, har han erfaret, at man havde forestillet sig, at nyindretningen var vanskeligere og mere kostbar, end tilfældet i virkeligheden var. Han var iøvrigt tilhænger af *tidsforpagtning*,⁸⁵ og den 9. maj 1796 resolverede hertug Peter til fordel for denne løsning. I de kontrakter, der skulle oprettes, var der en bestemmelse om, at forpagteren og hans børn skulle frigives af livegenskabet.⁸⁶

Kort efter at Hertugens resolution var faldet, kunne den *legl. gesandt* i Eutin, *Römeling*, indberette, at selvom Hertugen ikke ville indlade sig med Ridderskabet, hvad angik spørgsmålet om, hvorledes man skulle give bønderne deres frihed, så var han alligevel »ivrig efter at opfylde Hans Majestæt Kongens ønsker, idet han ligeledes arbejdede på efterhånden at ophæve bøndernes livegenskab på sine fideikommissgodser«. Det var grev Holmer, der havde informeret *Römeling* om hertug Peters hensigter. Han havde tilføjet, at Kammerpræsidenten havde ansvaret for dette arbejde, og hans så »almindelig anerkendte følelser for menneskeheden garanterer retfærdigheden i de betingelser, hvorpå man vil foreslå livegenskabets ophævelse«.⁸⁷ Stolbergs betænkning har vist, at grev Holmer havde ret i sin udtalelse om Stolbergs menneskevenlige indstilling overfor bønderne. Uheldigvis var det ikke alle Hertugens medarbejdere, der delte Præsidentens opfattelse.

I de følgende år begyndte man på reformerne, landsby efter landsby fik kontrakter, afløsning af hoveri, frigivelse af livegenskabet,⁸⁸ men da den endelige forordning om livegenskabet kom i december 1804,

var der dog stadig mange landsbyer, hvor reformen endnu ikke var blevet gennemført.⁸⁹

*Hertugen af Augustenborgs og Carl af Hessens
stilling til livegenskabets ophævelse.*

Også fra hertug *Frederik Christian af Augustenborg* kom der svar til Kommissionen. Hans udtalelser har en særlig interesse, idet han var Kronprinsens svoger, han indtog en betydelig politisk position, var anset for en tilhænger af de moderne, mere liberale ideer, og han var en af Hertugdømmernes største godsejere — hvis ikke den største. I en egenhændig skrivelse — skrevet samme dag, han modtog Kommissionens henvendelse — udtalte han, at han gav sin uforbeholdne tilslutning til de resultater, som Kommissionen var nået til. Det var hans bestemte opfattelse, at ophævelsen af livegenskabet var absolut nødvendig, men en del forskellige foranstaltninger vil i den anledning være nødvendige. Han mener derfor, at man i almindelighed kun skal fastsætte et vist antal år, i løbet af hvilke disse skal være afsluttet, så livegenskabet kan ophæves. Otte år vil være tilstrækkeligt. Til slut tilkendegiver han Kommissionen sin »patriotiske glæde . . . over det strålende eksempel, som adelen i vort fædreland vil give adelen i så mange andre lande, og som i ikke ringe grad vil bidrage til, at mindet om vor tids epoke bliver bevaret overfor eftertiden«. Det var smukke ord, men den stilling, Hertugen kort efter indtog overfor sine bønder, viste, hvor svært det var at leve op til dem.⁹⁰

Blandt dem, der havde svaret, var også statholderen, *Carl af Hessen*, Kronprinsens svigerfader. Hans gemalinde ejede Louisenlund, hvor der ikke fandtes livegne. Fra 1. maj 1797 skulle han overtage *Røst*, og ejeren heraf, Hans Adolph von Rumohr, havde henvist til prinsen. Livegenskabets ophævelse er, siger Carl af Hessen, forlængst et enstemmigt ønske hos alle, der tænker ret og menneskekærligt. Han mener dog, at bønderne på de fleste godser meget ugerne vil tage imod frigivelsen, og han kender tilfælde, hvor de har afslået frihed og ejendom, som blev tilbudt dem med ofre fra godsejernes side, idet de hellere ønskede at forblive livegne. Det påhviler godsejerne at sørge for sine godsundersåtters vel, og han er selv interesseret i, at hans folk ikke forarmes, da godset ellers — efter landets love — skal sørge for dem. Man må straks gennemføre visse indretninger, så de nuværende forhold kan blive bedre, og de i hvert fald ikke forringes. Undersåterne må sikres mod godsejernes vilkårlighed, og de må have egen bolig —

her tænkes vel først og fremmest på indersterne — som vil blive det bånd, der knytter dem til godset og til fædrelandet.

Carl af Hessen kender kun to midler til at nå dette mål — tidsforpagtning på den ene side, arvefæste eller ejendom på den anden. Mange synes måske nok, at tidsfæste vil være det mest behagelige. Men vælger man *tidsfæste*, hvordan vil det så ikke gå på mange godser, når forpagtningen udløber efter 12, 15 eller flere års forløb, gennem licitation bliver afgifterne drevet i vejret, og ejendommen kommer måske på andre hænder? Og til de mindre gode stykker jord kan man måske ikke finde nogen forpagter, så godsejeren på den måde kan komme i den største forlegenhed. *Ejendom* er efter hans opfattelse den bedste løsning, vel at mærke, når bønderne får jord, bygning, besætning og beslag for en rimelig betaling. En sådan fremgangsmåde er også for godsejerne den mest indbringende og den sikreste. De vil så selv beholde hovedgårdsmarkerne, og det må afhænge af de lokale forhold, om en del af disse eventuelt skal udparcelleres eller omdannes til ladegårde. En indretning som her skitseret har prinsen selv gennemført på sine to godser, og begge steder har bønderne fået bedre forhold, og selv har han såvist ikke tabt derved, og det er da også hans hensigt at gennemføre en lignende ordning på Røst.⁹¹

Grev Brockdorff var ikke glad ved prinsens betænkning. Han syntes at være bange for, at den skulle føre til en principiel drøftelse af spørgsmålet om arvefæste, og han ville sætte sig herimod af al magt. Enhver kan jo foreslå, hvad han vil, og det kan prinsen også, men man kan ikke på dette tidspunkt begynde at drøfte hans udtalelser.⁹²

GODSEJERNES STILLING

Grev Brockdorffs erklæring til Kommissionen.

Blandt de indkomne besvarelser er der mærkeligt nok også redegørelser fra tre af Kommissionens medlemmer. Hagemanns og von Thienens er allerede nævnt, den tredje var fra grev Brockdorff. Selvom han siger ja til selve spørgsmålet om livegenskabets ophævelse, må han dog tage visse forbehold, idet han ønsker, at pigerne kun skal frigives, når de gifter sig indenfor landets grænser, så de ikke skal rejse til Hamburg og Lübeck. Tidspunktet for ophævelsen kan personligt være ham ligegyldigt, men af hensyn til andre holder han på 8 år, forsåvidt nogle af vægtige grunde ikke behøver længere tid. På det enkelte gods bør frigivelsen ske på een gang. Det er ret overraskende nu at se greven

indtage et helt andet standpunkt end på mødet den 12. oktober. Noget fast politiker var den gamle herre ikke.

Greven mener, at man næppe vil kunne vente enstemmig tilslutning til at underkaste sig »stemmeflertallets vilje«. Ingen har, heller ikke stiltiende, kunnet give afkald på sine rettigheder. Som så mange gange før understreger han, at livegenskabet ikke på nogen måde må komme til at berøre de adelige godsers rettigheder og privilegier. Han gentager sine tidligere fremsatte ønsker med hensyn til *militærvæsenet*. Gårdens egne »betjente« samt alle forpagtere — store og små — der bor på hovedgårdsjorden, bør være fri for militærtjeneste. Han er modstander af, at godserne eventuelt inddeles i lægder eller på nogen anden måde skal sammenblandes med andre godser. Den nuværende forfatning bør opretholdes. Et tjenestereglement er ønskeligt, og der må heri gives husbonden ret til at udøve en vis rimelig tvang overfor arbejdere og andre, der er i hans brød. Også en særlig *fattigforordning* for de adelige godser er påkrævet. Da nu pligten til at sørge for de livegne hører op, vil man ikke kunne forlange, at unge, der er draget ud for at tjene mere, skal modtages og underholdes af deres tidligere »herre og fader«, hvis de vender tilbage til deres fødestavn som syge eller krøblinge. Og det samme gælder ugifte kvinder, der vender hjem med et par børn. Han slutter med at sige, at nu han står på gravens rand, ville det glæde ham, om han havde kunnet bidrage til bedre forhold for godsundersåtterne og fremtidig uafbrudt velstand for den godsejerstand, der er så vigtig for staten.

Vel er greven en mand, der i sin indstilling overfor de enkelte konkrete spørgsmål kunne blive stærkt påvirket af andre, men hans grundsynspunkt var og blev uforanderligt det samme: Godsejerstandens — eller vel rettere Ridderskabets — rettigheder, magt og velstand måtte opretholdes i sit fulde omfang. Derfor er det vel også, at han — Ridderskabets førstemand — i hjertet aldrig blev en tilhænger af den almindelige ophævelse af det personlige livegenskab. Det var F. L. Stolbergs opfattelse, det viser også hans mange indlæg, og da han den 17. feb. 1796 sendte en afskrift af denne betænkning til fyrst von Hessenstein, omtalte han de forskellige vanskeligheder, »og måske bliver man endda ked af at holde fast derved, når man ser, hvor mange indvendinger der er«.⁹³

Livegenskabet i Hertugdømmerne og godsejernes indberetninger.

Der foreligger ialt 54 besvarelser, 37 fra Holsten og 17 fra Slesvig. Ser man bort fra de to hertugers, Carl af Hessens og de tre kommissions-

medlemmers, bliver det ialt 48. Herfra går yderligere to — fra Westensee og Oevelgönne — hvor man indenfor den fastsatte tidsfrist kun kunne nå at afgive foreløbigt svar. To af de afgivne erklæringer oplyser, at der ikke mere fandtes livegenskab på de nævnte godser. Det var Gram og Vindeby, begge i Slesvig. Ejeren af Vindeby udtalte, at han ikke ved ophævelsen havde givet afkald på nogen af de privilegier, der tilkom de adelige godser, og han ønskede, at de godsejere, som havde gennemført reformen, blev nævnt i forestillingen, så de ikke blev omfattet af de konsekvenser, som en sådan kunne få for de øvrige godsejere.

Der bliver således 44 erklæringer tilbage, 13 fra Slesvig og 31 fra Holsten. Det er naturligt, at materialet fra *Slesvig* er af betydeligt ringere omfang, thi her var livegenskabet allerede blevet ophævet mange steder. I Nordslesvig og i Angel fandtes det endnu kun på få godser, og iøvrigt var forberedelserne til gennemførelsen af reformerne her så langt fremme, at det kun ville være kort tid, inden næsten alle sønderjyder nord for Slien ville være frie folk. I Svans og Dänischer Wohld var man betydeligt længere tilbage med reformarbejdet. Den følgende oversigt viser, hvorledes forholdene var i de enkelte områder.

Livegenskabet på de slesvigske godser 1797.⁹⁴

	Uden liv-egenskab godser plove		Med liv-egenskab godser plove		Heraf ophævet før 1/1 1797 godser plove		Ophævet efter 1/1 1797 godser plove		Usikre godser plove	
1. angler distrikt	16	91½	10	218	7	132	3	86	0	0
2. angler distrikt	8	46½	15	266	10	213½	3	33½	2	19
Svans distrikt	1	3	22	338	3	64	17	266	2	8
Dänischer Wohld distr.	0	0	26	314	7	67	15	205½	4	41½
Ialt	25	141	73	1136	27	476½	38	591	8	68½

Som det vil ses, var der fra gammel tid mange nord- og mellemslesvigske godser, hvis bønder var frie. Syd for Slien havde så at sige alle været livegne.

I Kommissionens arkiv findes en oversigt over de godser i *Holsten*, hvorpå der ikke var livegenskab. På grundlag heraf og af andet materiale kan det fastslåes, at der i 1797 var 32 godser, hvis undersætter var *frie*. De 14 af disse med ialt 497½ plov hørte til marskgodserne, hvor der jo aldrig havde været livegenskab. Det store Breitenburg gods

ved Itzehoe — Rantzauernes stolte residens gennem århundrederne — var med sine 180 plove langt det største af disse.⁹⁵

I Kommissionens opgørelse nævnes yderligere 18 godser, hvor der på dette tidspunkt ikke fandtes livegenskab. De fire af disse — med ialt 34 plove — ejedes af kongen og var delvis udparcelleret. De øvrige 14 frie godser var: Ahrensburg, Ascheberg, Blumendorf, Bramstedt, Erfrade, Freudenholm, Grossenbrode, Löhrsdorf, Mehlbek, Muggesfelde, Nüttschau, Sarlhusen, Schulenburg og Schwartenbeck med et samlet plovtal på 180 plove. Schulenburg på 6 plove er dog næppe medtaget med rette, thi af ejeren, grev N. von Luckners, indberetning fremgår det, at mens livegenskabet på hans andet gods Blumendorf var ophævet fra 1795, arbejdede han på Schulenburg stadig med at overvinde de vanskeligheder, som en femårig forpagtningskontrakt her voldte, og i 1798 blev det i en artikel beklaget, at der her endnu var livegenskab og hoveri.⁹⁶ På den anden side bør Wandsbeck på 18 plove vel nok medtages i opgørelsen, idet der, efter hvad Christian Schimmelmänn oplyste i 1797, ikke mere fandtes livegenskab her. Det samlede antal af godser i Holsten med frie bønder bliver således:

Livegenskabet på de holstenske godser i 1797.⁹⁷

Marskgodser	14 med	497 ¹ / ₂ plove
Kgl. godser	4 »	34 »
Godser med undersætter, frie fra gl. tid	7 »	132 »
Godser, hvor livegenskabet er ophævet før 1/1 1797	7 »	60 »
Ialt frie godser	32 med	723 ¹ / ₂ plove
Adelige godser med livegne	84 »	1493 ¹ / ₂ »
Ialt godser....	116 med	2217 plove

Det var således et beskedent antal holstenske godsbesiddere, der havde afskaffet livegenskabet.

De beretninger, som er blevet sendt til Kommissionen, dækker selvfølgelig ikke alle godserne i de to hertugdømmer, men dog en ret betydelig del af dem, som endnu havde livegenskab. Enkeltheder vil fremgå af følgende oversigter. Her som ovenfor er kancelligodserne og de lybske stiftsgodser samt de såkaldte »Stadtstiftsdörfer« ikke medtaget. Det samme gælder de oldenburgske fideikommissgodser, da fyrstebiskop Peter, som det fremgår af hans erklæringer, ville ordne disses forhold på egen hånd. Det drejer sig om fire såkaldte ældre godser med ialt 89 plove og syv nyere godser med ca. 50 plove.⁹⁸ Heller ikke de augustenburgske godser er medtaget, da det ikke her vil være muligt at

belyse forholdene statistisk, idet oplysningerne om plovstal er ufuldstændige, og ophævelsen af livegenskabet på de gråstenske områder var ret spredt. På Als var de augustenburgske bønder frie.

Oversigt over frie og ufrie på de holstenske godser.

Godser, der omfattes af erklæringerne 1797.

Frie undersætter	32	ell.	27,6	pct.	med	723 ¹ / ₂	plove	—	32,6	pct.
Godser, der har protesteret mod ophævelsen	2	»	1,7	»	»	25	»	—	1,1	»
Godser, der ikke har afgivet erklæring, men på anden måde har udtalt sig for ophævelsen ⁹⁹	2	»	1,7	»	»	50	»	—	2,2	»
Godser, der tilhørte Kommissionens medlemmer	17	»	14,7	»	»	239	»	—	10,8	»
Godser, hvorfra der iøvrigt foreligger erklæring	40	»	34,5	»	»	917 ¹ / ₂	»	—	41,4	»
Godser, hvorfra erklæring mangler ..	23	»	19,8	»	»	262	»	—	11,8	»
Ialt....	116	godser	med			2217	plove			

For Slesvigs vedkommende ser tallene noget anderledes ud:

Oversigt over frie og ufrie på de slesvigske godser.

Godser uden livegne	25	ell.	25,5	pct.	med	141	plove	—	11,0	pct.
Livegenskabet ophævet før 1/1 1797	27	»	27,5	»	»	476 ¹ / ₂	»	—	37,3	»
Godser med livegne 1/1 1797	38	»	38,8	»	»	591	»	—	46,3	»
Usikre	8	»	8,2	»	»	68 ¹ / ₂	»	—	5,4	»
Ialt godser med livegenskab	73	godser	med			1136	plove			
Ialt godser	98	godser	med			1277	plove			

Af de slesvigske godser, som vides at have haft livegenskab pr. 1/1 1797, var fordelingen med hensyn til erklæringer således:

Godser, der omfattes af erklæringerne 1797.

Godser, der tilhørte Kommissionens medlemmer	5	ell.	13,2	pct.	med	68	plove	—	11,5	pct.
Godser, hvorfra der foreligger erklæring	15	»	39,5	»	»	22	»	—	38,6	»
Godser, hvorfra erklæring mangler	18	»	47,4	»	»	295	»	—	49,9	»

Von Cossels protest.

Der var altså kun to godser, hvis ejere direkte havde protesteret mod livegenskabet, det var Jersbek og Stegen, der begge ejedes af konfrensråd von Cossel. Han var stærkt optaget af problemerne i forbindelse med de holstenske landboreformer, og i en promemoria af 4. maj 1795 til Rentekammeret fortalte han om det arbejde, han havde udført for at *forbedre bøndernes vilkår*: I løbet af højst 12 år havde han forøget folketallet på godserne med mere end 200 sjæle, bygget mere end 70 boliger og givet sine marker til pris for beboerne heraf, ligesom der var sørget for, at småfolk fik græsning. »Livegenskabet«, siger han, »er jeg af hele mit hjerte fjendsk imod«, og han har tilbudt at frigive dem, der ønskede det, dog således at de ikke måtte forlade deres gårde. Men de fleste har høfligt betakket sig af gode grunde, idet de mener at befinde sig ulige bedre under den nuværende indretning, da han må sørge for dem. Iøvrigt har han for evig ophævet al hoveri, denne lastens skole for karle og piger, og enhver får lejlighed til at tjene udenfor godset og til at lære et håndværk, men endnu er der ikke et eneste eksempel på frigivelse. Han har også oprettet et nyt fattighus og en ny skole, ligesom han har gennemført forskellige andre reformer og lettelser for sine undersåtter.

Alligevel blev von Cossel den eneste, der formelt protesterede imod livegenskabets ophævelse. I sin erklæring til Kommissionen siger han, at tilstandene for undersåtterne slet ikke er så dårlige, som mange forestiller sig, og de kan slet ikke sammenlignes med tilstandene efter romersk ret. Han kan ikke tiltræde noget af de tre forslag, de er alle lige skadelige, idet de direkte eller indirekte truer godsejerens ejendom. Enhver besidder sit adelige gods med de dertil hørende livegne i god tro og »unter öffentlicher Treu«, og det kan vel ikke tænkes, at man vil fratage ham denne ejendom «sådan brevi manu». De herrer deputerede har efter hans opfattelse ikke nogen bemyndigelse til at træffe afgørelser, så godsejerne med et pennestrøg berøves deres besiddelse og ejendom. Han kan heller ikke tiltræde forslaget om henvendelse til kongen eller anmodningen om, at privilegierne ikke må blive indskrænket.

Det blev senere bekendt, at Cossel som den eneste direkte havde protesteret mod livegenskabets ophævelse. Det generede den gamle herre¹⁰⁰ — han var 83 år — og den 30. sep. sendte han en længere redegørelse til kongen. Når han greb pennen, synes det især at have været, fordi man troede, at han var imod hoveriets afskaffelse, det var bagvaskelse og usandhed. Som bilag fulgte hans to tidligere indlæg.

Desuden referede han til en udtalelse, som amtmænd Stolberg i Tremsbüttel var fremkommet med i 1786, og hvori det hed, at Cossel var en af de mest veltænkende, mest menneskevenligt indstillede godsejere, der anså det for sin pligt at ophæve den slaveagtige tilstand, som hans livegne bønder befandt sig i.¹⁰¹ Cossel udtalte til slut, at det er ham nok at have opdaget den foragtelige bagvaskelse og at have bragt den til sin allernådigste landsherres kundskab.¹⁰²

Cossel havde dog også en anden forsvarer end sig selv, nemlig F. O. V. Lawätz, som fra gammel tid stod von Cossel ret nær. Ved møderne i de ikke-reciperedes forsamlinger 1795 og 1796 havde han fuldmagt fra denne.¹⁰³ I en artikel i *Genius der Zeit* 1799 understreger Lawätz — og deri har han jo helt ret — at Cossel i og for sig ikke er imod livegenskabets ophævelse, men imod Kommissionens fremgangsmåde. Han betegner Cossel som »denne værdige og udmærkede af alle retskafne agtede 85-årige olding« og fortæller om hans mange fortjenstfulde gerninger. Han siger, at Cossels bønder har fået deres steder i arveforpagtning indtil børn og børnebørn, og at friheden er blevet skænket dem. Når denne mand overfor publikum fremstilles som den eneste, der har protesteret imod livegenskabets ophævelse, er det en stor uret, som ene og alene skyldes, at Kommissionen har misforstået von Cossels erklæring.¹⁰⁴ Rigtigheden af en sådan påstand vil i høj grad kunne diskuteres — i hvert fald er Cossels protest klar og tydelig nok, selvom oldingens ordrige erklæringer ikke just er præget af klarhed. På den anden side forstår man hans og Lawätz' forargelse over, at offentligheden skulle få det indtryk, at von Cossel var den eneste, som var imod livegenskabets ophævelse, han, der virkelig havde gjort en betydelig indsats for sine bønder.

De reformvenlige godsejeres erklæringer.

I forbindelse med det møde i Kommissionen, hvori de indkomne erklæringer skulle behandles, udarbejdede *Chr. Rantzau* en redegørelse for det foreliggende materiale.¹⁰⁵ Heri siger han, at kun een protesterede mod ophævelse, mens to vendte sig mod den af Kommissionen fastsatte »præklusoriske« frist. Formelt er denne redegørelse vel rigtig nok, men i virkeligheden giver mange af udtalelserne fra de holstenske og slesvigske godsejere dog udtryk for *wilje* mod den forestående reform. Man forstår måske nok, at den er nødvendig, af politiske grunde, af hensyn til den offentlige mening, der er også mange smukke ord om menneskekærlighed og personlig frihed, men selv om man nok siger ja til det første spørgsmål, om livegenskabets ophævelse, er der en del,

som i deres erklæringer fremsætter så mange betænkeligheder, at man forstår, deres hjerte ikke er med i dette ja, at det i virkeligheden er dem aftvunget, ja ofte bliver det et spørgsmål, om ikke indvendinger og forbehold er så store og fremført på en sådan måde, at den pågældende ikke blot må anses for en reel modstander af reformen, men at hans ja måske snarere er et nej.

Fuld tilslutning uden forbehold fik forslaget fra følgende:

Carl August Martens på Birkenmoor, som dog understreger, at reformen vil kræve store og kostbare forberedelser.

Inspektør Rehbenitz på Bernstorffs gods Borstel. Han oplyser, at allerede forrige majdag blev en landsby fri for hoveri, og de to andre vil blive fri derfor i det kommende forår. Iøvrigt har livegenskabet kun eksisteret af navn på Borstel, og i løbet af et par år vil undersåtterne her kunne modtage friheden. Da alle vel ikke er så langt, og man må undgå at skabe uro, vil det måske være bedst at vælge en almindelig termin på 6 år, idet man enes om, at på de godser, hvor man kan foretage ophævelsen inden dette tidspunkt, skal dette ske i al stilhed, mens den højtidelige festligholdelse først finder sted, når reformen gennemføres overalt.

J. A. G. Hederich på Büstorf tiltræder uden forbehold.

H. von Buchwald på Fresenburg. Han nævner først sit tidligere fremsatte forslag om ophævelse og udtaler, at han håber at se denne sag afgjort i år 1800. De foreløbige indretninger er gennemført, livegenskabet ville have været ophævet, dette forhadte navn borte, hvis ikke kongen havde befriet nogle grænseamter for at stille soldater in natura.

Cai Reventlow på Glasau og Altenhof. Den gamle modstander af denne sag svarede ganske kort: der kan ikke være to meninger herom, set fra et almindeligt synspunkt, og hans kan ikke være tvivlsom. Terminen på 8 år synes i enhver henseende at svare til sit formål.

Wolf Christoph Ahlefeldt på Lindau. Ophævelsen er nødvendig og forslaget om ophævelse i løbet af 8 år tiltrædes uden forbehold.

von Platen på Putlos siger, at hans opfattelse af livegenskabet er bekendt, og at han vel er den første i Holsten, som har foretaget de nødvendige forberedelser dertil ved afskaffelse af hoveri, forpagtning af bøndergårde, anlæggelse af ladegårde. På godset Weissenhaus står han lige for at gennemføre en lignende operation. Han vil altså ikke behøve 8 år til at gennemføre reformen, når hans godsers øvrige rettigheder bliver sikret, og der ikke opstår nu ukendte vanskeligheder.

Baudissin på Rantzau, broder til herren på Knoop, tiltrådte som ventelig forslaget uden forbehold.

Fr. Blome på Salzau ligeledes.

Zastrow på Schrevenborn. Næsten ethvert menneske er overbevist om rigtigheden og nødvendigheden af den enkeltes personlige frihed. På hans gods er kun den mindste del af undersåtterne endnu livegne, og i løbet af 1797 håber han at se alle frie.

N. Luckner på Schulenburg. Hans indlæg er vel nok det, der mest er præget af et varmt og medfølelse menneskesind, af forståelse for den uret, der ofte blev gjort, af frihedens værdi for mennesker. Han vil være med i takken over, at menneskevenner og andre arbejder for at befri vore provinser for livegenskabets skændsel. Straks efter at have overtaget Blumendorf rettede han opmærksomheden mod at virkeliggøre sine ønsker om at ophæve livegenskabet. I november 1795 oprettede han kontrakter med sine undersåtter, og han mente sig forpligtet til i disse at ophæve livegenskabet, fordi en kontrakt forudsætter frihed på begge sider, livegenskab og kontrakt er derfor en selvmodsigelse, en kimære. Da Chr. D. Reventlow i 1796 var på *Blumendorf*, noterede han i sin dagbog, at bondejorden efter landinspektør Ottens forslag er blevet indkoblet, de nødvendige gårde og huse bygget. Hoveriet er ophævet, og man mærker allerede en ny ånd hos disse tidligere livegne bønder.¹⁰⁶

En 5-årig forpagtningskontrakt på *Schulenburg* volder vanskeligheder, udtaler Luckner, men han regnede med også her at kunne ophæve livegenskabet indenfor den korteste af de nævnte frister. Senere udtaler han, at når vi ophæver livegenskabet, efterligner vi regeringens berømmelige eksempel, selvom vi gør det lidt for sent. Forlængst har den i praksis gjort det klart, at den er overbevist om, at man ikke kan testamentere og overlade mennesker til andre som mobilier. Han slutter: Vort skønneste privilegium, det, der aldrig kan berøves os, det, hvoraf vi vil gøre brug på en så ærefuld måde, består i, at vi har så store muligheder for at udrette så meget godt for hele samfundet.

V. Jagow på Tralau. Da han er så langt borte — i Berlin — tiltræder han på alle punkter den opfattelse, som H. von Buchwald har.

Chr. Schimmelmann på Wandsbeck. Tiltræder med glæde og har altid ønsket livegenskabet ophævet.

Heinrich, greve af Reuss på Warleberg. Tiltræder, så meget desto mere som hele indretningen på hans godser har det samme formål, og hans kære undersåtter gennem langvarige forpagtninger forberedes til

og ledes henimod nydelsen af det store gode, friheden. Vælger forslag nr. 2, ophævelse på 8 år, men er imod afgørelse ved stemmeflertal.

Chr. Reventlow på Wittenberg. Har længe selv næret det samme ønske og tiltræder forslaget uden forbehold.

Det var således kun et lille antal godsejere, som uforbeholdent gav deres tilslutning til forslaget. Der er dog en hel del af de øvrige, som også har ønsket livegenskabet ophævet, men forslaget om, at det ved *stemmeflertal* skulle afgøres, hvornår ophævelsen kunne træde i kraft, fik mange til at *tage et vist forbehold*. Det fremgår klart af indberetningerne, at der har været meget store principielle betænkeligheder ved at lade problemer, der havde så nær relation til den enkeltes ejendomsret, afgøre på denne måde.

Det mest afgørende var dog nok, at man under ingen omstændigheder ville gå med til ophævelse af livegenskabet — ej heller delvis — før et vist tidsrum var gået, og for en del var de 8 år, som var fastsat i forslag 2, sikkert et minimum. Gang på gang hedder det i erklæringerne, at man nok personligt vil forpligte sig til at ophæve livegenskabet indenfor et tidsrum af 8 år, men man må gå imod en afgørelse ved stemmeflertal med hensyn til de tre muligheder. En udtrykker det således, at man ikke kan lade sig noget foreskrive om den måde, hvorpå ophævelsen skal ske (Klein Nordsee), en anden siger, at det må overlades til den enkelte at afgøre dette efter godsets forhold (Buckhagen), eller det udtrykkes således, at man ikke kan forpligte sig udover de 8 år (Ehlersdorf), at man kun tiltræder forslaget på betingelse af, at man vælger forslaget om de 8 år (Seedorf), eller at man ikke kan gå med til, at ens egne eller andres hænder bliver bundet (Noer). F. Steen på Schirnau tiltrådte i princippet ophævelsen og regnede med at kunne gennemføre den i løbet af 8 år, men da der krævedes besværlige og kostbare indretninger, ville en afgørelse ved stemmeflertal gå den frie viljes grundsætninger for nær. B. von Qualen på Wulfshagen udtaler, at han, således som det også fremgår af hans forberedelser, tiltræder selve forslaget om ophævelsen, men ikke kan udtale sig om de øvrige forslag. Han er imod en afgørelse ved stemmeflertal, fordi en tid på 8 år ikke vil være tilstrækkelig for ham. Han tror, at der overalt vil kræves flere forberedelser. Også Chr. Rantzaus broder på Rasdorf var stemt for de 8 år, men gik imod afgørelse ved stemmeflertal, dog uden nærmere at begrunde sit standpunkt.

*Erklæringer, der indeholder kritik af forslaget
om livegenskabets ophævelse.*

Der var ialt 23 godsejere — 7 slesvigske og 16 holstenske — der sagde ja uden tvivl i deres hjerte eller i hvert fald kun tog det forbehold, som deres modstand mod afgørelse ved stemmeflertal førte med sig. Fra de øvrige 20 blev der fremført betydelige indvendinger, i nogle tilfælde af en så væsentlig karakter, at de i virkeligheden må anses som modstandere af forslaget.

Pauly på Bossee: Han har allerede i tre år været beskæftiget med at træffe de nødvendige indretninger til afskaffelse af hoveriet. Hvis intet uforudset indtræffer, vil den gamle slendrian være slut til majdag 1798. Han tror imidlertid ikke, at det vil være så let at få husfædrene blandt hans folk til at sige ja, når det gælder ophævelsen af livegenskabet. Han har drøftet sagen med dem, og deres grunde imod dette hurtige skridt er så vigtige, at han må bede om, man ikke tager ham det ilde op, når han ikke vil indgå nogen forpligtelse. Han citerer nogle ord, som hans gamle bondefoged har sagt: »Hvem der går langsomt, kommer også frem, og han behøver ikke at være bange for at falde«.

I teorien er sagen let afgjort, men ikke i praksis. Enhver retskaffen mand bør imidlertid som godsejer arbejde for, at den forhadte benævnelse livegenskab endelig forsvinder, men dermed er bonden så sandelig ikke hjulpen. Man må først skabe velstand og sædelighed, hvis friheden skal blive en velgerning for ham, og det kan de fleste steder næppe ske i løbet af 12 år. Han vil så gerne hjælpe med til at gennemføre ændringer, der hindrer, at de livegne kommer ud for tryk, og gør det muligt, at begge parter med tiden kan vænne sig til et gensidigt forhold, så de til sidst vil anse selve det afgørende skridt for taget. På den måde følger anger ikke efter handlingen.

H. Rumohr på Bothkamp: Han er villig til at ophæve livegenskabet og har i flere år gjort forberedelser dertil. Alle bøndermarker er blevet opmålt, de bliver nu inddelt og indkoblet og alt fællesskab ophævet. På Bothkamp er hoveriet allerede afskaffet, og de gårdmænd, som hører dertil, har fået deres jord i forpagtning. Imidlertid er de to af ladegårdene bortforpagtet på en årrække, og det er derfor ikke muligt for ham at forpligte sig til at gennemføre ophævelsen i løbet af 8 år. Han er også bange for, at hvis man frigiver alle undersåtterne på een gang, så vil der opstå uroligheder og bortvandringer, således som man nu ser det på flere godser, efter hans mening på grund af misforståede rygter om en snarlig erhvervelse af friheden. Det er hans opfattelse, at Ridderskabet først må blive enig om den fremtidige

ordning af militærvæsnet, et tyendereglement, ordning af fattigvæsnet og nå til enighed med regeringen herom, ja flere andre indretninger må ske, før man kan tænke på at fastsætte et tidsrum, indenfor hvilket alle godsejere kan forpligte sig til at frigive samtlige godsundersåtter.

H. C. Niemeyer på Brodau: Man bør ikke fastsætte et for kort tidsrum. 10 år er ikke for meget til at fuldende de indretninger og forandringer, som er nødvendige. Hvis man vil gennemføre en ophævelse uden nogen indskrænkning, kan man vel ikke forlange, at godsejerne skal stille soldater. Han ønsker en forestilling til kongen om, at de, der er tjenestedygtige, ikke må forlade godset, før de har udtjent, ellers vil man i hvert fald ikke kunne levere de nødvendige soldater, idet de unge vil gå til søs eller rejse til Hamburg og Lübeck. Desuden mener han, at der bør være forbud mod, at pigerne forlader deres hjemstavn, før de er 25 år, bliver gift eller etablerer sig i kongens lande. Sker det ikke, kan man allerede nu tænke sig til godsejernes skæbne, da de frie folk er overordentligt dyre, i Cismar amt får en karl 50 rdl., en pige 25.

F. Luckner på Depenau: Han er ikke imod ophævelsen, når sagen er tilstrækkelig gennemdrøftet. Man må især være opmærksom overfor de mest formålstjenlige forsigtighedsregler, de må blive en del af forestillingen til kongen, og uden at disse er godkendt, vil det være umuligt at gennemføre hovedformålet, hvis godsejerne ikke skal komme ud i stor forlegenhed. Han er især bange for udvandringen, der ikke mindst skyldes frygten for militærtjenesten. Mange rejser til de to rigsstæder, forledt af forgængernes eksempel. Iøvrigt oplyser han, at hans eget reformarbejde er så vidt, at han snart vil kunne frigive sine undersåtter, men de nævnte vanskeligheder afskrækker ham, kun de afholder ham fra at være en af de første.

Hedemann-Heespen på Deutsch-Nienhof: Forslaget er en velgering, og alle hans følelser taler derfor, desto inderligere er hans beklagelse over, at han ikke kan tiltræde de fremsatte ønsker. Deutsch-Nienhof og Pohlsee er fideikommis, og de byrder, der følger dermed, er yderst trykkende. Han har allerede måttet bruge mange penge på at bringe sine undersåtter i en nogenlunde udholdelig økonomisk tilstand. Nye indretninger i forbindelse med hoveriets afskaffelse og nybyggeri vil overstige hans kræfter. Hvis Kommissionen vil støtte en ansøgning til kongen om lettelse af byrderne i forbindelse med fideikommis'et, og ønsket bliver opfyldt, vil han stemme for ophævelse i løbet af 8 år.

C. F. von Plessen på Grünholz (Svans): Også dette gods er fideikommis, og ophævelsen vil her være forbundet med så store omkostninger,

at det er umuligt at sige, hvorledes målet kan nåes. Hvis det er muligt, vil han ophæve livegenskabet i løbet af 8 år.

Anna Ernestine Rantzau på Gùldenstein: Hvis man ved livegenskab tænker på tilladelse til ægteskab, fastsættelse af løn, forpligtelse til at overtage tjeneste, hvor det forlanges, var dette allerede ophævet i hendes hjerte, da hun overtog Gùldenstein og Gaarz. Hun har aldrig tilladt sig at gøre brug af en så unaturlig bemyndigelse. En almindelig ophævelse af livegenskabet vil næppe betyde nogen særlig fordel for de livegne, det afgørende vil være, at der skaffes dem jord til fri dyrkning, en opfattelse, der bekræftes af erfaringen.

En ophævelse af livegenskabet kræver få forberedelser, den nævnte reform mange, men hvis man for hurtigt bekendtgør, at bønderne skal være frie, vil det forøge vanskelighederne ved at give dem jord, og mange vil bruge den nye frihed til at udvandre til de store byer, så godsejerne kan komme til at mangle arbejdskraft. Får de derimod jord, vil dette ikke så let ske. Gennemførelsen af en sådan reform vil imidlertid tage adskillige år, men det vil være bedre at ofre disse år og indtil da beholde den nuværende forfatning. En anden vanskelighed er forpagtningerne, en af disse udløber først majdag 1806. Før dette er sket, kan man ikke begynde uddelingen af jord. Vil man ikke overlade det til de enkelte godsejere at afgøre, hvornår ophævelsen af livegenskabet skal ske, vil hun stemme for de 8 år.

F. O. von Dernath på Hasselburg: Man må gå forsigtigt frem, give tilstrækkelig tid og arbejde i fællesskab. Ellers vil ungdommen af vellyst eller for at tjene flere penge udvandre til storbyerne, og frygten for soldatertjenesten vil bortrive blomsten af ungdommen. Gennemføres der ikke særlige fattigforanstaltninger, vil undersåtterne udelukkende få fordel, mens godsejerne vil komme til at bære hele byrden ved denne velgerning. Han foreslår iøvrigt en almindelig *sammenkomst af alle godsejere*, så man der kan træffe afgørelse om den ansøgning, der skal indsendes til kongen. Her må stemmeflertallet være afgørende, men kan ikke være det, når det drejer sig om skriftligt indsamlede stemmer.¹⁰⁷

J. S. G. Dreyer og Claus Ploen på Hohenlicd: Et pludseligt ophør af livegenskabet vil få skadelige følger, man må først gennemføre de nødvendige foranstaltninger i forbindelse med den økonomiske forfatning samt særlige forholdsregler, der hindrer en svækkelse af landets forsvar. Der kræves særlige bestemmelser med hensyn til skole- og fattigvæsen, og en ny tyendeordning er nødvendig. Den må indeholde påbud for tyendet om at opføre sig skikkeligt, være flittig og tro ved arbejdet —

under trusel om straf. En tidligere delvis ophævelse kan betyde tvedragt indenfor landsby eller familie. Selv vil han prøve at fjerne hindringerne for livegenskabets ophævelse og regner med, at det kan ske i løbet af 8 år.

Otto Ablefeldt på Königsförde: Det må stå enhver godsejer frit for at vælge den måde for frigivelsen, som passer ham bedst og er mest formålstjenlig for hans gods, da indretningerne og forholdene rundt om er så forskellige, at en ensartet form for ophævelse efter hans mening ikke er mulig. Han tiltræder dog forslaget om ophævelse i løbet af 8 år.

Provst Ablefeldt-Dehn på Ludwigsburg: Han erklærer højtideligt, at han aldrig vil underkaste sig flertalsafgørelse med hensyn til tidspunktet for livegenskabets ophævelse — selv er han stemt for de 8 år. De lokale forskelligheder og mange sammentræffende omstændigheder gør det utænkeligt for ham, at man kan fastsætte almindelige bestemmelser for måden, hvorpå livegenskabet skal ophæves.

D. von Buchwald på Neudorf: Han fremhæver den modsætning, der kan være mellem ophævelsen og godsejernes private interesse, ikke mindst hvad angår forpagtningerne. Den livegne, siger han, henlever sædvanligvis sine dage efter behagelig skik og brug. Uden at kende og kunne vurdere værdien af friheden og erhvervet ejendom, vandrer han på godsherskabets bekostning ad den vej, hvor hans forfædre som glebae adscripti har fundet deres behagelige udkomme. Under disse omstændigheder vil de ikke modtage den tilbudte personlige frihed, hvis den ikke gives dem på vilkår, der synes dem at være antagelige. Der henvises her til, hvorledes undersåtterne opførte sig på Rethwisch og den nyanlagte ladegård Sophienhof.

For nu ikke at få en kgl. kommission på hvert gods bør man i indstillingen til kongen foreslå et almindeligt regulativ om, hvordan og på hvilke betingelser ikke blot gårdmænd, men også kådnere og inderster skulle affindes og udbede sig kgl. konfirmation derpå. Før disse spørgsmål er klarlagt, vil der være mange vanskeligheder ved afskaffelsen af livegenskabet. Ved et sådant regulativ skulle der dog ikke ske nogen overordentlig forbedring i denne store og nyttige folkeklases stilling, hvilket måske heller ikke ville være godt i fremtiden. Gårdmænd og kådnere skulle for en rimelig afgift have deres landerier i forpagtning. Indersterne skulle være daglejere, men det må gøres muligt for dem, når de vil være flittige, gennem arbejde at skaffe sig en behagelig tilværelse. Desto bedre disse folks stilling bliver reguleret, desto mindre bliver deres lyst til at udvandre, og så vil frygten for ikke at kunne stille soldater måske også vise sig at være grundløs. Hvert distrikt må

sørge for de fattige, og derom kan der måske ventes nærmere bestemmelser.

Friedrich von Hahn på Neuhaus: Enslydende med erklæringen fra Neudorf.¹⁰⁸

Fr. Wilhelm, fyrst af Hessenstein, på Panker begynder med at henviser til sin promemoria fra 1795, mange påstande derfra går selvfølgelig igen. Livegenskabet er — siger han — ikke så hårdt som i Pommern og Mecklenburg. »Filantroperne« ynder fyrsten ikke, de kender ikke forholdene og vildledes af forfattere, der skriver af forfængelighed eller hykleri. Han mener i og for sig ikke, at ophævelsen af livegenskabet er uomgængelig nødvendig, men tænker dog på at frigive sine undersåtter. Han anser det som sin hellige pligt, at dette må blive til nytte og lykke for undersåtterne, ellers ville frigørelsen jo kun være en illusion, af værdi for aviser og journaler. Da ophævelsen vil være afhængig af de lokale forhold, kan man ikke fastsætte en bestemt termin for alle godser, og personlig vil han ikke forpligte sig til nogen sådan. En partiel frigivelse vil betyde jalousi og megen uorden. Han er derfor imod afgørelse ved stemmeflertal og spørger, om en godsejer, som ikke vil frigive sine undersåtter, kan blive nødt dertil. Efter hans opfattelse må der i så fald en landdags-beslutning til, således som tilfældet var med lenene i 1711.

Fyrsten mener *ikke*, at en *forestilling til kongen* er nødvendig, der er jo ikke kommet noget reskript om sagen til Ridderskabet, og denne heldbringende tanke er opstået hos dem selv. Men inden sagen kan gennemføres, må man anmode om, at visse bestemmelser om militærvæsenet bliver gennemført, at der kommer et nyt tjenestereglement, i hvilken forbindelse der henvises til den preussiske lovbog, told-, licent- og stempelpapirfriheden må bevares. Iøvrigt er han imod bestemmelsen om, at hvis der ikke er afgivet svar inden et bestemt tidspunkt, er dette ensbetydende med tilslutning. Flere af godsejerne er jo så langt borte, at man ikke kan komme i forbindelse med dem, Fritz Reventlow er i Italien.

Garlieb Amsinck på Rethwisch: Ophævelsen er en ønskelig velgering for de livegne, og denne sag er stillet på dagsordenen, så man ikke kan være imod den, hvis man ikke vil udsætte sig for en skævdøm. Men desto mere regeringens ønsker, den offentlige mening og menneskelig følelse opfordrer hertil, desto nødvendiggere er det, at det lille tal af godsejere nøje overvejer hvert skridt, de foretager i denne sag, så de ikke tilføjer sig selv en skade, der aldrig vil kunne gøres god igen. Han kan i og for sig tiltræde forslaget om livegenskabets op-

hævelse, men, siger han, regeringen vil næppe tage det ilde op, hvis vi sørger for, at de godser, vi har købt, og den ejendomsret, vi derigenem har opnået, ikke bliver formindsket. Gårdmændene har ret til, at de unge skal tjene hos dem for en bestemt løn, varierende fra gods til gods. Hvis livegenskabet ophører, men hoveriet fortsætter, må de give mere i løn, og dette vil falde tilbage på godsejeren. Og man måtte i så fald tage særligt hensyn til godser, som er forpagtet bort med hoveri, og da nedlæggelse af hoveri kræver års forberedelse, vil ophævelsen her først kunne ske 4—5 år, efter at forpagtningstiden er ophørt. Det er derfor nødvendigt at være yderst forsigtig, når man skal fastsætte tidspunktet for ophævelsen.

Iøvrigt vil der være mange af de gamle livegne, der ikke vil opgive deres påståede og på mange måder begrundede rettigheder som livegne, og de unge vil straks gøre brug af deres frihed. Godserne vil komme til at beholde byrden ved at forsørge de gamle, og den vil blive forøget ved de unges udvandring og manglen på arbejdere. Han er enig med von Thienen i, at ophævelsen vil få ubehagelige følger, i hvert fald i det første årti. Der er allerede nu mangel på folk, det vil også blive vanskeligt med de store hollænderier, når der ikke er livegne nok. Det er svært at skaffe piger dertil, og mange af dem er kvinder, som de store byer har overladt godserne på grund af deres udyd. Der må også tages hensyn til, at indersterne mange steder har deres kåd som ejendom, og det kan let føre til stridigheder. Det ville være ønskeligt, om det blev henstillet til regeringen, at der ikke skulle betales retsgebyrer ved sådanne sager.

Ophævelsen er en velgerning, men det vil være billigt, at den sker på en sådan måde, at den ikke bliver til skade for andre. Efter Amsincks opfattelse kan den kun gennemføres på følgende *betingelser*: 1. På de godser, der nu er bortforpagtet, sker den først 5 år efter forpagtningens ophør og for dem, der ikke yder hoveri som karle, piger eller på anden måde. 2. På de godser, som ikke er forpagtet, men endnu har hoveri, for børn under 7 år. 3. Hvor hoveriet er ophørt, frigives alle, som ikke yder hoveri. 4. På de godser, som ikke er bortforpagtet med hoveri, skal samtlige undersåtter, som vil slå sig ned i kongens lande, have frihed dertil, og ved bortrejsen bliver de eo ipso fri, men de skal være forpligtet til at yde militærtjeneste for det gods, hvorpå de er født. Kan ophævelsen ske på disse vilkår, vil han gerne tiltræde, at der indsendes en forestilling til kongen. Ellers kan han ikke betragte de øvrige godsejeres beslutninger som bindende for sig, i hvert fald må der så gå 12 år, inden det ophører.

Geheimeråd Westphalen på Rixdorf: Der kan ikke være tvivl om, at ophævelsen er tilrådelig — derfor også ønskelig, hvis man ser på sagen fra et moralsk, politisk og økonomisk synspunkt. Han kan tiltræde det almindelige ønske, så meget desto mere som han har været den første til at mildne de livegnes skæbne, så de er blevet forsonet med deres skæbne og ikke ønsker nogen forandring. Man kan dog ikke fastsætte almindelige bestemmelser om ophævelsen, denne må rette sig efter de lokale og individuelle forhold, en almindelig ordening for alle godserne vil kun medføre uorden og være til skade. Det drejer sig her om en jus singuli strictissimum, og ingen kan være bundet af stemmeflertal. Enhver godsejer må selv afgøre, hvorledes han vil løse spørgsmålet. Som forholdene er på hans godser, har gårdmænd og inderster kun nydelsen af livegenskabets fordele uden at mærke dets ulemper. Den hårdhed, man forbinder med begrebet livegenskab, ligger mere i den forudfattede mening end i sagen selv.

Han tiltræder dog forslaget om ophævelse i løbet af 8 år, men understreger samtidig, at misbrug af friheden er den farligste klippe for statens ro og opretholdelse af de borgerlige forhold. Man kan måske indvende, at de nyeste eksplosioner er forårsaget af en naturlig reaktion mod tryk. På den anden side kan man ikke nægte, at overgang fra en tilstand, hvor man mener at leve under tryk, til en hidtil ukendt frihed, let — ja næsten uundgåeligt — vil medføre ophidselse. Derfor må — også i tilfælde af livegenskabets ophævelse — forholdet mellem godsejere og deres undersåtter ændres så lidt som muligt, og disse må betragte friheden som en velgerning fra deres herrer. Men gennemføres ophævelsen ved en almindelig bestemmelse, vil det frivillige ligesom blive udvisket overfor undersåtterne, og disse vil måske komme med krav, der ikke er forenelig med godsets opretholdelse, og forholdet til deres herrer vil blive spændt.

Jacob Rosborg på Rohlsdorf: Tiltræder ophævelsen i princippet, men understreger de vanskeligheder, der kan opstå i forbindelse med forpagtningerne. Tidspunktet må fastsættes i forhold til de allerede afsluttede kontrakter. Det har altid været godsejernes ret at bortforpagte sine godser, som det passede ham, og denne ret vil blive krænket, hvis en ophævelse medfører en skadelig ændring i kontrakterne. Han tiltræder forslaget om at sende en forestilling til kongen, men mener, at udkastet hertil først må cirkulere blandt godsejerne, så enhver kan få lov til at gøre sine eventuelle bemærkninger på et særligt ark.

Som så mange andre understreger Rosborg, at mange livegne har

det så godt, at de enten slet ikke ønsker deres skæbne ændret eller vil have en forandring, som vil blive til større skade for godsejerne. De lever som deres forældre og forfædre og har så uklart et begreb om frihedens værdi og om ejendom, at de hellere vil gå videre ad den vante vej — på godsejernes bekostning — den vej, som de har vandret hidtil, og som har givet dem og deres forfædre et behageligt udkomme. Han *afviser* tanken om i *henvendelsen til kongen* at anmode om et regulativ, som skulle fastsætte betingelserne for affindelse med gårdmænd, kådnere m. m. Det vil komme til at betyde, at der vil blive en kgl. kommission på de godser, hvor livegenskabet skal ophæves, det vil koste dyrt, og godsejerne vil i så fald sikkert komme til at yde for store ofre. På den anden side må de enkelte godsejere fastsætte bestemmelser herfor, før livegenskabet kan ophæves. Det er iøvrigt et spørgsmål, om den store folkeklasse, der her er tale om, allerede nu vil kunne tåle en så stor forbedring af deres forhold.

Gårdmænd og kådnere må have tillagt så meget jord, at de kan eksistere deraf, indersterne må forblive daglejere, karle og drenge må gøres til daglejere, og der må skaffes udvej for, at de kan ernære sig selv og deres familie og gøre sig livet behageligt på deres måde. Fattigvæsnet må nyindrettes, og når disse forhold er bragt i orden, vil lysten til at udvandre forsvinde af sig selv. Han mener heller ikke, at militærvæsnet i så fald vil blive noget problem.

P. J. F. Lammers på Staun: Hvis undersåtterne får deres frihed, vil de unge fjerne sig og ikke mindst de, som kan gøre militærtjeneste. Iøvrigt er det næsten ikke muligt på 8 år at få bygget de nødvendige bygninger og få godserne fordelt. Byggematerialer er nu næsten ikke til at få, og de nødvendige folk vil ikke kunne skaffes. Bestemmelserne om fattigforsørgelse vil blive yderst misbrugt, de unge vil vænne sig til pragt, lediggang og slet liv, og når de bliver gamle og uarbejdsdygtige, bringes de tilbage til fødestavnen, og ingen godsejere vil kunne bestå. Hvis »jeg kan blive helt fri for ovennævnte punkter, og dér ikke med hensyn til dem bliver stillet krav til mig, så vil jeg forsøge at gennemføre en indretning, så undersåtterne får deres fulde frihed i løbet af 8 år«.

L. M. Scheel på Tesdorf: En betingelsesløs ophævelse af livegenskabet er umulig, og der må fastsættes visse lovforskrifter. Undersåtterne må have visse pligter, og disse må bekræftes af kongen. De skal forrette landarbejde for deres godsøvrighed mod en billig betaling, såvel i dagleje som på årsløn. Hvis de får lov til at forlange, hvad de vil, kommer det til at betyde et stort tab for alle dem, der har landejendomme.

Det er derfor nødvendigt, at de unge — og det gælder også kvinderne — forpligtes til at tjene nogle år. Lønnen kan så fastsættes på en sådan måde, at de bliver tilfreds dermed. Bliver de helt frie, vil de undrage sig tjenesten og udvandre, landet vil blive affolket, kun de gamle, de uduelige vil blive på godserne. Da de fleste endnu ikke er færdig med nyindretninger, som skal gøre ophævelsen af hoveriet mulig, så vil det være formålstjenligt, at tidsfristen sættes til 8—10 år.

Carl Adolph von Plessen på Wahlsdorf: Også han ønsker livegenskabet ophævet, forsåvidt regeringen giver ham tilladelse til som besidder af et fideikommiss at optage et lån på 12.000 rdl., som vil være nødvendige for at gennemføre livegenskabets ophævelse i løbet af 8 år, hvilket vil medføre omfattende opmålinger, anlæg af ladegårde, opførelse af småsteder.

*Godsejernes stilling til militærspørgsmålet,
privilegiekonfirmation m. m.*

Af de øvrige spørgsmål, som var blevet stillet af Kommissionen, var det især militærproblemerne, der gav anledning til udtalelser. Det danske stavnsbånd havde jo formelt været et rent militært anliggende, og næsten hele indholdet af forordningen om dets ophævelse i 1788 var af militær karakter. Stavnsbåndet kunne ændres ved at ophæve de bestående forordninger herom. I Hertugdømmerne var forholdet et helt andet, her var stavnsbånd og livegenskabet ældgammelt, og det retslige grundlag må søges i den sædvaneret, der havde udviklet sig på grundlag af de særlige privilegier, som godsejerne efterhånden havde erhvervet og havde forstået at udnytte på det bedste. De mange udtalelser i kommissionsmedlemmernes betænkninger og i godsejernes erklæringer viser dog tydeligt, at også i Hertugdømmerne medførte forpligtelserne til at *stille soldater* alvorlige problemer, og man frygtede for, at man ikke skulle kunne opfylde disse, hvis livegenskabets ophævelse nu pludselig gav de unge lov til at begive sig ud i den store verden.

Som den foregående redegørelse har vist, var der dog også folk, som mente, at skaffede man bedre forhold for godsets beboere, altså fik gennemført de praktiske reformer, hoveriets ophævelse, arve- eller tidsforpagtning og lidt jord til indersterne, så ville de unge blive i deres hjemstavn, problemet være løst.

Iøvrigt var der mange, som kunne tiltræde Kommissionens tre *forslag vedr. militærvæsenet*. En del ønskede dog, at retten til at købe sig fri for at stille soldater ikke bare skulle gælde for de godser, der lå

i grænseområderne, men for alle godser (Birkenmoor, Depenau, Panker, Rethwisch og Wittenberg), nogle gik endda så vidt, at de stillede forslag om, at pligten til at sørge for soldater helt skulle bortfalde (Birkenmoor, Büsdorf og Tesdorf). Ejeren af Fresenburg foreslog derimod, at amternes ret til at købe sig fri skulle ophæves. Hos enkelte — Depenau og Wandsbeck — var der betænkeligheder ved forslaget om, at der skulle gives tilladelse til at stille soldater af mindre størrelse end hidtil. F. Luckner på Depenau var bange for, at i så fald ville også de mænd, som hidtil havde været fri på grund af ringe legemsstørrelse, blive grebet af frygten for militærtjenesten, så udvandringen ville blive endnu større. Schimmelmänn på Wandsbeck mente, at en sådan bestemmelse kunne give anledning til mange stridigheder, hvorfor det måske ville være bedre, hvis et vist antal af soldaterne ikke behøvede at opfylde de sædvanlige mål.

Hos en del — det gælder udelukkende de mere konservativt indstillede — mærker man frygt for, hvad en ny militærordning vil kunne bringe, hvorfor de ønsker den nuværende ordning opretholdt. Bagved lå uden tvivl en fornemmelse af, at en ændring på en eller anden måde kunne medføre en forandring af godsernes status, kunne føre til et indgreb i de privilegier, som for enhver pris måtte bevares uændret, uformindsket. Et sådant ønske blev fremsat fra ejerne af Königsförde, Ludwigsburg, Panker og Rixdorf.

Der var dog også godsejere, som i omtalen af militærproblemerne fremsætter selvstændige forslag. Særlig interesse har Cai Reventlows, der først fremkom efter fristens udløb. Han siger, at det for godsejerne vil være af stor vigtighed, at enhver uden indblanding af fremmede eller amtets officialer selv sørger for inddelingen i lægder på sine godser, idet en helt retfærdig fordeling indenfor distrikter,¹⁰⁹ oprettet af flere godser, ikke synes at være mulig.

Ejeren af Hohenlied ønsker en udtrykkelig bestemmelse om, at de unge ikke må fjerne sig fra godset til skade for militærvæsenet. Det vil være formålstjenligt med lægdsruller på hvert gods, hvori alle i alderen 13—36 år skal optegnes. Der skal gives anmeldelse om bortrejse, oplysning om opholdssted, og de, der har forladt godset, skal være forpligtet til i givet fald at indfinde sig — under trusel om straf.

Ahlefeldt på Lindau mente, at det ville være bedst at lægge militærbyrden på gårdmændene, og hvis de ikke har sønner, der kan bruges, på kådnere og inderster, således som det også er sket på flere parcellerede gårde. Efter livegenskabets ophævelse vil de, der ikke har jord, næppe give godsherskabet meddelelse om, at de har til hensigt at ud-

vandre, og afkræver man dem den ed, der er foreslået, kan man måske let forlede dem til hemmelige udvandring. Der var iøvrigt også andre godsejere, der havde betænkeligheder ved forslaget om edsaflæggelse, fordi de frygtede, at det kunne give anledning til mened.

Fyrst Hessenstein på Panker understregede, at der ikke burde indrettes lægder på godserne efter »cantons«, og at efter ophævelsen burde også de, som nu er frie, gifte inderster, håndværkere m. m., være forpligtet til militærtjeneste. F. Steen på Schirnau vil slet ikke have lægder på godserne, men ønsker alle tjenestedygtige indført i et særligt register. De, der udvandrer, skal give oplysning om deres nye opholdssted, og skal hvert år give møde ved godsets lodtrækning. N. Luckner på Schulenburg mener, at der på godserne ligesom i amterne bør indrettes lægdsruller, hvori de tjenestedygtige er indført. Er de borte, tager man den næste.

Martens på Birkenmoor er bange for, at ophævelsen måske vil have den følge, at de adelige godsers militære forhold underkastes de sessionsdeputeredes reguleringer, anordninger og bestemmelser. Hederich på Büsdorf ønskede forpligtelsen til at stille soldater ophævet og foreslog, at godser, der grænsede ind til hinanden, blev delt i læg, hvorfra soldaterne så skulle tages, idet godsejerne ikke skulle have noget at gøre dermed. Synspunkterne var mangfoldige.

De øvrige punkter i Kommissionens cirkulære gav kun i ringe grad anledning til kommentarer. Der var enkelte, som begrundede deres modstand mod at søge kongens *konfirmation på privilegierne*. Ahlefeldt på Lindau mente, at det var tidligt nok at bede derom, hvis de blev angrebet, hvad ikke ville være sandsynligt. Ahlefeldt-Dehn på Ludwigsburg henstillede ligefrem til Kommissionen at overveje, om en sådan ansøgning ville være passende. Hessenstein mente, at det var overflødigt, men betænkeligt at søge herom. De adelige privilegier var blevet bekræftet ved regeringens tiltræden og var iøvrigt så uigenkaldelige, at man ikke kunne tænke sig, at den vise retfærdige regering ville ændre deri. Rosborg på Rohlsdorf var også imod, jo mere man spørger og beder i et tilfælde som dette, jo lettere vil der vise sig vanskeligheder selv der, hvor man ellers ikke ville have tænkt derpå. F. Steen på Schirnau frarådede en almindelig bekræftelse af rettighederne. Man kunne eventuelt finde frem til de punkter, hvor der kunne være tale om, at forrettigheder kunne komme i fare, og så udvirke en beroligende erklæring om disse. Luckner på Schulenburg kunne ikke indse, hvorledes privilegierne kunne komme i fare ved livegenskabets ophævelse.

Godsejernes alm. stilling til reformerne.

Cirkulæret fra Kommissionen var ikke noget spørgeskema, og svarene er derfor ofte alt andet end det bibelske ja eller nej, tit kan det være svært at blive klar over, om der menes tilslutning eller ej, i mange tilfælde kunne det synes, som om man har svaret både — og. Det gælder ikke mindst det første spørgsmål om *godsejernes indstilling til livegenskabets ophævelse*. Her var det kun oldingen von Cossel, der havde mandsmod — eller alder — nok til at svare: jeg protesterer. Svarenes formulering viser dog, at mange havde lyst til at give det samme svar, mens den gamle herre på Jersbek, der i sit hjerte ønskede at hjælpe de livegne, svarede nej af mere formelle grunde.

Den følgende *oversigt* vil — selvom fortolkningen af svarene i visse tilfælde må bero på et skøn — dog give et indtryk af, hvorledes stemningen hos de almindelige godsejere har været overfor Kommissionens forskellige forslag.¹¹⁰

De almindelige godsejeres stilling til forslagene.

	Ja	Nej	Ingen udtalelse
Ophævelse i løbet af 8 år	31	8	4
Afgørelse ved stemmeflertal	11	20	12
Indstilling til kongen	23	1	19
Indsendelse af forslag vedr. fideikommiss'erne	13	3	27
Frikøbelse for pligten til at stille soldater (grænseamterne)	18	9	16
Tilladelse til at stille soldater af mindre størrelse.....	7	10	26
Edelig erklæring om militærtjeneste	8	13	22
Bekræftelse på, at privilegierne ikke skal formindskes..	10	7	26

Som det vil ses, er der en ret stor majoritet imod, at man ved stemmeflertal skulle afgøre spørgsmålet om, hvornår og hvorledes livegenskabet skulle ophæves. Der har været en del interesse for forslaget om, at godsejerne i grænseområderne på samme måde som amterne skulle kunne købe sig fri for at stille soldater. De to andre militære forslag har derimod ikke fundet gehør. Der er et — omend ikke stort — flertal for, at man anmoder kongen om bekræftelse på, at godsernes privilegier ikke skal blive forringet gennem ophævelsen.

De tal, der angår forslaget om ophævelse i løbet af 8 år, er de mest usikre af dem alle. I de 31 ja-stemmer er også medregnet dem, der mere eller mindre udtrykkeligt har udtalt sig for en kortere frist: Borstel, Fresenburg (og Tralau), Putlos og Schulenburg. Desuden F. Steen på Schirnau, der som den eneste har udtalt sig for baron

Brockdorffs forslag om delvis ophævelse straks, fuldstændig i løbet af 8 år. Selvom svarene ofte er lange og ordrige, kan der i hvert fald ikke være tvivl om, at de, der virkelig gik ind for ophævelsen, tiltrådte forslaget om, at denne senest skulle være gennemført om 8 år, enkelte dog med en kortere frist. Hos mange — ja de fleste — skyldes det uden tvivl, at man var modstander af en ophævelse, der delvis skulle gennemføres med det samme, man ønskede spørgsmålet udsat så længe som muligt, og 8 år frem i tiden var jo dog en anselig frist, der nok kunne gøre forslaget antageligt, også hos en del af dem, der var skeptikere.

Det springende punkt må blive: hvor mange af de erklæringer, som der her er tale om, var helt til gunst for en ophævelse, i hvor mange fandtes der så mange forbehold, så megen kritik, at forfatterne i virkeligheden, trods en formel tilslutning, må anses for modstandere, ikke så meget af selve livegenskabets afskaffelse som af, at det overalt skulle ophæves indenfor en bestemt tidsfrist, kort sagt af Kommissionens forslag. En sådan opgørelse må i mange tilfælde bero på et skøn. Den kan ikke, som materialet nu engang er, blive en eksakt opgørelse, snarere en vurdering. Foruden de 43 godser, der er medtaget i den foregående opgørelse, omfatter denne og den følgende oversigt også Carl af Hessens og Cossels erklæringer samt de to godser, hvorfra der kun foreligger mundtlig udtalelse.

*Oversigt over de alm. godsejeres erklæringer
om livegenskabets ophævelse.*

	Slesvig	Holsten	Reciperede	Ikke-recip.	Ialt
Tilhængere	5	16	13	8	21
Modstandere	2	15	9	8	17
Stilling tvivlsom ..	7	2	6	3	9
Ialt	14	33	28	19	47

For at nå frem til et fuldstændigt billede af, hvor mange *godser* de foreliggende oplysninger omfatter, er der i det følgende foretaget en samlet *opgørelse* herover. De augustenburgske godser, de oldenburgske fideikommiss'er samt de godser, hvor livegenskabet var ophævet, omfattes ikke af undersøgelsen. Derimod er også de godser, der er ejet af Kommissionens medlemmer, taget med, selvom det nu og da kan være vanskeligt at afgøre, om den enkelte skal anses for i sit inderste at være tilhænger af forslaget om almindelig ophævelse indenfor en vis tids-

frist. Formelt var der jo kun een — von Thienen — der gik imod og viste det ved at nægte sin underskrift på cirkulæret. Efter deres senere udtalelser må dog både grev Brockdorff og Hagemann henregnes til modstanderne, og i betragtning af deres fælles indlæg må baron Brockdorff og von Qualen vel også placeres i denne gruppe — for den førstes vedkommende dog med en vis tvivl. Blomes indstilling er ikke kendt, og han er derfor henregnet til dem, hvis indstilling er usikker. De øvrige er blevet anset som tilhængere af forslaget, for Warnstedts vedkommende kan der jo nok være tvivl, Cronsterns indstilling kendes i og for sig ikke, men alt tyder på, at han må henregnes til reformvennerne.

Oversigt over samtlige godsejeres indstilling til spørgsmålet om livegenskabets ophævelse.

Slesvig.

	Af godserne tilhørte		Af plovtaal tilhørte		Ialt godser	Ialt plove
	rec.	i-r.	rec.	i-r.		
Tilhængere	5	4	49	77	9	126
Modstandere	2	1	35	4	3	39
Stilling tvivlsom	5	3	88	43	8	131
Ialt....	12	8	172	124	20	296

Holsten.

	Af godserne tilhørte		Af plovtaal tilhørte		Ialt godser	Ialt plovtaal
	rec.	i-r.	rec.	i-r.		
Tilhængere	19	6	403 ¹ / ₂	112	25	515 ¹ / ₂
Modstandere	20	11	425	192	31	617
Stilling tvivlsom	5	0	99	0	5	99
Ialt....	44	17	927 ¹ / ₂	304	61	1231 ¹ / ₂

Ialt Slesvig og Holsten.

	Godser		Plove		Godser	Plove
	rec.	i-r.	rec.	i-r.		
Tilhængere	24	10	452 ¹ / ₂	189	34	641 ¹ / ₂
Modstandere	22	12	460	196	34	656
Stilling tvivlsom	10	3	187	43	13	230
Ialt....	56	25	1099 ¹ / ₂	428	81	1527 ¹ / ₂

Oversigten giver ikke blot oplysning om det antal godser, som de forskellige kategorier af godsejere har haft, men også om disses plov-tal og fordelingen på Slesvig og Holsten, på riciperede og ikke-riciperede. Det omfatter kun godser, som med sikkerhed vides at have haft livegenskab på denne tid.

Selvom tallene ikke er eksakte, men bygger på et skøn, viser de dog, at der har været en *betydelig modstand mod forslaget* i dets foreliggende form. Denne var stærkest i Holsten — som det også var at vente, i Slesvig var der kun få, som var udprægede modstandere, men en del af udtalelserne herfra er dog ret uklare.

Analysere man det samlede resultat, viser det sig, at lige henved *halvdelen af godserne* har været ejet af mænd eller kvinder, der uden væsentlige forbehold gik ind *for den tidsbestemte ophævelse*, nogen væsentlig forskel mellem riciperede og ikke-riciperede har der ikke været tale om. Der er forholdsvis lidt flere absolutte modstandere mellem de ikke-riciperede, mens der til gengæld er nogle flere af Ridder-skabets folk, der ikke har udtrykt sig med en sådan klarhed, at de med bare nogenlunde sikkerhed kan placeres blandt tilhængere eller modstandere. Oplysningerne om plov-tallenes fordeling på de forskellige grupper vidner ikke om, at godsernes størrelse har haft nogen væsentlig betydning for ejernes stilling til spørgsmålet. Disse tal skal dog behandles med nogen forsigtighed, da mange godsejere på begge sider både havde store og små godser.

Skal man vurdere materialet som vidnesbyrd om den enkelte gods-ejers stilling, må det erindres, at her ikke er tale om rent private erklæringer, afgivet til en god ven. De er indsendt til Kommissionen, ville altså blive kendt af en videre kreds. En del har måske også tænkt sig muligheden af, at erklæringerne kunne blive forelagt regeringen — således som også tilfældet blev. Mange har vel under disse forhold ikke sagt deres uforbeholdne mening. Hertil kommer, at alle og enhver vidste, at regeringen *ville* have sagen igennem, de forstod, at godsejerne på en måde handlede under nødvendighedens tvang, fandt man ikke en løsning, ville regeringen på egen hånd føre sagen igennem, og så ville Ridderskab og non recepti næppe få samme indflydelse på resultatet, som når man selv forelagde regeringen et forslag. I virkeligheden må man regne med, at der følelsesmæssigt har været en stærkere modstand mod tanken om den tvungne ophævelse af livegenskabet, end erklæringerne giver udtryk for, og det må derfor anses for *tvivlsomt, om* der i virkeligheden har været et *flertal for reformen*. Sand-

synligst er det, at den stemning, der kom til udtryk på Ridderskabets generalforsamling i juli 1795, stadig har været den mest almindelige, og at der ved en fuldstændig fri afstemning ville være blevet et klart flertal imod forslaget.

Et enkelt eksempel viser, hvor upålideligt materialet er til vurdering af den almindelige stemning. *Cai Reventlows* ganske korte *udtalelse* giver tilslutning uden forbehold. Der kan ikke være to meninger om selve sagen, især ikke set fra et almindeligt synspunkt, og hans stilling kan ikke være tvivlsom. Ligeså klar denne udtalelse er, ligeså sikkert er det, at Cai Reventlow i sit hjerte var modstander af den almindelige tidsbestemte ophævelse af livegenskabet. Det viser hans korrespondance med Bernstorff, det udtalte hans broder klart og tydeligt i sit brev til Schimmelmann i juni 1795. Men som den følgende brevveksling med Bernstorff viser, havde han opgivet sin kamp og var personlig indstillet på at gennemføre reformer på sine godser, hvortil han iøvrigt ønskede regeringens hjælp.¹¹¹ Som situationen lå nu, var der for ham ingen grund til at tage kampen op nå ny. Og A. P. Bernstorff var syg — det vidste enhver. Hvad ville der ske, når han ikke var mere? Og iøvrigt — 6 uger senere blev Cai Reventlow Statsministerens svigersøn.

DEN OFFENTLIGE DEBAT I 1796 OG BEGYNDELSEN AF 1797

Den demokratiske Brockdorff og C. U. D. von Eggers

Da man i offentligheden blev klar over, at de livegnes frihed nu måske snart kunne blive til virkelighed, blev hele spørgsmålet taget op til ivrig litterær diskussion. Pjecen »Freie Gedanken über die Aufhebung der Leibeigenschaft« var skrevet af *Cai Friedrich Brockdorff*,¹¹² der i mange år havde været i fremmede lande, bl. a. også i Ostindien, men nu boede i Kiel.¹¹³ Heri mærker man den nye tids demokrati, det er, hedder det, takket være den franske nation, at forskellen mellem adel, borger og bonde ikke føles så stærkt som før. Brockdorff har lidt senere sagt om sig selv, at han ikke var aristokrat, men heller ikke en af disse enragés, han tilhørte det mådeholdne parti, der ønskede forbedringer, afhjælpning af misbrug, tilintetgørelse af særprivilegier.¹¹⁴

I sit skrift spørger Brockdorff: Hvad er forskellen mellem den livegne og en slave? Bidsk vender han sig mod de straffe, der findes på godserne, halsjern, spansk buk, fængsel på vand og brød, piskeslag. Danmark har givet et godt eksempel, og han roser Ridderskabets beslutning, men det ville tjene dette til ære, om der mere virksomt blev arbejdet på at udføre dette så rosværdige forsæt, så der ikke skal gå

en række år, før det bliver til virkelighed. Han kritiserer, at ikke alle af adel deltager i Ridderskabets forhandlinger, og i den kommission, der nu skal nedsættes, bør der også være erfarne folk af bondestanden, ligesom man kan udsætte en pris for skrifter om spørgsmålet. Farligt vil det være ikke at gå videre, eksemplet fra dem, der er frie, vil virke på den ufrie, let vil *de* komme til at tage skridt, som kan blive til skade for alle. Han erkender, at Ridderskabets beslutning ikke kan binde alle, og det må overlades til enhver selv at afgøre, hvorledes han vil gennemføre reformerne, om han vil parcellere, oprette ladegårde, træffe aftale med bønderne.

Brockdorff refererer i sit skrift til de redegørelser, der cirkulerede i afskrift. Han tror ikke, at kongen vil bekræfte, endsige udvide Ridderskabets privilegier. Man har anført en del vanskeligheder, men de er ikke så store, som man mener, og det vil ikke være vanskeligt at opnå de nødvendige lån, også til bønderne, hvis de skal have ejendom. Der er private penge nok at få, især når der indrettes skyld- og pantebøger, hvad flere godsejere dog er modstandere af. Spørgsmålet om dyrkning af hovedgårdsjorden kan løses ved parcellering, der vil aldrig være mangel på tjenestefolk, når de bare bliver ordentligt lønnet, og de frie folk vil ikke løbe bort. Brockdorff understreger stærkt, at livegenskabets ophævelse ikke er en opofrelse, men i virkeligheden vil medføre en forbedring af godset, en forøgelse af formuen.

Også Eggers deltog på ny i diskussionen med en artikel i *Deutsches Magazin*.¹¹⁵ Grev Brockdorff på Kletkamp mente, at det var en genrivelse af den første betænkning, som han i sin tid havde sendt til Bernstorff. Den gjorde det klart for ham, at der ikke var nogen mulighed for at få Statsministeren til at ændre sin opfattelse i denne sag.¹¹⁶ Eggers siger selv, at han »efter grev Bernstorffs ide« deri ville påvise, at for den livegne bonde var friheden altid hovedsagen, og at denne kunne gives bønderne uden vidtgående forberedelser.¹¹⁷ Han hævder i artiklen, at vanskelighederne næsten udelukkende drejer sig om sætningen: »Hvis ikke hoveriet afskaffes, og bonden får sit sted og inventarium til ejendom, er den livegne bonde lidet tjent med sin personlige frihed, den ville under disse omstændigheder kun være en ringe gave, som han endog ofte ville frabede sig«. ¹¹⁸ Eggers tror ikke på rigtigheden af denne påstand, det er ikke hoveri og mangel på ejendom, der trykker bonden mest. Han analyserer det nedværdigende i de bånd, der binder de livegne: Skulle frihedens gave være så ringe, at den knap var værd at tage imod? »Her er det den menneskelige følelse, den daglige erfaring, fornuftens stemme, der træffer afgørel-

sen«. I Danmark består hoveriet og andre af godsejernes forrettigheder, selvom bonden nu er eller bliver fri.¹¹⁹

Den eneste nødvendige ændring i den lovmæssige forfatning vil måske være med hensyn til *militærvæsenet*, men hvad er der til hinder for, at man i Hertugdømmerne går samme vej som i Danmark. Hverken godsejere eller bønder vil kunne beklage sig derover. Men iøvrigt vil der *ikke* være *vanskeligheder* ved ophævelsen af livegenskabet, når den sker uafhængigt af de praktiske reformer, derunder bøndernes erhvervelse af ejendom, og disse vil på den anden side ikke kunne gennemføres med held, så længe bønderne ikke har fået friheden. På ny fremhæver Eggers, at frigivelsen må være almindelig, bliver nogle frie, andre ikke, kan det medføre farlig uro. Vil man samtidig ophæve hoveri og indføre frihed, kræver det vidtløftige og dyre forberedelser, fordi driftsformen derved ændres. Men man skal ikke af den grund undlade at tage det første, nødvendige skridt så snart som muligt. Forholdene vil da lidt efter lidt trække de øvrige reformer med sig. »Hverken fornuft eller kærlighed til mennesket kan kræve, at man venter med den ene, højst nødvendige velgerning til fordel for den livegne bonde, blot fordi man ikke kan gøre ham helt så lykkelig, som man ønsker«. ¹²⁰

Artiklen har ikke mindst interesse derved, at det endnu engang er *A. P. Bernstorffs stemme*, man hører, at den på ny klarlægger hans politiske målsætning i denne sag. Den gentagne henvisning til *danske forhold* er sikkert heller ikke tilfældig. Greven såvelsom hans våbendrager havde levet så længe i Kongeriget, at det var naturligt at argumentere ud fra forholdene der, at lade sig påvirke af de reformer, der var blevet gennemført nordfor Kongeåen. Spørgsmålet om en forandring af militærvæsenet efter dansk mønster skulle snart blive aktuelt, og her skulle man vel ikke på forhånd have ventet, at vanskelighederne ville blive særlig store. Men ellers var det, som om man glemte, hvor stor forskel der var på forholdene i Kongeriget og i Hertugdømmerne.

Professor Hegewisch og pastor Tychsen.

Gang på gang møder vi Kieler-professorerne som aktive i kampen mod livegenskabet, det var som en hel akademikerfalanks, der rykkede frem til angreb med åndens våben. En af dem, der nu meldte sig under frihedens faner, var historikeren *Dietrich Hermann Hegewisch*. Hans »Schreiben an die Frau — — — über den Ursprung der Leibeigenschaft« er, efter hvad August Hennings mente at vide, skrevet på foranledning af grevinde Baudissin,¹²¹ hvilket ikke lyder usandsynligt. Hans pjece er mest en historisk redegørelse, men han kommer i slutningen og-

så ind på mere aktuelle betragtninger. Han slår fast, at livegenskabet i Holsten virkelig er et livegenskab, at være bundet til godset eller være godsbesidderens ejendom er tilsyneladende et og det samme.¹²² Nutidens stigende rigdom er næsten ikke kommet de livegne til gode, der er tværtimod af den grund blevet mere arbejde, konjunkturerne får godsejerne til at udføre forbedringer for at få indtægterne endnu højere op, der bygges mere, der købes nye møbler, som skal transporteres. I middelalderen var det kun adelen, der gjorde krigstjeneste, i dag er de frie, det er de livegne, der bærer byrden. Det er ikke til at undre sig over, at disse føler elendighedens tryk stærkere end forfædrene.¹²³

Pastor *Johan Stephen Tychsøn i Selent* under godset Lammershagen havde erhvervet kendskab til de livegnes forhold på første hånd og benyttede denne viden i sin pjece »Ueber den schädlichen Einfluss der Holsteinischen Leibeigenschaft auf Wohlstand, Aufklärung und Moralität«,¹²⁴ der også blev oversat til dansk.¹²⁵ Han understreger, at han er bekendt med de livegnes forhold, han har længe været en opmærksom iagttager heraf. Gennem en rolig undersøgelse vil man vel til sidst finde frem til sandheden, til slut kunne løse det store problem: er det en velgerning eller en ulykke for vore livegne at give dem friheden? Livegenskabet er en »sørgelig rest af hine barbariske forhold mellem herre og undersætter«, i det 18. århundrede afskyet af enhver, »for hvem menneskeheden, dens rettigheder og dens dannelse« er hellig.¹²⁶

Den hoveriafløsning, som i de sidste år har fundet sted på flere godser, kan vel nok være en forbedring, der dog ikke kan udrydde ondet, men forhale den afgørende forandring i en række år. Bonden er og bliver nemlig livegen, der kan endda være godser, hvor kådnere og inderster derved har fået et mere trykkende hoveri. Og de indgåede kontrakter kan vel ikke siges at være frie i dette ords strenge betydning. Når alt kommer til alt, er formålet med denne forandring vel snarere at skaffe godsejeren en større og sikrere indtægt for sit gods end at give undersætterne større frihed.¹²⁷

Forfatteren redegør derefter for de livegnes forhold, han drøfter de argumenter, der er fremført til livegenskabets fordel, hans fremstilling er rolig og behersket, og netop derved og i kraft af det førstehånds kendskab, han har til forholdene, virker hans pjece som et stærkt vidnesbyrd imod livegenskabet. Han giver en skildring af, hvor usselt skolevæsnet er, børnene lærer kun at læse og bede, og de voksnes åndelige stadi er et sådant, at de ikke kan forstå det sammenhængende foredrag i en prædiken.¹²⁸ Hvordan kan man vente at finde kærlighed til landets herre hos den, der sjældent kender landsherrens navn?¹²⁹

Tychsens bog diskuterer ikke praktiske eller idemæssige problemer i forbindelse med livegenskabet, hans mål er fuldstændig klart: frihed og ejendom. Men der er en egen styrke, en indre kraft i denne varmt-følte skildring, der bygger på forfatterens egen altfor sørgelige viden om menneskers åndelige og materielle vilkår.

Professor Schraders afhandling.

De her nævnte værker blev udsendt i 1796. Strømmen af pjecer og afhandlinger fortsatte i det følgende år, det afgørende i kampens første fase. *Chr. Rantzau* udsendte en lille bog »Historischer Versuch über die Leibeigenschaft«, som dog ikke indeholdt noget af aktuel interesse for Hertugdømmerne. Så meget vigtigere var den afhandling, som professor *Schrader* publicerede i *Provinzialberichte* for 1797,¹³⁰ og som samme år blev udsendt som særligt skrift: »Ueber die schleswig-holsteinische Leibeigenschaft und deren Aufhebung«. *Schrader* var en kendt jurist, hvis »Handbuch der vaterländischen Rechte« var et anerkendt standardværk. Som justitiarius på adelige godser havde han erhvervet sig indgående kendskab til de faktiske forhold, hvorunder de livegne levede og arbejdede. Hans artikel var tænkt som en materialesamling, der skulle *belyse de vanskeligheder*, som var knyttet til livegenskabets ophævelse i Slesvig og Holsten. Publikums opmærksomhed, også i Tyskland, var, siger *Schrader*, rettet mod de rådslagninger, der nu fandt sted, og man har lov til at se frem til store og modne beslutninger i denne sag, der er lige så vigtige for filosofien som for politikeren. Nu står man overfor den endelige afgørelse.

Der kan næppe være tvivl om, at *Schraders* artikel har haft et bestemt, man kunne næsten sige *politisk formål*. Så vidt det kan ses, har den foreligget den 23. februar, da den omtales i et brev fra grev Brockdorff til Hessenstein.¹³¹ Kommissionens medlemmer har kendt *Schraders* betænkning, da de mødtes til det afgørende møde. Vel var *Schrader* ikke blevet medlem af Kommissionen, således som det havde været på tale, men ingen kunne hindre ham i offentligt at tage til orde.

Schrader var jurist, en betydelig jurist, og det præger hans afhandling. Det filosofiske grundlag, som har båret så mange af indlæggene, mangler næsten helt her. Der er afsnit, som kan minde om *Bladts* artikler, han mener ikke, at de livegnes fysiske forhold er så ringe, som man har villet gøre dem til, på det område er de nok lige så godt stillet som mange frie bønder i amterne. Hans egen erfaring viser, at nogle har kunnet erhverve en ikke ringe formue.

Det betyder dog ikke på nogen måde, at *Schrader* forsvarer livegen-

skabet. I virkeligheden er han en lige så skarp modstander heraf som nogen filantrop. Men hans argumenter er i nogen grad andre. Det afgørende for ham er livegenskabets *sjælelige virkninger*, de dårlige egenskaber hos de ufrie er resultatet heraf. Og det kan også virke moralsk ødelæggende på godsejerne selv. »De livegnes vældige sædelige og politiske afstand fra deres godsejere, kan let, hvis disse ikke står på et højere trin af moralsk kultur og styrke, føre dem ind på den afvej, at de betragter hine som en klasse for sig selv, som en særlig menneskerace og sig selv som et væsen, der tilhører en fysisk højere art og betragter de menneskeheds ringeste pligter, som de viser overfor de livegne, som næsten uopnåelige og højst fortjenstfulde velgerninger — og så farvel til al humanitet, menneskekærlighed og enhver anden sand dyd«. ¹³² Så stærkt og samtidig så myndigt var der vel aldrig før i denne sag blevet talt til godsejerne.

Livegenskabets anden store skadelige virkning ligger på det »politiske« område. Det er imod læresætningen om, at ethvert medlem af det borgerlige samfund skal have fri adgang til »den selvvalgte lykke og velstand«, det undertrykker den erhvervsmæssige flid, det betyder en ødslen med menneskers og dyrs arbejdskraft, og at jorden bliver dårligt dyrket. Derimod var Schrader ikke så overbevist om rigtigheden af den almindelige opfattelse, hvorefter livegenskabet er skadelig for *populationen*. Han understreger i denne forbindelse, at man med urette sætter bøndernes frigivelse i forbindelse med en parcellering. »Begge afhænger dog efter deres natur helt og holdent af godsbesiddernes frie vilje«. Hvis reformen kommer, må man håbe, at der også vil være steder, hvorpå de flittige frie folk kan finde deres udkomme. Man kan nok drage den slutning, at livegenskabets ophævelse vil fremme befolkningen, men ikke at livegenskabet hindrer den. ¹³³

Efter Schraders opfattelse er der ikke nogen virkelig holdbar grund til at beholde livegenskabet. Der er vanskeligheder — også betydelige — men de er ikke uovervindelige, og ophævelsen er nødvendig og nyttig. Hvad det nu drejer sig om er at *undersøge vanskelighederne* og få dem fjernet, iøvrigt at finde frem til den bedste fremgangsmåde. Han gennemgår derefter problemerne, og det er her især grev Brockdorffs liste, han lægger til grund. Under omtalen af kreditforholdene siger han, at der sikkert er kapital nok i landet til at klare dette spørgsmål, og han nævner muligheden af, at der i Hertugdømmerne oprettes en særlig kreditkasse til dette formål. ¹³⁴

Et væsentligt afsnit i Schraders bog er skildringen af forholdet mellem livegne og godsejere. I ældre tid har godsejerne, siger han, overdra-

get halvdelen eller en trediedel af deres godsers areal til bønderne med forpligtelse til at dyrke den. Han henviser til Oeders »Bedenken« og til Eggers' pjece og fastslår, at bortset fra arveforpagtningssteder, så er den *jord*, som de livegne har, *godsherskabets frie ejendom*. Bonden har ingen ret dertil, og godsherren kan »igen tage sin gård til sig« mod behørig opsigelse og godtgørelse af forbedring på bygninger og inventar. Samtidig må man dog sikre ham en stilling som inderst på godset.

Schrader berører i denne forbindelse et andet spørgsmål, der er vigtigt i livegenskabets historie, spørgsmålet om den livegnes forpligtelse til at overtage en gård. Efter hans mening kan godsejeren ikke tvinge nogen hertil. Han hævder desuden, at godsejeren ikke vilkårligt kan forøge hoveriet og polemiserer derfor mod Hegewisch' skildring af, hvorledes arbejdet er blevet forøget i nyere tid.¹³⁵

I slutningen af pjecen drøfter Schrader spørgsmålet om den *praktiske fremgangsmåde* ved livegenskabets ophævelse. Man bør meddele kongen, at godsbesidderne — og disse skal anføres med navn — anser det for ønskeligt at afskaffe livegenskabet og vil gøre dette indenfor en bestemt af dem angivet frist. Herved fjerner man vanskeligheden ved den ellers så betænkelige sætning om, at denne sag skal afgøres ved stemmeflertal, og han fortsætter: »I virkeligheden er det yderst ønskværdigt, at intet andragende, byggende på modsatte grundsætninger, skal tvinge den lovgivende magt i hertugdømmerne Slesvig og Holsten til at fastsætte noget som helst angående spørgsmålet om, hvorvidt livegenskabet der skal ophæves«. En sådan forskrift er heller ikke nødvendig. Ved den overvejende stemning for at løse båndet, kommer sagen af sig selv ind på det rette spor uden noget magtsprog. At nogle har været imod ophævelsen eller ikke har udtalt sig vil ikke forstyrre sagens fremgang. Det kan heller ikke skade, at nogle har erklæret at skulle have 8 år dertil, andre 10 eller 12 år. Til denne erklæring føjes så godsejernes ansøgning til kongen »om bestemmelser, der sikrer mod de indskrænkninger af deres friheder o. s. v., der er en følge af de nye indretninger«. En almindelig kongelig bekræftelse af privilegierne er derimod uden værdi.

På det tidspunkt, da Schrader skrev sin afhandling, måtte det stå klart for enhver, at selve ophævelsen af livegenskabet ikke mere var hovedproblemet. Godsejerne havde næppe mulighed for et tilbagetog. Hvad der skulle ske med *jorden*, var nu *det vigtigste spørgsmål*, siger Schrader. Han opregner fire muligheder: Ejendom eller arveforpagtning, tidsforpagtning, frihed med bevarelse af hoveri, tilbagetagelse af bondejorden og dermed følgende oprettelse af ladegårde. Det kan ikke

være staten ligegyldigt, hvilken vej man går, når det som her drejer sig om menneskelykke, velstand og den bedst mulige dyrkning af jorden. Det er klart, at den godsejer, som vælger den sidstnævnte fremgangsmåde, er skyld i, at kameralisten ikke mere som før kan håbe på, at en udstykning vil medføre en bedre dyrkning af jorden og deraf følgende bedre forhold for bønderne. Selvom gårdmandsklassen får fuld retslig godtgørelse, vil en sådan fremgangsmåde volde dem bitter sorg.

På den anden side er det ubestrideligt, at hvis godsejeren vil give den ukyndige og afkræftede bonde jorden til ejendom for, hvad han kan eller vil give — altså skænke bonden halvdelen af det, der er hans — så vil der snart være mange velhavende landmænd på godserne. Som menneskevenner må vi ønske, at der er mange veldædige godsejere. *Men ejendom er ikke nødvendig for bondens frihed*, »ja vi har ikke engang lov til at dadle de godsejere, som foretrækker den mest karrige anvendelse af deres ejendom, forvandling af bondegårdene til ladegårde, fremfor en mere gavmild. Endnu mindre må vi overfor offentligheden gå i rette med dem, der benytter deres ejendomsret på en måde, der er i overensstemmelse med loven, selvom den så også er moralsk slet«. Efter at det er blevet påvist, at ideen om, at bønderne skulle have nogen retslig eller arvelig ret til deres gårde, ikke er holdbar, bør man heller ikke bestyrke den stakkels bondes illusion om nogen ret til det, der ubestrideligt er hans godsherres ejendom, og endda »tilråbe ham et bravo«, når han sætter sig imod, at gården tages fra ham.

Schrader mener, at *tidsforpagtningen* er den *bedste fremgangsmåde*, fordi den nok er den eneste måde, hvorpå man kan forene undersåtternes vel og godsbesiddernes rimelige interesse.

Den offentlige debat om livegenskabets ophævelse og de mange problemer, der hang sammen dermed, havde bragt et utal af indlæg. Schraders er nok et af de vægtigste. Han havde et betydeligt navn som jurist og desuden et praktisk kendskab til de livegnes forhold. Han var, som det er blevet sagt, både jurist og økonom. Men det betød også, at han på en måde havde en dobbeltstilling. Den juridiske *professor*, der frit kunne tale og skrive, var samtidig som *justitiarius* direkte knyttet til godsejerne. Hans indlæg viser, at han er en klar modstander af livegenskabet, her kan ikke være nogen tvivl, men på mange måder er hans bedømmelse af det forskellig fra den, der ellers var almindelig hos de akademikere, der skrev om spørgsmålet. Det springende punkt i hans indlæg var uden tvivl hans stærke understregning af godsejernes juridiske ret til at nedlægge bøndergårdene og omdanne dem til lade-

gårde. Selv om det var uomtvisteligt, at der i Hertugdømmerne ikke — som i Kongeriget eller i Preussen — eksisterede noget forbud mod nedlæggelserne, var problemet nok noget mere indviklet, end Schrader mente — det viser også Rethwisch-sagen. Og hans udfald mod de publicister, ikke mindst Otte, som var draget til felts imod nedlæggelsen, måtte virke som en udfordring.

Det spørgsmål ligger i og for sig nær, om Schrader skrev af egen tilskyndelse, eller om han under en eller anden form var blevet opfordret til at tage ordet på dette afgørende tidspunkt. Der er ingen tvivl om, at Schrader var en mand med yderst selvstændige synspunkter, det viser hans indlæg, det viser også den betænkning, som han skrev nogle år senere, da han var sekretær for Den Fortw. Deputation. På forhånd lyder det ikke sandsynligt, at han ligefrem skulle være en slags advokat for godsejerinteresser. Og afhandlingen vakte da heller *ikke udelt bifald hos Ridderskabet*. Cai Lorenz Brockdorff roste den i et brev til onklen, han overgik sine forgængere, han var grundig og havde vilje til upartiskhed, men manglede dog på visse områder viden om forholdene.¹³⁶

Greven på Kletkamp bedømte pjecen på omtrent samme måde. Af sit fulde hjerte foragtede han disse lærde, der skrev om en sag, der hverken angik dem eller kom dem ved. Nogle gjorde det »for at ydmyge adelen og ophøje sig selv på deres ruiner, andre gør det for at tjene penge, fordi deres »Schribeleien« hurtigt bliver købt. Jeg håber, at hr. Schrader hverken er af den ene eller den anden slags«. Han roser enkelte afsnit af Schraders pjece, men undrer sig over, at den udsendes så sent. Han mener, at Schrader i forvejen burde have givet meddelelse derom og burde have rådført sig med »nogle af os andre for bedre at sætte sig ind i visse spørgsmål og omstændigheder, som han ikke kender«. ¹³⁷

Diskussionen om Schraders artikel.

Da Otte i 1795 skrev sin artikel om Rethwisch-sagen, var det uden tvivl for at henlede offentlighedens opmærksomhed på spørgsmålet om nedlæggelsen af bøndergårde og på det hul, der efter hans opfattelse var i lovgivningen. Schrader ville vel først og fremmest fastslå et rent retsligt forhold, der efter hans mening var indiskutabelt. Virkningen blev nok anderledes end ventet. Problemet var ikke nyt. Allerede Oeder havde protesteret mod nedlæggelserne, nu gik publicisterne i sluttet falanks til angreb mod godsejernes ret til at nedlægge bøndergårde, udlette landsbysamfund. Der kunne herefter næppe være tvivl om, hvor-

ledes man så på denne sag udenfor de snævre godsejerkredse, og den offentlige mening var en realitet, som også en egoistisk og hensynsløs godsejer måtte regne med.

Den første, der tog ordet, var *pastor Meyer*.¹³⁸ Han opfatter — og sikkert med rette — Schraders udtalelser under behandlingen af dette spørgsmål som et angreb på Otte, en mand med fortrinlig litterær dannelse, en udmærket sædelig karakter og en sand patriot. Med stor skarphe d vender Meyer sig mod Schraders udtalelser om, at man ikke burde kritisere de godsejere, som nedlægger gårde. Man må have lov til at drøfte en så vigtig sag, at gå i rette med folk, der gør en moralsk set så dårlig brug af deres ejendom, selvom loven ikke kan nå dem. Netop det er karakteristisk for moralen, at den stiller krav, hvor den positive ret tier, det er den ædle publicitets kendetegn, at den gør disse moralens krav gældende, hvor egennyttige truer med at overhøre dem, »hvor den umættelige vindesyges lyssky projekter søger at blive virkeliggjort i mørket, til almindeligt fordærv«. ¹³⁹

Professor *Hegewisch* angreb på en anden front. Han tog et vigtigt spørgsmål op til diskussion, et spørgsmål, som Schrader nok var gået lidt for let hen over, godtgørelsen til dem, der fordrives fra gården. Han siger, at *Schraders afhandling* uden tvivl vil få betydning for de nyere indretninger, den kan også få *skadelig indflydelse herpå*. Hegewisch tror det dog ikke, den almindelige stemning er en borgen herfor. Der er dele af afhandlingen, som er mangelfuld, forkert, uretfærdig. Det bånd, der knytter gods og livegne sammen, har to formål: at give godsets ejer sikkerhed for, at han ikke kommer til at mangle arbejdere, og at give disse sikkerhed for, at de altid kan blive forsørget. Tager godsejeren gården fra en mand, må man regne med, at denne har krav på at få en lige så god forsørgelse som den, han og hans havde ved at drive gården.

Den opgave, man står overfor, livegenskabets ophævelse, er en labyrint af vanskelige problemer, ledetråden må være den, at nyordningen ikke for godsherre og den livegne, for stat og menneskehed bliver mindre fordelagtig, end den tidligere tilstand var. Retslig kan man ikke erstatte de gamle forhold med en ny, klar kontrakt, uden at alle interesserede parter indvilger deri, og man kan ikke forlange, at de gør dette, når en af parterne skal give afkald på væsentlige og vigtige rettigheder. Godsejeren kan altså ikke have ret til at forandre den sikre forsørgelse, der til en vis grad er bestemt af sædvane, til den usikre, kummerlige forsørgelse, der opnåes gennem dagleje.

Hegewisch' konklusion er af meget stor principiel betydning: »Den del af godsejernes jord, som siden den første besidder erhvervede den og

igennem alle følgende århundreder var bestemt til at underholde livegne familier, kan ikke, uden at der sker den største uretfærdighed, undrages dette formål«. ¹⁴⁰

Janeke havde allerede under Rethwisch-sagen talt mod *nedlæggelserne*, og det var derfor ikke så mærkeligt, at han nu på ny tog ordet. Han formulerer spørgsmålet i al sin skarphed: »Har en lille del af landets indbyggere eller beboere ret til vilkårligt at ændre den struktur, som har bestået i utænkelige tider, og bortrydde disse landsbyer, der tilhører deres gårde?« En følge heraf vil blive godsdistrikternes affolkning, de unge kan ikke få boliger, enten må de tilbringe deres liv som tjenestefolk eller udvandre. Man påstår, at der er sørget for dem, der er fordrevet fra deres gårde, men det kan ikke med sikkerhed afgøres, om dette er rigtigt. Lønningerne vil stige til skade for hovedgårde og ladegårde, det kan betyde, at landets kultur vil gå tilbage, evnen til at konkurrere med udlandet vil forringes. Regeringen må efter hans opfattelse have samme ret til at gribe ind overfor denne skadelige fremgangsmåde som til at udstede forbud mod udførsel af korn.

For den enkelte, der skal gøre op med sin samvittighed, om han anvender sin formue på moralsk eller på skadelig vis, må prøvestenen blive, om han opfylder de forpligtelser overfor andre, som »fremgår af sagens natur i sig selv«. Det er muligt, at nedlæggelserne er lovlige, men de har for de livegne skadelige følger, som kun få kan se på uden deltagelse og beklagelse. ¹⁴¹

Den sidste, der meldte sig som Schraders kritiker, var kandidat *Jochims*, som ikke mente, at professoren havde været upartisk, han havde mere talt *godsejernes* end de livegnes *sag*. *Jochims* foretager en kritisk gennemgang af artiklen og retter en skarp kritik mod en række punkter og giver herunder en dyster skildring af indersternes elendige forhold, ikke meget forskellig fra slavernes. Men også for *Jochims* er hovedspørgsmålet *nedlæggelserne*. Godsejerne har efter hans opfattelse ret til at tage jorden fra den ene livegne for at give den til en anden. Men bondejordens omfang skal forblive uændret. Godsejerne har pligt til at sørge for godsets undersætter, ikke i penge, men ved at overdrage dem en bestemt del af den jord, der hører til hans gods. Tages denne jord fra dem, mister den livegne sikkerheden for denne forsørgelse, som er en del af godssystemet og til forudsætning har de livegnes modforpligtelse til at blive på godset. Her er i virkeligheden tale om en kontrakt, der formelt vel ikke er underskrevet, men er fastslået gennem observans.

Hertil kommer, at en ophævelse af gårdmandsstanden vil betyde, at hele det nuværende system med dets forskellige klasser vil komme i

uorden, alt vil blive vilkårligt. Han spørger, om statsforvaltningen kan finde sig i, at godsejerne udnytter deres formentlige ejendomsret på en sådan måde, at de lader bøndergårdene forsvinde. Forfejler man ikke derved den hensigt, som regeringen har haft med livegenskabets ophævelse? Kan landets regering finde sig i, at rovbegærlighed og egen nytte fører med sig, at bønderne mister jorden, samtidig med at de får frihedens gave? Svaret må blive nej. Man kan ikke ved ændringen af den gamle forfatning vilkårligt og til skade for undersåtterne ophæve de regler og bestemmelser, der har deres grundlag i den. Staten kan forhindre en sådan fremgangsmåde, da det almene bedste eller statens velfærd ville lide derved, bl. a. fordi folkeformeringen vil blive hindret, roen og tilfredsheden blandt borgerne vil blive mindre, statens ydre og indre sikkerhed vil blive ringere.

Jochims kommer også ind på problemet om *storgodsets større rentabilitet*. Man må ikke glemme, at bønderne ikke kan dyrke deres jord så godt, som godsejeren kan dyrke sin ladegård, de mangler viden og kapital. Får de undervisning og de nødvendige pengemidler, vil de også kunne betale godsejeren lige så meget, som han vil kunne få af ladegården. Ødelægger man det nuværende system, vil det også gå ud over godsejerne, arbejdslønnen vil stige, det vil betyde nedgang i indtægt og dermed følgende fald i priserne på jordegods.¹⁴²

KOMMISSIONENS SIDSTE MØDE

Baudissins og Rantzaus redegørelser for det indkomne materiale.

Den 8. marts 1797 mødtes Kommissionen på ny. Nu skulle den endelige afgørelse træffes. Alle Kommissionens medlemmer var til stede, undtagen von Thienen og Bokelmann. Sidstnævnte var dog med de to næste dage, da selve forhandlingerne fandt sted. Den 8. blev der ikke tid til andet end oplæsning af de indkomne erklæringer. Her må det også være blevet vedtaget at anmode Baudissin og Rantzau om at foretage en bearbejdelse af det indkomne materiale, idet Baudissin skulle tage sig af de slesvigske betænkninger, Rantzau af de holstenske.¹⁴³

Baudissins oversigt giver kun en kort opsummering af erklæringernes indhold, ordnet efter de forskellige spørgsmål i cirkulæret. Han fremsetter ikke nogen kommentar til de forskellige udtalelser. *Rantzau* gik betydeligt mere omhyggeligt til værks. Efter at han ligesom også Baudissin havde lavet en skematisk oversigt over indholdet af de enkelte besvarelser, udarbejdede han en lang redegørelse, hvori han ikke blot gav oplysninger om synspunkter og udtalelser, men også kommenterede

disse. Den 11 sider lange betænkning må vel være blevet til fra dag til dag og er et vidnesbyrd om den unge adelsmands store arbejdsevne og arbejdskraft.¹⁴⁴ Den viser også, at han tog grundigt fejl, når han i dec. 1797 skrev til Schimmelmann, at sagen nu var afsluttet, hvad hans medvirkning angik.

Oversigten viste efter Rantzaus opfattelse, at det ønske om livegenskabets ophævelse, som ligger til grund for Kommissionens tilblivelse, stadig er levende. Der er, siger han, næsten *enighed om, at livegenskabet skal ophæves*, og at der skal foretages *indstilling til kongen* derom. Som den foreliggende undersøgelse og analyse har vist, har Rantzau måske nok formelt ret i sin påstand, men havde han indgående studeret de foreliggende erklæringer, ud fra en rent objektiv indstilling, måtte han dog være kommet til et andet resultat. Men Rantzaus redegørelse skal selvfølgelig ikke opfattes som en udenforståendes lidenskabsløse analyse, han var selv part i sagen, var interesseret i et gunstigt resultat, følelsesmæssigt, vel også prestigemæssigt. Hans beretning bliver derfor — bevidst eller ubevidst — et instrument i den kamp for reformerne, som han førte, selvom han dog udførligt omtaler de indvendinger, der er blevet fremsat.

Han vender sig imod de enkelte godsejere, der har dadlet Kommissionen, fordi den har fastsat en terminus peremptorius for indsendelse af svarene. De synes ikke at have tænkt på, at når man vil nå et mål, må man også have vilje til at bruge de nødvendige midler, og uden en sådan frist ville man aldrig have været i stand til at fastslå, hvad den almindelige opfattelse var. Han debaterer indgående spørgsmålet om *afgørelse ved stemmeflertal*, et problem, der imidlertid ikke har så stor praktisk betydning, da næsten alle — vel at mærke efter Rantzaus fortolkning — har givet sin tilslutning til de 8 år. Han afviser også tanken om at forelægge spørgsmålet for en landdag, det vil jo være de samme, der skal træffe beslutning, kongen, der i begge tilfælde skal bekræfte. Offentligheden såvelsom regeringen vil betragte en sådan fremgangsmåde som udflugter. Han går imod den tro, at ophævelsen vil betyde en større fare for, at de frigivne skal flygte, erfaringen både fra andre lande og fra de enkelte godser taler herimod.

Rantzaus udtalelser om de forskellige forslag vedr. *militærspørgsmålet* viser, at disse ikke har haft nogen forsvarer i ham. En eventuel frikøbelse må, hvis der skulle være ønske derom eller behov derfor, fremføres overfor kongen af det enkelte gods. Det samme gælder anmodningen om at stille soldater af mindre størrelse. Iøvrigt må man regne med, at godsejerne vil prøve på at få jorden dyrket med så få

mennesker som muligt, hvis de kan købe sig fri for at stille soldater, og regeringen vil derfor aldrig kunne gå med til en ansøgning herom, og anmodninger, som der ikke er noget håb om at få opfyldt, er uheldige, også fordi de stiller vore hensigter i et tvetydigt lys. En edelig forpligtelse fra de frigivne afviser han som overflødig.

Hvis man med det sidste spørgsmål i cirkulæret havde tænkt på samtlige de *privilegier*, som godsejerne nyder, ville en sådan anmodning, som von Hessenstein har udtrykt det, være upassende og lidet formålstjenlig. Men det drejer sig dog kun om de forrettigheder, som har relation til livegenskabet. Han vender sig mod de godsejere, der ikke har villet gå med til en *terminus ad quem*. At ophæve en forfatning, men lade tidspunktet for denne beslutnings ikrafttræden være ubestemt, synes at være en selvmodsigelse.¹⁴⁵ At vedtage et forslag om at ophæve livegenskabet og så overlade det til enhver forgodtbefindende, hvornår ophævelsen skal ske, er en fremgangsmåde, der hverken er mulig eller antagelig, og som derfor heller ikke vil finde hoffets bifald.¹⁴⁶ Forslaget om et kgl. regulativ ang. godsernes indre indretning synes ikke at stemme med godsejernes interesse.

Det er Kommissionens pligt både at sørge for de livegnes vel og at fremme godsejernes interesse mest muligt. Samtidig skal man sikre disse kongens tilfredshed, samtidens bifald og eftertidens ros, og man må derfor se bort fra de vota, som kun stemmer overens med de andre, for såvidt angår den første del, altså den principielle ophævelse af livegenskabet, og anse dem for uigennemførlige. Det er godsejernes almindelige vilje, at der skal ske en ophævelse af livegenskabet, og de har givet Kommissionen fuldmagt til at udføre denne beslutning ved en forestilling til kongen. Ang. indholdet heraf er der kun få uoverensstemmelser, og det synes derfor at være Kommissionens opgave at træffe bestemmelse om ansøgningens form og indhold. Til slut stiller han følgende forslag:

1. Kommissionen rådslår om den forestilling, der skal sendes til kongen, og træffer afgørelse derom punkt for punkt ved stemmeflertal.
2. Den overdrager til et af sine medlemmer at udforme forestillingen i overensstemmelse med det, man har vedtaget.
3. Den sender denne forestilling til København sammen med de vota, der indeholder en protest mod livegenskabets ophævelse.
4. Den pålægger et af sine medlemmer at udarbejde en beretning til dens kommittender og afslutter dermed sine møder og sit arbejde.

Mødets fortsættelse den 9. og 10. marts 1797.

Mødet den 9. marts begyndte med, at man oplæste endnu enkelte af de indkomne erklæringer samt Baudissins og Rantzaus redegørelser. Derefter stillede *grev Brockdorff forslag* om, at man skulle meddele *A. P. Bernstorff*, at Kommissionen efter Ridderskabets og de øvrige godsejeres ønsker havde søgt at få udtalelser fra de forskellige godsejere ang. livegenskabets ophævelse. De indkomne erklæringer skulle vedlægges denne meddelelse, og på grund af de mange forskellige meninger, der var kommet til udtryk heri, skulle man udbede sig statsministerens råd i denne sag.

Brockdorffs forslag synes ret ejendommeligt. Man skulle næsten tro, at det var et udslag af rådvildhed, at udtalelsernes mangfoldighed havde forvirret ham, at han ligesom ikke kunne se nogen vej frem, ud af forvirringen. Vel var den gamle herre modtagelig for påvirkning fra anden side — det viste sig, da C. D. Reventlow besøgte ham på Kletkamp — men hans færd i denne som i mange andre sager viser, at han havde et *klart sigte i sin politik*. Når han nu prøver at lægge ansvaret — eller en del af ansvaret — for den endelige afgørelse over på Bernstorff, kan det være et forsøg på at komme ud af den vanskelige stilling, som Kommissionen befandt sig i på grund af de mange kritiske udtalelser, de forskellige forbehold, som var blevet fremsat i erklæringerne. Eller det kan være et ønske om — ligesom Fritz Reventlow i sin tid — at holde Ridderskabet som sådan udenfor den definitive beslutning, at lade regeringen tage ansvaret.

Både den gamle Brockdorff og Fritz Reventlow stod Bernstorff nær, Brockdorff havde haft et godt samarbejde med ham under de vanskelige forhold i 1770'erne, og Fritz' fader Ditlev Reventlow havde været Bernstorffs nærmeste medarbejder i Hertugdømmerne. Fritz Reventlows og Brockdorffs målsætning var den samme: at styrke Ridderskabets indflydelse og magt, at bevare dets privilegier intakt. Men derfor kunne der godt være — var også — differerende meninger om midlerne til at nå dette mål, og det synes at være tvivlsomt, om Brockdorff virkelig har villet tage ansvaret for at lade regeringen gennemføre ophævelsen på de vilkår, som den fastsatte. Han var *imod den tvungne ophævelse*, hans forskellige erklæringer viser, at det var hans politik at overbevise de politiske modstandere — in casu Bernstorff — om, at det var en forkert vej at gå. Kunne han ikke dette, ville han *forhale sagens afgørelse*. Alle vidste, at reformerne mange steder var på vej. Uenigheden gjaldt jo, som hele diskussionen har vist, ikke så meget det principielle, om livegenskabet skulle ophæves, mere om ophævelsen skulle være tvungen,

og hvornår den skulle ske. Desto længere tid der gik, desto større mulighed var der for, at sagen løstes af sig selv, eller rettere på den måde, godsejerne ønskede. Det er sikkert under den synsvinkel, Brockdorffs forslag skal ses. Undlod Kommissionen at tage stilling, ville afgørelsen i hvert fald blive udskudt.

Måske var der også den mulighed, at Bernstorff under indtryk af de mange kritiske udtalelser ville *tage hele sin stilling op til ny overvejelse*. Læste han erklæringerne, måtte det stå ham klart, at de indvendinger, som Brockdorff havde fremsat i sine betænkninger, ikke bare skyldtes en gammel mands reaktionære skepsis, men deltes af mange godsejere, ja indholdet af de erklæringer, der er kritiske mod forslaget, er som en række variationer over grundtemaet i de Brockdorff'ske redegørelser. Andre tanker kan vel også have gjort sig gældende hos Brockdorff. Alle vidste, at Bernstorffs helbred var alt andet end godt, og skulle den store statsmand gå bort, inden sagen officielt havde været forelagt regeringen, skulle den miste støtten fra ham, der mere end nogen anden havde æren for, at den var nået så vidt, som den var, kunne ingen vide, hvordan fremtiden ville se ud.

Brockdorffs forslag om henvendelse til A. P. Bernsdoff vandt dog ikke gehør i Kommissionen. Man blev enig om straks at sende en *anmodning til kongen* om sagen. Men hvad skulle der stå heri? Meningerne viste sig at være stærkt delt. Reformtankerne havde sine tilhængere og modstandere i Kommissionen, men der var ikke på nogen måde tale om to partier, der har næppe på forhånd været ført indbyrdes drøftelser mellem dem, der var enige om det endelige mål. Nu som før svækkede det reformvennernes stilling, at de ikke kunne møde op med fælles forslag, men at hver kom med sit.

Den første, der synes at have taget ordet, var *Baudissin*, som *foretog*, at forestillingen skulle indeholde følgende: a. Redegørelse for sagens hidtidige forløb, b. uddrag af erklæringerne, c. man skulle forbeholde sig ret til at foretage yderligere forestillinger ang. de vanskeligheder, der måtte komme, og d. anmode om, at den bestående kommission fik fuldmagt til at føre denne sag igennem til en fuldstændig afslutning. Dette forslag blev tiltrådt af Bokelmann, der dog ønskede, at man også skulle medtage de særlige ønsker for godserne i grænseområderne.¹⁴⁷

Grev *Rantzau* foreslog, at det skulle overlades kongen at udpege en kommission, bestående af godsejere, som nød almindelig tillid. Hertil skulle føjes en bøn om, at indehavere af fideikommiss'er, formyndere etc.

skulle have regeringens autorisation til at ophæve livegneskabet, når de ansøgte herom. Dette forslag blev tiltrådt af Blome.

Warnstedt mente, at henvendelsen til kongen kun skulle indeholde en historisk oversigt over det hidtil skete, give oplysning om resultatet af de indhentede erklæringer med hensyn til selve ophævelsen og de 8 år, idet der blev redegjort for de afvigende erklæringer, meddele, at man støttede fideikommisbesiddernes anmodning. Tilslutning fra Cronstern.

Neergaard, Ahlefeldt, von Qualen udtalte sig på samme måde som Baudissin, dog med undtagelse af afsnittet om kommissionens autorisation.

Baron Brockdorff sluttede sig til Baudissin, for så vidt angik afsnit a og b, men ønskede tilføjet, at udarbejdelsen af forestillingen skulle ske i overensstemmelse med cirkulærets indhold, idet man skulle tilføje ønsket om en tyendeordning. Ophævelsen kunne forventes at være gennemført i løbet af 10—12 år. Hagemann sluttede sig til baronen.

Rantzaus forslag var vel nok det mest vidtgående af dem alle. Han ønskede at få en ny *kommission*, der nok skulle bestå af godsejere, men skulle udpeges af kongen. Der kan vel ikke være tvivl om, at det er den store danske landbokommission, der har inspireret ham til denne ide, men forslaget må have gjort et mindre behageligt indtryk på kollegaerne i Kommissionen, på en måde var det et mistillidsvotum til denne.

I december syntes Rantzau at have ment, at arbejdet var ved at være slut, i hvert fald for hans vedkommende, nu forstod han, at der var et stykke vej endnu — ja vel et langt stykke. Også Baudissin må have været klar over, at skulle sagen løses på forsvarlig vis, måtte der på en eller anden måde være mulighed for at gribe ind, man kunne ikke nøjes med en bestemmelse om ophævelse i løbet af et vist åremål. Både afsnit c. og d. i hans forslag er jo rettet imod at finde en løsning på de problemer, der måtte melde sig. Man kan undre sig over, at hans svigersøn og ven, J. P. Neergaard, ikke sluttede sig til hans forslag om bemyndigelse til Kommissionen. Det skyldes dog næppe, at denne ikke i princippet har haft det samme ønske, men det kan jo tænkes, at han har været bange for, at et sådant forslag kunne komme ud for stærk kritik fra godsejernes side, måske heller ikke blev særlig vel modtaget i København. Iøvrigt ville en opfyldelse af punkt c i Baudissins forslag reelt betyde, at Kommissionen ville komme til at fungere videre, og at den overfor regeringen kunne rejse de problemer, som måtte melde sig.

Der synes iøvrigt indenfor *Kommissionen* at have været ønske om,

at den skulle *fortsatte arbejdet*. Det var i hvert fald den opfattelse, som Brockdorffs nevø i Tyske Kancelli havde, da han den 19. august 1797 sendte en af sine rapporter til onklen. Han fortalte heri, at han var klar over, at Kommissionens medlemmer ikke havde større ønske, »end at denne må blive omdannet til en kgl. kommission. Jeg har mundtligt drøftet dette spørgsmål med Neergaard, men noget sådant synes — set ud fra alle synspunkter — ganske upassende«. Skulle der endelig nedsættes en kgl. kommission, måtte den efter Brockdorffs opfattelse udelukkende skyldes hensynet til, hvad der er nyttigt, og ikke være så mangehovedet. Man kan ikke vente sig noget af 12 så forskellige mennesker. Det ville være noget andet, hvis godsejerne bad om at få nedsat en kommission til at ordne stridigheder i forbindelse med ophævelsen — f. eks. tilfælde som Rethwisch. På den måde ville kongen gerne hjælpe, men den behøvede kun at bestå af tre medlemmer, jurister, der samtidig var landbrugskyndige.¹⁴⁸

Den unge Brockdorff stod politisk sin onkel meget nær, og det er tydeligt, at han ikke er tilhænger af nogen »landbokommission«. Den gamle var det givet heller ikke. Han var nok formand for den siddende kommission, men det betød ikke, at han i sit inderste billigede denne ide, undfanget af A. P. Bernstorff. Nevøens breve genspejler tydeligt også onklens synspunkter, viser at begge de to herrers bestemte opfattelse var den, at det var *Den Fortw. Deputation*, som *retmæssigt repræsenterede godsejerne*. I et brev af 1. april 1797 skrev Cai Lorenz Brockdorff til den gamle greve, at kongen ikke kan anse udvalget som en repræsentation for besidderne af de adelige godser, da han engang har anerkendt *Den Fortw. Deputation* som sådan.¹⁴⁹

Kommissionens endelige beslutning.

Det var altså umuligt for Kommissionen at blive enig. Foruden spørgsmålet om fortsat kommissionsarbejde eller ej var det afgørende problem, hvilken konklusion man skulle drage af erklæringerne, hvad man rent konkret skulle foreslå Hans Majestæt. Der foreligger *to udkast* fra F. C. Jensens hånd angående den endelige beslutning. Efter den *første* skal erklæringerne indsendes til kongen, der skal redegøres for sagens forhistorie, og det skal meddeles, at Kommissionen havde ønsket at opnå en enstemmig beslutning om denne sag, men godsejernes meninger om, hvad der var nødvendigt for at gennemføre ophævelsen, var faldet meget forskelligt ud, hvorfor Kommissionen ville anbefale godsejernes ønsker til kongens allernådigste opmærksomhed, idet man hå-

bede på, at vanskelighederne ville blive afhjulpet gennem den kongelige nåde, for så vidt det var foreneligt med statens vel.

Denne første formulering må være blevet til under indtryk af menigernes mangfoldighed og uforenelighed, der er en fuldstændig *given op* overfor den opgave, man stod overfor. Der var ikke draget nogensomhelst konklusion, alt blev overladt til kongen. Denne formulering blev da heller ikke den endelige. Den blev streget ud, og professoren konciperede en *ny resolution*. Det hedder heri, at man var blevet enig om — idet erklæringerne blev fremsendt cum *petito remissionis* — at der skulle gives kongen meddelelse om, at den almindelige beslutning om livegenskabets ophævelse nu var blevet »bragt til fuldstændig modenhed« gennem Kommissionens anstrengelser, således som det fremgår af bilagene, og at samtlige godsejere — med en enkelt undtagelse — havde erklæret sig for livegenskabets ophævelse. De fleste var besluttet på at afslutte denne sag i løbet af 8 år, nogle dog i løbet af et længere tidrum. I denne forbindelse var der blevet fremsat ønsker ang. hjælp til fideikommissbesiddere, ang. militærvæsnet og en tyendeordning, samt givet udtryk for håbet om, at denne frigivelse ikke vil gøre afbræk i de forrettigheder, som de adelige godsers undersætter hidtil havde haft.¹⁵⁰ Kommissionen tvivler ikke på, at Hans Majestæt vil behage at lytte til ønsker af denne art, ønsker som til dels har stor betydning for denne ønskværdige sag og ikke kan skilles derfra, og man opfylder derfor »en yderst behagelig pligt ved at kunne afgive forsikring om, at man på denne måde ser sagen afsluttet«.

Foruden mødereferaterne i protokollen foreligger der forskellige *beretninger om* de drøftelser, der havde fundet sted i Kommissionen. Dens *formand* har i januar 1798 redegjort for, hvad der skete i disse mærkelige martsdage: »Da nogle af de herrer kommitterede trængte på for at få taget en beslutning så hurtigt som muligt og få den afsendt til Hans Majestæt Kongen med næste post, så udvirkede den største del af de tilstedeværende kommitterede virkelig, at en allerunderdanigst forestilling blev affattet i stor hast, blev ekspederet og afsendt med originalerne«. ¹⁵¹ Det fremgår heraf, at man har presset på for at nå en afgørelse så hurtigt som muligt. Tre år senere oplyste Eggers, at Bernstorff kort efter omslaget 1797 »talte med mig om de midler, hvorved han håbede at fremskynde gennemførelsen«. ¹⁵² Statsministeren ønskede et hurtigt resultat af overvejelserne, og det vidste i hvert fald nogle af Kommissionens medlemmer. Derfor trængte man på for at nå frem til en afgørelse, mens Brockdorff ville forhale en sådan.

I det hele taget var *Brockdorff* yderst utilfreds med mødet og dets forløb. *Den beretning*, han afgav herom i et brev til fyrst *Hessenstein*,

er et klart vidnesbyrd herom. Han kritiserede, at man anvender stemmeflertal og simpelthen meddeler kongen, at man vil være bundet til ophævelsen af livegenskabet i løbet af 8 år, idet man fortier forskellen i synspunkter og de forbehold, der er taget. Han er også utilfreds med den måde, man havde behandlet spørgsmålet om privilegier på. Han har prøvet at undgå »denne fælde . . . og jeg har med stor styrke sat mig derimod, idet jeg erklærede, at jeg højtideligt protesterede derimod, og jeg tænkte endda på at hæve mødet, idet jeg ikke ønskede at gå bort fra sandhedens vej og endda begå et falsum«. Derfor var det absolut nødvendigt at fremsende originalerne, så Kancelliet kunne lære sandheden at kende og vide besked om, »hvad vi endnu må kræve, inden vi tager vor endelige beslutning«. Når man kender godsejernes originale betænkninger og Rantzaus bearbejdelse deraf, forstår man egentlig godt grevens vrede.

Hessenstein misbilligede, at Brockdorff var veget tilbage fra at hæve mødet. Denne kritik ærgrede dog den gamle greve. Han havde været nødt til at handle, som han gjorde. Fyrsten synes også at have bebredet Brockdorff, at Kommissionen ikke havde afgivet sin *beretning til kommittenderne*. Greven var i princippet enig med Hessenstein herom, men da en sådan fremgangsmåde ikke ville have haft anden virkning end at trække sagen i langdrag, uden at man ville have vundet noget til gengæld, kan han ikke se, der er sket nogen stor ulykke derved. Man kan i og for sig ikke andet end undre sig over, at han går så let hen over dette spørgsmål. Det havde næppe fra først af været Ridder-skabet eller de ikke-riciperedes tanke, at der skulle foretages nogen henvendelse til regeringen, uden at indholdet heraf var blevet godkendt. Vel var de enkelte blevet spurgt, men uenigheden var så stor, at det vel ville have været naturligt at forelægge sagen for kommittenderne — og da ikke mindst, hvis man ønskede at forhale sagen eller at hindre dens videre fremgang.

Til slut siger Brockdorff, at brevet til Bernstorff er som fra en ven til en anden, og der kan ikke være anden mening dermed end at bede Statsministeren meddele Kommissionen sin opfattelse af sagen. På denne måde kan der skaffes yderligere klarhed, men Kommissionens medlemmer kan ikke på nogen måde blive forpligtet derved.¹⁵³ Der kan ikke være tvivl om, at Brockdorff har ment, at Kommissionen endnu ikke var færdig med denne sag. Han skulle få ret, om end på en anden måde, end han havde tænkt sig.

Umiddelbart efter mødet gav *Baudissin* meddelelse til *A.P. Bernstorff* om, hvad der var sket. Man havde håbet, siger han, at kunne forlige

de forskellige synspunkter i Kommissionen og udforme en almindelig beslutning, som kunne forelægges for Hans Majestæt. Det håb er imidlertid kun ufuldstændigt gået i opfyldelse, og man må nøjes med at meddele kongen de forskellige synspunkter, som heldigvis stemmer overens, når det gælder det vigtigste punkt: livegenskabets ophævelse. De fleste har udtalt sig til gunst for en frist på 8 år, og Kommissionens medlemmer har enstemmigt erklæret sig herfor, en oplysning, der nok må siges at være både rigtig og forkert.

Baudissin fortæller, at baron Brockdorff har gjort en stor indsats for at »forene synspunkterne hos nogle medlemmer i vor kommission«. Nu er der kun at håbe på, at Statsministeren vil bifalde den måde, de har grebet sagen an på. Han slutter med at fortælle, at Kommissionen udtrykkeligt har pålagt ham overfor Statsministeren at redegøre for alt dette og forsikre ham om den ubegrænsede tillid, dens medlemmer nærer til hans velvilje.¹⁵⁴

I en beretning om Kommissionens arbejde, formodentlig ført i penen af *Chr. Rantzau*, oplyses det ganske kort, at da man ikke kunne blive enig i Kommissionen, så forelagde man de forskellige opfattelser for Hans Majestæt, idet man dog anså en frist på 8 år som fastslået.¹⁵⁵

Det har sikkert været trætte mænd, som gik fra mødet den 9. marts. Tilfredse med dagens arbejde kan de næppe have været, allermindst de, som nu i snart et par år havde arbejdet for livegenskabets ophævelse. Den resolution, som de lange drøftelser havde ført frem til, var på en måde ikke engang et kompromis, den fastslog nok, at ønsket om livegenskabets ophævelse var næsten enstemmigt — hvad det i virkeligheden ikke var — og at de fleste var stemt for en frist på 8 år, men man havde ikke kunnet enes om noget konkret forslag vedrørende alle de praktiske problemer, som var blevet berørt i cirkulæret og i erklæringerne.

Det blev nu regeringens sag at træffe afgørelse herom på grundlag af de foreliggende udtalelser og dens egne synspunkter. Kommissionens uenighed var ensbetydende med, at den ikke fik nogen indflydelse herpå. Det var i virkeligheden at *unddrage sig ethvert ansvar*, men man kunne så heller ikke kritiseres af de mange, der var imod reformen.

Bemærkelsesværdigt er det også, at der i beslutningen ikke er en eneste antydning af, hvilke *tanke* man har gjort sig om *sagens videre forløb*. Skulle ophævelsen være tvungen, kunne man fastsætte en almindelig frist på 8 år? Spørgsmålet om den måde, hvorpå selve reformen skulle føres ud i livet, var overhovedet ikke berørt i cirkulæret og knap nok i erklæringerne. Parcellering, arvefæste eller tidsfæste,

nedlæggelse af bøndergårde, indersternes stilling var jo væsentlige problemer, der i højeste grad var stillet på dagsordenen i den offentlige diskussion, og som også havde været fremme i den tidligste drøftelse mellem Reventlow'erne og København. Det lå udenfor Kommissionens kommissorium at stille forslag om en løsning af disse problemer, og det er også hævet over enhver tvivl, at det f. eks. ville have været ganske udelukket at nå frem til et forslag om, at der ved reformen skulle gennemføres arvefæste for bønderne. Men der havde været mulighed for at foreslå regeringen forholdsregler, der kunne fremme de praktiske reformer. Fritz Reventlow havde jo i sin tid været inde på den tanke. — Men Kommissionen var tavs.

At *resultatet* af Kommissionens arbejde var *ringe*, kan der ikke være tvivl om. Selv den gamle greves nevø i Tyske Kancelli syntes, at henvendelsen til kongen var holdt lidt for meget i almindelighed, og kunne have ønsket, at den mere havde været rettet mod de enkelte punkter.¹⁵⁶ Ansvar for Kommissionens svigten falder tilbage på alle dens medlemmer, men *hovedansvaret* er dog nok *den gamle greves*. Skulle den tvungne ophævelse af livegenskabet gennemføres, ønskede han sagen udskudt længst muligt, godsejerne sikret så mange fordele som tænkeligt var.

Det er klart, at arbejdet i en kommission, hvis reelle — om ikke formelle — opgaver var at udarbejde et konkret forslag om livegenskabets ophævelse, måtte komme til at lide stærkt under, at dens *formand* i virkeligheden var *modstander* af selve den tanke, som skulle gøres til virkelighed, ja vel end ikke billigede selve kommissionens eksistens. Men ligeså skæbnesvanger viste det sig at være, at den *reformvenlige gruppe ikke* kunne blive *enig* om den konkrete politik, der skulle føres, og allermindst kunne enes den 9. marts, da resultatet af det hidtidige arbejde skulle udkrystalliseres.

Den 10. marts mødtes Kommissionen påny, denne gang på Knoop. Ahlefeldt og Blome var dog ikke med, men ellers var det de samme mødedeltagere som dagen før. Først oplæste F. C. Jensen udkast til den forestilling, der skulle sendes til kongen. Efter at denne var blevet »munderet«, blev den underskrevet. Desuden konciperedes en skrivelse til A. P. Bernstorff, og denne blev derefter også »munderet« og underskrevet. Da man kørte bort fra Knoop, mente de fleste nok, at nu var *det* arbejde fra hånden. Nogen særlig følelse af stolthed over veludført arbejde kan vel næppe have besjælet de herrer.

Henvendelsen til kongen og til A. P. Bernstorff.

Skrivelsen til kongen¹⁵⁷ begynder med en — iøvrigt senere tilføjet — udtalelse om, at de af kongen og hans forfædre bekræftede privilegier til tider har gjort det nødvendigt at bønfalde kongen om disses opretholdelse, og det er derfor underskriverne en så meget desto større glæde at nærme sig denne i en sag, hvor der er tale om opofrelse, som mere er en følge af følelse for menneskevel og menneskelykke end en nødvendighed, fremtvunget af omstændighederne. Vel er det også den almindelige røst, men først og fremmest er det godsejerne selv, der har givet den første foranledning til dette skridt, og ønsket om at give landets nådigste herre et uhyklet bevis på hengivenhed og fædrelandskærlighed har bragt sagen »til fuldstændig modning«.¹⁵⁸

Det er måske ikke tilfældigt, at forestillingen indleder med en omtale af godsejernes privilegier, det var et hovedmotiv i den Brockdorff'ske tankeverden, og det er jo en hel elegant måde at få disses eksistens bragt i erindring på. Nogle af sætningerne må vel have fået en og anden af Kommissionens medlemmer, der kendte hele forhistorien og de stemninger, der var givet udtryk for i erklæringerne, til stille at fremmumle et par ord om papirets tålmodighed.

I det følgende redegøres ganske kort for Kommissionens nedsættelse, dens virke og cirkulærets udsendelse. Det siges, at der kun er 7 godsejere i Slesvig, 13 i Holsten, hvis indstilling til sagen er ubekendt.¹⁵⁹ Derefter følger en redegørelse for resultatet af Kommissionens arbejde. Det hedder her, at de deputerede er lykkelige over, at deres bestræbelser har bragt den almindelige beslutning om livegenskabets ophævelse »til en sådan grad af fuldendthed«, at samtlige gods-ejere — på en nær — har erklæret sig for afskaffelsen af det personlige livegenskab. Iøvrigt følger redegørelsen i alt væsentligt den formulering, som man var nået frem til den 9. marts. Det nævnes dog, at man håber på en lettelse med hensyn til levering af soldater, især for godserne i grænseområderne.¹⁶⁰

Af *brevet til A. P. Bernstorff* fremgår det, at hele sagen, forestillingen til kongen og de indkomne erklæringer blev sendt til denne. De beder ham anbefale forestillingen overfor kongen. Hans Excellences patriotiske interesse for Ridderskabets og godsejernes ve og vel, som han har vist i så mange tilfælde, får dem til, fuld af tillid, at håbe på, at han også i dette tilfælde, hvor der er tale om lykken for de godsundersætter, hvis tilstand nu bliver ganske anderledes, vil fremme gods-ejernes ønsker, som nærmere er givet i bilagene og over for Hans Majestæt kun er anført i almindelighed, og det så meget desto mere,

som disse kun angår godsundersåtternes ve og vel under de ændrede forhold og er holdt indenfor rettens og billighedens grænser. Under-skriverne erklærer uden forbehold, at de for deres egen person er rede til at ophæve livegenskabet i løbet af 8 år.¹⁶¹

AFGØRELSEN

Overretternes betænkninger.

I Tyske Kancelli blev sagen behandlet på ganske rutinemæssig måde. Den 1. april udbad man sig en udtalelse fra de to overdikasterier, Overretten og Den holstenske Regering i Glückstadt. Specielt nævntes de særlige problemer, der var forbundet med at give fideikommisbesiddere, testamentseksekutorer m. fl. dispositions-bemyndigelse. Samme dag skrev Kancelliet til Generalitets- og Kommissariatskollegiet ang. spørgsmålet om at give adelige godser i grænseamterne tilladelse til at betale penge i stedet for at stille soldater in natura på samme måde, som de pågældende amter havde fået det. Kancelliet udtalte, at dette ønske var billigt og passende med forholdene.¹⁶²

Overrettens svar, dateret 24. april 1797, var ret kort. Beslutningen om livegenskabets ophævelse anså Overrettens medlemmer for en i høj grad ønskelig begivenhed. Der vil ikke være noget til hinder for, at også fideikommisbesiddere kan ophæve livegenskabet. Efter deres opfattelse bør man heller ikke tage hensyn til, at en enkelt har udtalt sig imod ophævelsen, og at der er nogle, hvis indstilling til sagen ikke kendes. Der kan heller ikke indvendes noget imod, at der, ikke mindst af hensyn til forpagtningerne, vil gå 8 år, før ophævelsen kan ske. Spørgsmålet om en ny *tyendeordning* fortjener al mulig opmærksomhed, og det nævnes, at Overretten i 1780 fik ordre til at komme med forslag herom. Der blev indsamlet en del materiale, men så skete der ikke mere i sagen. Nu vil forholdene være helt anderledes, og man kunne eventuelt anmode Den Fortw. Deputation om at indsende forslag herom.

Den holstenske Regerings udtalelse kom betydeligt senere, først den 22. maj 1797, men var også meget udførligere end Overrettens. Den er underskrevet af F. A. W. von Witzendorff, grev Peter Rantzau, af linien Ahrensburg, farbroder til Ernst Schimmelmans så tidligt døde Emilie,¹⁶³ J. L. F. von Preuser, M. Feldmann, H. F. von Eggers, C. U. D. von Eggers' fader, og J. C. Moritz. Det var altså kun en enkelt af dem, der havde ansvaret for denne betænkning, som hørte til Ridderskabets kreds.

Det hedder til indledning, at man var fuldstændig overbevist om nødvendigheden af livegenskabets ophævelse, men på den anden side heller ikke underkendte de vanskeligheder, som nødvendigvis måtte melde sig i forbindelse dermed. Der er i vor tid en umiskendelig trang hos de lavere folkeklasser til frihed og til større borgerlige rettigheder, og mange steder har man set, hvilke sørgelige følger en sådan kan få, når de overlades til sig selv, uden behørig ledelse. Der kan derfor heller ikke være to meninger om nødvendigheden af at forebygge en sådan udvikling gennem fornuftig og formålstjenlig eftergivenhed. Frihedsfølelsen må ledes, så den kan blive til fordel for staten og for den enkelte. Ingen vil vel benægte, at personlig frihed er en af de vigtigste borgerlige rettigheder, og ophævelsen af livegenskabet er vel også det første skridt, man kan tage for at gøre de lavere folkeklasser ædlere og lykkeligere, så de bliver egentlige borgere i staten. I Holsten er ophævelsen særlig nødvendig, fordi ikke blot tidens almindelige frihedsånd, men også de lokale omstændigheder synes at kræve en fremskyndelse af sagen.

I Danmark er det personlige livegenskab ophævet og vil helt forsvinde, når århundredet rinder ud. De frie folk i Holsten har vundet meget ved de høje kornpriser i frugtbare år, og der vil næppe være mange livegne, som ikke vil ønske at være i samme stilling. De uroligheder, der har været på nogle godser, synes at understøtte denne formodning. *Ophævelsen er nødvendig*, og kongen kan umuligt være ligegyldig overfor spørgsmålet, om denne sker, og hvorledes den sker. Statens vel ville have gjort det nødvendigt for regenten at gribe ind, hvis ikke de fleste godsejeres patriotiske sindelag var kommet denne nødvendighed i forkøbet. Det tjener dem til ære, og det giver dem den fordel, at de kan vælge de forholdsregler, som passer bedst til de enkeltes og til de særlige forhold. Spørgsmålet er nu, om man kan gennemføre en almindelig ophævelse af livegenskabet?

Efter en juridisk analyse af problemerne og de foreliggende oplysninger om de enkelte godsets stilling mener Regeringen, at der ikke kan være tvivl om det berettigede i at indgive en forestilling om en almindelig forordning ang. ophævelsen, med hvilken statens vel også er så nær forbundet. Men måske kan man nå det samme resultat uden nogen forordning, og de, der nu er imod, ville vel gå med, når kongen udstedte et reskript, som vil være nødvendig i denne forbindelse, og hvori det blev tilkendegivet Den Fortw. Deputation, at den almindelige ophævelse af livegenskabet ikke blot er kongen særlig velbehagelig, men også vil være til nytte for godsejerne selv. Skulle de

forblive ved deres nuværende tanke, så vil der altid efter 4-8 års forløb være tid til at træffe yderligere foranstaltninger.

Også *quaestio quomodo* er af vigtighed, men Kommissionen har slet ikke indladt sig på dette spørgsmål, og det er Regeringens opfattelse, at man ikke lige for tiden behøver at drøfte enkeltheder i forbindelse hermed, også fordi her mere er tale om *iura singulorum*, som man i øjeblikket må overlade til den enkeltes foranstaltning, fordi de lokale og økonomiske forhold her spiller så stærkt ind. Man anser det heller ikke endnu for tilrådeligt at fastslå *tidspunktet* for ophævelsen, fordi undersåtterne først må være vant til og i stand til at nyde friheden. På den anden side vil det være *betænkeligt* helt at overlade det til *godsejerne* at *bestemme, hvornår og hvordan* ophævelsen skal ske, og Regeringen tror heller ikke, at de selv ønsker dette. Ophævelsen kan ske på *fire måder*:

1. Undersåtterne får en del af bonde- eller hovedgårdsjorden som ejendom eller i arveforpagtning mod penge- eller naturalydelse.
2. De overtager jorden i tidsforpagtning med eller uden fortrinsret til fremtidig forpagtning.
3. Jorden overtages på en af ovennævnte måder og undersåtterne yder nogle spanddage, kådnere og inderster nogle gangdage.¹⁶⁴ Eksempler på en sådan ordning findes på godset Tangstedt.¹⁶⁵
4. Godsejerne kan gøre undersåtterne frie, men fratage dem al jord.

Det kan ikke være staten ligegyldigt, hvilken fremgangsmåde man vælger. Ved den under 4 nævnte mulighed vil staten straks få et stort antal daglejere, som senere vil blive tiggere, men uden at landets dyrkning vil vinde derved. Vælger man mulighed 2, vil resultatet blive det samme, selvom det vil vare noget længere, inden virkningen viser sig, og selvom man fastslår en vis fortrinsret for de nuværende brugere, vil landbruget komme til at lide under usikkerheden i besiddelsen og forpagtningsstykkernes størrelse. Mulighed 3 involverer en slags reelt, men ikke personligt livegenskab, men hvis hoveriet er nøje fastsat og efterhånden afløses med pengeafgifter, vil dette tjenesteforhold være lidet skadelig. De er altfor overbevist om de fleste godsejeres ædle og storsindede tænkemåde til at frygte for, at de vil vælge mulighed 2 eller 4, men udelukke det kan man ikke, og mulighed 4 ville kongen efter Regeringens opfattelse aldrig kunne gå med til.

For at undgå alle skadelige følger vil det derfor være nødvendigt med en forordning om, at vel overlades det til de enkelte godsejere at ordne de nye forhold, men de skal være forpligtet til, når deres *plan* er udarbejdet, at indsende denne *til godkendelse*, hvorved staten

kan sikre sig, at forandringerne ikke kommer til at gå ud over undersåtterne. Godsejeren opnår en sikring af sin indretning og undgår retsstridigheder, som ellers let kan opstå — Rethwisch er et eksempel herpå. Herved mener man at undgå det paradoks, der har været i den tidligere del af betænkningen, og man mener ikke at være gået godsvejernes rettigheder for nær. Regeringen tvivler på, at godsejerne — selv under livegenskabet — kunde give alle bondemarken til fremmede eller kunne nedlægge gårdene uden affindelse til de livegne.

En sådan godkendelse er ikke mindst nødvendig ved fideikommis'er m. m. Iøvrigt mener man ikke, at der for disses vedkommende vil være formelle betæneligheder ved ophævelsen. Det nævnes dog, at på fideikommis'er bør hoveriet ikke afløses med penge, men med naturalier eller efter en middelpris.

Angående spørgsmålet om ophævelsens *betydning for undersåtternes forrettigheder* udtaler man:

1. Militærvæsenet. Selvom det ikke i øjeblikket er nødvendigt at komme ind derpå, da der forhandles med de militære myndigheder, nævnes det dog, at der må indrettes særlige lægder, og at spørgsmålet om soldaternes forbliven på godset må drøftes nærmere.
2. Stempelpapirfriheden for godsundersåtterne bør vel opretholdes.
3. Disse bør også i fremtiden være fri for kopskat, således som også de tidligere storfyrstelige undersåtter er det.
4. Det vil formodentlig være nødvendigt at udstede et regulativ ang. toldpligtigheden. Der henvises her til forskellige tidligere betænkninger, afgivet af Regeringen, bl. a. 1765 i forbindelse med udparcelleringen af godset Søndensø (Südensee). Skulle man anse det for nødvendigt at anvende strengere grundsætninger end før, vil det dog være tilrådeligt, at man ikke bringer disse i anvendelse ved den første indretning.
5. Handler om de særlige problemer i forbindelse med møller og patronatsret.
6. Angående en tyendeordning for godserne foreslår man, at Den Fortw. Deputation anmodes om at udarbejde en sådan og indsende den til approbation. Bedre endnu vil det måske være at nedsætte en særlig kommission til at udarbejde en sådan.

Til slut henstiller man til Kancelliets overvejelse, om der ikke bør nedsættes en *kommission* — eventuelt to, een for hvert af hertugdømmerne — til at klare de mange forskellige problemer i forbindelse med denne sag. I hvert fald eet af dens medlemmer bør være fortrolig med godsernes indretning, må vel helst være godsejer. De enkelte godsejere

eller Den Fortw. Deputation kunne så forhandle med den, og den kunne sende sine betænkninger til overretterne eller til Tyske Kancelli i de tilfælde, hvor det var nødvendigt.

Regeringen henstiller til Tyske Kancellis eget skøn, om man skal korrespondere med Den Fortw. Deputation ang. udnævnelsen af kommissionen, eller om man evt. skal vente med at nedsætte den, indtil de første ansøgninger fra godsejerne i forbindelse med denne sag måtte foreligge, også fordi man i så høj grad ønsker, at godsejerne må være overbevist om, at kongen ikke tænker på at gøre indgreb i deres gamle og sædvanlige rettigheder, men kun mener at måtte våge over undersåtternes ve og vel.¹⁶⁶

Den holstenske Regerings betænkning er præget af, at kollegiets medlemmer har ønsket at træde varsomt, man er klar over, at der må fares med lempe, og at der indenfor godsejernes kreds vil være en stærk uvilje imod enhver indblanding i deres frie dispositionsret over godserne. Men ser man bort fra de mange smukke ord, prøver at komme bag de forsigtige udtryk, at finde frem til den mening, kollegiet — eller dets flertal — har haft, er det klart, at man *ikke* anser det for muligt at *overlade alt til godsejerne* selv. Staten må under en eller anden form kontrollere den kommende tids udvikling. Man erkender, at Kommissionen ikke har beskæftiget sig med måden, hvorpå reformen skulle gennemføres, og man tager da selv fat på disse så vigtige problemer. Regeringen mener, at det rigtige vil være at indføre arveforpagtning eller ejendom, man er modstander af tidsforpagtning og ikke mindst af bøndergårdenes nedlæggelse, som man nærmest er tilbøjelig til at anse for ulovlig.

Den nødvendige kontrol af reformen vil bedst kunne ske gennem en eller to sagkyndige kommissioner. Tanken herom er jo ikke ny. Alle-rede A. P. Bernstorff mente, at der burde nedsættes en særlig kommission til at behandle de rent praktiske problemer, når først selve spørgsmålet om ophævelsen var klaret, og Eggens var inde på tanken om at udpege særlige kommissarier i forbindelse med planlægningen af de praktiske reformer og ordningen af lån fra Kreditkassen. Godsejerkommissionen havde jo selv i sit sidste møde indgående behandlet dette problem.

Behandlingen i Tyske Kancelli.

Da den holstenske Regerings betænkning nåede Tyske Kancelli, kunne dettes chef ikke mere deltage i kollegiets drøftelser. Den 24. april blev Bernstorffs datter gift med Cai Reventlow. Under vielsen blev Statsministeren ramt af en forkølelse og en dermed følgende kolik. Han

kunne ikke deltage i festen, men måtte gå til sengs. Få dage efter syntes sygdommen at være forbi, og 28. april var han med til mødet i Statsrådet. Da han søndag den 7. maj skulle i kirke, ramtes han påny af kolik, og tirsdag aften erklærede lægerne, at han befandt sig i den yderste livsfare. 4-5 gange om dagen forhørte Kronprinsen sig om den syges tilstand. Carl af Hessen, Chr. D. Reventlow og Ernst Schimmelmann veg så at sige ikke fra det Bernstorff'ske hus, fra tidlig morgen til om aftenen var forgemakket næsten ikke tomt. Alle i residensbyen fulgte med bekymring Statsministerens sygdom. En tid gik det fremad, men 3. juni meddelte morgenbulletinen, at man måtte frygte det værste.¹⁶⁷ Denne gang blev det døden. Den 21. juni 1797 lukkede den store statsmand sine øjne, begrædt af en hel nation.

Den oldenborgske gesandt i København gav ham et smukt eftermæle: »Kronprinsen har mistet sin bedste ven, de danske stater den mest tro, den mest virksomme patriot og Europa en af de største statsmænd«. ¹⁶⁸ Den Fortw. Deputation besluttede den 4. juli at foreslå sorg i fire uger for alle, der hørte til Ridderskabet.¹⁶⁹

Da Kancelliet skulle behandle denne sag, var det altså et *kollegium uden chef*, der skulle tage stilling til dette intrikate problem, der berørte så mange menneskers skæbne. De tre deputerede var Chr. L. Schütz, Fr. Carl Krück og Cai Lorenz Brockdorff, den gamle Kletkamp-greves nevø.¹⁷⁰

Schütz var københavner af fødsel, havde studeret ved universitetet i sin fødeby, og havde siden 1760 været knyttet til Kancelliet. Noget førstehåndskendskab til det problem, der nu stod på dagsordenen, kunne han ikke have. Han var vel nok en habil embedsmand, omend ikke nogen betydelig personlighed.¹⁷¹ *Krück* havde mere personlig kontakt med landbrugsforholdene, idet han i en del år havde været sekretær i den slesvig-holstenske Landkommission. 1775 var han af A. P. Bernstorff blevet udpeget til ekspeditionssekretær i Tyske Kancelli. I 1795 blev han overprokurør og havde som sådan hovedansvaret for udarbejdelsen af lovforslag m. m. Han blev anset for en administrativ dygtighed og var en af Bernstorffs bedste medarbejdere i Kancelliet.¹⁷²

Den 31-årige *Cai Lorenz Brockdorff* var en personlighed af format, begavet med en sjælens klarhed og ro, forsigtig, klog, vidende, en betydelige statsmand,¹⁷³ og han kom da også senere til at spille en stor rolle i Hertugdømmernes historie. I sine anskuelser om denne sag stod han sin onkel meget nær, som det fremgår af hans breve til denne. Allerede i 1796 havde han overfor den gamle greve præciseret, at den nedsatte kommission kun kunne afgive belæringer, ikke komme med påbud. In-

gen var forpligtet til at godkende eller følge en vedtagelse i Kommissionen.¹⁷⁴

I Kancelliet blev der nu udarbejdet en redegørelse for indholdet af godsejernes erklæringer, Kommissionens betænkning og overdikasteriernes udtalelser, og den 17. juni 1797 kom sagen til *behandling i Kollegiet*. Man vedtog her, at der skulle indgives forestilling i sagen, og at man heri skulle foreslå følgende, dog uden i øjeblikket at inkludere sig i enkeltheder:

Man skal meddele Kommissionen kongens store glæde over godsejernes beslutning, idet det erklæres, at ophævelsen ikke skal have nogen skadelig indflydelse på godsundersåtternes hidtidige rettigheder, at fideikommissbesiddere m. m. vil få bemyndigelse til at tiltræde de øvrige godsejeres beslutning, og at man vil rette al opmærksomhed mod forslaget om, at godserne i grænseamterne skal have tilladelse til at betale penge i stedet for at stille soldater, hvorom der allerede er indledt forhandlinger med Generalitets-Kollegiet. Endelig skulle det også meddeles, at arbejdet med en tyendeordning var begyndt, og at det ville blive overdraget Den Fortw. Deputation at arbejde hermed. Af den skrivelse, der skulle sendes til Kommissionen, når den kgl. resolution var faldet, skulle Den Fortw. Deputation have en kopi, og det skulle samtidig pålægges den at udarbejde en constituenda til en tyendeordning med særligt henblik på livegenskabets ophævelse.¹⁷⁵

Kancelliet tog nu fat på udarbejdelsen af *forestillingen* til kongen. Den gør ganske kort rede for sagen og omtaler også de to overdikasteriers erklæring. Det er bemærkelsesværdigt, at omtalen af Den holstenske Regerings betænkning er ganske kort, og det siges kun, at denne ikke mener, man i øjeblikket behøver at gå ind på enkeltheder, også fordi sagen i grunden angår jura singulorum, og godsernes økonomiske beskaffenhed og forhold spiller så stor en rolle. Det er rigtigt, at sådan står der i Regeringens erklæring, men der står meget mere end dette, og løserevet fra hele sin sammenhæng giver disse udtalelser ikke et korrekt billede af, hvad Regeringen i Glückstadt i virkeligheden ønskede. Hvad angår selve det konkrete forslag til resolution, fulgte man nøje den tidligere beslutning.¹⁷⁶

Gennem de breve, som Cai Lorenz Brockdorff sendte sin onkel, er det muligt at få et *indtryk af forhandlingerne* i Kancelliet og i Statsrådet. Sagen er jo blevet behandlet meget hurtigt, og det er sandsynligt, at Brockdorff har presset på for at få den afsluttet. Den 20. juni meddelte han onklen, at den ville være klar før St. Hans markedet i Kiel, da Ridderskabet skulle holde sin generalforsamling. Noget senere siger

han, at der er mange, selv Ernst Schimmelmann, som synes, at sagen er blevet ført for hurtigt igennem. Iøvrigt fortæller han, at han især har bestræbt sig for, at resolutionen kun kom til at indeholde *opmuntring*, *ingen befaling*, ingen tvang. Det var hans opfattelse, som han detailleret og vidtløftigt gjorde rede for — det må vel have været på kollegiemødet den 17. juni — at pluraliteten ikke kunne binde minoriteten, og at man endda ikke kunne anse de enkelte erklæringer for bindende. Med hensyn til det rent formelle holdt han på, at det kun var Den Fortw. Deputation, der var godsejernes repræsentation, og at kongen derfor ikke selv kunne skrive til Kommissionen, alt måtte gå gennem Deputationen. Fremgangsmåden måtte derfor blive den, at Kollegiet meddelte Kommissionen den kgl. resolution.¹⁷⁷

Således som forholdene var i Kancelliet på denne tid, måtte Brockdorff få betydelig indflydelse på sagens udfald. Af de deputerede var den ene — Chr. L. Schütz — en mand uden format og uden kendskab til de forhold, der var til diskussion. Overprokurørens dygtighed er ubestridelig, hans kendskab til Hertugdømmernes forhold også, men når det gjaldt de særlige problemer i forbindelse med de adelige godser, måtte han komme til kort overfor den unge adelsmand, der selv tilhørte Ridderskabet, hvis onkel var en af dets førende mænd, formand for den kommission, hvis arbejde var grundlaget for drøftelserne, og som selv var en betydelig personlighed, der havde en ganske klar mål-sætning i denne sag. Sammenligner man resultatet af Kancelliets drøftelser med de tanker, som *Brockdorff* gjorde rede for i brevet til onklen, er det klart, at det på afgørende måde var ham, der havde *præget Kollegiets indstilling* til kongen. Der måtte ikke ske noget afgørende i denne sag, alle udtalelser skulle holdes i almindelighed, intet skulle påbydes, ingen skulle bindes, det var hans mål, og man tør sige, at forestillingen klart og tydeligt følger denne linie.

Kommissionen havde selv gjort det let for Brockdorff at føre sin politik igennem, for da den afgørende dag kom, havde den på grund af indre splid givet op overfor opgaven. Ansvarer herfor må — i hvert fald delvis — lægges på grev Brockdorff og dem, der fulgte ham. I Kancelliet sad hans nevø, der i denne sag delte sin onkels synspunkter, gjorde hans politik til sin. Og hvem skulle stå ham imod? Bernstorff lå dødssyg, og da sagen blev behandlet i Statsrådet var han ikke mere blandt de levendes tal. Chr. D. Reventlow fik først den 5. juli sæde i Statsrådet.¹⁷⁸ Brockdorffs udtalelse om, at også Schimmelmann mente, sagen var behandlet temmeligt hurtigt, lader vel ane, at denne ikke har været tilfreds med udfaldet, men intet tyder på, at han på denne tid

har foretaget sig noget i sagen. Endelig var der Kronprinsen selv. At sagen lå ham stærkt på sinde, vidste alle og enhver. Hvilken stilling ville han tage i Statsrådet?

Den endelige afgørelse.

Den 23. juni kom sagen til behandling i *Statsrådet*. Brockdorff fortæller lidt senere, at *Kronprinsen* spurgte, hvad det var for rettigheder for godsundersåtterne, som var omtalt i forestillingen. Referenten — overprokurør Krück — var ikke tilstrækkeligt underrettet herom og sagde, at Kommissionen ikke havde nævnt nogen. Kronprinsen svarede: »Hvorfor fører de ikke et klart sprog og siger, hvad de ønsker, der skal ikke ske dem uret, men jeg kan ikke love noget, som jeg ikke ved, hvad er, og det kunne også let misforstås. Det er bedre, man går det hele igennem«. Kronprinsen havde vel endnu i tankerne den advarsel, som fandtes i det brev, Schimmelmann havde sendt ham nogle måneder før. I forbindelse med spørgsmålet om den militære forfatning ønskede Kronprinsen, at der skulle henvises til den danske ordning.¹⁷⁹

Resultatet af drøftelserne blev følgende: Forestillingen blev godkendt, dog med visse ændringer. Det skulle tilføjes, at kongen »med de varmeste landsfaderlige følelser ønskede, at målet snart måtte blive nået, og ville agte enhver, som bidrog dertil, desto højere«. Punktet angående godsundersåtternes rettigheder skulle udelades, men det skulle pålægges Den Fortw. Deputation, efter at have indhentet Kommissionens betænkning derom, snarest muligt at udtale sig om en bedre *indretning af militærvæsenet*, så byrderne blev mere ligelig fordelt og derfor også mindre besværlige. Der skulle derved tages hensyn til livegenskabets ophævelse og den militære forfatning, som allerede var gældende i Danmark.

Forhandlingerne i Statsrådet viste, at denne sag lå Kronprinsen stærkt på sinde, selvom han næppe helt har forstået rækkevidden af den afgørelse, man nu stod overfor.

Den reelle betydning af hans indgriben i sagen var dog ikke særlig stor, det væsentlige var udtalelsen om en ny militærordning med den danske militærforfatning af 1788 som forbillede. De afgørende spørgsmål, *hvorfor* og *hvordan livegenskabet* skulle *ophæves*, var der ikke taget stilling til. Det måtte stå hen *i det uvisse*, om alle godsejere var forpligtet til at ophæve livegenskabet, om fristen på de 8 år i så fald skulle være bindende for alle, om regeringen skulle føre kontrol med, hvorledes reformen blev ført ud i livet, så godsundersåtterne kunne blive værnet mod overgreb og sikret en menneskeværdig tilværelse i fremtiden. De to Brockdorff'ers politik havde sejret, og den unge de-

puterede kunne da også i et brev til onklen af 19. august give udtryk for sin glæde over, at hans virksomhed i denne sag havde vundet den gamle greves bifald.¹⁸⁰

Tilbage var der kun at udføre den beslutning, der var taget i Statsrådet. Den 27. juni *skrev Kancelliet* — altså ikke kongen — *til Kommissionen* for at kommunikere den kgl. resolution af 23. juni. I indledningen gives udtryk for den kongelige tilslutning til og glæde over den af Ridderskabet og de øvrige godsejere fattede beslutning om livegenskabets ophævelse, som »efter flertallet af erklæringerne vil blive fuldbyrdet indenfor et tidsrum af 8 år«. Det fremgår altså ikke heraf, om Kancelliet har ment, at alle godsejere var forpligtet til at gennemføre reformen i løbet af de 8 år. Den følgende del af skrivelsen indeholder en til tider næsten ordret gengivelse af selve resolutionen. Det eneste bemærkelsesværdige er, at det i afsnittet om den nye militærordning hedder: »med hensyn til den ophævelse af livegenskabet, som tidligere er iværksat på nogle adelige godser og nu skal tilvejebringes på alle de øvrige«. I konceptet er der her tale om et indskud, som dog er foretaget af koncipisten selv. Udtalelsen kunne tyde på, at Kancelliet alligevel har tænkt sig, at livegenskabet skulle ophæves på alle godser, selvom der ikke i skrivelsen er nogen klar tilkendegivelse af, at dette er tilfældet.¹⁸¹

Det var ikke til at undre sig over, om godsejerne rundt om, da de via de distriktsdeputerede fik kommunikeret Kancelliets skrivelse, var i vildrede med, hvad meningen egentlig var. Mange har sikkert spurgt sig selv, om ophævelsen ville være tvungen, eller om den enkelte kunne gøre, som han ville. Ikke mindst i tvivl var vel de, der ikke havde tiltrådt bestemmelsen om de 8 år og måske endda havde protesteret imod afgørelsen ved stemmeflertal.¹⁸²

Den 5. juli blev *Cai Reventlow* udnævnt til A. P. Bernstorffs efterfølger som *præsident* i Tyske Kancelli, ligesom han havde fået sæde i Statsrådet.¹⁸³ Hans broder havde i indtrængende ord opfordret ham til at tage imod Kronprinsens tilbud. Vel kunne han ikke på kort tid udrette alt det, han ønskede, men hans indflydelse ville blive stor, når der var tale om en udnævnelse, som ikke var søgt, ikke ønsket. »Du er åbenbart den, som den offentlige mening og K. P.s tillid har udnævnt«. En gang tidligere har han sagt nej til en lignende anmodning. Nu er det hans pligt at sige ja. Også Ernst Schimmelmänn ønskede, at Cai Reventlow fulgte opfordringen.¹⁸⁴

I en *kommentar* til udnævnelsen udtalte *grev Brockdorff*, at han ikke troede, Cai Reventlow ville kunne finde sig i Kronprinsen ret længe,

»han kan ikke lide at bøje sig for hverken den ene eller den anden«, og han har modtaget posten imod sit inderste ønske. Han kender kun lidet eller intet til »vore rettigheder«, hvad man godt forstår, da han siden sin ungdom altid har været udenlands. Det er også grunden til, at Brockdorff kun få gange har kunnet overtale ham til at komme i »vore forsamlinger«. Og så fortsætter greven: »Sidste gang sagde han til mig, at alle vore anstrengelser alligevel ville være virkningsløse. Jeg svarede ham, at jeg ikke håbede, despotismen ville blive udøvet i hertugdømmet Slesvig, men at man i det samme tilfælde ikke ville finde den i Holsten«. Chr. Ditlev Reventlow kan de ikke vente sig meget af, »han er dansk af hjerte og sjæl«. ¹⁸⁵

Selvom Brockdorff således ikke havde alt for megen tillid til Cai Reventlows indsats, så kunne han og de andre, som var imod eller betænkelige ved livegenskabets ophævelse, nu se fremtiden i møde med ro, hvad dette spørgsmål angik. *Cai Reventlows uvilje mod reformen* måtte gøre det sandsynligt, at sagen ikke ville blive sat på Kancelliets dagsorden foreløbig. Visse overvejelser må der dog have været i den første tid efter hans tiltræden som kancellipræsident. Cai Reventlow har således været inde på tanken om fortsat at lade *Kommissionen bestå*. I et brev af 2. feb. 1798 til broderen siger Fritz Reventlow, at der ganske vist er meget, der taler herfor. Det synes dog at være hans opfattelse, at skal der være en kommission, skal det i hvert fald ikke være den hidtidige, thi han fortsætter: »Men hvorledes og af hvem skal en sådan sammensættes? Og alt kommer dog an på kompositionen. Hvor svært er det ikke bare at få to eller tre indsigtfulde og ivrige mænd ind i Deputationen. Men er kommissionen dårlig besat, så kommer der ikke andet ud deraf end en unyttig korrespondance, og de ikke-riciperede vil mere lægge os hindringer i vejen end yde os hjælp, hvor travlt end nogle af dem har med at råbe frihed!«

Reventlow mener, at man bedre kan nå det endelige mål gennem et samarbejde mellem Kancelliet og Den Fortw. Deputation, hvis man da kan få den til at være virksom. »Skal de ikke-riciperede forene sig med os, sker der altid på begge sider noget menneskeligt, og sagen bliver vanskeligere. Men hvis de bliver hørt om vore forslag ved sagens slutning, så må de vel tiltræde«. ¹⁸⁶ Og dermed synes spørgsmålet om en kommission at være lagt ad acta.

GODSEJERAKTIONEN OG DEN AFSLUTTENDE LITTERÆRE DISKUSSION

Godsejernes aktion i 1798.

Selvom der ikke mere var voldsomme optøjer rundt om som i 1795, var der dog stadig en stærk social uro og spænding. Det var derfor heller ikke så underligt, at efterretningen om, at livegenskabet nu stod for fald, vakte stærkt røre ude i landsbyerne. I et brev til sin broder kunne Fritz Reventlow fortælle om »en lille opstand hos von Qualen«. Det var indersterne, der havde krævet større dagløn end den, der var fastsat i deres kontrakter, og den var endda højere end på noget andet gods, ja endog hos Baudissin. Fritz Reventlow kendte kun sagen gennem sin kones beretning, men selv efter den var uretten på indersternes side. De ville benytte manglen på daglejere til at presse lønnen i vejret, og da von Qualen ikke ville gå med hertil, var de dels undveget, dels havde de nægtet at arbejde. Efter Fritz Reventlows opfattelse var det i et sådant tilfælde nødvendigt at *rekvirere militær*. Må man ikke hindre en sådan åbenbar opsætsighed hos undersåtterne, er man ikke langt fra en revolution. Men efter Julies beretning var eksekutionen blevet gennemført med stor hårdhed, og hele aktionen var ikke blevet ledet af nogen justitarius. von Qualen havde anbragt soldaterne hos de undvegne mænds koner og anbefalet dem at gøre sig det behageligt.

Reventlow ville ikke have noget imod, at Kancelliet afkrævede Den Fortw. Deputation en erklæring, forsåvidt sagen har givet anledning til rygter, som vil falde tilbage på Ridderskabet, eller at retten til at kræve militær blev nærmere fastsat og især forbundet med anvendelsen af retskyndige justitiarier. Men at nægte militær eksekution eller gøre den vanskelig vil være uklogt i vor revolutionære tid, »hvor uroånden mere end nogensinde behøver at blive holdt nede gennem en hurtig og frygtløs håndhævelse af retfærdigheden — men ganske vist også af retfærdigheden«. ¹⁸⁷

Et andet eksempel på uro fra denne tid er fra godset *Ornum*, hvor undersåtterne i okt. 1798 henvendte sig til kongen med en bøn om, at *de unge* måtte søge deres brød, hvor de ville, i stedet for som nu at måtte være *tvunget* til at *tage plads*, hvor godsherren forlangte. De havde længe haft det hårdt, kun troen på, at livegenskabets ophævelse ville mildne deres skæbne, gav dem kræfter til at holde ud. Da Eskilsmark blev udparcelleret og livegenskabet på dette gods ophævet, troede de, at også de skulle blive fri, men de levede stadig under det hårdeste tryk. De var bange for, at godsejeren, hvis han fik viden om deres

henvendelse til kongen, ville behandle dem endnu hårdere. Overretten undlod at indhente nogen erklæring fra godsejeren, også fordi det var unødvendigt. *Tjenestetvungen* var nemlig en så vigtig del af livegenskabet, at forsvandt den, ville livegenskabets bånd blive løst. Vel var den løn, der blev givet, meget ringe, men der var ikke retsligt noget grundlag for at forlange en ændring heri. Den forestående ophævelse af livegenskabet ville dog gøre en ende på dette uheldige forhold. Kancelliet henlagde sagen.¹⁸⁸

Der var uden tvivl adskillige *godsejere*, der var *utilfreds* med resultatet af Kommissionens arbejde, som mente, at den var gået for vidt. Hessenstein var en af dem. I et brev til Brockdorff brugte han udtrykket »de onde hensigters sejr«. Brockdorff svarede dog her skarpt igen. »Alle, Deres Højhed indbefattet, har erklæret, at man vil gøre folkene frie«. ¹⁸⁹ De opståede uroligheder vakte bekymring rundt om.

I 1798 var en del godsejere i Kiel på grund af St. Hansmarked, og der fandt da visse drøftelser sted. Den 3. juli underskrev en række godsbesiddere en *skrivelse til Kancelliet*, hvori de bad om, at der måtte blive grebet ind overfor uroen. Optakten er bemærkelsesværdig: Der tales om, hvorledes det er kongens hensigt, »at de livegne på de adelige godser . . . lidt efter lidt skal frigives fra livegenskabet«. Til de mange reformer behøver man arbejdskraft, men hos »disse enfoldige folk« var der opstået en frihedssvindel, som kunne få de farligste følger. De troede, at de allerede nu var frie, og at godsherskabet ikke mere havde noget at sige over dem, at de kunne kræve højere løn end før, og at de, hvis de ikke fik deres krav opfyldt, kunne undvige uden at blive udleveret eller straffet, eller uden at der hertil kunne rekvireres militær. Det var måske ikke urimeligt at forhøje lønningerne, men man turde ikke gå med dertil. Gjorde man det et år, ville de komme igen og igen.

Det er, hedder det, kongens vilje, at alt på godserne skal forblive i status quo, indtil de nye indretninger er gennemført, og de livegne kan få deres frihed. Dette må »godsundersætterne have at vide af tronen, thi os tror de ikke«, og der må trues med straf for at rejse bort, det må slås fast, at de undvegne ikke vil være i sikkerhed nogetsteds i kongens lande, men at de kan blive arresteret og udleveret til straf. Der henvises i denne forbindelse til patentet af 11. sep. 1795,¹⁹⁰ der indskærpede lydighed og god orden. Undersætterne må ikke prøve at gennemføre nogen forandring, ikke unddrage sig deres lydighedspligt eller kræve højere løn, de to overretter og magistraterne skal overvåge, at

der i deres område ikke findes undvegne, de skal arrestere og udlevere sådanne.¹⁹¹

Der var 17 godsejere, som havde skrevet under på henvendelsen, heraf var de 13 ikke-reciperede, mens kun 4 var fra Ridderskabet, to af slægten Rumohr, Ahlefeldt på Klein Nordsee og Heinrich Reventlow på Kaltenhof, onkel til Kancellipræsidenten. 7 af underskriverne havde godser i Slesvig, 10 i Holsten. Kun eet medlem af Kommissionen vedr. livegenskabets ophævelse havde sat sit navn under, Hagemann. 6 af underskriverne havde ikke udtalt sig året før, to havde været for ophævelsen, men een af dem havde kun givet udtryk for dette ved at tiltræde det synspunkt, som Buchwald på Fresenburg havde. De øvrige havde enten været modstandere eller havde kun givet betinget eller tvivlsom tilslutning.

Når så få af underskriverne tilhørte Ridderskabet, skyldtes det vel ikke, at der her var større tilfredshed med udviklingen, men snarest praktiske vanskeligheder ved at komme i kontakt med disse. Skrivelsen blev iøvrigt sendt til *Den Fortw. Deputation*. Dagen efter, den 4. juli, holdt denne møde, og man behandlede her sagen. Det blev besluttet at sende skrivelsen videre til Kancelliet med en promemoria, hvori man støttede henvendelsen og nævnte, at godsejerne var tilbøjelige til at forhøje lønnen, og at dette også var sket, men at en sådan forhøjelse ikke måtte gennemtvinges ved opsætsighed. Undersåtternes forkerte opfattelse af frihed ville gøre det vanskeligt at stille landsoldater. Da der skulle bruges hjælp fra godsets folk til nybyggeri og andre forberedelser, ville tidspunktet for den almindelige ophævelse af livegenskabet herved kunne blive forsinket.¹⁹²

I mødet deltog de to Brockdorff'er, Warnstedt, Ahlefeldt til Königsförde, Blome på Salzau og som særlig indbudt provst Ahlefeldt til Klein Nordsee, en af underskriverne på henvendelsen. Tre af mødets deltagere havde således været medlemmer af kommissionen vedr. livegenskabets ophævelse.

Den skrivelse, som blev ekspederet dagen efter, var konciperet af F. C. Jensen. Den følger selvfølgelig beslutningen, men uddyber visse udtalelser. Om militærvæsenet hedder det, at soldatertjenesten betragtes som en forpligtelse, der er pålagt undersåtterne af godsejeren, og bønderne mener at kunne unddrage sig denne, når de tjener i et naboamt, fordi de der ikke er i noget lægd, »og godsejerne i betragtning af den almindelige stemning for friheden i mange henseender må finde det for besværligt og betænkeligt at stille bestemte krav om udlevering af undvegne livegne«. Gennem den offentlige bekendtgørelse kan un-

dersåtterne på den ene side få vished for, at godsejerne, »efter at de bestemte år er forløbet«, vil befri dem for det personlige livegenskab, på den anden side vil de erfare, at det er kongens alvorlige vilje, at den hidtidige forpligtelse til troskab og lydighed skal opfyldes.¹⁹³

Den Fortw. Deputations skrivelse har måske særlig interesse ved at understrege, at *livegenskabet skal ophæves* efter et vist antal år, hvor mange nævnes dog ikke. Men der er dog her en klar *forskel mellem godsejernes henvendelse og Deputationens promemoria*. I den første er der ikke på nogen måde en antydning af, at livegenskabet skal forsvinde indenfor et bestemt åremål, derfor heller ikke tale om, at undersåtterne skal have nogen meddelelse om den almindelige ophævelse. Dette er næppe nogen tilfældighed. Der kan ikke være tvivl om, at de fleste af dem, der har skrevet under på henvendelsen, i virkeligheden var modstandere af den almindelige tvungne frigivelse, og skrivelsens formulering tyder på, at de har været af den opfattelse, at den kgl. resolution af 23. juni 1797 og Kancelliets skrivelse af 27. s. m. ikke betød nogen tvungen ophævelse. Der har vel også været nogle, som har tænkt sig, at hvis Kancelliet gik med til at udsende den skrivelse, man ønskede, kunne det hindre eller i hvert fald forhale virkeliggørelsen af en almindelig frigivelse. Hos Den Fortw. Deputation var indstillingen en anden. Her var der ikke tvivl om, at der skulle ske en almindelig ophævelse af livegenskabet — selv om man ikke nævner hvornår — og at dette burde meddeles undersåtterne.

Fritz Reventlow var medlem af Den Fortw. Deputation, men havde ikke deltaget i mødet. Da han fik den nævnte promemoria, *nægtede* han *at underskrive* den. Heller ikke Chr. Schimmelmann ville sætte sit navn under. Fritz Reventlow kunne konstatere, at for en gangs skyld var de to svogre enige.¹⁹⁴ Han var iøvrigt ked af, at hans onkels navn stod på henvendelsen og mente, det ville have været let at få denne til at lade være med at skrive under. Hele sagen ærgrede ham udsigeligt.¹⁹⁵

I et brev til sin broder gav Fritz Reventlow klart udtryk for sin misbilligelse af Den Fortw. Deputations skrivelse. Det var kravet om højere løn, som var grunden til, at sagen blev rejst — og i denne forbindelse henviste han til urolighederne hos von Qualen. De store krav på op til 40 rdl. for tjenestekarle og 20 sk. for daglejere var en sand ulykke og må uden tvivl tilskrives »den almindelige stræben mod en hurtigere nyordning«, idet man overalt oprettede flere små steder og søgte at forøge befolkningen. Derved opnåede man i øjeblikket kun, at der blev mere arbejde og som følge deraf større behov for arbejds-

kratt. De livegne var selvfølgelig utilfredse, når de ikke fik det samme som de frie. For så vidt var klagen berettiget, men ved et publicandum kan den ikke afhjælpes, og i betragtning af tidsånden og den almindelige uvilje mod livegenskabet er en sådan fremgangsmåde den mest unyttige, den mest ukloge, man kunne vælge. Hvis broderen lader sagen blive bekendt, er han bange for, at den vil føre til lige det modsatte af, hvad hensigten var, og han håber derfor, at Kancelliet vil afvise ansøgningen, jo før jo bedre.¹⁹⁶

Allerede den 1. aug. blev sagen behandlet i *Kancelliet*. Kollegiet vedtog, »efter at alle omstændigheder var overvejet«, at man ikke kunne gå med til ansøgningen. I svaret hed det, at den af Ridderskabet og de andre godsejere vedtagne beslutning om fuldstændigt at ophæve livegenskabet indenfor et tidsrum af 8 år havde behaget kongen meget, og den fremskyndede udførelse af dette gavnlige foretagende stemte overens med »Allerhøjstsammes landsfaderlige hensigter«. Tidens nødvendighed gør ophævelsen stadig mere påkrævet. Alle gældende bestemmelser om livegenskabet er forblevet i kraft, og det vil derfor være så meget desto mere nødvendigt, at godsejerne kun anvender disse med varsomhed og på en hensynsfuld måde. Udstedte man den befaling, som var blevet ønsket, ville den let kunne blive misforstået og vække en sensation, som ville være til skade for den almindelige tilfredshed og offentlighedens følelser.¹⁹⁷

Ved deres henvendelse havde godsejerne altså opnået, at det nu for første gang var *fastslået, at i løbet af 8 år* — og det må være fra 1797 at regne — skulle *livegenskabet være ophævet* overalt. Det var deres egen beslutning. Og det var kongens ønske, at frigivelsen skulle ske så hurtigt som muligt. I stedet for at få fastslået, at de livegne skulle lyste og ikke måtte forlade godset, var det blevet tilkendegivet godsjerne, at de skulle vise hensynsfuldhed. Endnu engang havde det vist sig, at tidsånden og den offentlige mening var faktorer, som både Kancelliet og Ridderskabets førende mand, Fritz Reventlow, regnede med. Endnu engang havde denne vist, at han i denne sag ikke var at finde på Ridderskabets og godsejernes mest konservative fløj. Måske var det, fordi hans hjerte fortalte ham, at disse havde uret, snarere dog, fordi han forstod, at det var nødvendigt, både politisk og af hensyn til folkestemningen, at man gik videre ad den vej, man nu var inde på. Der gik ingen båd tilbage.

F. O. V. Lawätz og Chr. Rantzaus pjecer.

Det var *F. O. V. Lawätz'* aktion den 16. januar 1795, som havde sat gang i arbejdet for livegenskabets ophævelse. Det er ikke så mærkeligt, at hans stemme kom til at lyde i drøftelserne. Hans bog »Gemälde der Sclaverey und Leibeigenschaft in den Herzogthümern Schleswig und Holstein« kom i 1797 og blev udgivet under pseudonymet Theodor Sklavenfeind. Der var tvivl i offentligheden om, hvem forfatteren var, og nogle mente, at det var professor Fabricius. *Grev Brockdorff* var dog fuldstændig klar over, hvem der havde ført pennen.¹⁹⁸

Fyrst von Hessenstein havde sendt den gamle herre nogle pjecer, og de havde ærgret greven grundigt. Tidligere ville man have fået satisfaktion ved stokkeslag. Nu er der ikke andet for end at være passiv, thi hvis man tager kampen op mod disse elendige, så vil det kun forøge deres rasen, og de vil svare på angrebet med endnu større voldsomhed. Senere nævner Brockdorff muligheden af at oprette et fond for deraf at kunne betale folk, der ville forsvare godsejerne, men han ved dog ikke, hvorledes man skal finde sådanne.

Lawätz var nok den af alle »skriblerne«, der irriterede ham mest. Han fortalte om »denne elendige Lawätz« og om sammenstød, som han og Fritz Reventlow havde haft med ham, da han var deputeret. »Nu kommer han igen frem på scenen som skribler med sin Sclavenfreund og angriber alle godsejerne, uden at nogen har fornærmet ham, det jeg ved af«. I et senere brev siger Brockdorff, at det ville passe ham bedre, »om svaret til hr. Lawätz blev givet med stokkeslag, da han har angrebet alle godsejernes følelser, end ved en retfærdiggørelse af vor tænke måde, som han alligevel ikke vil kunne belæres om«. Det ville dog ikke være ham imod, om nogen ville påtage sig en sådan opgave. Der vil ikke kræves megen dygtighed for at svare på den elendige pjece. Hvis nogen gør det, vil Lawätz dog sikkert kun blive smigret over, at hans pjece har gjort sig fortjent til så megen opmærksomhed.¹⁹⁹

Man forstår i og for sig godt grev Brockdorffs vrede mod *Lawätz*, hans *skrift* er skarpt i formen, der er drøje sandheder, vel også en hel del overdrivelser. Han maler med bred pensel og giver f. eks. et rystende billede af småfolks boliger. Man vil næppe tro, der boede mennesker i dem, hvis ikke »en eventuelt åbentstående dør eller nogle pjalter, hvormed de ituslåede vinduesruder er fyldt ud, afslørede det, så ville man erklære, at disse menneskelige boliger var kvægstalde«. ²⁰⁰ Hertil kommer, at Lawätz' bog i virkeligheden er et indlæg mod Brockdorffs betænkning fra 21. august 1795. De problemer, som greven her havde taget frem, drøfter Lawätz igennem ud fra sit synspunkt. Stør-

stedelen af bogen handler om de påståede vanskeligheder ved ophævelsen. De fleste fejles til side, men det indrømmes dog, at f. eks. fideikommiss'er og forpagtning kan volde problemer. Som godsejerne ønsker han militærforpligtelsen ophævet eller lettet.

De fleste af de spørgsmål, som behandles i Lawätz's skrift, er således ikke nye, og hans eget standpunkt er ganske klart, devisen for ham som for så mange af hans forgængere er frihed og ejendom. Han vender sig imod tidsforpagtning på kort åremål, som næsten alle er stemt for, da de tror, at jorden bliver endnu dyrere, så de kan få nogle tusinde dalere mere. Tidsfæstet betyder dog fremskridt, idet den giver bonden sikkerhed i en begrænset periode, og det er i hvert fald langt bedre, at bønderne får tidsfæste, end at landsbyerne bliver nedlagt, og gårdmændene til erstatning får anvist jord på de magreste og dårligst dyrkede jorder eller får bygninger, der truer med at falde ned. Det er dog heldigvis kun sjældent, at en sådan fremgangsmåde bliver anvendt, den vækker almindelig uvilje, og publikums stemme lyder så højt derimod.²⁰¹

Lawätz siger iøvrigt, at man skal afvente, om godsejerne gør deres plan om livegenskabets ophævelse til virkelighed, gør de det ikke, er der tid nok til at bevise, at de ikke kan fortsætte som hidtil, at deres påståede ejendomsret må indskrænkes, at landsherren har ret til at foreskrive dem særlige love vedr. dette punkt, på en eftertrykkelig måde at få dem til at forstå naturens og menneskehedens miskendte ret.²⁰²

De fleste af godsejerne er i virkeligheden imod livegenskabets ophævelse og er kun nødtvungent gået med dertil. Man kan derfor frygte, at adelen vil frigøre sig for alle forpligtelser og kun tillade folkene at blive på godset mod at bære svære byrder. Og hvorfor skulle godsvejernes forpligtelser ophøre med friheden? Undersåtterne skal dog stadig arbejde for dem.²⁰³

Provinzialberichte havde spillet en stor rolle som litterært hjemsted for dem, der angreb livegenskabet. Landinspektør *Otte* havde været en af dem, der skarpest skrev imod de godsejere, som begik overgreb. Det blev ham, der kom til at give det sidste bidrag til diskussionen i dette tidsskrift. I en artikel om livegenskabets ophævelse og den dermed forbundne nyindretning på godserne, fremhævede han, at det var uheldigt med de korte frister ved tidsforpagtning. Man måtte håbe på, at disse måtte blive længere, f. eks. på 30 år, men ejendom var, også fra et nationaløkonomisk synspunkt, at foretrække, og påstanden om, at man derved ikke fik fordel af de stigende priser, var kun betinget rigtig.

Iøvrigt burde en eventuel forbedring af driften jo komme den til gode, som dyrkede jorden.

Otte kommer også udførligt ind på *militærspørgsmålet*, som jo nu var sat til diskussion. Hvis de godser, hvor livegenskabet ikke er ophævet, skal stille soldater efter den gamle ordning, indtil reformen er blevet til virkelighed, vil der blive ulighed, og der vil ske det uheldige, at de livegne i så fald gerne vil se, at livegenskabet bliver forlænget, nu det ikke mere er så trykkende, efter at hoveriet er ophævet. Han siger: »Med sikkerhed ved jeg, at rygtet om denne nye forordning har været årsag til, at man endnu ikke har revet dette unaturlige bånd i stykker, som allerede har holdt sig for længe til hån for menneskeheden og vor tidsalders kultur«. Han spørger, hvorfor man ikke overalt kan udskrive efter folketal. Der kan vel ikke være tvivl om, at hans artikel er et indlæg i den aktuelle diskussion, rettet mod Ridder-skabet.²⁰⁴

Grev *Chr. Rantzau*, der som medlem af Kommissionen havde været en flittig skribent, udgav i 1798 sine betænkninger og enkelte aktstykker vedr. ophævelsen.²⁰⁵ Det blev på en måde den naturlige afslutning på en årelang debat. I en længere indledning kom han nærmere ind på de problemer, som havde været til diskussion i det sidste års tid. Han fastholder som sin principielle opfattelse, at godsejerne har ejendomsretten til al godsets jord, og ingen lov indskrænker deres frie dispositionsret, og der er ikke som i de fleste andre lande nogen lov-mæssig forskel mellem hovedgårdsjord og bondejord. Men samtidig mener han, at *udstykning* er mest fordelagtig for samfundet, idet den fremmer den hurtige vækst af folkemængden. I Holsten som andetsteds hævder de fleste praktiske landmænd — og deres påstand er blevet bekræftet af erfaringen — at jo større et gods er, desto betydeligere er nettointægten. Reglen gælder dog kun indtil en vis grænse. Grunden er den, at man på det store gods kan foretage en mere rationel tilrettelæggelse af arbejdet, hvilket har samme virkning som i fabrikker. Desuden er det kun i det store landbrug, at man kan anvende kostbare redskaber som f. eks. tærskemaskiner. Den betydelige forskel, der er mellem indtægterne af storbruget og forpagtningsindtægterne af et tilsvarende antal mindre steder, beviser rigtigheden af denne teoretiske læresætning, og den forholdsvis større salgspris på disse er ikke bevis på det modsatte.

Niemann anmeldte værket i *Provinzialberichte* og nævnte i forbindelse med dette afsnit, at Adam Smith, der ellers tillægger arbejdsfordelingen så stor betydning, synes at vente sig mindre heraf, når det

gælder landbruget. Efter hans dom er de små forpagtersteder national-økonomisk at foretrække.²⁰⁶

Rantzau siger endvidere, at ser man spørgsmålet ud fra den ensidige privatinteresses synspunkt, synes *nedlæggelsen af gårdene* og forvandling af bondejord til hovedgårdsjord at være den mest fordelagtige måde at benytte jorden på. Men bondestanden bliver herved trykket, bønderne må arbejde under ringere forhold, indersterne mister chancen for at få jord. Både billighed og menneskelighed taler derfor imod en sådan fremgangsmåde. Enhver bonde bør have så meget jord, at han kan leve deraf uden at have bierhverv, en 40 td. vil være passende, 60 er for meget. I et af sine indlæg har han hævdet, at arvefæste eller ejendom vil være den bedste løsning. Man har herimod indvendt, at grundpriserne som regel vil stige, afgifterne derimod være uændret, men dels kan dette ændre sig, dels vil det betyde, at man aldrig kan sælge jord.

Selve hovedgårdsjorden bør efter Rantzaus opfattelse drives med tyende og daglejere. Til godset bør benyttes husmænd, der har 2—3 td. jord og er forpligtet til at arbejde for en bestemt løn. Har de mere jord, bliver de nødt til at drive kornavl, og dette vil ikke være fordelagtigt for dem. Husmændene bør ikke have arvefæste, jo mere uafhængige de bliver, desto mere løsnes båndet til godsherren, og stederne vil kunne komme i hænderne på folk, der ikke vil arbejde for løn, f. eks. håndværkere. Rantzau var nok reformven, men han tænkte også som godsejer.

Militærordning og statskredit.

KOMMISSIONENS DRØFTELSER

Den gældende *militærlov* var forordningen af 3. juli 1776 samt patentet af 11. nov. 1785, der især indeholdt en kodifikation af de nye bestemmelser, som var kommet siden 1776.¹ Ved en forordning af samme dato som patentet havde man genindført den levering af *rekrutter* til den stående hær, som var blevet påbudt i 1767, men var blevet ophævet i 1776. Da rekrutterne skulle tjene i 8 år, bestemte patentet, at landsoldaternes *tjenestetid* skulle forlænges med to år, fra 6 til 8 år. Antallet af rekrutter var fastsat til 240 mand.² Også i den følgende tid kom der nye bestemmelser. Særlig betydningsfuldt var det, at en del grænseamter og andre distrikter, som havde vanskeligt ved at stille folk, blev *fritaget for deres forpligtelser*, både med hensyn til landsoldater og rekrutter, mod at betale 4 rdl. pr. plov.³

Jo flere nye bestemmelser der kom, desto mere uoverskuelige blev forholdene, og i en skrivelse til Tyske Kancelli af 9. jan. 1793 foreslog Overretten derfor, at der blev udgivet en oversigt over de forskellige bestemmelser om udskrivning, rekrutter m. m., som var udkommet siden patentet fra 1785, evt. siden militærforordningen af 1776. Kancelliet anmodede i den anledning Overretten om at indsende en oversigt over det foreliggende materiale.⁴ Resultatet af de forskellige overvejelser blev imidlertid, at Kancelliet udarbejdede *forslag* til en helt *ny militærlov*, der skulle erstatte forordningen af 1776. Der var dog kun tale om få reelle ændringer i den bestående ordning, udkastet skulle først og fremmest være en kodifikation af de mange forskellige bestemmelser.⁵ Det blev den 8. nov. 1796 sendt til de to overdikasterier med anmodning om en udtalelse. De skulle også indhente de to generalkrigskommissærers erklæringer, men iøvigt behøvede de ikke at foretage videre høring i sagen.⁶ De indkomne betænkninger behandlede i det væsentlige detailspørgsmål. Særlig interesse har dog en udtalelse, som blev fremsat af generalkrigskommissæren i det slesvigske distrikt, *W. R. von Wildenradt*. Efter hans opfattelse ville man kunne fjerne de mange vanskeligheder ved at *ophæve livegenskabet* i kongens tyske lande og indrette *militærvæsenet* på samme måde som i Dan-

mark. Dersom der ikke mere blev udskrevet efter lægder, men efter distrikter, ville det ikke blive let for de unge at undgå udskrivningen.⁷

Den kongelige resolution af 23. juni 1797 havde gjort det klart, at spørgsmålet om en ny militærordning nu for alvor var sat på dagsordenen. Når Kronprinsen i Statsrådets møde opstillede den danske forordning af 20. juni 1788 — stavnsbåndsforordningen — som rettesnor for en nyordning, skyldes det næppe en tanke, født af øjeblikket. I sin diskussion med Schimmelmann i marts 1795 havde Fritz Reventlow berørt dette spørgsmål og nævnt, at udskrivningen ligesom i Danmark burde ske efter antallet af mennesker.⁸ Kommissionen havde jo i høj grad også beskæftiget sig med militærproblemet, ligesom en del af godsejerne kom ind derpå i deres erklæringer.

Militærspørgsmålet til behandling i Kommissionen.

Kongen havde bestemt, at Kommissionen skulle fortsætte sit arbejde, idet den skulle gøre forslag om militærvæsnets. Den 5. juli 1797 anmodede Den Fortw. Deputation Kommissionen om at afgive sin betænkning,⁹ men først den 11. okt. mødtes dens medlemmer på ny med undtagelse af von Thienen, Ahlefeldt og Bokelmann. Man oplæste forslag fra von Thienen, Blome og Rantzau ang. indretning af militærvæsnets.¹⁰ Endvidere blev der forelagt og oplæst et votum, afgivet af Neergaard.¹¹

von Thienen hævder, at det mandskab, der udskrives, er for stort, hvordan vil det gå, hvis der bliver krig? Halvdelen vil løbe væk, inden de når frem til regimenterne, og så må man tage mænd fra kone og børn, bønder fra deres gårde. Og hvordan vil det komme til at se ud, hvis hæren igen skal sættes i stand efter den første kampagne. Tanken får en til at gyse. Han overlader det til sagkyndige at afgøre, om det ikke ville være mere tilrådeligt i fredstid at skabe en kerne af trænede soldater gennem *frivillige hvervninger* af landets børn, som så i urolige tider eller under krig kunne øges ved opbud af det nødvendige mandskab. Iøvrigt ville det kun betyde et ringe tab af soldater, hvis man lod godserne i grænseområderne få lejlighed til at købe sig fri, kun få ville påtage sig så stor en økonomisk byrde, men det ville være en nåde og en velgerning for dem, der må frygte udvandring og mangel på arbejdskraft, enten på grund af godsets beliggenhed eller stemningen blandt undersåtterne.

Blome mente, at uviljen mod militærvæsnets ville blive formindsket, hvis man i stedet for de årlige forsamlinger på fæstninger og i lejre kunne få sognevis eksercits som før. I Oldenburg-distriktet er kravene

om en bestemt størrelse for soldaterne yderst trykkende, og på mange godser findes der slet ikke nogen, som har de foreskrevne mål. På hovedgårdene må det fortsat være som hidtil, at de, der tjener der som hjulmagere, snedkere, fogder eller tjenestekarle, skal være fri for militærtjenesten. Disse kan ikke undværes, selv ikke nogle få dage.

Rantzau begynder sin betænkning med at give en redegørelse for udviklingen af de folkelige hære. Han fremhæver særlig forholdene i Svejts, som han på en måde anser for noget af det ideelle. En formindskelse af landmilitisen vil være uheldig, idet den hvervede hær så må udvides i stedet. Krigstjeneste er en byrde, et onde, men et onde, der er nødvendig, indtil den evige fred kan gøres til virkelighed. Den danske ordning, hvorefter der stilles *soldater i forhold til folkemængden*, er efter hans mening at foretrække. Den betyder en lettelse for de tjenesteplichtige og giver mulighed for en bedre fordeling af byrderne. Han henviser til en tidligere erklæring — det må være betænkningen af oktober 1796¹² — og understreger, at en nyordning efter disse linier ikke vil kunne blive til skade for godsejerne, men vil være til gavn for staten og de unge, der skal være soldater. Man bør derfor ikke lægge vanskeligheder i vejen for regeringens ønske om at indføre den danske militærforfatning i Hertugdømmerne. Forordningen af 20. juni 1788 er så fuldstændig og så formålstjenlig, at den kun vil behøve få ændringer. § 14 medfører, at landhåndværkere og hollændere vil blive fri for militærtjeneste, ligesom købere og forpagtere af ladegårde udtrykkelig er befriet i henhold til § 32. Af hensyn til de særlige forhold i Hertugdømmerne foreslår han, at § 41 og 42 udgår.¹³ Da de adelige godser ikke er en del af amterne og ikke er underlagt disses jurisdiktion, vil det være nødvendigt at anmode om, at de kommer til at udgøre særlige militærdistrikter, hvori en distriktsdeputeret leder sessionen og udfører de opgaver, som i Danmark påhviler amt-mændene. Ved indretningen af distrikterne må befolkningens størrelse være afgørende.

Neergaards udtalelse indeholdt et konkret forslag til en ny landmilitærlov, i alt væsentligt en bearbejdelse af den danske lov fra 1788. Til indledning udtalte han, at alle, der boede på landet, burde være værnepligtige, også i de amter, hvor man nu betaler penge. Denne pligt skal ikke mere hvile på jorden, men være en onus personale. Ændringen vil dog kun kunne gennemføres på de godser, hvor der ikke er livegenskab, mens de godsejere, som endnu har livegne, må have lov til enten at opfylde deres tidligere forpligtelser eller rette sig efter de

nye forskrifter. Iøvrigt indeholdt forslaget ikke noget særligt epokegørende.

Året efter, vel nok i marts, blev dette indlæg sammen med en udtalelse på et senere møde udgivet som en særlig *pièce*: »Vorschläge zur bessern Ausschreibung des Landausschusses in den Herzogthümern Schleswig und Holstein«. I indledningen udtalte Neergaard, at hvis udskrivningen kunne ske efter de i pjecen skitserede retningslinier, ville modviljen mod militærvæsenet høre op. Dette spørgsmål kræver al mulig opmærksomhed fra regeringens side, og det er på det nøjeste knyttet til almenvellet, efter at flertallet af godsejere »af fædrelandskærlighed« har besluttet sig til at ophæve livegenskabet på deres godser før 1. maj 1805.

Det officielle referat i Kommissionens protokol indeholder ikke oplysninger om mødets forløb ud over omtalen af de oplæste indlæg. *Grev Brockdorff* har imidlertid udarbejdet et referat af drøftelserne.¹⁴ Disse blev indledt af den gamle herre selv,¹⁵ der udtalte, at da man vel ikke kunne få gennemført en tilladelse til at betale penge i stedet for at stille soldater in natura, var det bedre, om man kunne få lov til at rette sig efter forordningen af 1776. Kunne dette ikke ske, ville det være ønskeligt at *bevare* den *nuværende indretning*, indtil livegenskabet var ophævet, dog således, at der ikke blev set så meget på størrelsen af soldaterne. Man forbeholdt sig dog at udarbejde udkast til en ny militærordning, der kunne blive mindre trykkende for godserne. Dette forslag blev tiltrådt af Cronstern, Hagemann, Warnstedt og Blome, idet sidstnævnte dog henviste til sit eget indlæg. *Baudissin* ønskede, at man antog den *danske forordning* af 20. juni 1788 som grundlaget for en nyordning, dog med de nødvendige modifikationer. Neergaard og Rantzau var enige med *Baudissin*, idet dog også de referede til deres egne indlæg. Det var således klart, at der var to fuldstændigt modsatte synspunkter i Kommissionen, og at der ikke var nogen mulighed for at nå til enighed.

Hvor vanskelig hele spørgsmålet var, fremgår også klart af en redegørelse, som *Warnstedt* har givet kort efter, vist nok beregnet for *Cai Lorenz Brockdorff* i Tyske Kancelli. Han redegør for de forskellige synspunkter, og man får indtryk af, at han selv egentlig nærmest har været tilhænger af den opfattelse, som *Baudissin*, *Rantzau* og *Neergaard* havde gjort sig til talsmænd for. Spørgsmålet havde vidtrækkende konsekvenser, og det gjaldt om ikke at forhaste sig, ikke at stille forslag, som bandt ens hænder, og om hvis anvendelighed man endnu ikke kunne dømme. Ingen af Kommissionens medlemmer syn-

tes at have tænkt på hensynet til de adelige godser og kgl. domæner, hvor livegenskabet allerede var ophævet og på vidt forskellige vilkår, og man havde intet kendskab hertil. Det var dog nødvendigt at vide noget derom for at kunne bedømme anvendeligheden af princippet om udskrivning efter befolkning. Han spørger, om dette, når livegenskabet er ophævet, vil kunne anvendes uden at kombinere godsdistrikterne med amterne. Og hvis en sådan forening er nødvendig, vil klostrenes og godsernes nuværende forfatning så kunne blive ved med at bestå, kan ejendom, besiddelse af rettigheder i så fald bevares? Selv håber og tror han det, men er ikke i stand til med bestemthed at dømme derom, og mener ikke, at sagen endnu er moden til, at man kan afgive beretning. Han foreslår, at det almindelige udkast til en ny militærlov, som er under udarbejdelse, bliver tilstillet Den Fortw. Deputation, så man ren konkret kan tage stilling til de mange problemer. Deputationen vil så også kunne indhente udtalelser fra godsejerne på de godser, hvor livegenskabet er ophævet.¹⁶

Spørgsmålet om livegenskabets ophævelse lå *Kronprinsen* stærkt på sinde. Han var utålmodig efter at høre, hvad der videre var sket i sagen, og efter hvad Cai Lorenz Brockdorff meddelte sin onkel den 7. okt. 1797, havde han kaldt Krück til sig for at spørge, om der endnu ikke var kommet svar fra Den Fortw. Deputation, og hvad man kunne gøre for at fremme svaret.¹⁷ Da kommissionsmødet nu var endt uden resultat, besluttede Den Fortw. Deputation at meddele Kancelliet, at Kommissionen endnu ikke var i stand til at udarbejde et fuldstændigt forslag, men regnede med at kunne forelægge et sådant i det kommende omslag.¹⁸ Deputationen håbede, at denne udsættelse ville finde kongens bifald. Den 27. okt. godkendte kongen udsættelsen.¹⁹

Den 17. nov. 1797 underrettede grev Brockdorff Ridderskabets tre repræsentanter i det særlige fællesudvalg for Ridderskab og *ikke-reciperede* om de hidtidige forhandlinger, idet han bad dem henstille til de ikke-reciperedes deputerede — efter forhandling med deres kommittender — at give en skriftlig redegørelse for deres tanker, så Den Fortw. Deputation kunne benytte denne ved sin beretning til Kancelliet.

Sagen blev sendt i cirkulation blandt de ikke-reciperede godsejere. De få svar, der indkom, vidnede imidlertid ikke om, at man ønskede den danske ordning gennemført i Hertugdømmerne, især fordi man ikke fandt den forenelig med patrimonialjurisdiktionen. Richter på Nütschau — et af de godser, hvor livegenskabet var ophævet — mente ligefrem, at det ville være en krænkelse af privilegierne.²⁰ Lammers,

der ejede godset Staun i Slesvig, udtalte i feb. 1798, at hvis han efter kongens ønske frigav de livegne, ville det ikke være muligt at skaffe soldater. Det ville være svært nok at få folk til landbruget. Daglejere og karle var nu så »opbragt«, at de forlangte 50 rdl. i løn. Han ønskede derfor, at godsejerne skulle være fri for at stille soldater, når livegenskabet ophørte.²¹

Gennem de distriktsdeputerede gav grev Brockdorff endvidere de godsejere, der tilhørte Ridderskabet, meddelelse om, at denne sag ville blive hovedpunktet på generalforsamlingen, der skulle afholdes den 18. jan. 1798. Samtidig opfordrede han til et talrigt fremmøde.²² Men inden sagen skulle for der, måtte Kommissionen jo gøre endnu et forsøg på at nå frem til et resultat. *Mødet* fandt sted den 13. jan. 1798, og alle undtagen Rantzau og von Thienen var til stede. Som sædvanligt havde *den gamle »Verbitter«* forberedt sig godt til mødet. Hans vortum var udarbejdet på forhånd, og drøftelserne begyndte med, at han læste det op. Hans synspunkter var de samme som ved den første forhandling. Blandt godsejerne var der uenighed angående ønsket om at måtte betale penge i stedet for at stille soldater, nogle vil gerne, andre ikke, derimod ønsker alle — uden undtagelse — at militærforordningen af 1776 igen må blive sat i kraft. Skulle dette håb ikke kunne opfyldes, burde man bevare den nuværende udskrivningsform, »indtil der i samtlige adelige distrikter, som skulle inddeles i visse cantons, blev gennemført en indretning, så leveringen af soldater blev mere sikret og på denne måde blev gjort lettere og mindre trykkende«. Desuden ønskede han, at »Hof- und Bauknechte« ikke skulle tages til militærtjenesten, medmindre det var nødvendigt. Brockdorff nævnte, at der endnu ikke var kommet nogen resolution vedrørende spørgsmålet om godsundersåtternes forrettigheder, og fremsatte derfor endnu et forslag — nr. 2 — der gik ud på, at man måtte forbeholde sig at indsende en mere indgående og detaljeret forestilling derom.²³

Nu havde den store gamle mand talt, og man foretog votering. *Bokelmann* tog først ordet. Han sagde, at ophævelsen af livegenskabet vil få stor indflydelse på udskrivningen af soldater, men da virkningen endnu ikke kan overses, skulle man ansøge om at bevare den nuværende ordning, indtil ophævelsen var sket. Forslag 2 kunne han tiltræde.

Umiddelbart efter mødet gav *Bokelmann* iøvrigt en udførlig skriftlig begrundelse for sit standpunkt, idet han ønskede at vise, at dette ikke skyldtes en fastholden ved gamle sædvaner eller ubegrundede fordomme. En nyordning må være af en sådan art, at den ikke altfor snart skal ændres, og den må stille alle undersætter lige, samtidig med

at man ikke fratager dem velerhvervede rettigheder uden erstatning. Mange af de kgl. arveforpagtere og andre har imidlertid fritagelse for militærpligt, og der kan således ikke skabes lighed mellem disse og de livegne, der nu bliver frie. Da man ikke kan overse, hvormange der ved livegenskabets ophævelse vil vandre bort fra godserne kan man ikke afgøre, om en forandring ikke vil blive til større skade for godsområderne.²⁴

I sit indlæg på mødet den 13. jan. beskæftigede *Neergaard* sig med det samme problem. Han mente, at man først skulle anmode Tyske Kancelli om at få oplyst, om man, når de militære forpligtelser blev ændret til en onus personale,²⁵ kunne opretholde de løfter om militærfrihed, som næsten i alle tilfælde var givet til dem, der havde overtaget parceller fra domænernes hovedgårdsmarker eller fra de adelige godser. *Neergaard* begrundede selv sit forslag med, at man ikke bør opgive tanken om at udskrive landsoldater efter folketal, medmindre der er uovervindelige hindringer derfor, og bevarelsen af den nuværende ordning vil uden tvivl have de skadeligste følger, for kongen såvelsom for godsejerne. Samtidig udtalte han, at han troede, Kommissionen i givet fald måtte gøre Den Fortw. Deputation bekendt med sine grunde til, at man ikke anså det af kongen fremsatte forslag om en så vigtig sag for gavnlig.²⁶

Baudissins votum gik ud på, at befolkningen var den eneste målestok, som kunne bruges ved den fremtidige udskrivning af soldater, og en tælling af al tjenestedygtigt mandskab i Hertugdømmerne var derfor et af de første skridt, man måtte udvirke hos regeringen. For at den kommende ordning kunne blive ensartet, måtte man først og fremmest bede Kancelliet give meddelelse om de grundsætninger, hvorefter man ville gå frem på domænerne og i amterne. von Qualen, Warnstedt, Blome, Ahlefeldt og baron Brockdorff stemte på samme måde som grev Brockdorff, dog kun med hensyn til forslag 1. Baronen udtalte, at det måtte være Deputationens opgave at indgive forestilling om det problem, der var behandlet i forslag 2. Hagemann og Cronstern sluttede sig til Bokelmanns votum. Endnu en gang havde det vist sig, at det var *umuligt at opnå enighed* i Kommissionen. Det var klart, at flertallet holdt på den bestående ordning, var modstander af, at man allerede nu gennemførte udskrivning efter folketal. Noget egentligt forslag til brug for Deputationen blev ikke udarbejdet, kun gennem protokollens knappe ord kunne der fortælles denne om opfattelser og synspunkter. Nu måtte Deputationen se, hvilket resultat den kunne nå frem til.

Kommissionens arbejde.

Mødet den 13. jan. 1798 blev det sidste i Kommissionen. Man har vel ikke betragtet dens arbejde som afsluttet, thi den 23. feb. samme år meddelte *Cronstern* i et brev til Bokelmann, at han ønskede at træde ud af Kommissionen på grund af gigt og podagra. Samtidig bad han Bokelmann sørge for, at en ny mand blev valgt.²⁷ Men Kommissionen blev aldrig mere indkaldt til noget møde. De videre forhandlinger om militærspørgsmålet blev udelukkende ført af Den Fortw. Deputation. Fritz Reventlow mente jo, det var bedst sådan, og ingen kan vel tvivle om, at Brockdorff helt har været enig med ham.

Kommissionen havde i tiden 18. feb. 1796—13. jan. 1798 afholdt 9 møder. Følgende oversigt vil give et indtryk af medlemmernes deltagelse i møderne:

	18/2 96	3/7 96	12/10 96	13/10 96	8/3 97	9/3 97	10/3 97	11/10 97	13/1 98	Ialt
Grev Brockdorff	×	×	×	×	×	×	×	×	×	9
Baron Brockdorff Holstein, Neversdorf	×	×	×	×	×	×	×	×	×	9
Blome, Hagen von Qualen, Borghorst	×	×	÷	÷	×	×	÷	×	×	død 6
Baudissin, Knoop	×	×	×	×	×	×	×	×	×	8
Rantzau, Ascheberg	×	×	×	×	×	×	×	×	÷	9
Thienen, Sierhagen	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	÷	8
Ahlefeldt, Damp Warnstedt, Loitmark	÷	÷	÷	÷	×	×	÷	÷	×	0 3
Cronstern, Nehnten	÷	×	×	×	×	×	×	×	×	8
Neergaard, Eckhof	÷	×	×	÷	×	×	×	×	×	7
Bokelmann, Perdoel	×	×	×	×	×	×	×	×	×	9
Hagemann, Osterrade	×	×	÷	×	÷	×	×	÷	×	6
	×	×	÷	÷	×	×	×	×	×	7

Som det vil ses, havde grev Brockdorff, baron Brockdorff, Baudissin og Neergaard deltaget i samtlige møder, von Qualen, Warnstedt og

Rantzau havde kun svigtet ved eet, von Thienen havde overhovedet ikke vist sig, men havde udarbejdet skriftlige indlæg.

De tidligere redegørelser har vist, at i de afgørende øjeblikke gjorde indre splid det umuligt at opnå virkelig positive resultater. Kommissionen kunne i marts 1797 ikke nå frem til enighed om et konkret forslag til kongen, den måtte give fuldstændigt op over for militærspørgsmålet. Der var dog mange forhold, der forklarer og undskylder, at Kommissionen kom til kort. Dens medlemmer var vel kun i ringe grad vant til eller opøvet i et samarbejde af denne art. Kommissionen var i virkeligheden påtvunget Ridderskabet af regeringen, den skulle sørge for at finde frem til løsning af et spørgsmål, som der utvivlsomt var stærk modstand imod hos de godsejere, som den repræsenterede, og dens kommissorium var yderst begrænset. Man var nødt til at træde varsomt. Kommissionens *formand* var og blev ved med at være *modstander* af den reform, man skulle drøfte, han sad inde med en stor autoritet i kraft af sin stilling som Verbitter, som Den Fortw. Deputations leder på utallige møder i flere årtier, i kraft af sin alder og sin ubestridelige indsats for Ridderskabets sag gennem mere end et slægtled. Og de mænd, som var hans *modspillere*, som repræsenterede regeringens synspunkter — først i spørgsmålet om livegenskabets ophævelse, senere i militærsagen — var *ikke enige* om de mange enkeltproblemer, der meldte sig. Baudissin og Neergaard var det vel som regel, Rantzau havde nok den samme principielle opfattelse som de, men havde som regel yderst selvstændige synspunkter, og en overbevist reformven som Bokelmann kunne ofte gå sine egne vegne.

Det er så nærliggende at sammenligne den slesvig-holstenske kommission med den *store landbokommission* i Danmark. Men sammenligningen er i virkeligheden uretfærdig. Det mest afgørende er, at der i den danske både var kollegieembedsmænd og godsejere, mens den slesvig-holstenske kun bestod af godsejere, var nedsat af godsejere og kun var ansvarlig overfor godsejere, den var bundet på hænder og fødder, kunne intet påbyde, kun med den største forsigtighed indgive forestillinger. Den danske kommission var kun ansvarlig overfor regeringen, først og fremmest Kronprinsen. Og *forholdene* i Danmark og Hertugdømmerne var helt *forskellige*, nordpå var godsejerstanden som sådan uden reel politisk magt, den manglede enhver form for organisation, det slesvig-holstenske ridderskab var et korps med århundredgamle, stolte traditioner, med sin Fortw. Deputation, der havde en slags forhandlingsret overfor regeringen. Livegenskabet i Slesvig og Holsten var selvgroet, ikke indført ved bestemte love, der kunne æn-

dres, og det var en væsentlig del af gudsernes tilværelsesform. Stavnsbåndet byggede på en ganske bestemt lovbestemmelse, som lovgivningsmagten, og det vil sige kongen, uden videre kunne ændre.

Den danske kommissions arbejde var blevet ledet af betydelige personligheder som C. D. Reventlow, Colbjørnsen og etatsråd V. A. Hansen, mænd, der af hjertet ønskede reformen, og som havde den juridiske erfaring, den administrative indflydelse, den politiske magt, som ville give dem ret let spil overfor de mere konservative i Kommissionen, først og fremmest godsejerne. Den slesvig-holstenske kommissions formand havde sit hjerte i fortid og nutid, oldingen på gravens rand kunne ikke rigtig skue ind i den tid, der skulle komme, kunne ikke gøre sig fri af de mange praktiske problemer, som han, den erfarne landmand, kunne se overalt. Den lille kerne af mænd, der ville det nye — og ville gå Kronprinsens og Bernstorffs veje — havde det ikke let, manglede til dels også den autoritet, som reformpartiets mænd i Kongeriget sad inde med. Rantzau var ganske ung, Neergaard var nordfra, en ny mand i landsdelen. Bokelmann var vel den mest ansete af de ikke-reciperede, en oprigtig reformven, men besindig og forsigtig. Og da den endelige afgørelse skulle træffes i regeringen på grundlag af Kommissionens arbejde, manglede man den mand, som havde været den drivende kraft i hele denne sag, Kancellet, som alene var kompetent i dette spørgsmål, havde ingen chef, dets betydeligste personlighed var den unge nevø til Kommissionens formand.

Det vil være så let at dømme de mænd, som stod skeptisk overfor livegenskabets ophævelse, at tale om bagstræb, om reaktionære adelsmænd, der kun kendte hensynet til deres eget vel, og det kan være fristende at se på reformvennerne som fremskridtets heroer. Vel er det rigtigt, at de førte fremtiden i deres skjold, de andre kun fortidens. Men så *ligetil* er *problemet* nu engang *ikke*, skygge og lys er mere nuanceret end som så. Hos den ene part kan man spørge, tvinges til det, hvor er det håbet om magt og karriere, der er inspirationen, hvor er det følelsen af det berettigede i evangeliet om menneskenes ret til at være mennesker, hos den anden må man gøre op, om de kun ledes af hensynet til økonomisk vinding, nu og da vel også økonomisk udbytning, eller om deres mening ikke også er bestemt af en ærlig overbevisning om, at den vej, de vil gå, er den eneste rette, ikke blot for dem selv og deres stand, men også for staten, ja selv for undersåtterne. Man må ikke glemme, at mange af dem i deres syn på bønderne var bundet af århundredgamle traditioner.

Det mest afgørende, når man skal forstå problemkomplekset i sin helhed — og det er jo nødvendigt, når man skal vurdere Kommissionens virke — bliver dog et helt andet forhold. De danske reformer begyndte tidligere end de slesvig-holstenske, de blev i virkeligheden meget mere gennemgribende, men de foregik stykkevis. Ophævelsen af hoveriet blev f. eks. i Kongeriget en langvarig proces, der ikke direkte var forbundet med spørgsmålet om stavnsbåndets ophævelse. Forholdet mellem *bondejord* og *hovedgårdsjord* var anderledes i Holsten og visse dele af Slesvig end i Kongeriget,²⁸ og hoveriet fik ikke der en så indgribende betydning for gårdmænd og godser som sydpå. Livegenskabet var en så integrerende del af godsernes forfatning, at det for så at sige alle var en selvfølge, at skulle livegenskabet forsvinde — og det var jo i realiteten slet ikke derom kampen stod — så måtte det ske samtidig med en fuldstændig forandring af denne forfatning. Bernstorff — og Eggers med ham — havde hævdet, at det rigtige ville være først at ophæve livegenskabet, og når det var sket, så gå videre med de rent praktiske reformer. Der kan vel ikke være tvivl om, at han her var *påvirket af den udvikling, der fandt sted i Danmark*, ikke mindst under ledelse af hans nære ven Chr. D. Reventlow. Vel var Bernstorff holstensk og mecklenborgsk godsejer, men skæbnen ville, at han en stor del af sit liv kom til at bo i Kongeriget. For næsten alle gods- ejere i Hertugdømmerne — enten de var reformvenner eller ej — var det derimod indlysende, at livegenskabets ophævelse og ændringen af godsernes økonomiske forfatning hørte uløseligt sammen. Der kunne være divergerende opfattelser om, hvor lang tid denne ændring ville kræve, men i realiteten ikke om dens nødvendighed.

De mange *indvendinger*, der var blevet fremført mod livegenskabets øjeblikkelige eller meget hurtige ophævelse, af Reventlow'erne, af grev Brockdorff og af mange andre, var jo ikke blot reaktionært spilfægteri. For godsejerne måtte det være virkelighed. Og en sådan operation måtte kræve forberedelser, planlægning, investering. Det stod klart for enhver. Først og fremmest måtte man løse spørgsmålet om arbejdskraft til hovedgårdsmarkerne. Hvis man ikke skred til hel eller delvis parcellering, var det i mange tilfælde nødvendigt at oprette nye lade- gårde. Der måtte bygges boliger til de daglejere, der i vid udstræk- ning skulle erstatte gårdmændenes tjenestekarle som arbejdere på hov- vedgårdsmarkerne. Gårdmændenes primære opgave havde været at skaffe underhold til de dyr og de mennesker, der skulle arbejde på hov- marken. Nu blev deres status en anden, tidligere kun livegne, nogen- lunde retsløse, hverken fæstere eller forpagtere, blev de nu selvejere,

arve- eller tidsforpagtere. Og deres opgave blev en anden, de skulle nu i høj grad producere til afsætning, så der kunne skaffes penge til afgifter, hoveriafløsning, skat m. m. Og der, hvor udskiftningen endnu ikke var gennemført, skulle jorderne måles op og fordeles.

Hvad der skulle ske — og skete — i Østlesvig og Østholsten i de sidste årtier før 1805, var en *ændring af* hele den gamle *samfundsform*, som delvis havde eksisteret siden middelalderen. Her var tale om en så fuldstændig omkalfatring af den fra fædrene nedarvede tilværelse, at der vel aldrig før eller senere er sket noget tilsvarende på så kort tid. Det er forståeligt, at så mange af godsejerne under disse forhold stod usikre overfor det nye, der nu brød sig vej frem, måske var tilbøjelig til at overvurdere vanskelighederne, i hvert fald mente, at man måtte have tid til at virkeliggøre det nye samfund, der var ved at blive til. Det var ikke så mærkeligt, at de fleste godsejere under disse omstændigheder følte sig usikre overfor det forslag, der nu var sat på dagsordenen, ville have foretrukket en langsom udvikling. Det er selvfølgelig rigtigt, at skulle livegenskabets ophævelse gennemføres indenfor en overskuelig årrække, måtte det ske ved en generel ordning, men alligevel vil det være forkert at karakterisere de mænd, der ikke kunne indse dette, udelukkende som egoistiske bagstræbere.

De fleste af de godsejere, der kom til at sidde i Kommissionen, var betydelige mænd, C. D. Reventlow traf en del af dem på sin rejste til Hertugdømmerne i 1796 og havde pæne ord om dem. De fleste af dem hørte til eliten i den kreds, der her var tale om. Måske kan man undre sig over, at de to brødre, Cai og Fritz Reventlow, vel de betydeligste af de yngre, ikke var med, men Cai var imod sagen, ville højst være passiv, og Fritz var i udlandet.

Selvom Kommissionen svigtede, da det gjaldt, må man dog ikke glemme, at den trods al uoverensstemmelse i meninger dog nåede frem til *enighed om*, at *livegenskabet* burde *ophæves*, og cirkulæret til godsejerne var da også således formuleret, at det kunne blive svært at sige nej til det principielle spørgsmål: livegenskabets ophævelse. Kun een havde det nødvendige mod, oldingen fra Jersbek. Og trods den store uenighed ude blandt godsejerne, trods de manges tvivl vandt forslaget om de 8 år dog så mange stemmer, at det senere blev denne tidsfrist, som blev fastsat for ophævelsen. Det primære mål, ophævelsen indenfor et nogenlunde begrænset spand af år, blev nået og blev nået først og fremmest gennem Kommissionens arbejde. Og æren herfor tilkommer vel nok i første række Baudissin og Rantzau, men også Neergaard og Bokelmann, hver på sin måde dygtige og betydelige mænd.

RIDDESKABETS STILLING

Udkastet til Deputationens svar.

Efter af Kommissionens forhandlinger var brudt sammen den 13. jan. 1798, stod det klart for grev Brockdorff, at nu måtte *Deputationen* tage ansvaret for sagens videre gang. Den skulle have møde fire dage senere, og der blev nu udarbejdet udkast til det svar, man skulle sende Kancelliet. De ideer, det er præget af, hele dets toneføring, brugen af enkelte ord, der er karakteristiske for den gamle greve — cantons²⁹ i stedet for distrikter — tyder på, at det er konciperet af Brockdorff, der meget gerne tog en pen i hånden.³⁰

Erklæringen begynder med en udtalelse om, at Ridderskabet og de andre godsejere har gjort sig det til en behagelig pligt at komme regeringens ønske om livegenskabets ophævelse i forkøbet ved den enstemmige beslutning sidste år om at gennemføre denne vanskelige operation i løbet af 8 år. Denne del af udkastet blev ikke ændret ved den senere behandling i Deputationen og på generalforsamlingen. Udtalelsen viser, at Brockdorff, Deputationen og Ridderskabet opfattede det skete som en almindelig forpligtelse og regnede med, at *reformen* skulle være *tilendebragt* indenfor et tidsrum af 8 år.

Der gives derefter udtryk for håbet om en mildnelse af de nuværende militære bestemmelser. I hvert fald håber man at måtte beholde disse, fordi enhver *forandring* kun vil kunne have *skadelig* indflydelse på det unge mandskab. Hvis en ændring gennemføres, før de 8 år er gået, vil det betyde en fuldstændig ødelæggelse af den nuværende forfatning. Udskrivning efter folketal kan måske være mulig og tjenlig, når distrikter og cantons er blevet oprettet, men skulle den gennemføres nu, vil der være mange hindringer derfor på uforpagtede gårde. Endnu værre vil det være på de forpagtede gårde, idet man ikke kan påbyde forpagterne at stille flere soldater, end det er pålagt dem i forpagtningskontrakterne, og der vil blive stillet krav om skadeserstatning. Den sidste sætning kom ikke med i den endelige skrivelse. I stedet er med F. C. Jensens hånd tilføjet, at man kan håbe, forpagtningerne vil være udløbet efter 8 års forløb, og hvor dette er tilfældet, vil det være lettere at nå til en ordning.

I udkastet hedder det derefter, at hvis militærordningen nu ændres, vil der sikkert også derigennem opstå uro blandt godsundersåtterne. Er det nødvendigt at gennemføre en forandring om 8 år, vil det være bedst at oprette *distrikter* og cantons, og der er god lejlighed hertil i Hertugdømmerne, fordi man fra gammel tid har distrikter med di-

striksdeputerede, og det vil være ønskeligt, at de adelige distrikter ikke kombineres med de andre. 6 uger før sessionen skulle hver gods-ejer være forpligtet til in triplo at tilstille den distriktsdeputerede en af stedets præst attesteret fortegnelse over undersætter, der var pligtige til militærtjeneste. Denne skulle derefter sende dem videre til General-krigskommissæren. På sessionen kunne man så vælge mandskabet ud af hele distriktets befolkning. Når livegenskabet er borte og hoveriet afløst, vil det heller ikke få skadelige følger for landbruget, hvis gods-ejeren får lov at bevare den lettelse, han hidtil har haft, og som han ikke vil kunne undvære. Den bestod i, at de undersætter, som skulle bruges til hovedgårdens drift, karle og fogder, var fri for militærtjenesten, så længe de virkelig tjente på gården, idet man så vidt muligt tog dem, der efter de hidtidige regler var for små. Efter de ofre, gods-ejeren vil komme til at gøre for sine undersætter, vil det ikke være ubil-ligt, om han venter at måtte beholde denne lettelse.

Det understreges derefter, at de danske godsers forfatning er vidt forskellig fra de slesvigske og holstenske. Befolkningen vil stige, når livegenskabet forsvinder, men vil næppe blive så stor som på de danske godser, hvilket skyldes, at nordpå udgør bondejorden en meget større del af godsets areal, 7/10—8/10 er her bondejord, i Hertugdømmerne derimod kun 3/10—4/10.³¹ Den danske forordning af 20. juni 1788 indeholder meget, der vil kunne anvendes ved en kommende militær-ordning for Hertugdømmerne, når den afpasses efter disses særlige for-hold, og man håber til sin tid at måtte fremsætte sine ønsker derom.

Et særligt problem er *parcellisterne* på de nedlagte godser, idet de fleste af disse gennem deres kontrakter er fritaget for at stille folk til militærtjeneste. En forandring heri vil kunne give anledning til utallige processer, som uden tvivl vil falde ud til ugunst for sælgerne. Herefter følger i konceptet et afsnit, tilføjet med F. C. Jensens hånd, hvori det siges, at parcellisterne derfor næppe vil give afkald på deres rettig-heder. Rentekammeret vil formodentlig komme i tilsvarende vanske-ligheder på grund af kontrakter, der er sluttet med parcellisterne på de kongelige domæner. I det oprindelige udkast gives der derefter ud-tryk for håbet om, at parcellisterne som hidtil vil kunne forblive frie, så meget desto mere som der i fremtiden vil ske en lettelse gennem stig-ningen i folketallet og den ændrede udskrivningsmåde.

Selvom Deputationen må mene, at ordningen af 1776 vil være at foretrække, anmoder man dog om,³² at den nuværende indretning må opretholdes, idet der vises skånsomhed med hensyn til kravene an-gående mandskabets størrelse, indtil livegenskabet er ophævet, og De-

putationen har indgivet forslag om en almindelig ordning. Til slut tilføjer professor Jensen en bemærkning om, at Deputationen allerede er i gang med at indsamle tjenestereglementer til brug ved udarbejdelsen af forslag til en ny *tyendeordning* og vil indsende dette så hurtigt, det kan lade sig gøre.

Omkring ved denne tid, tilsyneladende dog allerede før den 13. jan., udarbejdede også *Warnstedt* udkast til en skrivelse fra Den Fortw. Deputation til kongen. Det er vel nærmest et forslag, som *Warnstedt* har tænkt sig at fremføre i Deputationen. Det hedder heri, at man fremsender de vota, som blev fremlagt den 11. okt., samt de indhentede udtalelser fra de ikke-reciperede godsejere, og Den Fortw. Deputation har derefter som pligt kun at fremsætte de bemærkninger, som følger af, at den danske forordning skal tilpasses på de adelige distrikter i Hertugdømmerne. Der synes i forordningen fra 1788 at mangle »en målestok for antallet af det mandskab, der skal stilles«. Det bør allerede nu angives, hvilke indretninger der skal træffes i Hertugdømmerne, når antallet af soldater er blevet fastsat i relation til folketallet, og hvilke bestemmelser i den danske forordning der vil kunne anvendes. Man må anføre de indskrænkninger i forordningen, som gudsernes forfatning gør nødvendig, samt nævne de grunde, »som står i vejen for enhver forandring af en eller anden art, som skal indføres i landmilitærsvænet, før den bestemte termin på 8 år helt er udløbet«. ³³ *Warnstedt* har jo i denne sag, som det også fremgår af hans redegørelse fra efteråret 1797, nærmest indtaget en medierende stilling.

Mødet i *Den Fortw. Deputation* blev afholdt den 17. jan. 1798. Protokollatet vedr. Kommissionens møde den 13. blev oplæst, ligesom man behandlede det udarbejdede udkast til det svar, Kancelliet skulle have. Det blev derefter besluttet, at det skulle forelægges på generalforsamlingen for at høre, om man ønskede noget føjet til. Desuden vedtog Deputationen tilføjelsen om *tyendeordningen*. ³⁴

Der foreligger et koncept til en samlet redegørelse for Kommissionens arbejde og militærsagen, skrevet af grev Brockdorff. Den må være udarbejdet til brug ved Deputationens møde eller til generalforsamlingen — vel snarest det første. Han siger heri, at han efter moden overvejelse må holde fast ved sit votum i Kommissionen. Iøvrigt understreger han ønsket om på ny at få spørgsmålet om bekræftelse af privilegierne ført frem og nævner, at der er tale om frihed for stempelpapir, licens og told, frie kirkestole, begravelsessteder m. m. ³⁵ Hvis Brockdorff virkelig har ført denne sin hjertesag frem på de to møder, har den

næppe fundet gehør hos kollegaerne. Afstemningen i Kommissionen havde jo også vist, at her red den herre omtrent alene.

Forhandlingerne på generalforsamlingen.

Ridderskabets generalforsamling skulle afholdes den 18. jan. 1798. Fyrst von *Hessenstein* kunne ikke give møde, men sendte en skriftlig redegørelse »ad protocollum«. Godsejerne har, siger han, bevilget oprettelsen af en landmilits af patriotisme og iver for »landsherskabet«, vel uden hensyn til deres urgamle privilegier, som er bekræftet af kongen, og som udtrykkeligt fastslår, at der kun skal ydes militær hjælp i krigstider og lige til *Lebensau*. Hvis der ikke kan opnåes lettelse, bør man forblive ved den nuværende forfatning, en ændring heri vil medføre stor forvirring. Han omtaler de preussiske forhold og nævner, hvorledes man i de westfalske provinser har afløst soldatertjenesten med penge, hvortil også byerne bidrager. Han henstiller til Ridderskabet at søge en sådan løsning gennemført i Hertugdømmerne.³⁶

Til *generalforsamlingen* var kun mødt 18 herrer. Deputationens udkast blev oplæst og godkendt af alle med undtagelse af *Buchwald* på *Fresenburg*, *Baudissin* og *Christian Schimmelmann*. Dog blev der foretaget mindre ændringer i udkastet.³⁷ Den 23. januar ekspederedes betænkningen til Kancelliet.³⁸

Kort efter mødet underrettede *Fritz Reventlow* sin broder i København om begivenhederne på generalforsamlingen. Han fortæller, at det kom til en diskussion om udkastet, og at denne blev ført med ikke ringe animositet af den yderst ringe minoritet, som ville forkaste det. Selvom han synes, at det er yderst dårligt affattet, og motiveringen er meget svag, så har han dog støttet det af sin fulde overbevisning. Han frygter ganske vist, at det ikke vil være efter Kronprinsens ønske og derfor vil give anledning til mange yderligere drøftelser.³⁹

Reventlows svoger *Chr. Schimmelmann* holdt ligeledes sin broder underrettet om begivenhederne. Han begynder med at sige, at den *rædsel*, som vor *tidsalder skaber*, uvejret som mere og mere nærmer sig, må dog endelig gøre et dybt indtryk selv på dem, som hidtil kun har ladet sig lede af fordom og egen nytte. Han er overbevist om, at det nu er tilfældet, og at disse mennesker nu ikke mere handler af egen nytte, egensind, fordom, men ud fra den grundsætning, at den eneste måde at formindske ondet på er at holde fast ved næsten alt, hvad der var før, med fasthed at træde op imod alt nyt, hvad enten det er nyttigt eller skadeligt, billigt eller ubilligt, eller for at tale deres eget sprog, hvert led i den store kæde, som holder alt sammen, må forblive

uskadt, for at den ikke helt skal sprænges. Deri ligger da også den sande grund til *afskyen mod alt nyt*, så mange slet ikke undersøger, om det er billigt, nyttigt eller uomgængelig nødvendigt, man bare uden videre forkaster det. Men man kan nok blive ængstelig til mode, når man er overbevist om, at samvittighed og ejendom kun kan reddes gennem et forsigtigt fremskridt og frivillig afskaffelse af de fordele, som den ene part har til stor skade for den anden.

Schimmelmänn omtaler derefter erklæringen til kongen, som kun er en tom skal. Det kunne synes, som om det havde været hensigten, at man på generalforsamlingen skulle beskæftige sig med forbedringer i udkastet, imidlertid kom det til at gå anderledes, og man skred til vøtering. »De tre provster udtaler altid først deres mening, og de erklærede sig ganske bestemt for, at den nuværende indretning måtte bevares i endnu 8 år, derefter var det Fritz Reventlows tur til at tale — han sad til venstre for dem — og han afgav ikke blot sit votum, men holdt en hel tale, som jeg ganske vist slet ikke fandt rigtigt havde noget med sagen at gøre, men som alt, hvad han siger, når han taler, var det godt sat sammen og endnu bedre fremført«. ⁴⁰ Nu tiltrådte alle de andre provsternes og Reventlows opfattelse, Buchwald, Baudissin og Chr. Schimmelmänn stod alene og forladt med deres opfattelse. »Hvorledes Reventlow har kunnet forsvare denne mening så heftigt, må Gud vide, jeg ærer og sætter pris på Reventlow som en ædel, dannet og oplyst mand, bøjer mig for hans dygtighed og hans forstand, men selv i det daglige liv kan jeg ikke finde ud af ham . . . hvert øjeblik støder jeg ganske uventet an«. Han fortæller, hvorledes den gamle Brockdorff bad Fritz Reventlow om at træde ind i Deputationen på en sådan måde, at han næsten ikke kunne undslå sig. Baudissin ville ikke fortsætte som medlem, og i hans sted blev Schimmelmänn selv valgt. Han er klar over, at han kun sjældent vil kunne være af samme mening som de andre. Reventlow og han har næsten aldrig samme opfattelse, men han vil slet ikke kunne hamle op imod ham, når det gælder om at holde taler.

Iøvrigt mente Chr. Schimmelmänn, at den nuværende militærordning ikke ville kunne holde sammen i 8 år, den kan ikke bestå, samtidig med at bønderne bliver fri, og deres frigivelse skrider stadig fremad. Udskrivning efter folkemængde og onus personale — i virkeligheden det samme — er målet, som billighed og nødvendighed driver os frem imod, og de, der forsvare det modsatte standpunkt, vil se sig nødsaget til at bede om en forandring, inden de 8 år er gået. Så må man i største hast gennemføre alt det, som man nu kunne ordne fri-

villigt, roligt og betænksomt. Denne sag må selvfølgelig være yderst ubehagelig for Kronprinsen, selvom det vil være let for ham at ordne den. Men tanken om det første skridt, som i vor tid får regent og adel til at komme i åbenbar modsætning, får Schimmelmänn til at ryste.⁴¹

De ikke-reciperedes stilling.

De ikke-reciperede godsejere havde afholdt deres årlige møde den 15. januar 1798, og Bokelmann var nu mere end nogen anden disses talsmand. På mødet omtalte han først livegenskabets ophævelse, denne i sig selv så store og for menneskeheden så vigtige sag. »Vi kan alle ønske os til lykke med, at vi gennem vor medvirken har afgjort en hel menneskeklases skæbne i alle følgende generationer og har befriet denne fra en forpligtelse, som så længe har vanæret menneskehedens værdighed«. Det er vel kun de færreste af os, der vil opleve de lykkelige følger af denne så vigtige beslutning, men efterkommerne vil velsigne vort minde. Han redegjorde derefter for militærsagen og meddelte, at enhver kan give grev Brockdorff meddelelse om sin opfattelse inden den 18. januar, da generalforsamlingen skulle afgøre sagen. Iøvrigt bad han om, at der måtte blive fastsat et møde i fastelavnsmarkedet, så at man kunne få meddelelse om det endelige udfald.⁴²

Dette møde fandt sted den 27. februar. Man tiltrådte ønsket om, at det indtil videre måtte forblive ved den nuværende ordning. Endvidere drøftede man muligheden af at fjerne den hidtidige uro og utilfredshed med hensyn til militærtjenesten og vedtog følgende: Ved *lodtrækningen* skal deltage alle de karle, der er tjenestedygtige og står for tur, og det skal fastsættes, hvor meget en landsoldat skal have i »*Zulage*«. De to forslag blev videresendt til Den Fortw. Deputation⁴³ og blev behandlet på Deputationens møde den 3. juli. Man vedtog, at de skulle tages med ind i overvejelserne, når den mere udførlige betænkning senere skulle indsendes.⁴⁴

Fritz Reventlow om militærspørgsmålet.

Brevvekslingen mellem *Fritz Reventlow* og hans broder *Cai* fik i disse år en særlig politisk betydning. Brevene blev ikke bare informationskilder for Kancelliets præsident, men de blev et instrument for den politik, som *Fritz Reventlow* førte. *Cais* og *Fritz'* politik var vel ikke altid kongruent, mange problemer fik nye aspekter, nu *Cai* ikke blot havde æren og magten, men også ansvaret. Men sikkert er det, at herren til *Emkendorf* var den mest viljestærke af de to brødre. *Charlotte Schimmelmänn* gav engang følgende karakteristik af Kancellipræsiden-

ten: »Cai er i stort som i småt altid ubeslutsom, ude af stand til at handle«. ⁴⁵ Der kan ikke være tvivl om, at på mange områder vil man ikke kunne forstå Kancelliets afgørelser i disse år uden at kende Fritz Reventlows synspunkter, som de kommer til udtryk i hans breve til broderen, ⁴⁶ og i Hertugdømmerne var man ikke ukendt med denne korrespondance. *August Hennings* var ikke nogen beundrer af Kancellipræsidenten. I et brev til sin gamle ven Ernst Schimmelmänn sagde han ligeud, at han tvivlede på dennes redelighed. »Jeg er, og jeg kan sige, hele landet er med mig overbevist om hans partiskhed og hans uduelighed«. Videre hed det: »Kancellipræsidentens korrespondance med sin broder, hvis breve han ikke rigtig læser, er bekendt«. ⁴⁷

I det brev af 19. januar 1798, hvori Fritz Reventlow gav broderen meddelelse om begivenhederne på generalforsamlingen, drøftede han også indgående hele militærproblemet igennem. Jo mere han tænker over det, desto farligere forekommer det ham at være, når man ikke vil sætte det i forbindelse med livegenskabets ophævelse. Bøndernes frigivelse blev udsat i 8 år på grund af vanskelighederne, og militærspørgsmålet var en af de største. Han refererer Bokelmanns opfattelse, der har så meget desto større vægt, som denne ellers ikke er konservativ i sin opfattelse. Til fordel for hvem ønsker da Kronprinsen så stærkt denne forandring, spørger han. Tror han måske, at han på denne måde får flere indrullerede, men hvad vil han med dem, så snart alle regimenter er besat? Og det er vel ikke meningen at oprette nye regimenter? Han vil afholde sig fra at tale om de næsten uovervindelige vanskeligheder, som lige i øjeblikket truer godsejerne i forbindelse med de mange nye indretninger. Der ville måske komme mere ud af at påberåbe sig eksemplet med den preussiske konge, som i sine westfalske provinser ikke indførte den samme militærindretning som i de andre, fordi de ligesom Holsten var omgivet af fremmede områder, og man måtte frygte indbyggernes desertation. Nu har man vænnet sig til den bestående orden, og det er loddet, der træffer afgørelsen. Det er uafgjort til det sidste øjeblik, hvem der skal udskrives, men det vil blive anderledes ved en ny udskrivningsmåde. Lønningerne stiger daglig, og dermed øges ønsket om at blive fritaget for militærtjenesten, og det er ikke blot karlene, men også godsejere og forpagtere, der har interesse deri.

I et brev til broderen af 2. februar vender han tilbage til spørgsmålet. Cai er dybt uenig med sin broder angående den nye militærorden, det gør Fritz ondt, men det vil smerte ham endnu mere, hvis Cai af den grund skulle have ubehagelige øjeblikke hos Kronprinsen. Han vil

gerne punkt for punkt modgå de af Cai fremførte grunde, selvom han ikke ønsker at stå som forsvarer for Deputationens beretning, som han kun kan give sit bifald med hensyn til dens resultat, den nødvendige udsættelse af den kommende ændring.

Man forlanger forslag og ideer, siger Cai. Det ligger i sagens natur, at man ikke kan stille rigtige og velovervejede forslag til at løse de i betænkningen nævnte vanskeligheder, før den hovedsag, som de må sættes i forbindelse med — *livegenskabets ophævelse* — er ordnet. Gjorde man det nu, ville man foreslå meget, som ville være meningsløst og uigennemførligt. Videre har Cai sagt, at når man kom med forslag, ville det være et bevis på, at man havde oprigtige hensigter med hensyn til livegenskabets ophævelse. Behøver man et bevis og hvorfor da netop dette? De fleste godsejere er ikke så bange for følgerne af frigivelsen, det er mere vanskelighederne ved den første nye indretning af deres gamle landvæsen, som gør dem forlegne og får dem til at vige tilbage. Hvorfor vil man så som forberedelse til denne væsentlige forandring begynde at lave om på det, der er underordnet og kun kan være en følge — omend en nødvendig — følge af denne? Med al sin veltalenheds kraft slynger han mod Cai: »Jeg spørger endnu en gang hvorfor? Cui bono? Hvilken nødvendighed kræver det? Hvilken fordel kan der opstå deraf?«

Man ville formodentlig slet ikke være kommet ind på denne tanke, hvis Ridderskabet ikke selv havde givet anledning dertil ved at sige: skal livegenskabet ophæves, må vi også have en anden udskrivningsmåde og en mindre trykkende. Nu er den danske ordning med modifikationer blev foreslået, og selvom man hertil siger, at det er nødvendigt at vente, så kan man dog ikke udlægge dette som bevis på Ridderskabets mauvaise foi og vilkårligt identificere militærspørgsmålet, der i og for sig er et helt andet problem, med livegenskabets ophævelse. Hvis regeringen på sin side vil være de bonne foi, er den så egentlig ikke, da den bevilgede de 8 år til livegenskabets ophævelse, stiltiende gået ind på den overenskomst med Ridderskabet, at i dette tidsrum skal sagerne forblive in statu quo, og at der ikke skal føjes nye vanskeligheder til den i forvejen så besværlige omvæltning af den urgamle forfatning.

Derefter fortsætter Fritz Reventlow: »Jeg ved vel, at man hertil vil svare mig: Tværtimod! Regeringen skynder sig kun at fjerne en vanskelighed, som Ridderskabet, efter at den selv havde anerkendt den, nu vil beholde — hvorved det er i den mest uforståelige modsætning til sig selv — og ikke af anden grund end for at vanskeliggøre bønder-

nes frigivelse, som er aftvunget det imod dets vilje, få den udsat til et senere tidspunkt end det, der nu engang er antaget, eller forhale den i det uendelige. En sådan adfærd er ligeså ulovlig som uværdig, og således som den almindelige stemning er i øjeblikket, med den almindelige tendens til frihed, til en anden tingenes orden, ville den kun kunne vække almindelig misfornøjelse, en farlig gæring, oprør. Sådanne hensigter vil ganske vist være strafværdige, men hvorpå grunder man en sådan fremstilling af sagen, ligeså ondskabsfuld som ubevist?» Han mener, at den skyldes nogle godsejere — især ikke-recipienter — der har en ret ringe befolkning på deres godser, og som ved allerede at have gennemført nyindretningen har kunnet lægge byrden på forpagtere og arveforpagtere. Ved nu helt at foretage udskrivningen efter befolkningstal bliver de fri for den beregning efter plovtal, der er meget besværligere for dem. For dem vil den skitserede nyordning være en fordel, men den fordel, de opnår, bliver til skade for andre.

Ligesom Brockdorff mener han også, at en ændring vil vække misfornøjelse hos bønderne selv, så længe de nye indretninger og de deraf afhængige frigivelser endnu ikke er helt gennemført. Man er vant til de nuværende forhold, og hvilket ramaskrig vil der ikke opstå, hvis der pludselig skal stilles tre eller fire gange så mange folk som før. Fordi Bossee skal levere færre soldater, bliver Emkendorf'erne ikke mere villige til at lade sig udskrive i et større tal. De unge vil rejse bort, men denne vanskelighed vil blive formindsket, når folk bliver mere bundet til deres hjemsted gennem ejendom eller forpagtning eller må lade større fordele i stikken, hvis de flygter.⁴⁸

Brevet viser, at Fritz Reventlow ikke var nogen beundrer af den form, grev Brockdorff havde givet Deputationens erklæring, men om sagen selv er han enig med den gamle herre, uanset at han selv for få år siden havde været inde på tanken om udskrivning efter folketal. Nye forslag og ideer har han ikke, hele hans lange brev har kun eet formål, at vise, hvor uklogt det vil være at gennemføre den nye militærlov netop nu. Det har dog også interesse på anden måde. Fritz Reventlows udtalelser om, at regeringen stiltiende havde anerkendt, at status quo skulle opretholdes i de 8 år, indtil reformen vil være gennemført, har vel ikke bare relation til det problem, der i øjeblikket var til diskussion, men også til det principielt så vigtige, kontrol fra regeringens side med de nyindretninger, der nu blev gennemført rundt om. Hans udtalelser om dette spørgsmål har sikkert interesseret broderen.

Fritz Reventlow forstår, at der er en vis svaghed i Ridderskabets hele stilling, en vis indre selvmodsigelse. Først vil man have militærordningen lavet om, så beder man om at bevare den nuværende status. Han går temmelig let henover dette problem. Mere indgående behandler han de fremsatte påstande om, at modstanden mod nyordningen skyldes et ønske om at forhale livegenskabets ophævelse. Fritz Reventlow mener, at de kan føres tilbage til visse godsejere — især ikke-reciperede — som kan have personlig fordel af nyordningen. Han nævner ikke navne, men det er en nærliggende formodning, at han havde *J. P. Neergaard* i tankerne, da han skrev disse ord. Denne var jo en varm tilhænger af regeringens forslag, således som det fremgik af hans indlæg i Kommissionen. Hans pjece er dog nok først kommet nogle måneder senere.⁴⁹ I hvert fald var Reventlow ingen beundrer af sin svogers svigersøn. Det havde han givet udtryk for i sit brev til Schimmelmänn i 1795,⁵⁰ og i april 1798 siger han om ham: »Han behandler gerne politiske problemer, men jeg kender ikke en mere ensidig og mindre gennemtænkt dom end hans«.⁵¹

Når Cai Reventlow i denne sag står sin broder imod, er det måske et spørgsmål, om det skyldes, at han virkelig har haft en anden opfattelse heraf. Mere nærliggende er det, at han har været ude for et politisk pres. Kronprinsen var utålmodig. Det viser hans demarche overfor Krück i oktober 1797. Schimmelmänn og Chr. D. Reventlow havde samme opfattelse som prinsen.⁵²

ADMINISTRATIONENS BEHANDLING OG DRØFTELSER MED RIDDESKABET

Arbejdet i Kancelliet.

Den Fortw. Deputations erklæring af 23. jan. 1798 blev behandlet på et *kancellimøde* den 5. feb., og man vedtog, at der skulle indgives en forestilling, som gav Kancelliet bemyndigelse til at udarbejde udkast til en ny forordning om bedre indretning af militærvæsenet, idet man heri optog de dele af den danske forordning, som passede på Hertugdømmerne. Derefter skulle der indhentes udtalelser fra de to overdikasterier og Generalitets- og Kommissariatskollegiet, også om udkastets anvendelse på de adelige distrikter, dels straks, dels efterhånden. Forslaget blev godkendt ved kgl. resolution af 16. feb. 1798.⁵³

Den 18. sep. 1798 var Kancelliet nået så langt med sit arbejde, at dets *udkast* forelå *på tryk*.⁵⁴ Det blev denne dag tilstillet de to overdikasterier, der skulle korrespondere derom med Den Fortw. Deputa-

tion, generalkrigskommissærerne og de højere embedsmænd.⁵⁵ Et eksemplar af det trykte udkast samt en afskrift af skrivelsen blev desuden sendt direkte til Den Fortw. Deputation for »at vinde tid«.⁵⁶

Bag ved udarbejdelsen af udkastet lå en betydelig arbejdsindsats, det var mere omfattende end den danske lov, 80 §§ mod 43, det var klarere, mere overskueligt.

I følgeskrivelserne til overretterne var det blevet nævnt, at den danske landmilitærordning var blevet lagt til grund. Og dette er da også i høj grad tilfældet. Udkastet indeholder 7 hovedafsnit: 1. Den almindelige indretning af landmilitærvæsenet, 2. Interimistiske forskrifter for de godser, hvorpå livegenskabet endnu ikke er ophævet, 3. Landrekrutter, 4. Soldaternes rettigheder og friheder, 5. »Landausschuss-Deputation«, 6. Landremonten, 7. Soldaternes årlige forsamlinger, øvelser, udstyr o. s. v. Det første afsnit er langt det vigtigste, og det bygger i meget høj grad på den *danske forordning* af 20. juni 1788. Der er i næsten alle tilfælde flyttet om på de enkelte paragraffer, der er foretaget en indgående sproglig bearbejdelse, og bestemmelserne er selvfølgelig ændret, så de passer til de særlige forhold i Hertugdømmerne. Nu og da kan der dog også være tale om fuldstændig verbaloverensstemmelse. Det gælder således den grundlæggende paragraf om udskrivning efter folketal, hvor det i den danske forordnings § 13 hed: »Mandskabet skal udtages til krigstjenesten i forhold til distrikternes folkemængde, uden hensigt til hartkornet«, mens det i udkastets § 11 hedder: »Mandskabet skal tages til krigstjeneste i forhold til distriktets befolkning og uden hensyn til plovtalet«.

For enkelte bestemmelser vedkommende bygger afsnit 3 om landrekrutterne også på den danske forordning, men det har dog ikke mindst optaget en række bestemmelser fra den særlige landrekrutordning af 13. maj 1786. Afsnit 4—7 er i det væsentlige en bearbejdelse af de tilsvarende afsnit i det udkast til en ny militærlov, som Kancelliet udarbejdede i 1796, altså en kodifikation af allerede gældende bestemmelser. De havde ikke nogen større betydning for de almene problemer, som nu var til diskussion.

Af særlig interesse var udkastets § 34, som indeholdt *interimistiske bestemmelser* for de godser, hvor livegenskabet endnu ikke var ophævet. I de 8 år, som efter Ridderskabets, prælaternes og de andre gods-ejeres beslutning var tidsfristen for livegenskabets ophævelse, skulle godsejerne ikke være forpligtet til at inndele godset i lægder, men kunne selv udpege det mandskab, der skulle stilles, eller levere frivilligt mandskab, som fik betaling. På de godser, hvor undersåtterne var helt eller

delvis frie, skulle der indrettes ruller over de frie folk, og samtidig skulle godsejeren indsende fortegnelse over det tjenestedygtige, livegne mandskab, hvorefter sessionen med hensyntagen til folketallet skulle afgøre, hvor mange frie, hvor mange livegne der skulle leveres fra det pågældende gods. Når livegenskabet var helt ophævet på de enkelte godser, skulle denne paragraf ikke mere kunne anvendes på disse.

Også enkelte andre bestemmelser tog særlig sigte på de *adelige godser*, i § 2 hed det således, at sessionsdistrikterne for klostrene og de adelige godser skulle forblive, som de var, indtil en mere bekvem indretning var blevet foreslået og godkendt af kongen. I § 4 blev det udtrykkelig bestemt, at på de godser, hvis undersætter var frie eller blev frie, skulle der foretages en inddeling i lægder på samme måde som i den øvrige del af landet. § 11 fastslog, at udskrivningen skulle omfatte alle af bondestanden, ingen måtte være undtaget, bortset fra de enkelte tilfælde, som nævnes i forordningen.

I forbindelse med drøftelserne om livegenskabets ophævelse havde man gang på gang været inde på spørgsmålet om helt eller delvis at få forpligtelsen til at stille soldater afløst med en pengeydelse på samme måde, som det var sket i visse amter. Udkastet tager vel ikke direkte stilling til spørgsmålet om, hvorvidt denne fritagelse skal fortsætte, men fastslår i hvert fald heller ikke det modsatte.

Ridderskabets stilling til militærspørgsmålet.

Udkastet viser med al tydelighed, at den gamle Brockdorff, Fritz Reventlow og de mange andre, som var imod en ændring nu, havde lidt *nederlag*. Den nye lov skulle gennemføres, der var visse overgangsbestemmelser for de godser, der endnu havde livegenskab, og man havde opretholdt de særlige sessionsdistrikter for de adelige godser. Men ellers var der ikke blevet taget meget hensyn til Ridderskabets ønsker eller Fritz Reventlows indvendinger i korrespondancen med broderen. Der var heller ikke blevet sikret arbejdskraft til hovedgårdenes drift eller givet undtagelsesbestemmelser for indehavere af parceller fra domæner eller hovedgårde, selvom der i den danske forordning var givet sådanne indrømmelser.⁵⁷

Korrespondancen mellem Cai og Fritz Reventlow havde tydeligt vist, at på dette punkt ville eller kunne Kancellipræsidenten ikke følge sin broder. Heller ikke *Cai Lorenz Brockdorff*, der ellers så villigt havde været våbendrager for sin gamle onkel på Kletkamp, var ham følgenagtig i denne sag. I nogle bemærkninger vedr. et foreløbigt udkast siger han, at hovedårsagen til den forandring, man tilsigtede, var øn-

sket om at kunne fordele byrderne ligeligt, så de bliver mindre besværlige, og amt for amt må man fastsætte antallet af udskrevne efter folketal. Han mener, at man vil kunne ophæve den gamle inddeling i lægder og måske anvende andre inddelinger, f. eks. efter landsbyer. Han ønsker, at det endnu stærkere, end det var sket i forslaget, måtte blive fastslået, at beboerne af hovedgårdsmarkerne ikke skulle være fri for udskrivningen og ikke havde krav på nogen godtgørelse.⁵⁸ Hans broder, som i kommissionsmødet den 13. jan. 1798 havde fulgt sin onkel, afgav som *amtmand i Cismar* en udtalelse om det trykte udkast, hvori han bl. a. udtalte: »Det stemmer så fuldstændigt med mine grundsatninger og med min hengivenhed overfor konge og fædreland, at den stand af landsoldater, som er nødvendig for at sikre og forsvare fædrelandet . . . efter sin natur bliver en personlig og almindelig forpligtelse for dem, der er født og opdraget i landet . . .«. Han udtalte sig i varme ord om det foreliggende forslag, som var udarbejdet på grundlag af et stort kendskab til landets indre forfatning.⁵⁹

Den gamle greves to nevøer havde i livegenskabssagen været hans tro følgesvende og hjælpere. Cai Reventlow havde her uden tvivl delt hans synspunkter. Men i denne sag var de uenig med ham. Hvilke synspunkter de tre mænd ville have haft, hvis de som frie og uafhængige medlemmer af Ridderskabet skulle have drøftet spørgsmålet på en generalforsamling i Kiel, kan man vel ikke sige. Men nu var de kongelige embedsmænd, de to endda fremtrædende medlemmer af det kollegium, der skulle føre denne sag igennem. De stod med ansvaret for virkeliggørelsen af den kongelige vilje, således som den var kommet til udtryk i resolutionen af 23. juni 1797. Alle og enhver vidste, at det var Kronprinsens udtrykkelige ønske, at den nye militærlov skulle udformes efter samme retningslinier som den danske, at udskrivning skulle finde sted efter folketal, ikke efter plove. Her var tale om en politisk nødvendighed, som i hvert fald kongens embedsmænd måtte bøje sig for.

Men hvorledes så med Ridderskabet? Den *Fortw. Deputation* holdt møde den 3. nov. 1798. Til stede var de to Brockdorff'er, Warnstedt, Chr. Schimmelmann, Fritz Reventlow og som særlig indbudt von Qualen på Borghorst. Den 6. nov. fortalte Fritz sin broder om mødet. Det var af forskellige grunde umuligt at blive færdig med svaret før til omslaget, men så håber han også, at Kancellipræsidenten ville blive tilfreds med dem. På mødet havde han udtalt, at man forhåbentlig ville erklære sig for udskrivning efter hoveder eller efter befolkningen og for den indretning af distrikterne, som ville blive en nødvendig følge deraf. Men det måtte tillades godserne, at de fortsat ikke skulle have

noget fællesskab med amterne, hvilket ikke blot er billigt, men også nødvendigt for at opretholde »vor forfatning«. ⁶⁰

Overrettens betænkning.

Også Fritz Reventlow havde indset den politiske nødvendighed af at bøje sig for regeringens ønske. Men der har dog sikkert endnu ikke været enighed herom i Deputationen. Den 28. dec. 1798 kunne Overretten i sin betænkning oplyse, at man ikke havde fået Deputationens redogørelse, men havde hørt, at den ønskede en udsættelse af militærlovens ændring, indtil ophævelsen af livegenskabet var helt gennemført, og der skulle være nogle, som var bange for, at det kunne blive skadeligt for denne vigtige operation, hvis der på nogle godser fandt udskrivning sted efter de gamle regler, på andre efter de nye. *Overretten* mente, at livegenskabets ophævelse er så vigtig, at man må rydde alle vanskeligheder af vejen, også selvom de kun er tilsyneladende. Da ophævelsen vil indtræde i 1805, er man stemt for, at Ridderskabets ønsker efterkommes. Man skulle ikke udsætte selve udstedelsen af forordningen, men blot anføre, at den fra 1805 skulle komme til anvendelse på samtlige adelige godser.

Iøvrigt fastslog *Overretten*, at de, der havde *parceller fra* de kgl. *domæner*, havde fået fritagelse fra militærtjeneste, og de behøvede ikke at få bekræftelse herpå. Selvom udskrivningen nu ikke mere er knyttet til jorden, men er en personlig ydelse, så kan det ikke ændre deres rettigheder. Man mener også, at kongen bør bekræfte de fritagelser, som er indeholdt i godsejernes skøder, selvom der måtte være tale om bondejord. ⁶¹

Overrettens betænkning gav anledning til, at Kancelliet *omarbejdede* de første kapitler. I den tidligere udformning var det blevet fastslået, at uden udtrykkelig godkendelse kunne ingen kræve fritagelse for den pligt, som nu var blevet en personlig pligt, hverken på grund af sin jords særlige karakter eller i kraft af godsejeres eller andres overladelsskontrakter. Dette er bevaret i den nye udformning og derefter tilføjes, at der heller ikke kunne stilles erstatningskrav i den anledning. Så var det iøvrigt ligegyldigt, om der var tale om hovedgårdsmarker eller bondejord. Den frihed for udskrivning, som parcellister på nedlagte domænegårde havde erhvervet ved deres købebreve, var knyttet til jorden og kunne ikke have gyldighed, når der var tale om et personligt opbud til fædrelandets tjeneste. De nuværende parcelbesiddere og deres børn skal dog være fri for udskrivningen, men deres børnebørn skal som andre høre til landsoldaternes stand, og det samme

gælder andre, der i fremtiden måtte overtage sådanne parceller. Fri-tagelsen gjaldt altså kun parceller fra de kgl. domæner, ikke parceller fra de adelige godsers hovedgårdsmarker.⁶²

Bokelmanns redegørelse.

De ikke-reciperede holdt møde i Kiel den 15. jan. 1799. Bokelmann gav oplysning om, hvad der var sket i spørgsmålet om den nye militærlov og om Deputationens afvisende holdning. Han havde fået tilsendt Kancelliets udkast, men var ikke klar over, om det var som medlem af Kommissionen eller som deputeret for non recepti, så han havde ikke anset sig for berettiget til at lade udkastet cirkulere. Nu var der jo ingen mulighed for at tage stilling til det.⁶³

I en promemoria, som Bokelmann skrev lidt senere, fremhæver han på ny, at det omfattende arbejde med livegenskabets ophævelse og ændringen af hovedgårdsmarkerne først må gennemføres, før man kan træffe bestemmelse om undersåtternes skæbne og fremtidige stilling. Gør man det allerede nu, kan de måske komme i en endnu hårdere slavestand end den, man har søgt at befri dem for. Han understreger, hvor vigtigt det er at bevare de unge på godserne, og det kan man kun gøre ved at få dem gift og give dem huse med jord. Men der vil gå endnu nogle år, før de nødvendige boliger er bygget.⁶⁴

Den Fortwährende Deputations stilling.

På denne tid var der et helt andet spørgsmål, som meget stærkt optog sindene i Ridderskabet, statens krav om afgift af kollateral-arv.⁶⁵ Militærspørgsmålet gled derved noget i baggrunden. Det blev behandlet på Deputationens møde den 12. feb. 1799. *Chr. Schimmelmann* havde udarbejdet en redegørelse herfor. Han troede dog ikke, at Deputationen ville tage meget hensyn dertil, da man mente, der ville være tid til at udarbejde en ny plan, og at det nu kun kom an på at gøre bemærkninger til udkastet.⁶⁶

Den 16. marts kunne Deputationen underskrive *betænkningen*. Man anerkendte heri, at udskrivning efter folketal var det rigtige, ikke mindst fordi parcelleringer og oprettelsen af mindre steder i forbindelse med ophævelsen af hoveriet gjorde den tidligere udskrivningsmåde endnu mere uretfærdig end før. Selvom man tiltræder princippet om den personlige forpligtelse som grundlaget for udskrivningen, mener man dog, at både billighed og retfærdighed påbyder, at der må være visse undtagelser, enten af hensyn til velerhvervede privilegier eller særlige forhold. Deputationen rejser spørgsmålet om, hvorfor *byernes*

befolkning ikke også skal udskrives til militærtjeneste, et problem, som var yderst aktuelt i disse år og også var blevet sat til diskussion i mange af amternes betænkninger. Man gør opmærksom på, at *beboerne på kgl. arveforpagtningsjord* — her må jo tænkes på domæneparcellerne — efter deres kontrakter er fri for udskrivning, men de, der bor på de *adelige godsers hovedgårdsjord*, har de samme rettigheder. Man ønsker, at der må blive gjort undtagelser for disse, og at godsernes forvaltere, fogder, hyrder, karle o. s. v. må blive fritaget

Deputationen håber, at den nye indretning ikke vil give anledning til, at de militære myndigheder vil gøre indgreb i godsernes jurisdiktion, og at den ikke vil medføre nogen forringelse af de adelige godsbesidderes eller Ridderskabets privilegerede retslige stilling. I modsat fald vil den kunne blive en ny og måske uovervindelig hindring for ophævelsen af livegenskabet, der i forvejen er forbundet med så mange vanskeligheder, i stedet for at betyde den lettelse, som man har ønsket og bedt om. Man håber iøvrigt, at det må blive overladt Ridderskabet selv at foretage inddelingen af godserne i distrikter og organisere udskrivningen, samt at der som hidtil ikke skal være noget fællesskab med amterne.

Deputationen har desuden en række indvendinger mod forskellige enkeltheder. Man mener, at det trods ændringerne vil blive vanskeligt at forhindre *undvigelserne*, så længe byerne ikke er med i udskrivningen, man er betænkelig ved, at de, der undviger, skal betragtes som desertører og menedere. Forpligtelsen til at blive i distriktet — ofte til det fyldte 36. år — minder en del om livegenskabet.⁶⁷

AFGØRELSEN

Den afsluttende behandling.

Den 17. juni 1799 tog *Overretten* stilling til Deputationens betænkning. Den mente ikke, at de, der havde erhvervet jord fra hovedgården, i fremtiden burde være fri, men foreslog dog, at de nuværende besiddere heraf fik samme begunstiggelse, som var indrømmet indehavere af kgl. domæneparceller efter Kancelliets ændrede forslag. Af hensyn til godsernes drift bør man også fritage de familier, som er blevet etableret på hovedgårdsjorden med forpligtelse til at yde det nødvendige hoveri, thi ellers vil det ikke være muligt at drive de adelige godser. Af samme grund bør forvaltere, hyrder o. s. v. også være fri. Overfor indvendingen mod, at de udskrevne ikke må forlade distriktet, gør *Overretten* opmærksom på, at der her er tale om en mis-

forståelse, idet § 24 ikke forbyder fraflyttelse fra distriktet, men dette må kun ske efter tilladelse og med frihedspas.⁶⁸

Regeringen i Glückstadt kunne først afgive sin betænkning om udkastet den 23. juli 1799 og havde således lejlighed til samtidig at tage stilling til Den Fortw. Deputations redegørelse. Man var enig med denne i, at spørgsmålet om undvigelse var yderst vanskelig. Der måtte kræves særlige forholdsregler for at modvirke denne. Regeringen mente, at man i forordningen måtte undgå bestemmelser, som kunne gøre befolkningen til egentlige glebae adscripti. Friheden til at drage andetsteds hen måtte indskrænkes så lidt som muligt, og man var betænkelig ved kravet om, at der skulle stilles kaution. Man mente, det ville være tilstrækkelig med en edelig erklæring om at ville komme tilbage, når det blev krævet, og anmelde sig på det nye opholdssted.

Regeringen kommer også ind på spørgsmålet om at *betale penge* i stedet for at stille soldater. Det var blevet rejst af amtmanden i Segeberg, som mente, at det var disse indrømmelser, som var årsagen til de mange klager over militærvæsnet, og Regeringen kunne fuldt ud tiltræde hans synspunkter. Den tilføjede, at ophævede man utilfredsheden med og fordomme imod udskrivningen, behøvede man heller ikke fritagelserne. Iøvrigt gik Regeringen ikke ind på en nærmere drøftelse af Deputationens mere væsentlige indvendinger, synes heller ikke at have haft nogen særlig interesse for dem.⁶⁹

Efterhånden som materialet kom ind til Kancelliet, blev det bearbejdet, de enkelte paragraffer blev ændret, nogle nye udarbejdet. Den 14. marts 1800 var man nået så langt, at man kunne indgive en *forestilling* til kongen om to særlige punkter. Det blev foreslået, at de pengeaflysninger, som var blevet bevilget siden 1792, skulle ophøre, ligesom også marskområderne skulle stille soldater. Endvidere, at der skulle tildeles rekrutter og landsoldater en årlig belønning på henholdsvis 5 og 2 rdl., og udgifterne hertil skulle repareres på plovene. Man mente, at disse forholdsregler var nødvendige for at formindske den herskende uvilje mod militærvæsnet, ikke mindst mod rekruttjenesten, og den deraf følgende affolkning af landet. Kongen tiltrådte forslagene.⁷⁰

De væsentlige problemer var ved at være løst, selvom der endnu var enkeltheder at drøfte med Generalitets- og Kommissariatskollegiet, med Rentekammeret og generalkrigskommissærerne. Det drejede sig dog mest om mere tekniske problemer og detalier.⁷¹ Den 25. juli kunne man forelægge kongen den endelige forestilling, hvori man kun kom nærmere ind på et enkelt problem, som især var blevet rejst af

den kommanderende general i Hertugdømmerne, Carl af Hessen, der af militære grunde havde været betænkelig ved en for udstrakt adgang til at stille stedfortrædere.⁷² Kancelliet kunne dog i det store og hele ikke imødekomme disse indvendinger. Ved kgl. resolution af 1. august 1800 blev forslaget godkendt.⁷³

Den nye *landmilitærordning* for Hertugdømmerne var en *realitet*. I det trykte udkast fra sep. 1798 var der sket et utal af ændringer. I § 1 var der til den tidligere ændring, hvorefter såvel de, der havde købt domæneparceller, som deres børn var fri for udskrivningen, føjet en bestemmelse om, at *parcellister* på de adelige godsers hovedgårdsmarker skulle have samme ret. Man havde således fulgt Deputationens anmodning eller måske snarest Overrettens henstilling. I § 1 var også optaget det nye og vigtige påbud om, at *alle områder* skulle *stille soldater*, selvom de fra gammel tid havde været frie eller senere havde fået lov til at betale sig fri med penge.

En ny bestemmelse var kommet ind i § 8, hvorefter klostrene og de adelige godser inden december skulle indsende *lægdsruller* til de distriktsdeputerede, hvorfra de sammen med en fælles lægdsrulle for hele distriktet skulle gå videre til Generalkrigskommissæren. Der var desuden blevet foretaget ændringer i de særlige bestemmelser, nu § 31, om de adelige godser, hvorpå livegenskabet endnu ikke var ophævet. På grund af de i § 8 optagne nye regler om lægdsruller på de adelige godser, bortfaldt det tidligere afsnit om, at godsejerne ikke behøvede at oprette lægdsrulle på de godser, hvor der var livegenskab. De fik dog ret til i stedet for de folk, der blev udskrevet, at levere andre tjenestedygtige livegne eller frivillige, der fik betaling. Til slut hedder det: »Med begyndelsen af året 1805 ophører dog såvel enhver mulighed for selv at foretage udvælgelsen som livegenskabet, og efter denne tid finder denne paragraf ingen anvendelse«.

Endelig havde Kancelliet taget *klar stilling* til spørgsmålet om *livegenskabets ophævelse*, endelig var det tydeligt blevet fastslået overfor alle og enhver, at fra og med 1. jan. 1805 ville der ikke mere være livegenskab i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Da Kancelliet, og ikke mindst Brockdorff, i 1797 havde fået afgørelsen formuleret så uklart, som tilfældet var, skete det udfra en ganske klar indstilling overfor spørgsmålet. Det skulle ikke på nogen måde fastslåes, at afgørelsen var definitiv, at gennemførelsen skulle ske i løbet af de 8 år. Men som den foregående drøftelse har vist, varede det dog ikke længe, inden den opfattelse slog igennem rundt om, også blandt Ridderskabets ledende mænd, at det, der sket i 1797, var bindende for fremtiden, og nu

måtte al tvivl være fjernet i enhver godsejers sind. Nu vidste han, at der kun var fem år tilbage, fem år til at gennemføre den nyordning af godserne, som de fleste anså for nødvendig, og som efter alles opfattelse krævede mægtige forberedelser.

Drøftelsen af militærspørgsmålet havde spille en meget stor rolle i kampen om livegenskabets ophævelse, der var blevet fremsat mange ønsker, givet udtryk for mangt et håb. En del havde vel troet, at det skulle blive muligt gennem opgivelse af livegenskabet at opnå fordele på dette punkt. Hele denne diskussion fortæller om stemninger og tanker, men nogen større rolle for det endelige resultat har den næppe haft, bortset fra at den uden tvivl har givet anledning til, at problemet netop nu blev taget op til mere indgående, mere fordomsfri drøftelse. Arbejdet med en militærordning var i gang før 1797, men det fik nu en helt anden retning, helt nye mål blev afstukket, ikke mindst fordi Kronprinsen udtrykkeligt havde ønsket en nyordning med den danske forordning af 1788 som mønster, selvom dette ikke var en tanke, født hin junidag i 1797, da den kgl. afgørelse blev truffet.

Der gik tre år fra den kgl. resolution, og indtil den endelige forordning kunne udstedes. Der var blevet arbejdet intensivt i kollegiets kontorer, og der var blevet ført hede diskussioner indenfor Ridderskabet. Den stærke uvilje, der oprindelig var imod nyordningen, svandt efterhånden hen, vel nok mere på grund af den politiske nødvendighed, end fordi man virkelig var overbevist om dens rigtighed.

Da Deputationen i marts 1799 indgav sin betænkning, var der så sandelig ikke megen kampånd tilbage, og man havde givet efter i selve hovedsagen. Men selv de beskedne ønsker, som blev fremsat deri, blev der ikke taget særlig meget hensyn til. Vel blev der indsat en bestemmelse om, at parcellisterne på de adelige hovedgårdsmarker skulle have samme rettigheder som parcellisterne på domænejorden, og ved at lade godsdistrikterne være udskrivningsdistrikter havde man undgået fællesskabet med amterne. Men hele den interne diskussion indenfor de administrative myndigheder tydede ikke på nogen større lyst til at vise imødekommenhed overfor Ridderskabet, mest velvillig var man nok i Overretten. Ligesom i sagen om livegenskabets ophævelse havde *Ridderskabet* måttet bøje sig for regeringens ønsker, på ny havde den lidt et *nederlag*. Den, der havde lidt fornemmelse af det politisk klima i relationerne mellem Ridderskabet og den kgl. regering, måtte have forstået, at der var dybtgående *uoverensstemmelser* mellem regeringen og Ridderskabet. Det havde der også været før, men A. P. Bernstorff havde fået problemerne løst. Nu var han ikke mere. Det

måtte stå klart for mange, at et politiske uvejr let kunne trække op, et uvejr, som kunne blive voldsomt, måske skæbnesvangert for monarkiets fremtid.

Ridderskabets uvilje overfor den nye militærlov.

Straks efter at grev Brockdorff havde gennemset den nye forordning, stod det ham klart, at den indeholdt meget, som var *uantageligt for godsejerne*. Gennem professor Jensen indbød han til et møde af samtlige godsejere, altså også de ikke-reciperede, i sit hus i Kiel. Denne noget usædvanlige procedure viser, hvor rystet den gamle greve var. Mødet fandt sted den 8. okt. 1800, og deltagerne var først og fremmest enige om, at den nye indretning ikke burde træde i kraft før efter den næste »session«. Til drøftelse af hele spørgsmålet skulle der udpeges et *udvalg* med lige mange medlemmer fra *recepti* og *non recepti*. Ridderskabets repræsentanter blev Baudissin, Buchwald på Fresenburg, Blome på Salzau og Rantzau på Rasdorf, endvidere som prælat provst Ahlefeldt i Preetz. De ikke-reciperedes repræsentanter var Bokelmann, Neergaard, Hagemann og Klüver på Stubbe. Det synes ganske mærkeligt, at greven på Kletkamp ikke var med i komiteen.

Amtmand Ahlefeldt på Olpenis og Warnstedt havde været forhindret i at deltage i mødet, men havde skriftligt redegjort for deres synspunkter. *Ahlefeldt* troede ikke, der ville være mulighed for nu at få gennemført ændringer i selve de grundlæggende principper, men måske kunne der opnås modifikationer eller nærmere bestemmelse af enkelte punkter. *Warnstedt* mente, at forordningen ville have gunstige og nyttige virkninger for godserne, og »i mere end een henseende ville betyde en væsentlig lettelse for besidderne af disse«. De unge har mest lyst til at rejse, men til deres 36. år vil de blive bundet til deres fødested, eller det vil i hvert fald blive svært for dem at drage bort.

Komiteens første møde blev afholdt i Preetz den 13. dec. Hertil havde flere af medlemmerne udarbejdet en betænkning. Neergaard og Bokelmann synes ikke at have afgivet nogen erklæring, hvilket måske — i hvert fald for Neergaards vedkommende — kan tages som vidnesbyrd om, at de ikke har ønsket at deltage i den almindelige kritik af forordningen.

Ligesom sin navne på Olpenis mente *provst Ahlefeldt* ikke, at der ville være mulighed for nogen væsentlig ændring i loven, og dens principper bygger da også på ret og billighed. Han er inde på, at loven kan medføre et livegenskab, på visse måder strengere end det hidtidige. Hvis de beløb, landsoldaterne skal have, skal »udskrives« af

Rentekammeret, vil der være tale om en fremgangsmåde, der er ufor- enelig med Ridderskabets hidtidige privilegier, og man bør gøre fore- stilling derimod.

Baudissin havde kort før i et brev til Ernst Schimmelmänn udtalt, at forordningen var ufuldkommen og for ubestemt. Det ville være nød- vendigt med nærmere bestemmelser om enkelte punkter.⁷⁴ I sit indlæg understregede han, at på mødet den 8. oktober havde der ikke været nogen betænkelighed ved selve det principielle grundlag for loven. Han ønskede en nærmere præcisering af bestemmelserne om fritagelse for soldatertjeneste, bl. a. om en sådan gælder forvaltere, skrivere, skov- betjente. Hans største betænkelighed var dog bestemmelsen i § 26 om, at de, der står i reserverullen, ikke må rejse bort fra jurisdiktionsom- rådet, med mindre de har fået afsked, *frihedspas*, eller der er stillet *kaution*. Den vil blive trykkende for de unge, skadelig for godsher- skabet. Det kunne vel gå an i amterne, men mange af godserne er meget små, ikke mindst efter de mange delinger. Det kunne måske klares ved, at de i hvert fald fik lov til at tjene, hvor de ville i deres sogn.

Blome ønskede, at landmilitisen blev adskilt fra den hvervede hær, og at også byboere skulle være soldater. Når livegenskabet er ophævet, vil en stor del af det militærpligtige mandskab undvige til de to rigsstæder og de tilgrænsende lande. Han foreslår derfor, at Kongen op- retter en »grænse-kordon« for at hindre dette.

Rantzau kunne have ønsket en almindelig lettelse i de militære byr- der, men mener dog ikke, man skal stille forslag herom til kongen. Han håber, at parcellisterne også i fremtiden kan blive frie. § 26 be- tyder, at de militærpligtige mere end før er glebae adscripti, og den vil være skadelig for godserne, som vil være forpligtet til at sørge for, at de får bolig og arbejde. Bestemmelsen synes at være overtaget fra den danske forordning, men i Kongeriget er den mere anvendelig, fordi man der har større jurisdiktionsområder. Folk må have lov til at op- holde sig i et sessionsdistrikt, når de blot giver oplysning om bopæl. Den måde, hvorpå pengene til landsoldater og rekrutter skal skaffes, er »et åbenbart, vilkårligt og overordentligt pålæg, som er stik imod vore pri- vilegier, og som vi derfor ganske simpelt ikke kan underkaste os. Jeg mener derfor, at vi må udfærdige en indtrængende forestilling der- imod«. Hagemann var yderst kritisk overfor forordningen. Den var omend ikke umulig, så dog yderst trykkende. Også Klüver kritiserede § 26.

I Buchwalds skriftlige indlæg, som først blev afgivet den 20. dec. og

altså ikke kom til diskussion den 13. dec., hed det: »ikke uden grund frygter jeg for, at alle indvendinger imod loven denne gang ikke vil vinde gehør hos Kronprinsen.« Vil man indsende en forestilling, må den være rettet mod betalingen til soldater og rekrutter, som er farlig for privilegierne.

Endnu en mand følte sig kaldet til at give sit besyv med, fyrst von *Hessenstein*. Hans promemoria af 20. dec. 1800 gentager mange af hans tidligere udtalelser, og han understreger, at grundlaget for en forestilling må være ønsket om opretholdelse af den nuværende indretning. Kongens opmærksomhed må henledes på, at flere påbud i forordningen indeholder nye afgifter, som ikke kan forenes med de adelige godsejeres privilegier. Frie folk fra byer eller fremmede steder, som blår sig ned på godserne, bliver glebæ adscripti.

Efter at komiteen på mødet den 13. dec. punkt for punkt havde gennemgået de forskellige indlæg, traf man *afgørelse* om, hvad der skulle tages med, og hvad der skulle udelades. Vigtigst var følgende afgørelser: ad § 2: man skulle anføre, at der i den danske forordning var givet større indrømmelser med hensyn til fritagelser, end tilfældet var i Hertugdømmerne, hvor man ellers havde langt større forrettigheder.

ad § 26: det skulle tillades reserverne at tjene i de adelige distrikter uden at stille kaution, kun mod at give meddelelse om opholdssted.

ad § 32: Man skulle anmode om, at betalingen til soldaterne måtte ske af den kgl. kasse. Ligeledes skulle man gøre forestilling imod den i § 35 påbudte udgift og måden, hvorpå den skulle opkræves.

I henhold til Blomes betænkning skulle man anføre, at forordningens bestemmelser ikke ville kunne forhindre reservernes undvigelse, der skyldtes den store modvilje mod militærtjeneste. Det skulle dog overlades Kongen at fastsætte forholdsregler herimod. Endelig besluttede man, at Den Fortw. Deputations sekretær skulle lave et udkast til en samlet betænkning og dette skulle behandles på et møde den 9. jan. 1801.

Der synes ikke at foreligge noget referat af mødet den 9. jan. Professor Jensens udkast, som må være blevet oplæst ved denne lejlighed, indeholder forskellige tilføjelser, hvoraf nogle muligvis skyldes diskussionen på mødet. Den vigtigste er følgende: I § 25 var det bestemt, at den, der havde en gård som ejendom eller i fæste, kunne få frihedspas, når han ikke var blevet udskrevet til soldat før det fyldte 28. år. Man ønskede, at denne bestemmelse også skulle gælde tidsforpagtere af gårde med mindst 30 td. jord. Iøvrigt synes der ikke at være kommet principielt afgørende synspunkter frem under denne diskussion.

Udvalgets skrivelse til Den Fortw. Deputation, underskrevet af samtlige medlemmer og dateret den 9. jan., bygger i alt væsentligt på vedtagelserne fra mødet den 13. dec. og på de udarbejdede betænkninger, hvorfra argumentation og nærmere udformning er hentet.⁷⁵

Udvalgets betænkning kom til behandling på *Deputationens møde* den 12. jan., den blev drøftet igennem, og man vedtog enkelte ændringer, bl. a. ad § 32, hvor man foreslog, at klostre og godser skulle have bemyndigelse til selv at påbyde tillæg til soldaterne fra deres distrikter. Man vil gøre det til en pligt at give dem tillæg, så de ikke får mindre end soldaterne fra amterne.⁷⁶ Sagen var nu klar til ekspedition, og den 20. jan. blev Deputationens betænkning til kongen underskrevet.⁷⁷

Deputationens skrivelse blev indgående behandlet i *Kancelliet*, især af Schütz og Krück.⁷⁸ Nogen *velvilje* hos dem var der *ikke at spore*. »Kan ikke ændres«, eller »besvares negativt« var i mange tilfælde deres bemærkninger. Kancellipræsidenten gjorde selv nogle bemærkninger til det udarbejdede svarkoncept. Der var dog ikke tale om noget kraftigt indlæg imod de synspunkter, som de deputerede havde gjort gældende. Han gav udtryk for en vis tvivl — formuleringen er dog alt andet end klar — om det rigtige i, at ikke også tidsforpagtere var militærfri.

Kancelliet havde ment, at § 26 ang. mandskabets tilladelse til at rejse andetsteds hen, skulle forståes således, at det ikke var nødvendigt, at den pågældende øvrighed krævede *kaution*, og den pådrog sig ikke noget ansvar i forbindelse dermed, da forordningen ikke indeholdt noget herom. Enhver godsøvrighed kunne give folk, som ikke var mistænkelige, tilladelse til at rejse til et nærmere angivet sted uden at kræve kaution. I sin betænkning mente Cai Reventlow dog, at bestemmelserne om bortrejse burde præciseres nærmere, og Krück indsatte i skrivelsen en bemærkning om, at man ville sørge for en bestemmelse om, at de enkelte øvrigheder i sådanne tilfælde ikke behandlede deres undersætter ubilligt. I et patent af 23. marts 1802⁷⁹ blev det derefter fastslået, at man almindeligvis ikke kunne nægte en mand *flyttebevis* eller afkræve ham kaution. Ridderskabets indvendinger, som var blevet støttet af Regeringen i Glückstadt, var på dette punkt blevet efterkommet. Det var i og for sig en ganske mærkelig situation, at det ridderskab, som nogle få år før havde været alt andet end begejstret for ophævelsen af livegenskabet, nu gik i breschen for, at de unge skulle have størst mulig frihed til at drage, hvorhen de ønskede. Dette standpunkt skyldes måske nok mere praktiske end ideelle synspunkter

og overvejelser. Man var bange for, at godserne skulle få for store forsørgerpligter, hvis de frigivne karle blev underkastet et for rigoristisk stavnsbånd.

Skrivelsen til Deputationen, dateret 24. nov. 1801, blev i alt væsentligt udformet i henhold til Krücks og Schütz' bemærkninger. Spørgsmålet om tidsforpagternes fritagelse blev afvist. Hvad angik *reparationen af den belønning*, der skulle betales til soldaterne, udtalte Kancelliet, at dette problem hang sammen med nærmere overvejelser ang. udøvelsen af landsherrens ret til at pålægge skatter, »og der ville herom ske forestilling til Hans kongelige Majestæt, når sagen var tilstrækkelig oplyst, og man ville udbede sig allerhøjeste resolution herom».⁸⁰

Den videre diskussion om militærvæsnet har ikke større betydning for spørgsmålet om livegenskabets ophævelse og de dertil knyttede landbrugsreformer. Kun skal det nævnes, at der i 1801 oprettedes et *landeværn*, som bestod af afskedigede landsoldater og rekrutter, der ikke var fyldt 45 år,⁸¹ og ved forordningen af 31. dec. 1802 standsede *al udenlandsk hvervning*, hvorefter forskellen mellem landsoldater og rekrutter ophørte.⁸² Alle, der blev udskrevet, skulle i to år gøre tjeneste ved et regiment eller korps, i de følgende fire år skulle de kun deltage i de sædvanlige våbenøvelser, og derefter overgik de til landeværnet. Tjenestetiden blev således nedsat fra 8 til 6 år. Samtidig opførte den tilladelse til at udtræde af tjenesten, som tidligere havde været indrømmet dem, der overtog en gård efter deres fader og havde tjent i to år.⁸³

REFORMER OG STATSKREDIT

Kreditkassens virksomhed.

Foruden spørgsmålet om militærvæsnet havde også betydningen af *kreditter* til gennemførelse af reformer spillet en betydelig rolle under drøftelserne. Den kongelige *Kreditkasse*, oprettet i 1786, fik i Kongeriget en ikke ringe betydning for fremme af selveje eller forpagtning på lang tid, og fra århundredskiftet blev betydelige midler fra Enkekassen stillet til rådighed herfor.⁸⁴ Kreditkassen *lånte* også penge ud i *Hertugdømmerne*, før 1795 dog kun i ganske enkelte tilfælde, og næsten alle ansøgninger — så at sige altid fra godsejere — blev afvist.⁸⁵

Efter at spørgsmålet om livegenskabets ophævelse for alvor var blevet aktuelt gennem begivenhederne i 1797, begyndte der at komme flere ansøgninger om lån til gennemførelse heraf og til afløsning af hoveriet. I sin artikel i *Deutsches Magazin* fra 1796 havde Kredit-

kassens sekretær, professor C. U. D. von *Eggers* skrevet, at der var udsigt til lån fra kredittkassen.⁸⁶ Vel har han senere udtalt, at han vidste dette »mit Zuversicht«.⁸⁷ Men hans viden har nok ikke været særlig grundfæstet. I hvert fald slog Kredittkassen bak. Da det ved en kgl. resolution af 25. aug. 1796 var blevet bestemt, at grev Reuss måtte låne 80.000 rdl., udtalte Kredittkassens direktion, at beløbet var meget stort, og der var allerede trukket stærkt på kassen. Iøvrigt var man efter de gældende bestemmelser forpligtet til at undersøge den tilbudte sikkerhed.⁸⁸ Carl Adolph von Plessen søgte om et *lån til gennemførelse af livegenskabets ophævelse*, men 1. sep. 1798 meddelte Kredittkassen Tyske Kancelli, at efter bestemmelsen i forordningen af 26. august 1786 »kan der ikke bevilges understøttelse til livegenskabets ophævelse på de adelige godser i hertugdømmerne Slesvig og Holsten«. Derimod kunne en sådan gives til landbrugsforbedringer og nyindretninger.⁸⁹

Da kancellipræsident Cai Reventlow havde ansøgt om et lån, udtalte Direktionen i en skrivelse til Statsministeren, at hvor gavnlig end ophævelsen af livegenskabet i og for sig var, kunne den dog kun fremmes gennem Kredittkassen, forsåvidt den er forbundet med almennyttige indretninger som bøndernes erhvervelse af jorden til *ejendom*, arveforpagtning eller tidsforpagtning på lang frist, ophævelse af hoveri eller »bosættelse af flere familier, som helliger sig landbruget på grundstykker af en betydelig størrelse«.⁹⁰ Godsejer Amsinck var en af de flittigste ansøgere hos Kredittkassen. 1800 søgte han om 50.000 rdl. for at gøre det muligt, at bønderne på hans gods Schönweide kunne få ejendom. Kredittkassen meddelte ham imidlertid, at i de tilfælde, hvor der var tale om at overlade landejendom til godsundersåtterne, ville det være imod grundsætningerne for Kredittkassens arbejde at indlade sig med sælgeren.⁹¹

Disse retningslinier blev dog ingenlunde fulgt med stor konsekvens. Da A. P. Bernstorffs og Chr. Ditlev Reventlows svoger, grev Stolberg på Vindeby, i 1803 fik et lån i Kredittkassen på 12.000 rdl., var det dels til at opbygge en ny ladegård, dels til at give bønderne i Kochendorf frihed for hoveri og ejendom.⁹² Iøvrigt blev så at sige alle de lån, som i tiåret 1795-1804 blev givet til forbedring af forholdene på godserne, netop ydet på betingelse af livegenskabets ophævelse og hove-riets afløsning.

Spørgsmålet om sikkerhed.

Kreditkassens principielle linie synes således at have været alt andet end fast og konsekvent. Bortset fra spørgsmålet om det formål, penge skulle anvendes til, var der et andet problem, som optog direktionen: sikkerheden. I anledning af ansøgningen fra undersåtterne under Fresenhagen og fra Baudissin på Rantzau udtalte Direktionen overfor Kancelliet, at hvis disse blev bevilget, ville flere følge efter, og betydelige summer ville blive nødvendige. Man måtte i hvert fald fastslå de *sikkerhedsregler*, der i så fald skulle anvendes, da bestemmelserne fra 1786 ikke var tilstrækkelige, når det gjaldt de adelige godser i Hertugdømmerne, især ikke i de tilfælde, hvor der ikke var oprettet skyld- og pantebøger.⁹³

Sagen blev sendt til høring på sædvanlig vis. Den Fortw. Deputation mente ikke, at særlige sikkerhedsforanstaltninger var nødvendige, når der var tale om *fideikommis'er*. På de øvrige godser måtte man kunne gøre det muligt for Kreditkassen at bedømme forholdene gennem udstedelse af proclama eller ved at indsende ekstrakt af skyld- og panteprotokollen.⁹⁴ Regeringen i Glückstadt anså det for vanskeligt at opstille generelle regler, på grundlag af modtagne oplysninger måtte man undersøge hvert enkelt tilfælde. Man var iøvrigt ikke overbevist om, at særlig sikkerhed ikke skulle være nødvendig for fideikommis'ernes vedkommende, og det var vel tvivlsomt, om besidderne af de øvrige godser ville beslutte sig til at udstede proclama, så kunne man ligeså godt oprette skyld- og panteprotokoller.⁹⁵

Overretten oplyste i sin betænkning, at på de fleste af de godser, hvor livegenskabet var ophævet, var der oprettet *skyld- og panteprotokoller*, også for at undersåtterne bedre kunne få lån. Nærmere undersøgelser af muligheden for lån kan ske ved Landkommissionen eller ved særlige kommitterede. Skal indehavere af fideikommis'er have lån, bør man nok have tilslutning dertil fra de nærmeste slægtninge, som eventuelt skal succedere.⁹⁶

I sin svarskrivelse til Kreditkassen udtalte Kancelliet den 22. dec. 1798, at *livegenskabets ophævelse* hører til de allermest nyttige af de foranstaltninger, som landsherren kan fremme ved udlån fra Kreditkassen, og man ønskede derfor en særlig begunstigelse til de godsejere, som ville gennemføre denne reform. Så længe godsejeren er i gang med den nye indretning, har han ikke engang de sædvanlige indtægter, og det vil derfor være en lettelse, om afdragene først begynder, når han har modtaget den sidste del af lånet. Der bør kræves detaillerede redegørelser for de planlagte operationer. Fideikommis'erne fortjener især

at få lån af kassen, da de iøvrigt ikke kan kontrahere gæld, og Kancelliet vil sørge for den kongelige tilladelse dertil.⁹⁷ De øvrige godser må stille sædvanlig sikkerhed efter forordningen af 1786. Også parcellister og andre, som på de adelige godser har købt jord til ejendom, bør kunne låne.⁹⁸

I en senere skrivelse til Kancelliet udtalte Direktionen, at den ved bevilling af lån måtte tage hensyn til, *hvorledes nyindretningen skete*. Kancelliet ville sikkert være enig med den i, at der ikke skulle gives støtte, hvis godsherren ville unddrage undersåtterne deres jord. Iøvrigt mente man, at der i tilfælde af lån til godser, som ikke var fideikommiss'er, måtte indrettes et folium i skyld- og panteprotokollen, hvorpå lånene kunne protokolleres. I tilfælde af, at der ikke blev betalt til rette tid, skulle der uden rettergang kunne foretages eksekution på samme måde, som når det drejede sig om afgifter til den kongelige kasse. Man vil gerne lette lån til de adelige undersåtter, som vil købe jord til ejendom, men af sikkerhedsgrunde vil man ikke kunne udlåne hele beløbet, og gælden til Kreditkassen må protokolleres som første-prioritet, ligesom godsejeren må forpligte sig til ved konkurs ikke at kræve førstet for sine afgifter i mere end et år foruden det løbende år.⁹⁹

I sin beretning om denne skrivelse gav Regeringen sin tilslutning til bemærkningen om, at nyindretninger, hvorved undersåtterne blev unddraget al besiddelse af jord, ikke fortjente nogen begunstiggelse. Dette vil dog ikke let kunne forekomme, da bønderne næppe roligt ville finde sig heri, og så ville en sådan form for ophævelse af livegenskabet komme til det pågældende »departement«s kundskab.¹⁰⁰

Udlån og lånepolitik.

I tiden fra 1795—1804 blev antallet af Kreditkassens *udlån* til fremme af livegenskabets ophævelse og andre reformer på de adelige godser i Slesvig og Holsten *ikke særlig stort*. Så vidt det kan ses, blev der i tiden 1795—1803 bevilget syv lån på ialt 183.000 rdl., alle til godsejere. Mærkeligt er det, at kancellipræsidenten Cai Reventlow og hans broder på Wittenberg tilsammen fik 96.000, altså over halvdelen. I de fleste tilfælde var formålet angivet som ophævelse af livegenskab og hoveri, i andre anlæggelse af ladegårde, kun i et enkelt — Stolberg på Vindeby — skulle pengene bruges til bøndernes erhvervelse af ejendom.

Kreditkassens politik overfor reformerne på de adelige godser i Hertugdømmerne har været ret tilbageholdende, og de generelle retningslinier, man trak op, gav ikke mulighed for nogen virkelig støtte til en

videregående reformpolitik. Antallet af lån var meget ringe, det var kun godsejerne, som fik andel heri, og lånene blev så at sige udelukkende givet til reformer, som hang nøje sammen med den ophævelse af livegenskabet, som alle vidste ville blive effektiv fra 1805, samt til de praktiske nyindretninger, som af næsten alle blev anset for en uundgåelig følge deraf. Derimod kom Kreditkassens faktiske långivning i disse år ikke til at fremme udparcellering eller overgang til selveje. I Kongeriget havde Kreditkassen til og med 1798 haft betydning for bøndernes erhvervelse af gårdene som ejendom,¹⁰¹ noget sådant blev ikke tilfældet i den sydlige del af monarkiet.

Ansøgningerne om lån af Kreditkassen var iøvrigt ikke overvældende. Det skyldes vel i nogen grad, at man var klar over, at det ikke var let — uden videre — at låne penge her, selvom formålet var nok så godt. En anden grund var uden tvivl den, at det ikke var svært at få penge på rimelige vilkår i Hertugdømmerne, selvom krisen i årene lige før århundredskiftet for en tid kunne medføre en stramning af pengemarkedet.¹⁰² Landrettens skyld- og pantebøger¹⁰³ viser, at der blev lånt meget *betydelige summer* i de to rigsstæder *Hamburg og Lübeck*, men også i Hertugdømmernes byer, ikke mindst i *Kiel*, blev der optaget en del lån.

Låneinstituttet for Hertugdømmerne.

Disse lånemuligheder var dog ikke tilstrækkelige, når det gjaldt om at skaffe den nødvendige kapital. Og Kreditkassens lånemuligheder var ved at være udtømt, det beløb, der oprindeligt var bestemt hertil, var forlængst opbrugt, hvortil kom, at det ved den store forskel, som var opstået i kursen på dansk og slesvig-holstensk mønt, blev næsten umulig for den at give lån i Hertugdømmerne. Der måtte findes en anden løsning, og den 23. okt. 1801 blev der oprettet et *låneinstitut* for de to hertugdømmer. Dets formål var at fremme den offentlige og private kredit og at lette pengeomsætningen.¹⁰⁴

Forud for oprettelsen havde Finanskollegiet påpeget, at en af Instituttets opgaver netop skulle være at give de lån, som var nødvendige i forbindelse med livegenskabets ophævelse, og som Kreditkassen altså ikke kunne klare. Regeringen i Glückstadt havde iøvrigt udtalt sig imod det nye låneinstitut, idet den indvendte, at det kunne medføre en inflatorisk bevægelse, og iøvrigt var der i øjeblikket overflod af penge, som skulle anbringes. Finanskollegiet fastslog, at dets oprettelse ikke burde fremme den hurtige stigning i priserne på godser og jord. Dersom værdien af godserne forøges, fordi de overtages af folk, som

gennemfører en bedre drift, »så er det rigtigt, at godsernes pris stiger ved den lettere adgang til lån, som gør det muligt for godsherren at give bønderne deres gårde som ejendom eller i arveforpagtning«. En sådan stigning vil dog ikke være skadelig for staten.¹⁰⁵

Det er imidlertid tvivlsomt, om den nye lånekasse har fået den betydning for landbrugsreformerne før 1805, som Finanskollegiet havde håbet, afdragene var meget store, og den ydede derfor nærmest en mere øjeblikkelig hjælp.¹⁰⁶ Da det lidt senere havde vist sig vanskeligt for godserne at opnå lån, selvom den tilstrækkelige sikkerhed var til stede, bestemte kongen 5. dec. 1804, at der skulle optages et lån på ialt 1.008.000 rdl. sl.-holst. kurant, specielt beregnet til udlån, som skulle ydes til godser og andre ejere af jord.¹⁰⁷ 14 dage senere blev forordningen om livegenskabets ophævelse underskrevet af kongen.

Forordningen om livegenskabets ophævelse

ARBEJDET MED DEN KOMMENDE FORORDNING BEGYNDER

Nye mænd kommer ind i Kancelliet.

Det var ikke noget stort antal deputerede, der var i Tyske Kancelli, foruden Kancellipræsidenten selv kun Chr. L. Schütz, der var første-deputeret, *F. C. Krück*, der var overprokurør, og Cai Lorenz Brockdorff. Den 29. dec. 1801 blev Krück udnævnt til kansler i Overretten,¹ og ved samme tid blev *Brockdorff* kansler i Glückstadt.² Den 23. dec. 1801 udnævntes deres efterfølgere, *Chr. Rantzau* og *C. U. D. von Eggers*.³ Sidstnævnte blev 23. april 1802 Krücks efterfølger som overprokurør.⁴ Også den tidligere 1. ekspeditionssekretær Chr. Janssen var blevet deputeret.⁵ Alligevel skulle der udnævnes endnu en deputeret. Der havde en tid været tale om Anton F. J. Thibaut, overordentlig professor i retsvidenskab ved Universitetet i Kiel,⁶ og Fritz Reventlow, nu Universitetets kurator, gik varmt ind for ham.⁷ Det blev nu ikke til noget, men i stedet blev der tale om *F. C. Jensen*, Den Fortw. Deputations sekretær. Fritz Reventlow anbefalede ham på det varmeste. Han var en tro, redelig og god arbejder, med hjertets ubestikkelige ærlighed og et stort kendskab til landet og dets forfatning. »En mere pålidelig mand vil du ikke kunne finde«, skrev han til broderen. Senere tilføjede han, at han måske ikke har den samme smidighed og dygtighed i arbejdet som Thibaut, ja overhovedet ikke er en mand med tilsyneladende talenter, »men om hans grundige viden, retskaffenhed og sande fromhed er der kun een mening hos venner og ligegyldige — fjender har denne mand ikke«. ⁸ 15. januar 1802 forelå udnævnelsen.

Når Fritz Reventlow så varmt gik ind for *F. C. Jensen*, var det nok ikke bare på grund af hans redelighed og fromhed. Det var rigtigt, at han gennem sin fødsel, sit arbejde ved Universitetet og i Deputationen samt som medudgiver af Ridderskabets privilegier havde et indgående kendskab til Hertugdømmernes forfatning og retslige problemer. Ligeså sikkert er det, at han ikke var nogen fremragende koncipist af betænkninger og ikke var begavet med nogen tankens klarhed. Men han havde een egenskab, som i Fritz' — uden tvivl også i hans broders — øjne gjorde det ønskeligt at se ham som deputeret i Kancelliet. Han

kendte og forstod Ridderskabets synspunkter, og det vil jo ikke mindst sige Fritz Reventlows og grev Brockdorffs — han delte dem, og de kunne regne med, at han som deputeret ville gå ind for dem, blive en fuldgod erstatning for Cai Lorenz Brockdorff, en modvægt mod Eggers og Rantzau.⁹

Disse omflytninger og nyudnævnelser vakte naturligvis en del opsigt og diskussion i Hertugdømmerne. Allerede den 1. dec. vidste man, at Rantzau og Eggers ville blive udnævnt, og Fritz fortalte sin broder, at man ikke var altfor tilfreds med valget, »og jeg hører flere, som profeterer om dig, at du personlig vil komme til at angre valget af såvel Eggers som Rantzau. Måtte man tage fejl deri!«¹⁰ Cai Reventlow mente dog ikke, at profetierne ville gå i opfyldelse.¹¹ Man tog dog ikke helt fejl, som begivenhederne under kampen om skattefriheden viste.¹²

Det var måske ikke mindst *Eggers' udnævnelse*, der vakte uro, også udenfor Ridderskabets kreds. Vicekansler Lor. Nicolai von Schmieden på Gottorp udtalte i et brev til Cai Reventlow — uden dog at nævne Eggers' navn — at han ikke kendte ham personligt. Hans skrifter var blevet modtaget med stort bifald af offentligheden, og han vidste herfra, at han var en lærd og dygtig mand. »Påfaldende er det imidlertid, at han af næsten alle bedømmes på en ugunstig og uheldig måde.«¹³

Eggers havde også i København været genstand for hård kritik. Kendtest er den tilintetgørende hån, som *P. A. Heiberg* rettede imod ham i »Rigsdalersedlens hændelser«, hvori han ikke mindst angreb hans overfladiskhed, hans utilstrækkelige kundskaber og hans svigtende evne til at tale landets sprog. Mest ondsksfuld — måske næstefter en gengivelse af en samtale mellem Eggers og en student — er fortællingen om, hvorledes man i en kæmpekikkert så et apotek på månen, hvori den jordiske forstand blev gemt på flasker, en for hver person. Der »så jeg en meget stor tom flaske med indskrift: C. U. D. E. j. u. et s. c. i. A. H. P., hvis betydning jeg på ingen måde var i stand til at udgrunde«. De mange bogstaver står for: Chr. Ulrich Ditlev Eggers juris utriusque et scientiarum cameralisticarum ignorans, Academiæ Havnensis Professor. Videre fortæller Heiberg: »Den (flasken) blev mig mærkværdig derved, at apotekeren befalede sin dreng at udslette navnet; thi, sagde han, jeg er kommet efter, at denne mand, til hvem jeg troede at behøve en overmåde stor flaske, aldrig har haft den allermindste forstand i sin pande, hvorfor jeg heller ingen flaske behøver dertil.«¹⁴

August Hennings hørte heller ikke til Eggers' beundrere. I anledning af et udkast til en tyendeordning sagde han mindre pæne ord om »fabrikanten af alle vore forordninger« og udbrød »under sådanne foresatte må jeg tjene!«¹⁵

Heibergs angreb var personligt i en grad, som næsten forekommer ubehageligt. Der kan ej heller være tvivl om, at det sagligt var overdrevet. Eggers' karriere viser, at han ikke blot var en habil — nu og da vel også en dygtig — skribent, han var anset i udlandet, vandt også litterær udmærkelse, og regeringen brugte gang på gang hans arbejdskraft til særligt vigtige opgaver. Hans arbejdskraft var stor, ja enorm, men begrænsningens vanskelige kunst mestrede han ikke, den altfor store arbejdsbyrde måtte nu og da præge hans værker og hans arbejde.

Eggers var vel ikke nogen rabiat frihedens forkæmper, men han var dog i sit hjerte og i sit arbejde den nye tids mand, hans indsats for livegenskabets bekæmpelse og hans deltagelse i Lüttichau-fejden viste klart, hvor han stod. Helt mærkeligt, at det netop skulle blive to af frihedstankens varmeste talsmænd indenfor monarkiets grænser, der kom til at lade deres hån og vid spille mod ham.

Det var ikke blot udnævnelsen af Rantzau og Eggers, der var genstand for kritik. Advokat Scheel i Itzehoe fortalte sin ven August Hennings, at Kronprinsen fra samtlige kollegier havde fået en henstilling om at lade *Krücke* forblive i København, og at man sagde, han skulle væk, fordi den holstenske noblesse ugerne så ham i Kancelliet. Hennings svarede bl. a.: »spandet af saksere i Kancelliet morer mig«,¹⁶ og i et brev til Schimmelmänn nogle dage senere gennemheglede han Kancellipræsidenten, som gennem de nye udnævnelser i de to overretter og i Kancelliet gjorde hele landet latterligt. Hennings mente, at Krücks fjernelse skyldtes, at man kun ville have Kancelliet besat med personer, som begunstigede den holstenske adel. Han harcellerede også over de betingelser, som professor Jensen havde stillet for at indtræde i Kancelliet. Man må undre sig, »når man ved, hvor lidet ødsel man er mod mangeårige statstjenere, som er meget mere berettiget dertil«.¹⁷

Kancelliet rejser spørgsmålet om livegenskabets ophævelse.

Efter det bevægede møde i Statsrådet den 10. dec. 1802 indgav *Cai Reventlow* sin afskedsansøgning til Kronprinsen, og 12. dec. blev han afskediget, ikke i nåde, men allernådigst.¹⁸ Der skulle gå næsten to år, inden en ny Kancellipræsident blev udnævnt. *Tyske Kancelli* med dets mange nye deputerede var *hovedløs*, men ved en mærkelig skæbnens tilskikkelse sad der her en del af de mænd, som hidtil havde spillet en særlig rolle i kampen om livegenskabets ophævelse, og de to overretter blev ledet af tidligere kancellideputerede, som i 1797 havde været med ved sagens behandling.

Den nye militærlov havde fastslået — også overfor offentligheden

— at livegenskabet skulle forsvinde fra 1. januar 1805. Årene gik, tiden nærmede sig, men i Kancelliet foretog man sig intet. Den 1. juni 1805 skrev *Chr. D. Reventlow* et brev til sin søster, hvori han i de skarpeste udtryk *kritiserede* hele sagens gang og den endelige forordning. Stavnbsåndets ophævelse i Kongeriget var en meget mindre indgribende ændring end livegenskabets ophævelse, men alligevel blev der her gennemført en række forordninger for at fastslå ændringernes omfang, godsejernes og bøndernes pligter og rettigheder. Men Ridderskabet havde frygtet sådanne forordninger, anset dem for indgreb i deres rettigheder, ingen af dets mænd ønskede, at man der skulle »låne noget af det, som så lykkeligt var blevet gennemført i Danmark, og anvende det på Hertugdømmernes variantis variantibus«. Cai Reventlow delte Ridderskabets ængstelse, så længe han var i Kancelliet, og selv havde *Chr. D. Reventlow* altid vogtet sig for at blande sig i sager, han ikke var blevet bedt om at tage sig af. I interregnet skete der ikke noget, først da Møsting var tiltrådt som Kancellipræsident, tog man »over hals og hoved« fat på sagen.¹⁹

Rentekammerets chef har — som begivenhederne fra 1795 til 1797 viste — stort set ret i, at Ridderskabets mænd ikke ønskede noget indgreb fra statens side i denne sag. Hans bebrejdelse mod Cai Reventlow er også rigtig. Bortset fra forhandlingerne om militærvæsenet kom livegenskabet ikke til diskussion i Kancelliet. Ude på de slesvig-holstenske *godser* skete der i disse år *forandringer*, som medførte en *ændring i* landets økonomiske og sociale *struktur*. Holdt godsejerne sig iøvrigt på lovens grund, kunne de ordne forholdene, som det passede dem. Kun eet stod fast, fra 1. januar 1805 skulle de livegne være frie. Ingen kunne vel sige, om regeringen til den tid ville træffe bestemmelse om de frigivnes stilling, men de, der gennemførte reformen inden da, kunne stort set *gøre, som det passede dem*. Således havde den unge Brockdorff ønsket det i 1797, og således ønskede uden tvivl de fleste godsejere det, reciperede såvelsom ikke-reciperede. Og Cai Reventlow var ikke den mand, der ville prøve at give regler, han havde jo fra først af været imod den tvungne ophævelse.

For så vidt havde *Chr. D. Reventlow* altså ret. Derimod er det *forkert*, når han siger, at der *intet skete i interregnet*, altså i tiden fra Cai Reventlows afgang i december 1802 og indtil Møstings udnævnelse til Kancellipræsident 6. nov. 1804. Allerede i maj 1803 tog Kancelliet sagen op. Det var *Chr. Rantzau*, der udarbejdede en udtalelse, som den 20. maj blev tiltrådt af Schütz uden nogen bemærkning, mens Eggers gjorde nogle tilføjelser.

Rantzau begyndte ganske kort med at nævne begivenhederne i 1797, Kommissionens meddelelse til kongen og Kancelliets svar den 27. juni. Derefter fastslår han, at det egentlige tidspunkt først blev fikseret i militærforordningen af 1. aug. 1800. Men det var jo sket mere tilfældigt. Hertil kom, at flere godsejere ikke havde givet afkald på deres rettigheder før efter 12 års forløb, andre havde udtalt sig med nogen ubestemthed, og en enkelt havde endda været imod, at en flertalsafgørelse skulle kunne binde de øvrige. Det ville derfor være formålstjenligt at bekendtgøre ophævelsen gennem en *lov*, som den 1. jan. 1805 skulle publiceres fra prædikestolene. Denne lov skulle *indeholde* følgende:

1. Meddelelse om ophævelse af livegenskabet og af alle ældre love og bekendtgørelser, som havde relation hertil.
2. Nærmere angivelse og bestemmelse af de rettigheder, som de frigivne herved opnår. Disse består i, at de som alle andre statsborgere har fri ret over deres person, således at godsejernes tilladelse til ægteskab og til at lære et håndværk bortfalder. Derimod kan de frigivne ikke stille andre krav til godsejerne end dem, der i tilfælde af fattigdom følger af fattiglovgivningen.
3. De hidtil tilladte kontrakter, hvorved en indfødt kunne give sig selv som livegen til en anden, er herefter »som ugyldige forbudt«.
4. Ingen udlænding, der opholder sig i Hertugdømmerne, kan anholdes og udleveres, selvom han bliver reklameret som livegen.
5. Alle kontrakter, som er indgået mellem godsejerne og deres undersåtter, bevarer deres gyldighed og forbliver i fuld kraft.

Overprokurøren, *von Eggers*, havde kun få ændringsforslag. I sidste afsnit af punkt 2 ønskede han indsat: »Derimod bliver der ved denne frigivelse ikke ændret noget i de gensidige rettigheder eller i forholdet mellem godsejeren og de livegne med hensyn til de jorder, som benyttes af disse«. Desuden tilføjedes et slutningsafsnit, hvorefter Kancelliet udbad sig kongens bemyndigelse til at meddele overdikasterierne til videre bekendtgørelse, at det er kongens vilje, at livegenskabet uden nogen undtagelse og for evigt skal være ophævet fra 1. jan. 1805. Kancelliet skulle have tilladelse til at korrespondere med de to overretter ang. en forordning efter de foreslåede retningslinier. Den 27. maj 1803 forelå Kancelliets *forestilling*, som helt fulgte Rantzaus og Eggers' forslag. Den blev samme dag tiltrådt af kongen, og den 4. juni blev der i henhold hertil skrevet til de to overretter, som også fik pålæg om gennem Den Fortw. Deputation at give godsejerne meddelelse om kongens resolution.²⁰

Regeringen i Glückstadt informerede den 9. juni Deputationen om Kancelliets skrivelse. Den havde dog foretaget en ændring i det sidste punkt. Dette indeholdt kun en kort bestemmelse om, at kontrakter mellem godsejere og undersåtter skulle forblive i kraft. I Regeringens formulering hed det nu: »Bestemmelse af den virkning, som de mellem godsherren og undersåtterne afsluttede kontrakter måtte have med hensyn til forskellen mellem de overenskomster, der er indgået med frie folk, og dem, der har relation til en tilstand, hvori livegenskabet varer ved«. ²¹ Formuleringen er ikke særlig klar, men meningen er tydelig nok. Regeringen mente *ikke*, at man uden videre kunne *godkende* alle *eksisterende kontrakter*. Den delte ikke helt Kancelliets opfattelse i denne sag.

RIDDERSKABETS STILLING

Schraders betænkning.

Den 1. juli gav Deputationen de distriktsdeputerede meddelelse om, at det var kongens vilje, at livegenskabet skulle ophæves fra 1. januar 1805. Godsejerne skulle informeres herom. ²²

Deputationen behandlede derefter spørgsmålet på sit møde den 26. juli 1803. Man besluttede foreløbig at udsætte sagen. ²³ Referat af dette møde blev sendt til grev Brockdorff, som mente, at man herefter måtte opfordre alle godsejere til at indsende deres bemærkninger »med hensyn til de begunstigelser, som de såkaldte livegne hidtil har haft. Kun under denne forudsætning og på denne betingelse blev, som det vil fremgå af de afgivne vota, frigivelsen vedtaget«. ²⁴ Den 11. okt. var sagen på ny for i Deputationen, og nogle foreløbige bemærkninger blev oplæst. De skulle meddeles medlemmerne af Deputationen, og det endelige møde om sagen skulle afholdes den 28. nov. ²⁵

Med de foreløbige bemærkninger må være tænkt på en udførlig *betænkning*, afgivet af professor *L. A. G. Schrader*, som var blevet F. C. Jensens efterfølger som Den Fortw. Deputations sekretær. I *Schraders* omfangsrige redegørelse udtalte han, at der var lidet at indvende imod de punkter i Kancelliets skrivelse, som angik den almindelige udtalelse om livegenskabets ophævelse, bestemmelserne om, at kontrakter om frivilligt livegenskab skulle være ugyldige, og at udenlandske livegne ikke må udleveres. Derimod er han betænkelig ved, at de frigivne frit skulle kunne disponere over deres person. Han tænkte her især på *indersterne*, hvis *arbejdskraft* skulle være til gavn for godset mod en rimelig dagleje. De godsejere, som i løbet af de 8 år ikke var blevet

færdig med deres forberedelser, måtte i hvert fald sikres imod at blive foreskrevet utålelige betingelser i de første 4—5 år. Han foreslår derfor bl. a., at »enhver tidligere livegen inderst skal være forpligtet til i de første 5 år, når det forlanges af godsherskabet, sammen med sin kone at overtage det arbejde, der måtte være nødvendigt på godset mod rimelig dagleje«. Kunne man ikke enes om lønnen, skulle den fastsættes af de særlige forligskommissioner, som han foreslog oprettet.

Angående spørgsmålet om det indbyrdes forhold mellem godsejere og livegne med hensyn til den af de sidstnævnte benyttede *jord* bemærkede han, at hidtil havde godsejerne kunnet tage de gårde tilbage, der var overladt bønderne mod *hoveri*. Hvis gårdmændene også efter livegenskabets ophævelse var forpligtet til at yde hoveri, måtte de bevare denne ret. Iøvrigt skulle ophævelsen ikke ændre i gårdmændenes forpligtelse til at yde hoveri som ækvivalent for brugen af gården. Gårdmanden skulle dog kunne *opsige gården*, når han ville, med et halvt års varsel og derved befri sig for hoveriet. En gårdmand, der forlader sin gård, kan medtage kvæg og mobilier, som er hans privatejendom, og han skal gratis have en inderstbolig, bestående af stue, to kamre, stald til en ko, plads til foder og en kålhøve på $\frac{1}{4}$ td. Derimod har han ikke krav på ildebrændsel og foder, med mindre dette er hjemlet i observansen på godset. Han kan heller ikke forlange godtgørelse for forbedringer på jord og bygninger, med mindre sådanne er udført for hans egne midler og med godsherskabets tilladelse. De nævnte inderstemolumenter tilkommer også de gårdmænd, som før eller efter livegenskabets ophævelse i forpagtning og med forpligtelse til at yde hoveri har overtaget en gård, som de tidligere har haft. Har en forpagter derimod ikke tidligere haft nogen gård, skal han ikke nyde disse fordele.

De *inderster*, som selv ejede deres huse — eller kåd — skulle bevare denne *ejendomsret*, mens godsejeren stadig var ejer af grund og have, som gik tilbage til ham, hvis huset blev nedrevet, ligesom han i visse tilfælde havde forkøbsret.

Schrader mente, at det i den kommende forordning ville være nødvendigt nøje at fastsætte, hvilke krav de tidligere livegne måtte have til godsejerne, hvis de blev forarmet, ikke mindst da de godsejere, som har villet frigive deres modvillige inderster, på dette punkt er blevet truet med betydelige vanskeligheder. Hidtil har det været således, at godsejerne måtte overtage forsørgelsen af dem, hvis deres nærmeste slægtninge ikke kunne. Kun i få tilfælde kunne fattigdistrikterne tage sig af dem, og kun på enkelte godser er der særlige fonds til dette formål. Denne forpligtelse »ligger i livegenskabets natur og må ophøre

med dette«, idet den overtages af landsbyerne, sognene eller distrikterne. Det synes dog billigt, at de, der i de bedste år af deres liv har været livegne og har brugt en del af deres kræfter til godsejerens fordel, bør forsørges af ham. Noget tilsvarende gælder for skolerne. Schrader opstiller derefter nærmere regler herfor: De, som er frigivet efter 1797, og som er fyldt 50 år, mens de var livegne, skal forsørges af godsejeren, hvis de ikke kan underholdes på anden måde. Det samme gælder de unge, som allerede var forarmet den 1. jan. 1805. Legater eller jord, der af godsejeren er henlagt til skolerne, skal forblive ved disse, men iøvrigt må beboerne selv betale pengene til skolelærerens løn.

En stor del af Schraders betænkning angår spørgsmålet om de mellem godsherren og hans undersåtter indgåede *kontrakter*. Han mener, at selvom de er afsluttet inden livegenskabets ophævelse, må de bevare deres gyldighed, medmindre der har været tale om en moralsk tvang. Den mistro, som synes at blive sat på dagsordenen med hensyn til kontrakter mellem livegne og godsherren, er ubillig. Erfaringen viser imidlertid, at denne mistro vil kunne indvikle godsherren i mange fortrædeligheder og mange retssager, og der vil blive endnu flere efter ophævelsen, hvis der ikke bliver faste lovbestemmelser om disse kontrakters gyldighed. Han vover derfor at fremsætte et forslag om, at godsejerne underkaster sig visse retslige former, både med hensyn til de kontrakter, som allerede er afsluttet, og dem, der skal indgås. Der vil derved opnåes sikkerhed mod de processer, som er så almindelige i vor tid og undertiden skyldes justitsmyndighedernes mistro overfor godsbesiddernes billighed.

Til afgørelse af stridigheder foreslår Schrader, at der oprettes to *forligskommissioner*, en for hvert af de to hertugdømmer. Deres medlemmer udpeges af ridderskab og godsejere, men bekræftes af kongen. De skal bestå af et bosiddende medlem af Ridderskabet, en godsejer fra de ikke-reciperede, en retslærd, som kender godsernes forfatning, og en landbrugskyndig. Kan kommissionen ikke stifte forlig, så afgiver den skriftlig udtalelse om formålet med sine forligsforslag. Sagen kan derefter indbringes for domstolene.²⁶

Schraders betænkning er ikke båret af nogen brændende kærlighed til bønderne. Hans bog fra 1797 havde vist ham som en moderat, en yderst moderat reformven, hans indlæg nu er præget af, at han på en måde er godsejernes advokat, selvom han klart går ind for godsejernes forpligtelser til at underholde de tidligere livegne. Den vidner iøvrigt om hans fortrolighed med forholdene ude på godserne, hans klare forståelse af, at ophævelsen ville rejse en mængde retslige og praktiske

problemer, som måtte ordnes i den kommende forordning, hvis man ikke skulle ende i et virvar af processer. Allerede i sin afhandling havde han været inde på, at der måtte udpeges en stående kongelig kommission, som kunne søge at nå frem til en hurtig og rimelig bilæggelse af stridighederne.²⁷

Blomes, Ahlefeldts og von Thienens erklæringer.

Den Fortw. Deputation bestod på denne tid af Cai Wilhelm Ahlefeldt, provst i Preetz, Fritz Reventlow, landråd Fr. L. Christopher von Thienen til Cronsburg, Carl Emil Rantzau på Rasdorf, Wolf Christoph Ahlefeldt til Lindau og Fr. Blome til Salzau. Kun to af disse, Ahlefeldt på Lindau og Blome, afgav skriftlig udtalelse vedr. Schraders betænkning, og v. Thienen gjorde visse bemærkninger i en afskrift af denne.²⁸ *Blomes forslag* gik ud på, at udgifter til skole- og fattigvæsen måtte overtages af kommunen, men godsejerne skulle give bidrag dertil, ca. en fjerdedel. Iøvrigt burde fattigloven ændres, så de fattige skulle forsørges der, hvor de var blevet fattige. Alle bestående kontrakter skulle uden videre formaliteter bevare deres retskraft, med mindre de hindrede de livegne i frit at disponere over deres person. Han tiltrådte Schraders forslag om forligskommissioner, men appel derfra skulle gøres så vanskelig som muligt. Han ønskede en ny tyendeordning, hvorved brødherren kunne blive sat i stand til uden vidtløftig rettergang at få sine tjenestefolk til at opfylde deres pligter, så han ikke som nu næsten skulle være helt afhængig af deres chikanerier og luner. Hertil mente han, at indførelsen af den tjenestetvang, der fandtes i flere lande, ville være yderst formålstjenlig, og den skulle da også omfatte daglejere.²⁹

Ahlefeldt mente, at man burde udelade det afsnit i Schraders betænkning, som angik indersterne på de godser, hvor livegenskabet ikke var ophævet før 1805. Hans opfattelse var, »at langt den største del af godserne allerede har gennemført affindelsen med deres undersåtter«. Han kan ikke tro, at godsejerne ikke skulle kunne blive færdig med nyordningen i løbet af de 8 år. Er dette ikke sket — enten det er af frygt for så stor en forandring eller af skødesløshed — »så vil det ganske vist blive vanskeligere for dem at kontrahere med deres undersåtter, når de 8 år er gået, men dette kunne let forudses, og regeringen kan næppe af denne grund tillade en slags livegenskab eller i hvert fald tjenestetvang i yderligere 5 år«. Det må efter hans opfattelse helt overlades til *godsejeren* at slutte overenskomster med sine undersåtter, han må *frit* kunne *kontrahere* med inderster såvelsom med gårdmænd, kan

han ikke blive enig med dem, kan de drage, hvorhen de lyster, og det er »absolut ikke tilrådeligt at underkaste kontraktbetingelserne forudgående kendelse fra regeringens side«, thi godsejeren ville derved miste sin uomtvistelige ret til frit at kontrahere, en ret som frit udøves af enhver i en ikke-despotisk stat.

Han vil gå med til at bevare Schraders forslag med hensyn til *gårdmændenes hoveri*, deres ret til at sige op og råde over deres eget kvæg m. m., men siger dog, at hoveri ikke er nogen heldig ækvivalent for besiddelse af en gård, fordi bønderne så ikke vil anse sig for frie, da hoveri og livegenskab for dem er det samme. Derimod er han *imod* den tvungne, fastsatte *aftægt*, der ikke er nævnt i Kancelliets skrivelse og må overlades til den enkelte. Han synes endda, at et sådant løfte ikke kan bygges på kravet om en rimelig behandling af de livegne. Med hensyn til fattigvæsnet mente han, at der kun skulle oprettes en fattigkommune, når undersåtterne havde deres besiddelse som ejendom. Godsejeren må dog overtage *forsørgelsen* af de fattige, som findes på det tidspunkt, da undersåtterne får ejendom. Er disse tidsforpagtere, skal godsejeren dog sørge for de fattige. Derimod bør både arveforpagtere og tidsforpagtere give bidrag til skolevæsnet, men godsejeren bør ikke nægte det sin støtte.

Til den holstenske Regerings udtalelse om *kontrakterne* mellem gods- ejere og undersåtter bemærkede Ahlefeldt, at denne formulering nok kunne tyde på en vis mistro, som måske ikke kunne dadles, men burde fjernes eller formindskes, og man kunne svare, at dette punkt var overflødigt, fordi enhver forbindelse med et fortsat livegenskab, som kunne forekomme i en kontrakt, måtte falde bort med den ophævelse af dette i løbet af 8 år, som Ridderskabet og godsejerne frivilligt havde tilbudt. Det ville være tilstrækkeligt, hvis man fastslog, at alle kontrakter, indgået med livegne, ikke behøver nogen nærmere bestemmelse, med mindre der kunne være tale om en moralsk tvang. Her følger han altså Schrader og sådan set også Kancelliet. Han er ingen tilhænger af forslaget om forligskommissioner, ej heller af den måde, de evt. skulle sammensættes på. Erfaringerne fra Kongeriget var heller ikke altfor gode. Opstår der strid, må den løses af de ordinære domstole.³⁰

I sine bemærkninger nævnte von *Thienen*, at såvel spørgsmålet om tjenestetvangens afskyelighed som den modvillige forsømmelse af arbejdet måtte tages op til overvejelse. Han var modstander af, at tidligere livegne, der blev forarmet, skulle underholdes af godset. Denne byrde skulle påhvile godsets fattigkasse, hvortil alle godsundersåtter måtte give bidrag. Han mente, at frigivne måtte have ret til, hvis de

ønskede det, at frigøre sig for kontrakter, der var indgået under livegenskabet, men godsherren skulle til gengæld være frit stillet i sit forhold til de frigivne. Forligskommissionerne skulle have ret til, hvis der kunne opnåes forlig, at træffe afgørelse i sagen remote appellatione.³¹

De afgivne betænkninger og udtalelser er vidt forskellige, men berører alle centrale spørgsmål, som skulle komme til at spille en betydelig rolle i den følgende diskussion. Interessantest er på sin vis *Ablefeldts redegørelse*. Han var en af dem, der i 1797 helt var gået ind for ophævelsen, og han vender sig da også imod Schraders forsøg på at smugle en slags forlængelse af livegenskabet ind i forordningen. Hans udtalelse er iøvrigt præget af et *liberalistisk syn*, vel nærmere påvirket af de engelske forhold. Han var åndeligt set i slægt med Johan Ludvig Reventlow.³²

Den Fortvährende Deputations syn på ophævelsen.

Den 28. nov. 1803 mødtes Deputationen påny, og drøftelsen af forordningen om livegenskabets ophævelse blev det væsentligste forhandlings-emne.³³ Der blev vedtaget en række retningslinier om det svar, der skulle afgives. Man fandt ikke nogen grund til at gøre bemærkninger vedr. det afsnit i udkastet, der angik de frigivnes ret til frit at disponere over deres personer. Ang. spørgsmålet om de *gensidige rettigheder* mellem godsejere og frigivne, også med hensyn til den jord, disse havde haft, besluttede man, uden iøvrigt at inlade sig på enkeltheder, at fremsætte ønske om, at grundsætningerne herfor måtte blive nærmere præciseret, idet det skulle fastslås, at »ved denne frigivelse sker der ikke nogen ændring i godsejernes og de tidligere frigivnes ejendomsret og gensidige forhold, forsåvidt angår den jord og de boliger, som disse har besiddet«, hvorfor det også er en selvfølge, at *undersåtterne* skal vise deres godsherre al skyldig *ærbødighed* og *lydighed*, især ved arbejdet. Deputationen vil derfor foreslå, at der skulle tilføjes: »Efter det eksempel, der er givet i andre »Landesordnungen« og især i den preussiske almindelig lovbog 2. del § 227, skulle herskabet og dettes fogder.³⁴ kunne holde dovent, uordentligt og genstridigt tyende til at gøre sin pligt ved hjælp af moderat tugtelse«.

Man ønskede fastslået, at *forsørgelsen* af de fattige ikke alene burde hvile på godsherren, men også på den pågældende kommune efter nærmere bestemmelser, der skulle anføres i beretningen. Man gik ud fra, at alle *kontrakter* mellem godsejere og livegne skulle have samme virkning og gyldighed, som om de var indgået med frie personer, når de da

ellers var i overensstemmelse med lovene. Man kunne dog gå med til, at hvis tidligere livegne inden et år efter livegenskabets ophævelse klagede over kontrakter, der var indgået, mens de endnu var livegne, skulle de i givet fald kunne kræve disse ophævet. Iøvrigt tog man ikke hensyn til alle de enkeltheder, som var blevet foreslået. Forslaget om forligskommissioner blev henlagt.

Det var deputationssekretærens forslag, der havde været det vigtigste grundlag for drøftelserne. Særlig behageligt for professor Schrader kan mødet ikke have været.

På grundlag af drøftelserne skulle der udarbejdes et udkast til den skrivelse, der skulle sendes til de to overretter, og man anmodede *Fritz Reventlow* og *von Thienen* om i fællesskab at koncipere denne.³⁵ De to adelige herrer havde kort før stået meget stærkt mod hinanden i striden om skattesagen. I et brev til Schütz kunne von Thienen dog fortælle, at Reventlow nu optrådte forekommende og høflig, hvad han ikke havde ventet. Samarbejdet om denne sag synes da også at have været godt. Senere udtalte von Thienen, at han håbede, skrivelsen ikke måtte mishage Schütz, da den var udarbejdet af ham og Reventlow, som dog havde ønsket at få en del med om *fattigvæsnet*, og dette afsnit skyldtes derfor denne. von Thienen mente dog ikke, at disse bestemmelser hørte hjemme i forordningen om livegenskabet og bad om, at der heri kun i almindelighed måtte blive henvist til den bestående eller en eventuel ny fattiglov.³⁶ Det foreliggende koncept er en renskrift, tilsyneladende skrevet af en skriver.³⁷ Reventlow har foretaget en hel del ændringer og tilføjelser, mens von Thienen ikke synes at have arbejdet med dette koncept. Det sandsynligste er derfor, at det første udkast enten er udarbejdet af Schrader og gennemarbejdet af v. Thienen eller er konciperet af von Thienen alene.³⁸

I indledningen understreges det, at Kancelliets skrivelse fastslår den grundsætning, at ophævelsen kun har relation til de krav, som hidtil har kunnet stilles til den livegnes person, men ikke forandrer noget med hensyn til de retmæssige besidderes *ejendomsret til jorden*. Dette er ligeså rigtigt, som det er billigt, og vil være den sikreste måde til at undgå de stridigheder, som man ellers må frygte, og som vil være ganske uoverskuelige. Derefter anføres den formulering, man var blevet enig om i Deputationen.

Man ønskede, at den *lydighed*, som de frigivne også i fremtiden måtte vise, og som de ikke kunne fritages for, måtte blive indskærpet i forordningen. Den Fortw. Deputation tør dog ikke foregribe de to overretters afgørelse af spørgsmålet om, hvorvidt der i denne forbin-

delse skulle udstedes en særlig anordning, der gav godsherrerne visse tvangsmidler. Man mente dog, at dette ville være til gavn for den almindelige ro og sikkerhed og for sikringen af godsernes drift. Det er bekendt, at der findes en vis tjenestetvang i forskellige lande, hvor der længe har været personlig frihed, og at en sådan også er blevet bevaret eller fastsat i nyere indretninger og love, således i Preussen.

I forbindelse med *fattigvæsnet* ønskede man fastslået, at alle de fattige, som den 1. jan. 1805 ikke var fyldt 40 år, skulle forsørges af kommunen og godsejeren efter en fordeling på grundlag af de nye skatte-tønder. Reventlow har hertil føjet en bemærkning om, at også de, der levede af deres erhverv eller deres formue, skulle deltage i udgifterne. Derimod mente Deputationen, at de, som den 1. januar 1805 havde nået en alder af 40 år, i tilfælde af forarmelse skulle forsørges af gods-ejerne. Det ville iøvrigt være praktisk, om flere godser kunne forenes til større fattigdistrikter, og man ønsker ændring i de bestående regler, hvorefter den fattige skal underholdes af den kommune, hvori han har opholdt sig de sidste 6 år. Det medfører, at hvert 6. år fordrives fremmede fra kommunen, og derved øges antallet af fattige. Det vil være bedre, om man fastslog, at den fattige — dog med visse modifikationer — skulle underholdes af fødekommunen, uanset varigheden af hans ophold andetsteds.

von Thienens brev til Schütz viser, at dette afsnit af betænkningen er taget med efter udtrykkeligt ønske af Fritz Reventlow. Fattigforsørgelsen var et vigtigt og vanskeligt problem, som i høj grad var til diskussion i disse år, da patrioter rundt om i Hertugdømmerne arbejdede for praktiske reformer af *fattigvæsnet*. Allerede i 1795 havde Tyske Kancelli udtalt sig for en reform, der kunne hindre »den menneskefjendtlige opførsel mod fremmede fattige«,³⁹ og Chr. D. Reventlow var stærkt optaget heraf. På sin rejse i Hertugdømmerne i 1796 forargedes han over, hvorledes »oldinge og yderst gebræklige folk blev sendt fra det ene sted til det andet med piskeslag«. Han mente, at de burde erhverve hjemstavnret efter højst tre år.⁴⁰ I 1802 vendte han i sine optegnelser tilbage til spørgsmålet: »Gud give mig held til at få den afskyelige sag rettet, som strider mod menneskelighed, imod statens, ja imod hvert enkelt sogns fordel, og som gør uformuende mennesker til glebae adscriptos.«⁴¹ Også Blome havde været inde på spørgsmålet, men havde ønsket, at opholdskommunen skulle overtage forsørgelsen. Der var således hos alle enighed om, at de bestående forhold var uheldige, men uenighed om den vej, man skulle gå.

Da Regeringen og Overretten jo havde formuleret det sidste punkt

om *kontrakterne* noget forskelligt, var der i konceptet to udformninger af Deputationens udtalelse herom, således at svarene til de to overretter ikke blev ens. I betænkningen til Overretten kunne man nøjes med at takke for udtalelsen om, at kontrakterne mellem godsherrer og deres undersåtter fortsat skulle have gyldighed, selv om de var indgået før livegenskabets ophævelse. Dette var også uomgængelig nødvendigt, hvis man skulle undgå stridigheder, som kunne føre til godsernes ruin. Derefter anførte man Deputationens vedtagelse af, at kontrakterne eventuelt kunne ophæves, men ikke ændres.

Svaret til Regeringen i Glückstadt blev betydelig mere udførligt. Man begyndte med at fastslå, at kontrakterne med de livegne måtte have samme virkning, som om de var indgået med frie. Det ville være en vilkårlig påstand, der ikke støttes af den daglige erfaring, hvis man mente, at de livegne af i dag var mindre vel underrettet om deres interesser end de frie bønder. Derefter tilføjede Fritz Reventlow, at ved indgåelsen af kontrakterne var de livegnes frie vilje ikke blevet indskrænket af nogen afhængighed eller tvang. Det er bekendt, at disse i de sidste år har gjort sig håb om at få rettigheder, som ikke vil kunne indrømmes dem uden at krænke godsejernes uomtvistelige rettigheder. Ved de klager, som er blevet rejst, har det ikke i eet tilfælde vist sig, at de livegne i deres kontrakter har fået hårdere betingelser end de frie. De har tværtimod i reglen fået mere fordelagtige forpagtninger end dem, der er tilbudt godsherren af fremmede selv mod den bedste sikkerhed. Derefter fortsætter det oprindelige udkast: Man tør regne med, at de fleste af de tidligere indgåede kontrakter snarere vil være til fordel end til skade for undersåtterne, da de er indgået på et tidspunkt, da alle priser på landbrugsvarer var lavere end nu. Og Reventlow tilføjer hertil, at der vel ikke er nogen, som vil tro, at de kontrakter, der afsluttes i indeværende år, let vil blive til fordel for godsherrerne.

I konceptet hedder det derefter, at hvis loven giver anledning dertil, vil undersåtterne let kunne hævde, at selv de forpligtelser, som er mest retfærdige, mest rimelige og nødvendige for driften af godset, er uforholdsmæssige og utålelige byrder, som må mindskes eller helt ophæves. Der vil komme talløse klager, og de vil forstyrre og ødelægge godsejers nye indretning, som han har gennemført i den bedste hensigt og for at imødekomme landsherrens hensigter. Man håber, at Den holstenske Regering ligesom Overretten vil udtale sig til gunst for opretholdelse af indgåede kontrakter. Deputationen tilføjer dog, at det kan være muligt, om end ikke meget sandsynligt, at der nu og da er indgået kontrakter, som virkelig berettiger til en klage, og hverken Deputationen

eller Ridderskabet ønsker at gå i brechen for disse eller at få dem opretholdt. I sådanne tilfælde foreslår man den fremgangsmåde, som var vedtaget af Deputationen. Til slut nævnes spørgsmålet om præstevæg, hvor man ønsker de nuværende forhold opretholdt.

Den Fortw. Deputation holdt møde den 23. dec. 1803. Alle medlemmer deltog, og det af Reventlow og von Thienen udarbejdede udkast blev oplæst og godkendt uden ændringer.⁴² Tre dage senere blev betænkningerne sendt til de to overretter.⁴³

OVERRETTERNES FØRSTE BEHANDLING AF SAGEN

Overrettens stilling.

Overretten på Gottorp blev først færdig med sin betænkning i denne sag. Den 17. jan. 1804 kunne den sendes til Kancelliet. Man tiltrådte Den Fortw. Deputations ønske om at få godsejernes ejendomsret fastslået og forpligtelsen til *lydighed* indskærpet, men ville være betænkelig ved særlige tvangsmidler. Man kan ikke sammenligne med bestemmelserne i den preussiske lovbog II—7—227, da de frigivne livegne vil få en helt anden stilling end den del af landbefolkningen i Preussen, som omfattes af den pågældende bestemmelse. Det var ikke passende i de nuværende tider at vende tilbage til den efter de ældre love tilladte legemlige tugtelse af tjenestefolkene. Derimod har der længe været behov for en ny tyendeordning, og tiden til at udstede en sådan var måske nu inde, evt. kunne man bemærke noget herom i forordningen om livegnekabets ophævelse.

Spørgsmålet om *fattigvæsnet* var allerede til behandling, og Overretten havde afgivet betænkning herom 8. juli 1802, så der var ikke grund til i forordningen at gå nærmere ind herpå, end Kancelliet havde gjort. I fremtiden må byrderne ved fattigforsørgelsen bæres af hele kommunen. Iøvrigt var man enig med Deputationen, hvad angik godsejernes forpligtelse til at forsørge tidligere livegne over 40 år og den kommende fordeling af udgifterne til fattigvæsnet. De, der pr. 1. jan. 1805 behøver hjælp, må dog — uanset alder — forsørges af godsejerne. Med hensyn til Deputationens andre bemærkninger om fattigvæsnet, henviste Overretten til sin betænkning fra 1802.

Man var imod den tilføjelse, der var blevet gjort til Kancelliets forslag om, at *kontrakter*, indgået med livegne, skulle bevare deres gyldighed. Det ligger i sagens natur, at dette kun vil kunne gælde retsgyldige kontrakter, og Deputationens forslag ville let blive en slags opfordring til at klage. Iøvrigt havde man intet at bemærke til Kancelliets forslag.⁴⁴

De holstenske regeringsråders vota.

Landråd von Thienen var godt underrettet om synspunkterne hos medlemmerne af de to kollegier i Slesvig og Glückstadt. I begyndelsen af december fortalte han Schütz, at *Overretten* i sin indstilling overfor spørgsmålet om livegenskabets ophævelse ville slå ind på en *middelvej* og vise billighed til begge sider uden at blive advokat for den ene part eller favorisere denne på den andens bekostning, hvad sikkert aldrig kan være de højere myndigheders hensigt. Senere vendte han tilbage til spørgsmålet og udtalte, at *Regeringen* i Glückstadt altfor ofte »i tilfælde af den art havde fastslået principper, som hverken kunne siges at være billige eller kunne forenes med landets forfatning«. *Matthias Feldmann*, der var medlem af kollegiet, havde ofte gjort forestillinger derimod, men var altid blevet overstemt.⁴⁵

Man ville have ventet, at von Thienen som godsejernes forsvarer ville have nævnt kansleren, thi denne var ingen anden end den Cai Lorenz von Brockdorff, som i 1797 med så godt et resultat havde kæmpet for at undgå en afgørelse i livegenskabssagen, der kunne blive bindende for godsejerne. Foruden ham var der i 1804 endnu en mand fra Ridderskabet, som havde sæde i Regeringen, landråd Conrad von Ahlefeldt, som umiddelbart efter sin eksamen i 1790 var blevet auskultant ved Regeringen og fra 1797 var regeringsråd.⁴⁶ Ingen af de øvrige medlemmer — foruden Feldmann var det Johann Caspar Moritz, Peter Matthiassen, Ingwer Carsten Levsen, Johann Georg von Rønne — havde tilknytning til Ridderskabet.

Regeringen behandlede sagen meget indgående. Den blev drøftet i flere kollegiale møder, og akterne cirkulerede mellem medlemmerne. Regeringsråderne skrev desuden hver for sig et votum, efter at det første udkast var blevet udarbejdet af J. C. Moritz, der var referent.

Levsen udtalte, at formålet med livegenskabets ophævelse var at give bønderne en bedre stilling end nu og fremme landets vel. Det er landsherrens pligt at drage omsorg for, at undersåtterne ikke bruger deres ejendom på en måde, der er skadelig for helheden. Hvad angår *bondejorden*, så har de *livegne rettigheder* her, og godsejernes ejendomsret er allerede indskrænket. Det vil derfor være så meget mindre betænkeligt at fastsætte de frigivnes rettigheder under hensyn til de tidligere forhold, den mere gunstige stilling, som det er meningen, de skal have, og landets vel. Og det ændrer ikke ved sagen, at man ikke med sikkerhed kan fastslå rettigheder eller indskrænkninger i disse. *Nedlæggelse* af bøndergårde eller hele landsbyer, eventuelt disses forvandling til ladegårde, kan lige så lidt bestå under den forrige som under den frem-

tidige bedre indretning, og i amtsdistrikterne har det længe været forbudt at nedlægge gårde og kådnersteder. Det ville være ønskeligt, om bøndergodset kunne overgå til *ejendom* eller *arveforpagtning*, men dette kan ikke foreskrives, kun anbefales og måske fremmes på den ene eller den anden måde.

P. Mathiassen understregede, at nøje overvejelse var nødvendig. 40.000 til 50.000 mennesker — og hvem kan tælle de efterkommere, der har samme interesse — venter ængstelig på en beslutning, der kan overbevise dem om, at man virkelig kan opfylde landsfaderens hensigt, hvorefter friheden skal være en heldbringende gave. De fleste af de forholdsregler, som flere godsejere hidtil har truffet, er ikke egnet til at give dem denne overbevisning, og Deputationens betænkning vil heller ikke kunne gøre det.

Hverken overenskomster eller love bestemmer de gensidige rettigheder og pligter, men alt retter sig efter observansen, som er yderst forskellig. Derfor er det vanskeligt i enkeltheder at fastslå, hvad der er karakteristisk for den hidtidige forbindelse mellem bønder og godsejere. Han mener, der er en indre modsætning i Schraders Handbuch des vaterl. Rechts, hvori der er tale om, at brugen af et grundstykke både er en betingelse og en begunstigelse. Hvis undersåtterne ikke har nogen ejendomsret til de grundstykker, de bor på, ikke har noget grundkrav på at benytte disse, og det helt afhænger af godsejernes vilkårlighed, om de får disse, eller de bliver taget fra dem, ja så kan der ikke stilles andre krav til godsejerne end forsørgelse i tilfælde af forarmelse. Men Mathiassen mener ikke, at denne opfattelse er rigtig, og den vil ikke føre til den forbedring af de livegnes forhold, som er tilsigtet. Han bestrider ikke godsejernes ejendomsret, men derimod, at *bønderne* ikke har et *krav på at benytte jorden*. Måske burde man lade sagen afgøre ved domstolene, og det er muligt, at resultatet ville blive en afgørelse i hvert enkelt tilfælde efter observans. I flere tilfælde har der været tale om faktisk arvefæste, og der mangler ikke eksempler på afsluttede arvekontrakter, hvori livegenskabet er blevet bevaret. Selvom godsejeren vilkårligt har kunnet overdrage den ene eller den anden brugen af jordstykkerne, så følger dog ikke deraf, at han har kunnet disponere over udbyttet af bøndermarkerne. Betragter man alle bønderne på et gods som een familie, vil inddragelsen af et stykke jord betyde tab for hele interessentskabet. Al tvivl bør komme godsundersåtterne til gode. I Kommissionens skrivelse af 11. marts 1797 havde man jo også omtalt ophævelsen af livegenskabet som en »opofrelse, der var vedtaget til bedste for undersåtterne«.

Også for *J. G. Rønne* var undersåtternes rettigheder med hensyn til jorden et centralt spørgsmål. 50.000 statsborgeres ve og vel kan ikke afhænge af deres tidligere herrers etiske pligt. Ridderskabet ønsker slået fast, at bønderne ikke har nogen ret til denne jord, men det er imod både statsret og retfærdighed. Det er dog meget svært at afgøre dette spørgsmål, fordi livegenskabet ikke er noget retsinstitut, men kun hviler på uretmæssig misbrug af den stærkeres ret. Hvad herren krævede og bonden tålte kan ikke bevise noget med hensyn til ret og pligt. Og spørgsmålet kan ikke løses ved at gå tilbage til tiden før livegenskabets opståen, da der kun er meget tvivlsomme hypoteser om, hvorledes forholdet da var. Der er dog *intet*, der *tyder på* godsejernes *uindskrænkede ejendomsret*, og lovgivningsmagten må fastslå grundsætningerne for forholdet mellem de to parter under hensyntagen til billighed og statens vel. Bøndernes stilling må ikke blive ringere efter frigivelsen.

Man må vel stille en anelig del af *bondejorden* til godsejernes frie disposition som ejendom, men i loven må der *sikres bønderne* en forholdsmeæssig *del deraf*, og statens vel kræver, at de beholder denne som *ejendom*. Kun den sikkerhed, som ejendomsbesiddelse giver, kan få folk til at arbejde, og derved bliver der flere ægteskaber, bedre soldater. Frederik den Store var overbevist om disse grundsætningers rigtighed. Ved ophævelsen af livegenskabet i Nedre Schlesien bestemte han derfor, at bøndergodset skulle overdrages brugerne til arv og eje, og at den jord, som var udlagt til lade- og avlsgårde, på ny skulle fordeles og besættes med dygtige landmænd. Så vidt vil man vel ikke gå i Hertugdømmerne, men en middelvej vil også føre til målet.

På hvert gods må der i fremtiden være lige så mange bønder, som der før var gårdbesiddere, og de må mod en rimelig canon have så meget jord, at de uden at have bierhverv kan ernære sig selv og deres familie deraf. En sådan ordning skulle heller ikke være uventet eller ubehagelig for Ridderskabet, da denne ide allerede er fremsat af »et af de mest værdige medlemmer« heraf. Han tænker her på Chr. Rantzau's betænkning af 1796 og hans udtalelse i indledningen til Actenstykke, hvor 40 td. anses som passende størrelse. Rønne udtaler endvidere, at de livegne, som ikke kan få jord, må blive daglejere og tjenestefolk. Godsejerne skal dog sørge for, at de kan få boliger mod en rimelig lejeafgift, de skal også have en have, men ikke anden jord, da det er bedst for landbruget, at daglejere kun er daglejere.

Feldmann indtog — som man kunne vente efter von Thienens udtalelse — en noget anden stilling end sine kolleger. Han var uenig med referenten med hensyn til de livegnes rettigheder, og godsejeren måtte

have ret til at behandle bondejorden som sin ejendom, selvom han ikke burde forbedre sin egen stilling på bøndernes bekostning. Som de andre mente han dog, at den kommende forordning burde forbedre de tidligere livegnes stilling. Godsejerne skulle heller ikke have ret til korporlig revselse, bortset fra de tilfælde, hvor de optrådte som politimyndighed.

Ahlefeldts betænkning var holdt i ret stor almindelighed, men også han understregede, at de livegnes forhold måtte forbedres, dog uden at godsejernes rettigheder blev for stærkt indskrænket. En tyendeordning var nu mere påkrævet end nogensinde før.⁴⁷

Glückstadt-regeringens betænkning.

Allerede i 1797 havde Regeringen i Glückstadt indtaget en stilling, der viste, at man var klar over nødvendigheden af en vis kontrol med udviklingen, og at man ikke kunne give godsejerne fri dispositionsret over bondejorden. Regeringens udtalelse blev dengang fejlet til side i Kancelliet. Af regeringsråderne fra den tid var der nu kun to tilbage — Feldmann og Moritz — men som de afgivne vota viser, var de fleste af regeringsråderne stadig tilhængere af en vis bondebeskyttelse. Deres udtalelser har fået stor betydning for den endelige udformning af Regeringens betænkning, der blev afgivet den 27. marts 1804, både synspunkter og argumentation er hentet fra de afgivne vota.

Regeringens betænkning var vidt forskellig fra Overrettens, der ikke gik ind på en nærmere diskussion af de spørgsmål, som var de væsentlige i hele sagen, godsejernes og de livegnes rettigheder og forpligtelser. De af Rantzau og Eggers formulerede grundsætninger var jo også holdt i en sådan almindelighed, at de i virkeligheden gik uden om disse yderst vanskelige problemer. I Glückstadt kunne man ikke blot se, hvilke *mægtige problemkomplekser* der var forbundet med den forestående forordning, man var heller ikke bange for at give sig i lag med dem, selvom man med hensyn til visse mindre spørgsmål var af den opfattelse, at de måtte løses, efterhånden som de blev aktuelle.

Ophævelsen af livegneskabet kunne ikke medføre nogen fritagelse for at vise øvrigheden den skyldige lydighed, men midlerne til at få dette gennemført måtte efter Regeringens opfattelse være de samme som de, der anvendtes overfor de frie underretter. *Korporlig revselse* kan derfor kun anvendes i de yderst sjældne tilfælde, hvor en sådan kan ikendes efter loven, og man havde derfor ikke ventet, at Den Fortw. Deputation havde fremsat ønske om, at der efter preussisk forbillede skulle gives godsherskabet og dets personale tugtelseret. Selv officerer må ikke bruge stokken, og det er hensigten helt at ophæve le-

gemsstraf overfor fangne forbrydere. I betragtning af den kgl. regerings menneskevenlige indstilling vil det sikkert aldrig blive tilladt godsbesiddere og deres betjente at anvende korporlig afstraffelse overfor frie mennesker. »Vi mener derfor at måtte anse denne udtalelse som ikke afgivet«.

Det vigtigste, men også vanskeligste punkt er bestemmelsen af de *gensidige rettigheder* og godsejernes forhold til de livegne med hensyn til den af disse benyttede jord. Regeringen har allerede udtalt sig herom i betænkningen af 1797 og senere, men da dette spørgsmål angår 40—50.000 menneskers vel — det anslåede antal af livegne i Holsten — må man »i dette afgørende øjeblik« på ny underkaste det en nærmere drøftelse. Godsejerne har ejendomsret til bondejorden, og det ser ud til, at de undertiden har nedlagt hele landsbyer. Men Regeringen kan ikke lade sig overbevise om, at *nedlæggelsen* af alle bøndergårde på et gods kan overlades til godsejernes uindskrænkede vilkårlighed. Deputationen har formuleret dette punkt i forordningen på en sådan måde, at det ville være tilladt, men anfører ingen retsgrunde herfor, og observansen kan her ikke være det afgørende.

De retslærde er uenige og uklare i deres udtalelser om livegenskabets oprindelse og omfang, men man må vel sige, at livegenskabet og de livegnes rettigheder og forpligtelser grunder sig i observans, thi ellers ville det være umuligt, især i det egentlige Holsten, at finde et holdbart grundlag for livegenskabet. Der er hyppige eksempler på, at enkelte dele af et gods består af bønder, som er købt fra et kloster, der ellers aldrig har haft livegenskab, og dog er disse blevet livegne. I andre landsbyer er halvdelen livegne, halvdelen frie, alt eftersom de hører til et gods eller ikke. Lovene tier om oprindelsen til godsherrens rettigheder, indeholder kun forskrifter med hensyn til rettigheder over personer, ikke over gods. Man har nok nedlagt enkelte steder eller landsbyer, men aldrig alle bøndergårde på et gods, og enten var besidderne døde eller fik erstatning andetsteds. Nedlægges alle steder, kan dette ikke ske, og en sådan fremgangsmåde bliver altså umulig, så snart man bestemmer, at de livegne har ret til affindelse.

Iøvrigt har de livegne visse rettigheder, som viser, at *godsbesidderne ikke har uindskrænket ejendomsret* til gårdene, bl. a. ved præstevalg. Den bonde, som blev gammel og ikke havde været nogen dårlig landmand, blev ikke inderst, men fik aftægt på samme måde som de frie holstenske bønder. Hoveriet var på en måde begrænset gennem observans, og forsøgte godsejeren at forøge det, blev det ved dom pålagt ham at holde det indenfor de sædvanlige grænser. Dette kan ikke for-

cnes med den uindskrænkede ejendomsret. Ved alle ældre parcelleringer i begge hertugdømmer har de livegne altid fået en tilstrækkelig affindelse, og gårdmændene har næsten uden undtagelse overtaget de gårde, de havde før, eller disses ækvivalent. Ved de nyere ophævelser af livegenskabet, der er gennemført under ledelse af retslige kommissioner, er der altid tilstået gårdmændene en større affindelse, og i Landrettens domme i anledning af kontrakter, afsluttet under livegenskabet, har man ved ophævelsen forbeholdt gårdmændene deres rettigheder med hensyn til gårdbesiddelse. Livegne kan ikke sælges uden et grundstykke, og de kan ikke uden deres vilje flyttes herfra, hvilket viser, at de er uadskilleligt forbundet med godserne.

De *livegne* gårdbesiddere har således efter observansen visse *rettigheder* med hensyn til jorden, en observans, der er lige så begrundet som livegenskabet selv. Men også politiske hensyn taler for at afværge en forordning, hvorved undersåtterne fratages alle krav på jord. Selv i Mecklenburg, hvor livegenskabet er hårdere end i Holsten, må godsbesidderne ikke nedlægge nogen gård. Blev der givet uindskrænket ret hertil, ville der opstå ladegårde, og de livegne gårdmænd ville blive forvandlet til en skare tiggere eller fattige daglejere. Ophævelsen ville ikke blive en velgerning, men en ulykke for Holsten. Det kan ikke have været kongens hensigt, da han ønskede og foranledigede ophævelsen. Ridderskabet talte om opofrelse, men denne opfattelse synes nu at være ændret.

Der er mange godsejere, som uegennyttigt har bestræbt sig på at forbedre deres undersåtters stilling. Der er også godser, hvor livegenskabet varede ved, men som alligevel udmærkede sig ved sin befolkning og undersåtternes velstand, Rasdorf, Emkendorf, Jersbek og Borstel. Uegennyttighed er ikke den sædvanlige egenskab i vore egoistiske tider, og hvis godsejerne får uindskrænket dispositionsret over gårdene, vil mange derfor kun give deres livegne så meget, at de til nød kan leve som daglejere. Andre opretter *ladegårde* af bondejorden og sælger dem til den høje pris, som de kan få i en tid, hvor jord betales så dyrt. Ingen ved bedre end Den holstenske Regering, i hvor høj grad det nu er blevet mode at udskille ladegårde, idet der i den sidste tid næsten hver uge udstedes proclama over fraskilte ladegårde. Resultatet vil blive, at det adelige distrikt — en fjerdedel af *Holsten* — vil få nogle få rige og en *skare af fattige tiggere*. Holsten vil blive affolket. Den sidste folketælling taler her sit tydelige sprog. Regeringen anfører derefter plov- og folketal for 8 godser, hvor der er frie undersåtter, som har ejendom eller arveforpagtning, og for 21 godser, hvor dette ikke er tilfældet.

Forskellen er frapperende. Mens der på godserne med frie folk var 52,9 personer pr. plov, var tallet på de andre godser kun 20,1.

Forskellen kan — siger Regeringen — ikke alene skyldes en udparcellering af hovedgårdsjorden, som heller ikke har fundet sted overalt. Og i hvert fald kan befolkningsspørgsmålet ikke være staten ligegyldigt, thi aftager antallet af mennesker, mister den »hænder, der kan arbejde«, og folk til landets forsvar. Men det er vanskeligt at fastslå, hvad staten kan gøre uden at krænke godsejernes rettigheder. Også spørgsmålet om de bestående *kontrakter* må drøftes i denne sammenhæng. Der er noget rigtigt i Den Fortw. Deputations ræsonnement om dette spørgsmål, men meget er dog kun tilsyneladende rigtigt, og man vil næppe kunne gå med til forslaget uden nogen modifikation. Erfaringen viser, at den frigivne livegne i den første tid ikke kan præstere det samme som den, der er født fri. På grund af hoveriet har han sjældent været vant til en ordentlig driftsmetode eller dyrkning af jorden. Han havde ingen eller i hvert fald kun ringe formue, han vidste, at gods-ejeren skulle forsørge ham, hvis han blev forarmet, og usikkerheden med hensyn til besiddelsen af gården berøvede ham enhver tanke om større driftighed. Den livegne har krav på særligt hensyn, fordi han ikke var livegen ved egen skyld.

Man kan heller ikke hævde, at alle de kontrakter, som er blevet indgået af de livegne, har været helt frivillige. Gik han ikke ind på betingelserne, kunne han risikere at blive tvunget over i indersternes klasse. Endnu urigtigere er det, når Deputationen påstår, at de stigende priser vil gøre forpagtningerne mere fordelagtige. Det kan måske siges om arveforpagtningerne, men dem klages der heller aldrig over. Ved tidsforpagtning — ikke mindst på enkelte år — kan godsejeren derimod forhøje forpagtningsafgiften, eller måske inddrager han endda forpagtningsstedet. Hertil kommer, at den livegne ingen udgifter havde til fattig-, justits- og politikvæsen, men den frie skal bidrage hertil samt til skolevæsenet. Men hvordan kan man da uden videre opretholde alle de kontrakter, som er afsluttet under livegenskabet?

Indersternes stilling er endnu værre. Hidtil har de haft et kåd, græsning til en ko, en kålgård og noget træ, og de har vel også fået korn af godsejeren. Derfor ydede deres koner et bestemt antal dages arbejde i haven, mens indersten selv arbejdede for dagleje hos bonden, godsforpagteren, eller hvor han nu kunne tjene mest. Han havde også håb om nu og da at kunne få en gård. Dette er nu borte. Der er kun få eller ingen store gårde på godset, mange inderster har foruden deres boliger og kålgård, som de skal betale leje af, undertiden kun græs-

ning til een ko. Derfor skal de arbejde hos godsherren eller en forpagter for 6, 8 eller 10 sk. Det er indlysende, at en familie på 5—6 mennesker ikke kan leve heraf. Militæret og fattigvæsnets binder dem til stavnen, og ophævelsen af livegenskabet bliver en sand ulykke for dem, fordi de aldrig vil kunne søge en bedre fortjeneste, aldrig vil kunne håbe på at forbedre deres stilling. Samtidig er arbejdet på godset i den sidste tid blevet mangedoblet, dels på grund af den nye driftsmåde, dels og især ved nedlæggelsen af gårde og oprettelsen af nye ladegårde. Behovet for daglejere er blevet større, og der vil være ringe håb om, at de, således som det hidtil ofte har været tilfældet, vil kunne afløse havearbejdet med 1—2 rdl. årlig.

Det er heller ikke rigtigt, når Deputationen påstår, at de livegne ikke i noget tilfælde har fået hårdere betingelser end de frie. Flere stridigheder vidner om det modsatte. I denne forbindelse henvises til forholdene på Rethwisch, Wulksfelde og Sierhagen. Hvis man ikke vil drive en talrig klasse af mennesker til fortvivlelse, vil det være nødvendigt at oprette nye kontrakter, selvom de bestående kontrakter ikke ganske vil kunne ophæves. Det foreslås derfor, at disse skal forblive i kraft, så længe der ikke klages over dem. Sker dette, skal regeringen nedsætte en kommission, som sender sine forslag til Den holstenske Regering. Hvis det er nødvendigt, kan de indsendes til kongens approbation.

For afgørelser af sådanne klager opstiller Regeringen følgende grundsetninger:

1. *Antallet af forpagtersteder* på det enkelte gods skal være mindst lige så store som det tidligere antal af hel-, halv- og kvartgårde. Man ville ønske, at det var muligt at udstede et påbud om, at besidderne skulle have ejendom eller arveforpagtning, idet man kun derved kan forvente at opnå en helt fordelagtig driftsmåde. Dette kan dog næppe ske uden indgreb i godsejernes rettigheder, hvorfor man vel må nøjes med forpagtersteder. De behøver dog ikke nødvendigvis at være så store som gårdene. Det vil være tilstrækkeligt og bedre, hvis de er indrettet til 4—6 køer og 2—4 heste, alt efter jordens beskaffenhed. Forpagtningsafgiften bør være yderst rimelig og i de første 5 år kun udgøre $\frac{2}{3}$ af den afgift, som en fri mand betaler. I dette tidsrum skulle gårdmænd have fortrinsret til forpagtningen, og i 20 år bør det være således, at godsundersåtterne, gårdmænd såvel som inderster, skal foretrækkes frem for fremmede ved besættelsen af forpagtersteder. Det er Regeringens håb, at man også efter de 20 års forløb vil opretholde forpagterstederne. Skulle de på et eller andet gods blive nedlagt, må statsmagten gribe ind for at hindre landets affolkning og beskytte godsun-

dersåtternes rettigheder, en ret, som landsherren allerede i 1613 har forbeholdt sig. Iøvrigt tror man ikke, at der er grund til at befrygte sådanne skridt fra de holstenske godsejeres side.

2. De gårdmænd, som er for gamle til at overtage et forpagtersted, bør have *aftægt* på sædvanlig måde.

3. *Indersternes stilling* i fremtiden er et vanskeligere spørgsmål. Det er disse ulykkelige mennesker, som især har klaget, og hovedklagen er altid, at de hver dag skal arbejde for en for ringe dagleje. Det er indlysende, at man ikke kan ernære en familie med en dagløn på 6—10 sk. De har nok bolig og arbejde hele året, tjener vel også mere ved akkord — f. eks. ved tærskning — men lønnen er og bliver ringe, og disse mennesker har næsten ingen udsigt til at forbedre deres løn. Der er dog gods- ejere, der har givet dem bedre betingelser med bolig, have, græsning til en ko, vinterfoder, ildebrændsel og noget korn, mod at de til gengæld arbejder gratis en 2—3 dage om ugen. En sådan ordning er dog for afhængig af de lokale forhold til, at man kan fastslå den som en regel. Man kan næppe give almindelige bestemmelser, men må træffe afgørelse i hvert enkelt tilfælde. Dog bør godsejeren i de første fem år skaffe indersterne bolig, og hvis disse ikke får mere end det, må de have lov til at søge arbejde, hvor de vil.

Til bestemmelsen om *kontrakter* ønsker man en tilføjelse om, at der i de første fem år ikke skal finde almindelig rettergang sted i forbindelse med opståede stridigheder, men disse skal afgøres ved dekret efter *summarisk undersøgelse*. Dette kunne meddeles Deputationen, så godsejerne havde en vis retningslinie for deres fremgangsmåde. Det vil derimod være betænkeligt at give offentlig meddelelse herom.

Regeringen kan i almindelighed tiltræde Deputationens udtalelser om *fattigvæsnet*, men der vil gå rum tid, inden de livegne kan give noget væsentligt til fattigforsørgelsen. Spørgsmålet om fattigvæsnet bør dog kun behandles i almindelighed, da der jo arbejdes dermed. Det vil dog nok være nødvendigt at udstede en tyendeordning, som også har gyl- dighed for de adelige godser.⁴⁸

Overretten om Den holstenske Regerings erklæring.

Kancelliet afæskede den 17. april 1804 Overretten en udtalelse om Regeringens betænkning. Man forhastede sig imidlertid ikke på Gottorp, først den 7. aug. blev sagen ekspederet. Overretten mente, at der i Slesvig ville være mindre tvivl om *gårdmændenes stilling*, de var her kun at betragte som lejere, der i stedet for penge gjorde hoveri og betalte visse afgifter, hvorfor godserne har kunnet opsige dem og fratage dem

gårdene. Det betød dog ikke, at der ved ophævelsen vilkårligt kunne pålægges dem så store byrder, at de ikke kunne bære dem. Godsejerne må give dem bolig og land, så de kan forsørge sig og sine. Ellers ville ophævelsen ikke blive nogen velgerning, men betyde en forringelse af undersåtternes tilstand.

Staten kan ikke være tjent med, at familiesteder går ind eller hele landsbyer *nedlægges*, og at der af landsbymarker oprettes ladegårde. I de tilfælde, hvor godserne er blevet »fordelt«, har man da også givet de livegne en affindelse. Overretten er altså på dette punkt enig med Den holstenske Regering, ligesom den kan tiltræde, at *kontrakter*, der er indgået under livegenskabet, ikke altid vil kunne opfyldes, uden at de bliver for stor en byrde for de pågældende. Man er også indforstået med, at afgørelser herom skal træffes af særlige kommissioner. Derimod mener man ikke, at Deputationen skal have meddelelse om de grundsatninger, hvorefter disse skal gå frem, men der skal gives udtryk for kongens forventning om, at godsejerne ved ophævelsen sørger for land, ildebrændsel og boliger til de frigivne og fastsætter rimelige ydelser i penge og arbejde derfor, så de livegne kan blive i stand til at forsørge sig og sine. De af Regeringen foreslåede retningslinier kunne derimod meddeles kommissionerne og tjene disse som ledetråd.

I Kancelliets første udkast hed det: »De frigivne kan ikke stille andre personlige krav til godsherren end dem, der i tilfælde af forarmelse følger af fattiglovgivningen«. Overretten foreslog, at ordet personlige skulle udgå, og at der efter »de frigivne kan« tilføjes ordene »efter sket affindelse«. Det bør fastslås, at de *krav*, der kan stilles i henhold til fattiglovgivningen, ikke har nogen forbindelse med godsejernes forpligtelse til at skaffe de tidligere livegne midler til at underholde sig og sine. De to ting har intet med hinanden at gøre.

Overretten mente, at det ville være bedst i forordningen helt at forbigå de problemer, som Deputationen havde nævnt i forbindelse med fattigforsørgelsen. Man ville snarest afgive betænkning ang. en tyende-lov i forbindelse med Deputationens forslag herom.⁴⁹

FORORDNINGEN TAGER FORM

De kancelli-deputeredes vota.

Efter at Overrettens betænkning var modtaget i Kancelliet, blev der udarbejdet en redegørelse på 52 sider, hvori der i korte træk blev berettet om sagens forhistorie og givet et udførligt resumé af de modtagne betænkninger. Iøvrigt skete der ikke noget i længere tid. Overpro-

kurøren var rejst på baderejse den 24. juni, men havde lovet at være tilbage den 12. okt.⁵⁰ Først da han på ny mødte i Kollegiet, synes man igen at have taget fat på behandlingen af denne vigtige sag, og de enkelte medlemmer af Kollegiet afgav skriftlige vota, ligesom der fandt drøftelser sted i kollegiemøderne. De to først skrevne vota var Eggers' og *Rantzaus*.

Den 32-årige greve, som 8 år før var gået så varmt ind for livegenskabets ophævelse, udtalte sig meget køligt om Glückstadt-regeringens betænkning. De af Overretten fremførte retsgrunde for, at de *livegne ikke* havde *krav* på jorden, var så indlysende, at han ikke kunne føje noget til. Hensynet til statsinteressen forekom ham også at være problematisk, og Hertugdømmerne har ikke hidtil lidt ved godsejernes uindskrænkede ejendomsret, en ikke ringe del af godserne er blevet udstykket, og nedlæggelsen af landsbyer hører til de sjældne undtagelser. Ophævelsen af livegenskabet vil næppe gøre »folkets lod ringere«, og på grund af mangel på arbejdskraft vil der sikkert heller ikke blive vanskelighed ved at få arbejde. En ny lovgivning er derfor ikke nødvendig, den vil betyde et indgreb i det enkelte individs ejendom, hvorfor den er yderst farlig og bør undgås. Han mener derfor, det vil være mest formålstjenligt med et patent, hvori man udelader de punkter i Kancelliets oprindelige formulering, hvorefter ophævelsen ikke ændrede noget i godsejernes og de livegnes indbyrdes rettigheder og forhold med hensyn til jorden, de livegne ikke kunne stille andre krav til godsejeren end dem, der måtte følge af fattiglovgivningen, og bestående kontrakter skulle forblive i kraft.

Desuden foreslår Rantzau — og her følger han Den holstenske Regering — at der i de første fem år ikke skulle være almindelig rettergang ang. kontrakter, men at stridigheder skulle afgøres summarisk af *kommissioner*. Dette skulle meddeles Den Fortw. Deputation i et særligt reskript, der også skulle indeholde den af Overretten foreslåede henvendelse til godsejerne om at gå frem på en hensynsfuld måde. Ang. retningslinier for kommissionernes arbejde måtte man korrespondere med de to overretter. Han er dog betænkelig ved de af Regeringen opstillede grundsætninger, ikke mindst den første, der indeholdt bestemmelsen om, at *antallet af steder* skulle *opretholdes*. Har den livegne ingen jus ad glebam, er det af hensyn til staten, man vil opretholde gårdene, og så bør man forbyde disses nedlæggelse i det hele taget, »og en sådan lovgivning kan ikke være mere overflødig end i et øjeblik, hvor næsten alle godser er blevet indrettet, og hvor gårdmændene er blevet forpagtere«.

Rantzau mener, det vil være tilstrækkeligt, hvis enhver gårdmand eller inderste, som imod sin vilje ikke kan bevare sin hidtidige stilling, får *aftægt*, mens inderster uden jord, som foreslået, får fri bolig på 5 år. På denne måde ville patentet kun komme til at omfatte selve hovedsagen, rettigheder eller fremtidige lovbestemmelser ville ikke blive præjudiceret, og der ville ikke blive anledning til hyppige klager. Fattigforsørgelse og tyendelov kan forbigås, da Kancelliet arbejder med disse spørgsmål.

I overprokurør *C. U. D. von Eggers'* votum af 23. okt. 1804 — det eneste, som var dateret — udtales det, at for ham at se har Overretten ikke afkræftet — heller ikke villet afkræfte — Den holstenske Regerings påstand med hensyn til de livegnes krav, men ønsker en anden fremgangsmåde, hvad angår publiceringen af retningslinierne for kommissionernes arbejde. Han kan på dette punkt tiltræde Overrettens synspunkter. I dennes beretning finder han også nye grunde for det forslag, som han igår fremsatte: Idet man antog den af grev Rantzau foreslåede affindelsesmåde, som også Eggers fandt mest passende, skulle man i henhold til det af Regeringen ønskede, som også Overretten klart havde antydnet, pålægge godsejerne, at »antallet af de familiesteder med jord, som den 31. dec. 1804 fandtes på hvert gods, ikke måtte forminskes, uden at man dog på nogen måde skulle være bundet til det areal, som i øjeblikket var tillagt disse steder i deres egenskab af hele, halve, kvarte gårde, bol eller andre benævnelser. Dog måtte der ikke tillægges de steder, som afløser de tidligere hele, halve eller kvarte gårde, bol eller lignende besiddelser mindre end . . . tønder udsæd«. ⁵¹

Grundsætningerne for den kommissariske afgørelse kan berøres i patentet, men man må forbeholde sig de nærmere bestemmelser herom, da disse ikke vedrører publikum og må formuleres efter korrespondance med overretterne, idet der i øjeblikket kun — efter Overrettens forslag — sendes et reskript til Den Fortw. Deputation sammen med patentet.

Der var således en klar uoverensstemmelse mellem de to deputerede, Rantzau ville have så lidt som muligt med i patentet, han var modstander af en bestemmelse om opretholdelse af familiesteder, Eggers ønskede derimod en sådan og stod i det hele mere velvillig overfor Den holstenske Regerings betænkning. Der var enighed om, at stridigheder skulle afgøres af særlige kommissioner.

I et senere votum kom *Rantzau* på ny ind på spørgsmål om lovmæssige foranstaltninger mod *nedlæggelse af gårde*. Hvis dette forslag var fremsat for 10 år siden, da den gamle forfatning endnu bestod, så ville man uden betænkning kunne have tiltrådt Overprokurørens forslag.

Men nu, da næsten alle godser er nyindrettet og fordelt på et antal større eller mindre forpagtergårde, synes fastsættelsen af almindelige og anvendelige bestemmelser at være en yderst vanskelig opgave. Overprokurørens forslag er kun beregnet på de godser, som har bevaret den gamle forfatning. Selvom det måske drejer sig om 10 eller 12, så er det dog ikke nok til at lave en lov af denne art. Hvis en lov skal foreskrive godsejerne, hvorledes den jord, som de livegne tidligere har haft, i fremtiden skal benyttes, så kræver dette på grund af den ulyksalige forskel i indretningen på de enkelte godser et utal af bestemmelser, som vil kræve nøje overvejelser og undersøgelser.

Videre siger greven, at hvis man, som det synes, er enige om, at affindelsen til de livegne bedst sker ved at give dem aftægt, så er der ingen grund til at skynde sig med loven, man kan lige så godt vælge enhver anden dag end den 31. dec. som »normaldag«, thi næsten alle godser er indrettet, næsten overalt er de livegne allerede blevet forpagtere, men den i kontrakterne fastsatte varighed af forpagtningerne er yderst forskellig. Selvom han ikke kan tiltræde Den holstenske Regerings retslige og nationaløkonomiske synspunkter, vil han dog gøre opmærksom på, at dens forslag, når det gælder det mål, man har sat sig, nemlig at undgå »en formindskelse af forpagterstederne«, synes at være vel beregnet. En nedlæggelse af landsbyer er endnu ikke sket, uden at det har givet anledning til klager, og vil næppe kunne gennemføres, uden at der udøves et tryk. I så fald træder en kommission til, og den vil gå frem efter grundsætninger, som helt svarer til Overprokurørens. På denne måde bliver ondet — hvad enten det nu er virkeligt eller kun formodet — forebygget i hvert enkelt tilfælde uden at foranledige en rystelse gennem en almindelig lovbestemmelse. Skulle der nu samtidig med patentet træffes en definitiv kgl. beslutning om de såkaldte bøndermarker, så vil han hellere tiltræde Den holstenske Regerings forslag, som giver den nødvendige sikkerhed uden at præjudicere fremtiden.

I Rantzaus erklæring lægger man mærke til udtalelsen om, at den *nyordning*, som måtte blive en følge af livegenskabets ophævelse, er *gennemført* på langt de fleste *godser*. Der rettes ikke i den anledning nogen kritik, konstateres kun en kendsgerning. Men hvis han endnu havde samme synspunkt som i 1796, da han så stærkt gik ind for arveforpagtning, må han have set på den skete udvikling med den største uvilje. Med bitterhed må han have tænkt på, at hans forslag fra 1797 om en kgl. kommission ikke var blevet fulgt. Det er dog nok tvivlsomt, om han har været opfyldt af sådanne tanker. Indholdet af hans

to vota tyder på, at hans ungdoms idealistiske opfattelse har givet plads for en indstilling, der viste større forståelse for godsejernes synspunkter og samtidig var præget af juristens mere formalistiske bedømmelse af problemerne.

De øvrige deputeredes vota refererede væsentligst til Rantzaus og Eggers'. *Schütz* kunne tiltræde den af Den holstenske Regering foreslåede tilføjelse ang. kontrakterne og mente, at den kommissariske afgørelse af stridigheder burde omtales i patentet, og at der burde sendes et reskript til Den Fortw. Deputation, holdt i almindelige udtryk. Ligesom Overprokurøren kunne han tiltræde ønsket om, at antallet af familiesteder pr. 31. dec. 1804 ikke blev formindsket. Retningslinierne for kommissionens arbejde må drøftes med overretterne og spørgsmålet om fattigvæsen og tyendelov forbigås i patentet.

Janssen udtalte, at hvis den tidligere forfatning havde eksisteret uændret, ville han også have anset forslaget om opretholdelse af det bestående antal forpagtsteder for rigtigt. Men i løbet af de sidste år er forholdene på de fleste godser blevet ændret. »I stedet for mange inddragne gårde er der blevet anlagt ladegårde, og der er sørget for, at de tidligere besiddere på anden måde er blevet anvendt, og for deres anbringelse. Det er sket på forskellig måde efter godsejerens egenkærlige forgodtbefindende«. På de fleste af gårdene synes man altså ikke at kunne anvende det foreslåede princip, da forholdene nu er helt ændret, og det vil være ugørligt at anlægge de projekterede mindre steder. På disse godser er der vel ingen anden udvej end at fastslå ydelse af aftægt til de gårdmænd og inderster, som fratræder. Han mener iøvrigt, at en sådan også må ydes til dem, der tidligere er afsat fra deres gårde og ikke er blevet forpagtere deraf, men kun inderster eller forpagtere af jordløse kåd. Deres skæbne ville være hård, hvis de nu kun skulle regnes for kådnere eller husmænd og skulle henregnes til den klasse frigivne, som kun får fri bolig i fem år.

Efter *F. C. Jensens* opfattelse kunne der af de argumenter, som Den holstenske Regering havde fremført, ikke drages videre konklusioner, end at godsbesidderne skulle være forpligtet til at skaffe husly til de godsundersåtter, som ikke ville drage bort, således at de kunne blive i stand til at ernære sig og sine. Derimod har de ikke pligt til at give dem »landejendom«. Det er rigtigt, at godsundersåtterne har en nærmere tilknytning til deres godsherrer end almindelige lejere, og de kan ikke som disse fjernes fra godset. Men man kan ikke nu fastsætte almindelige bestemmelser om, hvorledes godsejerne skal sørge for deres undersåtter, da disse forhold allerede er ordnet på de fleste godser og vel at mærke

på yderst forskellig måde. Opstiller man nu generelle grundsætninger herfor, vil det kun blive en byrde for dem, som på grund af særlige lokale forhold ikke har kunnet afslutte nyindretningen, thi man vil jo ikke kunne give dem tilbagevirkende kraft for de godser, hvor ændringerne har fundet sted. »Med rette vil de kritikere, som optræder over for publikum, da bebrejde os, at vi kommer nogle år for sent med vore foranstaltninger«. ⁵²

F. C. Jensen tiltræder derfor Rantzaus opfattelse, hvorefter de nævnte punkter i Kancelliets først opstillede udkast bortfalder. Så kan man korrespondere om instruksen for kommissionerne, både forsåvidt angår stridigheder om allerede oprettede kontrakter og den uenighed, som måtte opstå på de godser, hvor den nye indretning ikke er gennemført. På denne måde bliver de godsejere, som ikke var blevet færdige, ikke mere besværet end de andre. ⁵³ Det er tydeligt, at F. C. Jensen, Den Fortw. Deputations tidligere sekretær, giver udtryk for *synspunkter*, som helt er *til fordel for godsejerne*. Heri er der vel intet mærkeligt, men sært må det have været for den tidligere så ivrige reformven grev Rantzau at få følgeskab af den mand, som for få år siden var Ridderkabets pennefører.

De deputeredes vota viser tydeligt, at der ikke var enighed i kollegiet ang. flere af de vigtigere principielle spørgsmål i forbindelse med livegenskabets ophævelse. Det vanskeligste *problem* var at *sikre* opretholdelsen af de bestående gårde, og det var først og fremmest her, at uoverensstemmelserne viste sig. Overprokurøren og Kancelliets første-deputerede C. L. Schütz ønskede på dette punkt at følge Den holstenske Regering og Overretten, mens Rantzau og Jensen var modstandere af denne opfattelse, Janssen vel også, omend ikke udfra helt de samme synspunkter. Det mest bemærkelsesværdige ved de afgivne vota er vel nok den stærke fremhævelse af, at den nye indretning af godserne er gennemført de fleste steder. Det stod de deputerede klart, at betydningen af den lov, som nu snart skulle blive til virkelighed, af den grund ville blive ret begrænset.

De mænd, som nu her i oktober 1804 arbejdede med dette spørgsmål inde i kollegieværelserne, havde alle været med i årene fra 1795 til 1797, da de mest afgørende beslutninger blev truffet, hver på sin måde, hver med sit ansvar. I de udtalelser, de nu kom med, hører man ikke nogen beklagelse af, at det den gang gik, som det gik, ingen kritik af de afgørelser, som da blev truffet. De var jo kongens embedsmænd, erfarne jurister. Det var ikke deres opgave at fælde dom over fortiden, de skulle løse øjeblikkets opgaver. Men hver for sig må de vel have gjort sig sine

tanker. Deres ord rejser i hvert fald spørgsmålet, om man dengang (i 1797) ikke kunne — og ikke burde — have handlet anderledes.

Kancelliets forestilling af 2. november 1804.

Drøftelsen i Kollegiet skulle jo danne grundlaget for *forestillingen* til kongen. Det blev selvfølgelig Overprokurøren, der udarbejdede den, ligesom han havde referatet ved sagens forelæggelse i Statsrådet.⁵⁴ Det hed i *forestillingen*, at Kancelliet med vilje havde holdt *forestillingen* fra året før i så almindelige vendinger, at meddelelsen deraf måtte give anledning til mere udførlige bemærkninger. Dette formål er da også blevet nået. Men inden resultatet af de modtagne betænkninger sammenfattes i et udkast til forordningen, vil man dog gerne have kongens afgørelse af et enkelt punkt, som også har betydning for de øvrige spørgsmål. Efter udførligt at have refereret beretningsmaterialet udtales det, at man efter den mest omhyggelige overvejelse ikke anser det for muligt skarpt at adskille de retslige krav fra statens interesse, og det er svært at afgøre, om bønderne har nogen medejendomsret til deres jord, men observansen taler nok mest til gunst for godsejerne, og ved en ændring må man vel også tage hensyn til dem, som har erhvervet og besiddet ejendom »i fast tillid til den forfatning, som har bestået gennem århundreder og har været tålt af regeringen«.

Skulle Kancelliet derfor holde sig til det, der som den strenge og uomtvistelige ret måtte tjene enhver dommer til rettesnor, så kunne den næppe gå videre end til at foreslå en tilstrækkelig og livsvarig *affindelse* til alle nu bosiddende gårdmænd, kådnere, inderster og enker. Hertil er godsejerne i hvert fald forpligtet, og måden, hvorpå dette skal ske, må afgøres af lovgivningsmagten. Den må tage hensyn til den hidtidige observans, som dog ikke kan være bindende.⁵⁵ Forpligtelsen til at forsørge børnene kan vel kun gælde, indtil de har nået den arbejdsduelige alder, så er regnskabet mellem dem og godsejerne afgjort, hvis man ikke kan tillægge dem en medejendomsret til jorden. Iøvrigt synes *affindelses*måden, for så vidt angår hele, halve og kvarte gårde samt kådnere, at være yderst dårligt fastsat gennem den hidtidige lokale observans, og der måtte vel i betragtning af indersternes dårlige stilling gives fri bolig på livstid, så meget desto mere som de derved næppe vil kunne bindes til godset, hvis de kan finde et mere rigeligt udkomme andetsteds.

Til det retslige spørgsmål kommer så de politiske hensyn, og *statens vel kan ikke tillade, at antallet af landbesiddende familier bliver formindsket*. Det synes at være nødvendigt på enhver måde at forhindre

dette, hvis en formindskelse sker pludselig eller kan blive omfattende, og Kancelliet har stadig haft dette synspunkt for øje ved ophævelsen af livegenskabet. Det lægger den største vægt på hensynet til så mange tusinde familier, hvis ve og vel ville stå på spil ved en sådan fuldstændig forandring af deres stilling. Samtidig må der vises det størst mulige hensyn til godsejernes ejendomsret.

De to overdikasterier indskrænker deres forslag til kun at gælde de tilfælde, hvor der bliver klaget. Det ville være mere hensigtsmæssigt, måske endda nødvendigt, at forebygge klagerne, og at en sådan almindelig bestemmelse er tilladt, viser de grunde, som de to overretter har anført. Kancelliet mener derfor, at lovgivningsmagten til spørgsmålet om affindelsen må knytte en politilov, som opretholder antallet af de familiesteder, som er forsynet med jord. Hvis denne forestilling skulle afgives samtidig med den første bestemmelse om livegenskabets ophævelse, ville man måske nok have foreslået, at godsejerne — ligesom i Mecklenburg — ikke må nedlægge nogen gård, men nu kan et sådant påbud ikke anbefales. Siden 1797 er et stort antal godser blevet nyindrettet på en sådan måde, at man ikke kan udstede et generelt forbud af denne art, og dets virkning kunne jo ikke udstrækkes til disse. På en del godser er forandringen delvis gennemført, idet man for nogle gårdes vedkommende venter på, at bestående kontrakter skal udløbe. Heller ikke her kunne en sådan bestemmelse anvendes, da den vil ødelægge den samlede plan til uafvendelig og uforskyldt skade for ejeren. Tilbage ville så kun blive det forholdsmæssige lille antal godser, hvorpå der endnu ikke er sket forberedelse til en ny indretning. Skulle kun disse underkastes en sådan indskrænkings tilfældighed, så ville der derved opstå en ulighed i forfatningen, som ville medføre mange ulemper og de, som blev ramt deraf, ville synes, den var ubillig.

Kancelliet mener da også, at der vil være taget tilstrækkeligt hensyn til statens vel, når man sørger for, at antallet af familiesteder med jord ikke formindskes.⁵⁶ Herved vil bøndernes tidligere lejlighed til at få og have jord ikke blive formindsket. Den vil formodentlig endda blive forøget. Man må formode, at godsejerne for at undgå den tyngende aftægtsforpligtelse vil overdrage de nu bosiddende livegne sådanne steder på passende betingelser, enten som ejendom eller arveforpagtning. På denne måde vil man undgå pludselige forandringer og tvang.

Afgørelsen af, hvor store disse steder skal være, kan man vel passende overlade til godsherrernes skøn. Af hensyn til deres egne interesser vil de ikke gøre dem for små, men et minimum bør dog i alt fald fastsættes i analogi med landmilitærordningen, og der må sørges for en passende kontrol gennem en betydelig mulkt.

Kancelliet kunne tiltræde overdikasteriernes synspunkter — ikke mindst i den udformning, de havde fået af Overretten — ang. punktet om opretholdelsen af kontrakter og det afsnit, der fastslog, at de livegne ikke havde noget krav på godsejerne.

Kancelliet indstiller derfor til kongelig resolution:

1. Om de gensidige rettigheder over den jord, som de livegne har, kan præciseres på følgende måde:
  - a. Alle livegne forpagtere, gårdmænd, kådnere og inderster, som er bosiddende pr. 31. dec. 1804, og som ved livegenskabets ophævelse bliver sat fra deres steder, skal have vederlagsfri aftægt til sig og enker efter den sæd og skik, som hvert sted gælder for den klasse, hvortil de hører.
  - b. Alle de jordløse inderster, som er frigivet før den 31. dec. 1804, og som ikke allerede har fået affindelse på anden måde,⁵⁷ skal godsejeren give fri bolig på godset i deres og deres enkers levetid, hvis de forlanger det.
  - c. Det antal af familiesteder med jord, som den 31. dec. 1804 fandtes på de adelige godser, må ikke formindskes. Hvis ladegårde, forpagtersteder, hele, halve eller kvarte gårde, bol eller lignende steder, bliver nedlagt, lagt sammen, eller der på anden vis sker ændring i deres forhold, så skal der altid i stedet oprettes et andet familiested med mindst 3—6 tdr. land i udsæd, alt efter jordens forskellighed. Godsejere, der handler herimod, skal retslig have tilhold om at efterkomme bestemmelsen og ved hver overtrædelse betale 500 rdl. i bøde.⁵⁸
2. Om man kan affatte bestemmelsen om de *livegnes krav* på den måde, som er foreslået af Overretten.
3. Om det efter de to overdikasteriers forslag kan fastslås, at ved stridigheder i de første fem år skal der ikke finde formelig rettergang sted, men sagerne skal afgøres summarisk af de *kommissioner*, som skal udnævnes. De sædvanlige sportler bortfalder, der skal kun erlægges diæter.⁵⁹
4. Om der ved forestillingen ang. det fuldstændige udkast til forordningen også skal anmodes om et reskript til Den Fortw. Deputation omtrent som efter Overrettens forslag.

Kancelliets forestilling må siges at være et yderst moderat forslag. Det nye er sådan set, at man nu klart fastslår, at det ligger i statens interesse at opretholde det hidtidige antal familiesteder, og at loven bør indeholde en generel bestemmelse herom. De to overretter havde kun foreslået, at man skulle fastslå dette som et princip, der skulle

følges af de særlige kommissioner til afgørelse af opståede stridigheder. Men værdien af bestemmelsen blev stærkt begrænset ved, at *familiestedernes minimumsstørrelse* blev fikseret til 3—6 tdr. land i udsæd, hvilket svarede til et lidt større inderstødet med jord. Det ville være ensbetydende med, at godsejerne, hvis de ønskede det, kunne inddrage langt den største del af bondejorden. Det var vel ikke just den vej, Den holstenske Regering havde tænkt sig, man skulle gå, da forslaget først blev fremsat, omend man nok havde kunnet gå med til en vis reduktion i størrelsen, da en del af gårdene havde mere landtilliggende end nødvendigt. Selvom der i Kongeriget ved forordningen af 25. marts 1791 og 15. juni 1792 var givet visse muligheder for nedlæggelse af bøndergårde,⁶⁰ kunne den foreslåede bondebeskyttelse i Hertugdømmerne ikke på nogen måde sammenlignes med den kongerigske.

Eggers' udkast til forestillingen er formodentlig blevet behandlet på et kollegiemøde, har vel også cirkuleret blandt de deputerede. Men kun en enkelt, grev *Rantzau*, synes at have afgivet *votum*. Han kunne tiltræde udkastet, men ønskede to tilføjelser, den ene angående de særlige kommissioner i de første fem år. Han foreslog i denne forbindelse, at der ved disse sager ikke skulle betales sportler, kun diæter. Forslaget er optaget som punkt 3 i forestillingen. I forbindelse med redegørelsen for bøndernes og godsejernes rettigheder ønskede han desuden indføjet en bemærkning om, at der ikke som i Danmark har været nogen forskel mellem værdien af bondejord og hovedgårdsjord. Bondejord er blevet bortforpagtet og solgt til lige så høje priser som hovedgårdsjorden og beskattes på samme måde efter den nye skatteforordning fra 1802, hvilket viser, at denne forskel slet ikke kendes i praksis. Den foreslåede tilføjelse blev taget med.

Alle tilføjelser i udkastet til forestillingen er skrevet af Eggers, og bortset fra de to, der skyldes *Rantzau*, og en enkelt tilføjelse, som synes at være foretaget samtidig, er det vanskeligt at afgøre, om de skyldes Eggers' eget initiativ eller er et resultat af de kollegiale drøftelser. Det sidste er vel det sandsynligste.

Kronprinsens stilling.

Den 2. nov. faldt den kgl. resolution på forestillingen, som blev godkendt, idet affattelsen af punkt 1 c blev ændret, således at den kom til at lyde: »Antallet af de familiesteder med jord, som den 31. dec. 1804 findes på de enkelte adelige godser, må ikke formindskes og især ikke antallet af de hele, halve, kvarte gårde, bol og lignende steder, som findes på hvert gods og beboes og indehaves af livegne, fri-

givne eller andre bønder«. Derefter kommer en bestemmelse om overtrædelse og bøder, som følger Kancelliets formulering. Til slut hedder det: »Desuden er det vor vilje, at hoveri på de adelige godser i vore hertugdømmer Slesvig og Holsten, hvor sådant endnu ikke er sket, snarest muligt skal fastsættes, og at ingen forpligtelse til ubestemt hoveri i fremtiden skal være tilladt«. ⁶¹

Den ændring, der var blevet gennemført ved behandlingen i Statsrådet, var afgørende. Det var klart tilkendegivet, at godsejerne ikke kunne skalte og valte med bondejorden, som de ville. Det var ikke nok, at der for hver nedlagt gård oprettedes et familiested med nogle få tønder jord, gårdmandsstanden som sådan skulle opretholdes. Det skulle ikke mere være tilladt at nedlægge gårde og landsbyer. Man knæsætter her de samme retsprincipper, som var gældende i Kongeriget, og som var blevet udformet i forordningerne af 6. juni 1769 og 25. marts 1791. ⁶²

Samtidig tog man et helt andet spørgsmål op, et spørgsmål, som ikke tidligere havde været drøftet, hoveriet. Et af formålene med »nyindretningerne« var helt eller i det væsentlige at afskaffe *hoveriet*, i hvert fald for gårdmændenes vedkommende, og det er vel grunden til, at dette problem ikke havde spillet nogen væsentlig rolle i diskussionen. I Kongeriget havde det derimod været meget stærkt fremme i den offentlige drøftelse, og ved plakaten af 24. juni 1791 og forordningen af 6. dec. 1799 ⁶³ var det blevet påbudt, at alt hoveri skulle være bestemt. Når det nu i den kgl. resolution blev anordnet, at det samme skulle være tilfældet i Hertugdømmerne, kan der ikke være tvivl om, at det er den danske ordning, man ville have overført hertil. Også sydfor Kongeåen ønskede man en beskyttelse af bønderne.

Der foreligger ikke nærmere oplysninger om *forhandlingerne i Statsrådet*. Det ville på forhånd synes rimeligt, at det var Chr. Ditlev Reventlow, som havde stillet forslag om de vigtige ændringer i Kancelliets forestilling, men han deltog ikke i mødet, da han var på rejse. ⁶⁴ Det er uden tvivl *Kronprinsen* selv, som har grebet ind. Han var stærkt interesseret i denne sag, som også hans stilling ved behandlingen i Statsrådet i 1797 havde vist. Et brev til kancellipræsident Møsting af 17. dec. 1804 bærer tydeligt vidnesbyrd om, at han netop ønskede gårdmandsstanden opretholdt, ⁶⁵ og den stilling, han nogle måneder senere tog til spørgsmålet om fastsættelse af hoveriet, fortæller, hvor stærkt også denne sag lå ham på sinde. En udtalelse af Rantzau fra omkr. 10. nov. viser da også, at formodningen om, at det er Kronprinsen, som har ønsket, at gårdmandsstanden skulle bevares, må være rigtig. I for-

bindelse med resolutionens bestemmelse herom fremfører han et forslag til forordningsudkastet, som efter hans mening kan tilføjes »uden at komme i strid med Kronprinsens hensigt«. ⁶⁶ I 1797 havde Kronprinsen ønsket den danske militærordning indført i Hertugdømmerne, nu fastslog han, at de holstenske og de danske bønder skulle have samme beskyttelse, når det gjaldt om at bevare jorden for dem.

Det første udkast til forordningen.

Umiddelbart efter at den kgl. resolution var faldet, tog man fat på udarbejdelsen af udkastet til forordningen, som blev konciperet af Overprokurøren. Det blev derefter sat i cirkulation blandt Kollegiets deputerede, som afgav skriftlige vota.

Kancelliet havde i længere tid, siden Cai Reventlows fratræden i 1802, været uden *præsident*. Den 6. nov. 1804 blev *Johan Sigismund Møsting*, som fra 1789 havde været amtmand i Haderslev, udnævnt til denne stilling. ⁶⁷ Han trådte straks i virksomhed. Den 8. kunne Schütz meddele sine kollegaer, at sagen var sendt Kancellipræsidenten til genemsyn, og at denne havde forbeholdt sig at »udtale sin mening i Kollegiet på lørdag«, to dage senere. Samme dag som Møsting blev kancellipræsident, var *Schütz* iøvrigt blevet afskediget, og en ny deputeret, *Job. Chr. Fr. Heinzelmann*, udnævnt. ⁶⁸

Det mest udførlige votum i forbindelse med udkastet til forordningen blev afgivet af *Rantzau*, som mente, at man i indledningen måtte kunne give klarere udtryk for anerkendelsen af det fortjenstfulde i godsejernes frivillige afkald. Det er vel i henhold hertil, at det i indledningen er blevet tilføjet, at Ridderskabets og godsejernes beslutning om ophævelse havde været kongen til velbehag. *Rantzau* ønskede også en del af indledningen formuleret på en lidt anden måde end i det første udkast. Eggers ændrede i konceptet under hensyn til grevens forslag, men afsnittet gled ud ved den sidste redaktion.

Til de to paragraffer om *hoveriet* siger *Rantzau*, at de nok er i overensstemmelse med den kgl. resolution, men denne beror, tror han, på en fejltagelse. Der har aldrig været ubegrænset hoveri i Hertugdømmerne, observansen bestemte hoveriet på hver gård, og flere landretsdomme har beskyttet bønderne på dette punkt. Så vidt han ved, bliver det nu overalt afskaffet, og han kender ikke et eneste eksempel på, at det er blevet fornyet. Enhver lovbestemmelse herom synes derfor overflødig. Han foreslår en formulering, hvorefter der kun skulle stå, at hvis der oprettes en kontrakt om ydelse af hoveri, skal dette være fastsat. Forslaget blev ikke efterkommet. Dagen efter skrev han et brev

til Eggers for at foreslå, at der i loven blev optaget en bestemmelse om, at det i fremtiden skulle være tilladt at skille enkelte gårde fra et gods og lægge dem til et andet, idet forpligtelserne til at opretholde gårdene m. m. overgik til den nye ejer. Bestemmelsen er med visse ændringer optaget i forordningens paragraf 21.

I Kancelliets forestilling punkt 1 c, var det foreslået, at godsejerne kunne nedlægge eller sammenlægge allerede oprettede ladegårde eller forpagtersteder m. m., når der blot i stedet oprettedes et familiested på 3—6 tdr. udsæd, og i udkastet var der optaget en tilsvarende paragraf, hvorefter mindre ladegårde og forpagtersteder, oprettet før 1. jan. 1805, kunne nedlægges. Der nævntes ikke noget om oprettelse af familiesteder i stedet, vel sagtens fordi dette fremgik af bestemmelsen om, at antallet af familiesteder ikke måtte formindskes. *Janssen* mente, at der i den kgl. resolution ikke var nogen autorisation til at medtage en sådan paragraf. Den blev da også straks strøget. Efter hans opfattelse gjaldt det samme en paragraf, hvorefter godsejerne kunne ændre tilliggendet af jord til de enkelte steder, når der blot forblev jord til 40—50 tdr. udsæd ved hver helgård, 20—30 ved hver halvgård og 10—15 tdr. ved kvartgårde og bol. Foreløbig blev der dog ikke ændret noget herved.

Efter at Eggers havde omarbejdet sit udkast i henh. til de afgivne vota og de kollegiale drøftelser, blev det renskrevet og den 13. nov. tilstillet de to *overretter* med anmodning om en *udtalelse* snarest muligt. Især ønskede man at høre, om de kunne foreslå en bestemmelse af, hvad en helgård, halvgård o. s. v. var, som var bedre end den, Kancelliet havde formuleret.

NYE OVERVEJELSER I OVERRETTERNE

Overrettens bemærkninger til udkastet.

Overretten svarede allerede den 19. nov. Man mente, at der efter angivelsen af, hvor mange tønder udsæd der skulle høre til de forskellige slags gårde, skulle tilføjes »under hensyn til jordens godhed og beskaffenhed«, og så kunne man i stedet for tøndes udsæd bruge den tønne på 260 □ roder, som var anvendt i skatteforordningen af 1802. Der var iøvrigt lagt for lidt jord til en kvartgård, idet ejeren af en sådan dog måtte kunne holde 2 heste og 4 køer, og det kan han ikke på 10—15 tdr. land. Der var blevet foreslået en bøde på 500 rdl. for overtrædelse af forbudet mod nedlæggelse af gårde, men dette beløb forekom Overretten at være for højt, når det tages i betragtning, at der også pålægges godsejerne visse ofre, og kongen i indledningen udtalte, at godsejernes beslutning havde været ham til velbehag.

Hessensteins aktion.

Regeringen i Glückstadt behandlede udkastet meget indgående. Imidlertid var der opstået en strid om godsejernes ret til at bortjage *fremmede folk*, som boede på godset. Sagen var blevet rejst af fyrst von *Hessenstein*, der var uforsonlig i sin uvilje mod det nye. En skomager, der havde opholdt sig på de *Hessenstein'ske* godser, var blevet opsagt til bortflytning. Han klagede til retten, og professor Schrader afsagde som justitiarius den kendelse, at han skulle rømme godset til den fastsatte tid. Sagen gik videre til Regeringen i Glückstadt, som den 5. april 1804 udtalte, at hvis skomageren opførte sig ordentligt, kunne der ikke nægtes ham ophold på de *Hessenstein'ske* godser. Fyrsten forelagde derefter sagen for Den Fortw. Deputation, idet den efter hans opfattelse var af stor principiel betydning. Hidtil havde godsejeren haft en uomtvistelig ret til selv at afgøre, hvem der skulle bo på hans gods. Han var ikke blot øvrighed eller dommer, men også ejer af sit gods, som øvrighed kan han ikke nægte nogen ophold på godset uden at angive grunde, som ejer kan han ikke have mindre ret end enhver herre i sit hus. Det er indlysende, hvilke fortrædeligheder godsbesidderne vil få, hvis det imod hidtidig praksis bliver fastslået, at en godsherre ikke kan nægte fremmede ophold på sit gods, med mindre han kan overbevise dem om dårlig opførsel. Han ønskede, at Deputationen skulle søge at få Den holstenske Regerings resolution ophævet.⁶⁹

Den Fortw. Deputation behandlede sagen på et møde den 3. juli 1804 og vedtog at støtte *Hessenstein* ved at udarbejde et tillæg til den tidligere beretning ang. livegenskabets ophævelse. Heri skulle man anmode om, at der i den kommende forordning måtte blive optaget en bestemmelse, som kunne afvende den skade, der truede godsejerne i forbindelse med dette spørgsmål.⁷⁰ Schrader udarbejdede udkast til et svar,⁷¹ der blev forelagt Deputationen på et møde den 10. okt., hvor det blev godkendt.⁷² Den 13. sendtes sagen til Kancelliet, som lod den gå videre til Den holstenske Regering.

Deputationen udtalte som sin *opfattelse* at forholdet mellem beboerne på et gods og godsejeren ikke helt er det samme som mellem en civiløvrighed og dem, der bor i dennes distrikt. Godsøvrighedens ejendomsret til hele godset medfører visse ændringer, som fortjener at blive behandlet i lovgivningen. Der opstilles følgende tre hovedpunkter:

1. Den, der er født på godset eller vil slå sig ned der som ejendomsbesidder, kan man ikke nægte opholdstilladelse; i sidstnævnte tilfælde dog kun, hvis han er forsynet med gode vidnesbyrd om sin hidtidige opførsel, og det modsatte ellers ikke kan bevises.

2. *Ingen fremmede* må slå sig ned på godset som lejer eller ejendomsbesidder *uden* godsejerens udtrykkelige *tilladelse*, og denne kan ikke tvinges til at optage en sådan mand på sit gods, hvis vidnesbyrd mangler, eller hvis han har begået en strafbar handling.

3. Hvis en mand, som har fået ophold på godset i en bolig, der tilhører godsejeren eller en beboer af godset, på en eller anden måde bliver besværlig eller farlig, så må godsøvrigheden kunne *nægte* ham *videre ophold* på godset uden at skulle være forpligtet til at stå ham til regnskab for grundene hertil, og han må med kvart- eller halvårlig opsigelse kunne tvinges til at forlade godset. Dette følger af ejendomsretten. Godsejeren er ikke blot civiløvrighed for dem, der bor på hans gods, men han er også dominus fundi, og øvrighedsmagten kan ikke medføre, at han har færre rettigheder end enhver privat har på sin ejendom. Selvom det hus, hvori den pågældende bor, måtte være privat ejendom, ændrer det ikke noget i forholdet, thi hele godset må betragtes som en helhed, og det er nu som før godsejerens almindelige grundejendom. »Disse grundsætninger kan man efter vor opfattelse ikke med rette stille op imod de bestemmelser i landets love, som forbyder landsforvisning«. Man håber, at der i den kommende forordning ville kunne tages hensyn til disse ønsker.

Denne mærkelige aktion, som rejste problemer af den største menneskelige og juridiske betydning, fortæller en hel del om den opfattelse, som mange godsejere på denne tid havde af deres rettigheder overfor de mennesker, der boede på godsområdet. Nu var disse spørgsmål blevet knyttet til den kommende forordning om livegenskabets ophævelse, og det blev den holstenske Regering, som skulle tage stilling dertil.

Overvejelserne i Glückstadt.

I Glückstadt gik man som sædvanlig omhyggeligt til værks. *Referenten, Johan Caspar Moritz*, mente, at bestemmelserne om *aftægt* var uheldige. På flere godser ville det være umuligt at præstere *aftægt in natura*, da *aftægtshusene* hørte til *gårdene*. Enkelte steder var *aftægtsfolkene* som bekendt blevet inderster og havde arbejdet, så godt de kunne, mens konerne havde gjort havearbejde. Dette faldt nu bort. Måske burde man fastslå, at der skal ydes sædvanlig *aftægt* eller ækvivalens, bestemt efter omstændighederne. Han tvivler på, at *kådnere* og inderster hidtil har haft *aftægt*, hvorfor det bør tilføjes, at denne kun kan ydes, for så vidt det hidtil har været sædvane, at de har fået en sådan. Det var tidligere blevet foreslået, at indersterne skulle have *fribolig* i fem år.

Nu var det imidlertid blevet til livstid. Moritz spørger i denne forbindelse, om det også skulle gælde de unge. Ville 20 år ikke være nok?

Afsnittet om *beskyttelse af bønderne* var det vigtigste punkt. Oprindeligt ville Kancelliet, siger han, ikke indrømme bønderne nogen ret. Men således som bestemmelserne nu er affattet, går det ikke, det ville være for hårdt for godsejerne. Fra mange hoved- og ladegårdsmarker er der udlagt forpagtersteder, som ikke er ladegårde, og som efter hidtidig observans kunne gå ind igen, evt. gøres til ladegårde. Efter at hoveriet er hørt op, har bønderne kun brug for eet spand heste, den jord, de skulle have til de andre 8 heste, behøver de ikke mere, og den er omdannet til »Pachtstücken«. Men skal man opretholde det eksisterende antal familiesteder af denne art, så mister godsejerne retten til at indføre en mere fordelagtig drift, godserne vil gå ned i værdi, og en landmand kan ikke besidde to forpagtersteder. De godsejere, som har givet deres undersåtter en god affindelse, vil tabe mest. Tidligere kunne man efter behag lade gårdene gå ind, og der må derfor fastsættes et normalår, efter hvilket intet sted må nedlægges. Det er et spørgsmål, om man kan fastsætte gårdenes størrelse, og han er betænkelig ved, at man taler om hele og halve gårde, som skal bevares, så godsejeren ikke kan oprette flere steder af mellemstørrelse. Hans kendskab til praktisk landbrug er dog for ringe til, at han tør foreslå, hvilken størrelse der vil være bedst.

Moritz gør opmærksom på, at man i udkastet ikke har nævnt Den holstenske Regerings forslag om godsundersåtternes fortrinsret i de første 20 år og om en nedsættelse af forpagtningsafgiften. Hvem skal iøvrigt føre kontrol med, at stederne ikke bliver nedlagt, når der ikke er fortrinsret for godsets folk? Ang. *kontrakterne* oplyser han, at det i flere kendelser af Landretten er foreslået, at de skal gælde indtil livegenskabets ophævelse. Han spørger, om disse nu også skal bevare deres gyldighed. Iøvrigt stiller Moritz flere spørgsmål, der går ud på nærmere at få præciseret de udtryk, der er anvendt i udkastet. Hvad er familiesteder, hvad forstås ved ubestemt hoveri? I udkastet taltes der om jordløse inderster, som ikke allerede på anden måde havde fået affindelse. Hvordan skal affindelse forklares, spørger han? Til slut udtaler Moritz, at vel er indførelsen af særlige kommissioner til afgørelse af stridigheder sket efter Den holstenske Regerings forslag, men det er dog vel at gå for langt, når man overlader afgørelsen til dem. Den må træffes af overdikasterierne efter forslag fra kommissionerne.

Kansleren *Cai Lorenz Brockdorff* anførte i sin udtalelse et problem, som efter hans mening ville volde vanskelighed. Hvis bønderne har

købt deres gårde eller har fået dem i arveforpagtning og nu sammenlægger flere ejendomme og driver dem i fællesskab, kan godsejeren ikke gøres ansvarlig derfor og være forpligtet til at udlægge nye steder. At forbyde en sådan fremgangsmåde vil være et indgreb i den private ejendomsret og den naturlige frihed. Han mener, at en helgård vel må være på 50 tdr., men af økonomiske grunde så han dog helst, at hver bonde kun havde en 32-36 tdr. agerjord. Han kan ikke rigtig indse, hvorledes man skal føre kontrol med, at gårdene ikke bliver nedlagt.

Matthias Feldmanns bemærkninger var af mere formel og stilistisk karakter, mens *Peter Matthiessen* mente, at *forordningen* kun skulle give mere *almindelige retningslinier*, fastslå godsejernes ejendomsret og deres forpligtelse til affindelse og konservation. Specielle bestemmelser kan måske nok være rigtig nogle steder, men vil hindre en hensigtsmæssig fordeling af jorden. Det vil være tilstrækkeligt at forbyde ændring i antallet af familiesteder, og det vil være i godsejernes egen interesse at give familierne så meget jord, at de kan eksistere. På grund af jordens forskellige beskaffenhed bør man ikke fastsætte bestemte tøndetal for de enkelte kategorier af gårde, på god jord vil 10-15 tdr. være nyttigst for alle parter, også for staten. Iøvrigt nævner han muligheden af, at der indsendes *fortegnelse over familiestederne*, så man på denne måde kan føre kontrol.

Også *I. C. Lewsen* mente, at bestemmelserne om *forbud mod nedlæggelse* i for høj grad indskrænkede godsejernes udøvelse af deres ejendomsret, ikke mindst når de også bliver udstrakt til at gælde de godser, hvor livegenskabet er ophævet. Måske kunne man fastsætte stedernes rette størrelse ved at angive, hvor mange kreaturer der kunne holdes, 2 køer på et kåd, 2 heste og 4—6 køer på en gård. I stedet for den store bøde for overtrædelse af bestemmelserne om nedlæggelse kunne man måske pålægge godsejerne at oprette to nye for hvert nedlagt.

Også *J. G. Rønne* var imod altfor specielle bestemmelser i *forordningen*. Han mente, at man burde fastholde Den holstenske Regerings oprindelige forslag, hvorefter frigivne, jordløse inderster kun fik fri bolig i 5 år, ikke på livstid som efter udkastet, med mindre de havde behov derfor på grund af alder og svagelighed. Forbudet mod nedlæggelser bør kun gælde på de godser, hvor livegenskabet ikke er ophævet, at udvide det til de øvrige vil være et vilkårligt indgreb i eksisterende rettigheder. Han slutter sig til *Matthiessens* forslag om *fortegnelse over familiesteder*. Efter hans mening skal der 40-50 tdr. jord til en gård, med 10-30 tdr. vil man behøve bifortjenester, og det er nødvendigt for fremgang i jordens kultur, at der bevares en tilstrækkelig stam-

me af bønder, som helt og holdent er bønder. Han ønsker, at paragrafen om *bestemt hoveri* bliver opretholdt. Også blandt frie findes kontrakter om ubestemt hoveri, et sådant findes også i Tyskland, men vil være mere fordærveligt end livegenskabet. Som Lewsen holder han på, at overdikasterierne må træffe den endelige afgørelse i stridigheder.⁷³

Den holstenske Regerings sidste erklæring.

Af Den holstenske Regerings svar, som først kunne sendes 6. dec., fremgår det, at sagen på grund af sin store vigtighed havde været underkastet indgående »kollegial behandling«. I indledningen udtaler man, at det vil være vanskeligt at give bestemmelser, som dækker alle de mange problemer i forbindelse med ophævelsen af livegenskabet, og det kan derfor være et spørgsmål, om det rigtigste ikke ville være at blive stående ved mere *almindelige forskrifter*. I udkastet har Kancelliet medtaget en del af de specielle bestemmelser, men det må jo ikke betyde, at der ikke kan komme andre, når omstændighederne kræver det.

Regeringen mener, at man til udtalelsen om, at de frigivne skulle have fri rådighed over deres person, burde tilføje »og deres formue«. Det havde de livegne sædvanligvis, men der fandtes enkelte undtagelser. Tilføjjelsen kom med i loven. I afsnittet om aftægt medtog man Moritz' forslag om, at der i stedet for aftægt kunne ydes en anden passende affindelse, hvilket ligeledes blev tilføjet i loven. Til udkastets bestemmelse om, at allerede frigivne, jordløse inderster skulle have *fri bolig* på godset, »med mindre de allerede på anden måde havde fået affindelse«, spørger man, hvad dette egentlig skal betyde, og bemærker iøvrigt, idet man følger Rønnes votum, at retten til fri bolig vel kun kan tilkomme dem, som behøver denne hjælp på grund af alder og svaghed. Man er dog klar over, at en sådan bestemmelse vil være noget svævende. Efter Kancelliets forslag vil man forfordele de inderster, hvis forhold ikke er forblevet helt uændret. Tidligere ydede indersternes koner kun arbejde i haven og i høsten, på de fleste godser er det nu ordnet således, at der, hvor indersterne har fået bolig med græsning til en ko, er både de og deres koner til gengæld herfor forpligtet til hver dag at arbejde for en bestemt dagløn. Skal de nu henregnes til dem, der har fået affindelse, så vil der let kunne ske det, at de snart står uden bolig, thi de kan siges op hvert år. Efter opsigelsen bør også disse have bolig, og det foreslås derfor, at der efter »på anden måde« tilføjes »ved steder med jord«. Dette skete.

Man kommer derefter ind på den *Hessenstein'ske aktion*. Godsejerne kan pålægge tidsforpagterne ikke at tage imod nogen lejer uden tilla-

delse fra godsøvrigheden. Men har en mand først fået lov til at bo på godset, eller hvis undersåtterne er ejere eller arveforpagtere, så har godsejeren ikke mere ret end enhver anden øvrighed, og der er i forvejen indskrænkninger nok i friheden til selv at bestemme, hvor man vil bo, og flere er ikke ønskelige. Man mener at kunne klare dette problem ved i loven efter bestemmelsen om, at frigivne efter affindelsen ikke skulle have yderligere krav på godsejeren, at tilføje: »lige så lidt som til nogen anden øvrighed« og samtidig underrette Den Fortw. Deputation om grunden til denne tilføjelse. Dette syntes at være en alt andet end klar og heldig løsning. Kancelliet gik da også en anden vej, idet man i paragraf 12 fastslog, at godsejerne ikke havde større ret end nogen anden øvrighed til at nægte nogen ophold på godset. Påny hævde Ridderskabet lidt et nederlag.

Regeringen mente, at bestemmelsen om, at antallet af familiesteder med jord ikke måtte formindskes, kun kunne have gyldighed for de godser, hvor der var eller havde været livegenskab, altså f. eks. ikke på marskgodserne. Ved udtrykket »forsynet med jord« kunne der vel ikke være tænkt på kålhøve eller et stykke mose, der må mindst være tale om nogle tdr. land, thi ellers ville f. eks. godsejere, der på deres område har fabrikker og lignende, komme i vanskeligheder. På Wulksfelde er der en kattunfabrik med en 3-400 arbejdere, som har kåd med kålgårde, og hvad skulle godsejeren gøre, hvis fabrikken går ind? Regeringen forslår en tilføjelse herom, og en sådan blev optaget i § 14. Iøvrigt gjorde regeringen også opmærksom på, at der med familiesteder vel heller ikke tænkes på ladegårde.

Bestemmelserne om *opretholdelse af gårdene* er de vigtigste i udkastet. Da man har anset det for betænkeligt at give undersåtterne fortrinsret til stederne — der tænkes her på Den holstenske Regerings tidligere forslag — kan man vel ikke gå anden vej end den af Kancelliet foreslåede, at opretholde antallet af gårde, og det er vel også bedst at bestemme de enkelte gårdkategoriers størrelse ved hjælp af et bestemt antal tønder. Hermed vil godsernes værdi imidlertid blive betydeligt formindsket, fordi godsejernes dispositionsret indskrænkes, og det ville også ske, selvom man kun bestemte, at der i fremtiden ikke måtte oprettes hovedgårde af bondejorden. Desuden ligger hårdheden deri, at det ikke mindst vil komme til at gå ud over de godsejere, der ikke har ødegårde, og som før 1805 har givet deres undersåtter en god affindelse, hvorfor deres godser er de tættest befolkede. Iøvrigt vil bestemmelsen medføre, at der i fremtiden ikke kan ske nogen ændring i driften, og ingen landmand vil kunne besidde to eller flere steder. Rege-

ringen vil derfor foretrække en bestemmelse om, at alt, som nu er *bondejord*, skal *forblive bondejord*, uden at man nærmere angiver, hvorledes fordelingen på de forskellige kategorier af gårde skal være. Iøvrigt mener man, at 30-36 tdr. jord i udsæd vil være mest passende. Kan udkastet ikke ændres, må man i hvert fald give *overdikasterierne dispensationsret*. En bestemmelse herom blev optaget i lovens § 17, og man opgav at fastsætte størrelsen af de forskellige kategorier af gårde.

Til bestemmelsen om en *bøde* på 500 rdl. for dem, der overtrådte bestemmelserne om nedlæggelse, bemærker Den holstenske Regering, at det vil være yderst vanskeligt at konstatere overtrædelser — ikke mindst da undersåtterne ikke har fortrinsret til stederne. Det eneste kontrolmiddel vil være et påbud om, at der senest den 14. feb. indsendes en fortegnelse over alle de familiesteder, som eksisterede den 1. jan., med oplysning om deres størrelse, nuværende afgifter og hoveri. Dette kunne optages i forordningen, eller der kunne udsendes et særligt påbud herom. Forslaget — oprindelig formuleret af Peter Matthiessen — blev efterkommet.

I forbindelse med bestemmelsen om, at oprettede kontrakter skal bevare deres gyldighed, siges, at dette vel ikke kan gælde kontrakter, der er indgået med livegne som sådan eller med relation til livegenskabet. Det mangler ikke på afgørelser, der fastslår, at kontrakter er gyldige, så længe livegenskabet varer. Udformningen af paragraffen blev — vel under hensyntagen til Regeringens bemærkninger — ændret således, at kontrakterne også var gyldige i de tilfælde, hvor de angik fastsat hoveri.

Den holstenske Regering fulgte Moritz' og Rønnes indvendinger imod, at *kommissioner* i de først fem år skulle træffe definitiv afgørelse i opståede stridigheder, og foreslog, at hvis der ikke kunne opnås en mindelig overenskomst, skulle kommissionerne foretage indberetning til overdikasterierne, som derefter skulle afgøre sagen summarisk, uden formel retsprocedure for Landretten. Forslaget gik ordret over i lovens paragraf 29. Iøvrigt bemærkede man, at kommissionsgebyrer var de eneste emolumenter, som de iøvrigt ulønnede medlemmer af Landretten havde. Man havde talt med dem, der var til stede i Glückstadt, og de havde erklæret sig villige til i fem år at give afkald på denne indtægt »til fordel for det almene vel«. Måske kan man helt udelade paragraffen om, at der ikke skal betales sportler, kun diæter og nøjes med i den foregående paragraf at indføje: »og uden retsgebyrer«. Disse gik nemlig i den kgl. kasse. Dette skete.

I bestemmelserne om *præstevalg* behøver man kun at foretage få ændringer, når gårdmandsstanden bliver opretholdt, og man vil senere komme tilbage til dette spørgsmål, som iøvrigt slet ikke blev behandlet i loven.⁷⁴

DE AFSLUTTENDE DRØFTELSER I KANCELLIET OG INDENFOR REGERINGEN

Møstings votum.

Også Kancellipræsidenten havde afgivet et votum, der refererer til det udkast, som blev sendt til overretterne, og altså først har foreligget omkr. 13. nov. eller senere. I udkastet hed det, at godsherrerne efter eget forgodtbefindende kunne ændre tilliggendet af jord til de enkelte steder, når der blot forblev jord til 40-50 tdr. udsæd ved hver helgård, 20-30 ved hver halvgård og 10-15 tdr. ved kvartgårde og bol. Hertil bemærkede Møsting, at den foreslåede norm efter hans opfattelse hverken var rigtig eller anvendelig, fordi jordens bonitet var så forskellig, og godsejerne i de dårlige egne ville få et stort fortrin i forhold til dem i de mere frugtbare, og her ville bestemmelsen blive hindrende for landbrugets fremskridt. Den vil gøre en bedre inddeling og benyttelse af bondejorden umulig, vil betyde unyttig tvang. Til opnåelse af lovens hovedgrundsætning om, at intet familiested må nedlægges eller miste sin hidtidige kvalitet, vil det være tilstrækkeligt med en bestemmelse rettet imod udvidelsen af hoved- eller ladegårdsmarker ved henlæggelse af enkelte stykker jord fra bøndermarkerne, hvorimod man helt kan overlade det til godsejerne at fordele bondejorden mellem bøndergårdene, når bare forskriften om ikke at berøve nogen gård sin hidtidige karakter bliver overholdt, ligesom det også må være tilladt at udskille fjerntliggende jord fra gårdene for derpå at oprette nye familiesteder.

Hvis en godsbesidder vil lægge en del af *bondejorden under hovedgårdsmarken*, så står dette i så nær forbindelse med hans umiddelbare og i hvert fald øjeblikkelige større fortjeneste, at man her må anse en kontrol for nødvendig. Det vil dog være vanskeligt at give almindelige bestemmelser herom, men det er sådan set heller ikke nødvendigt, da det kun drejer sig om, hvorvidt en sådan transaktion medfører, at de gårde, som mister jord, ikke som hidtil kan fortsætte som gårde. En bedømmelse af de enkelte tilfælde må i reglen kunne ske uden særlig undersøgelse, når de, som får dette hverv overdraget, er kendt med de forskellige egne af landet, og man har rigtige katastrofe over går-

denes størrelse. Der må hos overdikasterierne søges om *tilladelse* til en sådan inddragning af bondejord, og godsejerne må fremskaffe erklæring fra to landbrugskyndige mænd på egnen om, at der også herefter vil være tilstrækkelig jord til, at ejendommen kan bevare karakteren af gård. I særlige tilfælde må overretterne kunne bemyndige sagkyndige til at foretage undersøgelse på stedet. I sit votum har Møsting givet udkast til en formulering af paragrafferne om disse spørgsmål. Forslaget blev med visse ændringer optaget i den endelige forordnings paragraffer 16—18.

Arbejdet fortsættes. Kronprinsens stilling.

På grundlag af overretternes udtalelser, Møstings votum og de interne drøftelser i kollegiet arbejdede Eggers videre med udkastet til forordningen, idet han foreløbig benyttede sit første koncept. Også *Heinzelmann* nåede at få afgivet et skriftligt votum i sagen. Det indeholdt væsentligst forslag om mindre stilistiske ændringer, hvoraf enkelte gik over i loven. Han ønskede iøvrigt bestemmelsen om godtgørelse for det ophævede hoveri formuleret på en klarere måde. Der blev også ændret deri, selvom man dog ikke fulgte Heinzelmanns udformning. Disse resultater findes ikke i Eggers' koncept, hvori alle de mange ændringer ellers var blevet indført. Der må være blevet taget en renskrift heraf, dog først efter den 10. dec., da Regeringens skrivelse blev kendt i Kancelliet.⁷⁵ Forslagene i denne er nemlig indarbejdet i Eggers' koncept. Denne renskrift synes ikke bevaret, men må have dannet grundlag for en ny stilistisk gennemgang. Også af andre grunde blev det nødvendigt at foretage forandringer i det foreliggende udkast.

Sagen skulle behandles i *Statsrådet* den 19. dec. Inden mødet fik *Kronprinsen* sendt et eksemplar af forordningen og af Kancelliets forestilling, og i et privatbrev til Møsting af 17. dec. takkede han for det tilsendte, som han havde læst med den største fornøjelse. Livegenskabet havde altid været ham forhadet, og det var en 20-årig yndlingstanke, som nu gik i opfyldelse. Han havde kun få bemærkninger dertil. Det forekom ham overflødigt i indledningen at nævne godsherrernes rettigheder til jorden. Det kunne dog idag eller imorgen udlægges, som om godsbesidderne havde haft mere end observansen for sig, når der var tale om bøndermarkerne. »På den anden side er det mærkeligt at love en ejer, at han må beholde nydelsen af sin jord, thi det forstår sig af sig selv«. *Kronprinsen* kunne ikke rigtigt indse nytten af paragraf 6 om fremmede livegne og ville gerne have dette spørgsmål nærmere oplyst. Om paragraf 17 hed det: »Den giver tilladelse til at lægge bøndermar-

kerne til en ladegård, uden at det er pålagt godsherren påny at retablere bondefamilien, hvilket det synes mig nødvendig at fastslå«. Og ved den følgende paragraf spurgte han: »Hvis man tager land fra en gård, kan den så alligevel blive ved at være gård?« Endelig mente han, at udtrykket godsherrer måtte ændres til godsbesiddere, hvilket var passende.⁷⁶ Kronprinsens få bemærkninger giver et klart indtryk af hans stilling i denne sag.

I Kancelliet måtte man nu til på ny at ændre forordningen. Skriverne havde nok at gøre i disse dage. Der blev lavet en ny renskrift, hvori udtrykket godsherre var blevet erstattet med godsbesidder, og i denne indførtes nu de øvrige forandringer. Indledningen blev ændret efter Kronprinsens ønske, idet man udelod det udtryk, han havde kritiseret. Paragraf 17 indeholdt kun en alm. bestemmelse om, at der skulle indhentes tilladelse fra overretterne til at lægge jord fra bøndermarkerne til hovedgårdsjord. Nu blev det præciseret, at forskriften i § 15 skal overholdes og tilladelse indhentes i hvert enkelt tilfælde. Kronprinsens ønske havde vel ikke medført nogen reel ændring i bestemmelsen, men betingelserne for inddragelse af bondejord var blevet mere præciseret. Hans bemærkninger til paragraf 6 og 18 medførte ikke nogen ændring i forordningen.

Forestillingen af 19. december 1804.

Forestillingen ang. den nye forordning var dateret den 19. dec., men har, som Kronprinsens brev viser, foreligget nogle dage tidligere. Ligesom forordningen er den konciperet af Eggers. Der fortælles heri om de ændringer, der var kommet til siden den 2. nov., og gøres rede for de to overretters synspunkter.⁷⁷ Kancelliet kommer nærmere ind på hele det vanskelige spørgsmål om *fribolig til* de jordløse *inderster*, som Den holstenske Regering havde fremdraget uden at kunne henvise til nogen bestemt løsning. En sådan er heller ikke let at finde, når man vil sikre denne klasse af mennesker, som delvis har været meget dårligt stillet, mod pludseligt at blive fordrevet fra deres boliger uden dog at pålægge godsbesidderne forpligtelsen til at overlade dem disse på en sådan måde, at de selv ikke får nogen fordel deraf. Kancelliet har ment, at boligen ville være en bevæggrund for disse folk til at arbejde som frie folk på det gods, hvor de boede, mod sædvanlig dagleje, idet man samtidig sikrede dem ophold, indtil de fandt et andet udkomme. Søger de derimod mere fordelagtigt arbejde udenfor godset, er det rimeligt, at de betaler sædvanlig leje. Men det ville være forkert, hvis man i så fald gav godsbesidderne ret til straks at opsigte boligen.

I forbindelse med de afgørende paragraffer om *forbud mod nedlæg-gelse af gårde* o. s. v. siger Kancelliet, at den kgl. hensigt hermed var, at »ingen familie skulle forstyrres i sit hidtidige erhverv«. Der står ikke noget herom i selve resolutionen, men det må vel være udtalt af Kronprinsen i Statsrådet. Derefter hedder det, at såfremt dette formål bliver nået, så må godsbesidderne have ret til så frit som muligt at nyde deres ejendomsret til bøndermarkerne. Kancelliet mener, at når godsbesidderne forpligtes til at forsyne ethvert sted med så meget jord, som er nødvendigt for at ernære en familie på den hidtidige måde, så behøver man ikke at frygte en formindskelse eller indskrænkning i landboernes erhverv, og samtidig bevarer godsejerne den størst mulige frihed til at foretage passende ændringer i fordelingen af jorden, hvilket både er til fordel for dem selv og det almene bedste uden at betyde forarmelse eller undergang for de enkelte familier.

Kancelliet tilslutter sig Den holstenske Regerings forslag om, at der skulle indsendes fortegnelser over familiesteder, men mener, det bør ske gennem et særligt publicandum. *Hoveriet* i Hertugdømmerne er så nær knyttet til livegenskabet, at det ikke kan bestå uden dette, og de frigivne ville ikke være fri, hvis de fortsat skulle yde hoveri, men det ville dog være betænkeligt at ophæve det uden videre. Indtil forholdet mellem frigivne og godsejere er blevet ordnet ved en fri overenskomst, bør der ydes en erstatning, og man ville sætte godsbesidderne i stor forlegenhed, hvis der fra 1. jan. ikke mere blev ydet hoveri, på den anden side må man også sikre bønderne, at de indtil 1. maj beholder deres steder. Iøvrigt var det nødvendigt at medtage en bestemmelse om erstatningen, idet godsbesidderne jo efter almindelige retslige grundsætninger var forpligtet til at give *forpagterne godtgørelse for det ophævede hoveri*. Der bør derfor også være en bestemmelse om dette forhold, så dommerne har en fast regel. Iøvrigt havde Kancelliet allerede været stillet overfor et problem af denne art, idet kammerherre Buchwald på Helmstorf havde bedt om, at livegenskabet på hans gods måtte vare ved til 1. maj 1806 af hensyn til de bestående forpagtningskontrakter.⁷⁸

Til slut kom Kancelliet ind på det spørgsmål, som Den Fortw. Deputation havde rejst i sin betænkning, men som man havde forbigået i forestillingen af 2. nov., de tidligere livegnes *lydighed* overfor godsejerne og deres tilsynspersonale, ikke mindst ved ydet tjeneste eller arbejde, der blev præsteret mod årlig løn eller som dagleje. Godsejerne havde i denne forbindelse været inde på, at der skulle gives godsejerne visse tvangsmidler for at kunne gennemføre dette. Kancelliet mener ikke, at disse ønsker kan efterkommes. I fremtiden har godsejerne og

deres folk i forholdet til de tidligere livegne ikke anden myndighed end den, de har som øvrighed eller husbonde, og man må her rette sig efter de almindelige forskrifter.

I forbindelse med spørgsmålet om en ny *tyendelov* bemærkes det, at udkast til en sådan allerede i juni er sendt til høring. Så snart udtalelserne foreligger, vil man komme med en forestilling. Man mener, at problemer, der har relation til fattigvæsenet, kun skal omtales i almindelighed. Hele landet ønsker en ny fattiglov, og de indledende skridt hertil er allerede foretaget, og Kancelliet håber snart at kunne forelægge kongen de første resultater af arbejdet.

Man forelægger samtidig med forordningen det reskript, som skal tilstilles de to overretter, hvorefter disse i henh. til resolutionen af 2. nov. skal meddele Den Fortw. Deputation det nødvendige.

Den endelige afgørelse.

Da sagen den 19. dec. kom til forhandling i *Statsrådet*, var Chr. Ditlev Reventlow til stede. I sin dagbog siger han, at forestillingen — og dermed menes vel især forordningen — var »meget lidt vel bearbejdet«. Videre hedder det: »Jeg fik endnu afværget, at ikke arbejdet aldeles skulle ophøre på de steder, hvor ingen forening kan sluttes med bønderne, men lovgivningen blev uforandret i henseende til parcelleringen uagtet mine grundede erfaringer«. ⁷⁹ Den sidste udtalelse er ikke klar. Udstykning af hovedgårdsjord kan der vel næppe være tale om, udtrykket bruges også i en vis almindelighed. Det sandsynligste er vel, at der refereres til § 17 og 18 ang. henlæggelse af enkelte jordstykker fra gårdene til hovedgårdsjorden, ⁸⁰ bestemmelser, der ikke kan have tilfredsstillet Reventlow, ⁸¹ og som Rentekammeret senere udtalte sin store utilfredshed med.

Der var også en række fiskale problemer i denne sag, idet hovedgårdsmarkerne havde visse rettigheder, som ikke tilkom bondejorden. I 1805 søgte ejerinden af *Bürau* om tilladelse til at lægge *bondejord under hovedgårdsmarken*. Rentekammeret — og det vil jo også sige Reventlow — udtalte herom i 1806, at der måtte vises forsigtighed i denne sag og føres en vis kontrol. Videre hedder det: »Havde det behaget det kgl. Tyske Kancelli at korrespondere med Rentekammeret, så ville sidstnævnte ikke have undladt at udtale sin ængstelse herover«. Ansøgningen var vedlagt erklæring fra to landbrugskyndige, men alligevel mente Rentekammeret, at den burde afvises. Det var uheldigt, at et justitskollegium — d. v. s. en af overretterne — skulle træffe afgørelse i økonomiske og kameralistiske spørgsmål, i de tilfælde, hvor der blev

en modsætning mellem den almindelige og den private interesse, ville det være bundet af ensidigt fremskaffede attester.⁸²

Det er også sådanne problemer, Reventlow har tænkt på, når det i dagbogen hedder: »Rentekammeret havde ingen del fået i overvejsen af denne sag, endskønt den økonomiske del af samme af ingen af dem, som har udarbejdet forordningen, kendes«. Han var også bange for, at »denne af Ridderskabet vel mente, men ikke til udførelse bragte sag vil kunne komme til at gøre skår i flere jordegodsejeres velfærd, som ikke har haft driftighed eller evne til efterhånden at gøre de fornødne indretninger til livegenskabets og hoveriets afskaffelse«.⁸³ Reventlow erkendte således, at Ridderskabet havde svigtet i 1797, bebrejdede det også, at sagen ikke var »bragt til udførelse«. Samtidig var det hans opfattelse, at de, der ikke havde benyttet de år, da der havde været frit spil for godsejerne, nu ville blive betydeligt dårligere stillet, fordi de blev bundet af forordningens bestemmelser.

Den *agl. resolution* var ganske kort. Udkastet til forordningen og publikationsreskriptet blev godkendt, »og har vi forsynet de derefter . . . foretagne udfærdigelser med vor underskrift«. Loven om livegenskabets ophævelse var blevet til virkelighed.

Reventlows bemærkninger i Statsrådet havde ikke ført til nogen omtale i resolutionen, men de gjorde dog en *ændring* nødvendig. Den er indført i det originale underskrevne eksemplar af loven som en tilføjelse til § 24. Møsting havde først lavet udkast hertil. »Kan godsbesidderne og undersåtterne imidlertid ikke enes om den her nævnte godtgørelse, så skal undersåtterne præstere det hidtil ydede hoveri, indtil afgørelsen derom er truffet«. Den endelige udformning blev dog noget anderledes; dels tales der om en kommissarisk afgørelse, dels hedder det, at denne skal foreligge så snart som muligt og senest før 1. maj.

I det underskrevne eksemplar af loven er der foretaget et par smårettelser ved hjælp af radering. De er dog ikke af større betydning. I § 17 hed det: »Vil godsbesidderen derimod lægge en del af bondejorden under hovedgårdsmarken . . .« hvilket er blevet til: »Men vil godsbesidderen uden at træde indehaverens rettigheder for nær lægge enkelte dele af bøndermarkerne under hovedgårdsmarken . . .«. I § 18 hed det, at tilladelse til at lægge bondejord til hovedgårdsjorden ikke kunne nægtes, når et opmålingsregister viste, at den pågældende gård beholdt tilstrækkelig jord. Dette er ændret til »opmålingsregister, udfærdiget af en autoriseret landmåler«. Disse rettelser skyldes vel udtalelser af *Kronprinsen* i Statsrådet. De har i hvert fald relation til hans bemærkninger i brevet til Møsting. De er ikke væsentlige, men er dog

vidnesbyrd om, hvor nøje Kronprinsen fulgte med og overvågede, at hans henstillinger blev efterkommet.⁸⁴

FORORDNINGEN OM LIVEGENSKABETS OPHÆVELSE

Det, der var begyndt hin januardag i 1795, da F. O. V. Lawätz rejste sig for at fremsætte sit forslag, ville nu om nogle få dage blive til virkelighed. Det var års arbejde, der var afsluttet, det var en ny tilværelse for bønderne på mange af de adelige godser, som nu blev indledt. Selvom forordningens virkninger blev begrænset ved de forandringer, som var gennemført de fleste steder, selvom mange — i Slesvig langt de fleste — allerede var frie, var den forordning, som den sindssyge konge underskrev den 19. dec. 1804, alligevel en *lov af vidtrækkende betydning*, ja vel en af de vigtigste, som nogensinde er blevet udstedt for de to hertugdømmer.

Loven i dens endelige form er et resultat af mange forhandlinger og drøftelser i Kancelliet, i de to overretter og i Statsrådet. Det er muligt på grundlag af de forskellige overvejelser og betænkninger med nogenlunde sikkerhed at fastslå de enkelte *paragraffers tilblivelseshistorie*.

Indledningen. Denne er ret kort. Der henvises til Ridderskabets og de øvrige godsejeres beslutning, som har behaget kongen og er blevet godkendt af denne. Dernæst hedder det, at ved ophævelsen har kongen rettet sin landsfaderlige opmærksomhed mod de tidligere livegnes forhold og mod de spørgsmål, som har forbindelse med den jord, de har benyttet. »Især vil vi ved bestemmelserne om de sidstnævnte træffe sådanne foranstaltninger, idet vi stadig tager hensyn til godsbesiddernes og undersåtternes fælles vel, at den flittige landmand får endnu bedre lejlighed til ved jordbrug at skaffe sig og sine underhold og erhverve formue«.

Formuleringen i Eggers' første udkast havde været noget anderledes, men var blevet ændret, efter at Rantzau havde fremsat ønske om en stærkere understregning af godsejernes indsats i denne sag. Han ville også have en ændring, der betød, at godsejernes ejendomsret ligesom blev lidt stærkere understreget. Omtalen heraf forsvandt i den sidste redaktion i henh. til bemærkningerne i Kronprinsens brev til Møsting.

Paragraf 1 og 2 fastslår, at livegenskabet fra 1. jan. 1805 skal være fuldstændigt og for evigt ophævet i Hertugdømmerne, og at love m. m. vedrørende livegenskabet ikke skal have nogen retslig virkning efter 31. dec. 1804.

Bestemmelserne findes allerede i Rantzaus første udkast og i forestillingen af 27. maj 1803.

Paragraf 3. Fra 1. jan. 1805 skal de frigivne frit og uhindret råde over deres person og formue, forsåvidt kgl. anordninger ikke foreskriver almindelige indskrænkninger deri.

Denne bestemmelse findes ligeledes i Rantzau's udkast og forestillingen af 27. maj 1803. Ordet formue er dog tilføjet efter ønske fra Regeringen i Glückstadt.

Paragraf 4. Godsejernes tilladelse til ægteskab og til at lære et håndværk skal bortfalde.

Ligeledes fra Rantzaus udkast og den første forestilling.

Paragraf 5. De hidtil tilladte kontrakter, hvorefter en fri mand kunne blive livegen hos en anden, skulle være forbudte og ugyldige.

Også fra Rantzaus udkast og forestillingen.

Paragraf 6. Ingen udlænding, der opholder sig i Hertugdømmerne, må anholdes og udleveres, hvis han bliver vindiceret som livegen.

Også fra Rantzaus udkast og forestillingen. Kronprinsens bemærkninger hertil i brevet til Møsting fik ingen betydning.

Paragraf 7. Hvis livegne forpagtere, gårdmænd, kådnere og inderster med jord ikke, når livegenskabet ophæves, beholder de steder, de hidtil har haft, ved forpagtnings- og overladelseskontrakter, skal de nyde den aftægt, som på hvert sted er skik og brug for den klasse, de tilhører. Er der ingen fast sædvane at rette sig efter, skal de uden betaling have en anden og passende affindelse på livstid for sig selv og deres enker.

Allerede Schrader var i sin betænkning fra 1803 gået ind for, at godsejerne havde en vis *forpligtelse til underhold af gårdmænd og inderster*, som ikke fik noget sted ved livegenskabets ophævelse. Ahlefeldt havde været imod en aftægt, havde kun villet godkende en vis forpligtelse for godsejerne til fattigforsørgelse. Den Fortw. Deputation fulgte da heller ikke Schraders forslag. I dens betænkning var der kun tale om godsejernes forpligtelse til fattigforsørgelse af tidligere livegne over 40 år, et synspunkt, som Overretten tiltrådte.

Regeringen tog stilling til spørgsmålet i sin betænkning af 27. marts 1804. Rønne havde strejft det i sit votum, og efter hans opfattelse måtte godsejerne sørge for, at de livegne, der ikke fik jord, kunne få bolig og have mod lejeafgift. Den holstenske Regering gik dog noget videre: De gårdmænd, der var for gamle til at overtage et forpagtersted, skulle have aftægt, og i de første fem år burde der skaffes boliger til alle inderster. Også Overretten ønskede fastslået, at de frigivne skulle have en vis affindelse, og at godsejerne var forpligtet til at skaffe dem midler til at underholde sig og sine. Denne forpligtelse havde in-

tet at gøre med de krav, der kunne stilles efter fattiglovgivningen. Dette synspunkt blev tiltrådt af Rantzau og Eggers i deres votum. Janssen mente, at også de gårdmænd, som før 1805 var blevet afsat fra deres gårde, burde have aftægt. I sin forestilling tiltrådte Kancelliet fuldt ud den opfattelse, at alle nu bosiddende gårdmænd og inderster, der blev sat fra deres steder, skulle have en livsvarig affindelse, og at jordløse inderster skulle have fri bolig på livstid. I det første udkast fandtes der også en bestemmelse om aftægt til dem, der ved ophævelsen ikke beholdt deres steder. Regeringsråd Moritz i Glückstadt var dog betænkelig ved denne formulering, og Regeringen tog i nogen grad hensyn til hans indvendinger og foreslog, at der i stedet for aftægt kunne ydes en passende affindelse, og dette blev indføjet i loven.

Paragraf 8 bestemmer, at de frigivne, som tidligere har fået eller nu overtager forpagtersteder, i deres og deres enkes levetid af godsejeren skal have fri bolig på godset, hvis de opgiver eller mister stederne.

Denne bestemmelse fandtes ikke i Kancelliets første udkast. Den hænger nøje sammen med den foregående og den følgende paragraf, men må selvfølgelig også ses på baggrund af den udvikling, der efter 1795 havde fundet sted i Holsten og den sydlige del af Slesvig, og som havde medført, at bønderne ikke var blevet arveforpagtere, men tidsforpagtere. Iøvrigt havde Schrader i sin betænkning foreslået noget tilsvarende.

Paragraf 9. Jordløse inderster, som bliver frigivet nu eller er blevet frigivet tidligere, skal ligeledes have fri bolig, så længe de og deres koner lever, med mindre de har fået affindelse ved steder med jord.

Dette spørgsmål var som nævnt blevet rejst af regeringsråd Rønne i hans votum, og Regeringen havde udtalt, at godsejerne i de første fem år burde *skaffe indersterne bolig*. Dette synspunkt blev tiltrådt af Rantzau og Eggers i deres vota, men i Kancelliets forestilling af 2. nov. 1804 havde man foreslået fri bolig på livstid, og en bestemmelse herom blev optaget i det første udkast til forordningen. Da udkastet kom til høring i Den holstenske Regering, udtalte Moritz betænkelighed ved fri bolig på livstid, og Regeringen nævnte i sin betænkning, at retten vel kun skulle gælde dem, der behøvede denne hjælp på grund af alder og svaghed. Man spurgte, hvad der egl. skulle forstås ved affindelse, og foreslog, at der tilføjes »ved steder med jord«, idet man samtidig understregede, hvor vanskelig en stilling de tidligere frigivne inderster kunne have. Regeringens tilføjelse blev medtaget, og efter »frigivet den 1. jan. 1805« tilføjedes »eller tidligere«.

Paragraf 10. Hvis de i de to foregående paragraffer nævnte frigivne

søger deres underhold ved dagleje eller på anden måde udenfor godset, og de ønsker at beholde deres bolig, så skal de betale en leje deraf, svarende til, hvad der er almindeligt på stedet.

Bestemmelsen fandtes ikke i det første udkast. Det fremgår af Kancelliets forestilling, at den er indsat for at *beskytte indersterne*, så de ikke risikerede at blive udsat af deres bolig, hvis de tog arbejde udenfor godset. I mange af de kontrakter, som blev indgået i årene før 1805, var det almindeligt, at indersterne til gengæld for hus, have og kogræsning måtte forpligte sig til kun at arbejde på godset, og det er vel dette forhold, man har haft i tankerne, da paragraffen blev til.

Paragraf 11. Efter at den nævnte affindelse har fundet sted, har de frigivne ikke andre krav på godsejeren end dem, som loven giver dem i tilfælde af forarmelse.

Bestemmelsen fandtes allerede i Rantzaus og Eggers' første udkast og i forestillingen fra maj 1803. Der havde heri været tale om »personlige krav«, men »personlige« udgik efter henstilling fra Overretten. Der blev ligeledes taget hensyn til dennes ønske om tilføjelse af ordene »efter sket affindelse«.

Paragraf 12. Det bestemtes heri, at godsejerne ikke skulle have mere ret end enhver anden øvrighed til at nægte nogen ophold på deres godsområde. Dette gjaldt også for tidligere livegne.

Bestemmelsen er et resultat af — man kan også sige et svar på — Hessensteins og Den Fortw. Deputations aktion i 1804.

Paragraf 13. Antallet af de familiesteder med jord, som nu findes på hvert enkelt adeligt gods, må ikke formindskes.

Sammen med paragraf 15 berører denne jo det mest omdiskuterede, det mest afgørende spørgsmål i hele forordningen, ja det centrale problem i disse års reformpolitik og reformdiskussion. Det nævnes ikke i Schraders, Blomes og Ahlefeldts betænkninger, ej heller i Den Fortw. Deputations. Derimod er det den røde tråd i de holstenske regeringsråders vota. Regeringen understreger da også stærkt, at nedlæggelser af gårde og landsbyer efter dens opfattelse var ulovlig. Den foreslog dog ikke nogen almindelig bestemmelse om, at *antallet af familiesteder* skulle *opretholdes*. Derimod opstiller den en række grundsætninger for afgørelser af klager over kontrakter, og en af disse skulle være, at antallet af forpagtsteder på det enkelte gods mindst skulle være lige så stort som det tidligere antal hel-, halv- og kvartgårde, og Overretten tiltrådte dette synspunkt. Under diskussionen i Kancelliet fremsatte Eggers forslag om en almindelig bestemmelse, svarende til § 13. Han fik tilslutning af Schütz, mens Rantzau, Janssen og F. C. Jensen —

omend ud fra forskellige grundsætninger — var imod. I forestillingen af 2. nov. 1804 gik man dog ind for Eggers' synspunkt, og minimumsstørrelsen af de enkelte steder blev fikseret til 3—6 tdr. land udsæd. Samtidig understregede man, at som forholdene nu lå, var det ikke muligt at anbefale forbud mod nedlæggelse af gårde.

Paragraf 14. Til familiesteder med jord henregnes ikke huse og boliger, som kun har kålgårde og mosestykker.

Indsat efter forslag i Den holstenske Regerings betænkning af 6. dec. 1804.

Paragraf 15. Alle hele, halve og kvarte gårde, bol eller lignende steder, som den 31. dec. 1804 beboes eller besiddes af livegne, frigivne eller andre bønder, skal opretholdes som sådanne.

I sin forestilling af 2. nov. 1804 havde Kancelliet som nævnt udtalt, at man ikke kunne anbefale *forbud mod nedlæggelse af gårde*, men den kgl. resolution af samme dag indeholdt den i § 15 nedfældede bestemmelse. Undersøgelsen har vist, at den må skyldes Kronprinsens direkte ønsker. I Kancelliets udkast af 13. nov. havde man — i en følgende paragraf — prøvet at fiksere størrelsen af de enkelte kategorier, men dette blev opgivet, bl. a. fordi det viste sig vanskeligt at finde frem til angivelser, der kunne bruges overalt.

Paragraf 16. Når denne bestemmelse iagttages, og det ikke er til skade for indehaverens øvrige rettigheder, har godsbesidderne lov til, nu som før, at lægge et eller flere stykker jord fra den ene gård til den anden.

I udkastet af 13. nov. hed det, at godsherrerne nu som før kunne *ændre* de enkelte *gårdes tilliggende*, når blot de enkelte kategorier bevarede visse nærmere angivne størrelser. Janssen havde af formelle grunde været betænkelig ved denne paragraf, mens Den holstenske Regering anså det for rigtigst at opgive fastsættelsen af, hvor store de forskellige slags gårde skulle være. Møsting tog hele spørgsmålet op i sin udførlige betænkning, og paragraffens udformning skyldes således ham, selvom Eggers omformede og strammede den endelige formulering. Forsøget på at fiksere størrelsen af gårdene blev opgivet.

Paragraf 17. Hvis godsbesidderen, uden at træde indehaverens rettigheder for nær, vil lægge enkelte dele af bøndermarkerne under hovedgårdsmarken eller under ladegårde, så må han ikke blot opfylde bestemmelsen i paragraf 15, men også i hvert enkelt tilfælde udvirke en særlig tilladelse fra den pågældende overret.

Regeringen i Glückstadt havde påpeget, at § 15 indskrænkede *godsejernes dispositionsret* og ville medføre en nedgang i godsernes

værdi. Det ville være bedre med en bestemmelse om, at den jord, som nu var bondejord, skulle blive ved med at være det. Skulle formuleringen opretholdes, måtte overdikasterierne have dispensationsret. Paragraffen skyldes dog næppe disse indvendinger, men udelukkende Møstings betænkning og det deri givne udkast til paragraffen, hvis sproglige form dog blev stærkt omarbejdet af Eggers. Kronprinsen havde visse betænkeligheder ved paragraffen, og der blev både før forelæggelsen i Statsrådet den 19. dec. og i det originale eksemplar af forordningen foretaget et par smårettelser, som uden tvivl skyldes Kronprinsen. Det blev indskærpet, at paragraf 15 skulle overholdes, og at der skulle indhentes tilladelse i hvert enkelt tilfælde.⁸⁵ Indehaverens rettigheder måtte ikke trædes for nær.

Paragraf 18. Overretterne må ikke nægte deres tilladelse hertil, når det med sikkerhed fremgår af et opmålingsregister, udfærdiget af en autoriseret landmåler, eller godtgøres ved en erklæring, afgivet af to landbrugskyndige, upartiske mænd, at de gårde, hvorfra jorden bliver taget, beholder den nødvendige størrelse til at kunne drives som hele, halve eller kvarte gårde, bol eller lignende steder.

Denne paragraf skyldes ligeledes Møsting. Kronprinsen var ikke begejstret for den, og efter det afsluttende statsrådsmøde blev der tilføjet en bestemmelse om, at opmålingsregistret skulle være udfærdiget af en autoriseret landmåler.

Paragraf 19. Skulle der imidlertid opstå tvivl i forbindelse hermed, står det overretterne frit for at påbyde en undersøgelse på stedet.

Også denne bestemmelse er taget fra Møstings betænkning.

Det initiativ, som var blevet taget af Møsting i allersidste øjeblik, kan næppe skyldes noget ønske om at vise særligt hensyn til Ridderskabet eller de andre godsejere, men har vel udelukkende været betinget af ønsket om at finde en mere *praktisk løsning*. Også Den holstenske Regering havde jo været betænkelig ved den noget rigoristiske formulering i § 15 og havde ment, at det i hvert fald var nødvendigt med en mulighed for dispensation. De Møsting'ske paragraffer var dog næppe særlig velegnet til at gennemføre en streng bondebeskyttelse efter Kronprinsens hjerte. Denne var da også betænkelig ved paragrafferne 17 og 18, og Chr. Ditlev Reventlow synes at have udtalt sig imod dem i Statsrådet den 19. dec. Rentekammeret kritiserede dem senere på det skarpeste og henstillede endda, at en ansøgning, som opfyldte betingelserne i § 18, blev afslået.

Paragraf 20. Ved en sådan foranstaltning ændres der ikke i den nuværende forfatning, forsåvidt der i henh. til denne findes en lov-mæssig forskel mellem bondejord og hovedgårdsjord.

Efter ændringerne i nummereringen at dømmes synes paragraffen indsat i allersidste øjeblik. Set fra et juridisk og fiskalt synspunkt er denne bestemmelse en naturlig følge af de Møsting'ske paragraffer.⁸⁶ Eggers har vel ikke mindst tænkt på, at hovedgårdsjorden i visse henseender havde mere vidtgående privilegier end bondejorden. Iøvrigt kunne spørgsmålet også tænkes at have en vis betydning for skatteligningen. Kontributionen blev kun svaret af bondejorden — efter plovtalet — og ved den nye skattetaksation efter loven af 1802 blev bondejorden gennemgående vurderet lavere end hovedgårdsjorden.⁸⁷

Paragraf 21. Godsbesidderne skal have lov til — som før — når de har fået kgl. tilladelse, at udskille enkelte gårde, bol eller lignende steder fra det ene gods og lægge dem til et andet. Den godsbesidder, til hvem gården, bolet eller stedet bliver overdraget, skal dog ved en sådan forandring opfylde de i paragrafferne 8-20 indeholdte forskrifter.

Denne paragraf skyldes et forslag, fremsat af Chr. Rantzau i et brev til Eggers i nov. 1804. Bestemmelsen findes i udkastet af 13. nov., men her mangler dog sætningen om den kgl. tilladelse.

Paragraf 22. Godsbesiddere, som handler imod forskrifterne i paragrafferne 13, 15 og 17, skal have tilhold om at overholde disse og skal betale en pengebøde på 500 rdl. i hvert af de tilfælde, hvor overtrædelse finder sted.

I sin forestilling af 2. nov. havde Kancelliet i forbindelse med og som en naturlig følge af forslaget om, at det bestående antal familiesteder ikke måtte formindskes, henstillet, at der blev fastslået en *pengebøde* på 500 rdl. for overtrædelse af denne bestemmelse. Ved den kgl. resolution kom bøden også til at omfatte overtrædelse af forbudet mod nedlæggelse af gårde. Overretten mente, at bøden var for høj, og foreslog, at man i stedet for »retslig tilhold« nøjedes med udtrykket »tilhold«. Dette skete. Lewsen mente, at man i stedet for den store bøde kunne pålægge godsejerne at oprette to nye steder i stedet for hvert nedlagt. Den holstenske Regering tog intet hensyn hertil, men kom derimod med et forslag — oprindeligt formuleret af Matthiessen — om, at man af hensyn til kontrollen skulle afkræve godsejerne *fortegnelser over familiesteder*. Denne henstilling blev fulgt, men påbudet skulle dog ikke optages i selve forordningen.

Paragraf 23. Hidtil ydet hoveri — eller hovdage — som beror på livegenskabet, ophører med ophævelsen af livegenskabet.

Bestemmelsen er en følge af den kgl. resolution af 2. nov., hvorefter alt *hoveri* skulle være *bestemt*. Ved »Hoveri, som beror på livegenskabet«, forstod man netop ubestemt hoveri, og det var derfor, således

som Kancelliet præciserede i sin forestilling af 19. dec., nødvendigt, at det forsvandt, når livegenskabet blev afskaffet. Iøvrigt havde Eggers i sit allerførste udkast ikke denne formulering. Der var her kun to paragraffer om hoveriet, foruden § 25 følgende: »Det hidtil ydede hoveri skal snarest muligt fastsættes på alle de godser, hvor det ikke allerede måtte være sket«.

Paragraf 24. De, der hidtil har været hoveripligtige, skal dog give godsejeren en passende godtgørelse derfor i penge eller ydelser, indtil en ny kontrakt er affattet, forsåvidt dette sker før 1. maj 1805, ellers indtil denne dato. Indtil da forbliver han i uforstyrret besiddelse af sit sted. Hvis der ikke kan træffes en mindelig overenskomst om den nævnte godtgørelse, skal undersåtterne alligevel yde det hoveri, som er absolut nødvendigt, indtil en kommissionsafgørelse finder sted, hvilket skal ske så snart som muligt og i hvert fald inden 1. maj 1805.

Spørgsmålet om *godtgørelse for bortfaldet hoveri* var ikke med i Kancelliets første udkast. I forestillingen af 19. dec. siges det, at denne paragraf — ligesom den foregående⁸⁸ — er indsat i henhold til den kgl. resolution af 2. nov. Det ville dog være betænkeligt uden godtgørelse at ophæve hoveriet, før der kunne træffes frie overenskomster mellem godsbesiddere og frigivne. Godsbesidderne ville blive sat i den største forlegenhed, hvis det hidtidige hoveri ophørte fra 1. jan., og godsejerne kunne gøre bøndernes lod endnu værre, hvis han satte bonden på aftægt. På den foreslåede måde vil man undgå pludselige forandringer, og alt vil af sig selv komme ind på det rette spor. Spørgsmålet om godtgørelse til forpagterne, jvnfr. § 27, har vel været en af grundene til, at man tog problemet op til overvejelse. Heinzelmänn havde i sit votum kritiseret Eggers' oprindelige formulering, hvorefter der kun i almindelighed var tale om godtgørelse indtil 1. maj. Heinzelmänn mente, at godtgørelsen måtte bortfalde, hvis der blev indgået kontrakt inden 1. maj. Formuleringen blev ændret i henh. dertil.

Paragraf 25. Forpligtelser til ubestemt hoveri, hvad enten der er tale om gang- eller spanddage, er fra 1. jan. 1805 ugyldige.

Bestemmelsen findes i den kgl. resolution af 2. nov. 1804.

Paragraf 26. Alle hidtidige, bestående kontrakter, også de, der omfatter bestemt hoveri, skal iøvrigt forblive i deres fulde kraft, forsåvidt de i og for sig er retsgyldige.

Indskuddet om de *kontrakter*, der angår bestemt hoveri, er senere tilføjet, vel nok som en følge af Den holstenske Regerings bemærkninger i betænkningen af 6. dec. 1804. I sin oprindelige formulering

er paragraffen overtaget fra Rantzaus første udkast maj 1803. Dette punkt havde jo givet anledning til omfattende betænkninger af Schrader, Den Fortw. Deputation og de to overretter, og meningene havde været vidt forskellige. Gennem de mange nye bestemmelser siden maj 1803 var paragraffen blevet af mindre rækkevidde, kontrakter om ubestemt hoveri var undtaget, og der var givet regler for afgørelse af stridigheder i forbindelse med kontrakterne.

Paragraf 27. I stedet for det hoveri, som der i forpagtningskontrakter måtte være givet løfte om ud over 1. jan. 1805, og som nu ophører sammen med livegenskabet, må forpagteren af hoved- eller ladegårde lade sig nøje med en rimelig erstatning, som skal ydes af godsbesidderne i forhold til den forpagtningstid, der endnu er tilbage, og den skade, han bevisligt har lidt.

Paragraffen er føjet til ret sent. I den redegørelse herfor, som blev givet i Kancelliets forestilling af 19. dec., hed det oprindeligt:» Ansøgningen fra kammerherre von Buchwald på Helmstorf om, at livegenskabet måtte vare ved indtil 1. maj 1806 på grund af en bestående forpagtningskontrakt, har foranlediget Kancelliet til i § 25 at fastsætte en rimelig godtgørelse til forpagteren for det ophævede hoveri«. ⁸⁹

Paragraf 28. Stridigheder angående de kontrakter, som er afsluttet med livegne, eller den affindelse, som de frigivne skal have, eller som iøvrigt har relation til forhold i forbindelse med det tidligere livegenskab eller forpagternes erstatning, skal i de første fem år afgøres summarisk og uden formelig rettergang af kommissarier, der udnævnes af overdikasterierne.

Schrader havde i sin betænkning foreslået, at der blev oprettet to forligskommissioner til at afgøre stridigheder om kontrakter m. m. Det blev tiltrådt af Blome, men afvist af Ahlefeldt. Den Fortw. Deputation indrømmede muligheden af berettigede klager over bestående kontrakter, men sådanne måtte fremkomme senest eet år efter livegenskabets ophævelse. Man kom ikke ind på spørgsmålet om, hvorvidt de skulle afgøres på særlig måde, så man må have regnet med en forelæggelse for de ordinære domstole. Regeringen i Glückstadt behandlede spørgsmålet om klager meget indgående og foreslog, at når sådanne forekom, skulle der i de første fem år ikke finde almindelig rettergang sted, men stridighederne skulle afgøres ved dekret efter summarisk undersøgelse. Overretten tiltrådte dette synspunkt, idet man dog formulerede det således, at kommissionerne skulle træffe afgørelsen. I sit votum ønskede Chr. Rantzau ligeledes, at stridigheder i de

første fem år blev summarisk afgjort af kommissioner, og han foranledigede, at forslaget kom med i Kancelliets forestilling af 2. nov., og at det blev bestemt, at der ikke skulle betales sportler ved disse sager, kun diæter. Bestemmelsen blev da også optaget i Eggers' første udkast. På grund af § 27 blev der senere gjort en tilføjelse om, at kommissionerne også skulle behandle godtgørelse til forpagterne.

Paragraf 29. Hvis der ikke kan findes en almindelig løsning, skal kommissarierne foretage indberetning til overdikasterierne, som derefter — uden formelig rettergang for landretterne — afgør strids-spørgsmålene summarisk og uden retsgebyr.

Der synes at være en modsigelse mellem denne og den foregående paragraf, idet kommissionerne efter § 28 skulle træffe afgørelsen, mens de efter nærværende paragraf skal foretage indberetning til overretterne, hvis en forligsmæssig løsning er umulig, hvorefter disse afgør sagen.

I den oprindelige formulering havde paragraffen kun indeholdt bestemmelse om, at der i sådanne sager — efter Rantzaus forslag — ikke skulle betales sportler, kun diæter. Da udkastet kom til diskussion i Glückstadt, udtalt Moritz, at Kancelliets forslag om kommissionerne var for vidtgående, man kunne ikke overlade afgørelsen til kommissionerne, disse måtte give indberetning til overdikasterierne, som så skulle træffe den endelige beslutning. Rønne sluttede sig hertil, og Den holstenske Regering fulgte deres indstilling, desuden foreslog man, at hvad angik spørgsmålet om udgifterne, skulle man nøjes med bemærkningen om, at sagerne skulle afgøres »uden retsgebyr«. Kancelliets formulering af § 29 er ordret overtaget fra Regeringens forslag. Dette havde dog ønsket slutningen af § 28 lidt anderledes, i stedet for »afgøres summarisk« skulle det hedde »undersøges og afgøres«. Men heller ikke ved denne udformning havde man undgået uoverensstemmelsen, og Regeringens affattelse er så meget mærkeligere, som man i den indledende drøftelse af § 28 netop protesterede mod, at kommissionerne skulle »afgøre« (abmachen) stridighederne og præcisere deres opgaver således: »at undersøge og, hvor det er muligt, forlige stridighederne«.

Paragraf 30 indeholder bestemmelse om, at det nødvendige antal eksemplarer af forordningen skal sendes til alle øvrigheder og præster i adels- og klosterdistrikterne.

Forordningen er *underskrevet* af kongen, Møsting, Rantzau, Eggers, Janssen, F. C. Jensen og Heinzelmänn.

I sin første betænkning havde Den holstenske Regering foreslået, at man sendte et reskript til Den Fortw. Deputation, hvori man gav ud-

tryk for, at kongen af godsejerne ventede, at de behandlede de frigivne på en sådan måde, at de ville blive i stand til at forsørge sig og sine. Det blev tiltrådt af Overretten og Kancelliet, og samtidig med forestillingen af 19. dec. havde man forelagt udkast til den skrivelse, som via de to overretter skulle tilstilles Den Fortw. Deputation. Reskriptionerne til Gottorp og Glückstadt er dateret den 19. dec. og indeholder et almindeligt påbud om publicering på sædvanlig måde og om, at godsejerne inden 1. marts 1805 skal indsende fortegnelse over de familiesteder, der fandtes pr. 1. jan., med oplysning om deres størrelse, de nuværende afgifter og hoveri. Samtidig skal det tilkendegives, at man har den faste tiltro til alle godsejere, at man ved rimelige overenskomster med godsundersåtterne ang. den fortsatte besiddelse af deres steder eller ved den affindelse, der ellers skal finde sted efter forordningen, vil kunne give disse en sådan stilling, at ordningerne ikke skal blive genstand for retslige undersøgelser. Iøvrigt fastslås det, at de i § 19 og 28 nævnte kommissarier ikke skal beregne sig sportler, kun diæter.

I en ny skrivelse tre dage senere bad man om, at *forordningen* så vidt muligt måtte blive *publiceret nytårsdag*. Man ønsker desuden af få en summarisk oversigt over de indkomne fortegnelser over familiesteder samt en kort oversigt over klager og besværinger, indgået før 1. maj. Den 28. dec. kunne Overretten gennem cirkulæreskrivelse til distriktsdeputationerne, Den Fortw. Deputation og St. Hans kloster meddele indholdet af det kgl. brev af 19. dec. og indkræve oplysningerne om familiesteder.⁹⁰ Den tilsvarende skrivelse fra Den holstenske Regering blev først udsendt noget senere, den 14. jan. 1805, da man her var kommet i tvivl om, hvorvidt fortegnelsen også skulle indsendes fra klostre og marskgodser, hvor der aldrig havde været livegenskab. Kancelliet ønskede dem imidlertid fra samtlige godser og klostre.⁹¹

Uro og nye bestemmelser

FORORDNINGENS MODTAGELSE

Glæde i offentligheden.

Der kan ikke være tvivl om, at forordningen af 19. dec. 1804 er blevet hilst med glæde i Hertugdømmernes reformvenlige kredse. Samtidens aviser gav dog — korte, tørre som de var — ikke megen mulighed for større kommentarer,¹ og netop på denne tid var der så at sige intet mere almindeligt tidsskrift, hvori den vigtige begivenhed kunne kommenteres. Provinzialberichte var ophørt at udkomme 1798, dets fortsættelse Schleswig-Holst. Blätter für Polizei und Cultur gik kun til 1803. Eggers' Neues Deutsches Magazin gik ind i 1803, og August Hennings' Der Genius der Zeit i 1800.

Der er dog bevaret en tale og en prædiken fra tiden lige efter ophævelsen. De giver begge udtryk for den glæde, som mange følte over, at alle i de danske stater nu var frie mænd.

Den 28. jan. 1805 fejrede man på Museet i Altona »den elskede kronprins af Danmarks fødselsdagsfest«. Her var mødt et stort antal patriotiskindede mænd, og det var en af byens præster, *pastor Funk* ved Trefoldighedskirken, som holdt *festtalen*. Mange ønskede, at den måtte blive kendt i videre kredse, og i maj 1805 bragte den vidt udbredte Politisches Journal et uddrag heraf.² Pastor Funk talte om den fryd, der findes i et folk, »som for kort tid siden har udslettet de sidste spor af mangel på borgerlig frihed fra sin midte«. Dagen i dag må blive en borgerfest, thi »af alt det vise, som vor tronarving efter sine ædles råd nogensinde har besluttet . . . . . er den sidste, i sandhed kongelige erklæring en af de største og værdigste: fra dette år skal der i Danmarks stater ikke mere være noget livegenskab, nogen slavehandel«.

Pastor Johann Bevers i Kværn udgav en *prædiken* over begivenheden under titlen: »Die Wohlthat der Aufhebung der Leibeigenschaft in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Eine Predigt über Jerem. 34, 10«.³ Bevers siger, at ophævelsen vil glæde enhver fædrelandsven, som ønsker, at hans medborgere må have de samme rettigheder som han selv. Enhver føler herved lykken over at leve i et land, hvor der

kun er frie indbyggere, der gerne underkaster sig et scepter, i hænderne på en konge, der elsker sine undersåtter som landets børn, en kgl. tronarving, »der gør sig værdig til folkets ærbødighed og kærlighed gennem de mest berømmelige regent-egenskaber«. Antallet af dem, som nu er blevet frie, er måske ikke så stort, men mange er i de sidste 8 år blevet fri. I stærke ord taler han om den mildhed og klogskab, der præger forordningen, hvem vil ikke billige, ikke rose de grundsætninger, den er båret af, hvem kan uden det inderligste bifald se de mål, som det ædle sinds og fædrelandskærlighedens ånd stræber henimod. Det hedder: »Måtte hver dansk undersåt anse det for en glæde og en ære at efterkomme de velmente påbud med sand iver og at medvirke til at opfylde de hensigter, hvoraf den kongelige regerings ånd er besjælet«. Han understreger også håbet om, at godsherskaberne vil gøre deres for at fremme de frigivnes vel, træffe bedre indretninger for dem, hjælpe dem med forstandige og uegennyttige forholdsregler og råd. Han opfordrer de livegne til at være fredelige og rolige, at føre et stille liv under deres øvrighed i al guds frygt og anstændighed.

Bever's hædrer ikke blot kongen og Kronprinsen, men også de *ædle mænd*, som har bidraget til dette store værk, velsigner Bernstorffs, Møstings, Schütz', Rantzaus og Eggers' navne og indsats. I en note tilføjer han, at dette også gælder Schimmelmänn, Reventlow, Krück, Brockdorff, Hegewisch, Niemann, Otte. Det er administrationens folk og publicisterne, han her omtaler. Han understreger dog også godsejernes indsats. Næsten alle godsherskaber i vort land, næsten alle ansete godsbesiddere, som havde livegne, har erkendt, hvor ubillig denne nedarvede ret var og har været villige til, selv med ofre, at afskaffe den, formindskelsen af deres tidligere rettigheder vil blive gengældt ved, at deres undersåtters vel fremmes. De vil vinde taknemmelig hengivenhed hos disse, som vil ære dem som store velgørere og ønske dem meget godt af deres fulde hjerte.

Også i udlandet vakte forordningen opmærksomhed. *Allgemeine Zeitung* optrykte den og kommenterede den bl. a. med følgende bemærkning: »I intet andet land, hvor germanske sæder og forfatninger er gældende, blev denne sørgelige rest af middelalderens barbari ophævet i et sådant omfang og med en så besindig og samtidig beslut-som omsorg for de frigivnes lod«. *Allgemeine Zeitung* havde uden tvivl ret i denne betragtning. Derimod var det nok ikke alle i Holsten, som var enig med bladet, når det hed: »Ingen billigt tænkende godsejer kan deraf udlede nogen retfærdig grund til klage«. ⁴

Ridderskabets stilling.

Godsejernes bedømmelse af forordningen om livegenskabets ophævelse var i hvert fald en noget anden end Bevers' og Allgemeine Zeitungs. Hvilken stilling indtog Ridderskabet da til den forordning, som var blevet resultatet af de mange års diskussioner og arbejde?

Den 11. jan. 1805 kunne landråd von Thienen fortælle, at forordningen af 19. dec. »hos de fleste godsbesiddere har gjort et meget ubehageligt indtryk, især paragrafferne 7, 8, 9, 11, 15 og 17. Imidlertid håber og tror jeg med sikkerhed, at godsbesidderne ligesålidt som Ridderskabet vil gøre nogen indvending derimod, og disse turde da også være formålsløse«. *Den Fortw. Deputation* skulle mødes samme aften, og han ville der »med al iver« fraråde ethvert forgæves skridt.⁵ Sagen blev dog ikke — i hvert fald ikke officielt — behandlet på Deputationens møde den 11. jan.,⁶ men først den 17. jan., hvor der blev givet oplysning om indholdet af det kgl. reskript af 19. dec. og skrivelsen ang. fortegnelsen over familiesteder. Da disse imidlertid først var modtaget for kort tid siden, måtte man på generalforsamlingen nøjes med en bemærkning om, at det ikke var undgået Deputationens opmærksomhed, at forordningen af 19. dec. indeholdt forskellige bestemmelser, som ikke var forenelig med godsbesiddernes velerhvervede ejendomsret, og at man ville overlade det til generalforsamlingen at afgøre, om der overhovedet skulle foretages noget i anledning af forordningen.⁷ I Deputationens møde havde iøvrigt kun deltaget fire medlemmer: Baron Ahlefeldt-Dehn, klosterprovst i Slesvig, Warnstedt på Loitmark, Ahlefeldt på Lindau og landråd Thienen.

Ridderskabets møde den 18. jan. var ikke særlig velbesøgt. Kun 15 var kommet til stede. Man besluttede i øjeblikket at lade spørgsmålet om en *forestilling imod forordningen bero*,⁸ men hvis der kom nærmere bestemmelser i forbindelse med forordningen, skulle Deputationen være berettiget til at bede andre medlemmer af Ridderskabet tiltræde dette udvalg, indhente disses udtalelser, affatte og indsende den nødvendige forestilling derimod.⁹

Hermed var denne sag afsluttet fra Ridderskabets side. Mærkeligt lyder nogle ord fra den gamle greve på Kletkamp, da han godt en måned efter generalforsamlingen skulle indsende fortegnelsen over familiestederne: »Befrielsen fra det såkaldte livegenskab, hvortil jeg vel formentlig har bidraget, gav mig en gunstig lejlighed til at give denne klasse af mennesker en stilling, som øjensynlig måtte forbedre deres stilling«. ¹⁰ — Enten må man sige: så kort er mindet eller også: så stor er løgnens magt over menneskers sind.

Stemningen blandt de frigivne.

Forordningen af 19. dec. 1804 vakte et voldsomt røre rundt om på de adelige *godser*, ikke mindst blandt *indersterne*, som gennemgående havde meget ringe vilkår ved de gennemførte forandringer. Der var en del uro i Slesvig, især i den sydlige del af Hertugdømmet, men Overretten tog gennemgående ret håndfast på de indkomne klager og var ikke særlig indstillet på at efterkomme de stillede krav.¹¹

Endnu vanskeligere var forholdene i *Holsten*. I løbet af de 8 år siden 1797 var der jo mange steder blevet truffet overenskomster med undersåtterne. Ofte var indersterne blevet forpligtet til at arbejde for en bestemt dagleje mod at få visse »emolumenter«, og der var blevet indgået mundtlige eller skriftlige kontrakter. Mange mente nu, at forordningens § 23 om ophævelse af hidtidigt hoveri var ensbetydende med, at de *ikke* mere var *forpligtet til at yde arbejde*. Den 13. april kunne Den holstenske Regering oplyse, at der i den anledning var opstået mange stridigheder. Der var allerede udnævnt 14 kommissioner, og man måtte regne med, at der måske skulle udnævnes kommissioner på halvdelen af de holstenske godser. I de fleste tilfælde var det ikke lykkedes at bilægge stridighederne. Situationen var alvorlig, da undersøgelseerne havde vist, at der flere steder — på de Hessenstein'ske godser, på Futterkamp, Farve, Osterrade og Kluvensiek — var indgået en slags overenskomst mellem de frigivne, delvis tilskyndet af uvedkommende rådgivere, som rejste rundt på godserne. Den gik ud på, at de fra 1. maj ikke mere ville yde noget kontraktmæssigt hoveri. Sådanne sammensværgelser eksisterede ikke blot på de nævnte godser, men næsten overalt og da ikke mindst i hele Wagrien. Man kunne, mente Den holstenske Regering, ikke overse, hvilken ulykke sådanne egenmægtige skridt kunne medføre for hele Holsten. Man var dog på sporet af agitatorerne, og hvis man med sikkerhed kunne fastslå, at de havde forbrudt sig, ville man lade dem straffe med al strengthed.¹²

På de *Hessenstein'ske godser* var der et stort antal inderster, og vanskelighederne her var særlig store. Den 26. april 1805 bestemte Den holstenske Regering, at indersterne inden tre dage skulle erklære, om de ville modtage de tilbudte emolumenter: kålgård, træ og græsning til får. Alle inderster og kådnere på disse godser havde fået ordre til at give møde den 30. april. Da resolutionen var blevet læst op for dem, ville de levere papirerne tilbage. De kunne ikke gå med til det, der var foreslået deri, de ville have græsning til en ko, og ellers ville de stryges af lægdsrullerne.

Situationen foruroligede Regeringen, der på ny indberettede til Kan-

celliet. Man var stadig af den mening, at der var en slags *sammen-sværgelse* mellem undersåtterne, hvorfor selv rimelige forslag ikke fandt gehør. Endnu havde man ikke kunnet finde frem til ophavsmændene, men landets vel krævede alvorlige forholdsregler. Undersåtterne må adlyde den afgørelse, som træffes, enten den er rigtig eller ikke. På de Hessenstein'ske godser var der tale om et komplot, som efter patentet af 11. september 1795 kunne straffes med tugthus. Det var vel af uvidenhed, at indersterne havde handlet forkert, men øvrighedens anseelse ville snart svækkes, hvis befalingerne ikke blev adlydt. Der var 300 inderster på de Hessenstein'ske godser, de var for fattige til at straffes med pengebøder, og korporlig straf var betænkelig. Under disse forhold måtte Regeringen udbede sig forholdsordre. Man ønskede også at få besked om, hvad der skulle gøres overfor de inderster, der ved gyldige kontrakter havde forpligtet sig til bestemt hoveri, men nu ikke ville yde dette. Her ville det vel være nødvendigt med korporlig straf. Kancelliet svarede, at man ikke fandt det betænkeligt at anvende de sædvanlige retslige tvangsmidler, så øvrighedens anseelse kunne blive opretholdt.¹³

Hvor almindelig uroen i Holsten var, fremgår også af et brev, som *Chr. Schimmelmann* i maj 1805 skrev til sin broder Ernst. Livegen-skabet på Ahrensburg var forlængst ophævet, men indersterne havde ikke fået noget fribrev, og forordningen af 19. dec. havde nu også skabt uro blandt dem. De ville ikke som før gøre hoveri, men kun ansættes til pengeafgift. Han regnede med at blive enig med dem om en tidsforpagtning, som skulle ophøre ved nevøens myndighed. Chr. Schimmelmann havde altid stået sammen med de reformvenlige indenfor Riderskabet, men heller ikke han mente, man burde give indersterne arveforpagtning, thi så ville det senere slet ikke være til at komme ud af det med dem.¹⁴

NYE BESTEMMELSER

Glückstadt-regeringens mandat.

Utilfredshed og uro var det foreløbige resultat af den forordning, hvis tilblivelseshistorie havde været så lang og besværlig. Der meldte sig også snart en række retslige problemer i forbindelse dermed, ikke mindst var man i Glückstadt i vildrede med fortolkning af snart den ene, snart den anden paragraf. I april 1805 spurgte man Kancelliet, om de *jordløse inderster* — mange steder var der 50 eller flere — som efter forordningen skulle have fri bolig, også havde krav på *kålgård*. Der var uenighed i Den holstenske Regering, men man mente dog, at det var en

nødvendighed for indersterne at have en have, hvori de kunne dyrke kål, kartofler og grøntsager. Kancelliet udtalte, at det ville være i overensstemmelse med forordningens tanke og hensigt,¹⁵ at indersterne også fik fri kålgård, og den 13. maj udstedtes et reskript derom.¹⁶

Et andet problem blev rejst af major Motz på Buckhagen i maj 1805: Skulle bestemmelserne i § 15 om bevarelsen af gårde, bol m. m. også gælde *parceller*? I en betænkning udtalte Møsting, at § 15 angik frie så vel som livegne. Derimod mente han ikke, den omfattede parceller fra hovedgårdsmarker. Sagen blev imidlertid sendt til høring ved overretterne. Den holstenske Regering holdt på, at man ikke skulle tage hensyn til ejendommenes tidligere kvalitet, og det kunne være svært at skelne mellem hovedgårdsmark og bondejord. Man var derfor imod en inddragelse af parceller, udskilt fra hovedgårdsjord, men ikke mod en yderligere udstykning af parcellerne. Overretten mente ikke, at § 15 også omfattede parceller og påpegede iøvrigt, at i de fleste købekontrakter var der givet tilladelse til at sælge parcellerne stykkevis. I sin forestilling, der blev godkendt af kongen, udtalte Kancelliet, at § 15 også burde omfatte parceller, men at det skulle stå besidderne frit for at gøre disse større eller mindre, »når det ikke blev til skade for deres kvalitet«, hvilket må betyde, at en parcel, der f. eks. havde størrelse som en helgård, ikke kunne udstykkes til kådnersteder.¹⁷

Det var dog ikke mindst spørgsmålet om *hoveri*, som gav anledning til den stærke uro rundt om på godserne, der var ved at bringe det store landbrugs drift i alvorlig fare. Tidligere var det især de hoveripligtige gårde, der skulle udføre arbejdet på hovedgårdene. De forandringer, der langt de fleste steder var gennemført i de sidste 8 år, havde ændret dette forhold. Man var nu først og fremmest henvist til daglejernes arbejdskraft. Gennem Chr. D. Reventlows tilføjelse til § 24 var der sikret godsejerne arbejdskraft indtil 1. maj. Med den fortolkning, som indersterne gav § 23, måtte man forudse, at man efter majdag ikke kunne få jorden passet, med mindre det var muligt at få indersterne til at respektere de bestående kontrakter, indtil de endelige afgørelser kunne træffes. I Glückstadt var man klar over, at der måtte handles hurtigt. Der var ikke tid til at forhandle med København, og den 13. april udstedte Regeringen derfor på egen hånd et mandat, som præsterne fik ordre til at oplæse tre på hinanden følgende søndage. Hvis de anså det for nødvendigt, skulle de desuden formane undersåtterne til lydighed mod lovene og advare dem imod at lytte efter uberettigede rådgivere eller foretage egenmægtige skridt.¹⁸

I mandatatet hed det, at Den holstenske Regering havde bragt i er-

faring, at man fortolkede forordningen på den måde, at kontrakter, også de, der angik bestemt hoveri, ikke skulle være gyldige efter 1. maj. Det indskærpes, at denne opfattelse er forkert. *Kontrakter bevarer deres gyldighed*, hvad enten de er mundtlige eller skriftlige, og de derved påtagne forpligtelser skal opfyldes, ligesom man er bundet af de foreskrevne opsigelsesfrister. Er man utilfreds med kontrakterne, må man vente, til de kan opsiges på retsgyldig måde, eller de ophører i henhold til afgørelse af klage derover. De, der nægter at opfylde forpligtelserne, vil blive straffet som agitatorer, ikke mindst når der er truffet indbyrdes aftale. Man nærer dog den tiltro til undersåtterne, at de ikke ville tillade sig nogen egenmægtighed.¹⁹

Kronprinsens vrede.

Da Kancelliet den 20. april modtog Regeringens skrivelse og et eksemplar af det trykte mandat, blev man mere end forbavset. For her var der tale om, at undersåtterne var forpligtet til at efterkomme *kontrakter*, der lød på *ubestemt* hoveri. Det var jo klart imod forordningens paragraf 23, 25 og 26.

Da *Kronprinsen* erfarede, hvad der var sket i Glückstadt, blev han yderst *opbragt*. I et brev til Kansleren, Cai Lorenz Brockdorff, gav han udtryk for sin forbavselse over mandatet. Det var ikke blot unødvendigt, men også skadeligt, og det var ikke til at beregne, hvilke følger det kunne få. »Mine grunde til, at jeg anser det for så skadeligt, er, at kongen i 25. og 26. paragraf lover det, som nu er blevet ophævet af Regeringen, nemlig at alt hoveri skal være ophævet, når det er ubestemt. Regeringen tillader ubestemt hoveri og det, der er værre, uden at bestemme, hvornår denne afskyelighed skal høre op, de skrækkelige følger er uroen, hvad kongen giver den ene dag, hvad han tager den næste«. Senere hed det: »Man har villet undergrave min yndlingssag, man har villet indføre menneskenes slaveri og slå alle mine gode hensigter omkuld«. Selvom Regeringen har lov til at bruge »kongens helige navn« betyder det ikke, at man ikke skal drages til ansvar. Kongen er herre over de enkelte mennesker, hvad enten de er medlemmer af Den holstenske Regering eller er tidligere livegne. »Aldrig, aldrig er jeg nogensinde blevet krænket og ærgret på en sådan måde, endnu er der aldrig nogen, der har vovet således at søge at forpurre mine gode hensigter, men det skal så sandelig heller aldrig lykkes for dem. Bondestandens frihed skal trodse alle sine modstandere, og det selvom Ridderskabet og uadelige borgerlige sætter sig derimod hemmeligt eller åbenbart«. Han har altid anset Kansleren for en retskaffen, klog og ind-

sigtsfuld mand, som han ikke havde troet kunne gøre sligt mod ham. Han må mene, at han er blevet forledt.²⁰

Kansleren skyndte sig at meddele Kronprinsen, hvorledes sagen hang sammen. Der var tale om en ulyksalig *trykkefejl*, ikke engang en skrivefejl. Han fremhæver, at Regeringen i sin beretning havde foreslået mere vidtgående rettigheder til undersåtterne, end forordningen af 19. dec. 1804 giver dem, idet den havde ønsket, at de skulle have en vis ret til alle bøndergårde på godset mod en nedsat forpagtningssum. Iøvrigt havde man forespurgt i København, om ubestemt bygningshoveri skulle henregnes til det ubestemte hoveri, som erklæres for ugyldigt i § 25. Når man ikke engang turde afgøre en sådan sag på egen hånd, ville man dog endnu mindre tillade sig et påbud om, at det altid forhadte ubestemte hoveri skulle fortsætte. Mandatet havde kun haft til hensigt at fastslå forpligtelsen til efter § 26 at opfylde kontrakter om bestemt hoveri, og grunden var den, at Regeringen havde erfaret, at mange undersåtter var blevet enige om, at de efter 1. maj ikke ville opfylde sådanne kontrakter.²¹

Kronprinsen var dog kun delvis beroliget. Han var klar over, at der var undskyldning for Kansleren og Regeringen, »men jeg tilstår Dem åbenhjertigt, at jeg ikke kan andet end tro, at den, som har begået denne fejl, ikke på nogen måde har været i god tro, det tror jeg, hvad enten det er bogtrykker eller sekretær«. Han tilføjer, at han har mange beviser på, at Regeringen altid har været for bøndernes frihed, men »jeg har også mange sørgelige beviser på, at mange i Holsten er imod denne sag«.²² Så snart Kronprinsen havde fået underretning om mandatet, havde han pålagt Kancelliet at forelægge sagen ved næste statsrådsmøde, og da han følte sig personligt krænket, ville han bede om »den skarpeste satisfaktion«.²³

Kancellipræsidenten konciperede derefter selv en udførlig *forestilling til kongen*, hvori man gav udtryk for den opfattelse, at mandatet snarere ville skabe uro end ro, og et væsentligt formål med forordningen af 19. dec. ville blive gjort til intet. Ved livegenskabets ophævelse var det kongens vilje, at undersåtterne på de adelige godser skulle have alle borgerlige friheder og sikres mod vilkårlig behandling af godsbesidderne. Derfor blev det bestemt, at det daglige hoveri og alt ubestemt hoveri skulle bortfalde. Kancelliet anså det nu for nødvendigt at udsende et *kgl. patent*, hvorved Regeringens mandat blev ophævet og forordningen på ny sat i fuld kraft. Heri havde man også optaget nogle nye bestemmelser: alle kontrakter mellem godsbesidderne og deres undersåtter skal være skriftlige, og inden 1. august skulle det indberettes, om der var oprettet hoverikontrakter eller ikke.

I § 24 var det blevet bestemt, at selvom der ikke blev truffet nogen afgørelse med hensyn til godtgørelsen for det ophævede hoveri, skulle arbejdet alligevel fortsættes indtil 1. maj. Nu foreslås denne frist forlænget til 1. nov. Samtidig indskræpes det undersåtterne at vise lydighed, og der henvises til patentet af 11. sep. 1795. Man bad endvidere kongen afgøre, om Den holstenske Regering ikke burde have ordre til at udtale sig om, hvorfor den har udstedt mandatet af 13. april.²⁴

Kongen godkendte forestillingen den 26. april 1805 og dermed også patentet. Dog blev der — enten i Statsrådet eller før — lavet om på fristerne, idet de nævnte indberetninger skulle indsendes inden den 1. juli, og forpligtelsen til under alle omstændigheder at yde arbejde blev kun forlænget til 1. sep.²⁵ Allerede dagen efter kunne der sendes 900 eksemplarer af patentet til de to overretter. Samtidig afkrævede man Den holstenske Regering en nærmere forklaring.²⁶

Den 13. maj forelå *Regeringens erklæring*. Man mente nøje og samvittighedsfuldt at have udført de kgl. befalinger og var overbevist om, at Kancelliet ved at bemærke denne modstrid mellem mandat og den kgl. vilje måtte være klar over, at der ikke var tale om nogen villet fejl. En indgående undersøgelse havde vist, at de ulyksalige bogstaver un ikke fandtes i konceptet eller i det originale mandat, men udelukkende skyldtes sætteren. Kancelliråd Koch, som havde læst korrakturen, havde ikke opdaget fejlen. Han var dybt ulykkelig herover, og Regeringen førte et varmt forsvar for ham.²⁷

Denne mærkelige sag sluttede med, at kongen godkendte Kancelliets forestilling om, at Den holstenske Regering skulle have pålæg om at træffe forholdsregler til at undgå lignende fejltagelser i fremtiden.²⁸ Iøvrigt synes den ikke at have vakt nær så stor opsigt eller opstandelse ude på godserne som i regeringskontorerne i København. Den 9. maj kunne Eggers fra sit ny erhvervede gods Gaarz fortælle Møsting, at Regeringens mandat næsten havde været uvirksomt. Bønderne havde sagt ligeud, at det var falskt. Kongen havde ikke skrevet det under, og der ville sikkert komme et rigtigt fra København. »Det lille ord ubestemt er slet ikke blevet bemærket af bønderne, regeringskommissionerne, som var fraværende, da det blev trykt, har straks erklæret, at det var en trykfejl«. ²⁹

Patent om ubestemt hoveri.

Den 1. april havde Den holstenske Regering rettet en forespørgsel til Kancelliet i anledning af, at de tidligere gårdmænd under Tesdorf havde nægtet at efterkomme en bestemmelse i kontrakter fra 1802,

hvorefter de skulle forrette arbejde ved byggeri på gården. Godsejeren ønskede nu en afgørelse i sagen. Efter Regeringens opfattelse var kontrakterne billige og retsgyldige. Man var imidlertid kommet i tvivl om, hvorledes § 25 skulle fortolkes. Forpligtelsen til bygningshoveri var jo ubestemt, men den eksisterede også i de kgl. amter og på godser, hvor der aldrig havde været livegenskab. Hvis det skal betragtes som ubestemt hoveri, vil man gerne have at vide, om der skal ydes godtgørelse herfor til godsejeren. Kancelliets svar var benægtende. Bygningshoveri faldt ikke ind under bestemmelsen i § 25.³⁰

Det var uden tvivl denne henvendelse fra Den holstenske Regering, som fik Kancelliet til at tage spørgsmålet om den rette forståelse af begrebet *ubestemt hoveri* op til nærmere overvejelse. Man udarbejdede en forestilling til kongen om udstedelse af et patent ang. dette spørgsmål. I forestillingen hed det, at kun det arbejde, der enten er fastsat til et bestemt antal dage eller har et bestemt omfang, skulle anses som »bestemt hoveri og ydelser«. Ægter og arbejde i forbindelse med bygninger og veje tillader i følge sagens natur ikke en sådan fastsættelse, men »genstanden og rækkefølgen skal fastslås«. Forestillingen blev godkendt i statsrådsmødet den 26. april, idet det i resolutionen blev udtalt, at når der var tale om ægter og arbejder i forbindelse med bygninger og veje, skulle disse nævnes, og ved offentlige ægter og kørsler skulle rækkefølgen iagttages.³¹ Patentet blev udstedt 30. april.³²

OVERPROKURØREN

Eggers' besøg i Holsten.

Den sociale utilfredshed havde været latent gennem mange år. Nu var det, som om forordningen af 19. dec. gav den ny kraft, skabte uro i hele det østholstenske bondeland. I disse bevægede dage blev Kancellipræsidenten holdt underrettet om udviklingen af en mand, der havde så nær tilknytning til Kancelliet som nogen, af ingen ringere end *overprokurør Eggers*. Denne havde købt gården Gaarz lidt sydøst for Oldenburg.³³ Den 7. maj 1805 overtog han den fra den hidtidige ejer O. J. D. Wulff, og to dage senere kunne han fortælle Møsting om sine oplevelser. Straks han i Heiligenhafen havde sat foden på land, hørte han almindelige klager og bekymringer over, at man rundt om på godserne var hørt op med at arbejde uanset kontraktlige forpligtelser. Kommissionerne havde næsten ikke udrettet noget, folkene ville ikke adlyde, og på mange godser havde de allerede dagen efter kommissionernes afrejse på ny vist sig opsætsige. Nogle, og blandt dem fyrst von Hessenstein, var i den største forlegenhed.

Til forhandlingerne på Gaarz havde han som »økonomisk sagkyndig« medtaget justitsråd Lawätz i Plön, den *F. O. V. Lawätz*, som hin 16. januar 1795 havde fået dette mægtige værk sat i gang. Efter at han havde måttet opgive Bramstedt i 1796, slog han sig ned i Plön, hvor han virkede som en slags landbrugskyndig og finanskyndig. I 1804 rettede han således en henvendelse til Brockdorff på Schierensee for at spørge, om dette gods var til salg.³⁴ Eggers' broder, vel Friderich, der var regeringsråd i Glückstadt, var også tilstede, men deltog ikke i forhandlingerne.

Eggers gennemgik kontrakterne med hr. Wulff, og han mente, de var yderst rimelige. Wulff havde imidlertid fortalt, at *folk* på hele egnen var *ophidset af vinkelskrivere*, og Lawätz bekræftede det. En af opviglerne, Haberkorn, var ved Eggers' ankomst flygtet til Eutin. »Alle ventede nu kun på, hvordan det ville gå mig, og i dette distrikt, som helt består af adelige godser, ville det stå dårligt til for dem, hvis mine undersætter rejste sig. Selv i Glückstadt var man yderst spændt på, hvordan det ville gå på mit gods, og man havde allerede forberedt sig på en regeringskommission«. Der blev foretaget enkelte ændringer i kontrakterne, og så blev samtlige undersætter forestillet for Eggers.³⁵ På godset var der 13 gårdmænd, alle tidsforpagtere, 42 inderster uden jord. Disse havde fri græsning og foder til en ko, fik 1/2 læs brænde samt tørv og ydede ikke noget arbejde uden betaling. Hertil kom så 8 mænd, der direkte var knyttet til gården, en smed og en møller.³⁶

Undersætterne krævede nu alle de fordele, som var lovet dem i den kgl. forordning. Eggers svarede, at han såvel som de ville efterleve den kgl. forordning, men det var også kongens vilje, at de indgåede *kontrakter* skulle *overholdes*, og kontrakterne på Gaarz var i overensstemmelse med forordningen. Han sendte derefter indersterne bort, men beholdte gårdmændene hos sig. Hvis man på en gård som Gaarz ikke kan få det hoveri, der er lovet, betyder det ruin, så det gjaldt først og fremmest om at sikre sig gårdmændene.³⁷ Disse var efter kontrakterne forpligtet til 9 gangdage og 23 spandage om året.³⁸ De forebragte nogle småklager, som kunne henvises til forpagteren. Først og fremmest ønskede de hver for sig at få en kontrakt, og det lovede Eggers. Tilfredse gik de fra hinanden.

Senere kom der en mand fra hver landsby og sagde, at de ønskede en trykt kontrakt og var villige til at bidrage til omkostningerne. Eggers troede nu, at alt var overstået, men om morgenen den 8. maj kom forvalteren og fortalte, at alle *inderster nægtede at arbejde*. De stod samlet foran terrassen. De havde også søgt at få karlene til at være op-

sætsige. Man prøvede at forskrække Eggers. Folkene ville ikke gå i arbejde igen, og han kunne lige så godt rekvirere en militærkommando. »Deres højvelbårenhed kan forstå, hvor uvillig jeg var til at tage sådanne skridt. Og alligevel måtte sagen afgøres, ikke bare for min skyld, men også af hensyn til alle mine naboer«.

Eggers og Lawätz, de to mænd, som i 1795, hver på sin måde, havde kæmpet for ophævelsen af livegenskabet, som havde gjort mere end de fleste for denne sag, stod, nu friheden var vundet, overfor et halvt hundrede af dem, der nogle måneder før var blevet frie i kraft af deres og andres indsats. Det må have været mærkelige tanker, som denne 8. maj jog gennem deres sind. Tænkte Lawätz mon på hin 16. januar, da han rejste sig i de ikke-reciperedes forsamling, mindedes Eggers hin tid i 1795, da han i studerekammeret udarbejdede sin pjece, havde set for sig, hvorledes bønderne engang ville rejse sig, hvis man ikke gjorde dem frie, hvordan han imod godsejerne havde slynget sit »Dyrt vil I komme til at betale jeres ro, hvis I ikke lytter til advarslen«.

Foreløbig lod Eggers indersterne stå derude foran terrassen. Først da Wulff var rejst, bad han de tre mest modvillige og en af fornuftigste komme til sig. Med al den solemnitet, der var ham mulig, lod han optage en *protokol over forhandlingerne*. Og resultatet overgik forventningerne. Næste morgen gik folkene i arbejde. »Deres Højvelbårenhed har taget så virksom og vigtig del i denne vigtige lovgivning, at dette eksempel uden tvivl vil glæde Dem. Det er forordningernes bedste tale til eftertiden«,³⁹ skrev han til Kancellipræsidenten. Eggers var så glad over det lykkelige udfald af forhandlingerne, at han mente, Møsting måske ville fortælle Kronprinsen derom og give ham afskriften af protokollen. Dette eksempel viste iøvrigt, at det ikke skyldtes forordningerne, men kun den måde, man har udført dem på, når »de vildledte, men dog stadig godmodige, landboere bliver opsætsige«. Han var klar over, at en vis formalitet virker stærkt overfor den menige mand og giver ham en overbevisning om, at alt går til efter loven.⁴⁰

I et brev, skrevet en uge senere, er tonen ikke så optimistisk. *Kommissionerne* har gennemgående *forfejet deres hensigt*, således lykkedes det ikke at nå til en ordning på Schönweide.⁴¹ Det var nu måske heller ikke så underligt, thi godsejeren her var *Amsinck*, der jo ikke just var nogen bondeven og ikke var nogen beundrer af den danske regerings politik. I 1804 havde han skrevet til kancellideputeret Janssen, at han ville betale den nye skat, hvis han kunne opnå et større lån i Kreditkassen. På den måde kunne han få nogen godtgørelse »for det betydelige offer, som på en gang ved et magtsprog berøver mit gods værdien af mange tusinde rigsdaler«.⁴²

Hans gårdmænd havde fem år før fået arveejendom, derimod ville indersterne ikke tage imod den jord, der blev tilbudt dem, idet de ikke ville forpligte sig til arbejde mod betaling.⁴³

Eggers havde talt med landråd von Thienen, der havde været med ved de fleste af kommissionerne og havde gjort et stort arbejde. Det værste var nok, at stemningen på begge sider ikke var god eller fredelig, og at den måde, hvorpå man hidtil havde udøvet bestemmelserne, ikke førte til det mål, der skulle være til gavn for begge parter. Der er enighed om, at det sidste patent — det af 30. april — var yderst formålstjenligt. Det vil glæde Kancellipræsidenten, »da De har arbejdet så meget dermed«.⁴⁴

Naboerne ville have Eggers til at hjælpe sig, og da han senere vendte tilbage til Gaarz, var hele »landet i en sådan gæring«, at han måtte give efter for deres ønsker, da de opsøgte ham sent om aftenen. På to godser lykkedes hans forligsvirksomhed, men på det tredje havde han ikke heldet med sig. Det var på *Siggen*, hvor indersterne, »disse af vinkelskrivere bedårede mennesker«, vægrede sig ved at afgive en bestemt erklæring. Han var bange for, at godsejeren, en forstandig og velmenende mand, ville blive nødt til at rekvirere militær.⁴⁵ Helt ligetil var forholdene her nu ikke. Indersterne på *Siggen* skulle i hø- og kornhøsten gøre hoveri med to personer, og det betød, at både mand og kone skulle arbejde samtidig. Selv godsets justitiar mente, at der måske kunne være nogen grund til, at indersterne klagede herover. De var også utilfredse med, at de ikke havde fået noget eksemplar af kontrakterne, der var blevet oprettet året før, og de mente, de var fritaget for hoveri efter forordningen af 19. dec., i hvert fald kunne de ikke opfylde kontrakterne, når konerne skulle yde høsthoverti.⁴⁶

I sit sidste brev til Møsting, skrevet før afrejsen til København, fortæller han, at det er med tungt hjerte, han følger pligtens bud. Han beder Møsting skrive til Kansleren om ikke at træffe afgørelser, før han havde hørt nærmere fra Kancellipræsidenten. Eggers mener ikke at være nogen frygtsom natur, men han kan se, at der *må* tages andre forholdsregler til at få gennemført affindelserne, hvis der ikke skal opstå vidtrækkende uroligheder.⁴⁷

Overprokurørens forslag om en særlig kommission i Holsten.

Da Eggers var kommet tilbage til København, skrev han den 30. maj en *promemoria* om forholdene i Holsten. Han siger heri, at godsejerne måtte have været klar over, at skulle livegenskabets ophævelse virkelig gennemføres, så måtte de også forstå, at afskaffelsen af det hidtidige

hoveri måtte være en nødvendig følge deraf. De havde haft tid nok til de nødvendige forholdsregler, thi siden juni 1803 havde de ikke kunnet være i tvivl om, hvad der skulle ske. Den uro, som nu hersker, er en uundgåelig følge af, at livegenskabets ophævelse skete forud for aftalerne mellem godsejere og de livegne. Resultatet har været, at de livegne har lagt mere ind i forordningen, end den indeholdt. De troede, at de skulle være befriet for al hoveri, og de følte sig ikke bundet af eventuelle kontrakter. Vinkelskriverne har pustet til ilden, og der er opstået en næsten almindelig gæring i Holsten.

De af den holstenske Regering udpegede kommissioner kan ikke klare problemerne, og Eggers foreslår derfor, at der nedsættes en særlig *kommission* til at *træffe afgørelse*. Den skulle bestå af en kancellideputeret, en regeringsråd og en holstensk landbrugskyndig. Den skulle inden 1. sep. 1805 afgøre spørgsmål vedr. forholdet mellem godsejere og de tidligere livegne med hensyn til de steder og jorder, som er indrømmet disse. Før 1. juli skulle justitiarerne på godserne spørge dem, der ikke var arveforpagtere eller havde uopsigelige tidsforpagtningskontrakter, om de i de næste fem år ville fortsætte uændret på de hidtidige vilkår, eventuelt hvilke ændringer de ønskede. Disse erklæringer skulle sammen med afskrifter af eventuelle kontrakter tilstilles kommissionen. På grundlag af dette materiale og de erfaringer, der herigenem kunne indhøstes, skulle det være muligt for kommissionen i løbet af august at mægle i alle sagerne eller afgøre dem. Indtil 1. sep. skulle undersåtterne arbejde på den hidtidige måde og de hidtidige vilkår.⁴⁸

I en betænkning af 31. maj til Kronprinsen tog *Møsting* stilling til Overprokurørens forslag. Han redegør for henvendelserne fra Regeringen i Glückstadt og mener, at denne ikke var gået frem med tilstrækkelig klogskab og havde vist for stor ængstelighed. Da der ikke foreligger oplysninger om, hvorledes de kommissariske undersøgelser er forløbet, og der ikke er modtaget nogen klage, kan han ikke bekræfte eller afkræfte rigtigheden af Eggers' udtalelser. Kancellipræsidenten mener dog, at Eggers' skildring er overdreven, og han må *fraråde forslaget*, fordi nedsættelsen af en kommission ville betyde en erkendelse af, at Regeringen havde begået fejl, og ville give undersåtterne indtryk af, at den kongelige vilje ikke blev udført med tilstrækkelig besluttsomhed. Desuden ville der herved blive fornyet uro og utilfredshed på alle de godser, hvor der allerede er truffet afgørelse.

Møsting mener ikke, det vil være rigtigt at spørge undersåtterne, om de i fem år vil fortsætte på de hidtidige vilkår. Det ville betyde, at hoveri og ubestemt arbejde, »altså den væsentligste del af livegenskabet,

på ny blev indført for en periode på fem år, og at man tog alt det tilbage, som er sket for at ophæve trældommen«. Der vil næppe kunne være tvivl om, at når justitiarerne skulle spørge bønderne, ville man ikke »spare noget middel for at tvinge undersåtterne til at sige ja eller opdigte en tilslutning fra deres side«. Resultatet ville blive forvirring, og derved ville »hele den lov om livegenskabets ophævelse, der er indledt på så lykkelig måde og opretholdt med så stor kraft, gå helt til grunde, Deres kongelige Højheds heldbringende hensigt ville blive forpurret, og den fasthed, som Deres Højhed har vist ved gennemførelsen af denne vanskelige sag, og som er højt prist, ikke af smigrere, men af alle velmenende, ville være til ingen nytte«. Det er nødvendigt at få pålidelige efterretninger fra Holsten, indtil de foreligger, må man lade sagen gå sin hidtidige gang.⁴⁹

HOVERIFORORDNINGEN

Forarbejdet.

Mens den travle overprokurør havde prøvet at løse de praktiske problemer i det skønne Wagrien, arbejdede hans kollegaer i Rentekammeret og Kancelliet med at skabe nye regler for på bedre måde at ordne forholdet mellem godsejerne og deres undersåtter. Det var *Chr. Ditlev Reventlow*, der blev den ledende i dette arbejde.

Allerede i Statsrådet den 19. dec. havde han kritiseret forordningen om livegenskabets ophævelse, og i sin dagbog gav han udtryk for den skepsis, han følte.⁵⁰ Da de vigtige problemer i forbindelse med *hoveriet* på ny kom til behandling i Statsrådet den 26. april, tog han atter ordet. I et brev til sin søster Louise Stolberg fra 1. juni 1805 fortæller han herom. Efter i skarpe ord at have kritiseret forordningen, Ridderskab og Kancelliet beretter han om Den holstenske Regerings skæbnesvangre trykfejl og siger, at han, som sagen lå, ikke kunne lade være med »at forestille, hvad der i Danmark er sket og her yderligere må ske med de tilsvarende spørgsmål til godsejernes såvel som til bøndernes vel. Og en følge af min tale blev den kommission, i hvilken jeg, den gamle syndebuk, blev anbragt som første medlem«. ⁵¹

I den kgl. resolution af 26. april, hvorved nedsættelsen af *Kommissionen* var blevet påbudt, hed det, at den skulle bestå af to mænd fra Kancelliet, to fra Rentekammeret. De skal udarbejde udkast til en *hoveriforordning* for de adelige godser og klostre, hvori man skal fastsætte undersåtternes rettigheder og pligter med hensyn til hoveri og kørsler, der skal ydes efter kontrakter eller retslig afgørelse.⁵²

Sagen synes at have ligget Kronprinsen stærkt på sinde. Da han den 27. april tilstillede Møsting forestillingen, forsynet med kongens underskrift, ønskede han snarest at få underretning om kommissoriet ang. det nye hoverireglement — udtrykket er Kronprinsens.⁵³ Udnævnelsen af Kommissionens medlemmer skete i et privat brev fra Kronprinsen til Møsting af 1. maj. Det hed heri: »På fredag ønsker jeg, at kommissoriet betræffende hoveriets bestemmelse i Hertugdømmerne forelægges til kongens underskrift. Medlemmerne, som jeg dertil har bestemt, er: Statsminister, grev Reventlow, De som kancellipræsident, konferensråd Hoë og justitsråd Heinzelmann«. ⁵⁴

Omkring begyndelsen af juni var Kommissionen færdig med sit *første udkast*: »Constituenda til en hoveriordning for de adelige godser og klostre« på 52 paragraffer. Det blev sendt til Kancelliet,⁵⁵ som den 8. juni udbad sig de to overretters udtalelse herom. Overretten fandt det velegnet til formålet og havde kun ret uvæsentlige bemærkninger at gøre, bl. a. ønskede man, at tilsigelse i høsten skulle ske dagen før, og i hvert fald skulle der ikke mødes før om eftermiddagen, hvis meddelelse ikke var givet senest kl. 8. Kunne der arbejdes ved lys, f. eks. ved tærskning, skulle arbejdstiden også om vinteren være 10 timer. Nogle hoveripligtige havde lang vej at gå, og de burde have en afkortning.

Den holstenske Regering havde allerede den 4. juni stillet forskellige spørgsmål til Kancelliet om hoveriet. Den udtalte heri, at hvis man i forordningen af 19. dec. 1804 ikke havde bestemt, at hoveri skulle være fastsat i *kontrakterne*, ville det ikke have været så længe, inden undersåtterne på ny ville være kommet i en afhængighed, ikke meget forskellig fra den tidligere. Ikke mindst gennem arveforpagtningskontrakterne havde man på denne måde kunnet virke mod »lovgiverens heldbringende hensigt«, så også de kommende generationer kunne være blevet unddraget den fordel, der var forbundet med friheden. Regeringen har derfor, selv i kontrakter, som undersåtterne havde affundet sig med, undersøgt alle udtryk og søgt at hindre alle vilkårlige krav fra gods-ejernes side.

Det nævnes derefter, at i en kontrakt mellem Amsinck på Schönweide og nogle inderster under ladegården Breitenstein er der afsluttet en kontrakt, som man for nylig har fået kendskab til. Hoveriet heri er formelt ikke ubestemt, men reelt har det alle de skadelige følger, som man ville undgå gennem forbudet mod ubestemt hoveri. Indersterne skal nemlig arbejde 6 dage om ugen for en nærmere fastsat løn, og kun med særlig tilladelse må de søge arbejde andetsteds. Dette

er imidlertid bedre, end når det hedder, at de skal arbejde, når guds-herren behøver dem. Her har de i hvert fald sikkerhed for at have arbejde. Men deres arbejdskraft bliver udnyttet på en helt anden måde end selv ved ubestemt hoveri, og de har ingen mulighed for at få højere dagløn andetsteds. Måske burde man fastslå, at de højst kan forpligtes til 4 dages arbejde om ugen, så de får tid til deres egen bedrift og eventuelt kan udnytte chancen for en højere dagløn andetsteds.

I sin udtalelse om Kommissionens udkast beskæftigede Regeringen sig ret indgående med spørgsmålet om offentlige ægter og arbejder. Den mente, at disse nærmere burde præciseres i forordningen. Afsnit 2, om forpligtelserne overfor godsejerne, var »ligeså heldbringende som fuld-stændigt og afhjælper næsten helt ud de hidtidige desiderandis«, og man havde kun få bemærkninger at gøre. Det understreges bl. a., hvor vanskeligt det er for indersterne med nogen jord at passe deres egen bedrift, når de er forpligtet til dagligt hoveri, og især når deres koner også er det. Gennem sine forslag og bemærkninger søgte Regeringen ligesom at gøre reglerne lidt mere smidige.

Ved behandlingen i Kancelliet blev der udarbejdet skriftlige vota, ikke mindst af Overprokurøren og *Rantzau*. Sidstnævnte mente bl. a., at hvis indersterne havde kontrakt på ubestemt tid, behøvede man ikke opsigelse på eet år, men et halvt år før 1. maj ville være tilstrækkeligt. En bestemmelse herom findes i den endelige forordnings paragraf 12. Til spørgsmålet om hoveri ved bygninger og veje bemærkede han, at det var almindeligt med en forpligtelse til gangdage og spandtjeneste til alt byggeri i landsbyerne, ikke mindst i tilfælde af brand, hvor det ville være uundværligt. Han ønskede udtrykkelig bemærket, at reglerne om arbejdsydelse uden betaling ikke gjaldt inderster og andre, der arbejdede for dagløn. En bestemmelse herom findes i § 25.

Overprokurøren var i sin udtalelse inde på, at man kunne fastsætte 10 år som *minimum for kontrakter* vedr. gårdforpagtning, for inderstkontrakter 5 år. Det burde vel udtrykkeligt nævnes, at hver af godsundersåtterne skulle have et eksemplar af deres kontrakt. Han havde draget lære af sine erfaringer som holstensk godsejer. Eggers mente også, at *arbejdstiderne* burde fastsættes, om sommeren skulle man begynde kl. 5, om vinteren kl. 7. Hviletid 12—2. I høsten så lang tid som muligt og kun een times middag. Til de sidste paragraffer om straf gør han forskellige bemærkninger.

Særlig interesse har hans forslag om tilføjelser til forslaget. Når man er forpligtet til dagligt arbejde, mener han ikke, at man skal have ret til at stille krav om kun at udføre det forud bestemte arbejde og må

i så fald finde sig i at benytte de redskaber, der bliver udleveret. Æn-drer vejret sig i høsten, må folkene ikke vægre sig ved at tærse o. s. v. Arbejder tyendet i hviletiden efter overenskomst med arbejdsherren, har de og ikke gårdmanden ret til den ekstra betaling. Ved faktisk op-sætsighed må arbejdsherren vel som efter de danske love og de nyeste forordninger have en vis moderat *tugtelsesret*, og man må klart og ty-deligt tage stilling til dette problem, som tilhører dagligdagen. En dommer må dog vide, hvad han skal dømme efter. Ligeledes må en hoveripligtig præstere arbejde, uanset om der helt eller delvis er strid derom, og lovene må beskytte arbejdsherren. Han må i sådanne til-fælde have lov til at anvende retmæssige *tvangsmidler*, herunder også militær eksekution uden foregående procedure, men dog under ledelse af en retsperson og selvfølgelig under forbehold af undersåtternes ret-tigheder med hensyn til erstatning. En sådan bestemmelse ville sand-synligvis føre til målet, mens enhver godsejer på den anden side nok vil vogte sig for at rekvirere militær uden grund.

Man mærker i Eggers' bemærkninger en tone af skarphed i indstil-lingen overfor de hoveripligtige, og der kan vel ikke være tvivl om, at hans votum er blevet til under indtryk af de bevægede oplevelser, han selv havde haft nogle få uger før i Holsten. En bestemmelse om, at ar-bejdet skal præsteres uden hensyn til, om der er strid derom eller ikke, findes i den endelige forordning. Derimod nævnes der her intet om militær eksekution.

F. C. Jensen afgav også votum. Han beskæftigede sig især med Den holstenske Regerings bemærkninger. Han er imod, at de hoveriydende skal sørge for redskaber, fordi man derved vil hindre indførelsen af mere bekvemme og fordelagtige redskaber. »Thi bonden ønsker i den henseende for meget at beholde det sædvanlige og vil ikke let indlade sig på noget nyt«. Han mener, at i tilfælde af ulydighed bør forpagt-ningskontrakten ikke vedvare til »tjenesteårets« udløb. Det vil være en opfordring til ulydighed og opsætsighed i resten af tiden. Han ønsker streng indskriden mod opviglere, ikke mindst i betragtning af bøndernes hang til at stå last og brast med hinanden, og det er først i tilfælde af en en så alvorlig forbrydelse, at man med sikkerhed kan vente ophævelse af en kontrakt. »Hvor er her den lighed for kontrahenter, som man har antaget for uomtvistelig efter den naturlige og positive rets hidtidige grundsætninger«? Også på anden måde ønskede han strengere straffe.

Efter at have modtaget de forskellige udtalelser sendte Kancelliet sagen tilbage til Kommissionen med sine bemærkninger, og denne *afgav forestilling* den 4. juli. Det hed heri, at man havde lagt de dan-

ske forordninger af 25. marts 1791 og 6. dec. 1799⁵⁶ til grund for overvejelserne og havde indhentet overretternes og Kancelliets betænkninger. For det almene vel og for den bedste kultur i landet ville det være gavnligst, »om de tidligere livegne, som nu for størstedelens vedkommende, og især i Holsten, har fået overladt gårdene i tidsforpagtning på visse år, kunne få deres steder overladt som ejendom. Men dette mål vil imidlertid kun kunne nåes lidt efter lidt«. Indtil da må man blot sørge for, at tidsforpagtternes kontrakter ikke bliver indgået på betingelser, som er skadelige for landbruget og derfor er imod godsejernes og forpagtternes interesse. I forestillingen gør man iøvrigt opmærksom på, at der i § 20—23 kun er tale om arbejde ved byggeri, ikke ved veje, mens de to præstationer havde været nævnt jævnsides i patentet af 30. april. Det skyldes, at efter Kommissionens opfattelse er der her i virkeligheden tale om kommunale byrder, og der vil derfor ikke være grund til at præcisere dette arbejde i kontrakterne.

Kommissionens forestilling synes at have været kendt i Kancelliet, før den blev underskrevet. Der foreligger i hvert fald fra 3. juli en *betænkning* herom af *Overprokurøren*. De fleste af hans bemærkninger er af mere stilistisk og formel karakter, nogle blev medtaget, andre ikke, kun et par var af en vis betydning. Han mente, at straffen i § 50 for voldelig fremfærd mod godsejeren ikke burde være mere end 1—2 års tugthus, hvilket var en fordobling af den straf, der i § 49 var fastsat for vold mod fogder og forpagtere. Eggers udtalte, at selv om der i Kollegiet måtte være forskellige meninger herom, ville han ikke anmode om en hårdere straf end den nævnte. Som i sin tidligere betænkning mente han, at der i § 53 burde tilføjes en bestemmelse om, at alle eksekutionsmidler — også militære — kunne benyttes for at få folk til at arbejde, uanset om der måtte være strid om hoveriet.⁵⁷

Kancelliets forestilling til kongen blev afgivet den 18. juli. Da Kommissionen allerede havde gjort brug af de tilsendte bemærkninger, fandt man intet at erindre til forordningsudkastet. Derefter følger en bemærkning af *Overprokurøren* i jeg-form — en ret ejendommelig fremgangsmåde — hvori han gentager sit ønske om, at straffen i § 50 kun sættes til 1—2 års tugthus. Kollegiets øvrige medlemmer mente, at straffen burde være på indtil 3 år. Den kgl. resolution fastsatte maksimumstraffen til 5 år.⁵⁸

Hoveriforordningen.

Hoveriordningen for Hertugdømmerne af 17. juli 1805 er yderst omfattende, den indeholder 60 paragraffer, dobbelt så mange som forord-

ningen af 19. dec. 1804. I indledningen understreges det, at efter liv-egenskabets ophævelse kan godsundersåtternes hoveriforhold kun bero på fri overenskomst. De første paragraffer handler om disses forpligtelser til at præstere offentlige ægter og arbejdsydelser. De skal repareres på retfærdig måde, og der skal føres nøje register herover. Er nogen ved kontrakt blevet fri herfor, så må der ikke af den grund lægges større byrder på de øvrige, og iøvrigt skal de mod affindelse overtage deres forholdsvis andel, og fritagelse må i fremtiden ikke finde sted. Det samme gælder for parcellisterne på tidligere hovedgårdsjord.

Hoveri og andre ydelser skal, som bestemt i forordningen af 19. dec. samt i patenterne af 26. og 30. april, være nøje *fastsat* i tids-, arveforpagtnings- og andre overladelseskontrakter, således at man kan undgå al usikkerhed ang. ydelsernes omfang, hoveridagenes antal, ægternes længde og det tidspunkt, hvorpå de kan kræves. *Kontrakter* ang. steder med mere end 6 tdr. jord er i fremtiden ugyldige, hvis de ikke fastsætter varigheden af forpagtningen. Indeholder de bestående kontrakter ikke en bestemmelse herom, skal en sådan tilføjes kontrakten inden 1. okt. 1805. Kan man ikke blive enig herom, skal kontrakten opsiges.

Mindre steder kan ikke bortforpagtes på mindre end eet år, men man kan afslutte kontrakter på længere, ubestemt åremål, med forbehold af at der skal ske opsigelse til 1. maj og med 1/2 års varsel. Kontrakter skal oplæses for undersåtterne i retten og forklares dem af justitiarius, som på kontrakten skal bevidne, at dette er sket, og at den pågældende godsundersåt har tiltrådt denne. Iøvrigt skal alle kontrakter udfærdiges in duplo, og det ene eksemplar, underskrevet af godsejeren eller hans fuldmægtig, overgives til godsundersåtten. Af allerede oprettede kontrakter skal der udleveres bekræftede afskrifter. Alle kontrakter skal indføres i en kontraktbog.

På samme måde som de nuværende familiesteder med jord skal opretholdes, så skal man også ved den fremtidige fastsættelse af hoveriet sørge for, at de hoveripligtige ikke bliver så stærkt tynget, at det går ud over driften af deres jord. Til at undersøge klager over for *hårdt hoveri* skal overretterne udpege to landbrugskyndige. Finder de, at klagen er grundet, så skal der i henh. til deres forslag finde en retslig afgørelse sted. Evt. skal der dog fastsættes en godtgørelse for det hoveri, som måtte falde bort. Hoveri i høst- og såtid skal fordeles således, at de hoveripligtige får den nødvendige tid til at sørge for deres eget markarbejde. Forpligtelse til bygningshoveri gælder kun for de byg-

ninger, som eksisterer ved kontraktens oprettelse, og disse skal nævnes heri. Sådant hoveri skal iøvrigt ydes efter tur, og er der tale om store bygningsarbejder, må hoveriet ikke være så omfattende, at det går ud over de hoveripligtiges egen bedrift.

Ved *kørsel* med bygningsmaterialer, korn m. m. skal der finde fastsættelse sted af den længste afstand, der skal køres. Bliver ægterne kortere, kan der ikke af den grund kræves et større antal. Kørsler og andet arbejde, for hvilke der ikke er fastsat noget tidspunkt, kan ikke forlanges i høst- og såtid, og der kan ikke for en bestemt slags hoveri kræves hoveri af en anden art. Er der lovet hoveri i et vist antal dage om året, kan disse ikke overføres til det følgende år.

De hoveripligtige skal forrette arbejdet med flid, omhyggelighed og troskab, være villige og lydige, og godsejeren og hans folk skal »ved en god behandling under arbejdet søge at opmuntre dem til at opfylde deres hoveripligt«. Der gives nærmere regler for tilsigelse til arbejdet, og det fastslås, at den normale arbejdstid er ti timer, hvori hviletiden ikke er medregnet. I årets korte tid begynder arbejdet ved solopgang og slutter ved solnedgang, og hviletiden er da kun en time. Bor den hoveripligtige mere end en times gang fra arbejdsstedet, skal arbejdstiden afkortes med den tid, som det udover to timer tager at komme frem og tilbage.

Til arbejdet skal de hoveripligtige medbringe de nødvendige arbejdsredskaber, og de, der kommer med dårlige redskaber eller udfører arbejdet på uforvarlig måde, skal bortvises, betale bøder og møde en anden dag i stedet. Til arbejdet skal der sendes duelige folk, og der betales bøde, hvis de ikke indfinder sig til tiden. Der foreskrives endvidere forskellige *straffe* for dem, der er ulydige eller måske endda hidser op til modstand eller går over til håndgribeligheder overfor gods-ejeren. I sidstnævnte tilfælde kunne der som nævnt idømmes straf på indtil fem års tugthus. På den anden side var mishandling af godsundersåtterne og deres folk også strafbar.⁵⁹

Hoveriordningen ændrede vel ikke væsentligt de bestående forhold, således som de var etableret ved hovedforordningen af 19. dec. og de senere patenter, men dens store værdi lå i, at *alle forhold* mellem gods-ejer og undersåt nu skulle være nøje *fastsat*, så at gårdmænd og inderster altid kunne være helt klar over deres forpligtelser og rettigheder. Der kan ikke være tvivl om, at det er Chr. D. Reventlow, der mere end nogen har sat sit præg på denne forordning. I feb. 1788 havde han til Landbokommissionen udarbejdet en stor betænkning, og det var ham, der i væsentlig grad havde andel i udformningen af den *danske for-*

ordning af 25. marts 1791.⁶⁰ Så at sige alle paragrafferne herfra er ordret eller med mindre ændringer gået over i hoveriordningen for Hertugdømmerne.⁶¹

Der mærkes også nogen indflydelse fra forordningen af 6. dec. 1799,⁶² men denne har ikke spillet nær den samme rolle som den ældre, vel især fordi den giver mere detaljerede bestemmelser om hoveriet og derfor ikke kunne tilpasses forholdene i Slesvig og Holsten, hvor der ikke efter nyindretningen var så meget regulært hoveri som i Kongeriget; det meste arbejde var en slags tvungen dagleje. Den nye forordning bærer ligesom den af 1791 præg af Reventlows ønske om at gøre ret og skel til begge sider. Han vil beskytte hovfolket og fastslå, at ingen må yde mere hoveri, end at han kan passe sin egen bedrift. Der gives klare regler for arbejdet og dets udførelse, mens der på den anden side også kræves ordentligt arbejde og anstændig opførsel.

I sit brev til søsteren siger *Reventlow* om den nye forordning, at han havde påtaget sig at gøre, hvad han kunne, for at opretholde roen, »som man havde sat på spil hos jer«. Han »håber til Gud, at man om nogle år hos jer vil takke mig, således som man nu gør det i Danmark, og at man lige så lidt vil glemme Hoë, som man her i disse sager har glemt Colbjørnsen. Jeg taler ikke gerne om mig selv, men i denne sag tror jeg, at hvor I behøver en upartisk dommer mellem parterne, og hvor I behøver en mand, som forstår at gennemføre en prøvet plan med fasthed, der kan ingen bedre end jeg råde jer. Søg derfor, kære søster, og du, kære Stolberg, at berolige dem, der er urolige, jeg mener det godt med jer allesammen, og selvom jeg tror, at jeg i denne sag har udmærket viden og erfaring, så ved jeg vel, at Gud alene giver fremgangen, men at han giver den til dem, der tror på ham. Sagen er dårlig indledt, for man ender med det, hvormed man skulle være begyndt. Men da man heldigvis er blevet enig om hoveriet på de fleste godser, eller hoveriet er helt ophævet på dem, så håber jeg, at de dårlige følger, som ikke ville kunne forebygges ved hensigtsmæssige midler, kun rammer dårlige godsherrer og undersætter som Hessenstein pp. Nu har jeg udøst hele mit hjerte for jer. En tid vil der blive skreget af aristokrater og sansculotter, men de vil vel blive trætte af at skrike, når alt som her kommer ind på det rette spor«.⁶³

Uroen klinger ud.

Endnu på denne tid var der dog vanskeligheder rundt om på godserne. Fra Glückstadt holdt *Brockdorff* Møsting underrettet om begivenhedernes gang. Han var glad ved patentet af 26. april, men var klar

over, at der endnu ville komme mange klager til København. De gårdmænd, som går af, får i almindelighed i stedet for aftægt gratis bolig og kålgård, en ko med græsning og 200 pund hø samt 1500 pund strå, brændsel og 4 tdr. korn. Selvom det var en rigelig affindelse, var der dog mange, som ikke ville tage imod den, og de mente, at uanset de var over 60 år, måtte godsherren forpagte gården til dem. Mange inderster krævede at få 6 tdr. land uden at ville give eller yde noget derfor.⁶⁴ Senere siger han, at det rigtigste ville have været, om man til at regulere forholdene i forbindelse med livegenskabets ophævelse havde nedsat en stående *kommission*, sammensat af to retskyndige og to landbrugskyndige mænd. Mange steder har det været muligt for kommissionerne at få et forlig i stand, og andre steder er man umiddelbart efter kommissionens afrejse nået frem til et forlig, så Regeringen ikke har behøvet at træffe afgørelsen.

Særlig vanskelige har forholdene været på *Sierhagen*, der ejedes af den von Thienen, som havde fået Chr. D. Reventlow til i sin dagbog at tale så trist om gerrighedens last. Efter en kommissionsafgørelse havde undersåtterne fortsat som før indtil udgangen af maj. Men pludselig havde de nedlagt arbejdet og afholdt andre fra at udføre det. En ny kommission blev afsendt, og de 6 hovedmænd var blevet dømt 3 eller 6 måneders »Karrenstrafe«, andre til fængsel på vand og brød. Brockdorff håbede, at urostifterne og opviglerne herved var blevet betaget modet. På *Kletkamp* var indersterne i og for sig tilfreds med kontrakterne, ville også opfylde dem, men »underskrive ville de ikke, fordi den så var forpligtende, og nu var de jo frie folk. Hvad skal man gøre med sådanne forrykte hoveder? Den store enfoldighed hos mange misbruges kun alt for let af andre«.⁶⁵

Sidst på året 1805 kom overretsråd *Feldmann* ind på disse stridigheder mellem godsejere og inderster. Der havde været et møde på Gottorp mellem herren til Behrensbrook og 20 inderster ang. kontrakter. Man kunne ikke blive enige. »De ønskede«, skrev Feldmann, »hellere at blive fodret som slaver end at erhverve deres underhold som frie folk, de er endnu ikke modne til friheden, og først i tidens løb kan man vente deres forbedring«.⁶⁶

På baggrund af disse bitre og hårde ord fra Gottorp er det mærkeligt at møde de nøgterne og besindige udtalelser i brevene fra *Brockdorff*, fra den mand, som i 1797 havde fået så skæbnsvanger indflydelse på den vigtige afgørelse, som dengang skulle træffes, måske den vigtigste af alle de mange, der blev truffet. Han havde været Ridderkabets og sin onkels svorne mand. I 1805 var hans syn nok ændret,

han var stadig en af Ridderskabets mænd, men tænkte også som statens tjener. Da der i dette år var tale om at ophæve Landretten, skrev han til Møsting: »i den nyere tid er der unddraget godsejerne så meget, at man må lade dem beholde dukken og ikke give anledning til, at de rejser bort og slår sig ned i Mecklenburg. Det er sandelig ingen fordel for landet, hvis godserne kommer i hænderne på forpagtere og købmænd, der betragter dem som varer, undersåtterne anses kun som en last og en byrde, hvem der kun gives det allernødtørftigste«. ⁶⁷

Det sidste brev fra Brockdorff til Møsting om urolighederne i Holsten er fra 18. juni, da han skrev, at udnævnelsen af en særlig kommission nu ikke mere var aktuel. De største vanskeligheder var overvundet, og nu vil alt efterhånden trække sig i lave. »Når bare tiderne ville blive noget bedre. Men når rug, som nu, koster 7 rdl., så kan daglejereren, som skal ernære en stor familie eller sygelige forældre, ikke underholde disse med en dagløn på henholdsvis 10 til 16 sk.«. På nogle af de godser, hvor kommissionerne har været, er godsejerne gået med til at overlade dem en vis kvantitet korn for den reducerede pris af 4 rdl. pr. td. rug. ⁶⁸ Endnu i aug. kunne Den holstenske Regering dog indberette, at stemningen i øjeblikket var således, at undersåtterne ikke ville underskrive kontrakter. I okt. blev der også givet tilladelse til at forlænge fristen i patentet af 26. april til 1. jan. ⁶⁹ Da Regeringen den 26. juni 1806 indsendte fortegnelsen over familiesteder til Kancelliet, kunne man oplyse, at nu var det forbi med alle stridigheder i forbindelse med de livegne, der først nu var blevet fri, og at kommissionsprotokollen forlængst var tilstillet Kancellipræsidenten. ⁷⁰

Fattiglov og tyendelov.

Kampen om livegenskabets ophævelse var ved at være til ende. Tiden fra 16. jan. 1795 til sommeren 1805 er set under historiens synsvinkel måske kun en kort tid, men i hvert fald lang nok til, at vilkårene for bønder og inderster på godserne i Østlesvig og Østholsten helt blev ændret.

Forordningen om livegenskabets ophævelse var den mest betydningsfulde af de store reformlove, der blev gennemført i disse år. Men mange andre og vigtige love ændrede vilkårene. Militærloven af 1800 var direkte foranlediget af kampen om livegenskabets ophævelse. Den store og vigtige *retsforordning* af 19. juli 1805 bragte godsjurisdiktionerne under en vis kontrol og sikrede juridisk uddannede mænd i de vigtige stillinger som justitiarer. ⁷¹ Også denne reform var en naturlig følge af de nu helt ændrede forhold på de adelige godser.

Under drøftelserne om livegenskabets ophævelse var der to spørgs-

nål, som ofte var blevet draget med ind i overvejelserne, og som hang nøje sammen med hele dette problem, en ny *fattiglov* og en ny tyendelov. Samtidig med at spørgsmålet om afskaffelsen af livegenskabet blev behandlet i Kancelliet og i overretterne, var man også ved at udforme den nye fattiglovgivning,⁷² og derfor udelod man i forordningen af 19. dec. alle problemer, som havde relation dertil. Først i 1808 kom der et resultat ud af dette arbejde, idet patentet af 23. dec. 1808 gav nærmere regler for det vanskelige spørgsmål om, hvor de fattige skulle forørges.⁷³

Spørgsmålet om en ny *tyendelov* var ikke blot aktuelt i Slesvig og Holsten. Også andre steder ønskede de adelige godsejere at få nye ordninger. I 1798 var der på den østpreussiske landdag stillet forslag om en forbedring af tyendeloven fra 1769, og i 1801 blev man færdig med et projekt, der også omfattede Litauen.⁷⁴ I Sachsen anmodede stænderne i 1799 om ændringer i tyendeloven, og 1804 blev der udarbejdet udkast til en ny tyendeordning.⁷⁵

Den 22. feb. 1804 kunne *Den Fortw. Deputation* under henvisning til Kancelliets skrivelse af 27. juni 1797 indsende et forslag til en ny tyendelov. Dette spørgsmål var flere gange blevet behandlet på Deputationens møder, og *Fritz Reventlow* havde gjort et stort forarbejde til forslaget. Til grund herfor havde man lagt forskrifterne i den preussiske lovbog, hvilket vil sige den almindelige landret af 1. juni 1794. I en af paragrafferne ønskede han en tilføjelse om, at godsejerne skulle have *tugtelsesret*, både overfor tjenestefolk og daglejere. Landråd von Thienen mente ikke, at Kancelliet ville medtage en sådan bestemmelse i tyendeloven, men ønskede den indsat i forordningen om livegenskabets ophævelse, da det i øjeblikket var nødvendigt at have tvangsmidler over daglejerne. Rantzau på Rasdorf sluttede sig til denne opfattelse, mens Blome på Salzau var af samme mening som Reventlow. Der blev derefter — vel af Schrader — udarbejdet et udkast. I dettes § 26 hed det, at husbonden ikke måtte slå det voksne tyende. Senere blev det, efter vedtagelse i *Den Fortw. Deputation*, ændret til, at husbonden, når han også var øvrighed, kunne ikende korporlig eller anden straf for manglende flid og opsætsighed.⁷⁶

I Kancelliet udarbejdede *Eggers* et *lovudkast* på ikke mindre end 211 paragraffer. Der var ikke heri nogen direkte bestemmelse om tugtelsesret. Det blev trykt og sendt til høring, og Regeringen i Glückstadt udtalte den 3. juli 1804, at en sådan forordning ville gribe så dybt ind i vidt forskellige forhold, at man ikke gerne ville afgive betænkning straks. Den kom da også først — den 3. dec. 1811.⁷⁷ En ny tyendelov blev udstedt meget senere, den 25. feb. 1840.

Det praktiske reformarbejde 1797—1805

GÅRDMÆNDENE

Reformerne i Nordslesvig og Angel.

Ved nytårstid 1797 var reformarbejdet i Nord- og Mellemslesvig næsten afsluttet, i de to anglerdistrikter var der nu kun livegenskab på seks godser,¹ hvoraf flere dog var ret store. Det var Ballegård, Skovbølgård og Fresenhagen i 1. anglerdistrikt, Buckhagen, Rundhof og Roest i 2. anglerdistrikt. Det varede kun få år, inden livegenskabet også her var en saga blott. *Ballegård* blev nedlagt i 1798, hovedgårdsjorden udparcelleret i et meget stort antal parceller, hvoraf mange var små. Bønderne blev selvejere, og hoveriet forsvandt. Der skulle gives en »købeskilling«, som dog ikke skulle indbetales, men forrentes med 4 pct. Desuden blev der ydet en årlig canon. Det var beregnet, at reformen skulle forøge indtægterne fra 2303 rdl. til 3481 rdl.²

På *Skovbølgård* var reformerne begyndt ret tidligt,³ men først 1799 gennemførtes en udparcellering. Året efter fik alle gårdmændene ejendom og blev befriet for livegenskabet. Foreløbig reserverede man sig hoveriet fra kådnerne, men i 1804 fik også disse selveje.⁴ På *Fresenhagen* blev livegenskabet ophævet 1797, og gårdmændene fik deres steder i arv og eje. Kun nogle få parceller blev udskilt. Der er den særlige interesse ved reformen på denne gård, at de livegne her ligefrem måtte købe deres frihed. Det hed, at godsejeren afstod og solgte »den ham som besidder af det adelige gods Fresenhagen tilkommende ejendom over den hidtidige livegne«.⁵

De tre *angelske gårde*, som ved begyndelsen af 1797 endnu havde livegenskab, var nogle af de største godser i Sønderjylland. Buckhagen havde 16 plove, Rundhof og Roest 41 og 29. På *Buckhagen* fik undersåtterne frihed og ejendom i 1799. Foruden købeskilling, der blev forrentet med 4½ pct., skulle der betales canon. De frigivne havde visse, nøje fastsatte arbejdsforpligtelser overfor hovedgården, men der skulle ydes betaling herfor. Det bestemtes i den omfattende plan for reformen, at de, der ved ophævelsen var gamle, svage og trængende, livegne såvel som frie, skulle, om det var nødvendigt, have deres underhold fra stamgården og ikke falde fattigkommunen til last. Bortløbne livegne kunne

ikke »i noget tilfælde få andel i besiddelsen af de steder, som deres forældre eller slægtninge nu får tildelt«. Dette gjaldt også i tilfælde af, at besidderne døde.⁶

På Buckhagen havde man udparcelleret en del af hovedgårdsjorden. I 1803 var der 16 parcellister med 159 tdr., mens der lå 573 tdr. under hovedgården, 165 tdr. under en ladegård. På *Roest* udskiltes 34 parcellister med 441 tdr. 206 tdr. forblev ved gården, mens en ladegård havde 223 tdr.⁷ Iøvrigt var der ret stor lighed mellem de to operationer, idet godsejer Motz på Buckhagen som godsinspektør på *Roest* havde ansvaret for reformen på sidstnævnte gods, som Carl af Hessen havde erhvervet i 1797. Motz' plan for *Roest* blev forelagt bønderne i juni 1798, og den havde gyldighed fra 1. maj 1799. Undersåterne fik selveje, skulle betale bygninger, beslag m. m. efter taksationsværdi, yde canon af jorden. De var som på Buckhagen forpligtet til at yde et vist, fastsat arbejde mod betaling.⁸

Endnu i 1796 greb man på *Rundhof* med stor energi ind overfor de livegne, der ville desertere.⁹ Ejeren, landråd von Rumohr, havde haft alle slags betænkeligheder ved at ophæve livegenskabet.¹⁰ Da han var død, besluttede hans enke at gennemføre reformen, at udparcellere godset »på slesvig-holstensk måde«, for at anvende Thaers karakteristik af operationen.¹¹ I 1799 blev der udskilt 57 parceller med ialt 1011 tdr., mens der kun blev 539 tdr. tilbage under hovedgården, 325 tdr. under ladegården Drylt.¹²

Fra 1. maj 1800 blev alle undersåterne frie, hoveriet forsvandt ligeledes, bortset fra at kådnerne i 5 år skulle arbejde 3 dage om ugen for dagleje.¹³ Bønderne fik selveje, bygninger m. m. skulle betales efter taksation, og der skulle præsteres en årlig canon. Hver af de 37 gårdmænd fik 60 heidscheffel jord, de store kådnere 12, de små 6. Desuden fik de lejlighed til at købe yderligere jord. Efter den beregning, der blev foretaget i 1799, skulle de samlede årlige indtægter blive 9767 rdl.,¹⁴ mens forpagteren, den kendte landmand F. J. K. Reiche, havde betalt 7000 rdl. i forpagtningsafgift.¹⁵

Fra 1. maj 1800 var så at sige alt livegenskab på de private godser nordfor Slien forsvundet.¹⁶ Alle steder var der indført selveje eller *arveforpagtning*, og en stor del af *hovedgårdsjorden* var blevet *udstykket* til godsernes bønder eller til andre. Ubetalt arbejde for godset var så godt som afskaffet, i hvert fald for gårdmændenes vedkommende.

Her havde reformerne imidlertid allerede ved begyndelsen af 1797 været vidt fremskredet. Der var sådan set ikke sket andet, end at de sendrægtige og de lidt mere skeptiske nu havde fået fuldendt det, som

de fleste af deres kollegaer forlængst var færdige med. En langvarig udvikling var endt. Rundt om var der vendt op og ned på de gamle forhold, de mange parcelleringer må sine steder have medført, at uden-sogns folk er kommet til, tit vel fra områder, hvor der altid havde været frie bønder, folk der måske havde lidt mere anseelse end godsets egne bønder, mærket af århundreders livegenskab. Man kan ikke helt gøre sig fri af den tanke — der her kun er nævnt som en mulighed, endnu ikke undersøgt — at parcelleringerne og måske også andre forhold i forbindelse med reformerne i Angel kan have medført ændringer i de demografiske forhold, som kan være en medvirkende årsag til det *sprogskifte* i Mellemslesvig, først og fremmest i Sydangel, som satte ind i årene før 1800. Den gennemgribende ændring i godsernes struktur og det begyndende sprogskifte er i hvert fald nogenlunde samtidige.

Udviklingen på Svans og i Dänischer Wohld.

Gennem århundreder havde Slien været sprogrænse. Om ved 1797 var det også klart, at der nord og syd herfor var stor forskel i udviklingen indenfor landbruget. I Svans var der kun sket reformer på tre af godserne. Det var endnu uafgjort, om udviklingen her skulle følge de samme linier som nordpå, eller om man evt. skulle gå ad de samme veje, som de holstenske godsejere netop nu var ved at slå ind på, tidsforpagtning og bevarelse af hovedgårdsmarkerne, der eventuelt blev delt op på flere ladegårde.

I de tre adelige godsdistrikter i den sydlige del af Slesvig — Svans, 1. og 2. Dänischer Wohld — er det muligt med nogenlunde sikkerhed at skildre udviklingen, således som den forløb før og efter 1. jan. 1797. Forholdene var ofte ret udviklede, og selv på det enkelte gods kunne ejendomsforholdene være yderst brogede. Selvom tidsfæste var det almindeligste på et gods, var det ofte således, at enkelte ejendomme var i arveforpagtning, ja måske endda havde været det før reformerne. Det gjaldt meget hyppigt kroer og møller m. m., men i nogle tilfælde også almindelige landbrugsejendomme.¹⁷

Skal man have en fuldstændig oversigt, der klarlægger problemerne i alle enkeltheder, må der selvfølgelig tages hensyn til dette forhold.¹⁸ Her gælder det imidlertid kun om at få en redegørelse for, hvorledes linien i udviklingen var, og det afgørende vil da være en klarlæggelse af, om det enkelte gods valgte den ene vej eller den anden. Den følgende oversigt¹⁹ vil give et indtryk af udviklingen. Foruden antallet af godser er disses plovstal også anført, selvom de kun giver et yderst upålideligt indtryk af godsernes størrelse. Der var sket mange ændringer

siden landsmatriklens udarbejdelse for halvandet århundrede siden, i visse tilfælde havde man søgt at føre plov tallene ajour, men disse bestræbelser havde dog været ret tilfældige, og udviklingen i de senere år, omlægninger og oprettelser af nye ladegårde, havde gjort forholdene yderst kompliceret, ja det kan være vanskeligt nok at fastslå, hvilke godser der egentlig har været. Selv inde i Rentekammeret kunne man ikke finde ud af disse vanskelige spørgsmål.²⁰ I de følgende oversigter er der foretaget en ajourføring af plov tallene, så vidt det har været muligt. Hvor upålidelige disse angivelser end er, vil det dog være forsvareligt at anvende dem til at få en oversigt over hovedlinierne i udviklingen.²¹

Oversigt over, hvorledes ophævelsen af livegenskabet blev gennemført på Svans og i Dänischer Wohld.²²

		Ejendom og arvefæste		Tidsfæste	
		Antal godser	Plove	Antal godser	Plove
Svans før	1/1 1797	3	64	0	0
Svans efter	1/1 1797	6	139	9	99
Dänischer Wohld før	1/1 1797	5	38	2	29
Dänischer Wohld efter	1/1 1797	1	13	18	234
		Ialt: 15	Ialt: 254	Ialt: 29	Ialt: 362

Det eneste gods i Dänischer Wohld, hvor der efter 1. jan. 1797 blev indført arvefæste, var Bülck, som havde 8 arveforpagtere, heraf de 4 ganske små.²³ Gårdene var overført til et andet gods.²⁴ Her helt mod syd var der to godser, Altenhof og Vindeby, som før 1797, men dog så sent som i 1795 og 1796, havde ophævet livegenskabet, men således at bønderne kun fik tidsforpagtning.²⁵ På Knoop²⁶ og Noer²⁷ var hoveri ophævet, men uden afskaffelse af livegenskabet.

Ser man på udviklingen i den sydlige del af Slesvig, er denne klar. På Svans er der før 1797 ikke ret mange godser, der har gennemført reformen, men hvor det er sket, har man indført ejendom eller arvefæste. Efter 1797 benytter man begge fremgangsmåder. Tager man efter plov tal, er ejendom og arvefæste dominerende — 203 mod 99 — ser man på antallet af godser er der ligevægt. Svans hørte struktur-mæssigt sammen med de sydlige godsområder, her var der, som i Holsten, meget store hovedgårdsmarker, og bondejorden var i forhold

dertil af mere beskedent omfang. Men hvad reformerne angår, er Svans et *blandingsområde*, her følger man både syden og norden. Ligesom i Angel gennemføres der her reformer med ejendom eller arvefæste også efter 1796.

Anderledes i *Dänischer Wohld*. Før 1795 var der ved ophævelsen af livegenskabet her kun givet arvefæste eller ejendom, men kort efter begyndte *tidsfæstet* at vinde indpas, indtil 1797 var det gennemført fire steder, på to af godserne uden at ophæve livegenskabet. Og fra 1797 er ændringen i indstillingen ganske klar. Bortset fra et enkelt gods, hvor forholdene var af en ganske særegen karakter, har man benyttet tidsfæstet, ofte uden at ophæve livegenskabet. I *Dänischer Wohld* var der ialt 6 godser med arvefæste eller ejendom, 20 med tidsfæste — 51 plove mod 263. Her som i Svans sker der en ændring i indstillingen i begyndelsen af 1790'erne, den begynder før end i Svans, og da den nye opfattelse først har vundet indpas, bliver den næsten eneherkende. I *Dänischer Wohld* er forholdene mere som i Holsten end som i Svans, for ikke at tale om Angel og Nordslesvig.

Arveforpagtning i Holsten.

I Holsten var livegenskabet blevet ophævet på enkelte godser, idet disse som regel var blevet udparcelleret, og bønderne havde fået ejendom eller arvefæste. Omkr. 1791 begyndte man at gennemføre reformer af en anden art, afløsning af hoveri og indførelse af tidsforpagtning. Denne bevægelse bredte sig hurtigt. Gennemgår man de mange forpagtningskontrakter og det andet materiale fra årene lige før eller lige efter livegenskabets almindelige ophævelse, tegner der sig et klart billede af, hvorledes forholdene havde udviklet sig i det sydligste her-tugdømme. Der var en del, som ikke var blevet færdig med deres reformvirksomhed til 1. jan. 1805, men de fleste havde dog fået kontrakterne bragt i nogenlunde orden. Dette betød dog *ikke*, at *livegenskabet* blev ophævet. Der er en del eksempler på, at man tog dette skridt samtidig med nyordningens indførelse, men det almindelige var, at tidsforpagterne forblev livegne, og først forordningen af 19. dec. 1804 gjorde dem fri. Det samme gjaldt iøvrigt også for en betydelig del af de bønder, som i disse år efter 1796 blev tidsforpagtere i *Dänischer Wohld* og på Svans.

Selvom tidsforpagtningen var det normale i Holsten, er der dog også her eksempler på, at man efter jan. 1797 har gennemført arveforpagtning, nu og da også parcellering.²⁸ Partielle reformer af denne art fandt bl. a. sted på Oevelgönne, Hoisbüttel og Rasdorf.²⁹

På det lille gods Wintershagen — udskilt fra Oevelgönne — var der kun to gårde, og disse havde fået arveforpagtning, tilsyneladende uden at der havde fundet en formel ophævelse af livegenskabet sted. Godsejeren reklamerede i hvert fald i 1802 en datter fra en af disse gårde. Hun skulle tjene i mejeriet. Da hun ikke ville adlyde ordren, blev hun idømt 3 × 24 timers fængsel. Hun klagede til myndighederne, og Regeringen i Glückstadt udtalte, at en arveforpagtningskontrakt med ret til at sælge ejendommen var uforenelig med livegenskabets vigtigste og væsentligste forpligtelser. Den forestående ophævelse af livegenskabet har vel også været medvirkende til oprettelsen af kontrakterne, og dette forhold må ligeledes tages i betragtning. Ved sin afgørelse fulgte Kancelliet Regeringens indstilling. Livegenskabet måtte anses for at være ophævet, og hun kunne frit tjene, hvor hun ville.³⁰

På enkelte større godser blev der dog gennemført reformer, hvor man nogenlunde gik frem efter de ældre retningslinier. På *Perdoel* og det dertil hørende Schönböken foretog *Bokelmann* store forandringer, jorderne blev udskiftet, gårdene udflyttet, nye ladegårde oprettet. Omkr. 1801 blev hoveriet ophævet, gårdmændene havde foreløbig fået deres gårde i forpagtning på eet år, 1805 og lidt senere fik bønderne i Belau og Ruhwinkel arveforpagtning.³¹ Bokelmann havde jo altid været tilhænger af moderate reformer, og han udtalte i 1803, at arveforpagtning ville være »mest i overensstemmelse med den allerhøjeste hensigt at gøre undersåtterne lykkelige«.³²

På *Schulenburg*, der ejedes af den »demokratiske« Nicolaus von Luckner til Blumendorf, blev livegenskabet ophævet 1801, og alle de tidligere livegne fik boliger og land i arvefæste. Bygninger og inventar blev takseret, og summen blev stående som 1. prioritet, der skulle forrentes med 4½ pct. Af jorden betaltes en canon på 4 rdl. pr. td. boniteret land. Den skulle for fremtiden dog fikseres efter kornpriserne, nemlig gennemsnittet i de sidste 15 år før leveringstiden. På grund af undersåtternes dårlige forhold gav godsejeren i sin levetid dog afkald på en forhøjelse af canon.³³

På *Schönweide* fik gårdmændene arveforpagtning i 1801 og følgende år af Amsinck, ladegården Treufeld blev fordelt på 7 parceller.³⁴ På *Wulksfelde* var der i 1805 ialt 17 parcellister, 4 på jord fra hovedgårdsmarken, resten bosat på bondejord.³⁵

Tidsforpagtning.

Selvom der også kan være blevet oprettet arveforpagtningssteder enkelte andre steder, er det dog kun på et ganske forsvindende antal godser i Holsten, at denne besiddelsesform er blevet indført efter 1797. Næsten alle gårdmændene i Holsten blev tidsforpagtere, *kontrakternes varighed* kunne være stærkt varierende, fulgte vel ofte rotationsperioden. Der var forpagtninger på et eller to år, men det var dog kun i en overgangstid, der af begge parter skulle bruges til at høste erfaringer. Indenfor det enkelte gods kunne forpagtningens varighed undertiden være forskellig fra gård til gård, på Bothkamp var der tidsfæste på både 4, 5, 6, 7, 8, 10 og 13 år.³⁶ Det var dog sjældent, at der var tale om tidsfæste på mere end 10 år, og det livsfæste, som blev indført på Lemkuhlen, var vist ganske enestående.³⁷ Da man i 1790 overvejede, om man på det gråstenske gods Kelstrup skulle gennemføre tidsfæste eller arvefæste, foreslog man at forsøge arvefæste på tid, nemlig 96 år. Hertugen mente, at en sådan fremgangsmåde ville forene fordelene ved tids- og arvefæste, men var dog af den opfattelse, at i stedet for 99 år, som var almindeligt i England, ville 50 eller 60 år være mere passende. Han ville dog gå med til et længere åremål, men ikke ud over 100 år. Forpagtning på 96 år blev da også gennemført i 1791 på nogle af gårdene.³⁸

Den mest tyngende forpligtelse for tidsforpagteren blev selve *pengeafgiften*, der var stærkt varierende.³⁹ Det skyldtes nok i nogen grad, at der var godsejere, som stillede krav, der gik så vidt, at gårdmændene måtte betale det yderste, de formåede, mens andre var mere moderate og mente, at det også lå i deres interesse, at gårdmændene fik anstændige levevilkår. Det er imidlertid vanskeligt at bedømme størrelsen af afgifterne. Tønderne var fra gammel tid ikke lige store, og det var ikke alle steder, man benyttede den tønde på 260 □ roder, som blev normen ved skattetaksationen i 1803 og 1804. Hertil kom, at der sædvanligvis ikke var tale om boniterede tønder, og jordens godhed var yderst forskelligt fra sted til sted.

Den principielle indstilling overfor tidsfæstet.

For den strømkentring i udviklingen, der fandt sted i begyndelsen af 1790'erne, har den begyndende ændring i indstillingen overfor problemkomplekset parcellering — arvefæste — tidsfæste uden tvivl været af betydning. Den udenlandske og ikke mindst den hjemlige litterære diskussion har sikkert været med til at præge godsejernes opfattelse og dermed deres handlinger.

Det var dog således, at de fleste litterater, og ikke så helt få af administrationens mænd, stadig var overbevist om, at *udparcellering* og ikke mindst *arvefæste* eller ejendom var ønskeligt. I sin beretning fra rejsen i Holsten kom *Thaer* også ind på spørgsmålet. Han skildrer tidsfæstet, men vil ikke mene, at det er bedst »for helheden og for den enkelte«. Han er tværtimod mere stemt for, at gårdene eller parceljerne gives til arv og eje mod en købesum og en canon, bestemt af en tiårs gennemsnitspris på korn, men dertil kræves mere velhavende og oplyste landmænd, end der findes i de egne, hvor »livegenskabets mørke nat« har hersket for kort tid siden. Om 30 år vil der være folk nok, som kan klare arvefæstet.⁴⁰ Hos *Michael von Essen*, kommitteret i Rentekammeret, var der ingen tvivl i sindet. I 1803 skrev han: »Der er slet ingen grund til at drøfte spørgsmålet om de adelige godsers udstykning, thi alle sagkyndige vil vel, hvad dette punkt angår, være enige om, at en sådan bør fremmes mest muligt på grund af den dermed følgende bedre kultur, forøgelse af befolkningen osv.«.⁴¹

Enigheden hos »de sagkyndige« var nu ikke så stor, som von Essen mente. Den faktiske udvikling i Hertugdømmerne taler her sit klare og utvetydige sprog. Og et par udtalelser af virkeligt sagkyndige, udtalelser der vel ikke er beregnet for offentligheden, men for godsejere, fortæller, hvorledes de fleste *praktiske landmænd* så på sagen. I 1796 begyndte man at overveje livegenskabets ophævelse på Loitmark, og forvalter *Bladt* udtalte da i en redegørelse, at han ønskede ophævelsen, som er retfærdig og kristelig i den nuværende tid, men han kan umulig være enig med dem, der ønsker fuld ejendom til bønderne. Det vil være en rosværdig og prisværdig beslutning hos rige godsejere, for hvem det ikke kommer an på nogle 1000 rigsdalere, men ved de nuværende høje priser kan der ikke tænkes på bare en tålelig betaling fra undersåtternes side, og de fleste godsejere vil ikke kunne gå denne vej uden at lide den største skade, for mange, der ikke er millionærer, vil det ganske simpelt være umuligt. Det ville være mod ret og billighed at forlange af godsejerne, at de skal give deres frigivne bønder ejendom, da disse under de nuværende forhold ikke kan give halvdelen eller en trediedel af den værdi, som jord, bygning og beslag har, ej heller stille sikkerhed derfor. Og iøvrigt er ejendom heller ikke nødvendig, mange forpagtere er blevet rige folk.⁴²

Buchwald på Fresenburg udtalte sig lidt senere endnu skarpere i en skrivelse til Hertugen af Augustenborg. Han kan ikke forstå den økonomiske politik, man hidtil har ført på de gråstenske godser, ikke mindst afløsningen af hoveriet. Det skete kan ikke ændres, »men Gud

ske tak og lov, at det ikke er kommet videre med dette onde. At andre godser på egnen har gjort det, at det Kgl. Kammer har bortskænket statens besiddelser, giver ikke en fornuftig landmand grund til også at borttødsle, hvad der er hans«. ⁴³

Når der i begyndelsen af 1790'erne skete et brud i den hidtidige udvikling, når *eksemplet* fra Rixdorf og andre godser blev efterfulgt af så at sige alle, var det vel nok, fordi man trods tvivl i begyndelsen ⁴⁴ blev klar over, at den her valgte vej var farbar. Og det blev hurtigt indlysende for enhver, at den gav betydelige fordele. Det var lettere at gennemføre en sådan reform, idet den ikke medførte så vidtgående forandringer, ikke krævede så omfattende forberedelser. Den kunne også, hvis man ønskede det, virkeliggøres i flere tempi, og den forudsatte ikke livegenskabets ophævelse, så man kunne stadig bevare et vist hold på undersåtterne. Måske gav den ikke i øjeblikket så store økonomiske fordele som en heldigt gennemført parcellering og overdragelse af bondejorden i arvefæste, men på den anden side kunne det efter de mange udparcelleringer af domæner og herregårde, ikke mindst i Slesvig, måske være svært at få parcellerne solgt på de vilkår, man ønskede. ⁴⁵

En *tidsforpagtning* uden udstykning kunne jo nok gøre det svært at skaffe den nødvendige arbejdskraft, men erfaringen viste, at det kunne gøres, når man sørgede for at have et tilstrækkeligt antal inderster, og gårdmændene blev forpligtet til arbejdsydelser. Det mest afgørende var dog, at man ved tidsforpagtningen ikke gav afkald på retten til fuldt ud at disponere over bondejorden, man blev ikke som ved arveforpagtningen bundet og bastet i al fremtid, kun i et vist spand af år. Når forpagtningen var udløbet, kunne vilkårene ændres, afgiften forhøjes, arbejdskravene ændres. Man var fuldt ud herre over sin jord. Ikke mindst for fideikommisindehaverne har dette moment spillet en rolle. Cai Reventlow nævnte i 1805, at han ikke kunne give bønderne ejendom, fordi hans godser var fideikommis'er. ⁴⁶

Vigtigst af alt var dog den almindelige *økonomiske udvikling*. Priserne på landbrugets varer var opadgående, og godserne blev betalt med større og større priser. Man behøvede ikke at være nogen stor økonom for at forstå, at om nogle år eller årtier ville formodentlig både købesum og canon have en mindre realværdi, at set i fremtidens perspektiv ville det salg, som måske i øjeblikket kunne synes at være fordelagtigt, vise sig at være yderst uheldigt. Drøftelsen af hele dette problem spillede da også en fremtrædende rolle i den litterære diskussion. Den ofte fremførte tanke om en canon, bestemt af kornprisen, vandt ikke gehør.

*Forskellen mellem det nordlige Slesvig og den øvrige del
af Hertugdømmerne.*

Tidsforpagtningen sejrede undtagen i Nordslesvig og Mellemslesvig. Når man her fulgte den hidtidige fremgangsmåde også efter 1797 — på Svans dog kun delvis — skyldes det uden tvivl *eksemplet fra de om-liggende godser*, som havde indført arvefæste eller selveje. Det var dog ikke bare eksemplets magt, der gjorde sig gældende, men også stemningen på egnen, og selv en egoistisk godsejer kunne ikke lade hånt om, hvad hans undersætter mente.

Overinspektør H. Hinrichsen i Gråsten var en af dem, der var blevet påvirket af de på »menneskehedens horisont opstegne grundsætninger om ejendom, frihed og lighed«. Mennesket havde, siger han, en medfødt frihedstrang, som var blevet øget ved den nu gennemførte nedlæggelse af de kgl. domæner og de forandringer, der var gennemført på alle adelige godser der på egnen, og yderligere »presset i vejret af de nyere grundsætninger om frihed og lighed, som mere og mere kommer i omløb«. ⁴⁷ Tidligere var de gråstenske bønder blevet behandlet mildere end bønderne på de adelige godser, de blev ved alle lejligheder anset for *primi inter pares*, men nu naboerne har frihed og ejendom, synes de, deres forhold er ringere, og ved offentlige sammenkomster bliver de drillet med »deres ufuldkomne tilstand«, så det kan ikke være andet, end at deres ønske om at blive ligestillet med de andre er meget stærkt — og tilmed retfærdigt. Bliver de skuffet i deres håb, vil der vel ikke blive tale om formelig insurrection, men uviljen mod hoberiet vil komme frem ved enhver lejlighed, de vil forrette det så dårligt som muligt og udmatte deres øvrighed med processer. ⁴⁸ Det blev Buchwalds tale, Hertugen lyttede til, ikke sin mangeårige medarbejders. Snart skulle han komme til at sande det rigtige i dennes advarsler.

Reformerne i Hertugdømmerne fik et vidt forskelligt forløb, og det var mere end noget andet tidspunktet for disses gennemførelse, som blev afgørende for, hvilken form der blev brugt. Der var dog også en forskel mellem nord og syd, først og fremmest fordi reformarbejdet var langt mere fremskredet i Nord- og Mellemslesvig, før omsvinget kom i 1790'erne, og da var det svært af hensyn til stemningen blandt undersætterne at følge eksemplet fra syd. Når *reformarbejdet* begyndte tidligst *mod nord*, skyldes det iøvrigt mange forskellige forhold. Domænernes nedlæggelse var her af særlig stor betydning, her fandtes der mange mindre godser uden livegenskab, og iøvrigt var dette gennemgående mindre tyngende her end i det sydlige Slesvig og i Holsten. Vigtigt var det også, at forholdet mellem hovedgårdsjord og bonde-

jord i Nordslesvig var helt anderledes end længere mod syd. Ligesom i Kongeriget udgjorde bondejorden her langt den største del af godsets område. I Angel var forholdene ret forskelligartede, på de større gårde med livegenskab var hovedgårdsjorden dog forholdsvis større end i Nordslesvig, men mindre end i Svans for slet ikke at tale om Holsten.⁴⁹

INDERSTERNE

Arbejdskraft til hovedgårdene.

Tidsforpagterne måtte ofte påtage sig forpligtelser af stærkt varierende karakter. Almindeligt var det, at de måtte præstere mindre *natural-tydelser*, høns, gæs, æg, sække til korn m. m. De var dog ikke særligt trykkende. Det samme kan ikke siges om de forpligtelser til *arbejde*, som de næsten overalt måtte påtage sig, forpligtelser, som også en del arvefæstere var underkastet. Det var dels visse fastsatte hånd- og spandage, dels kørsler ved byggeri og ægter med korn. Antallet af hånd- og spandage var sædvanligvis afpasset efter gårdens størrelse, men var iøvrigt stærkt varierende fra gods til gods. Nogle steder var der tale om ret få dage, og byrderne kan her ikke have været særligt trykkende, andre steder kunne hoveriet have et ret betydeligt omfang, selv om det nok kun var få steder, at det samlede antal af hånd- og spandage gik væsentligt op over 30. I visse tilfælde har der været tale om en forpligtelse til at yde arbejde, som blev betalt.

Da forvalter Bladt i 1796 udarbejdede det første udkast til fremgangsmåden ved ophævelsen af livegenskabet på Loitmark, foreslog han udtrykkeligt, at disse arbejdsdage ikke skulle præsteres i *pløje- og høsttid*, thi dette ville føre til bøndernes ruin.⁵⁰ De fleste godsejere så dog anderledes på spørgsmålet. I sin korrespondance med hertug Frederik Christian understregede Buchwald på Fresenburg stærkt, hvor skæbnesvangert det ville blive, hvis man ikke havde tilstrækkelig arbejdskraft på de tider, da kravene var særligt store. I så fald ville man i høsttiden blive nødt til at give, hvad indersterne forlangte.⁵¹ Det var da også almindeligt, at der i kontrakterne var bestemmelser, som fastslog, at en del af gårdmændenes arbejdsforpligtelser netop faldt i høsttiden.

Rundt om var godsejerne grebet af en næsten panisk rædsel for, hvorledes de skulle få *arbejdskraft* til rimelige priser, når livegenskabet forsvandt. Og frygten var vel forståelig. Livegenskabet havde givet godserne omfattende, ja næsten udtømmelige ressourcer af arbejdskraft, og tjenestetvungen havde gjort det muligt at fastsætte en løn for tjenestefolk, der lå betydeligt under det frie marked. Nu måtte man stort set regne med den samme løn som i amterne. Og overalt steg

prisen på arbejdskraft i disse år. I Holsten og Dänischer Wohld, hvor hovedgårdsmarken ofte var ligeså stor som før, nu og da måske større, stod man overfor et essentielt problem, som måtte løses, hvis driften skulle fortsættes. Gårdmændenes hoveri og et øget hold af tjenestefolk kunne ikke gøre det.

Der var enighed om, at man ville være i stand til bedre at udnytte den enkeltes arbejdskraft, når der blev tale om frie arbejdere. Og ved nyindretningerne anså man det for vigtigt at lægge arbejdet til rette på den mest rationelle måde. *Oprettelsen* af nye *ladegårde* må ikke mindst ses på denne baggrund. På Loitmark foreslog Bladt, at der blev oprettet en ladegård for lettere at kunne drive jorden med egne tjenestefolk.⁵² I 1797 udtalte Cai Reventlow, at på hans broders gods Wittenberg var en deling nødvendig, hvis ikke »afstandene efter ophævelsen af hoveriet skulle lægge vanskeligheder i vejen for landbruget«.⁵³

I de udprægede godsområder i Holsten betød de mange oprettelser af nye ladegårde ligefrem en nedgang i behovet for fremmed, fri arbejdskraft. Magistraten i Lütjenburg var yderst betænkelig ved udviklingen af dette statsskadelige uvæsen, der betød, at de frie folk blev udvist fra godsområderne. De søgte til Lütjenburg, i det sidste efterår havde der meldt sig ti gange så mange familier, som der kunne rummes i byen. Fortsatte denne udvikling, ville det ende med, at også de livegne enten blev forjaget eller tvunget til at flytte, fordi de ikke kan tjene til livets udkomme på godserne.⁵⁴ Der skal nok ikke lægges for meget i denne udtalelse, forholdet mellem årsag og virkning kan være vanskeligt at udrede, og godsejernes frygt for at komme til at mangle arbejdskraft var i hvert fald et stadigt tilbagevendende tema. Men det var rigtigt nok, at delingen af de store marker var en rationalisering, som betød en arbejdsbesparelse.

Indersterne.

Hvad man end gjorde, måtte det stå klart for enhver, at det ville blive *indersterne*, der først og fremmest skulle klare arbejdet på herregårdene. Allerede før reformerne begyndte, havde der været et meget stort antal inderster på godserne i Slesvig og Holsten, og de havde i lang tid spillet en stor rolle i godsernes driftsplan. Af en opgørelse over folketællingen på Svans 1769 fremgår det, at der i dette år var 580 gårdmænd og gårdmandskoner — børnene er ikke medregnet i disse tal — mens der var 1239 kådnere og inderster med koner, og antallet af tjenestefolk og daglejere var 1780.⁵⁵ Der kan næppe være tvivl om, at i den sydligste del af Slesvig og i Holsten har antallet af kådnere og inderster været betydeligt større end antallet af gårdmænd.

Dette skyldes mange forhold, men væsentligt var det, at hovedgårdsjorden her var meget større end bondejorden, og at de mange nedlæg-gelser af landsbyer og gårde i høj grad havde forøget antallet af inderster. I Kongeriget var forholdet mellem hovedgårdsjord og bonde-jord anderledes end hernede, og husmændene spillede ikke den samme rolle som syd for Slien.⁵⁶ Opgørelser over antallet af inderster på de slesvigske og holstenske godser i 1805 viser da også tydeligt, at næsten overalt var tallet meget stort.⁵⁷ Men det er jo på et tidspunkt, da en stor del af reformerne er gennemført, og opgørelserne giver således ikke indtryk af, hvorledes forholdene var 10—15 år tidligere.

De mange udredninger af problemerne i forbindelse med livegen-skabets ophævelse, de udarbejdede planer, materiale i skattekommissionernes arkiver og i godsarkiverne viser tydeligt, at man anså det for en uundværlig del af reformerne at få *oprettet nye inderststeder*. Ikke mindst var man interesseret i at få flere inderster med jord, og det var også almindeligt at lægge jord til de tidligere jordløse steder. I 1805 udtalte Cai Reventlow, at tidligere havde der på Altenhof kun været inderster uden jord, »således som der i det hele taget på ubetydelige undtagelser nær vel ikke findes andre på godserne, i hvert fald i det sydlige Slesvig og Holsten, end de, der med store omkostninger er indrettet i de sidste år af de godsejere, der har gjort sig det til pligt at arbejde, så de var forud for livegenskabets sidste termin, og at sørge for husly til de ældre godsbeboere i den udstrækning, det synes muligt uden at ødelægge landbruget«. ⁵⁸

Mens indersterne uden jord som regel havde en kålhøve, ofte også ret til græsning af en ko eller af får, havde *indersterne med jord* et vist areal landbrugsjord. Ofte var det om ved en 3 tdr., og i gårdmændenes kontrakter er der tit bestemmelser om, at de skal pløje inderster-nes jord. Undertiden blev denne jord taget af hovedgårdsmarkerne, i andre tilfælde blev den udlagt af den jord, som mange godsejere reser-verede sig ved udskiftning eller ændring af gårdenes tilliggende, evt. i forbindelse med en udflytning. Når en inderst, som ikke før havde haft jord, nu fik sådan tillagt, skabte det problemer med hensyn til husenes størrelse. På Glasau og Altenhof mente Cai Reventlow i 1797, at det ville være nødvendigt, at der ialt blev bygget 66 indersthuse. Der blev udlagt 3½ td. jord til hver, og der skulle skaffes plads til høsten. De gamle huse var enten forfaldne eller for små. Udgifterne anslog han til 5040 rdl.⁵⁹ Da Buchwald begyndte at regere på de gråstenske god-ser, lagde han Hertugen stærkt på sinde, hvor vigtigt det var at bevare det hoveri, der endnu fandtes på Kiding og på Fiskebæk, at »konser-vere det, der var reddet ud af skibbruddet«. Han mente, at kådnerne

kun var til halv nytte, fordi de havde for lidt jord, de burde kunne holde en hest, og to mænd kunne så møde sammen med et spand. På denne måde blev de uafhængige af gårdmændene, og de kunne helt arbejde for Hertugen.⁶⁰

Der kan ikke være tvivl om, at det primære formål med oprettelsen af nye inderststeder og udvidelsen af de bestående var at sikre godserne den nødvendige arbejdskraft på så billige vilkår som muligt. *Kontrakterne* med indersterne er vidt forskellige fra gods til gods.⁶¹ Ret enestående var forholdene på Wittmold, hvor beboerne i de 9 jordløse inderststeder var sat på *fast løn*. Foruden 20 rdl. fik de 7 rdl. i deputatpenge, 3 tdr. rug, 3 tdr. byg, 1 td. boghvede, hvert andet år en »Fresen Rock« og en ny hat. Konerne fik 1½ td. rug, 1 td. boghvede, 6 pund uld og 1 lispund hør.⁶² Nogle steder blev indersterne kun *forpligtet til et vist antal arbejdsdage*. Disse kunne være lønnet, eller de skulle ydes uden betaling, idet arbejdet blev betragtet som betaling for hus, jord m. m. Forpligtelsen kunne gælde både mænd og kvinder, men i mange tilfælde var det netop konens arbejde, der blev betragtet som betaling for de nævnte goder.

Grev Brockdorff på *Kletkamp* anså sig selv for en god arbejdsgiver — indersterne var ikke altid enig med ham⁶³ — og her havde man indrettet sig således, at konerne uden betaling skulle arbejde 5 uger i høsten, hvilket svarede til 5 rdl., desuden 2 dage om ugen i de øvrige 47 uger. Betalingen herfor blev sat til 6 sk. pr. dag = 11rdl. 36 sk., ialt 16 rd. 36 sk. Til gengæld fik indersten bolig = 6 rdl., brændsel = 4 rdl., græsning til ko = 2 rdl., til får = 16 sk., hø = 2 rdl., ½ td. rug = 2 rdl., ¼ td. byg = 40 sk., ialt 17 rdl. 8 sk. Arbejdstiden var ret kort, de var fritaget i tilfælde af sygdom og i 14 dage ved graviditet.⁶⁴

Oprindelig havde det nok været almindeligt, at konerne arbejdede i haven, men mange steder fik de efterhånden også andet, undertiden hårdt, legemligt arbejde.

Mens man nogle steder kun delvis sikrede sig indersternes arbejdskraft, var der et stort antal godser, på hvilke man i kontrakterne bandt indersterne til *helt* og holdent at *arbejde for godset*. Denne uindskrænkede arbejdsforpligtelse gjaldt også i nogle tilfælde for konerne. På Rantzau kunne indersterne dog få tilladelse til at arbejde udenfor godset, hvis der ikke her var arbejde nok.⁶⁵ Indersterne skulle jo leve af deres arbejde, og der kunne i forpligtelsen ligge en sikkerhed for arbejde året rundt, som var en fordel.

Det afgørende var og blev imidlertid *daglejens størrelse*. Men når en inderst kontraktligt var forpligtet til arbejde på godset, var der en

betydelig mulighed for at presse prisen på arbejdet ned. Skulle han prøve at få mere i løn, end godsejerne ville betale, måtte han opgive sin kontrakt, forlade det hus, der var hans hjem og måske begive sig ud i det uvisse. Nogen fri prisdannelse var der ikke tale om. Iøvrigt var det almindeligt, at daglejen for mænd såvelsom for kvinder var fikseret i kontrakterne. Dette kunne have været en fordel, hvis priserne på levnedsmidler havde været vigende, men måtte blive skæbnesvangert i en tid, hvor priserne stadig steg. Lidt kunne der bødes på denne fastsættelse af arbejdslønnen ved enten at give indersterne en del af *lønnen i korn* eller gøre det muligt for dem at købe brødkorn til en pris, der ikke kunne stige ud over et vist maksimum. Hertil kom, at lønnen for tærskning efter gammel sædvane som regel var en vis fastsat del af det tærskede korn.

Forskellen mellem gårdmændenes og indersternes vilkår.

Det er her ikke muligt at vurdere virkningerne af disse års reformer, hvad enten de nu direkte eller indirekte er et resultat af livegenskabets ophævelse. Det ville ikke blot kræve et indgående kendskab til forholdene, før ændringen begyndte, det ville ikke mindst være nødvendigt at følge udviklingen fremover, i de nærmeste menneskealdrer efter 1805, hvilket i virkeligheden vil sige, at Sønderjyllands og Holstens landbrugshistorie i disse år skulle kulegraves. Her skal ikke gøres noget forsøg på en sådan vurdering, kun peges på ganske enkelte almindelige træk i disse års udvikling.

De bevarede retssager og klager viser tydeligt, at det så at sige altid var indersterne, der var utilfredse, sjældent var det *gårdmændene*, der besværede sig. Det betyder vel ikke, at deres forhold var tilfredsstillende, men indicerer dog, at problemerne her ikke var så store. Det afgørende for gårdmanden, hvad enten han var arve- eller tidsfæster, var pengeafgiften. Så længe prisen på korn- og landbrugsvarer var opadgående, blev realværdien af hans afgift mindre, og det blev lettere for ham at klare forpligtelserne. Der kunne være store fluktuationer i kornprisen fra år til år, indtil lidt efter krigsudbruddet i 1807 var den dog i almindelighed opadgående, derefter faldt den i nogle år for så på ny at gå op i krigens sidste år. Først den ødelæggende landbrugs-krise, som satte ind omkr. 1819, tvang priserne ned på et niveau,⁶⁶ som måtte blive skæbnesvangert for enhver gårdmand, der skulle betale sine store afgifter i penge.

Selvom det måske nok kunne være svært for gårdmanden at klare dagen og vejen, selvom de undertiden ret korte forpagtningsfrister gav

usikkerhed i tidsforpagterens tilværelse, kan der dog ikke være tvivl om, at reformerne og livegenskabets ophævelse i de fleste tilfælde gav gårdmændene bedre livsvilkår. De var blevet persoligt frie, de var mindre afhængige af godsejeren end før, deres forpligtelser var blevet nøje fastsat, deres retslige stilling nogenlunde sikret, og de praktiske reformer, ikke mindst udskiftningen og hoveriets afskaffelse, gav mulighed for en mere rationel drift, et større nettoudbytte for gårdmanden.

Anderledes tegner billedet sig, når det gælder *indersterne*, og her var der alt andet end ro og tilfredshed. Årene fra 1794 blev fyldt med strid og kævl. I 1794 og 1795 havde det været de høje kornpriser, som var baggrunden for *uroen*, og da det i 1797 blev kendt, at frihedens time nu snart ville være inde, fulgte uro i håbets kølvand. De mange forhandlinger mellem inderster og godsherskab, som de nye indretninger førte med sig, gav anledning til stadig strid, overalt hører man, at der ikke kunne oprettes kontrakter, fordi indersterne ikke ville gå ind på de budte vilkår.

I 1804 fortalte generalsuperintendent Callisen i en visitatsberetning, at selvom ophævelsen af livegenskabet var en velgerning, så havde han dog hørt mange klager over, at det tryk, der hvilede på småfolk, ofte kunne blive ved med at være tungt nok, »fordi småfolk gennem en uforstandig kontrakt bliver således lænket på hænder og fødder, at de daglig må arbejde på gården for en meget ringe løn, hvis de ikke vil jages bort med deres familier«. ⁶⁷ Callisen rammer her noget centralt, *godsejernes hårdhed*, når kontrakt skulle udarbejdes, den trusel, der kunne anvendes overfor indersterne. Men det var modvilligt, indersterne gik med på de dårlige kontrakter, hvis de da gjorde det. Og skulle sagen blive lagt hårdt op, havde de kun et magtmiddel, arbejdsnedlæggelse eller trusel derom, og det blev også anvendt. Men nægtede en livegen at arbejde, var det lydighedsnægtelse, en slags oprør. Myn-dighederne så ikke mildt herpå, og godsejerne kunne få gennemført militær eksekution, der nok kunne gøre genstridige inderster myge.

Det kendteste og vel også voldsomste *sammenstød* i disse år fandt sted på det slesvigske gods *Noer* i 1803. En inderst var blevet idømt en fængselsstraf på 24 timers vand og brød. 12 andre protesterede herimod, og det kom til tumulter. Der blev rekvireret militær fra Kiel, og da soldaterne kom, mødte de ikke blot indersterne, men også flere bønder, bevæbnet med forke og knipler m. m. Nogle forhandlinger endte med håndgemæng, og våbnene blev flittigt brugt. Midt under det hele gik et gevær af, og i løbet af et øjeblik kom det til almindeligt skyderi, 4 inderster blev dræbt, 6-7 var såret, og 3 af grenadererne havde fået blessurer. ⁶⁸

Disse *uroligheder* er fuldt ud *forståelige*. Kontrakterne var ofte urimeligt hårde, indersterne blev bastet på hænder og fødder. Ikke mindst var der stærk utilfredshed med konernes forpligtelse til arbejde, eventuelt dag ud og dag ind. Håbet om, at friheden skulle bringe en ny tid, blev ikke opfyldt for de undertrykte. Vel kunne de nu som frie forhandle med godsejeren, men stadig gjaldt det familiens underhold. De kunne nok flytte andetsteds hen, men hjemstavnen bandt, og de fyldtes af frygten for det usikre udenfor det kendtes grænser. Hvor meget vidste den stavnsbundne livegne om livet og vilkårene på andre godser eller i amterne?

Arbejdsforpligtelsen og den fikserede dagleje var det mest afgørende spørgsmål for indersterne. Vel var det et fremskridt, at forordningen af 19. dec. 1804 havde forbudt ubestemt *hoveri*, men som Regeringen i Glückstadt havde påvist, ville bestemmelsen ikke få nogen betydning for dem, der havde forpligtet sig til 6 dages arbejde om ugen. Der kan ikke være tvivl om, at Chr. D. Reventlow i mangt og meget havde ret i sin kritik af forordningen. I hvert fald var det nødvendigt med en nærmere lovgivning om hoveri. Hoveriforordningen af 17. juli 1805 tog med stor kraft og sagkundskab fat på hele hoverispørgsmålet, den gav mulighed for at få dette ordnet. Forordningen af 19. dec. 1804 og hoveriforordningen af 17. juli hører nøje sammen, udgør i virkeligheden en enhed. Tilsammen løste de en del af de uhyre problemer, som den gennemgribende ændring frembød. Der blev mange tilbage, men alligevel var der for bonden i Holsten og den sydlige del af Slesvig kommet en ny tid, for mange vel også en bedre tid.

Godsejeregoisme.

Ser man på den almindelige udvikling i Holsten og den sydlige del af Slesvig i tiåret før livegenskabets ophævelse, ikke mindst som den afspejler sig i de mange kontrakter eller i akterne fra de talrige klager og retssager, kan der ikke være tvivl om, at hos langt de fleste *godsejere*, der gennemførte de nye indretninger, var det *ikke* et filantropisk hensyn til undersåtternes timelige — iøvrigt heller ikke åndelige — vel, som var bestemmende for, hvorledes reformerne blev ført ud i praksis. Næsten overalt er hensynet til godsejerens egne interesser det eneste afgørende. Med en hårdhed, der ofte nærmer sig hensynsløshed og brutalitet, søgte man at presse så meget arbejde, så mange penge som muligt ud af undersåtterne.

I deres visitatsberetninger fra disse år kommer de to generalsuperintendenter gang på gang ind herpå, eller deres skildringer fortæller

direkte om godsherrernes snæversyn og hårdhed. Callisen siger i 1799, at godsejeren måske selv er en uvidende bonde eller købmand, »som beregner alt udelukkende efter penge«,⁶⁹ og i 1805 udbød præsten i Wesenberg sogn: »Så længe privatinteresse går forud for det offentlige vel hos vore rige »annater«⁷⁰ og godsejere, så længe kan vi sige god nat til alle nok så ædle forslag til forbedring af vor ungdom«. ⁷¹ Men aldrig er denne egoisme kommet så stærkt frem som hos en af godsejernes egne, endda en af deres mest kendte mænd, Hugo von Buchwald på Fresenburg. Da han overfor hertug Frederik Christian udtalte, at denne ikke kunne være bundet af sine løfter overfor bønderne, udbød han: »Menneskets kærlighed begynder dog overfor sig selv«. ⁷² Der var ikke mange godsejere, som ikke anerkendte denne Buchwald'ske læresætning, i hvert fald i deres stille sind eller i deres handlinger.

Kampens resultater

Den ideologiske kamp.

Der kan ikke være tvivl om, at man kun vil kunne forstå den litterære diskussion om agrarforhold og den faktiske udvikling indenfor det slesvig-holstenske landbrug i de sidste årtier af 1700-årene på baggrund af den kameralistiske lære med dens forening af nationaløkonomi og filosofi. De ledende mænd, skolet på tyske universiteter, er vokset op i dens optimistiske tro på menneskeheden, med dens ønske om forbedring af landbrugsforholdene, dens stærke understregning af hensynet til staten. Programmet var i korthed udstykning, altså småbrug, ejendom og frihed.

Den franske *fysiokratisme* fik næppe større indflydelse i Hertugdømmerne, men i periodens sidste år er det, ligesom man mærker den nye problemstilling, som Smiths og de andre *liberalistiske nationaløkonomers værker* efterhånden førte med sig. Deres betydning, når det gælder den teoretiske drøftelse af landbrugets forhold, var dog ikke særlig stor. Det var jo ikke netop disse problemer, som de engelske nationaløkonomer beskæftigede sig med, men deres individualistiske indstilling, deres antipopulationistiske lære og deres liberalistiske tro var vel med til langsomt at ændre den almindelige indstilling overfor selve problemet. Der kan dog ikke være tvivl om, at omved 1800 vajede i Hertugdømmerne endnu de gamle signaler, som var blevet hejst af næsten alle de publicister, som tog del i drøftelsen.

Den faktiske ændring i udviklingen, som skete omkring 1791, udparcelleringens delvise ophør, tidsfæstets fremgang på bekostning af arvefæstet, er vel ikke helt uden forbindelse med den europæiske, ikke mindst den tyske, drøftelse, men den er dog nok mere bestemt af den økonomiske udvikling, som var til fordel for praktiske reformer, ikke mindst hoveriets ophævelse, og samtidig gjorde enhver disposition på lang sigt betænkelig. Bladts indlæg fra 1790'erne er klare og tydelige vidnesbyrd herom.

Vurdering af A. P. Bernstorffs virke.

Skildringen af begivenhederne har vist, at A. P. Bernstorff i kampens første fase var bannerføreren. Det var hans pression, som fik Ridder-

skabet til at vedtage nedsættelsen af den kommission, som udarbejdede det endelige forslag til kongen. Hans *målsætning* var ganske klar. Bønderne skulle gøres frie, livegenskabet ophæves, og det skulle ske gennem en vedtagelse af Ridderskabet, og det skulle ske med det samme. Han ønskede nok også andre reformer, hoveriets afløsning, eventuelt overgang til ejendom, regeringen kunne her opmuntre og støtte, men vilkårene var så forskellige, at der ikke kunne gives almindelige regler.

Skal man nå frem til en vurdering af, om A. P. Bernstorffs synspunkt var rigtigt eller forkert, må man kende diskussionen mellem brødrene Reventlow, Bernstorff og Schimmelmann fra de første måneder efter 16. jan. 1795. Det er ganske evident, at *Fritz Reventlow* i og for sig var indstillet på et praktisk reformarbejde, og at han på dette punkt ikke blot var villig til, men også ønskede et samarbejde med regeringen i København. Vel må hans udtalelser ses på baggrund af hans primære mål i denne sag: at undgå en almindelig vedtagelse af Ridderskabet om livegenskabets ophævelse, ja også at hindre en diskussion herom, og han ønskede ikke, at hans svoger på Knoop kom til at stå som reformens bannerfører. Hans skrivelser må vurderes som instrumenter i den politiske kamp, han førte i disse måneder.

På den anden side må det ikke glemmes, at Fritz Reventlow ikke var en gammel halstarrig og konservativ herremand som Hessenstein eller en hensynsløs godsbesidder som Amsinck. Han havde selv begyndt på moderate reformer,¹ hans elskede Julie var på en måde en sværmerisk bondeven, og selv blev han i familiekredsen og vennekredsen anset for et menneske af ædel holdning. Der kan næppe være tvivl om, at hans udtalelser var ærlige, at han virkelig var villig til at gå ind for et samarbejde om de praktiske reformer, og at han også ønskede bestemmelser, der kunne beskytte de livegne, undgå urimelig hårdhed ved overgangen til de nye forhold, hindre den brutale udslettelse af bondestanden ved gårdenes nedlæggelse. Men betingelsen måtte være et fast og urokkeligt tilsagn fra regeringen om støtte, og en vedtagelse om en almindelig ophævelse af livegenskabet måtte ikke finde sted.

Det var på dette punkt, at *A. P. Bernstorff* og Fritz Reventlow stod uforsonlige over for hinanden. Brevvekslingen viser, at her var der ingen mulighed for at nå til enighed, de mundtlige forhandlinger under Reventlows besøg i hovedstaden i foråret 1795 må have gjort dette klart. Spørgsmålet bliver så, om Bernstorff valgte ret ved at *afvise samarbejdet med Reventlow*? Det er svært for historikeren at bedømme,

om en mand i en given situation har valgt den rigtige vej, det er ikke mindst svært, når der som her spillede et utal af faktorer ind, politiske, økonomiske, juridiske, sociale. En ting er dog ganske klar, A. P. Bernstorff tog helt fejl i sin bedømmelse af godsejernes opfattelse. Ser man bort fra smukke ord, der kan være kommet frem i betænkninger og breve, betinget af usaglige, mere personlige hensyn, er det udenfor al tvivl, at i virkeligheden var der ikke een eneste godsejer med livegne undersåtter, som i hjertet var tilhænger af den fremgangsmåde, som A. P. Bernstorff ønskede, den øjeblikkelige ophævelse af livegenskabet, uden nogen forberedelse. Og som forholdene nu engang var i Holsten og det sydlige Slesvig, var godsejernes opfattelse utvivlsomt rigtig, en øjeblikkelig ophævelse af livegenskabet ville have skabt en lang række helt uoverskuelige problemer, måske endda en tilstand af kaos.

Skal man fælde en dom — med alle mulige forbehold — må det blive den, at i hvert fald på dette punkt jugerede A. P. Bernstorff forkert, og den faktiske udvikling viser da også, at han her led *nederlag*, der kom til at gå over ni år, inden livegenskabet blev ophævet.

Bernstorff var udenrigspolitikker — vel en af de betydeligste Danmark har haft — det krævede alle hans tanker, al hans arbejdsindsats. I et brev, som han i 1794 skrev til Sir John Sinclair ved udnævnelsen til æresmedlem i et engelsk agerdyrkningselskab, udtalte han: »Overvældet af vigtige forretninger er det mig kun sjældent muligt at følge mine kæreste sysler, undtagen i timer, som unddrages hvile«. ² Interessen for landbrugsproblemer var der, tid og kræfter slog ikke til. Vel var han holstensk godsejer, men arbejdet her overlod han helt til den dygtige og betroede godsinspektør Rehbenitz, og hans kendskab til de holstenske godsforhold har uden tvivl været begrænset. Hans argumentation, som vi kender den fra brevet til Cai Reventlow af 21. juli 1795, er mere båret af en abstrakt ide end af praktiske overvejelser, hele tiden er det, som om man bag ordene aner det Oeder'ske: frihed, ikke ejendom kræver jeg.

Igennem mange år havde Bernstorff virket i Danmark, hans opfattelse af landbrugsproblemer har uden tvivl været påvirket af *udviklingen i Kongeriget*. Og her var man jo netop gået den vej, som Bernstorff ønskede i Hertugdømmerne. Bonden fik friheden, inden de praktiske spørgsmål som hoveriets afskaffelse og ejendom blev løst. Men forholdene i Kongeriget og i Hertugdømmerne var vidt forskellige, den politiske situation var anderledes, de juridiske forudsætninger for ufriheden var ikke de samme, og godsernes struktur var fuldstændig for-

skellig. Den vej, der var mulig og rigtig nordfor Kongeåen, behøvede ikke at være farbar sønden å, var det nok heller ikke.

Fra 1. jan. 1805 blev livegenskabet fuldstændig ophævet i Hertugdømmerne. Det var det første sted i de østelbiske områder, hvor en sådan generel ophævelse fandt sted. Og æren herfor *tilkommer A. P. Bernstorff*. Dette er udenfor diskussion. Men ligeså sikkert er det, at de reformer, der blev gennemført som forberedelse — og nødvendig forberedelse — til livegenskabets forsvinden, skete uden nogen kontrol fra regeringens side, efter godsejernes eget forgodtbefindende, og ofte blev vilkårene hårde for godsernes undersåtter. Det var ikke blot de tidligere tiders drøm om udstykning og ejendom eller arvefæste, som svandt bort i begivenhedernes malstrøm — bortset fra Nord- og Mellemlesvig. En virkeliggørelse heraf ville vel også kun delvis have ligget indenfor det muliges grænse. At livegenskabet blev bevaret, betød vel ikke så meget, alle vidste, at frihedens dag var nær. Men de kontrakter, som man måtte gå ind på, var ofte hårde og betød en stærk udnyttelse af de mennesker, som boede på godserne. Det var nok ikke så mange godsejere, der betragtede deres bønder som brødre, de forstod bedre en Buchwalds ord om, at menneskets kærlighed begynder med det selv. For gårdmændene blev forholdene vel nogenlunde tålelige, selvom de korte forpagtningsfrister gjorde det muligt stadig at presse afgiften i vejret. Men mange af indersterne blev bundet på hænder og fødder, for dem blev tilværelsen hård, nu og da umenneskelig hård. Frihedens morgenrøde over Holsten betød ikke for dem en ny, lys og lykkelig tilværelse.

Hvem har *ansvaret* for denne udvikling? Nogen sikker dom kan ikke fældes. En enkelt domskonklusion, placerende ansvaret et enkelt sted er umulig. Dertil var forholdene altfor kompliceret.

Der er fra disse år bevaret i hundredvis af kontrakter, ofte er det trist læsning, og når man herigennem lærer de sørgelige forhold at kende, som de mange inderster skulle leve og arbejde under, melder sig gang på gang det spørgsmål: kunne dette have været undgået, havde der været en mulighed for at holde godsejernes egoisme i ave, hvis *A. P. Bernstorff* havde ændret sin politik, hvis han havde gjort et virkeligt forsøg på at nå frem til en *overenskomst med Fritz Reventlow*? Der kan ikke svares med et ja eller nej, ja vel slet ikke svares, også fordi vi ikke ved, hvor langt Fritz Reventlow i virkeligheden var villig til at gå. For een ting er givet, skulle livegenskabet virkelig forsvinde fra de to hertugdømmer, var det nødvendigt at få fastsat en bestemt frist, 10, 15 eller 20 år. Kunne *A. P. Bernstorff* ikke have fået

Fritz Reventlow med hertil, var der ingen mulighed for en indbyrdes aftale mellem de to mænd.

Selvom man ikke kan — og formodentlig aldrig vil kunne — afgøre, om det er rigtigt eller urigtigt at bebrejde A. P. Bernstorff, at han ikke nåede frem til en overenskomst med Ridderskabets ledende mænd, kan man i hvert fald sige, at ansvaret for, at der før 1795 og vel også i de følgende år til hans død ikke blev arbejdet for de *praktiske reformer* gennem en positiv politik fra regeringens side, helt og holdent må falde på Bernstorff. Nogen virkelig konstruktiv landbrugspolitik i Hertugdømmerne havde han næppe. Men han — og han alene — havde ansvaret for udviklingen på godserne i Hertugdømmerne, idet alle forhold, der havde relation til Ridderskabet og de adelige godser, helt og holdent hørte under Tyske Kancelli,³ hvis leder han var.

Når dette er sagt, må man dog også fastslå, at vi kender meget lidt til Bernstorffs intentioner med hensyn til de praktiske reformer, der skulle gennemføres, efter at Kommissionen havde afsluttet behandlingen af spørgsmålet om livegenskabets ophævelse. Vi har kun den ganske løse skitse i hans brev til Cai Reventlow og de udtalelser, der findes i Eggers' pjece. Just da forarbejdet var endt, da man i og for sig havde nået det første mål, Bernstorff havde sat sig, livegenskabets ophævelse, vel ikke vedtaget, men dog stiltiende godkendt af Ridderskabet, og således at den skulle fastslåes af kongen, netop da blev hans bane brudt. Ansvaret for *regeringens passivitet* i årene 1797—1805 må i de første, men afgørende uger falde på Cai Lorenz Brockdorff og i den følgende tid med al sin vægt på Kancelliets nye præsident, Cai Reventlow. Bernstorffs ansvar kan i hvert fald kun blive indirekte. Om han i disse år alvorligt ville have forsøgt på at få anden del af sit program gjort til virkelighed, kan vi ikke sige, her må vist enhver selv skønne ud fra sin almindelige bedømmelse af den store politiker.

Hvad var der vundet?

Selvom der var mange skyggesider ved den måde, hvorpå de praktiske reformer blev gennemført, selvom det store reformprogram med frihed og ejendom ikke blev til virkelighed, må man dog ikke glemme, at der trods alt var opnået meget gennem den kamp, der var blevet ført i det sidste tiår, og gennem de forordninger, som blev resultatet heraf. Livegenskabet var forsvundet, og friheden var ikke mere et programpunkt, den var en realitet. Der var sikret de frigivne en vis forsørgelse, hvis de på grund af alderdom eller af andre grunde ikke mere kunne dyrke deres jord eller virke som daglejer. Hoveriet var enten helt afløst eller

i hvert fald stærkt indskrænket, ubestemt hoveri var forbudt, og der var givet klare regler for de praktiske problemer i forbindelse med hoveriet.

Endnu en ting var opnået: Loven havde fastslået, at *bondestanden* som stand skulle *opretholdes*. Vel var det ikke forbudt at formindske de enkelte gårdes tilliggende og lægge jord derfra til hovedgården, men det skulle ske under kontrol, det enkelte familiested skulle opretholdes i den kvalitet, det hidtil havde haft, en helgård skulle forblive en helgård, en halvgård en halvgård osv. Hermed var der fastslået et helt *nyt retsprincip* i Hertugdømmerne, det retsprincip, som i Kongeriget havde været gældende i hvert fald fra 1769⁴ og var blevet fæstnet ved de nye landbolove. Hvor vigtigt dette var, forstår man, når man tænker på de nedlæggelser af bøndergårde, som var sket i de foregående årtier. For helt og fuldt at forstå betydningen af den nye bestemmelse er det dog nødvendigt at kende den udvikling, der i disse år fandt sted i andre områder med livegenskab. Kampen mod livegenskabet blev jo ikke alene ført i Hertugdømmerne, men alle andre steder, hvor gods-systemet herskede. Den økonomiske organisationsform i Holsten og i den østlige del af Europa lignede hinanden på mange punkter, mange af de problemer, der var til diskussion, var de samme. Resultaterne af kampen, som mange steder fandt sin afgørelse netop i disse år, blev dog yderst forskellig.

Bondestandens bevarelse i de østelbiske områder.

I *Posen* blev livegenskabet ophævet 1807, og herefter kunne godsejeren opsigte bønderne. Dette blev dog forbudt i 1819, så at det nu efter loven ikke skulle være muligt at nedlægge gårdene.⁵ De fleste steder kom det til at gå anderledes. I den svenske del af *Pommern* forsvandt livegenskabet allerede i 1806, da den pommerske forfatning blev ophævet og erstattet med den svenske, og nogle dage senere udstedtes en særlig forordning herom. Bønderne blev frie, hoveriet forsvandt, enkelte steder blev de tidsforpagtere, men det almindelige var, at gårdene blev nedlagt. Der var intet i lovene, der beskyttede bønderne, og livegenskabets ophævelse kom her til at betyde afslutningen på den udvikling, der udslettede bondestanden.⁶

I 1802 var friherre von Stein på rejse igennem *Mecklenburg*. I et brev skildrede han landskabet: »ensformigheden, dødens stilhed, mangel på liv og virksomhed har bredt sig over det hele, det virkede nedtrykkende og forstemmende på mig. Den bolig, der huser den mecklenborgske adelsmand, som nedlægger sine bønder i stedet for at forbedre

dem, forekommer mig at være som en hule for rovdynet, der ødelægger alt omkring sig og omgiver sig med gravens stilhed«. ⁷ Igennem hele det 18. århundrede fandt der en betydelig *nedlæggelse af gårde* sted, fra 1755 til 1794 faldt antallet af »bondesteder« udenfor domæneområderne fra 4900 til 2490, ⁸ og nedgangen tog ikke mindst fart i 1790'erne, der ligesom i Holsten var præget af højkonjunktur, og hvad dermed fulgte. ⁹ Da livegenskabet blev ophævet i 1820, var spørgsmålet om beskyttelse af bondestanden ikke noget vigtigt problem, kun 980 steder skal have været tilbage. ¹⁰ Langt den største del af landbefolkningen bestod af jordløse inderster, forholdene var fortvivlede, mange måtte søge deres brød som tiggere. ¹¹

Vigtigere end udviklingen i disse små lande blev den udformning, som landbrugsreformerne fik i *Preussen*. Her var der siden Frederik den Stores tid forbud mod nedlæggelse af bøndergårde og kådnersteder, og overtrædelse blev straffet med bøder. I slutningen af 1700-årene blev der på forskellig måde arbejdet på reformer, ikke mindst blev der gjort gode fremskridt på domænerne. Kong Friedrich Wilhelm 3 havde allerede i 1798 udtalt, at arveunderdanigheden havde overlevet sig selv. Så kom sammenbruddet efter Jena og freden i Tilsit, man stod overfor at genopbygge riget, var klar over, at det ikke gjaldt om at genoprette det gamle, man ville skabe noget nyt på grundlag af »en beherskende ide«, sprænge de gamle snærende bånd. Det var den nye tids liberale *ideer*, der holdt sit indtog i det preussiske rige. ¹²

Et af resultaterne af denne målsætning blev ediktet af 9. okt. 1807, der fra martini 1810 *ophævede al godsunderdanighed* i de fyrstelige stater. Fra denne dag skulle der kun være frie folk i kongens lande. Enhver kunne frit købe adelige godser, enhver kunne vælge det erhverv, han ville. ¹³ Under forhandlingerne om ediktet havde repræsentanter for den østpreussiske adel udtalt, at den første betingelse for ophævelse af arveunderdanigheden måtte være, at *godsejerne* fik fuld *dispositionsret* over deres bondegårde, så de frit kunne inddrage, udvide eller formindske disse, som det nu passede dem bedst, dog at der for hver nedlagt gård skulle oprettes et sted med et tilliggende på 2 eller 3 magdeburgske morgen jord. ¹⁴

To af de ledende i dette reformarbejde, minister von Schroetter og von Schön, medlem af Immediatkommissionen, var elever af Christian Jacob Kraus og var herigennem blevet tilhængere af Adam Smith og de liberalistiske ideer. ¹⁵ De var da heller ikke tilhængere af at opretholde forbudet mod nedlæggelse af bøndergårdene. Friherre *von Stein* var nogle dage i forvejen blevet udnævnt til statsminister, og dagen før

ediktets udstedelse udtalte han i en optegnelse: »Der er kun en lov-mæssig indskrænkning i den frie dispositionsret over ejendom, nemlig den, der sætter grænser for de rigeres og mere dannedes egenlyst og forhindrer, at bondejorden inddrages under hovedgårdsjorden«. ¹⁶

Ediktet gav adgang til, når en godsejer ikke mente at kunne genoprette eller opretholde bondegårde eller andre landbesiddelser, med Provins-kammerets tilladelse at lægge dem sammen til større bondebesiddelser eller under hovedgårdsjorden, dog forudsat at der ikke var tale om jord, der var bortgivet i arvelig forpagtning, medmindre godsejeren kunne generhverve den. ¹⁷ Bondebeskyttelsen var blevet opretholdt, men dog med visse indskrænkninger. Ved en forordning af 14. feb. 1808 ¹⁸ blev der givet nærmere regler for, på hvilke vilkår nedlæggelse af bestående gårde kunne ske. Man prisgav de ejendomme, der var oprettet efter et bestemt normalår — i Østpreussen 1752, i Vestpreussen 1774 — og for de andres vedkommende blev det tilladt at foretage sammenlægning til større gårde. Blev gårde underlagt hovedgårdsjorden, skulle der af bondejorden oprettes større arvelige gårde med samme areal som den jord, der blev inddraget. ¹⁹ Selvom beskyttelsen af bondestanden ikke var opgivet, var den stærkt svækket, den nye tid med dens krav om fuldstændig økonomisk frihed, der gav ret til fuldt ud at udnytte jorden, var ved at sejre. Troen på de store eller større ejendommers velsignelse også.

Adelen var endnu ikke tilfreds, men ønskede fuld rådighed over sin jord. Snart gik man da også videre ad denne vej. Ediktet af 14. sep. 1811 bestemte, at godsbonderne skulle have ejendom, og som hovedregel gjaldt, at de skulle udrede en erstatning, der sædvanligvis var en trediedel af jorden, dog halvdelen, når det gjaldt ikke-arvelige besiddelser. ²⁰ Selvom en del af bondejorden herved blev givet fri til inddragelse af godsejerne, var bondestanden dog stadig ikke helt prisgivet. Ved en »deklaration« af 29. maj 1816 blev en del af bønderne imidlertid unddraget den »regulering«, som var fastsat i ediktet af 1811. ²¹

Det var et vældigt kompleks af landbrugslove, der her var blevet skabt, stærkt omdiskuteret, ofte kritiseret, også af adelen. Det ophævede det gamle godssystem, som havde eksisteret i århundreder. Det mest afgørende var dog, at den *beskyttelse af bondestanden*, der havde været gældende igennem lang tid, lidt efter lidt blev *undergravet* for så at sige helt at forsvinde ved deklarationen af 1816. For den enkelte bonde kunne nyordningerne måske være en fordel, for landbrugets rentabilitet vel også, men for bondestanden som sådan blev de skæbnesvangre. I mange tilfælde medførte udviklingen siden 1806, at bonde-

jordens omfang blev stærkt formindsket, dels gennem reguleringer, dels gennem godsejernes frie erhvervelse eller nedlæggelse af ubesatte gårde. Nøjagtige tal kan vel ikke gives, men formindskelsen af bondejord er blevet anslået til henimod 1 million ha. I mange områder betød reformerne en strukturændring. Også før denne tid var der store godsområder i de østlige preussiske provinser, men først på denne tid fik de det mægtige omfang, som indtil den nyeste tid har præget landskabet i den østlige del af Tyskland.²² De liberalistiske ideer havde sejret, og godsejernes krav om fri rådighed over al den jord, der lå under den enkelte herregård, var stort set blevet efterkommet. Men denne udvikling var sket på bekostning af den selvstændige bondestand. Her som i Mecklenburg rugede gravens stilhed.

Opretholdelse af gårdmandsstanden i Slesvig og Holsten.

I Slesvig og Holsten var det kommet til at gå ganske anderledes. Her havde der ikke som i Preussen været noget forbud mod *nedlæggelser*, og i de foregående årtier var der da også godsejere, som havde inddraget bondejorden i overbevisningen om, at de på denne måde sikrede sig det største udbytte af den jord, der var deres. Det var netop i disse år, at der skete en vældig omsætning af gårde, at priserne på godserne steg og steg, hvorved køberne ofte blev tvunget til at gennemføre en så effektiv udnyttelse af den nyerhvervede jord som overhovedet muligt. Den offentlige mening havde dog reageret stærkt imod en sådan fremgangsmåde, for mange var Amsinck på Rethwisch kommet til at stå som typen på den hensynsløse godsejer. De fleste af de godsejere, der tilhørte Ridderskabet, har nok også anset en sådan fremgangsmåde for mindre heldig, mange af dem følte et ansvar overfor deres undersåtter. Greven på Kletkamp udtalte i 1805, at han havde afskaffet hoveriet og givet bønderne deres gårde »uden at oprette ladegårde deraf eller foretage andre lignende forandringer eller kunstige ting«,²³ og Otte fremhæver som Fritz Reventlows fortjeneste, at han ikke som så mange andre har nedlagt gårdene.²⁴

Der kan næppe være tvivl om, at den vældige publicitet, der omkring 1795 kom til at stå om dette spørgsmål, stærkt havde bidraget til at standse godsejernes ødelæggelse af de selvstændige landbrug. Der er også blevet nedlagt gårde og mindre bebyggelser i tiden 1796-1805. Selvom det er vanskeligt at fastslå det nøjagtige antal, er det i hvert fald klart, at stort har det ikke været.

Hvordan udviklingen ville være kommet til at gå, hvis Kronprinsen ikke havde grebet ind, er vel svært at sige, men der kan nok ikke

være megen tvivl om, at den i hvert fald delvis ville have fulgt den samme linie som i Mecklenburg og Preussen. Nu blev nedlæggelser forbudt. Klart og tydeligt blev det fastslået, at ikke blot skulle antallet af familiesteder opretholdes, men der skulle også være lige så mange helgårde, lige så mange halvgårde som før.²⁵ Som undersøgelsen har vist, er æren for denne bestemmelse helt og holdent den unge Kronprins', den kgl. resolution af 2. nov. 1804 skyldes hans indgriben.

Kronprinsen.

Kronprins Frederik stod afvisende overfor den nye tids ideer, den franske filosofi, som havde ført til revolutionen, var ham inderligt imod. Da Fritz Reventlow i 1800 blev udnævnt til kurator for Universitetet i Kiel, skrev *Kronprinsen* et personligt brev til ham, hvori det hed: »Derimod venter jeg af Dem, at De ikke tåler nogen tøjlesløshed, især ikke i den filosofiske lære, på grund af den skadelige indflydelse, som den nye filosofi i almindelighed har haft på ungdommen«. ²⁶ I sin *tankegang* var den unge hersker præget af de samme ideer, som ude i Europa, først og fremmest i Østrig, i nogen grad også i Preussen, i de foregående årtier havde fået afgørende betydning for udformningen af den praktiske politik. Han er ikke nogen frankernes lærling, som hos så mange af de bedste mænd i det danske monarki var det den filosofiske og nationaløkonomiske konception — man kunne også føje til den statsretlige konception — i Tyskland, som havde været med til at præge hans opfattelse. Man vil ikke kunne forstå kronprins Frederiks indsats som hersker uden at se den på baggrund af den tyske naturret og den tyske kameralistiske lære. Det var næppe tilfældigt, at han læste Oeders skrifter »med deltagelse og varme«. ²⁷

Samtidig må det ikke glemmes, at han i sit synspunkt på landbrugsproblemer i høj grad var bundet af den udvikling, der under hans højeste ledelse havde fundet sted i Kongeriget efter 1784. Vi står her utvivlsomt overfor den psykologiske faktor, som mere end noget andet har været bestemmende for hans politiske handlinger i spørgsmålet om livegenskabets ophævelse i Hertugdømmerne. Det er hævet over al tvivl, at de generelle synspunkter, som havde præget den danske landbolovgivning efter 1784, også var hans. Endelig kommer endnu et forhold, som uden tvivl har betydet meget for Kronprinsen, hensynet til *staten*, også her delte han kameralisternes og de store europæiske herskeres opfattelse. Udfra overvejelser om statens interesser, ikke mindst militære og fiskale, måtte *han* komme til den opfattelse, at en selvstændig gårdmandsstand skulle opretholdes.

Kampen mellem kongemagt og Ridderskabet.

Da A. P. Bernstorff lukkede sine øjne i 1797, blev en epoke afsluttet, også i forholdet mellem kongemagten og Ridderskabet. Der havde i hans tid været vanskelige problemer at løse, divergerende synspunkter indenfor Ridderskabet selv og mellem det og regeringen i København. Men *Ridderskabets stilling* var forblevet *uændret*, omend dets privilegier ikke var blevet opretholdt fuldt ud. Også før 1797 havde godsejerne mærket statens behov for penge. Men når regeringen mødte med sine krav, havde man fundet en løsning, undgået en kamp, og godsejernes absolutte magt over godsundersåtterne var forblevet usvækket. Fra 1797 begyndte en lang og sejt *kamp imellem kongemagten og Ridderskabet*, den bundede i et vidt forskelligt syn på statens og adelens rettigheder. Kronprinsen ville ensrette — danisere om man vil — samle magten i Kongens person, han var dansk, han var enevældens mand. Ridderskabet stod imod, det byggede på det bestående, adelens privilegier, Hertugdømmernes særrettigheder. Kampen havde mange aspekter, og dens virkninger skulle komme til at række langt ned i tiden, blive afgørende for det danske monarkis skæbne fremover.

Årene efter 1797 kunne fremvise en række *nederlag for Ridderskabets mænd*. Deres anmodning i 1797 om bekræftelse af privilegierne i forbindelse med livegenskabets ophævelse blev fejlet til side, i sagen om militærvæsnet gik de fra den ene tabte bastion til den anden, den store kamp om skatteprivilegierne blev et klart nederlag, der til en vis grad sprængte Ridderskabet og skabte en voldsom bitterhed blandt dets mænd, en bitterhed, som også gang på gang kom frem, når de skulle indsende deres oplysninger til Skattekommissionen.²⁸ Godsejernes jurisdiktionsret over undersåtterne blev indskrænket, retten til at oprette ladegårde med selvstændig jurisdiktion blev ophævet, ønsket om en tyendeordning og om tugtelsesret blev begravet i overvejelsernes stille hængedynd. Også beretningen om den kamp, der fra 1795 førtes om livegenskabets ophævelse, viser nederlag efter nederlag.

Imidlertid indebærer den lange kamp så mange skiftende faser, så mange forskellige mennesker har været agerende på dette mægtige forum, utallige og stærkt differentierede synspunkter har været gældende. Man kan ikke fælde en dom, der i al sin simpelhed lyder, at ophævelsen af livegenskabet var en sejr for reformvennerne, et nederlag for Ridderskabet. Problemet er mere kompliceret end som så. Ridderskabets førende mænd havde været imod den tvungne ophævelse af livegenskabet, de fleste af godsejerne var det også. Og alligevel var den blevet ført igennem. Ridderskabets ønsker i forbindelse med den endelige for-

ordning blev der taget meget lidt hensyn til. Da de endelige og afgørende beslutninger skulle tages, var det repræsentanten for den enevældige kongemagt, der stak linien ud. Indtil da havde godsejerne næsten enevældigt kunnet skalte og valte med deres undersåtter, som de ville. Forordningen af 19. dec. 1804 satte grænser for godsejernes frihed.

På den anden side må det ikke glemmes, at kongemagtens indgriben kom på et sent tidspunkt, da langt den største del af *nyindretningerne* var blevet gennemført. Og her havde *godsejerne* haft næsten *frie hænder*. I lovgivningen før 19. dec. 1804 var der få skranker for godsejernes frie dispositionsret. Livegenskabet var ikke gennemført ved bestemte love, de retsregler, som var gældende, byggede på sædvane, og mange vigtige problemer var stærkt omdiskuteret, f. eks. retten til vilkårligt at forøge undersåtternes arbejdsbyrde. Det måtte blive den enkelte gårdmands eller inderstes sag at *klage til myndighederne*, hvis han mente, at hans ret blev gået for nær. Erfaringen viser, at i reformperioden efter 1795 blev klager langt mere almindelige end i tiden før, men det måtte nu engang være en betænkelig sag at indlade sig i strid med godsets herre. I de fleste tilfælde affandt man sig med skæbnen, gik ind på de vilkår, som godsets herre bød en. Først da forordningen af 19. dec. 1804 var kommet, mente mange, at de var blevet forurettet og gik til myndighederne.

For godsejerne måtte det være af den største betydning, hvorledes de kunne udforme den nye indretning, hvor store deres indtægter kunne blive i fremtiden. Spørgsmålet om vilkårene var af lige så stor betydning for undersåtterne. De reformer, der fandt sted på godserne i tiden før 1805, var på afgørende måde med til at forme de tidligere livegnes skæbne i årene fremover. De blev måske nok til fordel for nogle af godsernes undersåtter. Men de blev aldrig til skade for godsejerne.

I 1805 var kampen om livegenskabets ophævelse ført til ende. Mange mænd havde her gjort en stor og betydelig indsats, det danske monarki og sig selv til hæder. To mænd bør nævnes frem for nogen. A. P. Bernstorff og kronprins Frederik. Bernstorff greb måske galt i udformningen af den praktiske politik, men det var hans viljestyrke, der førte frigørelsen frem til sejr. Ved hans side står *Kronprinsen*, han svigtede aldrig i sin støtte til den store statsmand. Hans breve til Cai Lorenz Brockdorff i 1805 viser i et lysende glimt, hvor stærkt sagen lå ham på sinde. Og da spørgsmålet om den slesvigske og holstenske bondes fremtid skulle afgøres, var det Kronprinsen — og ikke nogen anden —

der sikrede hans eksistens. Med beslutsomhed greb han ind, skar igennem diskussionerne, han følte sig som den absolutte suveræn, og han vidste i denne sag, til hvis gavn hans magt skulle bruges.

I 1830 opstod den tanke, at man burde rejse et *mindesmærke for kongen*, idet man herved ville sætte en bautasten, der kunne fortælle om livegenskabets ophævelse. Skabt i granit og jern, i jævn og dog ædel form, skulle det som oldtidens minder bevares til sene tider for at fortælle samtid og eftertid om det, som for vore provinser »let vil kunne komme til at stå som det vigtigste fremskridt hen imod det bedre i det nye århundrede«. Frederik 6. glædede sig over dette bevis på undersåtternes hengivenhed og kærlighed, men det ville mere være i overensstemmelse med »vor landsfaderlige opfattelse«, om man anvendte de penge, der var kommet ind, til at afhjælpe den nød, der i marsklandene var opstået på grund af de sidste års misvækst.²⁹

De, der tog initiativet i denne sag, har måske ikke helt været klar over, hvor rigtigt det var, når man ville rejse et monument, der skulle bevare mindet om livegenskabets undergang, at lade dette blive et monument for Frederik 6. Skulle holstenske og slesvigske bønder nogensinde få den tanke, at man ville mindes hin begivenhed, der gav deres forfædre friheden, ville det være i overensstemmelse med historiens tale, at det blev *den danske Kronprins*, det danske monarkis hersker, man satte et minde. I denne sag vil hans navn til sene tider lyse med en glans, der vel aldrig vil svinde hen, så længe der bor frie bønder syd for Kongeå og Ejder.

FORKORTELSER

En række forkortelser, som uden vanskelighed vil kunne forstås, tr. for trykt, konc. for koncept o. s. v., er ikke medtaget. Ang. forkortelser for tidsskrifter se fortegnelsen over disse. De mere almindelige forkortelser for historiske værker m. m. er ikke medtaget her, men fremgår af den almindelige litteraturfortegnelse.

A. P. B. = A. P. Bernstorff.

Actenstücke = Chr. Rantzau: Actenstücke zur Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft in den Herzogthümern Schleswig und Holstein.

Aufh LeibeigSch = Abt. 13. B. Aufhebung der Leibeigenschaft I—II (i LA Sch).

Bernst Pap = Aage Friis: Bernstorffske Papirer i Tiden 1732—1835.

Chron Samml = Chronologische Sammlung.

Corp Stat Holsat = Corpus Statutorum provincialium Holsatiae.

Da Biogr Leks = Dansk biografisk Leksikon.

Da Kanc = Danske Kancelli.

Ehrencr-M ForfLex = H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon for Danmark, Norge og Island.

Embedsetat = Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848.

Fortw Dep = Den Fortwährende Deputation.

Gem Verordn = Sammlung der hauptsächlichsten Schleswig-Holsteinischen gemeinschaftlichen Verordnungen.

Henn Pap = August Hennings papirer i Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg.

LA = Landsarkiv, Landesarchiv.

LA Äb = Landsarkivet i Äbenrå.

LA Sch = Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig.

Miscellaneen = August Niemann: Miscellaneen historischen, statistischen und ökonomischen Inhalts...

PM = Pro Memoria.

PrArk = Privatarkiv.

RA = Rigsarkivet.

Reg GSt = Den holstenske Regering i Glückstadt.

Rev = Reventlow, Reventlow'ske.

Rev Pap = Louis Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds.

Sch = Schimmelmänn, Schimmelmänn'ske.

Sch Pap = Schimmelmänn'ske Papirer i RA.

Sjy Hist = Sønderjyllands Historie.

StArch = Staatsarchiv.

Ty Kanc = Tyske Kancelli.

Vejl ArkReg = Vejledende Arkivregistraturer.

FORTEGNELSE OVER ARKIVALIER OG HÅNSKRIFTER

En del materiale, som er benyttet ved udarbejdelse af de almindelige oversigter, tabeller m. m. er ikke medtaget, idet der i fortegnelsen kun anføres de arkivalier og mss., som er nævnt i noterne.

STATSLIGE ARKIVER

Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp.

- A. III. Regeringen i Glückstadt, se Abt. 11.
- A. IV. Overretten på Gottorp, se Abt. 13.
- A. VI., nu Abt. 18. Den slesvigske generalsuperintendent.
Nr. 52, 113.
- A. XVIII. Tyske Kancelli efter 1730, nu Abt. 65.
Nr. 19, 373, 705 I-II, 1069 II, 1080-82, 1152, 1183, 1227, 1238, 1315 I-II, 1424, 1445, 5609, 6276, 6506-08.
- A. XX. Gottorperarkivet, nu Abt. 7.
Nr. 32, 207, 3542.
- A. XXV. Generaltoldkammeret m. m., nu Abt. 68.
Nr. 11.
- C. XII. Flensborg amtsarkiv m. m., nu Abt. 167.
1. nr. 494; 4. nr. 18, 48, 51.

Abt. 11. Regeringen i Glückstadt.

A. III. 1163.

Adelige Güter überhaupt nr. 12a, 27-28, 31, 34, 39-41, 45, 47-49.

Adelige Güter. Ascheberg.

Nr. 16.

Adelige Güter. Blumendorf.

Nr. 9.

Adelige Güter. Borstel.

Nr. 7.

Adelige Güter. Bramstedt.

Nr. 34.

Adelige Güter. Bürau.

Nr. 4.

Adelige Güter. Caden.

Nr. 11.

Adelige Güter. Rethwisch.

Nr. 3.

Abt. 13. Overretten på Gottorp.

A. IV. Nr. 390a.

B. Aufhebung der Leibeigenschaft I-II, Meierhöfe.

- Abt. 15. I. Landrettens skyld- og pantebøger.
Nr. 41.
- Abt. 19. Generalsuperintendenten i Holsten.
Nr. 72 II.
- Abt. 25. Den slesvig-holstenske Landkommission.
Nr. 491.
- Abt. 47. Universitetet i Kiel.
Nr. 1a.
- Abt. 124. Adelige godser i Oldenburg godsdistrikt.
25. Kletkamp nr. 9.
- Abt. 125. Adelige godser i Preetz godsdistrikt.
2. Ascheberg nr. 26.
5. Muggesfelde nr. 26.
7. Perdoel nr. 2.
9. Schönböken nr. 9.
20. Schönweide nr. 62-63, 514, 547.
- Abt. 126. Adelige godser i Kiel godsdistrikt.
1a. Schrevenborn nr. 66.
4. Dobersdorf og Hagen nr. 43a.
- Abt. 127. Adelige godser i Itzehoe godsdistrikt.
23. Borstel nr. 102.
24. Schulenburg nr. 4.
- Abt. 152. Skattekommissionen for de adelige godser i Holsten.
Nr. 7, 9.
- Abt. 195. Adelige godser i Slesvig.
Altenhof nr. 844.
Birkenmoor nr. 94.
Fresenhagen nr. 830, 832.
Loitmark nr. 464, 478, 483, 490.
Noer nr. 2155.
Roest nr. 581, 592, 702.
Vindeby nr. 1030.
- Abt. 199. Skattekommissionen for de adelige godser i Slesvig.
Nr. 9-12.
- Abt. 394. Det slesvig-holstenske Ridderskab.
Nr. 38, 45, 57, 79, 137, 155, 234, 363, 390, 421, 471, 488.
- Abt. 399. Privatarkiver m. m.
Hoë nr. 27.
Reventlow-Emkendorf nr. 2.
- Abt. 400. I. Håndskrifter.
Nr. 236-39.
- Abt. 412. Folketællinger.
Nr. 469-470.
- Amt Ahrensböke (før Kreisarchiv Eutin).
Nr. 273.
Eutin.
8. 12. A. 4.
- Ingeborg Reimers: Die Verkoppelung in den Königl. Ämtern Holsteins (maskinskrevet disputats).
- Statsarkivet i Hannover.*
Des. 91. von Münchhausen nr. 1, vol. VIII.
- Statsarkivet i Oldenburg.*
Bestand 6. A. B. d. D, nr. 494. Bestand 6. Abt. D, nr. 255, 747. Findbuch 40. 8,2, Bestand 31. 2-46 — 41.
- Rigsarkivet i København.*
Kongehusets arkiv.
Frederik 6 pk. 86.
Kronprins Frederiks arkiv 1784-1808.
Indkomne sager til memorialprotokol I 1804, 1805.
Tyske Kancelli. I. A.
A. 80, 93 XXIII, C. 3, 59, D. 70 I.
Patenten 1660-63.
Forestillinger 1799 I, nr. 93, 1804 II, nr. 101 og 153.
Departementet for udenlandske affærer.
Oldenburg II. Depecher 1786-99.
Danske Kancelli.
Indk. breve til Da Kanc. ca. 1521-22, 14/4 1640.
Lenskantoret. Grevs-kabet Schackenburg. Grevs-kabet Reventlow.
Rentekammeret.
Diverse breve, dokumenter og akter IX.
Hertugdømmet Slesvig 1660-79.
A. 67 og A. 68 (sidstnævnte = M. von

- Essen: »Katastrum over klostre, adelige godser og kancelligodser i Hertugdømmerne« 1804.
Tyske forestillinger 1763, nr. 346, 1764, nr. 108, 1765, nr. 11, 13, 477, 1784, nr. 127.
- Glücksborg-arkivet (Vejl ArkReg X, s. 183)
Koncepthefter 1736 ff.
- Det Glücksborg-Ærøske arkiv (Vejl ArkReg X, s. 196 f.).
Akte vedr. Gråsten amt på Ærø og Ærøskøbing.
- Sønderborgske Hertuger (Vejl ArkReg X, s. 161).
Koncepter til ekspeditioner samt indkomne breve 1645-68.
- Landbokommissionen af 25/8 1786.
Diverse dokumenter . . 1786-97.
- Den slesvig-holstenske Landkommission.
Korrespondancesager vedr. domæner i Nordborg og Sønderborg amter 1769-1823. Hjortspring og Søbygård.
- Kreditkassen (Vejl ArkReg III, s. 94).
Tysk ekspeditionsprotokol 1786-96.
Tysk referatprotokol 1790-95, 1796-99, 1800-04.
Tysk kopibog 1798-1800, 1801-05.
- Privatarkiver.
Altenhof pk. 15, 30-31, 62-64, 68-70.
C. U. D. von Eggers. A. I. 4 og D.
J. S. Møsting. I, II, III og IX.
Chr. D. Reventlow. Reisebemerkungen auf einer Reise in den Herzogthümern Juni-Oktober 1796 (kaldet »Dagbogen«).
Schimmelmann'ske papirer pk. 21, 30, 38, 39, 2. rk. pk. 9, 15, 17.
Chr. Ludvig Schütz. Breve fra von Thienen.
Arkivet på Vilhelmsborg. I. Familien Güldencrones arkiv. Forsk. brevskrivere.
- Manuskriptsamlingen.
Hertugdømmernes indre historie. Nr. 9.
- Landsarkivet i Åbenrå.*
- C. IV. De augustinborgske godsarkiver.
Nr. 25, 227, 230, 262, 272, 299, 303, 310, 326, 459.
- Gram og Nybøl godsarkiver.
Resolutionsprotokol 1774-1809.
Godsregnskaber 1775/76, 1777/78, 1787/88, 1793.
Diverse ca. 1732-1848.
- Ladegård godsarkiv. Forskelligt.
- Søgård godsarkiv.
Alm. sager vedr. bortfæstning, forpagtning og overdragelse 1736-1874.
Sager vedr. hoveri og livegenskab samt afløsningen deraf 1694-1863.
- Topografica.
Sønderjylland m. m. Trykte auktionsskonditioner.
Åbenrå amt, Felsted sogn, Svejrup. (1741)— Papirer ang. den Iversen'ske gård i Svejrup.
Åbenrå amt, Rinckenæs sogn. Ejendoms-papirer fra Rinckenæs (1628)-1916.
- Hærens arkiv i København.*
von Rosens samlinger nr. 23a, 36.

LOKALARKIVER UDENFOR STATSARKIVERNE

Flensborg byarkiv.
Borgerskabsprotokol.

Haderslev byarkiv.
XVIII. II. 3. A. b. Korrespondance
1796-1800.

Kiel byarkiv.
Urkunde nr. 465c.

*Ahrensburg godsarkiv (diplom-ingeniør
Schadendorf, Ahrensburg).*
Nr. 25.

Arkivet på Ascheberg.

- A. d. nr. 10.
B. d. B. nr. 26, 84.
C. b. nr. 1.

Brabe-Trolleborg.

Fotokopi af Chr. D. Reventlows dagbog.

Arkivet på Buckhagen.

Akter uden signatur.

Arkivet på Eckhof.

Beregninger vedr. reformer på godset.
Breve fra J. P. Neergaard.

Arkivet på Gùldenstein. Dele af Oldenburg-arkivet.

XIX. nr. 2-4, 16.

Arkivet på Jersbek.

Nr. 701.

Arkivet på Kletkamp. Grev Brockdorffs privatarkiv.

Nr. 193, 206, 277, 287-88.

Arkivet på Olpenis.

III.

Kurhessische Hausstiftung Hessenstein på Panke.

Nr. 25.

Arkivet på Rundhoj.

B. II. 4 og VI. 8.

Arkivet på Schierensee. Dele af Baron Brockdorffs privatarkiv.

Nr. 50, 69.

Arkivet på Svenstrup.

X. 11. 2, ny sign. H. 7.

BIBLIOTEKER

Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg.

August Hennings papirer.
Nr. 2, 4, 7, 41, 60, 75.

Universitätsbibliothek Kiel.

SH. 162 E.

Landesbibliothek Oldenburg.

Halem Nachlass.
II. 93, 99, 117, 137.

Det kgl. Bibliotek, København.

Ny kgl. samling 2152c, 4to., 2751a, 4to.

Arnemagnæanske Samling.

AM 804, 4to.

Sorø Akademis Bibliotek.

70 D, 3 δ og β.

TIDSSKRIFTER OG ÅRSPUBLIKATIONER M. M.

- Almennyttige Samlinger til Hiertets Forbedring og Kundskabernes Udbredelse.
 Alsterverein E. V. Jahrbuch.
 Annales
Arch Sächs Gesch Archiv für die Sächsische Geschichte.
- Bl Pol Kult* (Schleswig-Holsteinische) Blätter für Polizei und Kultur.
- D Gemeinnüz Mag* Deutsches Gemeinnütziges Magazin.
D Mag Deutsches Magazin.
Da Ad Årb Danmarks Adels Årbog.
Da Mag Danske Magazin.
- Econ Hist Rev* The Economic Historical Review.
ErbvHist Årb Erhvervshistorisk Årbog.
- Falck Samml* N. Falck: Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes.
Forsch Brandenb Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen
Preuss Gesch Geschichte.
Fort Nut Fortid og Nutid.
- Genius der Zeit.
- Hans GeschBl* Hansische Geschichtsblätter.
Hist T Historisk Tidsskrift.
Hist Z Historische Zeitschrift.
Hof StKal Hof- og Statskalender.
- Iris og Hebe.
- Jahrb Angeln* Jahrbuch des Angler Heimatvereins.
Jahrb GesGeb Verwalt Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirt-
Volksw schaft, udg. af Schmoller.
Jahrb LKunde Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer
 Schlesvig, Holstein und Lauenburg.
- Jahrb Natök Stat* Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.
Jahrb Rendsburg Heimatkundl. Jahrbuch für den Kreis Rendsburg.
Jahrb Segeberg Heimatkundl. Jahrbuch für den Kreis Segesberg.
 Journal für Landwirtschaft.

- Jy Saml* Jyske Samlinger eller Samlinger til jysk Historie og Topograf.
- Kiel Bl* Kieler Blätter.
Kielisches Litteratur-Zeitung.
- Meckl-Strel GeschBl* Mecklenburg-Strelitzer Geschichtsblätter.
Minerva.
- Monatl Uebers Litt* Monatliche Uebersicht der gesammten Litteratur (udg. i Slesvig).
- N St Mag* Neues Staatsbürgerliches Magazin.
Neues D Mag Neues Deutsches Magazin.
Neues Kiel Mag Neues Kieliches Magazin vor die Geschichte, Staatsklugheit und Staatenkunde, udg. af Val. Aug. Heinze. Nordelbingen.
- PersHist T* Personalhistorisk Tidsskrift.
Pol Journ Politisches Journal.
ProvBer Schlesw.-Holsteinische Provinzialberichte.
- Quell Forsch* Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.
- Quell Samml* Quellensammlung der Schleswig-Holsteinisch-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte.
- Sch-H Anz* Scandia.
Schleswig-Holsteinische Anzeigen.
SJy Arb Sønderjyske Årbøger.
SJy MSkr Sønderjysk Månedsskrift.
Skand LittSelsk Skr Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter.
St Mag Staatsbürgerliches Magazin.
- VJSchr Soz WGesch* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.
- Z AgrGesch AgrSoz* Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie.
Z GeschW Zeitschrift für Geschichtswissenschaft.
Z RGesch Zeitschrift für Rechtsgeschichte.
Z SavignySt RGesch Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte.
Z Sch-H Gesch Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.
- Oecon Ann* Oeconomiske Annaler.
Økon Mag Danmarks og Norges økonomiske Magazin.

LITTERATUR M. M.

Omfatter kun værker, der er citeret i teksten eller i noterne. Tidsskriftartikler er — bortset fra nogle få undtagelser — ikke medtaget. Forkortelser er angivet ved understregning.

Wilhelm *Abel*: *Agrarkrisen* und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert, 1935.

Wilhelm *Abel*: *Die Wüstungen* des ausgehenden Mittelalters, 1. udg. 1943, 2. udg. 1955.

C. F. *Allen*: *De tre nordiske Rigers Historie* IV. 2., 1870.

E. *Ambrosius*: An den Herrn Verfasser der Prüfung der Gedanken des Herrn P. *Fabricius*... , 1782.

C. H. *Amtbor*: Hist. Bericht von dem ... Zustande der Schlesw.-Holst. Ritterschaft und ihrer Privilegien, 1714.

Caroline E. Andersen: *Grams Historie*, 1926.

Chr. D. *Anderson*: *Hamburg. Privatrecht* II, 1784.

Otto Fr. *Arends*: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten I—III*, 1932.

Volkmar von *Arnim*: *Krisen und Konjunkturen der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (Quell Forsch bd. 35, 1957, s. 11—120).

T. S. *Ashton*: *An Economic History of England. 18th Century*, 1955.

Torkel Baden: *Beskrivelse over den paa Godset Bernstorff ... iverksatte nye Indretning i Landbruget*, 1774.

G. *Begtrup*: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen*, 1803.

Georg von *Below*: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte*, 1920.

Georg von *Below*: *Territorium und Staat*, 1900.

Berlingske Tidende (De til Forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavn-ske Tidender) 1805.

H. L. *Bisgaard*: *Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarhundrede*, 1902.

[Jürgen *Bladt*]: *Betrachtungen über die erörterte Frage: wie dem Bauren-Stande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlet, verschaffet werden könne?* 1769.

Jürgen *Bladt*: *Briefe über die Niederlegung der adelichen Güter und über die neulich herausgekommene Bemerkungen über Angeln*, 1793.

Jerome Blum: *Noble Landowners and Agriculture in Austria 1815—1848*, 1948.

Louis *Bobé*: *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds I—X*, 1895—1931.

André J. *Bourde*: *The Influence of England on the French Agronomes 1750—1789*, 1953.

Otto *Brandt*: *Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts*, 1925.

- [Cai Friedrich Brockdorff]: Freie Gedanken über die Aufhebung der Leibeigenschaft, 1796.
- Georg Bruyn: Prüfung der Gedanken des Herrn Johann Christian Fabricius ... über die Volks-Vermehrung insonderheit in Dännemark, 1782.
- Fridrich *Buchwald*: Udtog af en Reysendes *Dag-Bog* i Meklenborg, Pommern, Brandenburg og Holstein, 1784 (tysk udgave ved Valentin Aug. Heinze).
- Max Bär: Übersicht über die Bestände des Kgl. Staatsarchivs zu Hannover, 1900.
- C. Christensen: Hørsholms Historie, 1879.
- Chronologische Sammlung der ergangenen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein...
- X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche Roma 1955. Riassunti delle comunicazioni e Atti.
- Corpus Statutorum provincialium *Holsatiae*, udg. af Cronhelm, 1750.
- Else Cronbach: Das landwirtschaftliche Betriebsproblem in der deutschen Nationalökonomie bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts, 1907.
- Dansk biografisk Leksikon I—XXVI, 1933—44.
- Den danske civile Centraladministrations *Embedsetat* 1660—1848, 1889.
- Günter Dessmann: Geschichte des Schlesischen Agrarverfassung (Abhandl. aus dem Staatswissenschaftlichen Seminar zu Strassburg Heft XIX) 1904.
- C. U. D. von Eggers: Beyträge zur Kenntniss von *Holstein* II, 1807.
- C. U. D. von Eggers: De jure imperantis libertatem personalem perfectam restituendi rusticis glebae adscriptis, 1791.
- C. U. D. von Eggers: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Kgl. Dänischen Staatsministers Andreas Petrus Grafen von *Bernstorff*, 1800.
- [C. U. D. von Eggers]: Schreiben eines Holsteinischen Edelmanns an seinen Bruder über die Aufhebung der Leibeigenschaft in Holstein, 1795.
- H. K. Eggers: Geschichte des Geschlechtes Eggers I—II, 1879—1887.
- H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon* for Danmark, Norge og Island I—XII, 1924—35.
- M. J. Elsas: Umriss einer Geshichte der Preise und Löhne in Deutschland I—II, 1936—49.
- J. Engelmann: Die Leibeigenschaft in Rusland, 1884.
- H. P. C. Esmarch: An den Herrn Verwalter Bladt, 1793.
- [A. von Essen]: Fragmente aus dem Tagebuch eines Fremden, 1800.
- Joh. Chr. Fabricius: Anfangs-Gründe der oeconomischen Wissenschaften, 1773.
- Joh. Chr. Fabricius: *Policy-Schriften* I—II, 1786—90.
- Joh. Chr. Fabricius: Von der Volks-Vermehrung insonderheit in Dännemark, 1781.
- V. Falbe-Hansen: Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt I—II, 1888—89.
- N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen *Privatrechts* I—V, 1825—48.
- N. Falck: Samlungen der wichtigsten *Abhandlungen* ... welche in den Schlesw-Holst. Anzeigen erschienen sind I—VI, 1821—40.
- Festschrift* zum 275jährigen Bestehen der *Christian-Albrechts-Universität* Kiel, 1940.
- Festskrift* til Erik Arup, 1946.
- Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941.
- First International Conference of Economic History. Contributions. Communications, 1960.

- Günther Franz*: Deutsches Bauerntum II, 1939.
- F. *Frensdorff*: Über das Leben und die Schriften des Nationalökonom J. H. G. von Justi, 1903.
- I. A. *Fridericia*: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie, 1888.
- Aage Friis*: *Bernstorfferne* og Danmark I—II, 1903—19.
- Aage Friis*: *Bernstorffske Papirer i Tiden 1732—1835* I—III, 1904—13.
- Aage Friis*: Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg, 1899.
- Astrid Friis og Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark I, 1958.
- Carl Johannes *Fuchs*: Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften nach archivalischen Quellen aus Neu-Vorpommern und Rügen (Abhandlungen aus dem Staatswissenschaftlichen Seminar zu Strassburg, Heft 6) 1888.
- Geschichte Schleswig-Holsteins VI, 1959—60.
- Charles *Gide* & Charles *Rist*: Histoire des Doctrines Économiques depuis les Physiocrates jusqu'à nos Jours, 5. udg., 1926.
- Arthur *Gloy*: Das alte Amt *Kronshagen*, 1914.
- Arthur *Gloy*: Beiträge zur Geschichte der Leibeigenschaft in Holstein, 1901.
- Frøde *Gribsvad* og Johan *Hvidtfeldt*: Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele. En Oversigt, 1944.
- Fr. *Grossmann*: Über die gutsherrlichen-bäuerlichen Rechtsverhältnisse in der Mark Brandenburg vom 16.—18. Jahrhundert, 1890.
- Karl Grünberg*: Die Bauernbefreiung in Böhmen, Mähren und Schlesien I—II, 1893—94.
- Halem*: Andenken an Oeder, 1793.
- Georg *Hanssen*: Das Amt *Bordesholm*, 1842.
- Georg *Hanssen*: Agrarhistorische Abhandlungen I, 1880.
- Georg *Hanssen*: Die *Aufhebung* der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, 1861.
- Eli *Heckscher*: Merkantilismen I—II, 1931.
- Kurt *Hector*, G. E. *Hoffmann* og Wilh. *Subr*: Übersicht über die Bestände des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs in Schleswig, 1953.
- Paul von *Hedemann-Heespen*: Geschichte der adeligen Güter *Deutsch-Nienhof* und Pohlsee in Holstein I—III, 1906.
- Paul von *Hedemann-Heespen*: Die Herzogthümer *Schleswig-Holstein und die Neuzeit*, 1926.
- [D. H. *Hegewisch*]: *Schreiben* an die Frau — — — — über den Ursprung der Leibeigenschaft, 1796.
- Peter Andreas Heibergs udvalgte Skrifter, udg. af Otto Borchsenius og Fr. Winkel Horn, 1884.
- Heimatbuch* des Kreises *Rendsburg*, 1922.
- C. F. *Hellfried*: Bemærkninger og Erfaringer angaaende Jordudstyknigen, eller Parcelleeringen, i Almindelighed og for Veile Amt i Særdeleshed, 1805.
- Joachim *Hild*: August Hennings. Ein schleswig-holsteinischer Publizist um die Wende des 18. Jahrhunderts, 1932.
- P. *Hirschfeld*: Die schleswig-holsteinischen Herrenhäuser, Gutshöfe und Gärten des 18. Jahrhunderts, ihre Bauherren und Baumeister, 1933.

- G. E. Hoffmann: Archivgutschutz und Archivpflege in Schleswig-Holstein, 1955.
- Edvard Holm: *Danmark-Norges Historie fra den store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse* VI. 1—2, 1907—09.
- Edvard Holm: *Kampen om Landboreformerne i Danmark*, 1888.
- Søren Holm: *Oplysningstiden*, 1959.
- Adolf Hueg: *Dorf und Bauertum*, 1939.
- Magdalene Humpert: *Bibliographie der Kameralwissenschaften*, 1937.
- [Otto Benedikt Janeke]: *Ueber die Niederlegung der Domainen und Landgüter in den Herzogthümern Schleswig und Holstein und über die damit verbundenen wirklichen und scheinbaren Vortheile*, 1790.
- J. Janssen: *Friedrich Leopold Graf zu Stolberg* I—II, 1877.
- F. C. Jensen og D. H. Hegewisch: *Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft*, 1797.
- H. N. A. Jensen: *Angeln* zunächst für die Angler historisch beschrieben, 2. udg., 1922.
- Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757—1919* I, 1936.
- J. Jessen: *Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen* (Z Sch-H Gesch bd. 51, 1922, s. 1—204).
- J. H. G. von Justi: *Gesammelte Politische und Finanzschriften über wichtige Gegenstände der Staatskunst, der Kriegswissenschaften und des Cameral- und Finanzwesens* I—III, 1761—64.
- J. H. G. von Justi: *Grundsätze der Polizeiwissenschaft* 3. udg., 1782.
- J. H. G. von Justi: *Neue Wahrheiten zum Vortheile der Naturkunde und des gesellschaftlichen Lebens der Menschen* XII, 1760.
- Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1940.
- Kaiserlich und Kurpfalz Bairisch privilegierte *Allgemeine Zeitung*, 1805.
- Hieronimus Kaphøvenner: *Beschreibung der bereits vollführten Niederlegungen Königlicher Domainen-Güter in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, 1787.
- Kancelliets Brevbøger.
- Kieler Wochenblatt.
- W. Klüwer: *Ascheberg*, 1952.
- G. F. Knapp: *Ausgewählte Werke* I, 1925.
- G. F. Knapp: *Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens* I—II, 1887.
- Th. Knapp: *Gesammelte Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte, vornehmlich des deutschen Bauernstandes*, 1902.
- Chr. Kock: *Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen*, 1912.
- J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: *Samling af gamle danske Love* IV, 1824.
- Berend Kordes: *Lexikon der jetzlebenden Schleswig-Holsteinischen und Eutinischen Schriftsteller*, 1797.
- J. Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit* II, 2. udg., 1958.
- Den for Landboevæsenet nedsatte *Commissions Forhandlingler* I—II, 1788—89.
- F. O. V. Lawätz: *Berichtigung, den S. H. Adel betreffend* (Genius der Zeit bd. 18, 1799, s. 3—22).

- [F. O. V. Lawätz]: *Gemälde der Slaverey und Leibeigenschaft in den Herzogthümern Schleswig und Holstein . . .* von Theodor Sklavenfeind, 1797.
- Otto Lawaetz: 1829. 16. Oktober. 1929, udg. ved H. Lawaetz, 1929.
- Ingeborg Leister: *Rittersitz und adeliges Gut in Holstein und Schleswig*, 1952.
- Ernst Lennhoff: *Das ländliche Gesindewesen in der Mark Brandenburg*, 1906.
- Horst Lindemann: *Schleswig als Territorium* (Quell Forsch bd. 30) 1954.
- Edith Murr Link: *The Emancipation of the Austrian Peasant 1740—1798*, 1949.
- Axel Linvald: *Kronprins Frederik og hans Regering 1797—1807 I*, 1923.
- E. Lipson: *The Economic History of England 3. udg. II.*, 1943.
- D. L. Lübker og H. Schröder: *Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller von 1796 bis 1828 I—II, 1829—30*.
- Philip Ernst Lüders: *Nähres Bedenken über den Gebrauch der Erde wenn Freyheit und Eigenthum bey dem Bauernstande sollte eingeführet werden*, 1770.
- Fr. Lütge: *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1952.
- Fr. Lütge: *Die mitteldeutsche Grundherrschaft und ihre Auflösung 2. udg.*, 1957.
- Fr. Mager: *Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg*, 1955.
- Heinz Maybaum: *Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg*, 1926.
- O. Mejer: *Ueber die rechtliche Natur der Schleswig-Holsteinischen bäuerlichen Zeitpacht*, 1874.
- W. Mollerup: *Bille-Ættens Historie I*, 1893.
- Nachrichte der Akademie der Wissenschaft in Göttingen I. Philol.-Hist. Klasse, 1955.
- J. P. Neergaard: *Vorschläge zur bessern Ausschreibung des Landausschusses in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, 1797*.
- J. Nichtweiss: *Das Bauernlegen in Mecklenburg*, 1954.
- Axel Nielsen: *Den tyske Kameralvidenskabs Opstaacen i det 17. Aarhundrede*, 1911.
- M. H. Nielsen: *Fra slesvigske Fattigvæsens Fortid*, 1944.
- August Niemann: *Abris des sogenannten Kameralstudiums und Bestimmung seines Zwecks für sich und in Verbindung mit der Rechtsgelehrsamkeit*, 1792.
- August Niemann: *Miscellaneen* historischen, statistischen und ökonomischen Inhalts zur Kunde des deutschen und angränzenden Nordens besonders der Herzogthümer Schleswig und Holstein I—II, 1798—1800.
- August Niemann: *Vorschläge, Hofnungen und Wünsche zur Beförderung der Landeskunde, der Nationalbildung und der Gewerbsamkeit in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, 1786.
- August Niemann: *Von der Industrie, ihren Hindernissen und Beförderungsmitteln*, 1784.
- Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård*, 1957.
- August Oncken: *Geschichte der Nationalökonomie I*, 1902.
- Fr. Wilh. Otte: *An den Herrn Verwalter Blatt*, 1793.
- Fr. Wilh. Otte: *Bemerkungen über Angeln aus der Brieftasche zweener Freunde bey einer Fussreise im Sommer 1791, 1792*.
- Ole Karup Pedersen: *Dansk landbrugsbibliografi I*, 1958.
- Gottfr. Pfeiffer: *Das Siedlungsbild der Landschaft Angeln*, 1928.

- Rowland E. *Prothero*: English Farming Past and Present, 1912.
- Chr. Rantzau: *Actenstücke* zur Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, 1798.
- [Chr. Rantzau]: Historischer Versuch über die Leibeigenschaft, 1797.
- [Hans Rantzau]: Antwort eines alten Patrioten auf die Anfrage eines jungen Patrioten, wie die Bauernstand und die Wirtschaft der adeligen Gütern in Holstein zu verbessern sey, 1766.
- [Hans Rantzau]: Schreiben eines vornehmen holsteinischen Gutsherrn darinn die Abschaffung der Hofdienste auf seinem Gute beschrieben werden, 1775.
- Justus *Remer*: Johann Heinrich Gottlob Justi, 1938.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*.
- Chr. *Reuter*: Ostseehandel und Landwirtschaft im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert, 1912.
- Chr. B. *Reventlow*: En dansk Statsmands Hjem omkring 1800 I—II, 1902—03.
- Johan Georg *Rist*: Lebenserinnerungen I—II, 1. udg., 1880, I—III, 2. udg., 1884—88.
- Eric *Roll*: A History of Economic Thought 3. udg., 1956.
- Wilhelm *Roscher*: Geschichte der National-Ökonomik in Deutschland I—II, 1874.
- Sammlung der hauptsächlichsten Schleswig-Holsteinischen gemeinschaftlichen *Verordnungen*, 1773.
- L. A. G. *Schrader*: *Handbuch* der vaterländischen Rechte in den Herzogthümern Schleswig und Holstein I—IV, 1784—1819.
- L. A. G. *Schrader*: Ueber die Schleswig-Holsteinische *Leibeigenschaft* und deren Aufhebung, 1797.
- Johan *Schreiner*: Pest og prisfall i senmiddelalderen, 1948.
- Johannes von *Schröder*: Topographie des Herzogthums *Holstein*, des Fürstenthums Lübek und der freien und Hanse- Städte Hamburg und Lübek, 1841.
- R. *Schröder* og Eberhard von *Künssberg*: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte 7. udg., 1932.
- Schulze*: Geschichte des Plöner Schlosses, 1957.
- A. *Schwabe*: Grundriss der Agrargeschichte Lettlands, 1928.
- Henri Sée*: Esquisse d'une *Histoire Économique* et Sociale de la France, 1929.
- Henri Sée*: L'Évolution de la *Pensée Politique* en France aux XVIIIe Siècle, 1925.
- M. E. *Seebom*: The Evolution of the English Farm, 1927.
- Wilhelm *Seelig*: Die innere Colonisation in Schleswig-Holstein vor hundert Jahren, 1895.
- Görtz von Selle*: Die Georg-August-Universität zu Göttingen 1737—1937, 1937.
- M. *Sering*: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein, 1908.
- Albion W. Small*: The Cameralists. The Pioneers of German Social Polity, 1909.
- Louise *Sommer*: Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung I—II, 1920—25.
- Arnold *Soom*: Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954.
- Axel *Stæhly*: Das *Eigenkatenrecht* Ostholsteins, 1936.
- Axel *Stæhly*: Untersuchungen über die Entwicklung der landwirtschaftlichen *Bodenbesitz- und Betriebsverhältnisse* Ostholsteins unter besonderer Berücksichtigung der Zeitpachtdörfer, 1929.
- W. *Stark*: The History of Economics 4. udg., 1957.

- Freiherr von *Stein*: *Briefwechsel*. Denkschriften und Aufzeichnungen, udg. af Erich Botzenhart, I—III, 1931—32.
- C. L. E. *Stemann*: *Urkundliche Beiträge* zur Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein, 1879.
- Wilhelm *Stieda*: Die Nationalökonomie als Universitätswissenschaft. Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften XXV. 2, 1906.
- Friedrich Leopold Grafen zu Stolberg*: *Kurze Abfertigung* der langen Schmähchrift des Herrn Hofraths Voss wieder ihn, 1820. Stormarn, 1938.
- Svenska män och kvinnor III, 1946.
- Sønderjyllands *Historie* I—V, 1930—43.
- Albrecht *Thaer*: Vermischte Landwirtschaftliche Schriften aus den Annalen der Niedersächsischen Landwirtschaft I, 1805.
- [Johann Stephan Tychsen]: Over det Holstenske Livegenskabs skadelige Indflydelse paa Velstand, Oplysning og Moralitet, 1797.
- [Johan Stephan Tychsen]: Ueber den schädlichen Einflusz der Holsteinischen Leibeigenschaft auf Wohlstand, Aufklärung und Moralität, 1796.
- Emil *Waschinski*: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226—1864 I—II, 1959 (Quell Forsch bd. 26 I—II).
- J. *Wedel-Neergaard*: Svenstrup, 1921.
- Vejledende Arkivregistraturer* III, 1900, IV, 1923, VI, 1944, VII, 1946, VIII, 1948, IX, 1952.
- Christian August *Wichmann*: Über die natürlichsten Mittel die Frohndienste bey Kammer- und Ritter-Güthern ohne Nachtheil der Grundherren aufzuheben, 1795.
- Georg *Wiebe*: Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts, 1895.
- Gerhard *Vogdt*: Die Bauernbefreiung in Mecklenburg, 1937.
- Fr. *Vollbehr* og Richard *Weyl*: Professoren und Dozenten der Christian-Albrecht Universität zu Kiel, 1956.
- Peter *Vollrath*: Landwirtschaftliche Beratungs- und Bildungswesen in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1750 bis 1850 (Quell Forsch bd. 35, 1957, s. 123—238).
- Fritz *Wolter*: Studien über Agrarzustände in Frankreich von 1700 bis 1790, 1905.
- Robert Wuttke*: Gesindeordnungen und Gesindezwangsdienst in Sachsen bis zum 1835, 1893.
- G. C. *Oeder*: Appell an das Dänische Publikum, 1786.
- [G. C. *Oeder*]: *Bedenken* über die Frage: Wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlet, verschaffet werden könne? 1769, 2. udg., 1786.
- [G. C. *Oeder*]: *Zusäze* zu dem Bedenken über die Frage: Wie dem Baurstande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlet, verschaffet werden könne? 1771, 2. udg., 1786 (sammen med *Bedenken* og med tillæg).
- Oederiana*, 1792. [Udg. af J. F. Camerer].
- Oekonomisch-technologische *Encyklopädie*, udg. af Johann Georg Krünitz, bd. 33, 1785, 70, 1796.
- A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Historie II, 1852.

NOTER

INDLEDNING OG LIVEGENSKABETS TILBLIVELSE OG UDVIKLING

Indledning.

- Side 2.*
1. 1805, s 495-512, 1806, s. 147-69.
  2. Chr. Degns skildring er først udkommet, efter at selve skildringen af kampen om livegenskabets ophævelse var skrevet, og min redegørelse er således uafhængig af dr. Degns. Vi har dog tidligere haft lejlighed til mundtligt at udveksle synspunkter.
- Side 3.*
3. Ang. de enkelte arkiver og deres opbevaringssted se fortegnelsen over kildematerialet s. 436-39.
  4. Sch Pap pk. 21.
  5. Smst. 2. rk. pk. 9.
  6. Smst. 2. rk. pk. 17.
  7. Smst. 2. rk. pk. 15, jf. note 8.
  8. Altenhof pk. 70.
  9. Breve fra Baudissin til Ernst Sch findes i Rev Pap VIII, s. 269-75.
  10. Sch Pap 2. rk. pk. 17.
- Side 4.*
11. Den har dog ikke omfattet hele hans korrespondance om denne sag. Der kendes flere breve herom fra Cai og Fritz Rev. De er tilbageleveret til Cai Rev og findes nu i Altenhof-arkivet pk. 64 (Cai 27/1, 26/3 1795, Fritz 26/6 95). Desuden konc. til brev fra Cai Rev til A. P. B. 26/6 1795 i Altenhof pk. 70, orig. i Sch Pap 2. rk. pk. 15, tr. i Rev Pap VIII, s. 351 — som brev til Sch. Af såvel konceptet som brevets indhold fremgår det, at det er til A. P. B. Det findes ikke i brevlisterne, men der nævnes et brev fra Rev eller Rantzau af 26/1 1795; måske kan der være tale om fejlskrift eller fejllæsning for 26. juni. I listen omtales et brev fra Warnstedt af 13/7 1796. Konc. til dette i Abt. 195. Loitmark nr. 483.
  12. Både A.P.B.s og Sch.s akter findes nu i Sch Pap pk. 21. De Sch akter udgør dog et læg for sig selv, men mærkelig nok findes Ridderskabets brev af 11/3 1797 til A.P.B. i et læg med Sch Pap.
  13. Dette rummer også en del andet materiale, bl. a. en stor del Stolberg-arkiver.
  14. Rev Pap V, s. 238, jf. VIII, s. VI. De fleste af de der nævnte Sch Pap på Ahrensburg er nu via Lindenberg kommet til RA.
  15. Aage Friis s. IX ff, især s. XIII, Bernst Pap I, forordet; III, s. X. En del af de der nævnte arkiver findes nu i RA.
  16. Ang. godsarkiverne i LA Sch se Hoffmann, Hector og G. Suhr s. 76 ff. og 55 ff. Om de nordslesvigske se Gribsvad og Hvidtfeldt. En del godsarkiver — især i Sydslesvig — er blevet undersøgt ude på gårdene. Men det har selvfølgelig været umuligt fuldtud at udnytte dette uhyre spredte materiale; jf. iøvrigt G.E. Hoffmann.
  17. Abt. 199 (Slesvig) og Abt. 152 (Holsten).
  18. Indberetningerne om kontrakter og familiesteder findes for Slesvigs vedk. samlet i Overrettens arkiv. Abt. 13. Aufh LeibeigSch, for Holstens vedk. er de fordelt efter godser og er arkiveret i den særlige afdeling af Den holstenske Regerings arkiv (Abt. 11), som angår de enk. adelige godser. Et andet eksemplar af indberetningerne om de holstenske familiesteder i A. XVIII. 1315 I-II.

Side 6. 19. Schröder og Künssberg
s. 495.

Udviklingen i Europa.

Side 7. 20. Den foregående skildring bygger på Fr. Lütges redegørelse i Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, jf. også Lütges korte oversigt i Grundherrschaft 2. udg., s. 19 ff. I Z AgrGesch AgrSoz III, 1955, s. 129 ff. har samme forfatter givet en værdifuld oversigt over den nyere litt. vedr. det tyske »grundherrschaft«. Lütge påviser iøvrigt, at der i Mellem-tyskland kun har været meget ringe livegenskab i middelalderen og senere. En god oversigt over de afgifter og forpligtelser, som hvilede på de livegne imod vest, findes i Th. Knapps klassiske afhandling: Ueber Leibeigenschaft in Deutschland seit dem Ausgang des Mittelalters (i Gesammelte Beiträge), der stadig er inspirerende ved sine nye synspunkter, sine klare fremstillinger. Knapps mange elever og andre har senere i talrige afhandlinger uddybet de af ham belyste problemer.

21. von Below: Probleme s. 43 f.

Side 8. 22. Lütge: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte s. 106-110.

23. Mager s. 129 ff.

24. Maybaum s. 9 ff.

25. Mager s. 32 f.

26. Smst. s. 43 ff.

27. Z SavignySt RGesch IX, 1888, s. 105 f.

28. Mager s. 46 f.

29. Kiel byarkiv: Urkunden nr. 465c (1586) og Falck Samml III, s. 390 f. (Husum 1635). Lignende udtryk i Hamburg, se Anderson II, s. 438.

30. Det vil her føre for vidt at komme ind på dette vanskelige problem. For Østpreussens og Pommerns vedk. kan henvises til artikler af Wilh. von

Brünneck i Z SavignySt RGesch VIII, 1887, s. 388 ff. og IX, 1888, s. 104 ff., Hans Plehn i Forsch Brandenburg Preuss Gesch bd. 17, hefte 2, 1904, s. 59 ff. Jf. også Z GeschW I, 1953, s. 687 f., hvor Nichtweiss har hævdet, at de tyske feudalherreres tryk især var rettet mod de slaviske bønder, på hvis bekostning de tyske bønder fik så gode vilkår. I Letland bevarede den oprindelige befolkning sin frihed i kolonisationstiden (Schwabe s. 29 ff.), og dette har uden tvivl været tilfældet i de baltiske områder, hvor antallet af erobrere var ringe og modstanden stor (Soom s. 2). Udviklingen af livegenskabet i Polen og Rusland tages der her intet hensyn til, da forholdene i disse lande ikke har nogen direkte forbindelse med problemerne i Slesvig og Holsten. Ang. udviklingen i Rusland kan iøvrigt henvises til Engelmann samt til Tapié i X Congresso Internazionale de Scienze Storiche Roma 1955. Riassunti delle Comunicazioni VII, s. 290-92 og samme i Atti del X Congresso Internazionale 1955, s. 489-93.

Side 9. 31. En oversigt over dette »Wüstungsproblem« med særligt henblik på Østtyskland er givet af Annelise Kreuzlin i Z AgrGesch AgrSoz VII, 1959, s. 153-169, hvor de centrale problemer drøftes, og der henvises til den vigtigste litteratur. For Slesvigs vedk. findes en specialundersøgelse fra Angel af Hans J. Kuhlman i Z Sch-H Gesch bd. 81, 1957, s. 63-76, mens Wilh. Kappe har behandlet ødegårdene i det holstenske Bungsberg-område smst. s. 31-62.

32. Et meget stærkt vidnesbyrd om landgildens nedgang i Slesvig findes i en fortegnelse over Slesvig-kapitlets indtægter, der gør det muligt at sammenligne dettes indtægter 1352 og

1437. Nedgangen er meget betydelig (Quell Samml VI, 1906, s. 54 ff., jf. C. A. Christensen i Hist T 11. rk. VI, 1960, s. 161 ff.).
33. Dette er fremhævet af von Below i Territorium s. 26 ff. Below ser heri en væsentlig årsag til udviklingen af godsherskabet mod øst.
34. Z AgrGesch AgrSoz VII, 1959, s. 158.
35. Det er umuligt her at redegøre for den omfattende litteratur, der findes herom. Foruden til Schreiners bog og til Abels værker samt hans redegørelse i Jahrb NatÖk Stat bd. 165, 1953, s. 380 ff., kan bl. a. henvises til Postans behandling i Econ Hist Rev 2. rk. II, 1950, s. 221-246, der angår den eng. befolknings tilbagegang i den senere middelalder, og E. Perroy: A l'origine d'une Économie contractée: Les crises du XIVE Siècle (Annales IV, 1949, s. 167-82), jf. også Fr. Lütge i Jahrb NatÖk Stat bd. 162, 1950, s. 161 ff., Ernst Keller smst. bd. 165, 1953, s. 161 ff. Schreiners bog gav iøvrigt anledning til en værdifuld diskussion. En kort oversigt over de vigtigste synspunkter, som blev fremsat under denne, findes i Fort Nut XVIII, s. 474 f.
36. Den mest indgående redegørelse for udviklingen i 1400-årene og for dens forudsætning er givet af Maybaum, især s. 108 ff. Se desuden Grossmann s. 11 ff., Dessmann s. 57 ff., Z SavignySt RGesch VIII, 1887, s. 45 f., IX, 1888, s. 104 ff., Forsch Brandenb Preuss Gesch XVII. 2, 1904, s. 88 ff., Mager s. 91. Kulischer II, 2. udg. 1958, s. 95. m. fl. st.
37. Sml. også Abels bemærkninger i Wüstungen, 1. udg., s. 44.
38. Jf. Abel: Agrarkrisen, s. 91 f.
- Side 10.* 39. Der findes kun en enkelt større undersøgelse over vornedskabet, af Johs. Steenstrup i Hist T 5. rk. VI, 1886-87, s. 339-462. Den er dog forældet og bærer stærkt præg af Steenstrups ensidige syn på bondestandens historie. En nyere, men yderst kort oversigt hos Poul Johs. Jørgensen s. 476-80.
40. Hist T 8. rk. I, 1907-08, s. 262-264.
41. Bl. a. klage over Hans Bille (Indk. breve til Da Kanc ca. 1521-22), jf. Møllerup I, s. 385, Da Mag 2. rk. V, s. 295.
42. Arnemagnæanske samling 804, 4to, fol. 54; jf. Kolderup-Rosenvinge IV, s. 54 f.
- Side 11.* 43. Hist T 10. rk. III, 1934-36, s. 32 ff.
44. C. F. Allen IV. 2, s. 79 ff.
45. Hist T 5. rk. IV, 1883-84, s. 521 ff. Materialet herom er udgivet i Skand Litt Selsk Skr 9. årg., 1813, s. 1-52.
46. Lütge: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte s. 155, Abel: Agrarkrisen s. 57 f., Hans GeschBl bd. 75, 1957, s. 45 f.
47. Abel anf. sted s. 57 ff., jf. også Wiebe, Elsass, VJSchr Soz WGesch bd. 31, 1938, s. 357, og Z AgrGesch AgrSoz VII, 1939, s. 32 ff., hvor en del af den mere prishistoriske litteratur er anført. For Holstens vedk. er der en redeg. af Wilh. Koppe i Z Sch-H Gesch bd. 79, 1955, s. 185-216.
48. Mager s. 77, Maybaum s. 108 ff.
- Side 12.* 49. Nichtweiss i Z GeschW I, 1953, s. 705 med henvisning til H. Böhlau: Über Ursprung u. Wesen der Leibeigenschaft in Mecklenburg i Z RGesch X, 1872, s. 417-19.
50. Maybaum s. 152, Sering s. 225 ff., Chr. Reuter og andre forfattere; fra et marxistisk, østtysk synspunkt er spørgsmålet behandlet af J. Nichtweiss i Z GeschW I, s. 692 ff.
51. En redegørelse for de forsk. synspunkter hos Gunnar Olsen s. 72 ff. G. O.s egen undersøgelse viser iøvrigt, at der i Danmark til de forsk.

tider har været mange årsager til udvidelsen af hovedgårdsjorden og nedlæggelse af bøndergårde (s. 239).

52. En anden opfattelse er gjort gældende af Marian Malowist i *Hans GeschBl* bd. 75, 1957, s. 33 f.

Side 13. 53. Ca. 1440 skrev biskoppen i Lübeck Nik. Sachow: »de iure Holtzatico est, quod, ubi quis habet iurisdictionem, ibi etiam habet servitia« (*Z Sch-H Gesch* bd. 54, 1924, s. 93).

54. Med hensyn til enkeltheder må henvises til den i det foregående anførte speciallitt., først og fremmest den yderst værdifulde skildring hos Maybaum, der ikke mindst har betydning ved den indgående analyse af jurisdiktions-problemerne. Ang. dette spørgsmål kan for Slesvig og Holstens vedk. henvises til Horst Lindemann.

55. Jensen og Hegewisch s. 143 f.
56. *Gem Verordn* s. 154 ff., *Corp Stat Holsat*. Ny udgave af *Landretsordningen* 1636, s. 17 ff.
57. C. F. Allen IV. 2., 1870, s. 48.

Side 14. 58. Poul Johs. Jørgensen s. 391.

59. Johan Hvidtfeldt i *Festskrift Arup* s. 250 ff.
60. Om omfanget af det danske hoveri *Fr. Skrubbeltrang* i *Fort Nur XVI*, s. 1 ff.; *Gunnar Olsen* s. 149 f.
61. Jf. også s. 54, 70 og 286.
62. Her henvises først og fremmest til artiklen: *Ueber Leibeigenschaft in Deutschland seit dem Ausgang des Mittelalters* (Th. Knapp s. 346-388).

Side 15. 63. En oversigt over de forskellige opfattelser er givet af Nichtweiss i *Z GeschW I*, 1953, s. 709 ff.

64. En tankevækkende redegørelse for nogle specialundersøgelser fra Østpreussen er givet af Hans og Gertrud Mortensen i *Nachr. der Aka-*

demie der Wissensch. in Göttingen I. Philol.-Hist. Klasse 1955, s. 21 ff. En skarp kritik af Göttinger-arbejdskredsens synspunkter findes i Rudolf Bertholds artikel: *Feudales Bauernlegen in der westdeutschen Geschichtsschreibung* i *Z GeschW IX*, 1961, s. 1298-1320.

Side 16. 65. Th. Knapp s. 381.

66. Lütge: *Social- u. Wirtschaftsgeschichte* s. 156.

Side 17. 67. *ProvBer* 1787, s. 30 f.

68. *Z GeschW I*, 1953, s. 687.

Slesvig og Holsten.

Side 17. 69. Den følgende redegørelse er ganske kortfattet, skal kun opfattes som en nødvendig introduktion.

70. Den mest udførlige behandling af livegenskabet i Slesvig og Holsten og dets forudsætninger findes hos J. Jensen. En kort oversigt hos Ingeborg Leister. Af ældre værker kan nævnes Gloy og Sering. Sidstnævnte hævdede bl. a., at en senere tids kådnere og inderster havde sin oprindelse i ufrige, i *servi casati* (s. 250 ff.), en opfattelse som dog næppe har bund i virkeligheden. (V. Pauls i *Z Sch-H Gesch* bd. 54, 1924, s. 84 ff., og Carstens smst. bd. 68, 1941, s. 291 ff.). Mere bemærkelsesværdig er Paul Hedemann-Heespens teori om, at livegenskabet i Holsten var uргаммelt, gik tilbage til kolonisationstiden og var en del af den ordning, der dengang blev til (*Heimatbuch Rendsburg* s. 313 ff.; jf. *Hedemann-Heespen: Deutsch-Nienhof I*, s. 123 ff., samme: *Schleswig-Holstein und die Neuzeit* s. 161 ff. og *Z Sch-H Gesch* bd. 43, 1913, s. 503 f.).
71. *Z Sch-H Gesch* bd. 55, 1926, s. 293.
72. *Stemant: Urkundliche Beiträge* s. 93.
73. *Repertorium*, 2. rk. VII, nr. 11934.

74. Flere eks. i Ty Kanc.s brevbøger fra disse år over udenlandsk korrespondance.
- Side 18.* 75. Et omfattende materiale fra landdagsakterne 1597-1656 er udgivet af H. Ratjen i Jahrb LKunde IV, 1861, s. 352-370.
76. Gem Verordn s. 269.
77. Allerede 1675 siges det om junkeren på Unevad, at han slet ikke har livegne folk (A. XX. 3542. LA Sch).
78. C. XII. 4. 18, 48, 51; ang. Lindeved jf. iøvrigt Peter Petersen i Z Sch-H Gesch bd. 39, 1909, s. 411-42.
- Side 19.* 79. Indk. breve til Da Kanc 14/4 1640, Kanc Brevb 22/4 1640, Sønderborgske hertuger: Koncepter til ekspeditioner samt indk. breve 1645-68, A. XX. 32 (LA Sch), Ty Kanc I. A. D. 70 I; A. 80 IV; A. 93. XXIII, Rtk. Diverse breve, dokumenter og akter IX. Hertugdømmet Slesvig 1660-79, Patenten 1660-63, 350 f., jf. SJy Hist III, s. 269.
80. Der foreligger et omfattende materiale vedr. livegenskabet i de forskellige områder på Ærø, for den glücksborgske dels vedkommende især i Det glb.-ærøske arkiv: Akter vedr. Gråsten amt på Ærø og Ærøskøbing 1522-1749 (tidligere i LA Odense, nu i RA, Vejl ArkReg X, 1959, s. 196 f.).
81. Flensborg byarkiv: Borgerskabsprotokol fol. 132.
82. Et omfattende materiale vedr. det glücksborgske livegenskab på Sundevad og i Angel i Glücksborg-arkivet i RA. Koncept til den nævnte skrivelse af 1736 i Koncepthefter 1736 ff., s. 22 ff.
83. Kamphøener s. 165 ff.
84. Sering s. 284 ff. I 1778 oplyser en embedsmand i Neumünster, at bønderne i Bordesholm amt - også en gott. besiddelse - har været glebac adscripti, men dette synes at være forkert (Georg Hanssen: Bordesholm s. 165 f.). Ang. Caspar von Salderns reformvirksomhed i det storfyrstelige område se Z Sch-H Gesch bd. 23, 1893, s. 283.
85. 1656 anmodede hertug Chr. Albrecht byen Kiel om udlevering af undvegne bønder fra Cismar amt (A. XX. 207. LA Sch).
86. En undersøgelsesprotokol over livegne i Ahrensböök fra 1744 i Amt Ahrensböök nr. 273 (før Kreisarchiv Eutin), jf. iøvrigt Kamphøener s. 53, 98, 102, 120, 147, 152 (om hert. ladegårde i det plønске område); s. 40, 50, 67, 75, 89, 95, 131, 138, 191 (om godser smst.). I Ahrensböök amt havde hertug Friedrich Carl dog i 1735 begyndt på at ophæve livegenskabet (Schulze s. 43).
87. Rtk. Ty. afd. A. 67, jf. Sering s. 284; hos Kamphøener nævnes, at der var livegenskab på det i 1773 nedlagte gods Rethwisch i amtet Traventhal (s. 95).
88. Nærmere oplysninger herom hos Kamphøener. Værket udkom i 1787, og Kamphøener kan med stolthed notere, at Hans Majestæt i sine tyske stater nu ikke mere har en eneste livegen undersåt, som direkte hører under ham (s. 207).
- Side 20.* 89. Søgård godsarkiv: Alm. sager vedr. bortfæstning, forpagtning og overdragelse 1736-1874 (LA Åb). Dette godsarkiv indeholder iøvrigt et omfattende materiale vedr. livegenskabet, og dette bekræfter i det store og hele den nævnte udtalelse. Også C. U. D. v. Eggers, der vel mere end nogen anden litterært behandlede livegenskabet, henviser til Schraders håndbog, når det gælder en skildring af forholdene (D Gemeinnüz Mag I. 2, s. 96 f.).
90. Artiklen blev med visse tilføjelser udsendt som særligt værk: Ueber

die schleswig-holsteinische Leibeigenschaft und deren Aufhebung, 1797.

91. Volbehr og Weyl s. 31.

92. Schrader: Handbuch I, s. 3.

Side 21. 93. Schrader nævner (Leibeigenschaft s. 22), at nogle inderster

selv ejede deres kåd. De var dog til enhver tid forpligtet til at rømme den plads, hvorpå huset stod, og gods-ejeren havde forkøbsret til dette. Om disse »Eigenkathen« se Stæhly: Eigenkatenrecht.

DEN LITTERÆRE DISKUSSION OG BEGYNDENDE REFORMER

Europæisk diskussion og reformarbejde.

Side 24. 1. Søren Holm s. 145 f.

2. Hist Z bd. 105, 1910, s. 68 f.

3. Stieda s. 5.

4. Volbehr og Weyl s. 26.

Side 25. 5. Hist Z bd. 105, s. 69 ff.; til dette og det flg. jf. også Sommer II, s. 159 ff.

Side 26. 6. Hist Z bd. 105, s. 91 ff.

7. Axel Nielsen: Den tyske Kameralvidenskabs Opstaaen i det 17. Aarhundrede, 1911.

8. Stieda s. 17 ff.

9. Festschrift Christian-Albrechts-Universität s. 129 ff.

10. Sommer II, s. 165 ff.

11. Encyklopädie bd. 33, s. 494.

Side 27. 12. I sit skrift Merkantilismen II, 1931, s. 236 har Eli Heckscher ganske kort nævnt den tyske kameralisme, som »ur den allmänt europeiske idéhistoriens synspunkt rann ut i sanden ... För de bärande krafterne i den utveckling som ligger före liberalismen hade kameralisterna därför ingen större betydelse«, en bedømmelse, som ikke vidner om altfor stort kendskab til den historiske udvikling i Tyskland.

13. Oversigt herover hos Magdalene Humpert s. 77 ff.

14. Smst. s. 186 ff.

15. Hueg s. 92.

16. St Arch Hannover. Des. 91. v. Münchhausen nr. 1, vol. VIII. Her var måske nok især tale om at dele almindinger og anden fællesjord.

17. Om von Justi se især Arch Sächs Gesch VI, 1868, s. 76-106, Roscher I, s. 444-465, Frensdorff samt Sommer II, s. 170 ff., Albion W. Small s. 285-480 og Remer. Sidstn. sted s. 43 ff. om hans afhandlinger vedr. landbrug.

18. Frensdorff s. 499.

19. 15/5 1758 takkede han Wasserschlebe for dennes venlighed mod ham under opholdet i Danmark. Han anbefalede en mand, som havde afskrevet hans »vidtløftige traktat ... om udbygning af de jyske heder« (Ny kgl saml 2152c. 4to.). En afhandling om dette emne har Justi udgivet i sine Neue Wahrheiten zum Vortheile der Naturkunde und des gesellschaftlichen Lebens der Menschen XII, 1760, jf. Ehrencr-M ForfLex IV, s. 341 f. og Jy Saml 5. rk. I, 1932-34, s. 318 ff.

Side 28. 20. Justi: Politische und Finanzschriften II, 1761, s. 29 ff.

21. Smst. III, 1764, s. 373.

22. Sommer II, s. 243.

23. En værdifuld redegørelse for Justis og andre kameralisters opfattelse af disse spørgsmål, ikke mindst problemet store eller små landbrug, hos Cronbach og Sommer II. Blandt v.

- Justis mange behandlinger af landbrugsproblemer kan henvises til hans *Abhandlung von der Eintheilung des Privatvermögens* (i *Politische u. Finanzschriften III*, s. 338-378).
24. Justi: *Polizeiwissenschaft* s. 114-115.
25. Cronbach s. 22.
- Side 29.* 26. Bisgaard s. 24 ff. Citatet om Suhm s. 27.
27. Oncken I, s. 322 ff.
28. Oncken I, s. 359.
- Side 30.* 29. En udførlig redegørelse for Quesnays lære hos Oncken I, s. 339 ff.
30. Roscher II, s. 484.
31. Henri Sée: *Pensée Politique* s. 205, Gide & Rist s. 28.
32. Henri Sée: *Histoire Économique* s. 225.
33. W. Stark s. 22.
34. Oncken I, s. 377, Gide & Rist s. 29.
35. Oncken I, s. 382 ff.
36. Smst. I, s. 371 f.
37. De franske »agronomer« arbejdede på de praktiske reformer og hentede i høj grad deres inspiration fra England. En værdifuld redegørelse for denne påvirkning hos Bourde. Angspørgsmålet om landbrugenes størrelse se s. 95 ff. I Frankrig var der iøvrigt også kredse, der med styrke gik ind for småbruget. Udførlig behandling af dette og andre landbrugsproblemer i Frankrig før revolutionen hos Wolter.
38. Oncken I, s. 377, Cronbach s. 69 ff., Sommer II, s. 424 ff. Det må dog samtidig nævnes, at der var fysiokrater, bl. a. Turgot og Forbonnais, som havde en anden opfattelse.
- Side 31.* 39. Starck s. 23.
40. Roll s. 136.
41. Denne sidste opfattelse er stærkt fremhævet - måske overdrevet - af Sommer (II, s. 437).
42. Oncken I, s. 410 ff., Roscher II, s. 484 ff.
43. Oncken I, s. 412 f.
44. Årgang 1780, s. 906-919, citatet s. 919. Mauvillon angriber hoveri og livegenskab på det stærkeste, og denne del af værket citeres med begejstring af anmelderen.
- Side 32.* 45. Oncken I, s. 413, Sommer II, s. 436 ff.
46. Sommer II, s. 436, *Encyclopädie* bd. 33, 1785, s. 457, hvor man finder den samme dom, ikklædt de samme ord.
47. Bisgaard s. 138 f., 180 ff., Falbe-Hansen s. 54 f. Dette betyder selvfølgelig ikke, at fysiokratisk tankegang har været uden videre indflydelse på danske skribenter. Gennemgående har påvirkningen dog nok været mindre, end mange har troet. En hel del af de synspunkter, man har villet føre tilbage til fysiokratismen, er i virkeligheden hentet fra kameralisterne eller er påvirket af engelske forhold. Udførlige redegørelser for danske synspunkter hos Bisgaard, Hans Jensen, Edvard Holm: *Kampen om Landboreformerne og af Albert Olsen i Scandia XII*, 1939, s. 99-139. Den sidste er ofte inspirerende, vækker dog også nu og da til modsigelse.
48. Prothero: forsk. st., Seebohm s. 279 ff., Lipson s. 373 ff., Bourde forsk. st.
49. Lipson s. 395 ff., Prothero s. 154 ff.
- Side 33.* 50. *Econ Hist Rev* 2. rk. V, 1952-53, s. 327; Ashton s. 40 ff.; under Georg 3 blev over 3000 parlamentslove om udskiftning gennemført (Lipson s. 418). Alm. oversigt over de engelske storgodser i 1700-årene af G. E. Mingay i *First Internat. Conference of Economic History. Contributions. Communications*, 1960, s. 367-83.
51. Se bl. a. *Econ Hist Rev* I, 1927-28, s. 87 ff., X, 1939-40, s. 118 ff., 2. rk. V, s. 319 ff.

52. Ashton s. 34 f.
 53. Ashton s. 36 f.
 54. Econ Hist Rev X, 1939-40, s. 15.
 55. Econ Hist Rev I, 1927-28, s. 87 ff.,
 2. rk. V, 1952-53, s. 87 ff.
 56. Lipson s. 382 ff.
 57. Prothero s. 200 f., Econ Hist Rev X,
 1939-40, s. 16 f.

Side 34. 58. Prothero s. 195 ff.

59. G. F. Knapp II, s. 3 ff.
 60. Smst. II, s. 9 ff.
 61. Smst. II, s. 18 f.

Side 35. 62. Günther Franz II, s. 234 f.

63. Th. Knapp s. 337 f.
 64. Günther Franz II, s. 209 f., 229-32,
 G. F. Knapp II, s. 37 ff., Jahrb
 GesGeb Verw VolksW 26. årg., 1902,
 s. 1154 ff.
 65. G. F. Knapp II, s. 116 f.
 66. G. F. Knapp II, s. 54-59, Z Savig-
 nySt RGesch X, 1889, s. 30 ff.

Side 36. 67. Z SavignySt RGesch XI,
 1890, s. 124 ff., Th. Knapp s. 343 f.

68. Dette er bl. a. stærkt fremhævet af
 Friedrich Lütge i Jahrb NatÖk Stat
 bd. 157, 1943, s. 359 f.
 69. Karl Grünberg og Edith M. Link.
 Desuden kort oversigt hos Jerome
 Blum.

Side 37. 70. Hist Z bd. 105, 1910, s.
 70 ff.

71. Edith M. Link s. 90.
 72. Hist Z bd. 105, 1910, s. 67.
 73. En indgående redegørelse for hans
 lære hos Sommer II, s. 319 ff. S. 413
 analyse af hans indstilling overfor
 fysiokratismen.

Side 38. 74. Voltelini har stærkt un-
 derstreget afhængigheden af natur-
 retten og kameralisterne (Hist Z bd.
 105, s. 67, 96 ff.), mens Edith M.
 Link mener, at han også var påvir-

ket af de ledende tanker hos de
 franske filosoffer, selvom påvirknin-
 gen fra kameralisterne var større
 (s. 89 ff.).

75. Edith M. Link s. 105.
 76. Tidligere havde dette udtryk ikke
 været almindeligt, man havde an-
 vendt betegnelsen arveunderdanig-
 hed. (G. F. Knapp: Ausgewählte
 Werke I, 1925, s. 173, Jerome Blum
 s. 52 f.).
 77. Link s. 106 ff.
 78. Industrie.
 79. Grünberg II, s. 390 f.
 80. Grünberg I, s. 302 ff.; ang. betyd-
 ningen for de private godser se Je-
 rôme Blum s. 51.
 81. Edith M. Link s. 124 ff.

Side 39. 82. Smst. s. 129 ff.

83. Grünberg II, s. 442 ff.
 84. Edith M. Link s. 148 ff.
 85. Forordninger fra Baden med Schlett-
 weins bemærkninger er bl. a. gen-
 givet i Encyclopädie bd. 70, 1796,
 s. 591 ff.

Reformer i det danske monarki.

Side 40. 86. ProvBer 1798 II, s. 146 f.

87. Ratjen i Jahrb LKunde IV, s. 348.
 En fornyet gennemgang har ført til
 det samme negative resultat, som det
 Ratjen nåede til i 1861.
 88. Omkr. 1650 angreb en v. Brockdorff
 livegenskabet i et skrift. Han anså
 det for at være til skade for gods-
 herrerne (Hedemann Heespen: Schles-
 wig-Holstein und die Neuzeit s. 553).
 Måske kan det være denne kritik,
 som ved en erindringsforskydning hos
 von Cossel er blevet til et konkret,
 dateret forslag.
 89. Da Ad Arb XLVII, 1930, s. 148,
 Schröder: Holstein s. 321.

Side 41. 90. Brevet er udgivet af

- C. U. D. von Eggers i D Mag 1792, s. 584 ff. Eggers havde fået det overladt »af en ven«. Indholdsfortegnelsen fortæller, at denne var godsejer Lawätz på Bramstedt. Et trykt eksemplar findes også i retssagen fra 1739 (A. XVIII. 1424). Udgivelsen af brevet gav anledning til, at generalrigskommissær Wodroff foretog en undersøgelse for at få klarhed over, om undersåtterne under de tre godser var livegne eller ikke. Han henvendte sig også til Kancelliet, der gav en ganske kort oplysning om de på de flg. sider nævnte retslige afgørelser af 1740 og 1777 (smst.).
91. A. XVIII. 1424. En ret udførlig redegørelse for sagen i Stachly: Bodenbesitz und Betriebsverhältnisse s. 50 ff.
92. Nordelbingen bd. 26, s. 198 f., Rev Pap X, s. 53, Svenska män och kvinnor III, 1946, s. 442.
- Side 42.* 93. Brev fra Zwierlein i Wetzlar af 21/1 1777 i A. XVIII. 1424. Denne pk. indeholder de akter vedr. sagen, som er grundlaget for den foregående fremstilling. En dom, afsagt af den holstenske landret 28/4 1772 i 126.4. 43a.; materiale vedr. forholdene i 1760'erne og 1770'erne desuden i Abt. 11. Adel. Güter überhaupt 12a.
94. A. XVIII. 1424; Chr. Degn har i Nordelbingen bd. 26, s. 198 f. kort redegjort for traditionen, der fortæller om sammensværgelse og andre dramatiske begivenheder (efter Die Heimat 1907, s. 26 ff. og 93 ff.).
95. Stachly anf. sted s. 54, note 4, Nordelbingen bd. 26, s. 199.
96. Schulze s. 43 f.
97. Det kan nævnes, at det i 1802 af den daværende ejer af godset Caden blev anført, at livegenskabet var ophævet for ca. 100 år siden, og at der da var blevet oprettet kon-
- trakter. For overtagelse af ejendommen havde de pågældende måttet påtage sig noget bestemt hoveri (Abt. 11. Adel. Güter Caden nr. 11); jf. ProvBer 1793, hefte 5, s. 149, hvor det siges, at frigivelsen skete i 1704. Af en sag fra 1708 fremgår det, at Cadens undersåtter på denne tid ikke var livegne eller glebae adscripti, og at de havde ret til at rejse, hvorhen de ville. Cadens ejer, Benedict Wilhelm Ahlefeldt, hævdede dog, at de, der drog bort, først skulle ordne deres forhold til ham og i henh. til deres købebreve stille »en dygtig besidder på gårdene« (A. III. 1163).
98. ProvBer 1787, s. 308, Bl Pol Kult 1801. I, s. 412.
99. Økon Mag V, 1761, s. 5-20.
100. Derefter trykt i Sch-H Anz 1767 og medtaget som tillæg i N. Falck: Abhandlungen in den Sch-H Anz V, 1828, s. 332 ff.
101. Udgivet i det hamborgske Gesellschaft zur Beförderung der Künste und nützlichen Gewerbe, jf. ProvBer 1791. II, s. 207 ff.
- Side 43.* 102. Schreiben eines vornehmen holst. Gutsherrn s. 29, Økon Mag V, s. 18. Rantzau skal have anmodet om og fået afskrifter af arveforpagtningskontrakter fra kammerråd Brandt, der havde forestået parcelleringen af stiftsgodset Madenfelde (ProvBer 1792. II, s. 150 f.).
103. Falck: Abhandlungen in den Sch-H Anz V, s. 352 f.; arveforp.kontr. fra 1768 i Abt. 125. 2. 26.
104. ProvBer 1793. I, s. 264.
- Side 44.* 105. conditions arbitraires.
106. Henn Pap nr. 60, fol 140-41. Skal man tro Rantzaus udtalelse i et brev til Gähler fra 1772, ville han give sine bønder frihed og ejendom

- »i al evighed« (ProvBer 1791. II, s. 206 f., efter Luxdorphiana, 1791, s. 256).
107. Abt. 11. Adel. Güter. Ascheberg nr. 16, Abt. 125.2.26, Miscellaneen I, 1798, s. 197 ff., ProvBer 1795. II, s. 295 ff., W. Klüver s. 29-40.
108. Lawätz i ProvBer 1792. II, s. 138 ff. Her er også aftrykt forskellige dokumenter vedr. Iivegenskabets ophævelse på B., Abt. 11. Adel. Güter. Bramstedt nr. 34, A. XVIII. 1315 II.; en redegørelse for Stolbergs virksomhed på Bramstedt er afgivet af den senere ejer, Meyer, i 1819 (Friedrich Leopold Stolberg: Kurze Abfertigung s. 53-56).
- Side 45.* 109. C. Christensen, s. XXXXVI. Stolbergs oprindelige forslag af 14/10 1758 er tr. Da Mag 8. rk. I, 1961, s. 325 ff.
110. C. Christensen s. XXXXIX og LX.
111. Smst. s. 186 ff.
112. Aage Friis: Bernstorfferne II, s. 367 ff., samme i Hist. T. 8. rk. IV, 1912-13, s. 98 ff.
113. Torkel Baden s. 172 f.
114. Hist T 4, 1843, s. 344 f.
- Side 46.* 115. F. eks. mellem Hørsholms § 2 (Christensen s. LX) og Bernstorffs § 6 (Baden s. 169), jf. ovenfor om stavnsbånd.
116. Se f. eks. Karup Pedersen nr. 2361, 2362, 2380, 2383, 2401, 2695.
117. Smst. nr. 2133, 2142, 2200, 2204, 2222-24, 2228, 2252-54, 2284, 2288 m. fl. steder.
- Side 47.* 118. Karup Pedersen nr. 2285, 2725, 2738.
119. Bd. 3. II, 1783, s. 842-45.
120. Holm: Da-No Hist III. 2, s. 103 f.
121. Rtk.s ty. forest. 1763, nr. 346, 1764, nr. 108, jf. Sjy Arb 1939, s. 171 f.
122. Holm: Da-No Hist III. 2, s. 104 og henvisninger s. 16.
123. Smst. s. 104 ff.
- Side 48.* 124. Rtk.s ty. forest. 1765, nr. 11 og 13, Kamphøveners s. 21 f., Sjy Hist III, s. 408.
125. Rtk.s ty. forest. 1765, nr. 477, jf. Sjy Hist III, s. 408 f.
126. Fink s. 178 f.
127. Holm: Da-No Hist IV. 1, s. 352 f.
128. Sjy Hist III, s. 410 f.
129. En række enkeltheder hos Kamphøveners. Allerede ca. 1764 havde Caspar v. Saldern ved udparcelleringen af Kronshagen fået et tilsvarende reformarbejde i gang på de gottorpske domæner (Z Sch-H Gesch bd. 23, 1893, s. 283). 1768 blev de livegne i Kronshagen amt frie og fik ejendom. Det drejede sig ialt om 1038 personer (Gloy: Kronshagen s. 424).
130. Bruyn og Drohses tabeller i Sorø Akademis bibliotek: 70 D, 3 δ og β.
- Side 49.* 131. Kamphøveners s. 207. Der havde ikke fundet nedlæggelse sted mellem 1784 og 1787 af områder med livegne.
132. Rtk.s ty. forest. 1784, nr. 127.
133. Kamphøveners. Tabel.
134. Det omfattende materiale herom findes i Abt. 25. For Nordslesvigs vedk. kan også henvises til Topografica. Sønderj. m. m. Trykte auktionskonditioner (LA Åb); jf. Karup Pedersen s. 209 ff.
135. Kamphøveners s. 218 f.
136. Anf. sted s. 22 f.
137. Flere af de vigtigste aktstykker herom er trykt Günther Franz II.
- Side 50.* 138. Günther Franz II, s. 213 ff.
139. Smst. II, s. 194 ff.
140. G. F. Knapp II, især s. 3 ff., 54 ff., Th. Knapp s. 333 ff.
141. C. XII. 1. 494.
142. Abt. 394/155, Pfeiffer s. 110.

143. Abt. 199/11.
144. Jensen: Angeln 2. udg. s. 248, See-
lig s. 18.
145. Ladegård godsarkiv; A. IV. 390a.
146. W. Roscher I, s. 457. Justi opholdt
sig iøvrigt i Danmark i flere år,
smst. s. 444. Flere af hans værker er
også trykt her, se Handwörterbuch
der Staatswissenschaften 3. udg. V,
s. 742, hvor oversigt over hans pro-
duktion og bøgernes udgivelsessted.
147. Trykt i Politische und Finanzschrif-
ten II, 1761, s. 390-406, og III, 1764,
s. 438-48. Disse skrifter udkom både
i Leipzig og København.
148. Økon Mag IV, 1760, s. 21 ff.
149. Gunnar Olsen s. 233 ff.
- Side 51.* 150. Sl-Ho Landkommission:
Korrespondancesager vedr. domæner
i Nordb. og Sønderb. amter 1769-
1823. Hjortspring og Søbygård
(RA). Hjortspring og Søbygård blev
udparcelleret 1771 (Kamphøveners s.
77 ff. og 80 ff.), Nordborg året ef-
ter (smst. s. 82).
- Litterær diskussion i hertugdømmerne.*
- Side 51.* 151. Se nærmere herom s. 42 ff.
- Side 52.* 152. Halem s. 6 ff., Götz von
Selle s. 67 ff.
153. Halem s. 9 f., brev fra Hensler til
Halem 31/10 1792 i Halem Nachlass
II, 117 i Landesbibliothek i Olden-
burg.
154. I nyudgaven fra 1786 siger han, at
den »blev skrevet på foranledning
og med bifald af to betydende
mænd, mine velydere«. Den anden
må være J. H. E. Bernstorff (for-
ordet).
155. Halem s. 55 f., 65 f.
156. Pjecen er udkommet i Frankfurt
og Leipzig. Den blev også oversat
til dansk.
- Side 55.* 157. Hos Hans Jensen findes
der en ret udførlig omtale og ka-
rakteristik af Oeder, hvis forudsæt-
ninger og indstilling han dog har
misforstået, se især s. 30, 96 f., jf.
Da biogr Leks XXVI, s. 517.
158. Zusätze s. 48.
159. Embedsetat s. 174, 176.
160. Halem s. 87 ff.
161. Halem s. 113.
162. Rev Pap IV, s. 291.
- Side 56.* 163. StArch Oldenburg. Be-
stand 6. Abt. D. nr. 747. Oeder til
hertugen af Oldenburg 2/5 1787.
A. P. B. udtalte sig i 1771 ret skarpt
om Oeders »Zusätze«. Han havde
anvendt mindre flid på dette end på
det første værk, det var mindre nøj-
agtigt, og der var meget, som var
forkert (Bernst Pap I, s. 782, jf. s.
800).
164. StArch Oldenburg. Bestand 31.
2-46-41. Oeder til grev Holmer
24/10 1786. Flere eksemplarer af
skriftet ligger ved, jf. også Oederi-
ana, 1792, s. 53 ff.
165. Skriftet er også trykt i Neues Kiel
Mag I, 1786, s. 214, genoptrykt i
Oederiana s. 47-86. Dette værk er
udg. af fhv. ridefoged, krigsråd Jo-
hann Friedrich Camerer i Vodder (se
Kordes s. 435). Camerer var Oeders
landsmand, og det var på hans til-
skyndelse, at Oeder som læge kom
til Slesvig (ProvBer 1792. II, s. 120).
Oeders Appell kom også i dansk
oversættelse.
166. Dette fremgår af Oeders brev af
16/4 1788 til Chr. D. Rev i Landbo-
kommissionen af 25/8 1786: Diverse
dokumenter ... 1786-97.
167. StArch Oldenburg. Bestand 6. Abt.
nr. 747. Oeder til hertugen 22/1
1788.
168. Landbokommissionens af 25/8 1786.
Diverse dokumenter ... 1786-97.
- Side 57.* 169. Bedenken 2. udg. s. 118

- ff., s. 149 ff. Landbokkommissionen af 25/8 1786: Diverse dokumenter ... 1786-97.
- Side 58.* 170. Bedenken 2. udg., s. 141 ff.
171. Bedenken 2. udg., s. 131 ff.
- Side 59.* 172. Brev fra Oeder til Chr. D. Rev af 16/4 1788 i Landbokkommissionen af 25/8 1786: Diverse dokumenter ... 1786-1797. Hans Jensen nævner s. 185, at Rev i en anmærkning til sin betænkning har redegjort for Oeders synspunkter, men han synes ikke at have været opmærksom på, at Rev har indhentet Oeders udtalelse.
173. I sit brev til Chr. D. Rev nævner Oeder to afhandlinger, hvoraf den ene betitles »Vortrag eigener Gedanken«. Den synes at være identisk med den i teksten nævnte redegørelse. Der er dog det mærkelige, at denne, der også findes i Landbokkommissionens arkiv, anførte pakke, ikke bærer årstallet 1788, men 1787. Den kan selvfølgelig være udarbejdet året før, men af Oeders brev synes det at fremgå, at den nævnte afhandling var blevet til som et resultat af Rev.s henvendelse. Det sandsynligste er derfor, at 1787 er en skrivfejl for 1788.
174. Landbokkommissionen af 25/8 1786: Diverse dokumenter ... 1786-1797.
- Side 60.* 175. Skrivelse, delvis egenhændig, til Johan Zoëga, u.d., i Landbokkommissionen af 25/8 1786. Diverse dokumenter ... 1786-1797.
176. Se f. eks. anmeldelsen af Andenken an Oeder i ProvBer 1793. II, s. 120 ff. Den er uden tvivl skrevet af Niemann.
177. Stolberg til Halem 16/6 1793 i Oldenburg Landesbibliothek: Halem Nachlass II. 137.
- Side 61.* 178. Kordes s. 24, Lübker og Schröder s. 51.
179. Udtalelse af Bladt 1796 i Abt. 195. Loitmark. Nr. 483.
180. Han fremhæver selv dette i en betænkning fra 1796. Han siger her, at ophævelsen af livegenskabet er retfærdig, kristelig og passende til tiden af i dag (Abt. 195. Loitmark. Nr. 483).
- Side 62.* 181. Näheres Bedenken über den Gebrauch der Erde wenn Freyheit und Eigenthum ... bey dem Bauernstande sollte eingeführt werden udkom i 1770.
182. Fabricius: Polizey-Schriften I. Indledning, Kiel Bl 1819, s. 92.
- Side 63.* 183. Anf. værk s. 242.
184. Fabricius: Volks-Vermehrung s. 26 ff.
185. Værket havde titlen: Prüfung der Gedanken des Herrn Johann Christian Fabricius ... über die Volks-Vermehrung insonderheit i Dänemark, 1782.
186. Fabricius' selvbiografi i Kiel Bl. 1819, I, s. 88 ff., den nævnte udtalelse s. 105. Den selvbiografi på dansk, der findes i G. L. Lahdes Portræter med Biographier af danske, norske og holstenere, synes at være en bearbejdelse af den tyske biografi (Kiel Bl 1819. I, s. 88, Z Sch-H Gesch VII, 1877, s. 171).
- Side 64.* 187. Bruyns pamflet gav anledning til et modskrift af E. Ambrosius i Glücksborg: An den Herrn Verfasser der Prüfung der Gedanken des Herrn P. Fabricius ..., 1782. Forfatteren kommer dog ikke nærmere ind på spørgsmålet om livegenskab, frihed og ejendom.
188. Polizey-Schriften, I, s. 117.
- Side 65.* 189. Neues Kiel Mag I, 1786, s. 242-247, jf. Minerva 2. årg. II, 1786, s. 590-96.

190. Festschrift Christian-Albrechts-Universität s. 132 ff.
191. Vorchläge, Hofnungen und Wünsche zur Beförderung der Landeskunde, der Nationalbildung und der Gewerbsamkeit in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, 1786.
192. ProvBer 1787. I, s. XII.
- Side 66.* 193. Brev af 7/5 1805 i Møstings PrArk III.
194. Et enkelt stykke er af mere litterær karakter. »Die Scene in der Schenke«, hvor han lader en af bønderne sige: »Kongen vil jo nu have, siger de, at adelsmanden skal frigive folkene«. De besøgende indvendte, at det måtte afhænge af herrens fri vilje. Bonden blev ved sit: Kongen kan befale det. »Han er dog herre over alt, også over grever og adelsmænd« (ProvBer 1791. II, s. 188).
195. Sml. N St Mag III, 1835, s. 19, hvor Ratjen i sin artikel om Niemann siger, at når han i sine Miscellaneen optog en del frihedskontrakter, var det, fordi han håbede at fremme livegenskabets ophævelse.
- Side 67.* 196. Anf. værk. s. 16 ff.
197. Kamphøener s. 4 ff.
198. Kamphøener s. 207 ff.
199. En mere kortfattet oversigt over udparcelleringen af domænerne i Hertugdømmerne har Kamphøener givet i Minerva 1794, s. 265-305.
- Side 68.* 200. Ny kgl Saml 2751a. 4to. Brev til Carstens af 13/11 1781 (Kgl Bibl).
201. Cronbach s. 72 ff., jf. Niemanns bemærkninger om Smith i ProvBer 1798. I, s. 219 f.
202. Den velorienterede Niemann var fuldstændig klar over de to englænderes divergerende stilling til dette spørgsmål. Der kan ikke være tvivl om, at han på dette punkt var tilhænger af Smith (Bl Pol Kult 1800. II, s. 229-31).
203. Cronbach s. 75 ff.
- Side 69.* 204. Wichmanns bog kom i 1795 og er anmeldt i ProvBer 1795. II, s. 246-50.
205. Cronbach s. 108 ff.
- Side 70.* 206. Wichmann s. 153 ff.
207. Cronbach s. 121 ff. Thaer ændrede senere sin opfattelse.
208. Anf. sted I, 1803, s. 127 ff. Citatet s. 131.
- Side 71.* 209. Smst. s. 137.
210. Bemærkninger og Erfaringer, angående Jordudstyknigen, eller Parcelleringen, i Almindelighed, og for Veile Amt i Særdeleshed, 1805; ang. forskellige mindre diskussionsbidrag se Karup Pedersen s. 196 f. Oversigt over den ældre diskussion hos Gunnar Olsen s. 231 ff.
211. Anf. skrift. s. 8 ff. Han belyser iøvrigt udparcelleringen ved at gengive en række indberetninger fra herredsfogderne om dette spørgsmål (s. 10 ff.). I sin indledning fremhæver han, at mens i England »de mindre ejendomsgårde ved køb underlægges de større jordegodser (estates) og samles i egne og nye eller indlemmes under ældre pagtergårde (farms), sker det modsatte i Danmark« (s. 5).
212. Dag-Bog s. 195 f. Han mener derimod, at udparcelleringen kunne være fordelagtig på domænerne (smst. s. 106 f.).
213. Oecon Ann 1805, s. 53.
214. Smst. s. 64 ff.
215. Über die Niederlegung der Domainen und Landgüter in den Herzogthümern Schleswig und Holstein und über die damit verbunde-

- nen wirklichen und scheinbaren Vortheile, 1790. Forfatteren er anonym, men at det er Janeke, der har skrevet pjecen, fremgår af Kordes s. 178 f.
- Side 72.* 216. Ärg. 1791, s. 96-101.
217. Esmarch refererer her til hofpræst E. L. Fridericis Empfehlung der Rechen- und Schreibkunst, auch für Leibeigene, der kom i 1782; jf. Otte s. 167 f.
- Side 73.* 218. A. VI. 52. I Vabs var forholdet det samme. Adlers beretninger giver iøvrigt et rystende billede af skoleforholdene i de sydlige slesvigske godsdistrikter.
219. Monatl Übers Litt 1791, s. 333.
220. Esmarch var født i Ulsnæs i Gøttrup amt (Kordes s. 108) og tilhørte en kendt slesvigs slægt.
- Side 74.* 221. Monatl Übers Litt 1791, s. 333-42.
222. Monatl Übers Litt 1791, s. 494, 663; Bladts og Esmarchs diskussion findes smst. s. 473-484 (B), s. 485-502 (E), s. 635-645 (B), s. 645-663 (E).
223. Monatl Übers Litt. 1791, s. 484.
224. Smst. s. 659 f.
- Side 75.* 225. Smst. s. 659.
226. Værket kom i 1792.
227. Hans Beyer i Jahrb Angeln 1956, s. 154 ff.
228. Otte s. 90, 95 f.
- Side 76.* 229. Smst. s. 182 ff.
230. Smst. s. 145 ff.
231. Smst. s. 53.
232. Smst. s. 54-56.
- Side 77.* 233. Bogen udkom i form af breve og er ledsaget af »korrespondentens« anmærkninger. Det sandsynligste er vel, at Bladt selv har skrevet det hele, men man kan ikke se bort fra, at anmærkningerne kan have deres egen forfatter. Man kunne i så fald tænke på Warnstedt.
- Side 78.* 234. I en anmærkning af »korrespondenten« rettes under påberåbelse af Young et endnu skarpere angreb på den populationistiske opfattelse. Der opereres her med begrebet nettooverskud af landbrugsproduktion - ligesom hos fysiokraterne - og det hævdes, at denne vil være større, når storgodsdriften bevares, end når hovedgårdsjorden udparcelleres (s. 58 ff.).
235. Anf. sted s. 65-96.
236. An den Herrn Verwalter Bladt, 1793.
- Side 80.* 237. ProvBer 1787. I, s. 134 f.
238. ProvBer 1787. I, s. 136 ff. Også trykt i Almeennyttige Samlinger til Hiertets Forbedring og Kundskabernes Udbredelse bd. 16, 1788, s. 291-330.
239. ProvBer 1787. I, s. 30 ff.
240. ProvBer 1787. II, s. 571 ff.
- Side 81.* 241. ProvBer 1788. II, s. 173 ff. Holcks redegørelse er ledsaget af forskellige oversigter og analyser.
242. ProvBer 1795. II, s. 143 ff.
243. ProvBer 1795. II, s. 165.
244. ProvBer 1795. II, s. 208 ff.
245. ProvBer 1795, II, s. 209 ff., citatet s. 212.
246. ProvBer 1796. I, s. 215 ff.
- Side 82.* 247. ProvBer 1795. I, s. 269-278. Artiklen er anonym, men at Janeke er forfatteren fremgår af Kordes s. 179.
248. ProvBer 1794. II, s. 292 ff.
249. ProvBer 1796. I, s. 186 ff.
250. ProvBer 1796. II, s. 297 ff.
251. ProvBer 1795. II, s. 237 ff.
- Side 83.* 252. Se s.92 ff.
253. ProvBer 1795. I, s. 190 ff.

- Side 84.* 254. ProvBer 1795, bilag til 2. hefte. Amsinck redegør kort for sagen, således som han mente den var.
255. ProvBer 1795. I, s. 265 ff., smst. 1796. II, s. 310 f.
- Side 85.* 256. ProvBer 1795. I, s. 273 ff. At Janeke er forfatteren, fremgår af Kordes s. 179.
257. ProvBer 1795. II, s. 233 ff.
- Reformerne på godserne i Slesvig og Holsten 1765-1796.*
- Side 85.* 258. Farenstedt er medregnet hertil, selvom det ikke har været muligt med sikkerhed at fastslå det rette forhold. Det havde tidligere været kancelligods og var først 1764 blevet adeligt gods, der havde egen jurisdiktion. I 1780 blev størstedelen af hovedgårdsjorden udparcelleret, og en del af jorden blev solgt fra (Jensen: Angeln s. 271 f., Abt. 199/11).
259. Oplysningerne i det flg. bygger på et ret omfattende arkivalsk materiale. Af særlig vigtighed er indberetningerne fra 1805 om familiesteder (Abt. 13. Aufh LeibeigSch II) og materialet i den Slesv. skattekommissions arkiv (Abt. 199). Desuden de enkelte godsarkiver, i LA Sch eller ude på gårdene. Der findes også en del oplysninger i den trykte litt., især Georg Hanssen i Aufhebung, Jensen: Angeln, Kock, Pfeiffer m. fl., men de er ikke altid pålidelige.
260. Abt. 199/10.
261. Da. Kanc. Lenskontoret. Grevskabet Schackenborg.
- Side 86.* 262. Godsunders. påstod 1800, at nygrammerne havde været betragtet som kgl. Justitiarius Langreuter holdt derimod på, at de havde været alm. godsundersætter (Møstings PrivArk. IX. D. 2. RA).
263. Smst.; Caroline E. Andersen s. 155.
264. Caroline E. Andersen s. 116.
265. Smst. s. 251.
266. Gram og Nybøl godsarkiv: Godsregnskaber 1775/76, 1777/78, 1787/88, 1793.
267. Haderslev byarkiv: XVIII. II. 3. A. b. Korrespondance 1796-1800 (i H). Man kan ikke se bort fra, at den nægtede tilladelse skyldes hensynet til militærforpligtelsen. I 1784 fik en mand lov til at drage »på det kongelige«, men hans to sønner skulle blive stående i soldaterrullen på Gram gods (Gram og Nybøl godsarkiv: Resolutionsprotokol 1774-1809).
268. Gram og Nybøl godsarkiv: Diverse ca. 1732-1848.
269. A. XVIII. 1183.
270. F. eks. et bol i Hokkerup 1733 (C. IV. 326. LA Åb).
271. Mange eks. i godsarkivet, bl. a. i C. IV. 303, 299, 310. Topografica. Åbenrå amt: Rinke næs s. Ejendoms-papirer fra Rinke næs (1628)-1916. (LA Åb).
272. C. IV. 230, 459; Gråsten dekretprot. 1768-92 (C. IV. 459).
- Side 87.* 273. C. IV. 262.
274. SJy MSkr årg. 26, 1950, s. 25.
275. C. IV. 230.
276. En kort foreløbig redegørelse for hele dette spørgsmål er givet i SJy MSkr årg. 26, s. 24 ff.
277. Da Mag 7. rk. I, s. 194.
278. Sandsynligvis er reformen også blevet gennemført på Gaarde i 2. angler distrikt og på Grøngrøft i Nord-slesvig, men dette kan i øjeblikket ikke afgøres med fuld sikkerhed. Kock anfører s. 167, at på Ludwigsburg blev livegensk. ophævet 1794. Det er rigtigt, at opmålingen fandt sted 1791-93, men ejerens udtalelser i 1797 tyder ikke på, at Kocks oplysninger er rigtige, og så

- vidt det kan ses, skete ophævelsen tidligst i 1799 (Abt. 195. Loitmark. Nr. 478). På Knoop blev der oprettet kontrakter 1793, men det oplyses ikke, om livegenskabet blev ophævet.
- Side 88.* 279. Aufh LeibeigSch II, Abt. 195. Altenhof. Nr. 844.
280. Sch Pap pk. 39. Cai Rev's brev af 10/4 1797.
281. Abt. 195. Vindeby. Nr. 1030; Aufh LeibeigSch I-II; Abt. 13. B. Meierhöfe; smln. Rev Pap III, s. 230 ff.
282. ProvBer 1787, s. 571 ff.
- Side 89.* 283. Sch Pap pk. 30.
284. Stormarn, 1938, s. 427, Alsterverein E. V. Jahrbuch 1941, s. 133 f., Ahrensburg godsarkiv pk. 25 (ingeniør Schadendorf, Ahrensburg).
285. A. XVIII. 1315 II, Abt. 152/9.
286. Abt. 394/363.
287. Abt. 125. 5. 26, A. XVIII. 1315 II, Abt. 152/9. Gården blev iøvrigt det flg. år overtaget af licentiat Bokelman.
288. Abt. 11. Adel. Güter. Blumendorf nr. 9, A. XVIII. 1315 I, ProvBer 1796. I, s. 186 ff., Miscellaneen I, 1798, s. 228 ff.
288. Nærmere s. 213 f. I 1805 udgjorde selve hovedgårdsjorden kun 326 skattetønder, men parcellerne derfra 1331 td. (Rtk. A. 68. M. von Essen: Katastrum 1804, fol. 116 b, 117a).
- Side 90.* 290. Thaer s. 644 ff., A. XVIII. 1315 II, Abt. 152/9. Udførligere redegørelse for forholdene på Rixdorf i ProvBer 1795. I, s. 93-97.
291. Thaer s. 646.
292. Forholdene her var anderledes end på de øvrige godser, idet der delvis var tale om arveforpagtning, der i visse tilfælde gik helt tilbage til 1774. De landsbyer, der ikke havde arveforpagtning, kom i tidsforpagtning 1792 (Abt. 152/7, A. XVIII. 1315 II).
293. ProvBer 1796. II, s. 299, forsk. kontrakter i Miscellaneen I, 1798, s. 190 ff., Staehly: Bodenbesitz- und Betriebsverhältnisse s. 69. På Emkendorf fandt ophævelsen af hoveviet sted 1795 (Jahrb Rendsburg 1954, s. 139, jf. smst. s. 164--66), på Lehmkuhlen samme år (Thaer s. 606).
294. Abt. 126. 1a. 66, ProvBer 1796. II, s. 172 f. (Schrevenborn), Abt. 152/9 (Wahlsdorf), A. XVIII. 1424 (Oevelgönne).
295. Indberetninger fra godsejerne 1797 (Abt. 394/363), Miscellaneen I, s. 249.
296. A. XVIII. 705 II.
297. Indberetning fra inspektør Rehbenitz 1797 (Abt. 394/363), Abt. 127. 23. 102, Manuskriptsaml.: Hertugdømmernes indre historie nr. 9 (i RA), Abt. 11. Adel. Güter. Borstel nr. 7.
- Side 91.* 298. A. XXV. 11.
299. Buchwald: Dag-Bog s. 234. Værket er oversat til tysk af professor Valentin Aug. Heinze, jf. ProvBer 1787, s. 307-21.
- Side 92.* 300. A. XVIII. 1080, Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 28.
301. A. XXV. 11.
- Side 93.* 302. Sagens akter findes i Abt. 11. Adel. Güter. Rethwisch nr. 3; det nævnte citat i 3/16.
303. Smst. nr. 3/17 og 3/67.
304. Abt. 11. Adel. Güter. Rethwisch nr. 3/22.
305. Se s. 83 ff.
- Økonomiske og politiske forudsætninger for livegenskabets ophævelse.*
- Side 94.* 306. Abel: Agrarkrisen s. 103 f., 107 ff., jf. Elsas I-II.

307. Se f. eks. Waschinsky II, s. 250 ff.; for Danmarks vedkommende Astrid Friis og Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark I, 1958, s. 152 ff.
308. von Arnim s. 71. Han har beregnet tallene på grundlag af materialet hos Waschinski II.
309. I Lübeck var rugprisen i 1793 pr. læst 60-92 rd., 1794 var tallene 76-100 og i 1795 90-160; de tilsvarende tal var for byg 42-60, 52-80, 72-96. (Bl Pol Kult 1800. I, s. 227); i Mecklenburg var udviklingen den samme (Nichtweiss s. 116 f.).
310. von Arnim s. 112.
311. Om Emkendorf og dets kunstskatte se Nordelbingen bd. 23, 1955, s. 115 ff., og bd. 24, 1956, s. 62 ff.
- Side 95.* 312. Vollrath s. 129 ff.
313. Indgående behandlet hos Fink.
314. For amtsbøndernes vedkommende er der et omfattende materiale vedr. udskiftningerne i amtsarkiver og andre lokale arkiver samt i Landkommissionens arkiv. En behandling af spørgsmålet i Ingeborg Reimers: Die Verkoppelung in den königl. Ämtern Holsteins (maskinskreven dissertation i LA Schl). Reformen på godserne må derimod belyses gennem de akter, der findes i disses arkiver. Dog giver materialet vedr. skattetaksationerne i henh. til loven af 1802 ofte mulighed for med nogenlunde sikkerhed at bestemme tidspunktet for udskiftningerne (Abt. 152 og 199).
315. Abel: Agrarkrisen s. 110 ff.
316. St Mag II, 1823, s. 374 ff. Nogle spredte eksempler på stigningen i priserne på godserne: von Arnim s. 78, Sering s. 353.
- Side 96.* 317. Der foreligger flere sådanne beregninger, bl. a. fra Eckhof og Nütschau. Materialet vedr. Eckhof findes i godsarkivet (på Eckhof), jf. også RA. Ms. saml.: Hertugdømmernes indre historie nr. 9: Chr. L. Stemanns saml. vedr. godser og ProvBer 1787, s. 30 ff. For Nütschau vedk. se ProvBer 1787, s. 571 ff.
318. Jens Holmgaard har påvist, at reformerne på Frederiksborg og Kronborg amter i høj grad var bestemt af fiskale hensyn og også blev en økonomisk ualmindelig vellykket operation (ErhvHist Årb 1954, s. 59 ff.).
319. A. XVIII. 1080.
- Side 99.* 320. Wichmann s. 152 f.
321. Smst. s. 166 ff.
322. Smst. s. 282 f.
323. Meckl-Strel Gesch Bl 8. årg., 1932, s. 152 f.
324. Nichtweiss s. 141.
325. ProvBer 1795. II, s. 246 ff.
326. S Jy Årb 1945, s. 131 ff.
- Side 100.* 327. Smst. 1945, s. 132.
328. Smst. s. 151.
329. Altenhof pk. 62. Brev af 5/6 1798. Chr. L. Stemann var fra 1789 overpræsident i Altona. I en erklæring af 1/3 1799 tog en række folk, mest Kieler professorer, afstand fra tanken om en revolutionær, fransk propaganda i Holsten (Bl Pol Kult 1799, s. 158 ff.).
330. Altenhof pk. 69. Materialet må have tilhørt Cai Reventlow. Der synes enten at være tale om spionrapporter eller afskrift af opsnappede beretninger.
- Side 101.* 331. Hans Meyer i Jahrb Segeberg III, 1957, s. 124 f.
332. En indgående skildring af Fritz Reventlow og Emkendorf-kredsen hos Brandt.
333. Altenhof pk. 62.

KAMPENS FØRSTE FASE

- Lawätz' forslag den 16. januar 1795.*
- Side 102.* 1. s. 498 f.
2. Sjø Hist III, s. 527; Eggers har som overprokurør konciperet loven og må vel i embeds medfør have kendt brevet.
- Side 103.* 3. Rev Pap IV, s. 161; Reventlows rejse til Hertugdømmerne blev først til virkelighed det følgende år.
4. Kletkamp nr. 206.
5. Brev af 31/12 1795 i arkivet på Schierensee nr. 50.
6. Skand Litt Selsk Skr 1805. I, s. 501.
7. Embedsetat s. 91.
- Side 104.* 8. Eggers: Bernstorf s. 197-200, jf. s. V.
9. Skand Litt Selsk Skr 1805. I, s. 502.
10. Abt. 394/363.
- Side 105.* 11. StArchiv Oldenburg: Bestand 6. A. b. d. D, nr. 494.
12. Omfattende materiale om denne virksomhed i Gråsten godsarkiv, bl. a. C. IV. 227, 230, 262 (LA Åb).
13. Sch Pap pk. 39.
14. Abt. 152/7.
15. Abt. 394/38.
16. Brandt s. 268.
17. Falck: Privatrecht IV, s. 241.
18. Amthor s. 81.
19. Regulativ 3/6 1778 i Chron Samml, jf. Falck: Privatrecht II, s. 232 f., Aage Friis s. 153 ff.
- Side 106.* 20. Brev fra Lawätz til von Cossel 2/3 1792, jf. 8/4 1793. (Jersbek. pk. nr. 701 på J).
21. Fortegnelse over »ankomne fremmede og deres logi« i Kieler Wochenblatt for 10/1 og flg. dage.
22. Abt. 394/79.
- Side 107.* 23. Otto Lawaetz s. 15 ff., Da Biogr Leks XIV, s. 175.
24. ProvBer 1792. II, s. 138 ff. og smst. 1795. II, s. 63 ff.
25. Se note 90 til s. 41.
26. Brev fra Lawätz til von Cossel 17/5 1793 (Jersbek nr. 701).
27. Otto Lawaetz s. 38 ff.; det har ikke været muligt i RA at finde nogen an søgning om postmesterembedet eller andet materiale vedr. denne udnæv nelse, der som så mange andre skete i h. t. kgl. skr. (brev fra RA 19/3 1960). En eftersøgning af Lawätz' PrivArk ved henvendelse dels til hans efterkommere her i landet, dels til byen Burg (brev fra Georg Laage, Burg 10/1 1959) har været uden resultat.
- Side 108.* 28. Abt. 394/79.
29. Abt. 394/137.
30. Abt. 394/79.
- Side 109.* 31. Genius der Zeit bd. 18, 1799, s. 3 ff.
32. Abt. 394/57.
33. Abt. 394/79 og 394/57.
- Side 110.* 34. Altenhof pk. 64.
35. Genius der Zeit bd. 18, 1799, s. 4 ff. Lawätz har dog en forkert dato, 6/1 (s. 12) i stedet for 16/1. Notitsen i ProvBer 1795. II, s. 128 nævner ikke nogen dato. Eggers bygger på Lawätz' redegørelse og har derfor også 6/1. (Eggers: Bernstorf s. 200 f.).
36. Genius der Zeit bd. 18, s. 13; Eggers nævner (Bernstorf s. 201), at »alle, som overværede mødet, ønskede med samme iver, at de livegnes skæbne måtte blive forbedret«. Hans skildring bygger på Lawätz' redegørelse, men han udelader altså ordet »næsten« - og derved ændres betydningen.

- Side 111.* 37. Genius der Zeit, bd. 18, s. 13.
38. Rev Pap VIII, s. 276.
- Side 112.* 39. Abt. 394/363.
40. A. XVIII. 1082. Aktheftet 1787-1805, fol. 73 b.; sml. s. 267 ff.
- Side 113.* 41. Abt. 126. 1a. 66.
42. Genius der Zeit bd. 18, s. 13.
- Side 114.* 43. Otto Lawaetz s. 37; det har ikke været muligt at verificere denne oplysning. Kronprinsen synes ikke at have været i Hertugdømmerne i 1794.
44. Jersbek nr. 701.
45. Det kan også nævnes, at Aug. Hennings med sand hoveren bemærkede, at Lawätz havde påvist det usande i, at det ikke, som påtalt i en ode til Kronprinsen, var Stolberg, der havde ophævet livegenskabet på Bramstedt. (Henn Pap nr. 41, fol. 17).
- Side 115.* 46. Abt. 47/1a.
47. Genius der Zeit bd. 18, s. 12.
- Side 116.* 48. Smst. s. 141.
49. Smst. s. 13.
- Side 117.* 50. Se s. 141 f.
- Side 118.* 51. Sch Pap pk. 21.
52. Abt. 394/57.
53. Smst.
- Diskussionen mellem
brødrene Reventlow, A. P. Bernstorff
og Ernst Schimmelmänn.*
- Side 119.* 54. Aage Friis s. 108 ff., Rev Pap III, s. 356 f.
55. Abt. 394/471.
56. Bernst Pap II, stamtavle II.
57. Rev Pap IV, s. 263 ff.
58. Da Ad Årb XXVI, 1909, s. 59 f.
59. Da Ad Årb XLVIII, 1930, s. 131 f.
60. Da Ad Årb LVI, 1939, s. 58 ff.
- Side 120.* 61. Formuleringen er lidet præcis. Selvom man måske nok kommer til at tænke på Lawätz' forslag af 16/1, kan man dog næppe fra Sch.s udtryk drage nogen slutning om, at der har været nogen forbindelse mellem Lawätz og Sch forud for mødet 16/1.
- Side 122.* 62. Abt. 47/1a.
- Side 123.* 63. Altenhof pk. 64.
64. Altenhof pk. 62. Fritz Rev til Cai 22/3 1795.
- Side 126.* 65. Rev Pap VIII, s. 292 ff. Brevet findes i Sch Pap 2. rk. pk. 15.
66. Abt. 47/1a.
67. Altenhof pk. 62.
- Side 127.* 68. Altenhof pk. 62, 30 (Julie Rev 1/4 1795), Sch Pap 2. rk. pk. 15 (Fritz Rev til Ernst Sch 10/4 1795) og 1. rk. pk. 38 (Chr Sch til Ernst Sch 10/4 1795).
69. Altenhof pk. 31 (Fritz Rev til Louise Stolberg 14/5 1795).
70. Abt. 47/1a.
71. Altenhof pk. 64 (Fritz Rev til A. P. B. 26/6 1795).
- Side 128.* 72. Altenhof pk. 62.
- Side 129.* 73. Sch Pap 2. rk. pk. 15.
- Side 132.* 74. Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 41.
75. Tr. i Rev Pap VIII, s. 351 ff. Louis Bobé oplyser, at det er til Ernst Sch, men modtageren er A. P. B., således som det fremgår af indholdet og af konceptet i Altenhof pk. 70. Brevet findes i Sch Pap 2. rk. pk. 15.
- Side 133.* 76. Altenhof pk. 64.
- Side 134.* 77. Kletkamp nr. 193 (på K).
78. Rev Pap VIII, s. 297.

79. Altenhof pk. 30. Julie Rev til Ernst Sch 1/4 1795.
- Side 135.* 80. Sch Pap pk. 38.
81. Altenhof pk. 30 (brev til Louise Stolberg, vist fra Julie Rev 3/5 1795).
82. Sch Pap 2. rk. pk. 15. Forholdet mellem de to svogre blev ikke bedre med tiden. 1803 kom det til et brud i forbindelse med skattesagen. Fritz Rev skrev 8/3 1803 til broderen Cai: »Vi ses naturligvis ikke mere. Tidligere havde jeg afholdt mig fra enhver uvenlig stavelse, hvor godt jeg end kendte alle hans makinationer«. Omgangen med det Baudissin'ske hus, »hvor jeg bestandig må gøre vold på hele min karakter, har også længe nok hvilet så tungt på mine skuldre, at jeg endelig - med begærlighed og glæde - tør gribe denne lejlighed til åbent og frimodigt at høre op hermed uden at skulle rette bebrejdelser mod mig selv derfor« (Altenhof pk. 70).
83. Walter Stephan i Nordelbingen bd. 26, 1958, s. 218 f. Stephan har slet ikke forstået den dybe uoverensstemmelse mellem de to svogre.
84. Da Ad Årb XXVI, 1909, s. 59 ff.
85. Her efter Nordelbingen bd. 26, s. 158.
86. Abt. 199/11.
- Side 136.* 87. Chr. D. Rev.s dagbog 5/9 og 6/9.
88. Thaer s. 553 ff.
89. Sch Pap 2. rk. pk. 9.
90. Nærmere om Caroline Baudissins og hendes søsters virke for skoleundervisningen og om deres litterære sys-sel i Detlew W. Schumanns artikel i Nordelbingen bd. 26, 1958, s. 158 ff.
91. Thaer s. 572 f.
92. Wedell-Neergaard s. 265 ff., Rev Pap V, s. 226 f.
93. Arkivet på Eckhof.
- Side 137.* 94. Wedell-Neergaard s. 250 ff.
95. Et stort antal af småskrifterne fra reformtiden findes stadig på Svenstrup. Her er også et betydeligt familiekiv med en del breve fra J. P. Neergaard. Ingen af disse synes dog at belyse hans stilling til livegenskabets ophævelse.
96. Arkivet på Svenstrup: X. 11. 2., ny sign. H. 7.
- Side 138.* 97. Rist II, 1880, s. 248 f.
98. Wedell-Neergaard s. 265.
99. Venligst meddelt af oberst Bruno Wentscher på Eckhof.
100. Wedell-Neergaard s. 265.
101. Abt. 394/79.
- Side 139.* 102. Rev Pap VIII, s. 269 ff.

*Ridderskabets stilling
til livegenskabets ophævelse.*

- Side 140.* 103. Kletkamp nr. 193 (på K).
104. Abt. 394/471, s. 139 ff., 394/45.
105. Rev Pap VIII, s. 356. Brevet i Sch Pap 2. rk. pk. 15, koncept i Altenhof pk. 70. Det fremgår heraf - såvelsom af indholdet - at brevet er til A. P. B., ikke til Ernst Sch som formodet af Louis Bobé.
106. Abt. 394/471.
107. Fortegnelsen over breve i Sch Pap pk. 21. Det har ikke - trods eftersøgning - været muligt at finde brevene eller koncepterne dertil. Man kan vel ikke helt se bort fra den mulighed, at de to breve, begge dat. 10/7, kan være sendt til Ernst Sch og af denne videresendt til A. P. B. Der nævnes i fortegnelsen et brev fra Sch, men dette er først fra 29/8.
108. Sch Pap pk. 21, aktstykke nr. 1.
109. ProvBer 1795. II, s. 227 f.
110. Sch Pap pk. 21. (Sch.s del af pk.).

- Side 142.* 111. ProvBer 1795. II, s. 128.
 112. ProvBer 1795. II, s. 63-92.
 113. Genius der Zeit bd. 18, 1799, s. 14.
 114. Smst. s. 15.
- Side 143.* 115. Dette nævnes i svaret til grev Brockdorff (formodentlig skrevet af Neergaard) i Sch Pap pk. 21, aktstykke nr. 3.
- Side 146.* 116. Altenhof pk. 70.
- Side 148.* 117. Eggers: Bernstorf s. 205, 203.
118. Orig. medunderskrift i Sch Pap pk. 21, aktstykke nr. 2. To afskrifter af betænkningen, begge med datoen 20/8 1795 og uden underskrift, i arkivet fra Hagen: Abt. 126. 4. 43a.
119. Genius der Zeit bd. 18, 1799, s. 16.
- Side 150.* 120. I et brev til Hessenstein af 21/9 1795 ang. kontrakter siger Brockdorff, at han især har haft opmærksomheden henledt på, at gårdforpagterne var i stand til at betale og derfor udeladt mange betingelser, der kunne være for tyngende. Man må først hjælpe dem på benene. For at vise dem, hvor rimelige vilkår de får, har han bortforpagtet en gård til en fremmed, som giver meget mere i forpagtning (Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25).
121. I et brev af 30/12 1795 til Hessenstein oplyser han, at han fra A. P. B. har fået et brev, som var svar på hans betænkning (Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25).
122. Kletkamp nr. 215 (på K).
123. Sch Pap pk. 21, aktstykke nr. 19. I brevfortegnelsen nævnes intet brev fra Hessenstein.
124. Abt. 394/363, fol. 139 f. Det er måske et spørgsmål, om denne dato er rigtig. I hvert fald gør grev Brockdorff så sent som 21/9 bemærkninger til fyrstens »udkast«. Han mente bl. a., at denne på mange punkter kunne have talt mere frimodigt og bestemt (Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25).
- Side 151.* 125. Hessenstein bruger udtrykket: »ihre Privilegien und die Reichgesetze ... zu reklamieren«. Sprogbrugen er nok lidt ejendommeligt, det er den ikke så sjældent hos fyrsten, men en fortolkning som foreslået i teksten synes den rimeligste.
126. Genius der Zeit bd. 18, 1799, s. 16.
127. Sch Pap pk. 21, aktstykke nr. 3.
128. Abt. 394/363, fol. 57 ff. Det er vel sandsynligt, at redegørelsen er sendt til A. P. B. sammen med brevet af 31/12 1795, det eneste brev fra Neergaard efter 10/7 1795, som nævnes i listen over breve til A. P. B.
129. Rist II, 2. udg., 1886, s. 252.
130. Altenhof pk. 62.
- Side 154.* 131. Eggers: Bernstorf s. 203.
132. Udførlige oplysninger om Eggers i H. K. Eggers I, s. 119-35, og II, s. 78-95, Z Sch - H Gesch IX, 1879, s. 145-171. Biografi i hans PrivArk i RA; det fremhæves heri, at han længe havde haft opmærksomheden rettet mod livegenskabet, hans medfølelse hjerte led ved disse menneskers lidelser, og det var til hans sidste øjeblik en beroligelse for ham, »at han havde medvirket til disse menneskers lykke og velstand«. Det Egger'ske familiearkiv har tidligere været i StArchiv Hannover (Max Bär s. 119), men efter hvad arkivet har oplyst, er det gået tabt under den sidste verdenskrig.
- Side 155.* 133. Bd. I. 2, 1788, s. 68 ff., II. 1, 1788, s. 54 ff., IV. 1790, s. 1 ff.

134. Smst. IV. 1790, s. 1 ff.
135. I 1803 udgav Eggers sin dissertation i forkortet oversættelse (Neues D Mag V, 1803, s. 350-384, og s. 409-448). Tankegangen er i det store og hele den samme som i de tidligere artikler. Man lægger mærke til en udtalelse om, at den regent, som for alvor er betænkt på at fremme sit lands velstand, altid vil bestræbe sig på lidt efter lidt »at hensætte bønderne i den mest fordelagtige tilstand af alle, nemlig at skaffe dem fuld ejendom eller i hvert fald arveforpagtning ...« (s. 447).
136. Anf. værk bd. XVI, 1796.
- Side 156.* 137. Eggers: Bernstorf s. XIII og V.
138. Pjecen er anmeldt i ProvBer 1796. I, s. 240.
- Side 160.* 139. ProvBer 1796. I, s. 240 ff.
- Side 161.* 140. Eggers: Bernstorf s. 203. Udtrykket kan måske tolkes således, at A. P. B. i foråret 1795 foranledigede ham til at udgive bogen.
- Side 162.* 141. Sch Pap 2. rk. pk. 15, konc. i Altenhof pk. 70. Brevet er trykt i Rev Pap VIII, s. 356-358, som et brev til Ernst Sch. Den sidste del af brevet er ikke medtaget i Rev Pap.
- Kommissionen nedsættes.*
- Side 163.* 142. Abt. 394/488, s. 147 ff.
143. Abt. 394/363, fol. 217 f.
144. Abt. 394/363, fol. 100. Buchwald fremhæver, at de livegne på Salzau havde ualmindeligt gode vilkår, og at livegenskabet her var gjort umærkeligt (Dag-Bog s. 211 ff.).
- Side 164.* 145. Abt. 394/471, s. 145 ff.
146. ProvBer 1796. I, s. 225 f.
- Side 165.* 147. Sch Pap pk. 21, aktstykke nr. 4, Kletkamp nr. 277 (på K).
148. Abt. 394/363, fol. 53; jf. Warnstedts brev til Bernstorff (s. 189 f.).
149. Abt. 394/363, fol. 43.
150. Actenstücke s. 65.
- Side 166.* 151. Gemälde der Clavery und Leibeigenschaft ... s. 148 f.
152. StArch Oldenburg. Findbuch 40. 8. 2.
153. Abt. 394/79; jf. s. 111 ff.
154. ProvBer 1795. II, s. 311 ff.
155. Smst. 1796. II, s. 252.
- Side 168.* 156. Smst. 1796. II, s. 298.
157. Abt. 394/79.
158. Smst.
- Side 169.* 159. Abt. 394/79.
- Side 170.* 160. Referat af mødet i Abt. 394/79; smst. findes der et kortere referat, udarbejdet af Lawätz. I marts 1796 udsendte de ikke-reciperede deputerede et cirkulære til deres kommittender om, hvad der hidtil var sket i sagen, også på mødet 16/2 (Abt. 394/79). Det er denne noget fyldigere redegørelse, som er benyttet i teksten. I det officielle referat hedder det, at udvalget ikke kunne tage nogen beslutning, »som kunne binde det enkelte medlem«.

KOMMISSIONENS ARBEJDE

De første forhandlinger.

Side 172. 1. Brockdorffs PM i Sch Pap pk. 21, aktstykker 4.

2. Referat af mødet i Abt. 394/363. Denne pk. indeholder bl. a. protokoller over Kommissionens møder, ført i pennen af F. C. Jensen, de betænkninger, som er afgivet af medlemmerne, besvarelser på udsendte cirkulærer, koncepter til Kommissionens skrivelser. Når intet andet bemærkes, er skildringen i det følgende bygget på dette materiale.

Side 173. 3. Rev Pap VIII, s. 275 ff.

Side 174. 4. Brev til Hessenstein 19/2 1796 (Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25).

5. Sch Pap pk. 21. Brevskriverlisten og aktstykke nr. 4. I et brev til Hessenstein siger Brockdorff, at han fornylig har sendt betænkning nr. 2 til A. P. B. (Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25). Det må vel være denne. Han er klar over, at den ikke vil blive billiget af A. P. B., men han tror iøvrigt ikke på muligheden af at ændre dennes opfattelse.

6. Brev til Hessenstein af 11/3 1796 i Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25. Brevet er på fransk, kun ordet Aufklärung på tysk.

7. Det pågældende læg (i Sch Pap pk. 21) indeholder foruden Bernstorffs optegnelse 30 aktstykker eller afskrifter heraf: nr. 1. Cirsovius' redegørelse af 11/8 1795, nr. 2. Brockdorffs betænkning af 21/8 1795, nr. 3. Betækn. vedr. nr. 2, formodentlig skrevet af Neergaard, nr. 4. Brockdorffs betækn. af 15/2 1796, nr. 5. og 6. Betækn. af Chr. Rantzau 30/3 1796 (Actenstücke s. 22 ff.),

nr. 7. og 8. Chr. Rantzaus anden betækn. (Actenstücke s. 31 ff.), nr. 9. v. Qualens og Brockdorffs betækn. af 4/7 1796, nr. 10. Neergaards betækn. af 10/10 1796, nr. 11. Bokelmanns af 2/7 1796, nr. 12. Ahlefeldts af 5/10 1796, nr. 13. Neergaards af 10/10 1796, nr. 14. og 15. v. Thienens af 8/10 1796, nr. 16. Delvis samme indhold som nr. 14 og 15; nr. 17. og 18. Warnstedts betækn. af 9/10 1796, nr. 20. og 21. Uddrag af protokollen for 12/10 1796, nr. 22. Rantzaus betækn. af 14/10 1796 (sic! Actenstücken s. 51 ff.), nr. 23., 24., 25. Kommissionens cirkulære af 14/11 1796, nr. 19. og 26. Betækn. af Hessenstein, nr. 27. v. Denaths besvarelse, nr. 28-30. Uden direkte forbindelse med Kommissionens arbejde.

8. Også i Sch Pap pk. 21, men i særligt læg.

9. I referatet siges dette møde at være afholdt 10/3, men de nævnte akter er dateret 11/3. Datoerne er imidlertid tilføjet af grev Brockdorff, der vel først har skrevet under dagen efter.

10. Hånd nr. I (Warnstedt) har udfærdiget aktstykker nr. 6, 14, 18, 20, 24 og 29; nr. II (Ridderskabet?): nr. 12, 13, 15, 17, 21 og 22; nr. III (Baudissin?): nr. 7 og 9; nr. IV (Rantzau): nr. 8 og 28; nr. V (Neergaard): nr. 3 og 10 og nr. VI (Brockdorff): nr. 2, 4 og 16.

Side 175. 11. Rist I, 1. udg. 1880, s. 110 ff.

12. Da Mag 7. rk. I, s. 36.

13. Abt. 195. Loitmark. Nr. 464; et andet mærkværdigt forslag, måske fra en senere tid, i Sch Pap pk. 21.

14. Dagbogen 1/10 1796.

15. Sch Pap pk. 12, brev af 11/7 1794.

- Side 176.* 16. Sch Pap pk. 21.
 17. Altenhof pk. 15. Brev til Chr. Stolberg af 4/4 97.
 18. Embedsetat s. 200.
 19. Afskr. heraf og af Chr. Rantzaus flg. betænkn. i Hagenerarkivet Abt. 126. 4. 43a; her ligeledes afskr. af Borkelmanns, v. Qualens og C. F. v. Brockdorffs indlæg.
 20. Kletkamp nr. 206 (på K). Brockdorff til onklen 2/7 1796.
 21. Embedsetat s. 135.

Side 177. 22. Kletkamp nr. 206 (på K).

- Side 178.* 23. I den trykte gengivelse i Actenstücker s. 50 mangler ordet »ikke«. Sammenhængen viser dog, at der må være tale om en trykfejl.
 24. Hirschfeld s. 230, N St Mag VIII, 1839, s. 137 f., Rev Pap VIII, s. 416.
 25. Brev til Ernst Sch i Henn Pap nr. 7.

Side 179. 26. Abt. 394/79.

27. Sch Pap pk. 21, jvnf. s. 117 f.
 28. Altenhof pk. 62. Fritz Rev til broderen 19/1 1798.

Side 180. 29. PersHist T 7. rk. I, 1916, s. 93, Hof St Kal 1797, s. 174.

30. Da Ad Årb LIII, 1936, s. 30.
 31. Schierensee nr. 50 (på S).
 32. Chr. D. Rev.s dagbog 9/10 1796.

*Chr. Ditlev Reventlow
 og Ernst Schimmelmann.*

Side 183. 33. Chr. D. Rev.s dagbog 10/10 1796.

34. Smst. 5/9 og 6/9.
 35. Smst. 7/10.
 36. Smst. 2/10.
 37. Smst. 1/10.
 38. Smst. 26/9.

Side 184 39. Smst. 11/9.

Side 185. 40. Smst. 8/10.

Side 186. 41. Sch Pap pk. 21.

Kommissionens møder fortsættes.

Side 187. 42. Om Frederik 6.s synspunkter se Brandt s. 261 ff.

43. Da Ad Årb. XLVI, 1929, s. 145.

44. Dagbogen 7/8.

Side 189. 45. Smst. 7/8.

46. Reformen på L. blev afsluttet i 1801, da undersåtterne fik deres kontrakter: Abt. 195. Loitmark. Nr. 490, Z Sch-H Gesch XLII, 1912, s. 151 ff.

47. Abt. 195. Loitmark. Nr. 483.

Side 190. 48. Konc. i Abt. 195. Loitmark. Nr. 483. Afslutningen mangler. Brevet er udat., men må være identisk med det brev af 13/7, som en anført i fortegnelsen over breve til A. P. B. vedr. livegenskabet (Sch Pap pk. 21). Brevmodtagerens navn nævnes ikke, men som det fremgår af nævnte fortegnelse og af brevet til Brockdorff, må denne være A. P. B.

49. Abt. 195. Loitmark. Nr. 483. Den 18/10 skrev Warnstedt på ny til Statsministeren og har formodentlig ved denne lejlighed sendt denne de afskrifter, der synes udfærdiget af hans skriver (Sch Pap pk. 21).

Side 191. 50. I sit brev nævner Warnstedt festerne på Louisenlund, og at Kronprinsen og hans hof ventes tilbage til København 8/9. I et brev af 5/7 fortæller landinspektør Otte, at Kronprinsen i 8 dage vil opholde sig på Louisenlund, men ikke komme til Slesvig (Ark. på Vilhelmsborg (i RA) I. Familien Guldencrones arkiv. Div. brevskrivere). Reventlow var til komedie i Hamburg 13/8 sammen med Kronprinsen (dagbogen anf. dato), og 15/8 indberetter den kgl. gesandt i

Eutin, at han samme aften rejser til Segeberg for at spørge Kronprinsen, om denne havde ordrer til ham (Dptm. for udenl. affærer: Oldenburg II. Depecher 1786-99).

Side 192. 51. A. XVIII. 1082.

Side 195. 52. Rev Pap VIII, s. 280.

Side 196. 53. Henn Pap nr. 41, fol. 101.

54. Smst. fol. 98 ff. og 101.

55. Dagbog 30/9.

56. Abt. 394/79.

57. Brev af 23/2 1798 smst.

58. Abt. 394/363.

59. Rev Pap VIII, s. 278 ff.

60. Disse findes i den afskrift af indlægget, som er sendt til A.P.B. (Sch Pap pk. 21, aktstykke nr. 18) samt i Arkivet på Ascheberg B. d. B. nr. 26.

61. Sch Pap pk. 21.

Side 197. 62. Hans Jensen s. 149.

63. Landbo Commissionens Forhandlinger I, s. 194 ff., Fridericia s. 282 f., 298 ff.

64. Rev Pap VIII, s. 279.

Side 201. 65. Brev af 26/12 1796 i Sch Pap pk. 21.

66. Abt. 394/363, jf. s. 208 f.

Henvendelserne til godsejerne.

Side 202. 67. Rev Pap VIII, s. 279.

68. Brev til Ernst Sch 26/12 1796 i Sch Pap pk. 21.

69. Smst.

70. F. C. Jensens koncept har denne dato, ligeledes den original, der findes i Hagen-arkivet (Abt. 126. 4. 43a), og den afskrift, der er sendt til A. P. B. (Sch Pap pk. 21, aktstykke nr. 23).

Side 203. 71. Det originale cirkulære i

Hagen-arkivet (se foregående note) har dog kun 9 underskrifter, idet Rantzaus, Cronsterns og Bokelmanns mangler.

72. Da Ad Arb II, 1885, s. 175.

73. Rantzau til Ernst Sch 26/12 1796 i Sch Pap pk. 21.

74. Brev til Hessenstein 30/3 1796 i Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25. Om Holmer se Rev Pap VII, s. 420 f.

Side 204. 75. Sch Pap 2. rk. pk. 17. Brevet er opført i listen over A.P.B.s breve vedr. livegenskabet. At det virkelig er til Statsministeren fremgår også af, at det i slutningen hedder, at Stolberg længes efter til sommer at omfavne ham på Bernstorff.

Side 205. 76. Eutin 8. 12. A. 4 (LA Sch).

77. Om Stolberg se J. Janssen: Stolberg I-II. Om forholdet til Emkendorf-kredsen udførlige oplysninger hos Brandt.

78. Altenhof pk. 62. Brev af 10/4 1798.

79. Halem Nachlass II, 93 i Landesbibliothek i Oldenburg. Året efter skriver Stolberg til Halem fra Rom: »Deres gallere, eller som andre endda kalder dem vestfrankere, er og bliver for mig franskmænd (smst. II, 99).

80. J. Janssen: Stolberg I, s. 390.

81. F. eks. Henn Pap nr. 41, fol. 17a, 18a.

82. Güldenstein XIX, nr. 16.

83. St Arch Oldenburg: Bestand 6. Abt. D, nr. 255.

Side 206. 84. Güldenstein XIX, nr. 3.

85. Güldenstein XIX, nr. 4.

86. O. Meyer s. 43 f.

87. Depeche af 23/5 1796: Dptm. for udenl. affærer: Oldenburg II. Depecher 1786-1799.

88. O. Meyer s. 44 ff.

Side 207. 89. Güldenstein XIX, nr. 2.

90. Se s. 86 f.

- Side 208. 91. Tr. Z Sch-H Gesch XLII, 1912, s. 148-50. Kommissionens skrivelse til Carl af Hessen og koncept til svaret i Abt. 195. Roest. Nr. 581.
92. Brockdorff til Hessenstein 17/2 og 23/2 1797 i Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25.

Godsejernes stilling.

- Side 209. 93. Hessenstein-arkivet nr. 25.

Side 210. 94. Udarbejdet på grundlag af et yderst spredt materiale, væsentligst utrykt. Nævnes kan bl. a. de slev. godsarkiver i LA Sch, hvori også skyld- og pantebøger (Abt. 195), skattekommissionens arkiv (Abt. 199) og Abt. 13. Aufh LeibeigSch. Det har i denne og de flg. tabeller ofte været yderst vanskeligt at fastslå plovtalet og afgøre, hvilke godser der pr. 1/1 1797 har været selvstændige. De ladegårde, der blev frasolgt - og det var mange i disse år - havde ikke fikseret plovtalet. Nu og da har det derfor været nødvendigt at beregne eller anslå dette, i ganske enk. tilfælde - ved meget små godser - helt at se bort fra det. De nedlagte godser: Dän. Lindau, Lindeved og Sattrupholm er ikke medtaget. Det samme gælder de augustenburgske godser. Gram er henregnet under godser med livegne.

- Side 211. 95. Fortegnelse over marsk-godserne findes bl. a. hos Schröder s. (69). Af de her nævnte godser mangler i fortegnelsen Hetlingen, der hørte under Haseldorf.
96. Bl Pol Kult 1799, s. 44 f.
97. Oplysninger i denne og den flg. tabel bygger foruden på Kommissionens arkiv og Hof StKal på et yderst spredt materiale, bl. a. fra godsarkiverne (Abt. 124-127), fra Abt. 11. Adelige

Güter og A. XVIII. 1315 I-II. I en del tilfælde er mindre godser, der nok havde en vis selvstændighed, men dog hørte sammen med et større gods, opført for sig i Kommissionens fortegnelse, men uden plovtalet og med henvisning til det større gods. De er ikke i opgørelsen medtaget som særligt gods, med mindre de har haft selvstændig ejer.

98. De ældre godser er optaget i Hof StKal. Det drejede sig om Mannhagen, Lensahn, München-Neversdorf og Stendorf. De yngre findes ikke nævnt i dette værk. Schröder angiver de nyere godsets plovtalet til 50^{1/2} (s.(70)). Disse var: Bollbrügge, Koselau, Kremtsdorf, Kuhof, Lübbersdorf, Sebent, Sievershagen (Kommissionens oversigt, Schröder s. (71)).

Side 212. 99. Nemlig Satjewitz og Water-Neversdorf. Den sidste havde tilhørt grev Holstein, der var medlem af Kommissionen, men var død i 1796.

Side 213. 100. Genius der Zeit bd. 18, 1799, s. 20.

Side 214. 101. Skæbnen ville, at Cosel senere kom i en voldsom strid med amtmand Stolberg. Den blev afgjort ved dom af 17. april 1801 (Rev Pap III, s. XLVI, og VIII, s. 411). Et udførligt brev om sagen i Altenhof pk. 64: Cai Rev til A. P. B. 5/1 1797; Aug. Hennings benytter sagen til et hadsk angreb på Chr. Stolberg (Henn Pap nr. 41, fol. 18a).

102. Akterne i A. XVIII. 1082, tr. i ProvBer 1798. II, s. 145 ff., jf. Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/4.
103. Abt. 394/79.
104. Genius der Zeit bd. 18, 1799, s. 20 f. Han vender sig også skarpt imod etatsråd von Schirach, fordi denne

- havde udtalt, at kun een havde erklæret sig imod planen (Pol Journ 1799, I. s. 439).
105. Den omfatter kun Holsten. Tr. Actenstücke s. 66 ff.
- Side 216. 106. Dagbogen under 26/9 i ProvBer 1796. I, s. 186-200, har Otto berettet om ændringerne på Blumendorf.
- Side 220. 107. Hans erklæring blev også tilsendt A. P. B., hvis datter var gift med hans søn Magnus (Rev Pap V, stamtavle). Denne erkl. findes i Sch Pap pk. 21, aktstykke nr. 27.
- Side 222. 108. Erklæringen fra Neudorf er dateret 3/2, den fra Neuhaus 7/2. Dateringen giver dog næppe mulighed for at afgøre, hvilken af disse der er primær. Der kan være tale om et fælles forlæg, blevet til i henh. til gensides drøftelser om sagen. Jf. også erklæringen fra Rosborg på Rohlstorf.
- Side 227. 109. »Vertheilung in Districten unter uns«.
- Side 229. 110. I opgørelsen er selvfølgelig kun medtaget de erklæringer, som virkelig indeholder svar på cirkulæret. De to hertugers, Carls af Hessens, de tre kommissionsmedlemmers samt von Cossels betænkninger er ikke medtaget heri. I sin redegørelse for opfattelsen på de holstenske godser har Chr. Rantzau også medtaget Satjewitz og Neversdorf. I Kommissionens arkiv findes der dog ikke erklæringer fra disse to godser, og der må derfor være tale om mundtligt afgivne erklæringer. Begge har udtalt sig for fuldstændig ophævelse i løbet af 8 år og for indsendelse af betænkning til kongen. Disse to godser er ikke medtaget i denne opgørelse.
- Side 233. 111. Abt. 195. Altenhof. Nr. 844, Aufh LeibeigSch II, Sch Pap pk. 39. Det lån, som Cai Rev og hans broder fik i 1801, var også beregnet til reformer på Altenhof (Sch Pap pk. 39, Kletkamp nr. 277).
- Den offentlige debat i 1796
og begyndelsen af 1797.*
- Side 233. 112. Bogen er anonym, men at Brockdorff er forfatteren fremgår af et brev fra ham til Aug. Hennings 25/11 1798 (Henn Pap nr. 1).
113. Om ham se Da Ad Årb LIII, 1936, s. 55, Kordes s. 36.
114. Brev til Aug. Hennings 25/11 1798 (Henn Pap nr. 1).
- Side 234. 115. 1796, s. 213-232. Artiklen havde titlen: »Bedarf es weitaussehender Vorbereitungen umb dem holsteinischen leibeigenen Bauer persönliche Freiheit wieder zu geben«.
116. Brev af 30/3 1796 til Hessenstein (Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25).
117. Eggers: Bernstorf s. 205.
118. D Mag 1796, s. 215.
- Side 235. 119. Smst. s. 221.
120. Smst. s. 225-232. Citatet s. 231 f.
121. Henn Pap nr. 75, fol. 30 b. Pjecen er anonym, men Hennings og andre i samtiden var fuldstændig klar over, hvem forfatteren var (smst. og Eggers: Bernstorf s. 197). En omtale af bogen i Genius der Zeit (bd. 11, 1797, s. 282), hvori Hennings gengav et mindre stykke af bogen i omskreven form, førte til en skriftveksling mellem Hennings og Hegewisch. Professoren forlangte, at amtmanden i Genius der Zeit skulle gengive det pågældende styk-

- ke verbatim. Hennings nægtede, og Hegewisch oplyste kort almenheden om det skete i ProvBer 1797. II. Bilag ad s. 180. Afskrift af korrespondancen samt Hennings' redegørelse for sagen i Henn Pap nr. 75, fol. 30 ff., jf. Hild s. 140 f. Striden tjener ikke Hennings til ære. Et uddrag af Hegewischs pjece er trykt i Iris og Hebe IV, 1798, s. 117 ff.
- Side 236.* 122. Hegewisch: Schreiben s. 87.
123. Smst. s. 92 ff.
124. Dette værk, der kom i 1796, er anonymt. Falck: Privatrecht IV, s. 217 oplyser, at forfatterens navn er Tychsen. Pjecens indhold synes at vise, at forfatteren må være præst. Der kan næppe være tvivl om, at forfatteren er præsten i Selent, der også har skrevet et par bidrag til ProvBer (Lübker og Schröder II, s. 635). En del af værket er skrevet allerede i 1791.
125. Den danske titel er »Over det Holstenske Livegenskabs skadelige Indflydelse paa Velstand, Oplysning og Moralitet«, 1797.
126. Tychsen: anf. skrift s. 6 f., 11.
127. Smst. s. 20 ff.
128. Smst. s. 24 ff.
129. Smst. s. 100.
- Side 237.* 130. 1797. I, s. 232-303, 358-61. Schraders afhandling er ikke uden videre et særtryk af ProvBer. I hvert fald må dele af satsen være sat om.
131. Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25.
- Side 238.* 132. Schrader: Leibeigenschaft s. 42 ff., citatet s. 46 f.
133. Smst. s. 47 ff.
134. Smst. s. 50 ff.
- Side 239.* 135. Smst. s. 32 ff.
- Side 241.* 136. Brev af 1/4 1797 i Kletkamp nr. 206 (på K).
137. Brev fra Brockdorff til Hessenstein 23/2 1797 i Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25.
- Side 242.* 138. Der kan ikke være tvivl om, at forfatteren er Fr. Marquard Meyer, der var født i Arnæs, hvor faderen var præst. I 1797 blev han selv præst i Siversted (Arends II, s. 71). I artiklen kalder forfatteren sig Meier, men navneformen Meyer er vist den rigtige.
139. ProvBer 1797. I, s. 362-370. Citatet s. 366.
- Side 243.* 143. Baudissins redegørelse er 385. Citatet s. 385.
141. ProvBer 1797. II, s. 97-104. I en efterskrift understregede Niemann menneskelighedens krav, som gudsjerne ikke kunne sidde overhørige.
- Side 244.* 142. ProvBer 1798. I, s. 249-65, II. s. 164-202.
- Kommissionens sidste møde.*
- Side 244.* 143. Baudissins redegørelse er ikke underskrevet, men skriften viser, at den er udarbejdet af ham. Rantzaus redegørelse er dateret 9/3. Den blev - sikkert af Rantzau selv - også sendt til Ernst Sch (Sch Pap pk. 21).
- Side 245.* 144. Trykt Actenstücke s. 66-79.
- Side 246.* 145. Formuleringen af dette afsnit er lidt anderledes i Actenstücke s. 77.
146. I Actenstücke (s. 77) står der ikke hoffets, men regeringens.
- Side 248.* 147. Der har i referatet op-

rindelig også stået: om ophævelse af militærordningen (Landauschuss), men disse ord er atter understreget - vel ved en fejltagelse.

Side 250. 148. Kletkamp nr. 206.
149. Kletkamp nr. 206.

Side 251. 150. I konceptet har der oprindelig stået, at «denne frigivelse ikke kunne gøre afbræk i godsbesiddernes og godsundersåtternes privilegier og rettigheder».

151. Kletkamp nr. 287.

152. Eggers: Bernstorf s. 5.

Side 252. 153. Brockdorffs brev til Hessenstein af 27/3 1797 i Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25.

Side 253. 154. Rev Pap VIII, s. 280 f.
155. Sch Pap pk. 21. Det er tydeligt, at redegørelsen er skrevet af en mand, som er tilhænger af ophævelsen. De Rantzau'ske synspunkter er fyldigt repræsenteret deri, og det er derfor mest sandsynligt, at det er den unge greve, som er koncipisten. Det har vel været hans tanke, at redegørelsen skulle tilstilles godsejerne - jf. betænkningen af 9/3 1797 - men dette synes dog ikke at være sket. Noget eksemplar findes ikke i Kommissionens arkiv, kun denne ene afskrift i Ernst Sch.s ark. (ikke blandt de Bernstorff'ske papirer) er kendt. Redegørelsen er heller ikke trykt i Actenstücke.

Side 254. 156. Kletkamp nr. 206. Brev af 1/4 1797.

Side 255. 157. Denne er dog dateret Kiel 11/3 1797. Den er trykt Actenstücke s. 87-92. Som de øvrige aktstykker, der gengives i dette værk, er der også her meningsforstyrrende fejl. S. 89, l. 5. f. n. die we-

der, læs deren. Originalen i A. XVIII. 1082, koncept i Abt. 394/363. Henvendelsen er forsynet med 12 underskrifter - von Thienens mangler selvfølgelig. Ahlefeldt og Blome, der ikke var med på Knoop, må have skrevet under senere.

158. Således som det også fremgår af flere kritiske bemærkninger fra kommissionsmedlemmerne, var F. C. Jensen alt andet end en gudsbenådet skribent. Hans sprog mangler i høj grad fasthed og indre logisk sammenhæng. Således også her. Det hedder til slut, at ønsket om at give ... har »ihn vollends zur Reife gebracht«. Men det ses ikke hvad ihn viser hen til. Det synes nærmest at være »der Schritt«!

159. Skrivelsen er trykt i Actenstücke s. 87 ff. I gengivelsen af dette afsnit (s. 89) er der en meningsforstyrrende trykfejl. I stedet for »von solchen Gütesbesitzern, die weder Untergehörige noch Leibeigene sind«, skal der stå »von solchen Gütherbesitzern deren Untergehörigen noch leibeigen sind« (ens i konc. og orig.). F. C. Jensen's formulering er iøvrigt alt andet end klar, men meningen må være den, at foruden de godsejere, som har indsendt erklæringer, er der også nogle (i Holsten var det som nævnt to), der mundtligt har tilkendegivet, at de var enige med flertallet, og de øvrige, der havde livegne, men ikke afgav svar, har tiltrådt i kraft af klausulen om, at ingen udtalelse var ensbetydende med tilslutning til flertallet. Tilføjeelsen om, at der er 7 og 13, hvis indstilling er ukendt, synes i og for sig at være en selvmodsigelse.

160. Orig. i A. XVIII. 1082, konc. i Abt. 394/363.

Side 256. 161. Originalen i Sch Pap pk. 21, konceptet i Abt. 394/363. Også

dette aktstykke er dateret Kiel 11/3 og har de samme underskrifter som den almindelige henvendelse.

Afgørelsen.

- Side 256.* 162. Hvor intet andet bemærkes, findes akter vedr. sagens behandling i Ty Kanc og i de to overretter i A. XVIII. 1082, Abt. 11. Adelige Güter überhaupt nr. 27 (Regeringen) og Abt. 13. Aufh LeibigSch I (Overretten).
163. Da Ad Årb XLVII, 1930, s. 132.
- Side 258.* 164. De tyske udtryk er henholdsvis Spanndienst og Handdienst.
165. Tangstedt var ikke noget adeligt gods, men et af de såkaldte kanceligodser.
- Side 260.* 166. Regeringens betænkning er kort omtalt af Eggers i Skand LittSelsk Skr 1805. I, s. 509 ff.
- Side 261.* 167. Den oldenborgske gesandt H. C. Meinigs indberetninger til grev Holmer i StArch Oldenburg: Findbuch 40. 8, 2.
168. Meinig til Holmer 21/6 1797 i StArch Oldenburg: Findbuch 40. 8, 2.
169. Abt. 394/488, s. 156.
170. Chr. Janssen var 1. eksp. sekretær, men det er usikkert, om han har deltaget i drøftelserne, i hv. fald af dette problem.
171. Rev Pap IV, s. 314, Aage Friis s. 138.
172. Aage Friis s. 138, Da biogr Leks XIII, s. 416 f., Embedsetat s. 134, Rist II, 2. udg., 1886, s. 314.
173. Rist II, 2. udg., 1886, s. 314 f.
- Side 262.* 174. Kletkamp nr. 206.
175. Beslutningen er formentlig ført i pennen af Schütz.
176. Forestillingen er konc. af Janssen.
- Side 263.* 177. Kletkamp nr. 206.
178. Embedsetat s. 91.
- Side 264.* 179. Brev af 18/7 1797 til onklen (Kletkamp nr. 206).
- Side 265.* 180. Kletkamp nr. 206.
181. Skrivelsen er underskrevet af de tre deputerede, Schütz, Krück og Brockdorff. Konzept i A. XVIII. 1082, orig. i Abt. 394/421. Trykt i Actenstücke s. 93-96. Den blev også kommunikeret Overretten og Den holstenske Regering. Desuden meddelte man 8/7 Generaliets- og Kommissariatskoll. den del af indholdet, som angik de militære forhold.
182. Abt. 394/363, jf. skr. fra v. Qualen til Bokelmann af 25/7 1797 (Abt. 394/79). Afskrifter af Kancelliets skrivelse findes i flere godsarkiver, f. eks. Søgård: III. Sager vedr. hoveri og livegenskab samt afløsningen deraf 1694-1863 (LA Åb) og Abt. 195. Roest. Nr. 581. Det følgende år blev Kancelliets skr. iøvrigt kendt i offentligheden gennem Rantzaus gengivelse i Actenstücke. Smln. Georg Hanssen s. 51.
183. Embedsetat s. 92, 133.
184. Fritz Rev til broderen 5/7 1797 (Altenhof pk. 62).
- Side 266.* 185. Brockdorff til Hessenstein 19/7 1797 i Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25.
186. Altenhof pk. 62.

Godsejeraktion

og den afsluttende litterære diskussion.

Side 267. 187. Brev af 1/6 1798 i Altenhof pk. 62.

Side 268. 188. A. XVIII. 1082.

189. Brockdorff til Hessenstein 27/3 1797

- i Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25.
190. Om dette se Sjøy Årb 1945, s. 144 f.
- Side 269.* 191. A. XVIII. 1082.
192. Abt. 394/488, s. 164.
- Side 207.* 193. A. XVIII. 1082. F. C. Jensens koncept i Abt. 394/363, fol. 139-40.
194. Fritz Rev til Cai Rev 24/7 1798 i Altenhof pk. 62.
195. Fritz Rev til Cai Rev 7/8 1798 i Altenhof pk. 62.
- Side 271.* 196. Fritz Rev til Cai Rev 24/7 1798 i Altenhof pk. 62.
197. Abt. 394/363, fol. 241-42, konc. udfærdiget af Janssen i A. XVIII. 1082.
- Side 272.* 198. Brev til Hessenstein af 17/5 1798 i Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25. Det er flere gange i litteraturen blevet hævdet, at Fabricius er forfatteren (Ratjen i Z Sch-H Gesch VII, 1877, s. 180 og 188, og Fr. Hoffmann i Festschrift Christian-Albrechts-Universität s. 132). Der kan dog næppe være tvivl om, at Lawätz som hævdet af Brock-
- dorff er forfatteren, og han er da også opført som sådan i Lübke-Schröders forfatterleksikon. Bogen, der iøvrigt kom i ny udgave 1798, er imidlertid delt i to afdelinger, idet der til selve skildringen er føjet nogle »nyttige anmærkninger« af »Jakob Leibeigen«. Om disse også er skevet af L., eller om Fabricius evt. skulle være forfatter af dem kan næppe afgøres. Sandsynligst er det vel, at L. har skrevet hele bogen.
199. Breve til Hessenstein af 19/5 og 26/5 1798 i Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25.
200. Lawätz: Anf. skrift s. 43 f.
- Side 273.* 201. Smst. s. 92, 160.
202. Smst. s. 14 f.
203. Smst. s. 148 ff., 41 f.
- Side 274.* 204. ProvBer 1798. II, s. 332-48, citatet s. 345.
205. Actenstücke zur Geschichte der Leibeigenschaft in den Herzogthümern Schleswig und Holstein.
- Side 275.* 206. ProvBer 1798. II, s. 219 f.

MILITÆRORDNING OG STATSKREDIT

Kommissionens drøftelser.

- Side 276.* 1. En oversigt over den historiske udvikling siden 1737, da et regulært »Landausschuss« blev indført i Hertugdømmerne, findes i Bl Pol Kult II, 1800, s. 257-276, Falck: Privatrecht III, s. 359 ff.
2. Chron Samml 1785-86, s. 114-34.
3. Bl Pol Kult II, 1800, s. 271 f.
4. A. XVIII. 5609.
5. Udkastet findes i A. XVIII. 6508
- (de håndskrevne udkast bagest i pakken).
6. A. XVIII. 6506, nr. 2. Også statholderen fik udkastet til udtalelse (smst. nr. 3).
- Side 277.* 7. A. XVIII. 6506, nr. 4.
8. S. 125.
9. Abt. 394/363.
10. Mødereferat og indlæg (undtagen Neergaards) i Abt. 394/363.
11. Dette findes ikke i Kommissionens

arkiv, men i de ikke-riciperedes arkiv (Abt. 394/79), afskr. i Ascheberg-arkivet C. b. nr. 1 (på A).

Side 278. 12. Se s. 194.

13. Disse to §§ angik landrekutterne (Chr. 7.s Frdn. og aabne Breve 1788, s. 228 f.).

Side 279. 14. Kletkamp nr. 287 (på K).

15. Det fremgår ikke helt klart af Brockdorffs referat, om det er ham eller hans unge slægtning, der har fremsat forslaget. Referatet skal dog sikkert forstås således, at det er kommet fra greven og er tilrådt af hans nevø.

Side 280. 16. Koncept i Abt. 195. Loitmark. Nr. 483. Brevmodtageren nævnes ikke, men indholdet tyder dog afgjort på, at denne er Brockdorff, med hvem Warnstedt tidligere havde haft kontakt. Brevet er uden dato, men synes skrevet kort efter mødet 11/10.

17. Kletkamp nr. 206.

18. A. XVIII. 6507, nr. 2. Brevet fra Fortw Dep, dateret 11/10 1797, er underskrevet af de to Brockdorff'er, Rantzau, Warnstedt og Baudissin, alle medlemmer af Kommissionen.

19. A. XVIII. 6507, nr. 3, Abt. 394/421.

20. Abt. 394/79; konc. til Brockdorffs skrivelse i Abt. 394/363; et eks. i Abt. 195. Birkenmoor. Nr. 94.

Side 281. 21. Abt. 394/79.

22. Abt. 394/363.

23. Brockdorffs egenhændige votum i hans arkiv på Kletkamp (nr. 287). Dette har uden tvivl været forlæg for F. C. Jensens referat i protokollen. Der er dog foretaget forsk. stilistiske ændringer, og den kategoriske og forkerede udtalelse om, at alle ønskede at gå tilbage til 1776-ordningen, er ændret til, at »flere« ønskede det

(Abt. 394/363). Iøvrigt mangler to afsnit af Brockdorffs votum i F. C. Jensens referat. Det ene angår forslag til en ny tyendeordning, hvor man skulle bede om overbærenhed, så der kunne blive tid til at samle materiale fra tjenestereglementer i nabolandene.

Side 282. 24. Abt. 394/421. Denne memoria er dateret in octauis trium regum og er medunderskrevet af Hagemann og Cronstern; jf. Abt. 394/79.

25. I F. C. Jensens referat hedder det: »... Nachricht sich zu erbitten, ob das fast allgemein auf den Hoffeldern der Domänen wie auch auf denen der adelichen Güther gegebene Versprechen nie landausschusspflichtig zu werden...«. Det er klart, at her mangler noget. En sammenligning med Neergaard: Vorschläge s. 29 viser, at efter »fast allgemein« er ordene »den Parcellisten« faldet ud. Da der iøvrigt er verbaloverensstemmelse mellem F. C. Jensens gengivelse af Neergaards votum og det stykke, der findes i pjecens s. 28-29, må sidstnævnte være identisk med hans votum.

26. Neergaard: Vorschläge s. 27-30. Disse bemærkninger har vel næppe været fremført i Kommissionen, kun det s. 28-29 gengivne stykke kan anses for hans votum.

Side 283. 27. Abt. 394/79.

Side 286. 28. Abt. 394/363; udkast til Fortw Dep.s skr. til Ty Kanc af 23/1 1798.

Ridderskabets stilling.

Side 288. 29. Ordet cantons har Brockdorff sikkert hentet fra den preussiske militærordning.

30. Udkastet findes i Abt. 394/363. Det er renskrevet med skriverhånd, men indeholder en del rettelser af F. C. Jensen. Også Brockdorffs udtalelse i brev af 29/1 1798 til Hessenstein tyder bestemt på, at han er forfatteren. (Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25).
- Side 289.* 31. Det sidste punktum (Befolkningen ... 4/10) kom ikke med i den endelige skrivelse.
32. Her tilføjes af F. C. Jensen: »Selvom der ganske vist må ske en ændring med hensyn til militærvæsnet efter 8 års forløb«.
- Side 290.* 33. Abt. 195. Loitmark. Nr. 483.
34. Abt. 394/488, s. 159.
35. Kletkamp nr. 287 (på K).
- Side 291.* 36. Abt. 394/421. Det er formentlig den samme redegørelse, som H. noget tidligere havde sendt til Brockdorff, der havde læst den med glæde og håbede, at »forestillingen kan besejre Kronprinsens luner og fordomme« (Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25. Brev af 4/1 1798).
37. Abt. 394/471, s. 153; nogle af de ændringer, som er foretaget med F. C. Jensens hånd, er vel blevet til på generalforsamlingen, mens andre - således bemærkningen om tyendeforordningen - allerede er blevet vedtaget på Fortw Dep.s møde.
38. Orig. i A. XVIII. 6507, nr. 5. Den er underskrevet af grev Brockdorff, baron Brockdorff, Fr. Blome og Warnstedt. Baudissin og Chr. Rantzau var i jan. blevet erstattet af Reventlow på Emkendorff og Schimmelmann på Wandsbeck, men som naturligt er, har ingen af disse fire skrevet under.
39. Altenhof pk. 62. Brev af 19/1 1798.
- Side 292.* 40. Også Brockdorff nævner, i brev af 29/1 til Hessenstein, en tale, som Fritz Reventlow holdt ved dette møde, som »helt var efter vi gamle herrers smag og blev stærkt applauderet og fortjente at blive trykt« (Hessenstein-arkivet på Panker nr. 25).
- Side 293.* 41. Sch Pap pk. 38.
42. Abt. 394/79.
43. Abt. 394/79, 394/421.
44. Abt. 394/488, s. 163.
- Side 294.* 45. Rev Pap IV, s. 199.
46. Altenhof pk. 62 og 63.
47. Brev af 6/2 1802 i Henn Pap nr. 7.
- Side 296.* 48. Altenhof pk. 62.
- Side 297.* 49. Den nævnes i Fritz Rev.s brev af 6/4 (Altenhof pk. 62) og er formentlig udkommet netop ved den tid.
50. Se s. 135.
51. Brev til Cai Rev 6/4 1798 i Altenhof pk. 62.
52. I denne forbindelse bør det også nævnes, at Fritz Rev i sit brev af 20/3 1795 berørte spørgsmålet om militærvæsnet; på det tidspunkt syntes han at være tilhænger af udskrivning efter folketal (s. 125).
- Administrationens behandling
og drøftelser med Ridderskabet.*
- Side 297.* 53. A. XVIII. 6507, nr. 5.
54. Det trykte udkast findes flere steder, bl. a. i A. XVIII. 6508 og Abt. 394/421. I Ty Kanc I. A. C. 59 findes et håndskrevet eks. med enk. tilføjelser, som er medtaget i det trykte udkast. Her er muligvis tale om trykmanuskriptet.
- Side 298.* 55. A. XVIII. 6506, nr. 9.

- Den 21/9 og 29/9 1798 bad Reg GISt og Overretten om en udtalelse fra Fortw Dep (Abt. 394/421).
56. A. XVIII. 6507, nr. 6. og Abt. 394/421.
- Side 299.* 57. §§ 31 og 33.
- Side 300.* 58. A. XVIII. 6508.
59. A. XVIII. 6506, lægget foran i pk.: nr. 6.
- Side 301.* 60. Altenhof pk. 62. Meddelelse om, at Fortw Dep.s svar først vil kunne indsendes senere, blev tilsendt de to overdikasterier 3/11 1798 (A. XVIII. 6506, nr. 10, 6507, nr. 7). Så sent som i aug. og sep. 1799 synes militærspørgsmålet at være blevet diskuteret mellem Fritz Rev og Ernst Sch. 3/9 skrev Fritz til broderen, at han gerne ville opnå enighed med Ernst om større bidrag til staten og en mere formålstjenlig indretning af militærvæsenet og andre ønsker, når dette ikke stred »mod vor forfatning og en form, som ene og alene udgør vor sikkerhed« (Altenhof pk. 62).
61. A. XVIII. 6506, nr. 10.
- Side 302.* 62. A. XVIII. 6506, nr. 12. Fritagelse gjaldt iøvrigt kun for parceller, som var så store, at en familie kunne leve derpå, ikke for kådnere, som kun fik et par td. jord (Chron Samml 1787, s. 129 f.).
63. Abt. 394/79. I en skrivelse 14/1 1799 havde Neergaard og Bokelmann spurgt Fortw Dep, om de havde fået tilstillet udkastet til den nye lov i deres egenskab af de ikke-reciperedes repræsentanter eller som medlemmer af kommissionen vedr. livegenskabets ophævelse (Abt. 394/421).
64. Abt. 394/421. Da Bokelmanns PM findes i Ridderskabets arkiv, er den vel tilstillet Fortw Dep.
65. Brandt s. 279 ff.; dette spørgsmål behandles indgående i en række breve fra Fritz til Cai Rev fra denne tid (Altenhof pk. 62).
66. Christian Sch til Ernst Sch 29/1 1799 i Sch Pap pk. 38.
- Side 303.* 67. A. XVIII. 6506, foran i læg nr. 14, 6507, nr. 8. Udkastet med egenhændige rettelser af Fritz Rev i 394/421.
- Afgørelsen.*
- Side 304.* 68. A. XVIII. 6507, nr. 8.
69. A. XVIII. 6506, nr. 14.
70. A. XVIII. 6506, nr. 20.
71. A. XVIII. 6506, nr. 21 ff.
- Side 305.* 72. A. XVIII. 6506, nr. 28.
73. A. XVIII. 6506, nr. 31. Forestillingen var konc. af Krück, som havde udført en stor del af arbejdet med den nye forordning. Den orig. frdn. smst. nr. 32 a., tr. i Chron Samml 1800, s. 94-148.
- Side 308.* 74. Brev af 14/11 1800 i Sch Pap pk. 39.
- Side 310.* 75. Udvalgets arkiv og det øvrige materiale, som ligger til grund for redegørelsen - herunder også udvalgets skr. til Fortw Dep - i Abt. 394/421.
76. Abt. 394/488, s. 174 f.
77. A. XVIII. 6506 (u. nr.).
78. Sagens akter i A. XVIII. 6506 (u. nr.). Den originale skr. til Fortw Dep i Abt. 394/421 I.
79. Chron Samml 1802, nr. 14, s. 17 f.
- Side 311.* 80. Nærmere bestemmelser om repartitionen udgik først 23/2 og 24/2 1804. Fortw Dep fik derigenem ordre til at sørge for repartitionen og opkrævningen af de sum-

mer, som for 1801 og 1802 var blevet givet i forskud: Chron Samml 1804, nr. 17, s. 35 f.

81. Frdn. af 13/2 1801 i Chron Samml 1801, nr. 2, s. 1 ff.
 82. Dette var allerede foreslået i en udførlig betænkning af Møsting 2/10 1799 og tiltrådt af Overretten i dens redegørelse af 20/2 1800 (A. XVIII. 6506, nr. 17).
 83. Chron Samml 1802, nr. 87, s. 170 ff.

Reformer og statskredit.

- Side 311.* 84. Sigurd Jensen s. 35 ff. Ang. Kreditkassen se bl. a. Eggers' udførlige redegørelse i D Gemeinnüz Mag 2. årg., II, 1789, s. 56-93, og 2. årg. IV, 1790, s. 106-49.
 85. Kreditkassens tyske referatprotokol 1790-95.

- Side 312.* 86. D Mag 1796, s. 230.
 87. Eggers: Bernstorf s. 205.
 88. Kreditkassens tyske ekspeditionsprotokol 1786-96, s. 391 f. Grev Reuss fik i 1801 et lån på 60.000 rdl. af Depositokassen (Abt. 15. I. 41).
 89. Kreditkassens tyske kopibog 1798/67.
 90. Kreditkassens tyske kopibog 1800/72.
 91. Kreditkassens tyske kopibog 1800/20, referatprotokol 1800/17, jf. 1800/33.
 92. Kreditkassens kopibog 1803/55, referatprotokol 1803/612 og 625, Abt. 15. I. 41, s. 148.

- Side 313.* 93. A. XVIII. 1445. Kreditkassens tyske kopibog 1798/17.
 94. Koncept i Abt. 394/363, original i Abt. 11. Adelige Güter überhaupt nr.

31. Fortw Dep.s forhandling refereret Abt. 394/488, s. 163.

95. Abt. 11. Adelige Güter überhaupt nr. 31.
 96. A. XVIII. 1445.

- Side 314.* 97. 16/3 1799 meddelte Ty Kanc, at der ikke er givet nogen almindelig tilladelse til, at fideikommissgodser optager lån i Kreditkassen, en sådan skulle bevilges i de enkelte tilfælde (A. XVIII. 1445).
 98. Abt. 11. Adelige Güter überhaupt nr. 31. Kreditkassens tyske referatprotokol 1798/161. Grev Rantzau og kammerråd Evers påtog sig at udarbejde betænkninger om Ty Kanc.s udtalelse, se smst. 1799/17 og 19.
 99. Skrivelse af 8/3 1799 i Abt. 11. Adelige Güter überhaupt nr. 34, Kreditkassens tyske kopibog 1799/13.
 100. Skrivelse af 28/6 1799 i A. XVIII. 1745, Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 34.

- Side 315.* 101. Sigurd Jensen s. 36 ff.
 102. I et brev af 9/3 1799 til sin broder giver Chr. Schimmelmann et yderst mørkt billede af den øjeblikkelige lånesituation i Hertugdømmerne (Sch Pap pk. 38).
 103. Disse i Abt. 15. I, jf. St Mag II, s. 375, og C. U. D. von Eggers: Kenntniss von Holstein II, s. 86.
 104. Chron Samml 1801, s. 436 ff.

- Side 316.* 105. Finanskollegiets skrivelse af 3/10 1801 i A. XVIII. 6276.
 106. Eggers: Kenntniss von Holstein II, s. 99.
 107. Chron Samml 1804, s. 436 ff.

FORORDNINGEN OM LIVEGENSKABETS OPHÆVELSE

Arbejdet med den kommende forordning begynder.

Side 317. 1. A. XVIII. 19.

2. Embedsetat s. 135.
3. Smst. s. 135 f.
4. Smst. s. 135, A. XVIII. 19.
5. Embedsetat s. 135. I sin dagbog fortæller Chr. D. Reventlow under 29/1 1802, at Janssen refererede for første gang. Han »viste ingen frygt, men ikke heller noget rigtigt omdømme. Han er da lykkeligvis den sidste førstestøckspejdssekretær, som har haft ret til at ascendere efter anciennitet i Kancelliet«.
6. Volbehr og Weyl s. 31. Thibaut blev 1802 prof. i Jena.
7. Fra 1801 er der forsk. breve fra Fritz Rev til broderen om denne sag (Altenhof pk. 62).
8. Fritz Rev til Cai Rev 11/12, 22/12, 1801, 1/1 1802 (Altenhof pk. 62, 63), breve fra Cai Rev til Fritz Rev om samme sag i Abt. 399. Rev.-Emkendorf. Nr. 2.

- Side 318.* 9. Brandt mener, at Kronprinsen ønskede at udnævne J., fordi han troede at kunne »udnytte« ham til sine egne formål, imod Ridderskabet (s. 272). Der anføres ikke noget kildegrundlag for denne påstand, der synes at mangle indre sandsynlighed.
10. Brev af 1/12 1801 i Altenhof pk. 62.
  11. Cai Rev til broderen 5/12 1801 i Abt. 399. Rev.-Emkendorf. Nr. 2.
  12. Se Brandt s. 297 ff. Chr. Rantzau var den af de to, der fulgte Cai Rev længst, indtog et mæglende standpunkt.
  13. Altenhof pk. 68.
  14. Peter Andreas Heibergs udvalgte Skrifter, 1884, s. 237. Skriftet vrims-

ler med udfald mod Eggers, se bl. a. s. 275 ff., 383 f.

15. Henn Pap nr. 4, fol. 202 f.

Side 319. 16. Henn Pap nr. 7.

17. Henn Pap nr. 7. 20/11 1804 oplyste Møsting, at Rantzau havde 1600 rdl. i løn, Eggers 600, hvortil kom 700 rdl. i Kreditkassen, 700 rdl. i andre indtægter, ialt 2000 rdl., Janssen 2000 rdl. og Jensen som 4. deputerede 2000 rdl. plus 200. Desuden et rentefrit lån på 3000 rdl. og rejselægat på 3 år for hver af sønnerne samt årlig pension for døtrene efter hans død (Kronprins Frederiks arkiv 1784-1808. Indk. sager til mem. prot. I. 1804, nr. 2865/04). Hennings var godt informeret.
18. A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Historie II, 1852, s.196.

Side 320. 19. Rev Pap I, s. 124 f.

Side 321. 20. A. XVIII. 1082; Kanc.s skr. i Abt. 11. Adel. Güter überh. nr. 27, Abt. 13. Aufh Leibsch I, nr. 3b.

Side 322. 21. Abt. 394/363; konc. i Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/7. Fire dage senere bad man også om en redegørelse for spørgsmålet om præstevalg efter ophævelsen. Overrettens skr. til Fortw Dep af 7/6 fulgte nøje Ty Kanc.s formulering (Abt. 394/363).

Ridderskabets stilling.

- Side 322.* 22. Abt. 394/363.
23. Abt. 394/488, s. 203.
  24. Abt. 394/234. Brevet er formodentlig til Schrader.

25. Abt. 394/488, s. 204.
- Side 324.* 26. Konc. til Schraders betænkning i Abt. 394/363. Smst. to renskrifter med egenhændige tilføjelser af Schrader.
- Side 325.* 27. Schrader: Leibeigenschaft s. 67. Det havde også været overvejet, om man ikke i Hertugdømmerne skulle indføre forligskommissioner, svarende til dem, der i Kongeriget var oprettet ved frdn. af 10/7 1795.
28. Grev Brockorff har også haft »PM ang. livegenskabets ophævelse«, vel Schraders betænkning, og udtalte 21/10 1803, at han ville tilbagelevere den til rette tid med eventuelle bemærkninger (Abt. 394/234).
29. Abt. 394/363.
- Side 326.* 30. Abt. 394/363.
- Side 327.* 31. Kopi af Schraders betænkning med Schraders egenhændige rettelser (som i eksemplarerne i Abt. 394/363) og med v. Thienens bemærkninger findes med mærkelige noter i Hagener-arkivet (Abt. 126 4. 43a).
32. Om de to brøders forsk. opfattelser se Hans Jensen s. 168 ff.
33. Brev fra v. Thienen til Schütz 2/12 1803 i Schütz' PrArk i RA.
34. Wirtschaftsbeamten.
- Side 328.* 35. Abt. 394/488, s. 206-209.
36. von Thienen til Schütz 2/12 1803 og 24/2 1804 i dennes PrArk i RA.
37. Abt. 394/363.
38. 29/11 1803 skrev Schrader til redaktionsudvalget, om det ønskede, at han udarbejdede det første udkast (Abt. 394/363).
- Side 329.* 39. A. XVIII. 705 I, M. H. Nielsen s. 122 f. Fortw Dep havde 1797 afgivet erklæring om fattigvæsenet i h. t. reskr. fra Reg GISt (A. XVIII. 705 II).
40. Dagbogen 29/9.
41. Rev Pap I, s. 218. Om Kronprinsens stilling se Linvald s. 35; ved et patent af 1808 søgte man at råde bod på disse tragiske forhold, og herefter behøvede man kun tre års ophold for at erhverve forsørgelsesret (M. H. Nielsen s. 123 f.).
- Side 331.* 42. Abt. 394/488, s. 209.
43. Skrivelsen til Overretten i A. XVIII. 1082, til Reg GISt i Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/9, afskrift i A. XVIII. 1082.
- Overretternes første behandling af sagen.*
- Side 331.* 44. A. XVIII. 1082, Abt. 13. Aufh LeibeigSch I, nr. 5.
- Side 332.* 45. von Thienen til Schütz 2/12 1803 og 20/3 1804 i dennes PrArk.
46. Da Ad Arb, XLVI. 1929, stamtavler s. 56.
- Side 335.* 47. De afgivne vota i Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/10.
- Side 340.* 48. A. XVIII. 1082, konc. i Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/11.
- Side 341.* 49. A. XVIII. 1082. Konc. i Abt. 13. Aufh LeibeigSch I, nr. 7.
- Forordningen tager form.*
- Side 342.* 50. Kronprins Frederiks arkiv 1784-1808. Indk. sager til mem. prot. I. 1804, nr. 1855/04. Brev fra Schütz 3/7.

- Side 343.* 51. Antallet af tønder står in blanco.
- Side 346.* 52. Det hedder i Jensens votum: »Mit Recht setzen dann die vor dem Publicum auftretenden Kritiker uns entgegen...«. Udtrykket er ikke klart, men i betragtning af Jensens manglende evne til en præcis formulering af sine tanker og hans alm. opfattelse kan der næppe være tvivl om, at sætningen skal fortolkes som i citatet.
53. De afgivne vota og det øvrige materiale vedr. Kanc.s behandling af sagen i A. XVIII. 1082.
- Side 347.* 54. Schütz til Kronprinsen i Kronpr. Frederiks arkiv. Indk. sager til mem. prot. I. 1804, nr.2740/04.
55. Det følgende - indtil »rigeligt udkomme andetsteds« - er tilføjet i marginen, men det kan ikke afgøres, om tilføjjelsen er samtidig eller senere. Det samme gælder ved de flg. bemærkninger om tilføjjelser. I to tilfælde skyldes ændringerne et særligt forslag fra grev Rantzau, hvorfor der senere gøres rede. Tilføjjelser, som bare indeholder sproglige ændringer eller synes foretaget under udarbejdelsen af konceptet, omtales ikke i noterne.
- Side 348.* 56. Stykket herfra og til »og tvang« er tilføjet i marginen.
- Side 349.* 57. Tilføjet i marginen: »og som ... anden måde«.
58. En stor del af afsnittet føjet til i marginen, men tilsyneladende samtidig med udarbejdelsen af konceptet.
59. Hele afsnit 3 er senere tilføjet. Dette skyldes uden tvivl Rantzaus votum.
- Side 350.* 60. Hans Jensen s. 179 ff.
- Side 351.* 61. Ty Kanc Forestill. 1804. II, nr. 101, udkast til forest. m. afskr. af res. i A. XVIII. 1082; jf. Eggers i Skand LittSelsk Skr. 1806. II, s. 155 ff. Hovedindholdet af den kgl. res. af 2/11 1804 gengivet s. 168 f.
62. Gunnar Olsen s. 126, Hans Jensen s. 179-181.
63. Hans Jensen s. 191 og 201.
64. Dette synes at fremgå af C. D. Reventlows dagbøger 1804, fol. 77; jf. også Chr. B. Reventlow II, s. 58.
65. Sjø Hist III, s. 527.
- Side 352.* 66. A. XVIII. 1082.
67. Embedsetat s. 134.
68. Smst. s. 134, 136. Chr. D. Reventlow havde anbefalet H. til Kronprinsen: »Han er en meget duelig mand, som ikke burde skjule sig i en afkrog« (Kongehusets ark. Frederik 6: pk. 86).
- Nye overvejjelser i overretterne.*
- Side 354.* 69. Sagens akter findes i A. XVIII. 1082 som bilag til GISt Reg.s betænkning af 6/12 1804.
70. Abt. 394/488, s. 216.
71. Abt. 394/363.
72. Abt. 394/488, s. 218.
- Side 358.* 73. Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/14.
- Side 361.* 74. Udkast til betænkningen i Abt. 11. Adelige Güter überhaupt nr. 27/15, orig. i A. XVIII. 1082.
- De afsluttende drøftelser i Kancelliet og indenfor regeringen.*
- Side 362.* 75. Fremgår af påtegning på Regeringens skrivelse.
- Side 363.* 76. Sjø Hist III, s. 527, bilag XV.

77. Ligesom i forordningen er udtrykket godsherre overalt rettet til godsbesidder. Det må altså være sket efter 17/12. A. XVIII. 1082. Ty Kanc Forestill. 1804. II, nr. 153.

Side 364. 78. Buchwalds ansøgning af 15/11 1804 i A. XVIII. 1082. Årsagen til ansøgningen var, at ladegården Flohm, der udgjorde en stor del af godset, var bortforpagtet indtil 1806. Han var også bange for, at bønderne ikke kunne skaffe arbejdskraft, »når de berøves den fordel, at der anvises dem tjenestefolk«. Ty Kanc meddelte B., at man ikke kunne fremme sagen.

Side 365. 79. Rev Pap I, s. 255.

80. I sin betænkning bruger Møsting da også udtrykket i en lignende betydning (A. XVIII. 1082, Akth. fol. 231 ff.).

81. Ang. den tilsvarende lovgivning i Kongeriget og Reventlows stilling dertil se Hans Jensen s. 179 ff., 208, 220.

Side 366. 82. Abt. 11. Adel. Güter. Bureau nr. 4.

83. Rev Pap I, s. 255 f.

Side 367. 84. De her nævnte rettelser er også indført i den renskrift, som i forvejen indeholdt de ændringer, der blev udarbejdet i h. t. Kronprinsens brev. At de må være senere fremgår dog af, at de er indført i

originaleksemplaret af loven ved radering.

Forordningen om livegenskabets ophævelse.

Side 372. 85. Allerede i Møstings udkast havde der iøvrigt været tale om tilladelse »in jedem einzeln Fall« (A. XVIII. 1082. Aktheft fol. 233).

Side 373. 86. I sin betænkning havde Kancellipræsidenten iøvrigt selv gjort opmærksom på, at en forholdsmæssig overførsel af afgifter og heftelser skulle være en »uadskillelig betingelse ved enhver parcellering« (A. XVIII. 1082. Akth. fol. 233 v).

87. Udførligt materiale herom i de to skattekommissioners arkiver: Abt. 152 og 199.

Side 374. 88. Paragraffen var oprindelig en del af § 24 og blev først i sidste øjeblik skilt ud som en selvstændig §, vel også fordi den blev noget større på grund af ændringer i h. t. Heinzelmanns forslag.

Side 375. 89. Dvs. § 27, som i udkastet oprindelig havde nr. 25.

Side 377. 90. Konc. i Abt. 13. Aufh. LeibeigSch I, nr. 13; skr. til Ty Kanc i A. XVIII. 1082.

91. A. XVIII. 1082. Konc. til skr. i Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/23.

URO OG NYE BESTEMMELSER

Forordningens modtagelse.

Side 378. 1. Berlingske Tidende (De til forsendelse med Posten alene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender) omtalte forordningen med 13 linier (28/12 1805).

2. 1805, bd. 1, s. 449 ff.

3. Den blev trykt i begyndelsen af året 1805. Forfatteren angives kun som J. B. Prediger zu Q. im Herzogthum Schleswig. Bevers var født i Haselau i Holsten (Arends I, s.

48 f.). Det kan også nævnes, at et utrykt digt til Kronprinsen hyldede denne, fordi han brød det åg, der i århundreder trykkede landmanden (Ascheberg-arkivet A. d. nr. 10 på Asheberg).

Side 379. 4. Kaiserlich und Kurpfalzbairisch privilegirte Allgemeine Zeitung nr. 15, 15/1 1805, jf. s. 59 f. og smst. s. 20, 24 og 1029.

Side 380. 5. Chr. Ludvig Schütz' PrArk.

6. Abt. 394/488, s. 219 f.
7. Abt. 394/488, s. 221.
8. pro nunc anheim zu lassen.
9. Abt. 394/471, s. 183 f.
10. Kletkamp nr. 288 (på K), A. XVIII. 1315 II.

Side 381. 11. En stor del af de slesv. klager i Abt. 13. Aufh Leibeig-Sch I. 12. A. XVIII. 1082.

Side 382. 13. Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 39, A. XVIII. 1082. Det fremgår af Regeringens registranter (Abt. 11. Adelige Güter), at der har været en mængde sager ang. stridigheder i forb. med livegenskabets ophævelse, men en meget stor del af disse er ulukkeligvis kasseret, bl. a. fra Nehmten, Schönweide, Seedorf, Sierhagen, Rosendorf, Pronsdorf. Iøvrigt var heller ikke von Hessenstein tilfreds med Reg GISt.s afgørelse; kådnerne fik tillagt for store emolument, og han ønskede ved ejerskifte at overtage de kåd, der var ejendom, mod godtgørelse efter taksation (Kronprins Frederiks arkiv 1784-1808. Indk. sager til mem. prot. I. 1805, nr. 1158).

14. Sch Pap pk. 38.

Nye bestemmelser.

Side 383. 15. A. XVIII. 1082, Abt. 11.

Adel. Güter überh. nr. 27 (nr. 38, 52, 53 i dette læg).

16. Tr. Chron Samml 1805, s. 163. Afgørelsen blev medd. Overretten 14/5.
17. A. XVIII. 1082, Abt. 13. Aufh LeibeigSch I, nr. 48. Bestemmelserne er tr. i Chron Samml 1805, s. 275 f.
18. A. XVIII. 1082.

Side 384. 19. Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/35.

Side 385. 20. Ascheberg-arkivet B. d. B. nr. 84 (på A).

21. Kronprins Frederiks arkiv. Indk. sager til mem. prot. I. 1805, nr. 854.
22. Ascheberg-arkivet. B. d. B. nr. 84 (på A).
23. Kronprinsens brev af 23/4 1805 til kansler Cai Lorenz Brockdorff i Ascheberg-arkivet. B. d. B. nr. 84 (på A), jf. Møstings bemærkninger af 22/4 i Kronprins Frederiks arkiv. Indk. sager til mem. prot. I. 1805, nr. 801.

Side 386. 24. A. XVIII. 1082.

25. Patentet er konciperet af Eggers og foreligger i to udkast: 1. Helt med Eggers' hånd. 2. Renskrevet og gennemarbejdet af Eggers. F. C. Jensen har foretaget enkelte rettelser. Der må have været endnu et udkast, idet nr. 2 ikke er renskrevet efter nr. 1. I nr. 2 er fristerne rettet, så de er i overensstemmelse med det endelige patent. Et renskrevet eks. af patentet har også disse frister, bortset fra at det i § 5 stadig hedder 1. nov. Iøvrigt var ændringerne af mere stilistisk karakter. Trykt Chron Samml 1805, s. 155-157.
26. A. XVIII. 1082. Postvæsnet var blevet underrettet, så man kunne være sikker på at få forsendelsen frem.
27. Allerede den 30/4 havde Brockdorff i et privatbrev til Møsting takket for den hensynsfulde måde, hvorpå man havde ophævet det skæbnesvangre

mandat (Møstings PrArk II). I et brev af 7/5 redegjorde han udførligt for, hvorledes det lille un var kommet ind i mandatet. Koch var den ærligste sjæl i verden, og det var givet, at fejlen ikke var forsætlig (smst.). På Gottorp var man heller ikke i tvivl om, at der var tale om en ren og skær trykfejl (Krück til Møsting 30/4 1805. Smst.).

28. A. XVIII. 1082. Regeringen havde allerede den 29/4 og 30/4 til bekendtgørelse gennem de fire distriktsdeputerede udsendt et notandum om den indløbne trykfejl (Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/47).
29. Møstings PrArk II.

Side 387. 30. A. XVIII. 1082, Abt. 11. Adel. Güter überhaupt nr. 27/33.

31. Ty Kanc I. A. C. 3, A. XVIII. 1081.
32. Tr. i Chron Samml 1805, s. 161. Konc., delvis med Eggers' hånd, i A. XVIII. 1082. Af hensyn til hoveri og opretholdelse af det bestående antal familiesteder havde Ty Kanc til den 26/4 udarbejdet en forestilling om, at frdn. af 19/12 og patentet af 26/4 også skulle gælde for klostrene. Sagen nåede ikke frem til resolution, men patentet blev udstedt den 27/4 (Chron Samml 1805, s. 158), og den 3/5 godkendte kongen »Vor mundtlige befaling ang. udstedelse af dette patent« (A. XVIII. 1082).

Overprokurenoren.

- Side 387. 33. H. K. Eggers I, s. 128. I 1803 havde han og broderen Emil Aug. Fr. v. E. købt Kriseby i Svans. De solgte den samme år, men C. U. D. v. E. måtte på ny overtage den i 1807 (hans PrArk i RA. A. I. 4. Breve fra broderen, Chr. Kock s. 578).

Side 388. 34. Arkivet på Schierensee nr. 69 (på S). 1808 var han som repræsentant for en hr. Wreede tilstede ved et kreditormøde med Bokelmann (Abt. 125. 9. 9, s. 50). Justitsråd blev han i 1799 (Ty Kanc. I. A. Forest. 1799. I. 93).

35. Eggers til Møsting 9/5 1805 i Møstings PrArk II.
36. A. XVIII. 1315 II. Beretningen er givet af Wulff den 25/3 1805.
37. Eggers til Møsting 9/5 1805 i Møstings PrArk II.
38. A. XVIII. 1315 II.

Side 389. 39. »der beste Erbspruch der Verordnungen«.

40. Eggers' brev til Møsting af 9/5 1805 i Møstings PrArk II.
41. Eggers' brev til Møsting 16/5 1805 i J. S. Møstings PrArk II.
42. Abt. 125. 20. Schönweide. 514.

Side 390. 43. A. XVIII. 1315 I.

44. Eggers til Møsting 16/5 1805 i Møstings PrArk II.
45. Eggers til Møsting 22/5 1805. Smst.
46. A. XVIII. 1315 II.
47. Brev fra Eggers til Møsting 22/5 1805 i Møstings PrArk II.

Side 391. 48. Kronprins Frederiks Arkiv. Indk. sager til mem. prot. I. 1805, nr. 1071.

Side 392. 49. Smst. nr. 1072/1805.

Hoveriforordningen.

- Side 392. 50. Rev Pap I, s. 255 f.
51. Rev Pap I, s. 123-125. Allerede i 1802 havde han i dagbogen (26/3) bemærket, at de gode herrer i Ty Kanc ikke havde mindste begreb om »agerdyrkningens fremme«.
52. A. XVIII. 1081, Ty Kanc I. A. C. 3.

Side 393. 53. J. S. Møstings PrArk I. 54. A. XVIII. 1081.

55. Udkastet ligger ikke ved sagens akter i Ty Kanc (A. XVIII. 1081), men findes i Abt. 11. Adelige Güter überhaupt nr. 40 og Abt. 13. Aufh LeibeigSch I, nr. 39.
- Side 396.* 56. Om disse se Hans Jensen s. 190 og 201.
57. Også Heinzelmänn afgang forslag om ændringer i det endelige udkast, udelukkende vedr. småtterier. Der blev så at sige ikke taget hensyn hertil.
58. Kancelliets akter vedr. sagen i A. XVIII. 1081.
- Side 398.* 59. Tr. Chron Samml 1805, s. 206-221.
- Side 399.* 60. Hans Jensen s. 185 ff., 189 f. De to danske frdn. er begge trykt i kvartudgaven af danske forordninger.
61. Følgende §§ har forbillede i den danske frdn. Dennes paragraffer nævnes i parentes: 30 (4), 31 (2), 32 (2), 35 (5a), 36 (5b), 38 (5c), 41 (6), 43 (8), 44 (7), 45 (9), 46 (9), 48 (10), 49 og 50 (12), 51 (11), 52 (11), 53 (16 og 18), 54 (15), 55 (14).
62. Således kan man sammenligne § 8 i den nye frdn. med § 2 i frdn. af 1799, 15 med 4, 18 med 7, 23 med 28, 40 med 15, 30 med 42, 56 med 31.
63. Rev Pap I, s. 126 f.
- Side 400.* 64. Brev af 30/4 1805 i Møstings PrArk II.
65. Brev af 11/6 1805 fra Brockdorff til Møsting i dennes PrArk II.
66. Brev fra Feldmann til Møsting af 31/12 1805 i dennes PrArk II.
- Side 401.* 67. Brev af 26/8 1805 i Møstings PrArk II.
68. Brockdorff til Møsting 18/6 1805 i dennes PrArk II.
69. Abt. 11. Adel. Güter überh. nr. 49.
70. A. XVIII. 1315 II.
71. Tr. Chron Samml 1805, s. 222-231, jf. også patentet af 9/6 1800 (Chron Samml 1800, s. 65 f.). Det var Reg GISt, der havde foreslået, at justitiarerne for fremtiden skulle være retslærde. Fortw Dep anbefalede, at denne stilling skulle besættes med eksaminerede retslærde, når godsejeren ikke selv udøvede jurisdiktionen (A. XVIII. 1081). 12/4 1806 fastslog Ty Kanc i en skr. til Overretten, at selvom en godsejer havde de nødvendige kvalifikationer til at beklæde et dommerembede, kunne han ikke være justitiar på sit eget gods (smst.).
- Side 402.* 72. Spørgsmålet var oprindeligt blevet rejst ved et reskr. af 3/11 1795, der medførte indsendelse af et omfattende beretningsmateriale (A. XVIII. 705 I). Om Fortw Dep.s behandling af spørgsmålet i 1796 se Abt. 394/488, s. 149 ff.
73. Chron Samml 1808, s. 284-291, jf. M. H. Nielsen s. 213, Z Sch-H Gesch bd. 79, 1955, s. 229 ff.
74. Ernst Lennhoff s. 29.
75. Robert Wuttke s. 190, 193.
76. Abt. 34/390, 394/488, s. 205 og 208-210 (10/1 1804: udkastet skal sættes i cirkulation i Fortw Dep), 212 (afsluttende behandling). Foruden den preussiske lovbog havde man også anvendt forlæg fra Hessen og Magdeburg.
77. A. XVIII. 1069 II.

DET PRAKTISKE REFORMARBEJDE

Gårdmændene.

Side 403. 1. Der er her set bort fra de to små godser Gaarde (tidligere under Fresenhagen) og Grøngrøft. Ang. de gråstenske godser se s. 86 f. På Ø. i Angel var livegenskabet ophævet i 1790, men det var umuligt at nå til nogen ordning med beboerne på Maasholm, der hævdede ikke at være livegne, da de havde ejendom. Først 16/8 1805 blev man enige om en overenskomst (Bl Pol Kult II, 1799: Sch.-Holst. Chronik s. 21, Abt. 13. Aufh LeibeigSch I, nr. 37).

2. Da Kanc. Lenskontoret. Grevskabet Reventlow, A. XVIII. 1152 og 1227, Karup Pedersen nr. 2926.
3. Købekontrakt for gård i Svejrup 1784, hvorved også livegenskabet ophæves (Topografica. Åbenrå a., Felsted s., Svejrup: (1741) - Papirer ang. den Iversen'ske gård i Svejrup).
4. Aufh LeibeigSch I-II og A. XVIII. 1238.
5. Abt. 195. Fresenhagen. Nr. 830 og 832, Aufh LeibeigSch I-II.

Side 404. 6. Buckhagen godsarkiv (på B), Abt. 25/491, Abt. 13. Aufh LeibeigSch I-II.

7. Abt. 199/11.
8. Abt. 195. Roest. Nr. 592, 702, Abt. 13. Aufh LeibeigSch I-II, Miscellaneen II. 2, 1799, s. 40-111.
9. Rundhof godsarkiv B. VI. 8 (på R).
10. Thaer s. 505.
11. Thaer s. 536. Thaer foretog en rejse i Slesvig og Holsten 1798, hans bemærkninger er skrevet 1799-1801 (s. 413).
12. Abt. 199/11, Abt. 24/491, Karup Pedersen nr. 2930. Ang. reformerne på Rundhof jf. desuden Georg Hanssen:

Agrarhist. Ahandlungen I, s. 338 ff. og Journal für Landwirtschaft 22. årg., 1874, s. 470 ff.

13. Henn Pap nr. 2. Brev fra A. H. 22/7 1800, arkivet på Rundhof B. II. 4.
14. Beregningen findes i Abt. 195. Loitmark. Nr. 478.
15. Henn Pap nr. 2.
16. På nogle af de gråstenske godser var forholdene dog ikke helt klare.

Side 405. 17. Et forsøg på at foretage en sådan undersøgelse er gjort af Georg Rawitscher i Z Sch-Ho Gesch XLII, 1912: Erb- und Zeitpächter auf den adeligen Gütern der Ostküste Schleswig-Holsteins. I nærværende afhandling er der dog fuldstændig set bort fra hans almindelige resultater, ikke mindst hans statistiske oversigter, da omfattende undersøgelser har vist, at disse ikke på nogen måde kan bringes i overensstemmelse med de faktiske forhold, således som de genspejler sig i det samtidige materiale, først og fremmest Skattekommissionens arkiv. Der er ikke andet for end at fastslå, at Rawitschers statistiske materiale, for så vidt angår udviklingen til ca. 1805, ikke på nogen måde synes at have relation til samtidigt primært materiale.

18. Her er som nævnt kun tale om en ganske kort oversigt, som kan gøre det muligt at bedømme arbejdet for livegenskabets ophævelse og forordningen herom (jf. forordet).
19. Denne er udarbejdet på grundlag af et omfattende arkivalsk materiale, dels af lokal proveniens (godsarkiver, herunder skyld- og pantebøger med bibøger) i La Sch og på Olopenæs (III). Desuden materiale i centraladministrationens og Overrettens samt Skattekommissionens arkiver. Vigtigst

er Abt. 13. Aufh LeibeigSch I-II, der indeholder fortegnelser over familiesteder 1805, redegørelse for hoveri 1805 (meget ufuldstændig), retssager i forbindelse med livegenskab og hoveri, samt Abt. 199. Skattekommissionen for de adelige godser i Slesvig. Der er selvfølgelig også taget hensyn til litteraturen, ikke mindst den topografiske, som dog gennemgående ikke er særlig pålidelig. Kocks oplysninger om tidspunktet for livegenskabets ophævelse på Svans er således ofte misvisende. I et par tilfælde har det på grundlag af det samtidige materiale ikke været muligt at afgøre, om der var indført arve- eller tidsfæste, og der er da draget slutning om forholdene på grundlag af Rosens store statistiske materiale, der afspejler forholdene i 1820'erne. Dette findes dels i Hærens arkiv, dels i LA Schl. Abt. 400. I, nr. 236-39.

Side 406. 20. von Essen i breve af 1/10 og 11/10 1803 i Abt. 199/9.

21. Skal der gives en pålidelig og differencieret oversigt over forholdene, således som Rawitscher også havde tilstræbt, vil det være rigtigst at angive størrelsen af de forskellige besiddelsesformer i skattetønder. Det vigtigste materiale findes i Skattekommissionens arkiv samt i oversigterne over familiesteder. Men disse oplysninger må suppleres gennem rent lokale undersøgelser. Indtil dette er sket, kan en oversigt kun blive tilnærmelsesvis korrekt, og det er derfor anset for rigtigst i øjeblikket at nøjes med den vejledning, der kan ligge i plovtalet.

22. Der er her ikke skelnet mellem ejendom og arvefæste, da samtidens terminologi er så usikker, at det ofte er

umuligt at afgøre, om der er tale om det ene eller det andet. I Svans er følgende godser ikke medtaget: Louisenlund, hvor der aldrig har været livegenskab, Hohenstein, hvortil der ingen bondejord lå, kun var nogle få kådnere (Aufh LeibeigSch II. 4 gårde var i 1796 blevet solgt til Hemmelmark). Heller ikke Möhlhorst havde almindelig bondejord, kun mølle, kro og nogle få inderster (Aufh LeibeigSch II og Abt. 199/12). Grünholz har ikke kunnet medtages, da der her var strid mellem godsjejer og undersætterne om, hvorvidt der var indført arve- eller tidsfæste, og i 1805 stod opfattelse mod opfattelse (Aufh LeibeigSch I-II). I von Rosens statistiske materiale (Hærens Arkiv: von Rosens samlinger nr. 36) hedder det: »Gårdmændene, som tidligere har været i arveforpagtning, er købt tilbage af godsherskabet og er nu i tidsforpagtning«. I Dänischer Wohld er Vindeby opført under tidsfæste, da dette var den besiddelsesform, der først blev indført. I 1803 fik de fleste af gårdmændene dog arvefæste.

23. Abt. 199/11.

24. Hærens Arkiv: von Rosens samlinger nr. 23a.

25. Se s. 88.

26. Bl Pol Kult, 1799, I: Schl.-Holst. Chronik 1799, s. 42.

27. Indberetning 1797 (Abt. 394/363).

Side 407. 28. Foruden på de godser, som før 1797 var blevet helt omdannet (se s. 88 f.), var der også steder, hvor der før dette tidspunkt havde fundet en partiel overgang til arvefæste sted, evt. således at de øvrige bønder havde fået tidsforpagtning, men ofte uden ophævelse af livegenskabet, bl. a. Jersbek-Stegen, Tesdorf, Projensdorf, Schrevenborn.

29. A. XVIII. 1315 I-II, Skattekommissionens arkiv (Abt. 152), godsarkiver i LA Schl. Også oplysningerne i det følgende bygger, når intet andet bemærkes, især på dette materiale.

Side 408. 30. A. XVIII. 1082, Abt. 152/7.

31. Abt. 125. 7. 2; 125. 9. 9, A. XVIII. 1315 I, Abt. 152/9, N St Mag VIII, s. 138.

32. Abt. 152/9.

33. A. XVIII. 1315 I, Abt. 127. 24. 4. I Chr. D. Rev.s dagbog (foto-grafi på Brahe-Trolleborg) hedder det under 2/12 1803, at Luckners ansøgning om udparcellering blev bevilget på de af Rentekammeret foreslåede betingelser. På Blumendorf var der i 1795, samtidig med livegenskabets ophævelse, indført tidsfæste på 15 år. Også her skulle afgiften rette sig efter kornpriserne, men bønderne på B. slap for forhøjelsen (A. XVIII. 1315 I, Abt. 11. Adelige Güter. Blumendorf nr. 9, jf. Miscellaneen I, s. 228-41).

34. Abt. 125. 20. 62 og 63, Abt. 152/9. Ansinck siger selv, at reformen skete fra 1/5 1800 (A. XVIII. 1315 I).

35. A. XVIII. 1315 II.

Side 409. 36. Abt. 152/9.

37. Thaer s. 607 ff.

38. C. IV. 272 (LA Åb).

39. Ang. tidsforpagtning og de forsk. afgifter se også Staehly: Bodenbesitz - u. Betriebsverhältnisse s. 69 ff.

Side 410. 40. Thaer s. 547.

41. Abt. 199/9.

42. Abt. 195. Loitmark. Nr. 483.

Side 411. 43. C. IV. 25 (LA Åb).

44. Thaer s. 646.

45. Som eksempel kan nævnes Gereby, som Carl af Hessen købte 1785. Da

det første forsøg på at sælge parcellerne faldt uheldigt ud, kunne man først i 1789 gennemføre reformen med virkning fra 1790 (Aufh LeibeigSch I).

46. A. XVIII. 1315 II.

Side 412. 47. Smln. s. 86 f.

48. C. IV. 262 (LA Åb).

Side 413. 49. Rentekammerets instruks for skattekommissionerne af 3/3 1803 bestemte, at der skulle være særlige fortegnelser over den jord, der lå til hovedgården, over jord under ladegårde, over bondejord og jord i arveforpagtning (Abt. 199/9). Materialet i skattekommissionernes arkiver (Abt. 152 og 199) gør det derfor muligt at fastslå, hvorledes forholdene var på denne tid.

Indersterne.

Side 413. 50. Abt. 195. Loitmark. Nr. 483.

51. C. IV. 25.

Side 414. 52. Abt. 195. Loitmark. Nr. 483.

53. Sch Pap pk. 39.

54. A. XVIII. 705 II.

55. Ascheberg C. b. nr. 1 (på A). Folketællinger fra de enk. godser i 1803 findes i Abt. 412; generaltabeller i nr. 469-470.

Side 415. 56. For Kongerigets vedk. henvises til det omfattende materiale hos Skrubbeltrang, f. eks. s. 377 ff.

57. Med hensyn til kådnere og inderster var terminologien yderst usikker, ikke mindst i Slesvig. I Holsten var det almindeligt at kalde indersternes hus for kåd, men personerne selv blev på denne tid benævnt inderster. Skellet mellem inderster med og inderster

uden jord lå heller ikke fast, og iøvrigt kunne forskellen mellem smågårde og inderster med jord også være yderst flydende. Opgørelsen over familiesteder 1805 giver mange vidnesbyrd om, hvor usikker sprogbrobruken var.

58. Aufh LeibeigSch II; konc. med rettelser og tilføjelser af Cai Rev. i Abt. 195. Altenhof. Nr. 844.

59. Sch Pap pk. 39. Rev havde tænkt sig at bygge husene sammen to og to under fælles tag.

Side 416. 60. C. IV. 25 (LA Åb).

61. A. XVIII. 1315 II.

62. Se f. eks. beretning fra 1805 i Kletkamp nr. 288 (på K), A. XVIII. 1315 II.

63. Kletkamp nr. 288 (på K), Abt. 124. 25. 9.

64. A. XVIII. 1315 II.

65. Abt. 125. 20. 547.

Side 417. 66. Waschinski II, s. 251 ff., Abel: Agrarkrisen s. 132 ff.

Side 418. 67. Abt. 19/72 II.

68. St Mag II, s. 467-69, Kieler Wochenblatt 17/8 1803. Materiale om opstanden i Abt. 195. Noer. Nr. 2155.

Side 420. 69. A. XVIII. 373, Abt. 19/72 I.

70. Hermed er vist ment gejstlige stiftelser eller lignende.

71. Abt. 19/72 II.

72. C. IV. 25 (LA Åb).

KAMPENS RESULTATER

Side 422. 1. Hos Thaer s. 394 ff. findes en beretning, skrevet af Otte, om hans rejse til Emkendorf 1801. Otte var jo ikke en mand af blide ord, når det gjaldt om at kritisere misbrug. Han roser Fritz Rev for hans ophævelse af hoveriet i 1795, fremhæver den »ædle bygherre«, der har rejst en ny skolebygning. Rev.s menneskevenlige handlemåde var stik imod den nedlæggelse af bøndergårde, som ellers fandt sted nu og da.

Side 423. 2. Oecon Ann IV, 1804, s. 258-60.

Side 425. 3. Altenhof pk. 62; Fritz Rev til Cai Rev 21/5 1799, Fortw Dep.s redegørelse af 5/7 1799 i Sch Pap pk. 21.

Side 426. 4. Gunnar Olsen s. 126; smst. s. 118 om tidligere forbud mod nedlæggelse.

5. Jahrb GesGeb Verw Volksw 26. årg., 1902, s. 1160.

6. Fuchs s. 228 f., s. 237 ff.

Side 427. 7. Stein. Briefwechsel I, s. 333.

8. Nichtweiss s. 121.

9. Z GeschW 1957, s. 813.

10. Vogdt s. 93.

11. Mager s. 349 ff., Gerhard Heitz i Z GeschW 1960, s. 1342 ff. Sidstnævnte sted redegøres for kildematerialet og for den væsentligere litteratur, herunder også de mange diskussioner af spørgsmålet, som efter 1953 har fundet sted i Z GeschW.

12. G. P. Knapp I, s. 127 f.

13. Günther Franz II, s. 256 ff.

14. G. F. Knapp II, s. 157 f.

15. Cronbach s. 89.

Side 428. 16. Stein. Briefwechsel II, s. 270 f.

17. Günther Franz II, s. 259.

18. Denne gjaldt for Preussen. Tilsvarende forordninger for de andre dele af riget 27/3 1809 og 9/1 1810 (G. F. Knapp I, s. 139).
19. G. F. Knapp I, s. 139 ff., Stein. Briefwechsel II, s. 95 ff.
20. Günther Franz II, s. 262 ff.
21. Ang. »deklarationen« og de tidligere reformlove henvises til de udførligere redegørelser hos G. F. Knapp I og II samt Stein. Briefwechsel II.
- Side 429.* 22. Friedrich Lütge i Jahrb NatÖk Stat bd. 157, 1943, s. 382 ff.; hos Stein. Briefwechsel III, s. 465, findes nogle konkrete tal, der viser, hvor skæbnsvanger udviklingen blev i Østpreussen.
23. Kletkamp nr. 288 (på K), A. XVIII. 1315 II.
24. Thacr s. 410 f.
- Side 430.* 25. Det var også regeringens indstilling at modarbejde oprettelsen af nye ladegårde, hvorved man yderligere understregede det i forordningen fastslåede princip, se f. eks. patent af 19/12 1806 (Chron Samml 1806/07, s. 46 ff.), A. XXV. 11, Abt. 11. Adelige Güter überhaupt nr. 45, 47, 48, Abt. 399. Hoë. 27.
26. Abt. 47/1a.
27. StArch Oldenburg: Bestand 6. Abt. D. nr. 747, Oeder til Hertugen 22/1 1788; jf. s. 56.
- Side 431.* 28. I Abt. 152 en del materiale herom.
- Side 433.* 29. A. VI. 113, Ahrensburg godsarkiv (ing. Schadendorf) nr. 25, Universitetsbiblioteket i Kiel: SH. 162 E.

Deutsche Zusammenfassung

Die Frage der Aufhebung der Leibeigenschaft in Schleswig und Holstein ist von Bedeutung nicht nur für die schleswigsche und holsteinische Geschichte, sondern auch für die Geschichte Dänemarks. Die beiden Herzogtümer bildeten damals einen Teil der dänischen Monarchie, die politische Leitung lag in Kopenhagen. Die Frage hat aber auch allgemein-europäisches Interesse. Die Entwicklung, die in diesen Jahren hier vor sich ging, die Problemstellung, die den Bemühungen um die Aufhebung der Leibeigenschaft das Gepräge gab, begegnet uns auch in den anderen Ländern, wo die Leibeigenschaft existierte, nicht zuletzt in den ostelbischen Ländern.

Die erste eingehendere Behandlung der schleswig-holsteinischen Leibeigenschaft findet sich in dem bekannten Werk des gebürtigen Schleswigers Georg Hanssen: *Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, 1861. Später wurde neues Material hier und dort in grösseren Werken allgemeineren Charakters behandelt. Eine wirklich eingehende Monographie über das Thema hat es nie gegeben. Da die Unterlagen so weit verstreut sind, war es schwierig, der Frage auf den Grund zu kommen. Das ungedruckte Archivmaterial findet sich vor allem im Landesarchiv Schleswig-Holstein in Schleswig und im Reichsarchiv in Kopenhagen. Das Landesarchiv verwahrt den Grossteil des Archivs der Deutschen Kanzlei aus jener Zeit, ausserdem die Archive des gottorpschen Obergerichtes und der holsteinischen Regierung, das Archiv der schleswig-holsteinischen Ritterschaft und eine Reihe Gutsarchive. Im Reichsarchiv werden insbesondere wichtige einschlägige Privatarchive aufbewahrt, wie das Archiv der Reventlows vom Altenhof und Ernst Schimmelmans Archiv. Bedeutungsvolles archivalisches Material findet sich ferner ringsum auf den Gutshöfen in Südschleswig und Holstein.

Die Darstellung wird mit einer kurzen Übersicht über die Geschichte der Leibeigenschaft, insbesondere in den ostelbischen Gebieten, eingeleitet. Es wird erwähnt, dass die Agrarkrise im 14. und 15. Jahrhundert vermutlich für die Entstehung dieser Leibeigenschaft von Bedeutung war, ebenso wie für die erste dänische Hörigkeit, die bis 1702 bestand. Verschiedene Umstände trugen dazu bei, dass die Leibeigenschaft nach und nach immer grössere Bedeutung gewann. Am wichtigsten waren die Konjunkturschwankungen, indem sowohl Hochkonjunkturen als auch Depressionen Verhältnisse mit sich brachten, die eine Erweiterung der

Leibeigenschaft herbeiführten. Die rechtliche Grundlage ist vor allem in der Ausübung der niederen Gerichtsbarkeit durch die Gutsherren zu suchen.

Es lässt sich nicht sagen, wann die Leibeigenschaft in Holstein allgemein wurde, aber im 15. Jahrhundert wird über das Entweichen der Bauern geklagt. Ein einzelnes Beispiel aus Schleswig aus dem Jahre 1511 scheint darzutun, dass man schon damals versuchte, die schleswigschen Bauern an die Scholle zu binden. Im Laufe des 16. Jahrhunderts entwickelte sich die Leibeigenschaft in beiden Herzogtümern zu einer anerkannten Institution, und sie galt auf allen Gütern, die eigene Gerichtsbarkeit hatten und einen eigenen Gerichtsbezirk bildeten. Es wurde früher behauptet, dass es in Schleswig nördlich der Schlei keine Leibeigenschaft gegeben habe, abgesehen vom südlichsten Angeln, aber die Untersuchung hat gezeigt, dass die Leibeigenschaft auch weiter nördlich bestand, ja auf allen nordschleswigschen Gütern, die eigene Gerichtsbarkeit hatten. Dagegen gab es keine Leibeigenschaft auf den Gütern, deren Bauerngut verstreut lag, und die kein eigenes Gericht hatten, sondern einem Hargesgericht unterstanden, wie u. a. das grosse Gut Lindved. Auf den holsteinischen Marschgütern und in den augstenburgischen Gebieten auf Alsen gab es keine Leibeigenschaft. Das gleiche gilt hinsichtlich der königlichen und fürstlichen Amtsbezirke, jedoch mit Ausnahme des Herzogtumes Plön.

Um die Mitte des 18. Jahrhunderts begann sich in ganz Deutschland eine starke Agrarreformbewegung geltend zu machen. Man wollte nicht nur praktische Reformen durchführen, sondern auch eine strukturelle Umgestaltung der Landwirtschaft, Parzellierung der grossen Domänen und Rittergutsländereien, Aufhebung der Leibeigenschaft und Abschaffung der Fron. Von entscheidender Bedeutung für diese Bestrebungen waren die Kameralisten, die stark von der deutschen Naturrechtslehre, insbesondere von Thomasius und Wolff beeinflusst waren und geltend machten, dass der Staat nicht nur auf sein eigenes Wohl, sondern auch auf das seiner Bürger zu sehen habe. Der Kameralist, der den grössten Einfluss erlangte, war zweifellos v. Justi. In seinen Werken entwarf er ein landwirtschaftspolitisches Programm, das in vieler Hinsicht repräsentativ war für die Gedanken und Hoffnungen der Kameralisten. Eine Zeitlang war Justi auch in Dänemark tätig. Ebenso wie alle anderen, die sich in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts mit den Problemen der Landwirtschaft beschäftigten, erblickte auch er in England das grosse Vorbild. Dagegen scheint der französische Physiokratismus weder in Deutschland noch in den Herzogtümern grössere Bedeutung erlangt zu haben. In Preussen, und nicht zum mindesten in Österreich unter Kaiser Joseph II, wurde eine bedeutungsvolle praktische Reformarbeit durchgeführt, die den Reformfreunden als Vorbild vorschwebte.

Der erste in den Herzogtümern, der ernstlich den Weg der Reformen einschlug, war Hans Rantzau auf Ascheberg, der 1739 die Gutsländereien zu parzellieren und den Frondienst aufzuheben begann. Verschiedene gedruckte Berichte über seine Tätigkeit machten diese weitbekannt. 1759 führte Graf Stolberg eine weitgehende Reform auf dem der Königinwitwe gehörigen Gut Hörsholm auf Nord-Seeland durch, und einige Jahre später wurde das Gut Bernstorff in der Nähe von Kopenhagen reformiert. Die Pächter erhielten freies Eigentum, die Fron wurde abgelöst, die Fronfelder wurden verpachtet, die Fluren zusammengelegt. Diese Reformen wurden in der ganzen dänischen Monarchie bekannt und inspirierten andere Gutsbesitzer, auch in den Herzogtümern.

In Schleswig und Holstein begann seit 1765 eine Parzellierung der vielen Domänen. Gleichzeitig wurden die Domänenbauern aus der Leibeigenschaft entlassen, und 1784 waren alle Leibeigenen auf den königlichen Gütern frei. Damit war nicht nur ein wertvolles Beispiel gegeben, sondern die Parzellierung erwies sich auch als eine in rein wirtschaftlicher Hinsicht günstige Massnahme. Die Regierung sorgte für die Herausgabe eines Werkes über die Auflassung der Domänengüter.

Seit 1755 begann in Dänemark eine literarische Diskussion über landwirtschaftliche Reformen, die jedoch kaum grössere Bedeutung für die Entwicklung in den Herzogtümern hatte, abgesehen von einem von dem deutschen Botaniker G. C. Oeder in Kopenhagen verfassten Werk. Er forderte freies Eigentum und bestimmte Frondienste, und wünschte Parzellierung und Freihöfe. 1772 wurde Oeder wegen seiner Verbindung mit Struensee zwangsweise nach Oldenburg versetzt. Er bewahrte jedoch die Verbindung mit Dänemark, und seine Werke, die von dänischen Staatsmännern und dem jungen Kronprinzen Frederik sehr hoch eingeschätzt wurden, erlangten auch später grosse Bedeutung. In den Herzogtümern wurden sie überaus eifrig studiert, und die eigentliche literarische Debatte über die Leibeigenschaft in Schleswig und Holstein begann als Erörterung der ersten Werke Oeders. Sie wurde in den folgenden Jahren fortgesetzt. Insbesondere waren es die Professoren der Universität Kiel, die zum Angriff auf die Leibeigenschaft voringen, aber andere mit grösserer praktischer Kenntnis der Frage schlossen sich ihnen an. Es ist klar, dass der Hintergrund der Diskussion vor allem das deutsche Naturrecht und die kameralistische Auffassung der Landwirtschaftsprobleme war. Nicht nur die Leibeigenschaft stand auf der Tagesordnung, sondern auch die Frage der Struktur der Landwirtschaft. Die meisten Autoren waren darüber einig, dass man, ebenso wie der Staat, die Frage durch Parzellierung der grossen Rittergutsländereien lösen solle, durch die Aufhebung der grossen Güter, wie die Parole lautete, und dass die Bauern ihre Höfe in Erbpacht oder als freies Eigentum erhalten sollten. Man wendete sich

überaus scharf gegen die Auflassung von Dörfern, die vielenorts in den Herzogtümern stattfand, wo kein Verbot gegen solche Auflassungen bestand, wie in Preussen oder im Königreich.

Gleichzeitig mit dieser Diskussion erfolgten eine Reihe praktische Reformen, vor allem in Nord- und Mittelschleswig. Bis 1797 wurde die Leibeigenschaft auf 27 schleswigschen Gütern abgeschafft, und auf 25 davon hatten die Bauern Erbpacht oder freies Eigentum erhalten, ebenso wie fast allenorts grössere Parzellierungen stattgefunden hatten. Auch in Holstein wurden ähnliche Reformen durchgeführt, aber nur ganz sporadisch. Dagegen begann man seit etwa 1791 die Fron abzuschaffen und die Leibeigenen zu Zeitpächtern zu machen, ohne sie jedoch aus der Leibeigenschaft zu entlassen. Diese Reformbewegung, die zu recht umfassenden Neuordnungen führte, hierunter zur Errichtung neuer Meierhöfe, verbreitete sich mit grosser Geschwindigkeit, und schon vor 1797 war eine bedeutende Anzahl von Gütern neu geordnet worden.

Am 16. Januar 1795 hielten die Gutsherren, die nicht Mitglieder der schleswig-holsteinischen Ritterschaft waren, die Nicht-Rezipierten, eine Versammlung in Kiel ab. Hier stellte F. O. V. Lawätz zu Bramstedt den Antrag, der Ritterschaft vorzuschlagen, gemeinsam mit den Nicht-Rezipierten darüber zu beraten, ob und auf welche Weise die Leibeigenschaft auf allen Gütern innerhalb einer bestimmten Frist aufgehoben werden könne. Man beschloss, die Entscheidung der Frage vorläufig zu vertagen, um sie näher zu erwägen. Der Antrag wurde protokolliert und die Versammlung beschloss, der Ritterschaft eine Abschrift zu senden. Das grosse Werk war in die Wege geleitet.

Was sich in Kiel zugetragen hatte, wurde allgemein bekannt und erregte grosses Aufsehen. Bald begann eine eingehende Erörterung der gesamten Frage zwischen Staatsminister A. P. Bernstorff und Finanzminister Ernst Schimmelmann einerseits und den Brüdern Cai Reventlow zu Altenhof und Fritz Reventlow zu Emkendorf anderseits. Nächst dem alten Grafen Brockdorff zu Kletkamp waren die beiden Brüder die führenden Persönlichkeiten der Ritterschaft. Fritz Reventlow wünschte die Durchführung von Reformen. Der Briefwechsel zwischen ihm und Schimmelmann zeigt, dass er bereit war, eine Gesamtlösung zu finden, falls die Regierung bestimmte Zusagen hinsichtlich ihrer Hilfe abgeben wollte. Er war jedoch dagegen, dass die Ritterschaft als solche den Beschluss zur Aufhebung der Leibeigenschaft fassen solle. A. P. Bernstorff, der führende Staatsmann der Monarchie, wünschte dagegen, dass die Ritterchaft einen solchen Beschluss fasse. Es gelang Bernstorff, Schimmelmann für seine Auffassung zu gewinnen, worauf die Brüder Reventlow die Hoffnung aufgaben, in dieser Frage zu einer Verständigung mit Kopenhagen zu kommen.

Fritz Reventlow war mit einer Schwester Ernst Schimmelmanns

verheiratet; eine andere Schwester war mit Graf H. F. Baudissin zu Knoop verheiratet, der der Regierung näherstand, als der Emkendorfer Schwager, und als Anhänger von Reformen bekannt war. Am 8. Juli 1795 sollte die halbjährliche Versammlung der Ritterschaft stattfinden. Kurz vorher wendeten sich die Brüder Reventlow an A. P. Bernstorff. Obwohl die abweisende Haltung, die sie Bernstorff gegenüber einnahmen, aus ihren Briefen hervorgeht, müssen diese doch als Versuch der Wiederaufnahme der Verbindung mit dem Staatsminister betrachtet werden, vermutlich aus der Befürchtung heraus, dass die andere Seite bei der Versammlung der Ritterschaft die Initiative ergreifen werde.

Das geschah denn auch. Bei der Versammlung der Ritterchaft schlug H. F. Baudissin vor, dass die Leibeigenschaft innerhalb einer bestimmten Frist, beispielsweise bis 1800, aufgehoben werden solle. Die Anwesenden gaben diesem Gedanken als solchen ihre einstimmige Zustimmung, aber ein Beschluss konnte niemanden binden und man konnte keine Frist festsetzen. Bernstorffs Politik hatte ein Schlappe erlitten. In der folgende Zeit bemühte er sich jedoch, die Mitglieder der Ritterchaft zu überzeugen. In einem Brief an Cai Reventlow skizzierte er sein Programm: erst Aufhebung und dann die praktischen Reformen. Er wünschte einen prinzipiellen Beschluss der Ritterschaft und danach die Bestellung eines Ausschusses zwecks Erörterung der Frage und Ausarbeitung eines Planes. Kurz nach Neujahr gab Professor C. U. D. v. Eggers in Kopenhagen, Bernstorffs naher Mitarbeiter in dieser Angelegenheit, eine anonyme Broschüre heraus, worin er die Bernstorffschen Gedanken ausführlicher darlegte. Mit grosser Stärke hob er hervor, dass der Landesherr, wenn die Gutsbesitzer die Frage nicht selbst lösten, Änderungen gegen ihren Willen durchführen könne. Ebenso wie Bernstorff schlug er die Wahl einer »Deputation« vor. Ein Grundthema des Buches ist im übrigen die Furcht vor sozialer Unruhe oder Erhebung. Die französische Revolution hatte ja den Gutsbesitzern überall zu denken gegeben, und in den Herzogtümern hatten in den vorhergehenden Jahren heftige Unruhen stattgefunden, die teilweise mit Waffengewalt niedergeschlagen werden mussten.

Der ständige Ausschuss der Ritterschaft, die Fortwährende Deputation, versammelte sich am 18. Januar. Da war Eggers' Schrift bereits bekannt, und niemand konnte wohl darüber im Zweifel sein, wessen Sprachrohr sie war. Die Deputation wich diesem politischen Druck und beschloss, die Bestellung eines Ausschusses vorzuschlagen, der die Frage der Aufhebung der Leibeigenschaft näher untersuchen solle. Die wenige Tage später abgehaltene Generalversammlung der Ritterschaft nahm den diesbezüglichen Antrag an. Der Ausschuss wurde aus Vertretern der Ritterschaft sowohl als auch der Nicht-Rezipierten zusammengesetzt.

Kurz danach begannen die Verhandlungen unter der Leitung des Grafen Brockdorff, während Professor F. C. Jensen, der Sekretär der

Fortwährenden Deputation, Sekretär des Ausschusses wurde. Zwei Mitglieder desselben erhielten die Aufgabe, alles vorzubringen, was für die Aufhebung der Leibeigenschaft spreche. Die beiden waren Graf Chr. Rantzau zu Ascheberg und Lizentiat Bokelmann zu Perdoel; v. Qualen zu Borghorst und Chr. Fr. Brockdorff zu Schierensee sollten die Vorteile der Leibeigenschaft hervorheben. Im Oktober 1796 war man so weit, dass man beschliessen konnte, ein Rundschreiben an die Gutsbesitzer zu senden, die Leibeigene auf ihren Gütern hatten. Sie sollten befragt werden, ob sie sich den Wünschen der Kommission hinsichtlich der Aufhebung der Leibeigenschaft und der Frist hierfür anschliessen können. Ferner sollten sie sich darüber äussern, ob sie damit einverstanden seien, dass mit Stimmenmehrheit darüber entschieden werde, welcher der vorliegenden Anträge in die Vorstellung an den König aufgenommen werden solle. Mehrere der übrigen Fragen betrafen das Kriegsdienstproblem, da die Gutsherren verschiedene Erleichterungen ihrer Verpflichtungen zur Stellung von Soldaten wünschten.

Im Januar 1797 hatten noch 38 Güter in Schleswig Leibeigene. Nur 6 davon lagen nördlich der Schlei. 52 Güter hatten keine Leibeigenen. Auf 25 von diesen waren die Hintersassen frei von alters her, auf den restlichen 27 waren sie freigelassen worden. In Holstein gab es 21 Güter, die nie Leibeigene gehabt hatten, und ausserdem 4 königliche Güter mit freien Hintersassen. Auf 7 Gütern war die Leibeigenschaft aufgehoben worden. 84 Güter hatten noch Leibeigene. Die Mitglieder der Kommission besaßen in Schleswig 13.2 % der Güter, wo es noch Leibeigene gab, in Holstein 14.7 %. In Schleswig kam von 47.4 % der Güter keine Antwort auf das Rundschreiben, in Holstein von 19.8 %.

Die eingelangten Antworten wurden in den Sitzungen der Kommission am 8.—10. Oktober 1797 behandelt. Es wurde Baudissin und Chr. Rantzau übertragen, das Material für Schleswig, bzw. Holstein zu bearbeiten. In seinem Bericht suchte Rantzau darzutun, dass sozusagen Einigkeit über die Aufhebung der Leibeigenschaft und die diesbezügliche Vorstellung an den König bestehe — nur ein Rittergutsbesitzer, v. Cossel auf Jersbek, hatte direkt protestiert. Eine Sichtung des Materials zeigt jedoch klar und deutlich, dass die Meinungen weit auseinandergingen, und dass eine erhebliche Anzahl Gutsbesitzer gegen die Aufhebung in der vorgeschlagenen Form war. Der Widerstand war am stärksten in Holstein, wo 31 Güter Gegnern der Aufhebung gehörten, während sich 25 im Besitz von Anhängern befanden und die Einstellung von fünf unsicher erscheint. Auch innerhalb der Kommission waren die Meinungen über die Vorgangsweise, die gewählt werden sollte, sehr geteilt. Die Uneinigkeit war so gross, dass der Obmann nahe daran war, die Sitzung abzubrechen. Schliesslich kam man doch überein, dem König mitzuteilen, dass der Beschluss über die Aufhebung der Leibeigenschaft dank den Bemühungen der Kommission nun so weit gediehen

sei, dass alle Gutsherren mit einer einzigen Ausnahme sich dafür ausgesprochen hätten. Die meisten wollten die Aufhebung im Laufe von 8 Jahren durchführen. Es wurden verschiedene Wünsche vorgebracht, u. a. nach Erleichterung der militärischen Verpflichtungen und Sicherung der Privilegien. Die Vorstellung und die erhaltenen Antworten wurden A. P. Bernstorff übermittelt.

Die Angelegenheit wurde nun auf normalem Wege den beiden Obergerichten übersandt, der holsteinischen Regierung in Glückstadt und dem Obergericht auf Gottorp. Die Regierung in Glückstadt erklärte, dass man es nicht ausschliesslich den Gutsbesitzern überlassen könne, zu bestimmen, wann und wie die Aufhebung stattfinden solle. Sie schlug daher vor, dass die Gutsherren ihren Plan für die Neuordnung zur Genehmigung vorlegen sollten, sodass sich der Staat sichern könne, dass die Forderungen nicht über die Untertanen hergehen. In diesem Zusammenhang wurde ferner auch klar und deutlich von der Auflassung von Höfen und Dörfern Abstand genommen und die Ernennung einer oder zweier Kommissionen zur Klärung der zahlreichen Probleme vorgeschlagen.

Als die Angelegenheit im Kollegium selbst zur Behandlung kam, war A. P. Bernstorff schwer erkrankt, und wenige Tage später starb er. Der Deputierte Cai Lorenz Brockdorff, ein Neffe des Obmannes der Kommission, war nun derjenige, der kraft seiner Persönlichkeit und seiner eingehenden Kenntnis der Probleme der Ritterschaft die Entscheidung formte. Die Vorstellung an den König war so unbestimmt formuliert, dass nicht daraus hervorging, ob man die vollständige Aufhebung der Leibeigenschaft im Laufe von 8 Jahren wünschte. Nach Brockdorffs Auffassung sollte nur von einer Anregung die Rede sein, nicht von einem Befehl, und dieses Ziel hatte er erreicht. Die königliche Entschliessung übernahm die Formulierung der Vorstellung. Es wurde jedoch eine Bemerkung des Inhalts hinzugefügt, dass sich die Kommission und die Fortwährende Deputation darüber äussern sollten, wie die Militärfrage besser geordnet werden könne, da auf die Aufhebung der Leibeigenschaft und die im Jahre 1788 im Königreich eingeführte Militärverfassung Rücksicht genommen werden sollte, das heisst, dass die Aushebung von Soldaten nach Personen und nicht nach Pflügen erfolgen sollte.

Die Entscheidung des Königs wurde der Kommission in einem Kanzleischreiben — also nicht in der Form eines königlichen Schreibens — mitgeteilt, und dieses war so formuliert, dass nicht mit Sicherheit daraus hervorging, ob die Entscheidung für alle Gutsbesitzer bindend war oder nicht. Binnen kurzem setzte sich jedoch sowohl in Regierungskreisen als auch in der Leitung der Ritterschaft die allgemeine Auffassung durch, dass die Leibeigenschaft innerhalb von 8 Jahren af *allen*

Gütern aufgehoben werden *müsse*. Wie das geschehen sollte, stand vorläufig dahin.

Die Kommission nahm nun die Erörterung der Militärfrage in Angriff. Es zeigte sich bald, dass die Meinungen weit auseinandergingen. Die Freunde der Reform wünschten die Einführung der dänischen Ordnung, während Graf Brockdorff und seine Gesinnungsgenossen die Beibehaltung der bestehenden Ordnung oder die Rückkehr zu der älteren Verordnung von 1776 vorzogen. Am 13. Januar 1798 hielt die Kommission ihre letzte Sitzung ab, ohne dass man zu einem Ergebnis gekommen wäre. Man gab die Sache auf. Die Ritterschaft und die Deputation ersuchten danach die Regierung in Kopenhagen, keine Änderung der Militärverhältnisse durchzuführen, bis die Leibeigenschaft im Laufe von 8 Jahren aufgehoben sein werde. In der neuen Militärverordnung vom 1. August 1800 wurden der Ritterschaft nur sehr wenige Zugeständnisse gemacht, und als Leitprinzip wurde festgesetzt, dass die Aushebung nach Personen und nicht nach Pflügen stattfinden solle.

Wenn es 1796 gelang, einen Ausschuss zu Behandlung der Frage der Aufhebung der Leibeigenschaft zu wählen, war das auf starken politischen Druck seitens der Regierung in Kopenhagen zurückzuführen. Wenn die Kommission ihre Fragen an die Gutsbesitzer so formulierte, dass es schwer gewesen wäre, zur Aufhebung nein zu sagen, geschah auch das, weil man die Aufhebung als politische Notwendigkeit betrachtete, und diese Auffassung war auch der Hintergrund dafür, dass die Vorstellung an den König — unbeschadet ihrer Mängel — derart abgefasst wurde, dass die Hauptfrage als solche als gelöst betrachtet werden musste. In gewissem Sinne kann man sagen, dass die Ritterschaft ununterbrochen im Weichen begriffen war. Auch in der Militärfrage hatte man, ebenfalls unter politischem Druck, die eine Bastei nach der anderen aufgeben müssen.

Bernstorff starb 1797. Er hatte sich bestrebt, gute Beziehungen zwischen der Regierung und der Ritterschaft aufrechtzuerhalten, und das war ihm im grossen und ganzen auch gelungen. Als er seine Augen schloss, begann eine neue Epoche. Viele Anhänger der Regierung standen unter dem Einfluss der Gedanken des deutschen Kameralismus, die man in der Folgezeit zu verwirklichen begann. Das wollte besagen, dass viele der jahrhundertealten Vorrechte der Ritterschaft durchbrochen wurden, und dass man in vieler Hinsicht versuchte, die Verhältnisse in der Monarchie einheitlicher zu gestalten, sie zu »danisieren«, wenn man es so ausdrücken will. Die Ritterschaft hielt an ihren althergebrachten Rechten fest. 1802 kam es anlässlich des Streites über die Steuerprivilegien zum Bruch. Cai Reventlow, der A. P. Bernstorffs Nachfolger als Präsident der Deutschen Kanzlei geworden war, kam um seinen Abschied ein. Dieser Bruch war von entscheidender

Bedeutung für das Schicksal der Monarchie in den kommenden Jahrzehnten. Der Kampf um die Aufhebung der Leibeigenschaft war ein Teil dieses Kampfes zwischen Ritterschaft und Regierung.

Im Mai 1803 brachte Chr. Rantzau, der Deputierter in der Deutschen Kanzlei geworden war, die Frage der Formulierung der Verordnung, durch welche die Leibeigenschaft aufgehoben werden sollte, aufs Tapet. Er legte einen kurzen Entwurf vor. Dieser war in ganz allgemeinen Wendungen gehalten. Über das Verhältnis zwischen den Gutsherren und den Leibeigenen nach der Freilassung enthielt er nur ganz wenige Bestimmungen: die Freigelassenen konnten keine anderen Ansprüche an den Gutsherrn stellen als jene, die im Falle der Bedürftigkeit aus der Armengesetzgebung folgten, und Verträge, die zwischen den Gutsherren und ihren Hintersassen abgeschlossen worden waren, sollten ihre Gültigkeit behalten. Auch C. U. D. v. Eggers war Deputierter geworden. Er wünschte die Hinzufügung einer Bestimmung, wonach die Aufhebung keine Änderung des Verhältnisses zwischen Gutsherrn und Freigelassenen im Hinblick auf den Grund und Boden mit sich bringen sollte, den die früheren Leibeigenen bearbeiteten. Der König genehmigte die Vorlage, und danach begann eine lange Reihe von Verhandlungen zwischen der Kanzlei und den beiden Obergerichten in Glückstadt und auf Gottorp, sowie zwischen diesen und der Ritterschaft. Besondere Bedeutung kam der umfangreichen Denkschrift der Glückstädter Regierung vom März 1804 zu, worin die wichtige grundsätzliche Frage des Rechtes auf Grund und Boden erhoben wurde. Die Regierung war der Auffassung, dass die Leibeigenen bestimmte Rechte hätten, und dass nicht nur Auffassungen gesetzwidrig seien, sondern dass auch die Zahl der Voll-, Halb- und Viertelhufnerhöfe auf den einzelnen Gütern aufrechterhalten werden müsse. Die Bauern sollten ein Vorrecht auf die Pacht in den ersten fünf Jahren haben, und in den ersten 20 Jahren sollten die eigenen Bauern des Gutes bei der Besetzung von Pächterstellen den Vorrang haben. Es wurde ferner vorgeschlagen, dass Bauern, die keinen Pachthof erhielten, das normale Altenteil bekommen sollten, und dass die Gutsherren in den ersten fünf Jahren den Insten Wohnungen schaffen sollten.

Im November 1804 war die Arbeit so weit fortgeschritten, dass eine vorläufige Vorstellung an den König eingereicht werden konnte. Hierin wurde festgesetzt, dass die Gutsherren verpflichtet seien, allen jetzt auf ihrem Gut wohnhaften Hufnern, Kättern, Insten und Witwen hinreichende, lebenslängliche Abfindung zu geben. Die Insten sollten auf ihre eigene Lebenszeit und die ihrer Witwen freie Wohnung erhalten. Eggers hatte bei den Erörterungen im Kollegium und unter Hinweis auf die Stellung der holsteinischen Regierung vorgeschlagen, dass die Zahl der Familienanwesen auf den einzelnen Gütern nicht vermindert werden dürfe, und dass jedem Anwesen ein Minimum an Grund und

Boden zugeteilt werde. Auch dieser Vorschlag wurde in die Vorstellung der Kanzlei aufgenommen. Da aber das Mindestareal für ein Anwesen nur auf 3—6 Tonnen Aussaat festgesetzt wurde, war die Bestimmung ziemlich illusorisch, da sie dazu benutzt werden konnte, die Höfe in etwas grössere Instenanwesen mit Grund und Boden zu verwandeln. Die Gutsherren konnten sonach den Grossteil der Bauernhöfe einziehen.

Bei den Verhandlungen im Staatsrat am 2. November 1804 griff der Kronprinz ein. Er verlangte, dass nicht bloss die Zahl der Familienanwesen, sondern auch die Zahl der Voll-, Halb- und Viertelhufnerhöfe und Hufen nicht geändert werden dürfe. Ausserdem wurde angeordnet, dass jegliche Fron in Zukunft bestimmt sein müsse, und dass keine Verpflichtung zu unbestimmter Fron zulässig sei. Im übrigen wurde der Vorschlag der Kanzlei genehmigt. Der Kronprinz hatte auf diese Weise die lange Diskussion kurzerhand abgeschnitten. Klar und scharf hatte er die Forderung formuliert, dass der Baernstand auf den schleswigschen und holsteinischen Gütern erhalten bleiben solle, und dass alle Fron bestimmt sein müsse. Er befand sich hier in Übereinstimmung mit den von den Kameralisten formulierten Gedanken, die auch die tragenden Gedanken in der dänischen Reformarbeit gewesen waren, und denen der Kronprinz seine volle und ganze Unterstützung angedeihen liess.

Am 6. November 1804 wurde Amtmann Møsting zum Präsidenten der Deutschen Kanzlei ernannt. Er gab ein ausführliches Votum hinsichtlich der praktischen Fragen im Zusammenhang mit der Forderung des Kronprinzen nach Erhaltung der Höfe ab. Er meinte, dass es den Gutsbesitzern gestattet sein müsse, dem Gutshof Bauernerde einzuverleiben, wenn dies unter Kontrolle geschehe und die Höfe in ihrer bisherigen Qualität erhalten blieben. Bestimmungen hierüber wurden in die Verordnung aufgenommen, obwohl weder der Kronprinz noch auch der Chef der Rentenkammer, Chr. D. Reventlow, von dieser Formulierung begeistert waren.

Am 19. Dezember wurde die Verordnung im Staatsrat genehmigt und vom König unterzeichnet. Ab 1. Januar 1805 sollte es keine Leibeigenschaft mehr geben.

Die Verordnung erweckte grosse Unruhe bei den Insten in Schleswig und Holstein. Viele glaubten jetzt, dass sie nach den Bestimmungen der Verordnung über Frondienste nicht verpflichtet seien, zu den in den Verträgen festgesetzten Bedingungen zu arbeiten. Am 13. April erliess die Regierung in Glückstadt ein Mandat, worin eingeschärft wurde, dass die Verträge über bestimmte Frondienste weiterhin gültig seien. Infolge eines Druckfehlers stand jedoch im Mandat »unbestimmte« anstatt »bestimmte«. Der Kronprinz war rasend, als er davon erfuhr. In einem überaus scharfen Schreiben an den Kanzler in Glückstadt,

den früheren Deputierten Cai Lorenz Brockdorff, äusserte er, dass man versucht habe, die Lösung der Frage, die ihm am meisten am Herzen liege, zu untergraben, und seine guten Absichten zunichte zu machen. Es wurde nun ein königliches Patent erlassen, das den richtigen Sachverhalt feststellte.

Die Unruhe dauerte jedoch an, worauf eine Kommission zur Ausarbeitung einer Fronverordnung eingesetzt wurde. Chr. D. Reventlow wurde zum Leiter der Kommission bestellt, und die Fronverordnung vom 17. Juli 1805 fusste auf der dänischen Verordnung vom 25. März 1791, die im wesentlichen von Reventlow verfasst war. Die neue Verordnung enthielt eingehende Bestimmungen über das Verhältnis zwischen den Gutsbesitzern und den Fronpflichtigen. Sie bezeichnete einen bedeutenden Fortschritt und trug zweifellos dazu bei, dass die Unruhe nach und nach abflaute.

Die Jahre zwischen 1797 und 1805 waren von grosser Bedeutung für die künftige Einrichtung der Landwirtschaft auf den holsteinischen und südschleswigschen Gütern. Hier bestand ein klarer und deutlicher Unterschied zwischen dem nördlichen und südlichen Teil der Herzogtümer. In Nordschleswig und Angeln hatten die Bauern freies Eigentum und Zeitpacht erhalten, und hier hatten bedeutende Parzellierungen stattgefunden. In Holstein waren die Bauern in fast allen Fällen Zeitpächter geworden, und Parzellierungen waren selten. In Schwansen trifft man beide Formen der Neuordnung. Auf 9 Gütern erhielten die Bauern Erbpacht oder freies Eigentum, auf neun Zeitpacht. Im Dänischwohld sind die entsprechenden Zahlen 6, beziehungsweise 20. Hier folgte man also weitgehend dem holsteinischen Vorbild.

Die Neuordnung in Holstein und Dänischwohld brachte vielfach bedeutende Änderungen mit sich. Flurzusammenlegungen wurden durchgeführt, und in einer Reihe von Fällen wurden die Höfe verlegt. Häufig wurde eine Regulierung des Grundbesitzes der Höfe durchgeführt, wogegen grössere Auflösungen selten waren. Überall wurden in diesen Jahren neue Meierhöfe aufgeführt, teils um die Arbeit zu rationalisieren, teils um auch durch Verkauf dieser neuen Höfe Kapital zu beschaffen. Die Verträge der Zeitpächter waren im allgemeinen ziemlich kurzfristig, häufig entsprachen sie der Fruchtwechselferioden. Die Pächter wurden in der Regel nicht aus der Leibeigenschaft entlassen, was aber von untergeordneter Bedeutung war, da ja alle wussten, dass die Stunde der Freiheit nahte. Es unterliegt keinem Zweifel, dass die Neuordnung einen Vorteil für die Bauern bedeutete. Ihre Aufgabe bestand nun nicht mehr darin, die Rittergüter mit Arbeitskraft zu versorgen. Die Fron konnte zwar lästig sein, war aber doch geringfügig im Vergleich zu früher. Der Bauer konnte sich nun um die Bearbeitung des Grundes sammeln, der zu seinem Hof gehörte, und die geldlichen Abgaben waren wohl meistens erträglich, so lange die

Preise der Erzeugnisse der Landwirtschaft im Steigen begriffen waren. Es gehört denn auch zu den Seltenheiten, dass Klagen von Bauern vorliegen.

Die Zahl der Insten stieg in diesen Reformjahren beträchtlich, weil sie nun einen wesentlichen Teil der Arbeitskraft für die Gutshöfe liefern mussten. Auf Grund der Abmachungen, die mit ihnen getroffen wurden, mussten sie in der Regel auf überaus weitgehende Forderungen des Grundherrn eingehen. Vielenorts waren sie verpflichtet, um einen bestimmten Lohn ausschliesslich auf dem Gutshof zu arbeiten. In einer Zeit, wo die Lebensmittelpreise fortwährend im Steigen begriffen waren, musste eine solche Ordnung katastrophale Folgen nach sich ziehen. Es erweckte grosse Unzufriedenheit, dass auch die Frauen der Insten vielenorts zur Arbeit verpflichtet waren. Die Gutsherren legten hier oft eine erschreckende Härte an den Tag, und sowohl vor als auch nach dem 1. Januar 1805 herrschte grosse Unruhe unter den Insten. Zwar wurden sie nun frei, aber ihre Lebensbedingungen waren überaus schlecht. Die Sicherheit, die die Leibeigenschaft immerhin geben *konnte*, war nun verschwunden.

A. P. Bernstorff hatte die Aufhebung der Leibeigenschaft gewünscht. Sie war sein primäres Ziel, und dieses Ziel erreichte er. Er war sich auch im klaren darüber, dass nach der Aufhebung, die sogleich erfolgen sollte, praktische Reformen einsetzen mussten. Auch Fritz Reventlow wünschte solche Reformen. Es war eine unglückliche Fügung, dass diese beiden keine Einigung erzielten, denn wie sich die Entwicklung nun gestaltete, waren es die Gutsbesitzer — und nur die Gutsbesitzer — die zu bestimmen hatten, welche Bedingungen für die Bauern und Insten gelten sollten. Die Regierung mischte sich nicht in die praktischen Reformen ein, die in den 8 Jahren zwischen 1797 und 1805 stattfanden. A. P. Bernstorff starb gerade, als die entscheidenden Bestimmungen getroffen werden sollten, Cai Lorenz Brockdorff wünschte nicht, dass die Gutsbesitzer irgendwie gebunden würden, und kurz darauf wurde Cai Reventlow Präsident der Deutschen Kanzlei. Er war immer schon gegen die Aufhebung gewesen. Der Gedanke, durch bewusste Politik seitens der Regierung dieser Entwicklung das Gepräge zu geben, verlief im Sande.

Der gewichtigste Beschluss, der im Laufe der zahlreichen Verhandlungen über die Verordnung vom 19. Dezember 1804 gefasst wurde, war die Entscheidung des Kronprinzen, derzufolge die Höfe in ihrer bisherigen Qualität aufrechtzuerhalten waren. In vielen Teilen Deutschlands brachten es diese Reformjahre mit sich, dass ein grosser Teil der Bauernhöfe verschwand, indem sie in den Grundbesitz des Gutshofs einverleibt wurden. Die Verordnung vom 19. Dezember 1804 verhinderte eine derartige Entwicklung in Schleswig und Holstein. Die Ehre hierfür gebührt Kronprinz Frederik.

STED- OG PERSONREGISTER

Navne på større lande som Danmark, Tyskland, Frankrig m. m. er udeladt. Ligeledes Slesvig og Holsten.

Historikere fra nyere tid er ikke medtaget.

Registret omfatter ikke: forord, litteratur- og arkivfortegnelse m. m. og tysk resumé.

Forkortelser:

a. = amt.

h. = herred.

s. = sogn.

- Adler, generalsuperintendent 72, 462
 Ahlefeldt, Benedict Wilhelm, til Caden 457
 Ahlefeldt, Cai Wilhelm, provst i Preetz, til Klein Nordsee 269, 307, 325, 327, 368, 370, 375
 v. Ahlefeldt, Conrad, landråd 332, 335
 Ahlefeldt, Jürgen, amtmænd, til Damp og Olpenis 73, 163-165, 172, 187 f., 249, 254, 277, 282 f., 307, 471, 477
 Ahlefeldt, Otto, til Königsförde 221, 269
 Ahlefeldt, Otto Christoph, til Lindau 215, 227 f., 325 f., 380
 Ahlefeldt-Dehn, provst, Slesvig, til Ludwigsborg 163, 221, 228, 380
 Ahrensburg, gods 88 f., 105, 119, 211, 382, 449
 Ahrensböök a. 19, 42, 453
 Als 18, 212
 Altenhof, gods 3 f., 88, 130, 215, 406, 415, 475
 Altona 100, 154, 378
 Amalienhof, ladegård 92
 Ambrosius, E., Glücksborg 460
 Amsinck, Garlieb, til Rethwisch 83, 85, 92, 222, 312, 389, 393, 408, 422, 429, 463, 493
 Amthor, C. H., historiker 105
 Angel 18 f., 48, 50, 67, 75-77, 85, 94, 210, 403, 405, 407, 413, 450, 453
 Antvorskov, krongods 71
 Arnæs 476
 Ascheberg, gods 2, 42, 44, 46, 62, 71, 119, 175, 183, 211
 Augustenborg 86
 Baden 39, 456
 Baden, Torkel, forfatter 45, 47
 Ballegård, gods 87, 403
 Bardinergårde 92
 Barkau, landsby 42
 Baudissin, Carl, til Rantzau 140, 143, 183, 216, 313
 Baudissin, Caroline, f. Schimmelmann 135 f., 235, 468
 Baudissin, Fritz 138
 Baudissin, H. Fr., til Knoop 3, 47, 105, 111-113, 116, 119, 127, 134-136, 138-140, 143 f., 146, 162-164, 169, 172-174, 195-199, 201 f., 244, 247-249, 252 f., 279, 282-284, 287, 291 f., 307 f., 422, 449, 468, 471, 476, 480 f.
 Baur, J. A., til Petersdorf 107
 Becker, Hermann Friedrich, mecklenborgsk forfatter, 99
 Begtrup, professor 70
 Behrensbrook, gods 400
 Betau, landsby 408
 Berlin 35, 216
 Bernstorff, gods 3, 45-47, 69, 473
 Bernstorff, A. P., statsminister 3 f., 45, 56, 60, 66, 90, 102-104, 109 f., 113 f., 117 f., 122 f., 126-135, 138-141, 144-147, 149, 155 f., 159 f., 162-167, 172-174, 176 f., 180, 185, 187, 189-191, 196-205, 233-235, 247 f., 250-255, 260 f., 263, 285 f., 306, 312, 379, 421-425, 431 f., 459, 467-473, 475
 Bernstorff, Auguste Louise, f. Stolberg 119
 Bernstorff, Chr. G., udenrigsminister 100
 Bernstorff, Henriette Frederikke, f. Stolberg 119
 Bernstorff, J. H. E., statsminister 45, 52, 459

- Bernstorff, Joachim Fr., direktør i udenrigsministeriet 90
- Bevers, Johann, præst, Kværn 378-380, 487
- Bille, Hans, dansk adelsmand 451
- Binge, inspektør 205
- Birkenmoor, gods 106, 112, 215, 227 f.
- Bjolderup s. 86
- Bladt, Jürgen, forvalter på Loitmark 60-62, 74, 76-81, 96, 189, 410, 413 f., 421, 460-462
- Blome, Christoph, til Hagen 163 f., 231, 254, 277, 279, 282, 477
- Blome, Fr., til Salzau 163, 216, 269, 307-309, 325, 329, 370, 375, 402, 481
- Blumendorf, gods 82, 89, 100, 183, 211, 216, 475, 493
- Bokelmann, licentiat, til Muggesfelde og Perdoel 107 f., 117, 142, 147, 169 f., 172, 175, 178-180, 195 f., 201, 203, 244, 248, 277, 281, 283, 285, 287, 294, 302, 307, 408, 464, 471, 473, 482, 489
- Bollbrügge, gods 474
- Bordesholm a. 453
- Borreby s. 72
- Borstel, gods 90, 104, 113, 119, 141, 161, 215, 229, 337
- Borup s. 136
- Bossee, gods 90, 218, 296
- Bothkamp, gods 90, 218, 409
- Bramstedt, gods 44, 106-f., 114 f., 179, 211, 388, 458
- Brandt, kammerråd 457
- Breitenburg, gods 210
- Breitenstein, ladegård 393
- v. Brockdorff, ca. 1650, 456
- Brockdorff, kammerherre 140
- Brockdorff, C. U., greve, provst i Itzehoe, til Kletkamp 4, 101, 103, 106, 138-140, 143, 147-150, 152-154, 161-165, 171-174, 184 f., 190, 195-197, 199, 201-203, 208 f., 231, 234, 237 f., 241, 247 f., 250-252, 254, 262 f., 265 f., 268, 272, 279-281, 283-286, 290, 293, 296, 299 f., 307, 318, 322, 380, 416, 429, 469, 471, 479-481, 485
- Brockdorf, Cai Friedrich, Kiel 233 f., 475
- Brockdorff, Cai Lorenz, deputeret i Tyske Kancelli, kansler i Glückstadt 103, 176, 180, 190, 241, 250, 254, 261-264, 279 f., 299, 305, 317 f., 320, 332, 356, 379, 384 f., 390, 399-401, 425, 432, 478, 480, 488
- Brockdorff, Chr. Friedrich, amtmand i Cismar a., til Schierensee 103, 164, 172, 174, 180-185, 190, 192, 194-196, 198 f., 230 f., 249, 253, 269, 282 f., 288-290, 300, 388, 471, 480 f.
- Brolund, præst, Kegnæs 48
- Bruun, Frederikke, forfatterinde 135
- Bruyn til Schinkel 107
- Bruyn, Georg, politidirektør, Slesvig 63 f., 73
- Buchwald, Christoph, til Helmstorf 364, 375
- Buchwald, D., til Neudorf, 221
- Buchwald, Fr., stiftamtmand, Odense 71, 91, 470
- Buchwald, Hugo, til Fresenburg 87, 104, 215 f., 269, 291 f., 307 f., 410, 412 f., 415, 420, 424
- Buckhagen, gods 87, 217, 383, 403 f.
- Bungsberg 450
- Burg 107
- Bülck, gods 106, 136, 406
- Bürau, gods 365
- Büsdorf, gods 106 f., 112, 215, 227
- Böhmen 16, 38
- Caden, gods 457
- Callisen, generalsuperintendent 418, 420
- Camerer, Johann Friedrich, ridefoged, Vodder 459
- Carl af Hessen, statholder, til Roest 42, 73, 207-209, 230, 261, 305, 404, 474, 490, 493
- Christian 2. 10
- Christian 4. 11
- Christian 7. 189
- Christiani, professor, Kiel 80
- Cirsovius, landsyndicus 115, 118, 140, 143, 171, 471
- Cismar a. 19, 180, 219, 300, 453
- Clüver, Nicolaus, til Stubbe 106, 112, 307 f.
- Colbiørnsen, generalprokuør 285, 399

- v. Cossel, P., til Jersbek og Stegen, 40, 89, 111, 114 f., 213 f., 229 f., 287, 456, 474
- v. Cronstern, Schreiber, til Nehmten 108, 170, 172, 195 f., 202, 231, 249, 279, 282 f., 473, 480
- Damp, gods 73
- Dauw, amtmand 45
- Depenau, gods 90, 92, 219, 227
- v. Dernath, F. O., til Hasselburg 220, 471
- v. Dernath, Johann Georg, til Schmöl, Hohenfeld og Övelgönne 41
- Deutsch-Nienhof, gods 219
- v. Dewitz til Loitmark 61
- Dreyer, J. S. G., til Hohenlied 220
- Drylt, ladegård 404
- Dyttebøl, gods 52, 58, 75
- Dänischer Wohld 76 f., 88, 210, 405-407, 414
- Eckernförde 75
- Eckhof, gods 80, 106, 112, 119, 137, 465
- v. Eggers, C. U. D., professor, overprokurør, til Gaarz 2, 102-104, 107, 113, 154-161, 163-166, 177, 234 f., 239, 251, 256, 260, 286, 312, 317-321, 335, 342-347, 350, 352, 362 f., 367, 369-374, 376, 378 f., 386-392, 394-396, 402, 425, 453, 457, 466, 470, 484, 488 f.
- v. Eggers, Emil August Fr., til Kriseby 489
- v. Eggers, Friedrich, regeringsråd, Glückstadt 388
- v. Eggers, Heinrich Fr., vicekansler, Glückstadt 154, 256
- Ehlers, Martin, professor, Kiel 81
- Ehlersdorf, gods 217
- Emkendorf, gods 90, 101, 119, 296, 337, 464 f., 494
- Erfrade, gods 211
- Ericius, konferensdåd, til Dyttebøl 58, 73
- Eskilsmark, gods 267
- Esmarch, H. P. C., rektor, Slesvig 72-74, 76-81, 462
- v. Essen, Michael, kommitteret i Rentekammeret 410
- Eutin 3, 71, 119, 205 f., 473
- Evers, kammerråd 483
- v. Eyben, kansler, Glückstadt 93
- Fabricius, Johann Christian, professor, Kiel 26, 62-64, 73, 272, 460, 479
- Farenstedt, kancelliegods 463
- Farve, gods 90, 381
- Feldmann, Matthias, overretsråd, Glückstadt 265, 332, 334 f., 357, 400
- Fiskebæk, gods 86, 415
- Fleischer, konferensråd 56
- Flensborg 19, 99 f.
- Flensborg a. 18
- Flohm, ladegård 487
- Forbonnais, fransk fysiokrat, 455
- Forpommeren 8, 15
- Frankfurt a. d. Oder 26
- Frederik, kronprins 4, 56, 60, 102-105, 114 f., 127, 143, 164, 167, 176, 185, 187, 190 f., 207, 261, 264 f., 277, 284 f., 291, 293 f., 297, 300, 306, 309, 319, 350-352, 362-364, 366-368, 371 f., 378 f., 394 f., 389, 391, 393, 411, 429-433, 467, 472 f., 484, 488
- Frederik 1. 10, 13, 17
- Frederik 2., den store af Preussen 25, 34-36, 49-51, 334, 427
- Frederik, konge af Sverige 41
- Frederik Christian d. y., hertug af Augustenborg 86 f., 105, 200, 203, 207, 410, 412 f., 415 f., 420
- Frederiksborg a. 465
- Fresenburg, gods 87, 91, 215, 227, 229, 420
- Fresenhagen, gods 87, 313, 403
- Freudenholm, gods 211
- Friderici, E. L., hofpræst 462
- Friedrich 1, preussisk konge 34
- Friedrich Carl, hertug af Plön 42
- Friedrich Wilhelm 1, preussisk konge 26, 34 f., 50
- Friedrich Wilhelm 3, preussisk konge 427
- Friedrich Wilhelm, rigsfyrste af Hessenstein, til Schmöl, Hohenfeld, Övelgönne og Panker 41 f., 150 f., 166, 174, 209, 222, 228, 237, 251 f., 268, 272, 291, 309, 354, 358, 370, 387, 399, 422, 469, 471, 481, 488

- Funk, præst, Altona 378
 Futterkamp, gods 90, 381
- Gaarde, gods 87, 463, 491
 Gaarz, gods 220, 386-388, 390
 Gelting, gods 73, 75
 Gereby, gods 493
 Giessen 31
 Glasau, gods 162, 183, 215, 415
 Glücksborg 50, 62
 Glückstadt 154, 256
 Gram, gods 18, 85 f., 210, 463, 474
 Grossenbrode, gods 211
 Grotius, Hugo, naturlærer 24, 80
 Grünholz, gods 219, 492
 Grøngrøft, gods 87, 463, 491
 Gudumlund, gods 69
 Guldenstein, gods 220
 GUSDORF, landsby 92
 Görtz, landsby 92
 Görtz, ladegård 92
 Göttingen 52, 65, 154 f., 178
- Haberkorn, holstener 388
 Haderslev 86, 100
 Haderslev a. 47, 49
 Hagemann, G. H., til Osterrade 107, 109,
 111 f., 118, 170, 208, 231, 249, 269,
 279, 282 f., 307 f., 480
 Hagen, gods 90
 v. Hahn, Friedrich, til Neuhaus 222
 Halem, forfatter 55, 60, 205, 473
 Halle 154
 Haller, Albrecht, professor, Göttingen 52
 Hamburg 208, 219, 315, 472
 Hannover 27, 106
 Hans, Sct., kloster, Slesvig 377
 Hansen, C. F., landbygmester 178
 Hansen, V. A., etatsråd 285
 Haselau s. 487
 Haseldorf, gods 474
 Hasselburg, gods 220
 Hatzel, Adam H., forfatter 69
 Havekost, landsby 42
 Hedemann-Heespen, til Deutsch-Nienhof
 219
 Hederich, C. C. G. til Büsdorf 106 f., 112
 Hederich, J. A. G., til Büsdorf 215
- Hegewisch, Dietrich Hermann, professor,
 Kiel 235, 239, 242, 379, 475 f.
 Heiberg P. A., forfatter 318 f.
 Heiligenhafen 183
 Heinrich, greve af Reuss, amtmand, Sønder-
 borgh 48-50
 Heinrich, greve af Reuss, til Warleberg
 216, 312
 Heinze, Valentin Aug., professor, Kiel
 464
 Heinzelmann, Joh. Chr. Fr., deputeret i
 Tyske Kancelli 352, 362, 374, 376, 393,
 486, 490
 Heitmann, D. 50
 Hellfried, C. F., stiftamtmand, Vejle 71
 Helmstorf, gods 364, 375
 Hemmelmark, gods 17
 Hemmingsen, Niels, dansk teolog 24
 Hennings, August, forfatter, amtmand,
 Plön 24, 55, 87, 175, 178, 196, 205,
 235, 294, 318 f., 378, 467, 474-476, 484
 Hensler, A. G., toldforvalter, Lütjenburg
 91
 Hessenstein, rigsfyrste af, se Friedrich
 Wilhelm, rigsfyrste af Hessenstein
 Hetlingen, gods 474
 Hinrichsen, H., godsinspektør, Gråsten
 86 f., 412
 Hjortholm, kgl. ladegård 48 f.
 Hjortspring, kgl. ladegård 51, 459
 Hoë, Josias, deputeret i Rentekammeret
 393, 399
 de Hofman, Hans, amtmand, Kolding
 50, 66
 Hohenfelde, gods 40, 90, 381 f.
 Hohenlied, gods 220, 227
 Hohenstein, gods 492
 Hoisbüttel, gods 407
 Hokkerup, landsby 463
 Holck, Conrad, til Eckhof, amtmand i
 Bordsesholm a. 73, 80, 137, 462
 Holmer, grev, Frederik L., førsteminis-
 ter, Eutin 166, 203 f., 206, 459, 478
 v. Holstein, grev, til Water-Neversdorf
 163 f., 203, 283, 474
 Hørsholm 44 f.
- Itzehoe 319

- Jagow, V., til Tralau 216
- Janeke, Otto Benedict, rentekammerråd, Eutin 71 f., 74, 82, 84, 96, 243, 462 f.
- Janssen, Chr., 1. eksp. sekretær, deputeret i Tyske Kancelli 317, 345 f., 353, 369-371, 376, 389, 478, 484
- Jena 427
- Jensen, F. C., professor, Kiel, deputeret i Tyske Kancelli 140-143, 163, 167, 171, 197, 200, 202, 250, 254, 269, 288-290, 307, 309, 317, 319, 322, 345 f., 370, 376, 395, 471, 473, 477, 480 f., 484, 486, 488
- Jersbek, gods 40, 89, 114, 213, 337, 492
- Joachims, kandidat, Sakstorf 81, 243 f.
- Johanneshof, Ladegård 92
- Joseph 2., østrigsk kejser 16, 25, 36-39
- v. Justi, Johann Heinrich Gottlob, kammeralist 27 f., 33, 37, 50, 54, 454 f.
- Kaltenhof, gods 119
- Kaltenkirchen s. 99, 107, 142, 150
- Kamphøener, Hieronimus, fuldmægtig i Rentekammeret, 49, 67, 71 f.
- Karl Friedrich til Baden-Durlach, markgreve 31, 39
- Katharina 2., kejserinde af Rusland 49
- Kegnæs s. 48
- Kelstrup, gods 409
- Kerstens, Johann Chr., professor, Kiel 26
- Kiding, gods 86, 415
- Kiel 62, 100, 106, 109 f., 134, 154, 163, 167, 169, 171, 183, 233, 268, 307, 315, 453
- Klein Nordsee, gods 217
- Kletkamp, gods 4, 101, 149, 152, 184, 400, 416, 429
- Kluvensiek, gods 381
- Knoop, gods 3, 90, 119, 135 f., 174, 182, 254, 406, 464, 477
- Koch, kancelliråd, Glückstadt 386, 489
- Kochendorf, gods 312
- Koldinghus, rytterdistrikt 47
- Koselau, gods 474
- Krain 38
- Kraus, professor, Königsberg 69, 427
- Kremsdorf, gods 474
- Kriseby, gods 75
- v. Krogh, Friedrich Ferdinand, jægermester 189
- Kronborg a. 465
- Kronshagen a. 458
- Krück, Fr. Carl, overprokurør, kansler i Overretten 261, 263 f., 280, 297, 310 f., 317, 319, 379, 478, 482
- Krüger, inspektør 43
- Krünitz, Johann Georg, udgiver af Oekon.-technol. Encyclopaedie 155
- Kuhlmann, C. L., til Schrevenborn 106, 113
- Kuhof, gods 474
- Kværn s. 378
- Kärnthen 38
- København 166
- Köln 40
- Königsberg 34, 69
- Königsförde, gods 221, 227
- Ladegård, gods 50
- Lafayette 100
- Lammers, P. J. F., til Staun 225, 280
- Lammershagen, gods 182, 236
- Langreuter, justitiarius, Gram 463
- Lawätz, Carl Wilh. 114
- Lawätz, Chr. Otto, deputeret, Økonomi- og Kommercekollegiet 107
- Lawätz, Ferdinand Otto Volrath, til Bramstedt, justitsråd, Plön 44, 106-118, 123, 142, 147 f., 151, 161, 165, 168 f., 179, 214, 272 f., 367, 388 f., 457 f., 466 f., 470, 479
- Lawätz, Heinr. Frantz, proviantkommisær 107
- Lawätz, Johan Daniel, købmand, direktør, Altona 107, 113
- Lebensau 291
- Lehmkuhlen, gods 90, 409, 464
- Leipzig 154, 180
- Leisching, gehejmelegationsråd 107
- Lensahn, gods 474
- Leopold, østrigsk kejser 39
- Letland 450
- Lewsen, Ingver Carsten, overretsråd, Glückstadt 332, 357 f., 373
- Lindau (Dänisch-), gods, Angel 19, 48, 474

- Lindau, gods, Dänischer Wohld 215, 227 f.
- Lindenberg, gods 449
- Lindeved, gods 418, 453, 474
- Litauen 402
- Loitmark, gods 61, 73 f., 76, 79, 189, 410, 413 f., 472
- Lorentzen, Nis, forpagter, Hjortholm 48
- Louisenlund, gods 85, 207, 472, 492
- v. Luckner, L., til Depenau 219, 227
- v. Luckner, Nikolaus, til Blumendorf og Schulenburg 89, 100 f., 183, 211, 216, 228, 408, 493
- Ludwigsburg, gods 221, 227 f., 463
- Lundtofte h. 18
- Lübbersdorf, gods 474
- Lübeck 17, 208, 219, 315, 465
- Lüders, Philip Ernst, provt i Glücksborg 62, 95
- Lütjenburg 91
- Lütken, Fr., søofficer, økonomisk forfatter 28
- Lütken, O. D., præst, økonomisk forfatter 50
- Lüttichau, C. T. F., godsejer 46, 99, 319
- Löhrsdorf, gods 92, 211
- Løjt s. 67
- Maasleben, gods 82, 187
- Maasholm, fiskerleje 491
- Madenfelde, stiftsgods 457
- Magdeburg 490
- Magni, grev 69
- Mannhagen, gods 474
- Maria Theresia, østrigsk kejsersinde 36, 38 f, 51
- Martens, C. A., til Birkenmoor 106, 112, 215, 228
- Martini, Karl Anton, naturretslærer 37
- Matthiessen, Peter, overretsråd, Glückstadt 332 f., 357, 360, 373
- Matzwitz, landsby 90
- Mauvillon, Jacob, tysk nationaløkonom 31
- Mecklenburg 8, 15, 99, 337, 348, 401, 426, 430, 465
- Mehlbek, gods 211
- Meinig, H. C., oldenburgsk gesandt, København 166 f., 478
- Merkel, F. T., økonomisk forfatter, Schlesien 69
- Meyer, til Bramstedt 458
- Meyer, Fr. Marquard, præst, Siversted 242, 476
- Mirabeau, Victor, markis 29
- v. Moltke, A. G., overhofmarskal 51 f.
- v. Moltke, Caspar Herman, til Muggesfelde 89
- Montesquieu 23, 80
- Moritz, J. Caspar, overretsråd, Glückstadt 256, 332, 335, 355 f., 358, 360, 369, 376
- Moshammer, Fr. Xaver, tysk økonomisk forfatter 32
- Motz, major, til Buckhagen 383, 404
- Muggesfelde, gods 89, 107, 179, 211
- v. Münchhausen, kammerpræsident, Hannover 27
- München-Neversdorf, gods 474
- Mähren 16, 38
- Möhlhorst, gods 492
- Møller, brygger, København 137
- Mösting, Johan Sigismund, kancellipræsident 65, 102, 320, 351 f., 361 f., 366-368, 371-373, 376, 379, 383, 386 f., 389-391, 393, 399, 401
- Napoleon Bonaparte 100
- Nedreschlesien 16, 334
- Neergaard, Anne Marie, f. Møller 137
- Neergaard, Elisabeth C. H., f. Baudissin 119, 138
- Neergaard, Jens Bruun, til Svenstrup, landsdommer 137
- Neergaard, Jens Peter, til Eckhof 106, 108, 112 f., 119, 135-140, 142, 147, 151-154, 161, 169 f., 174, 193-195, 198 f., 201, 249 f., 277-279, 282-285, 287, 297, 468 f., 471, 479, 482
- Nehmtcn, gods 108, 488
- Neudorf, gods 221, 475
- Neuhaus, gods 90, 222
- Neversdorf, gods 475
- Niemann, August, professor, Kiel 26, 60, 65 f., 69, 99, 143, 145, 147, 160, 164, 167, 379, 460 f., 476
- Niemeyer, H. C., til Brodau 219

- Noer, gods 90, 217, 406, 418
 Nordborg a. 51
 Nordborg, kgl. ladegård 459
 Nybøl, gods, Angel 50
 Nybøl, gods, Nordslesvig 85 f.
 Nygård, kgl. ladegård 48 f.
 Nütschau, gods 80, 88, 211, 280, 465
 Nørgård, gods 50
- Ods h. 47
 Ohrfeld, gods 50
 Oldenburg 55, 60, 387
 Olufsen, Christian, professor 71
 Ornum, gods 267
 Osterrade, gods 107, 111, 381
 Otte, Fr. Wilhelm, landinspektør, 75-78, 82-84, 93, 216, 241 f., 273, 379, 429, 472, 475, 494
- Panker, gods 41, 222, 227 f., 381 f.
 Paris 100
 Pauly, G. F., til Bosse 218
 Perdoel, gods 108, 170, 178, 408
 Peter, hertug, fyrstebiskop, Eutin 105, 200, 203-206, 211
 Petersdorf, gods 92, 107
 Petersdorf, landby 92
 Philip, hertug af Glücksborg 19
 v. Platen, til Putlos 215
 v. Plessen, til Wittmold 83
 v. Plessen, C. F., til Grünholz, Svans 219
 v. Plessen, Carl Adolph, til Wahlsdorf 226, 312
 Plön, hertugdømme og a. 19, 107, 114
 Ploen, Claus, til Hohenlied 220
 Pohlsee, gods 219
 Polen 450
 Pommern 34 f., 41, 426, 450
 Posen 426
 Pretz 41
 v. Preuser, J. L. F., overretsråd, Glückstadt 256
 Preussen 34-36, 50, 427, 450
 Projensdorf, gods 492
 Pronsdorf, gods 488
 Pufendorf, Samuel, naturretslærer 24 f.
 Putlos, gods 90, 215, 229
- v. Qualen, B., til Wulfshagen 217
- v. Qualen, Claus Otto Christorph, til Vindeby 88, 118
 v. Qualen, Josias, til Berghorst 163 f., 172, 174, 180-182, 184, 192, 194-196, 199, 202, 231, 249, 282 f., 300, 471
 Quarnbeck, gods 90
 Quesnay, François, fysiokratisk forfatter 27, 29, 31, 54
- v. Raab, Franz Anton, østrigsk hofråd 38
 Rachel, Samuel, professor, Kiel 24
 Raisdorf, landsby 92
 Rantzau, gods 90, 140, 216, 313, 416
 Rantzau, Anna Ernestine, til Güldenstein 220
 Rantzau, Carl Emil, til Rastorf 119, 217, 307 f., 325, 402
 Rantzau, Christian, til Ascheberg, deputeret i Tyske Kancelli 2, 4, 44, 116, 140, 163-166, 172, 174-178, 185-187, 190, 194-198, 200-202, 214, 237, 244 f., 247-249, 252 f., 277-279, 281, 283-285, 287, 317-321, 334 f., 342-346, 350-352, 367-370, 373, 375 f., 379, 394, 459, 471, 473, 476 f., 480 f., 483 f., 486
 Rantzau, Chr. Ditlev Carl, til Ascheberg 119, 175
 Rantzau, Chr. Emil, til Rastorf 44
 Rantzau, Christoph, til Schmöl, Hohenfeld og Övelgönne 40 f.
 Rantzau, Ditlev Carl, rigsgreve, til Ahrensburg 119
 Rantzau, Emilie, f. Bernstorff 119
 Rantzau, Hans, til Ascheberg 42-44, 46, 50 f., 62, 69, 73
 Rantzau, Peter, greve, overretsråd, Glückstadt 256
 Rantzau, Schack, til Ascheberg 43 f., 457
 Rastorf, gods 44, 119, 217, 337, 407
 Ratzeburg 8
 Rehbenitz, inspektør på Borstel 161, 215, 423, 464
 Reiche, F. J. K., forpagter på Rundhof 404
 Reinfeld a. 19
 Rethwisch a. 19
 Rethwisch, gods 83, 85, 92 f., 221 f., 227, 241, 243, 250, 259, 339, 429, 453

- Reuss, greve af, se Heinrich
- Reventlow, Cai, til Altenhof kancelli-præsident 3 f., 47, 88, 101, 109-111, 113 f., 116, 118, 122 f., 126 f., 129-133, 140, 144, 146, 148, 154, 161-164, 183, 200, 215, 227, 233, 265 f., 286 f., 293-295, 297, 299 f., 310, 312, 314, 317-320, 352, 411, 414 f., 422 f., 425, 449, 465, 468, 475, 482, 484, 494
- Reventlow, Chr., til Wittenberg 217, 314, 414
- Reventlow, Chr. Ditlev, rentekammer-præsident 56, 59 f., 68 f., 102 f., 119, 127, 135, 180, 183-185, 187-190, 193, 196 f., 202, 216, 247, 261, 263, 266, 285-287, 297, 312, 320, 327, 329, 351, 365 f., 372, 379, 383, 392 f., 398-400, 419, 460, 466, 472, 484, 486
- Reventlow, Ditlew, til Emkendorf 247
- Reventlow, Ditlev, provst, til Schmöl, Hohenfeld og Øvelgønne 41
- Reventlow, Fritz, til Emkendorf 4, 47, 65, 94, 100 f., 105, 119-121, 123-130, 132-134, 138-140, 144, 147, 149-151, 156, 161, 166, 179 f., 200, 202, 205, 222, 247, 254, 266 f., 270-272, 277, 283, 286 f., 291-297, 299-301, 317 f., 325, 328-331, 402, 422, 424, 429 f., 449, 465, 468, 481 f., 194
- Reventliw, Heinrich, til Kaltenhof 119, 269 f.
- Reventlow, Johann Ludvig, til Brahetrolleborg 327
- Reventlow, Julie, f. Schimmelmänn 267, 422
- Reventlow, Sophie, f. Baudissin 119
- Reverdil, E., kabinetssekretær 45
- Richter, J. F., til Nütschau 280
- Risegård 47
- Rist, Johan Georg, diplomat 137 f., 175
- Rixdorf, gods 89 f., 224, 227, 411, 464
- Rixen, lærer på Knoop gods 136
- Rixner, inspektør, Rixdorf 89 f.
- Rohlsdorf, gods 224, 228, 475
- Rosborg, Jacob, til Rohlsdorf 224, 228, 475
- Rosendorf, gods 488
- Rostgaard, Fr., gehejmarkivar 185
- Rothe, Tyge Jesper, forfatter 45
- Rousseau 23, 37, 80, 155
- Ruhwinkel, landsby 408
- Rumohr, landråd, til Rundhof 73, 404
- Rumohr, Hans Adolph, til Roest 207
- Rumohr, Heinrich, til Bothkamp 218
- Rundhof, gods 73, 75, 87, 403 f., 491
- Rusland 450
- Rüder, overinspektør 206
- Rügen 8
- Römeling, kgl. gesandt, Eutin 206
- v. Rønne, Johann Georg, overretsråd, Glückstadt 332, 334, 357 f., 360, 368 f., 376
- Roest, gods 87, 207, 403 f.
- Sachow, Nik., biskop, Lübeck 452
- Sachsen 402
- Sakstorf, gods 81
- v. Saldern, Caspar, gottorpsk og russisk statsmand 68, 458
- Salzau, gods 216, 470
- Sarlhusen, gods 211
- Satjewitz, gods 92, 106, 474 f.
- Satrupholm, gods 48, 474
- Saxesen, Chr., til Ø 107, 109, 168
- Schackenberg, gods 85
- Schack-Rathlou, dansk statsmand 55
- Schalburg, Johann Matthias, til Nütschau 80, 88
- Scheel, advokat, Itzehoe 319
- Scheel, L. M., til Tesdorf, 106, 112, 225
- Schimmelmänn, Charlotte, f. Schubart 102, 104, 293
- Schimmelmänn, Christian, til Wandsbeck 47, 89, 116, 119, 134, 211, 216, 227, 270, 291-293, 300, 302, 382, 481, 483
- Schimmelmänn, Emilie, f. Rantzau 256
- Schimmelmänn, Ernst 3 f., 47, 88, 102, 113-115, 117, 119-124, 126-130, 134-136, 138, 140 f., 144, 161, 174-176, 185-187, 193, 196, 200-202, 233, 245, 256, 261, 263-265, 277, 294, 297, 308, 319, 379, 382, 422, 449, 467 f., 470, 476, 482
- Schimmelmänn, Friedrich Joseph, til Ahrensburg 47, 89, 119

- Schinkel, gods 107
 v. Schirach, etatsråd 474
 Schierensee, gods 103
 Schirnau, gods 217, 228 f.
 v. Schlabrendorf, kammerpræsident, Stettin 35
 Schlesien 38, 69
 Schlettwein, A., professor, Giessen 31, 456
 Schlöser, professor, Göttingen 65
 Schmettan, general 52
 Schmidt, F. Carl, advokat, Kiel 151
 v. Schmieden, Lor. Nicolai, vicekansler, 318
 Schmöl, gods 46, 381 f.
 Schrader, L. A. G., professor, Kiel 20, 22, 145, 147, 163, 171, 237- 243, 238 f., 322-328, 333, 354, 368-370, 402, 454, 485
 Schrevenborn, gods 90, 106, 113, 216, 492
 v. Schroetter, preussisk minister 427
 Schulenburg, gods 211, 216, 228 f., 408
 Schwartenbeck, gods 211
 Schütz, Chr. L., deputeret i Tyske Kancelli 261, 263, 310 f., 317, 328 f., 332, 345 f., 352, 370, 379, 478
 v. Schön, preussisk minister 427
 Schönböken, gods 408
 Schönweide, gods 312, 389, 393, 408, 488
 Sebent, gods 474
 Seedorf, gods 217, 488
 Segeberg 304, 473
 Sehested, Schack til Hemmelmark 17
 Selent s. 236, 476
 Sierhagen, gods 182, 339, 400, 488
 Sievershagen, gods 474
 Siggen, gods 92, 390
 Sinclair, Sir John 423
 Siversted s. 476
 Skovbølgård, gods 87, 403
 Slesvig 52, 63, 72, 75, 472
 Smith, Adam 27, 68 f., 274, 427
 Sneedorf, Jens Schielderup, professor, forfatter 45
 v. Sonnenfels, Joseph, østrigsk kamerallist 37 f.
 Sophie Magdalene, enkedronning 44
 Sophienhof, ladegård 92, 221
 Sorø Kloster 10
 Spethmann, Simon Roloff, til Sophienhof 92
 Staun, gods 225, 281
 Stedinghof, gods (Bramstedt) 44
 Steen, F., til Schirnau 217, 228 f.
 Stegen, gods 89, 213, 492
 v. Stein, friherre, preussisk statsminister 426 f.
 Steiermark 38
 Stemann, Chr. L., overpræsident, Altona 100, 465
 Stendorf, gods 474
 Stettin 35
 Stolberg, Chr., amtmand i Tremsbüttel, senere til Vindeby 47, 88, 102, 119, 214, 312, 314, 399, 474
 Stolberg, Chr. Günther til Bramstedt, overhofmester 44-46, 205, 458, 467
 Sotlberg, F. L., digter, regeringspræsident, Eutin 3, 47, 60, 119, 203-206, 209, 473
 Stolberg, Louise, f. Reventlow 102, 127, 392
 Stoltelund, gods 18
 Store Vi s. 18
 Strucensee, J. F., gehejmekabinetminister 55
 Stubbe, gods 106, 112
 Sundeved 18 f., 453
 Svans 76, 85, 88, 210, 219, 405-407, 412-414, 492
 Svejrup, landsby 491
 Svensby, gods 50
 Svenstrup, gods 136, 154, 468
 Südensee, gods (Søndensø) 50, 259
 Sühlen, landsby 88
 Süssau, landsby 92
 Søbygård, kgl. ladegård 51, 459
 Søgård, gods 19
 Søndensø, se Südensee
 Tangstedt, kancelligods 478
 Taube, grevinde, til Panker m. m. 41
 Tesdorf, gods 90, 106, 112, 225, 227, 386, 492
 Thibaut, Anton F. J., professor, Kiel 317

- v. Thienen, Fr. L.Christopher, landråd, til Cronsburg 325 f., 328 f., 331 f., 334, 380, 390, 402, 485
- v. Thienen, Wulf Heinr., til Sierhagen 163 f., 172, 183, 188 f., 199, 203, 208, 223, 231, 244, 277, 281, 283 f., 400, 471, 477
- Thomasius, Christian, tysk naturretslærer 24
- Thorvaldsen, Bertel, dansk billedhugger 155
- Thaer, Albrecht, tysk landbrugsreformator 70, 89, 136, 404, 410, 491
- Tilsit 427
- Tinglev s. 18
- la Tour, borger 100
- Tralau, gods 90, 216, 229
- Traventhal a. 19, 453
- Tremsbüttel a. 119
- Tresdorf, gods 89
- Treifeld, ladegård 408
- Turgot, fransk fysikokrat 455
- Tull, Jethro, eng. forfatter 32
- Tychsen, Johan Stephen, præst, Selent 236 f., 476
- Tønder 99 f.
- Tønder a. 18
- Unevad, gods 50, 453
- Utrecht 180
- Vabs s. 462
- Wagrien 19, 381, 392
- Wahlsdorf, gods 90, 226
- Wandsbeck, gods 89, 119, 211, 216, 227
- Warleberg, gods 216
- Warnsted, F. C., jægermester, til Loitmark 73, 163 f., 172, 174, 189-193, 195 f., 198-201, 231, 249, 269, 279 f., 282 f., 290, 300, 307, 380, 449, 462, 471 f., 480 f.
- Wasserschlebe, Joachim, deputeret i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet 454
- Waterneversdorf, gods 90, 474
- Weissenhaus, gods 90, 215
- Wesenberg s. 420
- Wessel, Johan Herman 137
- Westensee, gods 210
- Westfalen 7
- Westphalen, gehejmeråd, til Rixdorf og Tresdorf 89, 224
- Wetzlar 42, 457
- Wichmann, Christian August, tysk økonomisk forfatter 69 f., 97, 99
- v. Wildenradt, W. R., generalkrigskommissær 276
- Vindeby, gods 88, 210, 312, 314, 406, 492
- Wintershagen, gods 408
- Wittenberg, gods 217, 227, 414
- Wittmold, gods 83, 92, 416
- v. Witzendorf, F. A. W., overretsråd, Glückstadt 256
- Vodder, landsby 459
- Wodroff, generalkrigskommissær 457
- Wolff, Christian, tysk naturretslærer 24 f., 80
- Voltaire 37
- Voss, Joh. H., rektor, Eutin 167, 205
- Wulff, O. J. D., til Satjewitz 92, 106, 387-389
- Wulfshagen, gods 217
- Wulksfelde, gods 339, 359, 408
- Zastrow, overforstmester, til Schrewenborn 216
- Zoëga, Johan, botaniker 59, 460
- Zwierlein, Wetzlar 457
- Ærø 19, 453
- Young, Arthur eng. forfatter 34, 68-70, 79, 82, 95, 462
- Ø, gods 107
- Oeder, Charlotte Hedevig, f. Ericius 52
- Oeder, Georg Christian, botaniker, økonomisk forfatter 33, 45, 52-62, 74-77, 79, 83, 97, 160, 239, 241, 423, 430, 459 f.
- Østpreussen 36, 450
- Oevelgønne, gods 40, 90, 210, 381 f., 407 f.
- Åbenrå 99, 100

RETTELSER:

- s. 23, l. 1 f. o. dennes, læs: disses.
- s. 26, l. 13 f. o. oeconomica, læs: oeconomica.
- s. 30, l. 19 f. n. livegenksab, læs: livegenskab.
- s. 39, l. 2 f. n. utilarisme, læs: utilitarisme.
- s. 40, l. 9 f. n. forplitet, læs: forpligtet.
- s. 45, l. 20 f. n. landbyer, læs: landsbyer.
- s. 50, l. 8 f. o. Frederig, læs: Frederik.
- s. 50, l. 10 f. o. gåde, læs: gårde.
- s. 50, l. 16 f. n. økomi, læs: økonomi.
- s. 51, l. 3 f. n. drøtelse, læs: drøftelse.
- s. 58, l. 19 f. n. vegn, læs: vej.
- s. 58, l. 5 f. n. synspunkt har ændret synspunktet, læs: punkt har ændret syn.
- s. 62, l. 16 f. o. egensidige, læs: egensindige.
- s. 66, l. 10 f. n. fryt, læs: frygt.
- s. 70, l. 8 f. o. den, læs: det.
- s. 71, l. 4 f. o. pjece, læs: pjece.
- s. 71, l. 6 f. n. godsejerne, læs: godsejeren.
- s. 73, l. 21 f. n. Warnsted, læs: Warnstedt.
- s. 74, l. 15 f. o. Loitmrak, læs: Loitmark.
- s. 77, l. 5 f. o. Bemerkungen, læs: Bemerkungen.
- s. 77, l. 3 f. n. Bladt, læs: Bladts.
- s. 79, l. 7 f. n. almindelig, læs: almindelige.
- s. 80, l. 12 f. o. størte, læs: største.
- s. 84, l. 13 f. o. forordningen, læs: forordningen.
- s. 92, l. 18 f. n. landbyen, læs: landsbyen.
- s. 100, l. 20 f. n. skapt, læs: skarpt.
- s. 101, l. 12 f. o. Ketkamp, læs: Kletkamp.
- s. 105, l. 11-12 f. n. ikke-repererede, læs: ikke-reciperede.
- s. 106, l. 3 f. n. Glüver, læs: Clüwer.
- s. 116, l. 2 f. n. Carl Schimmelmänn, læs: Chr. Schimmelmänn.
- s. 119, l. 11 f. n. Henrik, læs: Heinrich.
- s. 119, l. 20 f. n. allered, læs: allerede.
- s. 132, l. 3 f. n. skrve, læs: skrive.
- s. 134, l. 1 f. n. skindet, læs: skinneret.
- s. 136, l. 6 f. n. ligså, læs: ligeså.
- s. 141, l. 1 f. n. Fremkosten, læs: Fremkomsten.
- s. 146, l. 11 f. o. sikkerhed, læs: sikkerhed.
- s. 147, l. 8 f. n. Lavätz, læs: Lawätz.
- s. 192, l. 9 f. o. Qualen, læs: Qualens.
- s. 211, l. 8 f. o. Nüttschau, læs: Nütschau.
- s. 215, l. 20 f. o. Büstorf, læs: Büsdorf.
- s. 307, l. 17 f. o. og s. 308, l. 3 f. n. Klüver, læs Clüver.
- s. 332, l. 19 f. n. Matthiassen, læs: Mathiessen.
- s. 332, l. 17 og 18 f. n. Levsen, læs: Lewsen.
- s. 333, l. 6 f. o. Mathiassen, læs: Mathiessen.
- s. 441, l. 11 f. o. Kieliches, læs: Kielisches.
- s. 443, l. 18 f. o. des, læs: der
- s. 445, l. 16 f. o. Gutswirtschaft, læs Gutswirtschaft.

I serien:
SKRIFTER, UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND,
er udkommet:

1. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder. Kr. 2,25. (I boghandelen kr. 4,50).
2. P. J. Refshauge: Bonden, der blev landråd. Uds.
3. Tønder gennem Tiderne. Under redaktion af M. Mackesprang. I uds. II kr. 11,00 (22,00).
4. M. H. Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid. Kr. 4,50 (9,00).
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie. Uds.
6. Navneregister til H. P. Hanssens værker. Udg. af Johan Hvidtfeldt. Kr. 2,00 (4,00).
7. Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. Kr. 3,00 (6,00).
8. Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere. Kr. 2,00 (4,00).
9. Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland. Uds.
10. Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark. Red. af Cl. Eskildsen, J. Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen. Kr. 6,00 (12,00).
11. Olav Christensen: Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur, 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 7,50 (15,00).
12. Nordslesvig efter genforeningen. 7 radioforedrag. Kr. 3,00 (6,00).
13. Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. Uds.
14. N. Black Hansen: Åbenrå annaler, 1524, 1584—1694. Kr. 4,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Uds.
16. A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. I uds., II kr. 10,00 (20,00), III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi. Kr. 8,00 (16,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: Kaptajn Hans Bruhns Erindringer. Uds.
19. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid. Indb. kr. 12,00 (24,00).
20. Knud Kretschmer: Den sønderjydske Fond. Kr. 8,00 (16,00).
21. H. V. Gregersen: Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier. Kr. 8,00 (16,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550—1848. Indb. kr. 6,00 (12,00).
23. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800—1850. Indb. kr. 15,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: Guldmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550—1900. Uds.
25. Åbenrå bys Historie I. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 16,50 (33,00).
26. Harald Jørgensen: To ungdomsvenner. En brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Psalmesang 1717—1740. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: Den Lüneburgske Saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig. Indb. kr. 17,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795—1805. Indb. kr. 25,00 (50,00).

Førstnævnte priser er medlemspriser. Indmeldelse og bestilling sendes til Historisk Samfund for Sønderjylland's sekretariat, adr. Landsarkivet, Åbenrå.